COGITO

3 aylık düşünce dergisi
sayı 5 güz 1995
ISSN 1300-2880

dünya büyük bir mağaza

Cogito
Üç aylık düşünce dergisi
Sayı 5 Yaz 1995
ISSN 1300-2880

Yapı Kredi Yayınları Limited Şirketi Adına Sahibi: Ömer Kayalıoğlu
Genel Müdür: Hikmet Konuralp
Genel Yayın Yönetmeni: Enis Batur
Sanat Yönetmeni: Mehmet Ulusel
Bu Sayının Editörü: Cem Akaş
Yayın Kurulu
Artun Ünsal, Enis Batur, Güven Turan,
Mehmet Ulusel, Murat Belge, Samih Rifat

Yayın Koordinatörü: Aslıhan Dinç
Dış İlişkiler Koordinatörü: Zeynep Ögel

Kapak ve sayfa tasarımı: Mehmet Ulusel
Baskı öncesi hazırlık:
Nahide Dikel, Arzu Çakan
Baskı: Altan Matbaacılık Ltd. Şti.

Cogito'da yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir.
Dergide yer alan yazılar kaynak gösterilmek kaydıyla yayımlanabilir.
Yayın Kurulu, dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir.
Gönderilen yazılar iade edilmez.

Yapı Kredi Yayınları Ltd. Şti.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi, 285 80050 Beyoğlu İstanbul
Telefon: (0212) 293 08 24 (4 hat) Faks: (0212) 293 07 23

Bu sayıda:

5 • Enis Batur • Dünya Bir Büyük Mağaza

7 • Robert Hendrickson • Çerçilerden Görkemli Emporyumlara
20 • Can Kozanoğlu • Demokrasinin Beşiği Süpermarket mi?
25 • Zafer Toprak • Tüketim Örüntüleri ve Osmanlı Mağazaları
29 • Ahmet Mithat Efendi'den Salah Birsel'e Beyoğlu...
48• Robert Hendrickson • Macy's Gimbels'a Söylüyor mu?
Reklamlar, Vitrin Sergilemeleri, Mankenler, Geçitler, Noel Babalar,
Ren Geyikleri ve Gelmiş Geçmiş Her Türlü Tanıtım
65 • Tarık Demirkan • Doğu Avrupa /
Devlet Merkezcilikten İnsan Merkezli Piyasa Ekonomisine
71 • Murat Belge • Londra'da Alışveriş
75 • Ercüment Aytaç • Orkus'un Önündeki Parıltılı Dünya:
Alışveriş Caddeleri
81 • Uğur Kökden • Genç Gibert Mağazası'nın Gizemi
89 • Jean Baudrillard • Bir Tüketim Kuramı Üzerine
103 • Ernst Bloch • Yeni Giysi, Aydınlatılmış Vitrin
107 • Giles Foden • Coşkunluk Timsahları
115 • Jean Baudrillard • Fetişizm ve İdeoloji: Göstergebilimsel Çözümleme
125 • Adrian Forty • Ev İşinden Kazanım
137 • Cem Akaş • Migroskop: Türk Süpermarketçiliğinde 41 Yıl
145 • Abraham A. Moles • Katalogtan
147 • Abraham A. Moles • Nesneler Bütünü: Display
157 • Jean Baudrillard • Kredi

163 • Didier Grumbach • Hazır Giyimde Patlama
175 • C.B. Macpherson • Post-Liberal-Demokrasi mi?

189 • Hayrettin Karaca • T.E.M.A. Vakfı'nın Kuruluş Gayesi ve Türkiye'nin Toprak Erozyonu ile Maruz Kaldığı Tehlike
200 • Orhan Duru • Hiç Yok
203 • Ragıp Ege • Bilge Karasu İle Ölüm
211 • Etyen Mahçupyan • Resmi İdeoloji, Siyasal İslam, Fethullahçılar ve Demokratlar
217 • Sinan Özbek • Althusser'i Okumak
223 • Lucien Febvre • Sivilizasyon Bir Sözcüğün ve Bir Fikir Öbeğinin Gelişimi
252 • Gabriel Marcel • Savaş Etkeni Olarak Soyutlama Anlayışı
257 • Jürgen Habermas • Hannah Arendt'in İletişimsel Erk Kavramı
269 • Jean La Couture • Afrikalı Jacques
275 • R.K. Meiners • Diyalektik Ölü Noktada: Orwell, Benjamin ve Şiirin Güçlükleri
293 • Michel Leiris • İmkânsız Bataille'dan İmkânsız "Documents"a
299 • Louis Bazin • Türkoloji: Geçici Bilanço
322 • Yazarlar Hakkında

Dünya Bir Büyük Mağaza

Aristide Bouçicaut'nun 1838'de küçük bir dükkân olarak hizmete açtığı, 1850'lerde bugün "büyük mağaza" tanımı bize nasıl bir ufuk açıyorsa öyle bir boyut alan "Bon Marché"sini milat noktasına yerleştirmek yanlış olmaz sanıyorum: Asrî Zamanlar'ın, belli bir aşamadan sonra üretici insan ile tüketici insanı aynı terazinin kefelerinde dengeleyen bu garip simgesinin topu topu bir buçuk yüzyıllık bir tarihsel geçmişi var demek ki.

Şüphesiz, antik kentlerin agoralarında kurulan "pazar"lardan başlayarak, her dönemde ve uygarlıkta kolektif mal trafiği için sahnelere *gereksinme duyulmuş olduğu kesindir. Anadolu yarımadası hemen hemen bütün değişimlerin gerçekleştiği, herbir seçenekten ürünler barındıran bir örnek-alan sayılabilir: Urartu'lardan Hitit'lerden İyonya kentlerine ve kent-devletlerine, Bizans ve Selçuklulardan Osmanlılara uzayıp giden zincirin halkalarında farklı ve benzer özellikleriyle "çarşı" ve pazar" türleri karşımıza çıkar. Sanayi Devrimi patlak verdiğinde, Osmanlı'nın geleneksel çarşı-pazar çarkı bildik ritmiyle sürüp gidiyordu sürüp gitmesine – ne ki, Büyük Pera Caddesi'ni "Bon Marché" parametresinin işgâl etmesi çok fazla zaman gerektirmeyecekti. Bugün, Türk insanı için, yerli ve yabancı örnekleriyle, Büyük Mağaza* doğal *bir toplu yaşama mekânı olmuşsa, onu mikroskop altına çekme zorunluğu –çoktan– doğmuş demektir.*

Büyük Mağaza, düpedüz özgül bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkıyor: Tarihi, mimarîsi, ekonomisi, davranış tipolojileri, işlevi ve semboliği ile küçümsenmesi güç bir blok'u okumaya *bir noktadan koyulduğumuz an gelip* içeriğine *tosluyoruz: Yok yok Büyük Mağaza'ların içinde, Amerika'dan Japonya'ya, İngiltere'den Rusya'ya, Türkiye'den Hindistan'a uzandığımızda: Kamyon lastiği, ipek dantelli gecelik, gözlük, elektrikli testere, ayakkabı çekeceği, mortadella, güve ilâcı, "Foucault'nun Sarkacı", av*

tüfeği, vizon manto, prezervatif, Bach'ın "Partita"larını içeren CD, hazır mercimek çorbası... Akla hayale sığdırılamayacak enginlikte bir dünya, sonsuz çeşitliliği içinde tüketilmeyi bekliyor raflarda, vitrinlerde, özel bölümlerde. Markaların, etiketlerin arasında fırdönüyor gözümüz: Rolex, Max Mara, Knorr, Sony, Pınar, Smirnoff, Converse sınırsız bir kozmopolit dille kuşatıyor hepimizi. Nakit, çek, kredi kartı, taksit geçiyor orada; eve elden, postayla, container'larla hizmet sunuluyor; telefonla, faksla ısmarlanabiliyor herşey. Büyük Mağaza mı dünyayı içeriyor, Dünya mı büyük mağazaları, Borges'in dediği gibi "harita haritanın içindedir" – sonsuz girdaptayız nicedir.

Modernite'nin, Post-Modernite'nin düşünürleri, bir tür susuzluk ve telâşla bu olguyu çözümlemeye, didiklemeye çalışıyorlar epeydir: Ernst Bloch'un, Barthes'ın, Moles'un, Baudrillard'ın, Rheims'in, Forty'nin şey/eşya/nesne imparatorluğuna ilişkin felsefî, toplumbilimsel, göstergebilimsel araştırmaları kitaplaştı son yarım yüzyıl içinde: Onları herhangi bir Büyük Mağaza'nın kitap satılan, ısmarlanan bölümünden alabilirsiniz.

Bu yazıyı yazmak için kullandığım kalemi, mürekkebi, kâğıdı, yazının temize çekileceği bilgisayarı, basılacağı makinayı, bu dergiyi...

Dünya artık bir Büyük Mağaza.

Enis Batur

Çerçilerden Görkemli Emporyumlara(*)

Robert Hendrickson

"Daha çok satın alın, şimdi satın alın ve mutlu olun!", yüzyılı aşkın bir süredir onların sloganı olagelmiştir; ekseriya Amerika'nın en güzel binalarında yer alan ve çevresi nefis manzaralarla bezeli bu ticaret merkezleri müşterilerini hayal ülkesine salıverir, pembeye boyanmış fillerin geçtiği gösteriler süredursun, Noel Babalar uçaklardan paraşütle atlayıp çocukları dizlerinde hoplatırken... donanma fişekleri parıltılar saçar, rock orkestraları yeri göğü çınlatır, devasa orglar yankılanır, milyarlarca dolarlık satışları kaydeden elektronik otomatik kasalar *bip biip biip biplerken,* onlara HER ŞEYİ sunarlar.

Amerikan büyük iş âleminin kuşkusuz en "Barnumesk"i olan büyük mağazalarda kuş sütünden maada her şey satın alınabilir. Hatta, geçenlerde Mayc's'e girip komple bir krallık siparişi veren adamın deli sayılmadığı dahi rivayet edilir. O adama derhal, şu anda ellerinde satılık bir krallık mevcut olmadığı, ancak Macy's'in ona bir dukalık ya da bir prenslik ya da hatta Avrupa'nın bir köşesine sıkışmış küçük bir cumhuriyet bulabileceği söylenmiş. Nitekim, azımsanmayacak sayıda insan, pek özel eşyaları bulundurmakla nam salmış bir büyük mağazanın sunduğu aşağıdaki "gerçekten benzersiz" kalemlerden kimilerini satın almıştır:

• Som gümüşten bir "think tank", film projeksiyonundan müziğe ve konuşulanları dikte ettirmeye dek seçenekleri olan tam ayar gümüşten bir delikli kart sokularak girilen, yüzde yüz ses geçirmez bir mahremiyet kapsülü sadece 800.000 $.

(*) Robert Hendrickson, *The Grand Emporiums*, 1980

• Himalaya dağkeçisi yününden dokunmuş son derece ince bir kumaştan mamul erkek ve kadın giysileri. Bu malzemenin dünyanın en nadir ve pahalı kumaşı olmasının nedeni, keçilerin dağ yamaçlarında yem ararken çalılara takılarak bıraktıkları kılların toplanmasını* gerektirmesidir.

• Gerçekten önemli bir yatırım olarak bir avuç takısız elmas kesesi; kimisi yuvarlak, kimisi armudi, kimisi de beyzi ya da yeşim. Elmaslar özel bir güderiden yapılmış bir kese içindedir, ve 14 K altından bir bağcıkla birlikte sunulur. Bu değerli ve de güvenli "sota"nın ederi: "koleksiyondaki taşlara bağlı olarak" 50.000 $ ile 250.000 $ arasında.

• Birleşik Devletler'in tescilli ilk yüzde yüz safkan buffalo sürüsünün (dişi ve erkek) *Bizon* buzağıları. American Buffalo Association'un soy şeceresinin saflığını doğrulayan sertifikasıyla birlikte damızlık buzağılar. Birleşik Devletler'deki herhangi bir yere teslim edilir. Çifti: 11.750 $.

• İdeal omlet tavası –som altından mamul. Altın yüzeyin altı, gümüş hariç en etkili ısı ileticisi olan paslanmaz çelik contalı. Sapı gülağacından, kutusu Fransız meşesinden, dört libre yermantarı ile dört düzine çift sarılı yumurta ve 8 inçlik omlet tavası üzerine belgeler içeren bir yazı. Sadece 30.000 $.

• Cenabı Hakkın tüm bu cafcaflı materyalizme pek hoş gözle bakmadığına inanan kimseler için bir Nuhun Gemisi. Doksan iki memeli ve 10 sürüngen hayvanla 26 kuş, 14 balık ve 38 sinekten başka, bu geminin bir Fransız aşçısı, bir İngiliz valesi, bir İsveçli masajcısı, bir Fransız kadın hizmetçisi, bir İtalyan terzisi, bir İngiliz müze/kitaplık uzmanı, bir Park Avenuelu doktoru ve bir Texas A& M veterineri de vardır. Yalnızca varlıklı pesimistlerin siparişleri kabul edilir, ederi 588.247 $ (FOB Ağrı Dağı).

Elbet, bunlar çeşitli Neiman Marcus Noel kataloglarından (ayrıntılar daha sonra) ve birçoğu da kelimesi kelimesine dünyaca ünlü eğlence kitaplarından alınma. Ancak bunlar, Amerika'nın bütün görkemli ticaret merkezlerinde sunulanların unutulmaz abartılarıdır. Örneğin, Marshall Field, şark halılarının yeniden dokunarak onarılmasını ve hatta belli başlı birçok müzenin teşebbüs dahi etmeyeceği tablo çerçevelerindeki alçı süslemelerinin restore edilmesi işini bir hizmet olarak sunmaktadır. Macy's, Bloomingsdale's ve daha başka büyük mağazalar libresi 200 $'lık pâté de foie gras ve havyar gibi yiyecekleri, kışın yarım pinti 6 $'lık enfes ahududuları ve Jonghe karidesleri, quiche Lorraine ve bouillabaisse gibi "dondurulmuş hazır yiyecekler"i bulundurarak birçok şarküteriyi gerilerde bırakırlar. I. Magnin's, Altman's ya da Bergdorf Goodman mağazalarında dolaşırken bir Suudi prensesinin birkaç saat içinde 30.000 $ değerindeki giysileri alıverdiğini, bir Texas petrolcüsünün, biri karısına, biri kızına birisi de metresine olmak üzere üç vizon kürk satın aldığını—ya da pejmürde kılıklı bir kadının bir Picasso gravürü almak amacıyla bir tomar 100 $'lığın arasından birkaç yüzlük banknotu çektiğini görmeniz mümkündür. Müşteriler, demir attıkları büyük mağazalarda ya da kent ya da yörekentlerdeki alışveriş merkezlerinde kiliseye ya da üniversiteye, oy vermeye, bankaya, kan vermeye, bir doktora, dişçiye ya da psikiyatra gidebilirler, tiyatro oyunlarını ya da konserleri izleyebilirler, yüzebilir, patinaj yapabilir, koşabilir, güzel yemekler yiyebilir,

(*) Burada, insanlık kültürünün coğrafi, ulusal ya da dinsel sınırlar içine hapsedilemezliğinin ilginç bir örneğini görmekteyim: Yıllar önce, Orta ve Batı Asya kültürlerinin kimi metinlerinde (örneğin, Beelzebub's Tales to His Grandson, G. I. Gurdjieff, 3 cilt, Routledge & Kegan Paul, London and Henley, 1950) "Bilgeler Bilgesi Mullah Nassr Eddin ya da Hodja Nassr Eddin" adlı her sözü bir hikmet taşıyan, insanları gülmekten katıltan ve Asya kıtasının her ülkesinde bilinen söylencesel bir bilgeye değinildiğini görmüştüm. İnsanlığın geçmişine ilişkin herhangi değerli bir olguyu, bu ister bir yemek pişirme yönteni olsun, ister Nasrettin Hoca gibi bir bilge olsun, sahiplenip kendi tekeline almaya çalışmayı bir olgunluk olarak göremiyorum. Nasrettin Hoca'nın borcunu ödemek için evinin önünden geçen keçilerin çalılara takılan kıllarını toplayıp eğirerek öreceği giysileri sattıktan sonra borcunu ödeyeceğine ilişkin fıkrası, şimdi gözümüzde bambaşka boyutlar kazanmıyor mu? (Ç.N.)

hatta lüks ortamlarda sevişebilir ve yaşayabilirler. Her ne kadar bu mağazalarda bir zamanlar her çeşit cenaze levazımatı ile matemzede ailenin tüm fertlerinin giydiği siyah krepten yas giysileri için kullanılan çağdaş edebikelâm "kara eşya" bulunduruluyor idiyse de, müşterilerin artık oralarda bulamayacakları tek hizmet cenazeye ilişkin eşyadır.

Ne var ki alışveriş yapan her insanın içindeki kelepir avcısı da ihmal edilmiş değil; emporium (emporyum) denilen bu görkemli ticaret merkezleri her zaman "herkese her şey" olagelmişlerdir, ve Bana Kuşağı olası her bir mahalden, yaşamın her bir kesiminden onlara doğru sürü sürü akın etmektedir. Filene's Automatic Bargain Basement gibi maruf büyük mağaza kelepir eşya bodrum katları, Hafif Tugay'dan bu yana en ölümcül hücumlara maruz kalmış, ve gediklilerinden bazıları perakendecilik ders kitaplarından ziyade psikolojik metinlerin dipnotlarında anılagelmiş bulunmaktadır. Bloomingsdale'in başkanı Marvin Traub, büyük bir mağazanın kelepir eşya bodrum katındaki işinin ilk gününü şöyle anımsıyor: "Bir müşteri bana yaklaşarak, 'Ucuz pamuklu giysilerin deneme kabini nerede?' diye sordu. Deneme kabini falan olmadığını söylediğimde, kadın derhal gözümün önümde soyunmaya başladı. Bu problem kuşkusuz Harvard'ın işletme müfredat programında asla yer almamıştı."

Bütün bu şaşaanın ortasında, onun büyüsüne kapılanlar isteklerini tatmin eder, lüks içinde yüzer ve borca batarlarken (zira günümüzde sadece müzelik vatandaş peşin para öder), Cennet vahim problemlerle doludur. Teşhirciler, röntgenciler, hırsızlar, soyguncular, kapkaççılar, çocuk kaçıranlar, köpek kaçıranlar ve envai çeşit dolandırıcılar öteden beri büyük ticaret merkezlerini kasıp kavuragelmişlerdir. Mağaza psikologlarını uğraştıran—bir uçta, apar topar cehennemden düşmüşçesine güvenlik görevlilerinin yanından sinsice sıvışıveren elinde torbası acınası kadın... ya da bir alışveriş merkezinin açılışı sırasında Vali George Wallace ile Senatör Benjamin Jordan'a saldıran kaçıklar... ya da siyasi amaçlı olsun olmasın bütün çılgın bombacılar... ya da, odasında bulunan bir kâğıda bir zamanlar Yonkers'teki Cross County Shopping Center mağazalarını adım adım inceleyen—"Ordaki mağazalarda ayağımı basmadığım hiçbir köşe kalmamıştır. Ben oraya dost bir yüz görmek için gittiydim ama bir tane dahi bulamadıydım.... keşke bi makinelim olsaydı...."—44 kalibreli katil David Berkowitz gibi dengesizler de hakeza.

Gene de büyük mağazalar hayatta kalmışlardır ve kalacaklardır, tıpkı onca iftiralardan, vitrinlerinin taşlanmasından, palazlanmaya başlayan küçük tacirlerin yangın bombalarına tutulmasından sonra hayatta kaldıkları gibi, tıpkı Avrupa'nın *grands magasins*lerinin II. Dünya Savaşı'nın enkazı üzerinde gelişmeye başlaması gibi, Amerika'nın görkemli emporyumları da kentsel bozulmayı atlatarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Artık bir Amerikan kurumu olarak büyük mağazalar esatiri bir nitelik kazanmışlar ve bir yüzyıl geçmesine rağmen büyüleyiciliklerini hâlâ yitirmemişlerdir. Büyük mağazalar ile onların hükmettikleri ve kendi başlarına birer "dev" büyük mağaza olan alışveriş merkezleri günümüzde Amerikan uygarlığını temsil etmektedir; hatta, bazı toplumbilimciler, birçok yerde "mall" denilen bu alışveriş merkezlerinin artık o yöredeki topluluğun bir parçası değil de, o yöredeki topluluğun ta kendisi olduğuna inanıyorlar. Araştırmalar, gerek erkeklerin gerekse kadınların oralarda bekâr barlarında ya da diskolarda bulduklarından daha fazla arkadaş bulabildiklerini, oraların gençlerin tercih ettikleri buluşma yeri olduğunu ve oralarda gezinmenin Amerika'nın en sevilen eğlencesi seksle eşdeğerde tutulduğunu göstermiştir. Zaten onların, kale gibi duvarların çevirdiği vasi alanlarında yer alan harikalar arasında dolaşan milyonların muhayyilesi üzerindeki etkisi herhangi bir azalma emaresi göstermemektedir; onlar, bir gözlemcinin dediği gibi,

"handıysa yaşamın bütün işlemlerinin yerine getirilebileceği mahaller", insan bedenlerinin ve evlerinin tepeden tırnağa donatılabileceği ve en azından tüm özdeksel dualaların bir bedel karşılığında kabul edilebileceği yerler olarak kalmaktadır.

Ne tuhaftır, milyonlarca düşün gerçekleşmesini sağlayan ve milyarlarca dolar kazanan (sırf Sears'ın yıllık satışları brüt milli hasılanın yüzde birine eşittir) bu görkemli emporyumların kökleri ilk bakışta o epey harcıâlem görünen kırsal kesim çerçilerine ve kasaba bakkallarına uzanmaktadır. Bütün bu tür kasaba bakkallarının ilkleri arasında, akla gelen her şeyi satan, aşağıdaki gibi "ilanlarını" hançerelerinden ünleye ünleye, mallarını evden eve taşıyan gezici çerçilerin kamburlaşmış sırtlarında kurulmuş olanlar sayılabilir:

Bakraç leğen kovalar
Düğmeler kurdelalar
Tedavi de ederiz
Kalmaz hiçbir derdiniz!

Amerika'da perakende satıcılığın en primitif başlangıçları işte bu ilginç sokak satıcılarından, onların pazarcılığa ve paranın kendisini görmeye ona dokunmaya ve onun şıkırtısına olan aşklarından kaynaklanmıştır. Onların güçlü sırtları ola ki, kelimenin en geniş anlamıyla, ilk büyük mağazalardı. En eski zamanlardan bu yana, eski Yunan'da, Roma'da ve ortaçağ Avrupasında, hayvan sürülerinin geçit yollarını ve Amerikan vahşi doğasında Kızılderililerin açtığı patikaları izleyen bu çerçiler mallarını bağırarak tanıta tanıta birbirinden uzak kırsal yerleşim merkezlerini dolaşıp durmuşlardır. En azından, daimi bakkallar her yerde onları bir yerde yerleşerek satış yapmaya başladıkları zaman onların heybelerinden ortaya çıkmıştır. Denilebilir ki onların heybeleri, "reyonlara" ayrılan ilk "mağazalar"dı, zira içlerindeki eşyalar özenle ayrılmış değiller miydi: düğmeler ve kurdeleler, iğneler ve iplikler, İnciller ve barut kutuları, kocakarı ilaçları ve satmak için getirdikleri başka ne varsa.

Çerçilerin tam olarak ne kadar eskilere uzandığını kimse bilemiyorsa da onların ilk çağlardaki varlığı bugün çeşit çeşit mallar bulunduran geniş ve şaşaalı bir mağaza için kullanmakta olduğumuz tumturaklı *emporium* sözcüğünden anlaşılmaktadır. Bu sözcük Yunanca *emporion*dan çıkmıştır ve "tacirlerin bir araya geldikleri yer" demektir, zira Yunancada tacir *emporos*tur ve *en* (de, da) önekiyle *porous* (seyahat) sözcüğünün birleşmesiyle oluşturulmuştur–demek ki ilk tüccarlar memleketi baştan başa dolaşan gezici çerçiler ya da işportacılardı.

Çerçiler* (bu sözcüğün İngilizcedeki bir başka karşılığı olan *peddler*, Eski İngilizcedeki *ped*, "sokak sokak çığırarak satılacak eşyaların konulduğu bir torba" sözcüğünden türetilmiştir), hemen hemen gittikleri her yerde "fesat ruhlu şahıslar" olarak bilinirlerdi, Amerika'da da öbür yerlerdekinden daha fazla seviliyor değillerdi. Çerçilere ilişkin en eski belgelerden biri, "Goody Gent'i iki kez öptüğünden naşi" direğe bağlanarak kamçılanma ve ayaklarının sıraya bağlanmasıyla teşhir cezalarına çarptırılan Richard Graves adlı bir gezici satıcıdan söz eder. Amerikan insanını inceleyen *bir* gezgin 1833'te şunları yazmıştır: "Tüm Yankee Gezici Satıcıları soyu, düzenciliğiyle ün salmıştır. Her yıl onlardan binlercesi, insanlara yalan söylemek, onları dolandırmak, aldatmak ve kafeslemek, kısacası allem edip kallem edip yasaları ihlal etmeksizin kılıfına uydurarak komşularının mülküne konmak amacıyla dolanır dururlar.

(*) Ne ilginçtir: İngilizcedeki hawker (mallarını sokak sokak gezen ve bağırarak duyuran satıcı), to hawk (çığırtmak) fiilinden türetilir; Türkçedeki karşılığı olan çerçi ise,"ses, bildiri, haber" anlamlarına gelen Moğolca car sözcüğünden türetilmiştir (çarçı/çerçi) [Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İsmet Zeki Eyüboğlu, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1988]. (Ç.N.)

Ola ki Kuzeyliler "damn Yankees" (Allahın belası Yankeeler) sıfatını İç Savaş'tan çok önceleri, Güneyin kırsal kesimlerinde dolaşan Yankee gezici satıcıları sayesinde kazanmışlardı. Yankee gezici satıcılarının hilekârlıklarının, özellikle efsanevi tahtadan küçük hindistancevizlerinin ünü ta Avrupa'ya kadar ulaşmıştı. Baharat Adaları'nda yetiştirilen ve yaprak dökmeyen bir ağacın bu çekirdek içlerinin tanesi bir peniden daha ucuza satılırken bir kimsenin çıkıp da zahmetlere katlanarak tahtadan mamul bu küçük hindistancevizlerini imal etmeye kalkışacak bir kimse elbet çıkmazdı (geçenlerde yapılan bir denemede usta bir tahta yontucusu bunlardan sadece bir tanesini tam bir günde üretebilmiştir). Ancak o yontma tahtadan ceviz hikâyesi ister hakikat olsun ister uydurma (zaten hiç kimse gerçek bir örneğini bulamanuştır), çoğu taşra halkı Yankee gezici satıcılarının onları ve onlarla birlikte pembeye boyanmış yontma tahtadan salam ("Basswood Salamları" = Ihlamur Ağacı Salamları), yontma purolar ve tahtadan kabakçekirdeği satmış olduklarına inanırlar! Connecticut eyaletine hâlâ Nutmeg State (Küçük Hindistancevizi Eyaleti) denmesinin nedeni de budur , ve "sakın tahta hindistancevizi almayasın" uyarısı da, günümüzde de kullanılan "sakın tahta beş sentlik almayasın" deyimine kaynaklık etmiş olabilir.

Eski bir şaka şöyle sorar: "Boğulan bir Yankee gezici satıcısını hayata nasıl döndürürsün?" "Ceplerini dışa doğru çevirerek!" Ne var ki muhacir gezgin satıcılar da en az Yankee öncelleri kadar yergiye muhatap olmuşlardır. Onların arasında en kötü muameleyle karşılaşanlar, yalnızca "yabancılara" karşı genel bir şovenistik horlamanın değil, onları oralara kadar izleyen anti-Semitizmin de kurbanı olan Yahudiler olmuştur. Gerçekten de, Yahudiler için kullanılan çeşitli aşağılayıcı sözcüklerden biri ve pek kaba bir küfür olan *kike* (çıfıt) sözcüğünün kökeni, ola ki gezgin satıcılık günlerine uzanmaktadır. Bir öyküye göre, Yahudi gezgin satıcıları sözleşmeleri mutat İngilizce haçla imzalamayı reddetmişler ve onun yerine bir *keikel* çizmişlerdir; bu, Eskenazi dilinde "daire" demektir, onun için bir *keikel* ile imza atan bir gezgin satıcı da bir *keikel*, ve nihayet bir *kike* diye anılmıştır.

Müşteki müşterilerden yerel tacirlere kadar belli çıkarları olan herkes, yolda olmanın ve kendisini savunmak için orada bulunamamanın bariz dezavantajına katlanmak zorunda kalan Amerikan gezgin satıcısına ver yansın etmiştir. Gezgin satıcılara ilişkin onur kırıcı tekerlemeler her tarafta söylenir dururdu:

Meşhur Yankee diyarında var imiş
Mangiz tacirleri denilen bir alay âdemoğlu,
Kurnaz tilki, şeytan, mezhebi geniş
Her biri bir kel kâhyaoğlu.

Gezgin satıcılara ilişkin birçok komik hikâye anlatılagelmiştir. Bunlardan birinde bir Alman gezgin satıcı bir çiftçiye sinekleri yok edici bir mayi ilaç satar. İlacı alan çiftçi, "Nasıl kullanılır bu?" diye sorar. "Sineki yakala von sinekin ağzına küçük bir damla damlat," diye yanıtlar onu satıcı. "Git başımdan, yahu!" diye haykırır müşteri. "Bunun yarısı kadar zamanda sineği ayağımın altında ezerim daha iyi." Yapıştırır satıcı: "Bak, o da güzel bir yöntem!"

Ne var, nereden gelirlerse gelsinler, çerçiler folklorun onları tanımladığınca, genellikle bayağı, düzenbaz serseriler değillerdi. Gezici çerçilerin hilekârlıkları, birkaç peniye tamah etmek şeklindeydi, ama asla korsanlık değildi; onlar dolambaçlı türden bir hileciliği uygulamış ve mükemmelleştirmişlerdi, Barnum'un dediği gibi, Yankeelerin

insanları "yanlış istikamete yöneltmek" ve bunu yaparken onların yaşamlarına yenilik, eğlence ve heyecan getirmek şeklindeki ezeli bir yeteneğiydi bu. Aslında gezgin satıcının, yüz yüze iş yaptığı ve ekseriya kırk yılda bir gördüğü müşterilerini aldatma olasılığı–üstelik *kendisinin* bir dışarlıklı olduğu ve onu koruyacak herhangi bir haraççı politikacısı, polisi ya da yargıcı bulunmadığı düşünülecek olursa—çoğu tüccarların o müşterileri kazıklama şansından daha azdı. Bu genç, mukavemetli, yürekli, becerikli, hırslı ve talihli insanlar, yaşamlarını sürdürebilmek için böyle olmak zorunda idiler, şayet onlar özde düzenbaz olsa idiler, yollarda o kadar çok gezici satıcı bulunmazdı—ılımlı bir tahmine göre 1860'ta sayıları yirmi bin kadardı ve imalatçıların bir gezici satıcıya teslim ettikleri malların değeri 2.000 $'ı bulabiliyordu.

Amerika'yı baştan başa dolaşarak mallarını satarken, bu maceraperest ve ekseriya gözünü budaktan sakınmayan gezgin satıcılara handıysa her yerde rastlanabiliyordu. Şayet bir adam çıkıp da bir ormanda baltasını sallamaya başlasa, ertesi gün orada bir gezgin satıcının bitivereceği söyleniyordu. Amerikan gezici satıcısı, kendi yaşamını kazanır ya da servetini çoğaltırken, uygarlığın nimetlerini bu oldukça seyrek yerleşimli bölgelere taşıya taşıya kendisi de Güney'de ve Orta Batı'da yerleşmeye başlamıştı. Kimi gezgin satıcıların evlerine yakın ve her yıl hizmet götürdükleri dairesel güzergâhları var idiyse de, çoğu rasgele seyahat ederdi, 1.500 millik geziler –hem de sırtlarına bağlanmış 50 pavndlık yükleriyle birlikte– anormal sayılmazdı. İçlerinden birçoğu uzun yolculuklara çıkar ve bir daha onlardan haber alınmazdı.

Gezgin satıcılar özel amaçlı eşyalardan tutun da özel hizmetlere kadar her şeyi satarlardı. Örneğin, New York Eyaleti'ndeki Kızılderililer, atlarının iki yanına astıkları tahtadan oyma "hediyelik" tabakları yeni yerleşim bölgelerinde satarlardı. Öbür gezgin tacirler de tenekecilikten, marangozluktan anlarlar, vaizlik, dişçilik ve hatta çiftçilere kısrakları ve inekleri için damızlık aygır ve boğalarını sunarak "üretmenlik" bile yaparlardı. Gezici portre ressamları mevcut resimlerini getirir ve montaj hattı tuvallerine müşterilerinin suratlarını resmederlerdi; portrelerini çizdiren kadınlar da çeşitli arka plan ve farklı boyutlardaki göğüsler arasından seçim yapabilirlerdi.

Ne var ki, gerçek gezgin satıcı, çeşitli ve bol mal bulundurmanın daha kârlı ve emniyetli olması yanında insanların ihtiyaç ve isteklerini karşılayabilmek amacıyla heybesini ya da arabasını birçok eşyayla doldururdu. Kırmızı bir kapalı arabanın dışında, yanlarına tangır tungur çarpaduran asılı teneke eşyalar, içinde bir Franklin sobası ya da hacimlice bir çiftlik avadanlığı ve hatta bir org ya da piyano bulabilirdiniz. Ne ki, bu eşyaların arasında bir yerde ünlü "Yankee tuhafiye eşyası"nı–iğneler, iplikler, düğmeler, usturalar, fırçalar, kitaplar, ayı yağıyla saydamlaştırılmış kâğıt kaplı pencereler yerine on dokuzuncu yüzyılda kullanılmaya başlayan pencere camlarını da görebilirdiniz. Sık sık da, birçok güneylinin dolaşık saçları düzelteceğine ve kırlaşmış saçları doğal rengine dönüştüreceğine inandıkları pirinç taraklar türünden yeniliklere rastlayabilirdiniz. Ev kadınlarının yumurta ya da başka ürünlerini satarak bu eşyaları almak amacıyla bir kenara ayırdıkları cep harçlıklarına dahi genellikle "pin money" (iğne parası) denilirdi; ancak gezici satıcılar bu tür birikmiş parası olmayanlara kürkleri ve öbür değerli eşyaları ekseriya veresiye ya da takas yöntemiyle verirlerdi.

Gezgin satıcılık daha sömürgecilik günlerinden yoksul Amerikalılar için bir "çıkış yolu" olmuştur; bu süreç on dokuzuncu yüzyılın muhacir gezici satıcılarıyla başlamış değildir. Tanınmış Amerikalılardan hayata gezgin satıcı olarak atılmış olanların sayısı hayret vericidir. Böylesi zorlu bir çalışma yaşamını sürdüren bu çerçiler son kerte becerikli adamlardı. Örneğin, yaşlı Parson Weems, Ben Franklin ve General Francis "Batak-

lık Tilkisi" Marion hakkındaki cüretkâr, Homerosvari anlatıları bir yana, George Washington'un kiraz ağacını baltayla kesmesine ilişkin uydurduğu nefis hikâye ile ün kazanmıştı. Tarih ekseriya, hikâyeleri artık folklor olmuş olan Weems'in tüm yaşamını bir gezici kitap satıcısı olarak geçirdiğini unutur; gerçekten de, bu derbeder vaiz, 1794'te kitap satmaya başladığı güney yollarında arabasını sürerken ölmüştü. Kemanı yanında, bu neşeli kitap satıcısı Jersey arabasını, atlarını coşturmak için sık sık kıvrak havalar çala çala, arkasındaki kitapları satmak için planlar kura kura ve bu planları coşkun bir yürekle yerine getire getire yamru yumru köy yollarında 30 yıl kadar sürmüş. Muhafazakâr partiye mensup bir papaz, Weems'in Tom Paine'nin radikal *The Age of Reason* (Aklın Çağı) adlı eserini satmasından yakınınca, Llandall Piskoposu'nun Paine'i çürütmek amacıyla kaleme aldığı kitabı çektiği gibi, zehirle birlikte panzehirini de sattığını duyurmuştu.

Parson Weems kuşkusuz ünlü ya da adı çıkmış gezgin satıcıların ne ilkiydi ne de sonuncusu. Benedict Arnold hayata Hudson Valley'i bir ine bir çıka dolaşarak çorap ve birtakım yünlü eşyayı, West Point'e ilişkin tasarılarını sattığından daha büyük bir başarıyla satan bir gezgin tacir olarak başlamıştı. Beri yandan, Cooper'in *The Spy*'ındaki kahramanının prototipi gezgin satıcı Enoch Crosby, General Washington için çalışan bir gizli ajandı. 1812 Savaşı'nda Amerika'ya mali destek sağlayan büyük Philadelphia bankeri Stephen Girard, iş hayatına tıpkı giderek Kanada'nın dev Hudson Bay Company'sinin başkanlığına yükselen Kanadalı kürk taciri Donald Alexander Smith gibi bir gezgin satıcı olarak başlamıştı. John D. Rockefeller'in babası kendisine "Meşhur Kanser Mütehassısı Dr. William A. Rockefeller" derdi; bu cin fikirli, kanlı canlı doktor taslağı çerçi, ("haddinden fazla ilerlemiş olmadığı takdirde") tüm kanser vakalarını kocakarı ilaçlarıyla iyileştirebileceğini iddia ederdi; hatta bir defasında, "Onları kül yutmaz hale getirebilmek için her daim oğullarımı aldatırım ben," diye övünmüştür.

On dokuzuncu yüzyıldaki birçok öncü Amerikalılar gibi, Abe Lincoln'un babası da bir parttaym çerçiydi. Ailesiyle Kentucky'den Illinois'e taşındıkları zaman, arabasından satmak ve yolculuk masraflarını çıkarmak amacıyla bir bavul dolusu tuhafiye eşyasını da birlikte götürmüştü. Hem bir felsefe okulunun hem de *Little Women* adlı eserin yazarı Louisa May Alcott'un babası olan Bronson Alcott, Concord'un o Sokrat'ı, koleje gidecek yerde bir fultaym teneke eşya ve almanak çerçisi olarak yollara düzülmüştü. John Fitch ve Thomas Edison, ikisi de mucit olmazdan önce bir süre çerçilik yapmışlardı. Demiryolu kodamanlarından Collis B. Huntington, finansal hayatına, ta batıya seyahat eden bir gezgin satıcı olarak başlamış ve sırtındaki heybeden vasi bir demiryolu imparatorluğu, Southern Pacific, çıkmıştı. Big Jim Fisk de Daniel Drew da gene birer gezgin satıcı olarak başlayan demiryolu adamları ve manipülatörlerdi. Finans dünyasındaki "sulandırılmış mal" terimi, kırsal kesimden kentlere sığır getirip satan Drew'nun bu faaliyetlerinden esinlenmiştir. Drew, kentteki hayvan pazarına varmazdan önce sığırlarına daima tuz yedirirdi; bu, elbet, hayvanların çatlayana dek su içmelerine yol açardı, bin başlık bir sürü tartılmazdan az önce on bin pavnddan fazla bir ağırlık kazanmış olurdu.

Amerika'da sayısız servetler, iş zekâlarını yolllarda bileyen adamlar tarafından toplanmıştır. Onların yaşamları sanki Frank Norris ve Horatio Alger'in öykülerinin bir karışımıdır, ve Alger gerçekten de, *Paul the Peddler* adlı, bir yoksulluktan zenginliğe geçiş öyküsü yazmıştır. Stanley Tools şirketi bir çerçi tarafından kurulmuştu; Amerika'nın ilk sabun milyoneri B. T. Babbit, New York Eyaleti'nin kuzeyinde gezici sabun satıcısı olarak işe başlamıştı; Cyrus McCormick ise başlangıçta kapı kapı dolaşarak, Amerikan tarımında devrim yaratan biçme makinelerini satardı. Günümüz büyük mağazalarının

temelinde gezgin satıcıların başarı öyküleri yatmaktadır. Gezgin satıcılık, ticari uygulamaları öğrenmenin en iyi yöntemlerinden biri olarak ortaya çıkıyor, zira, Gimbels ve May's'den Saks Fifth Avenue ve Macy's'e kadar görkemli emporyumların en azından yirmi kadarı yükselen çerçiler tarafından kurulmuş ya da yönetilmiştir.

Kaderin cilvesine bakınız ki, daha önce gezgin satıcılık yapmış olanların kendileri, Amerikan ticaret tarihinde çerçilik döneminin sona erdirilmesi sürecinin hızlanmasında başrolü oynamışlardır. Bütün o gezileri sırasında gezgin satıcılar, bir bölgedeki nüfusun yoğun biçimde arttığını ilk gören yabancılar olmakta ve ekseriya kelepir bir mevki ya da uygun bir kız bulur bulmaz yerleşmeye karar verip kentsel ve kırsal kesim insanının gereksindiği malları satan bakkal dükkânları açmaktaydılar. Doğaldır ki, bu sabık çerçiler başıboşluk felsefelerini alelacele tadil edip bütün o bölgenin kendi yasal mıntıkaları olduğunu ve gezici satıcıların kendi ticari haklarına tecavüz ettiklerini iddia ettiler. Daha 1700 yılında, daimi Connecticut tüccarları Yargıtay'a başvurarak, "işimizi çalan bu ecnebi ya da avantüriye çerçi takımı"nın yasadışı ilan edilmesini talep etmişlerdir. Yerel tüccarların iddiasına göre, bu "ecnebiler" (aslında çerçilerin çoğu o aralar Amerika'da doğmuş vatandaşlardı) vergi ödemedikleri gibi, hayır kurumlarına yardımda bulunmuyarlar ve sattıkları malları geri almadıklarından dolayı finansal açıdan sorumsuzluk sergiliyorlardı. Yerel tüccarlar aynı zamanda bir korkutma taktiği de kullandılar ki çerçilere karşı düzenlenen çok sayıdaki kampanyanın bir özelliği haline gelmişti; bu pis ecnebiler, diyorlardı, şüphe yok ki memleketimize "bir sürü dehşetli ve bulaşıcı hastalık" getirecektir.

Yıllar ilerledikçe başka birçok kısıtlamayla birlikte vergilendirmenin de yaygınlaşmış olması, Amerikan çerçisine ağır darbe indirmiş ve on dokuzuncu yüzyılın sonunda gezici satıcılar artık tarihe karışmışlardı. Ruhsat bedelleri, kırsal kesimde yaşayanların en yakın kasabaya gidip alışveriş yapmasını kolaylaştıran ucuz ve etkin nakliye olanakları ve kasaba dükkân sahiplerinin düşük fiyata daha çok çeşitte mallar sunabilmesi, bu soyun en inatçı bir avuç temsilcisi dışında hepsini silip süpürmüştü. Bugün onlardan sadece kent sokaklarında harıl harıl iş yapan seyyar satıcılar ve işportacılar kalmış bulunuyor (sırf New York City'de, *New York Times*'a şikâyet mektupları yazaduran yerel büyük mağazaları epey kaygılandıran on iki bin işportacı var), ayrıca Fuller Brush ve Avon Cosmetics gibi üç bin kadar firma da kapı kapı dolaşan temsilcileriyle satış yapmakta. Aslında, birçok mahalle ya da sitenin yönetmeliklerinde gezici satıcıların, önceden davet edilmiş olmadıkça, evleri ziyaret etmelerini yasaklamış bulunuyor; bunlar Yargıtay'ca savunulan ve hâlâ kapı kapı dolaşarak tahtadan paratonerler ve benzeri şeyler satan düzenbaz Williamson klanı gibi usta düzencilerden esinlenmiş bulunan yasalar...

Ola ki, 1600'lerin sonlarında yerleşim bölgelerinden uzak ve ekseriya primitif büyük mağazalar diye betimlenen ilk Amerikan kasaba bakkallarını gezgin satıcılar kurmuşlardır.

Böylesi yerlerde herhangi bir ürün grubunda uzmanlaşmak imkânsızdı, küçük bir köyde çok sayıda bakkalı desteklemeye yetecek kadar insan yoktu, o yüzden tacirler yaşamlarını sürdürebilmek için çeşitli malları bulundurmak zorunda kalıyorlardı. Bu nedenle, İngiliz yöntemlerinden pek az etkilenen ve Amerikan koşullarına uyarlanan bir bakkaliye işletimi geliştirilmiş oldu.

Dükkânlar elbette Amerikan kasaba bakkalından çok daha eskilere, Ug H. Macy ya da Og Bloomingdale adlı bir müteşebbis adam ya da kadının mağarasının önüne bir sehpa koyduğu zamana uzanır. Aslında dükkân sözcüğünün İngilizcesi olan "store", bu

adı eski Atina Agorasındaki *"stoas"* denilen ve içinde tüccarların küçük dükkâncıklarını bulunduran üstü çatıyla kaplı sütunlardan almaktadır–Sokrat'la izdeşleri de felsefi sorunları tartışmak üzere bu çarşıda toplanırlardı, ulu vazıkanun Solon da bir tüccar olarak servetini burada yapmış, St. Paul da Atinalılara gene burada hitap etmiştir. Bu pazaryerinde filozof Zeno, "ne olacaksa olacaktır" düsturunu belletti ve insanın bu dünyada kaderini sükûnetle kabul etmesi gerektiğini öğütledi. O ve öğrencileri *stoacılar* diye anılır oldular zira bir *stoa*da buluşmaktaydılar. Böylece Yunanca *stoa* sözcüğü hem İngilizcedeki "store" (dükkân) hem de stoacı sözcüklerine kaynaklık etmiş oldu—bu ikincisini birçok dükkân sahibi yüzyıllar boyunca savaş, hava koşulları, yangın, sel, ekonomik durgunluk ve daha nice felâketler nedeniyle olmak zorunda kalmıştır.

İngilizcede dükkân anlamına gelen bir başka sözcük de, Saksoncada bir evin sonraları kapalı dükkânlar haline dönüştürülen "açık odaları ya da ahır bölmesi" gibi bölümlerini (balkon ya da sundurma) anıştıran "shop" sözcüğüdür. Perakendecilik anlamındaki "retailing"in kendisine gelince, eski bir faraziyeye göre Fransız köylülerinin pazara zar zor götürebilecekleri boyutlarda kesmiş oldukları ağaç dilimlerinin kesilmesi sürecini anlatan ve Latince *talea*dan bozma *taill* sözcüğünden çıkmıştır. Bu devasa odunları onlardan alan aracılar da müşterilerine satmadan önce küçük parçalara ayırmak amacıyla onları tekrar kesmek *(re taill)* zorunda kalırlardı, bu nedenle onlar, büyük miktarları müşterilerin daha kolayca satın alabilecekleri küçük parçalara ayıran bütün tüccarlar gibi, *retaillers* (retailers=tekrar kesiciler=perakendeciler) diye anılagelmişlerdir. Aradan çok geçmemiş, *"wholesale"* (toptan) sözcüğü de kullanılmaya başlanmıştır; "whole" (bütün) ve "sale" (satış) sözcüklerinden üretilen bu terim, önceleri bütün bir top kumaşın satışı anlamında kullanılmaktaydı: yani, metrelerce uzunlukta kumaş*.

Amerikan kasaba bakkallarının en parlak dönemi, tarihimizin kişisel gelirin artadurduğu ve nüfusun hızla çoğaldığı bir zamanı olan 1820-1860 yılları arasına rastlar. 1800'de Amerika'da sadece 5,3 milyon insan vardı, ama 1860'ta bu sayı 31 milyonu bulmuştu. Kırsal kesim ticari kuruluşlarının yokluğundan doğan ve gezici satıcıların doldurabileceğinden çok daha geniş olan bu boşluğu, her yerde mantar gibi biten kasaba bakkalları doldurmaya başlamıştı. Bütün Amerikaya bir baştan öbür başa yayılan bu bakkallar, hizmet sundukları cemaat için hem alışveriş hem de toplantı yeri oldular. Genellikle kasabanın merkezinde bulunan ve pek ahım şahım bir yer olmayan kasaba bakkalı, o yöre halkının faaliyetlerinin de merkezi haline gelmişti; "kasaba" denilen yer de zaten yolçatağındaki bir "dört köşe dükkân"dan ibaretti. O eski kasaba (ya da genel) bakkaliyesinin özelliğini karakterize eden o teklifsiz havasıydı –boş tahta raflar, karmakarışık mallar, barut fıçısının üzerinde gel keyfim gel yatan kedi; kendine özgü kokusuelmaların, peynirin, tütünün ve daha yüz kadar başka kokunun o tanımsız harmanı, ve, yaz gelince, tavana asılı yapışkan sinek-kâğıtlarından kaçmayı her daim başarabilen o sinek sürüleri. (Sinekler ve sinek-kâğıdı deyince akla o eski köy deyişi geliyor: "Bir sineği öldürebilirsin, ama cenazesine on sinek birden gelir.") Alışveriş de teklifsiz bir hava içinde yapılıyordu–birçok malın fiyatı belirlenmediğinden dolayı bakkalın müşterileriyle fiyatlar üzerinde pazarlık yapması çok doğal karşılanırdı.

En iyisi bir kasaba bakkaliyesinin civarında seyyar satıcılık yapmayı denememek, diye yakınmış bir on dokuzuncu yüzyıl çerçisi, zira bütün müşteriler bedava dedikodu için dükkâna doluşuyorlar. Şiş göbekli ya da kutu şeklindeki sobanın çevresini, kırık dökük birkaç iskemlede oturan çiftçiler ve "işsiz güçsüz takımı" sarardı. Atlar ve çiftlik hayvanları takas edilir, bahis tutuşulurdu. Eğlenceler, sobaya ya da tükürük hokkasının

(*) Türkçedeki "toptan" sözcüğünün de top halindeki kumaşın tümü, yani, topu kavramından geldiği düşünülemez mi? Araştırmakta yarar var. (Ç.N.)

atası olan talaş dolu bir tükürük kutusuna nişan alınarak salyalı, çiğnenmiş tütünlü tükürük ya da çekirdek fırlatma yarışlarından tutunuz da dedikodu mübadelesine, yontulmamış fıkralara, çapkınlık öykülerine, çiftçilik, balık ve ördek avına kadar değişirdi. Bir Illinois gazetesinin muhabiri şunları yazmış: "Bu sobaların çevresinde öldürülen ördeklerin sayısı (sadece bir öğle sonrasında) tüm Illinois Nehri boyunca yirmi dört saat zarfında öldürülenlerinkinden çok daha fazladır...." Öte yandan, tanınmış bir tarihçi demiştir ki: "Gümrük sorununun, hükümet bankacılığının, dahili ıslahatın, harici siyasetin ve diğer mühim milli meselelerin halledildiği mahallin burası olduğunu söylemek hilafı hakikat sayılmaz. Amerikan devlet adamları uzun senelerdir , kasaba bakkaliyelerindeki sobaların etrafından neşet eden ve benimsenen umumi efkârın kuvvetini idrak etmek mecburiyetinde kalmışlardır."

Kırsal yalnızlık çöllerinin bu vahalarında bakkallık yapan kişi, dış dünya ile bir bağ oluşturuyordu. Çoğu yerde posta hizmetlerini o yerine getiriyor, haberleri hasretle beklenen mektuplar halinde tevzi ediyordu. Ayrıca pek elzem bir hizmet olarak da, o yöredeki okuma yazma bilmeyen çok sayıdaki kimsenin mektuplarını okur ve yazardı. Kimi zaman dini vecibeler de onun dükkânında yerine getirilmekteydi, zira kasabanın kilisesi ekseriya bu dükkânların tavan arasında yer alırdı, aynı zamanda dükkân sahibinin evi de olan bu yer kimi zaman da bir dostlar cemiyeti ya da bir siyasi kulüp tarafından da paylaşılırdı.

Kasaba bakkalının "herkes için her şey—iyi şeyler ve pek o kadar iyi olmayan şeyler" olduğu söylenegelmiştir. Gene de ekseriya saygı duyulan, dönem dönem büyük kentlere mubayaa gezileri yapmasından ve dükkânında bulundurduğu mecmua ve kitaplardan ötürü kasabanın kendisini yetiştirmiş bir ileri geleni olarak görülürdü. Missourili bir küçük kasaba bakkalı 1829'da İncil ve popüler kitaplardan başka Homeros, Herodot, Josephus, Shakespeare, Cervantes, Milton, Defoe, Bunyan, Smollett, Hume, Fielding ve Scott gibi yazarların yapıtlarını da satmaktaydı. Bir kasabanın en aydın ve en malumatlı kişisi, öğretmen ve rahip bir yana, kasaba bakkalıydı ve bir siyasi namzet namına allı pullu vatanperver Dört Temmuz nutukları çeken mahalli "babayani feylesof" ve nikâh törenleriyle benzeri toplantılarda kadehini kaldırarak tumturaklı konuşmalar yapan kişi de gene oydu. Onun kasabanın noterliğini ve sulh yargıçlığını yaptığına da rastlandığı olurdu. Onun dükkânı, tezgâhın yanındaki mübrem un, peksimet ve bisküvi kavanozlarından başka, uygarlığa susamış öncülere harika görünen mallarla doluydu ve genellikle cömertçe veresiye satış olanağı sunuyordu. Çiftlikte zorlu bir çalışma haftasından sonra cumartesi öğleden sonraları kasabaya "bakkaliye" almak amacıyla gelen erkek ve kadınlar için alışveriş yapmak bir tatildi. Ambalajlanmış gıda maddeleri, koskoca turşu varilleri, beş sentlik dilimler halinde kesilmeyi bekleyen kallavi peynir kalıpları onları bekliyordu. Deniz kıyısındaki eyaletlerden tuzlanmış ya da kurutulmuş balık dahi gelmekteydi. Tuz, dükkânın dışındaki bitişik bir sundurmanın altında varillerle depolanırdı. İlk sabun milyoneri Benjamin Babbitt sabunu parça parça ambalajlayıp kullanılmış kâğıtlarına da ikramiyeler vererek pazarlamayı düşünene dek bu madde büyük kalıplardan dilim dilim kesilerek satılırdı. Çocuklar için anasonlu çubuklardan tutunuz da bütün gün emilen türlerine dek her türlü bir penilik şekerleme tezgâhın tepesindeki başköşede sıralı kavanozlarda arzı endam ederdi.

İlginç bir bölüm de "beyazlar", "beyaz dikiş" ya da "iç giyim" denilen kısımdı—yani, ilerideki adıyla kadın iç çamaşırları. İffetlilik yalnızca, iç çamaşırı için kullanılan bu "hüshütabirler"le desinirli değildi; en azından bir kasaba bakkaliyesinde, bir bayan korse gibi "ağza alınmaz" şeyi almaya geldiğini ima eder etmez bir bakkal, dükkânı ka-

rısına bırakarak orasını terk ederdi.

Kasaba bakkaliyesinin ayakkabı bölümündeki ayakkabılar tahta sandıklara boylarına göre istif edilirdi, ama stillerine göre ayrılmazdı. On dokuzuncu yüzyıla kadar bütün ayakkabılar "düz" olarak satılırdı; yani, her iki ayak için aynı şekilde imal edilir, sağ ve sol şeklini ancak müşteri onları bir süre kullandıktan sonra alırdı. İnsanlar buna öyle alışmışlardı ki, önceleri adsız bir dahinin icat ettiği "sol tekler" ve "sağ tekler"le alay ederek onlara "yamuk pabuçlar" adını taktılar.

Bu dükkânların bir ucunda manifatura eşyası yer alırdı: oradaki raflarda top top kumaşlar, danteller, kurdeleler, kopçalar, düğmeler, iplikler ve pamuk, ipek ve yün çileleri bulunurdu. Dilimizdeki, "getting down to brass tacks" ("iri başlı pirinç çivilere inelim" = sadede gelelim, ya da işimize bakalım) deyimi işte bu manifatura bölümlerinden çıkmış olmalı. Kasaba bakkaliyelerini çalıştıranlar kumaş bölümünün tezgâhına bir yardalık, yarım yardalık ve çeyrek yardalık uzunlukları belirtmek için iri başlı pirinç çiviler çakarlardı. Bir müşteri bir kumaşı seçtiği zaman, dükkân sahibi, "Pekâlâ, şimdi de pirinç çivilere gidelim de kumaşınızı ölçelim," derdi.

Kasaba bakkaliyelerindeki hapların ve kocakarı ilaçlarının bolluğu bir tarihçinin, öncü Amerikalıların aldıkları ilaçlardan dolayı köklerinin kazınmamış olmasının nedenini gene onların naturalarının sağlamlığına bağlamasına yol açmıştır. "Tezgâhın üzerinde "kadın hastalığı"ndan ve "Fransız illeti"nden tutunuz da uyuşturucu madde iptilasına (uyuşturucu kullanma alışkanlığı İç Savaş sırasında morfinin rasgele kullanımından dolayı bir sorun haline gelmişti) kadar her şeye karşı "devalar" mevcuttu. Bu ilaçların birçoğu, "şayanı hürmet zevatın" satın alabilmesi için ilaç maskesi ardında alkoldü. Örneğin, Albay Hobstetterli Hobstetter'in İştah İlacı, ulusun işrete olan iştahını ilaç şişeleri içinde öyle güzel bir şekilde gidermekteydi ki, kendisi 18 milyon $'lık bir servet biriktirmişti. Patentalı ilacı içenlerin alkolü ifşa eden nefesini maskelemek içinse, bu dükkânlarda ekseriya Hunkidori denilen bir ürün bulundurulurdu. 1868'de piyasaya çıkarılmış olan bu "nefes tazeleyicisi", bize "her şey hunky-dory" (okay) deyimini vermiştir.

Genel bakkaliyelerin, sert elma şarabı, bira ve viski gibi alkollü içkilerin ekseriya kesretlice aktığı ve müşterilerin kafayı buldukları, istimini aldıkları ve mastorlaştıkları arka odalarında, dilimiz daha nice deyimler kazanmıştır. Arka oda barları kimi zaman hem içki deposu hem de tezgâh işlevini gören bir fıçıdan öte bir şey değildi. Bir müşteri bir kadeh beyaz katırı ("white mule"), tarantel suyunu ("tarantula juice"), kırksopayı ("fortyrod")—"kırk sopada öldürmesi garanti"—ya da ona, içki parasını ödemeyecek denli cesaret veren herhangi berbat bir içkiyi ("rotgut") daha ağzına götürmeden önce "nakit parayı fıçının tepesine" ("cash on the barrelhead") ya da tezgâha koyması beklenirdi. Doğaldır ki bu bölümde veresiye söz konusu olmazdı, zira bu o müşterinin kaybı demek olabilirdi.

Kırsal kesim tacirinin dükkânını işletme yöntemleri biraz safdilane gözükebilir. Örneğin ilk dönem bakkallarından biri şöminenin iki tarafına birer çizme asmış ve kazandığı bütün paraları birisine, ödediği bütün paraların makbuzlarını da ötekine koymuş olabilirdi. Yıl sonunda her iki çizmeyi boşaltıp muhasebesini tutardı. Ne var ki, ekseriyetle, defter tutma yöntemleri de, tartma ve ölçme teknikleri gibi oldukça karmaşıktı. Hatta malların etiketlenmesinde dahi, tacirin her bir eşyanın kendisine kaça mal olduğunu müşteriye belli etmeksizin anlayabileceği çapraşık bir kod sistemi vardı ki dükkân sahibine pazarlık ederken bir avantaj sağlıyordu. Örneğin bir tacir, etikete NOW BE SHARP yazmış ise bu 12345678910 demek olurdu (*N*, 1 rakamını; *O*, 2 rakamını; *W*, 3 rakamını vb. temsil ederdi). Güvenilen kâtiplere bu şifre verilirdi, şayet bir eşya, diyelim

ki NWW işaretliyse, onun 1,33 $ olduğu anlaşılmış olurdu.

Kasaba bakkaliyeleri şık, "monden" ve "şehirlileştirilmiş" yerler değildi. Kesekâğıdının 1850'de icadından yirmi yıl sonrasına dek, dükkâncılar paketlerin çoğunu ambalaj kağıdından ustalıkla yaptıkları boynuz şeklindeki katlanan ve sicimle bağlanan "torbalara" dolduruyorlardı. Bu dükkânlarda alışveriş ekseriya "köy usulü ödeme" denilen, müşterilerin mısır, buğday, çavdar ve keten gibi tarlada ya da battaniye ve tacirin raflarındaki malları koyabileceği sepet gibi evde üretilen eşyalar ile değiş tokuş yöntemiyle yapılıyordu. Evde üretilen Kızılderili süpürgesi, akçaağaç şurubu, fıçı tahtası, eğirilmiş yün, elma kurusu, böğürtlen, yabanmersini, yayık tereyağı, tarla yeri açmak için yakılan ormanlardan kalan potas ve odunkömürü—bütün bu ve "peşin para getiren ürünler"den daha yüzlercesi kasaba bakkaliyelerinde değiş tokuş amacıyla kullanılabiliyordu. Afrodizyak ginseng ormandan toplanır ve kasaba bakkaliyelerine satılırdı, oradan da Çin'e ihraç edilmek üzere tekrar satılırdı. Dükkâncılar, Kızılderililerle alışverişte para olarak kullanılan süs kavkılarını dahi kabul ederlerdi: 1775'te girişimci bir dükkâncı bu süs kavkılarını New Jersey'de şimdiki adı Park Ridge olan yöredeki bir fabrikada üretmeye başlamıştı.

Dükkân sahipleri, kendi bölgelerinden geçen birçok "dilbaz" madrabazla baş etme zorunda kalırlardı. Devrim döneminde İngilizler kalpazanlığı teşvik ediyorlar, hatta araba dolusu sahte parayla birlikte çaşıtlarını gönderiyorlardı. Birmingham darphanesi Amerika'nın birçok eyaletine ihraç edilmek üzere çeşitli değerlerde banknotlar ve sahte yarımpeniler imal edilmekteydi. Sonraları, tüccarlar kendilerini tedavüldeki bu değişik türden sahte paralara karşı korumak amacıyla para kasasının yanındaki rafta *Günün New York Bankası Banknot Listesi* ve *Sahte Para Dedektörü*'nün bir kopyasını bulundurmaya başladılar(1826). Bir başka yöntem de kandırılarak almış bulundukları bütün sahte paraları tezgâha çivilemekti; böylece hem o yerde çalışanların gözleri açılmış hem de sahte para vermeye yeltenecek sözde dolandırıcılara gözdağı verilmiş olurdu. Kimileri, herhangi sahte bir şeyin ifşa edilmesini anlatan "to nail a lie to the counter" (yalanı tezgâha çivilemek) deyiminin bu uygulamadan kaynaklandığını söylerler.

Her hal ü kârda, kasaba bakkaliyelerine uğrayan hinoğluhin cinfikirli Kızılderililerden ve tuzakçılardan öncülere ve madrabazlara varana dek değişen çeşitli tipteki müşterilerle sadece becerikli ve zeki kimseler baş etmeyi umabilirlerdi. Bir kasaba bakkaliyesi açmazdan önce postayla satış işinden bir servet kazanan Connecticutlı tüccar Charley Thompson, beş araba dolusu gaz lambasının hepsini, onları bir ipe dizdikten ve kasabanın çevresine yerleştirip yaktıktan sonra satabilmiştir. O gece millerce uzak yerlerden çiftçiler Bridgewater yanıyor mu diye kalkıp gelmişler ama sırf Charley'i bir sabun kutusunun üzerinde lambalarını dizerken görmüşlerdi.Bir başka kasaba bakkaliyesi taciri her yıl tüm eyaletteki Smithlerin toplanmasını sağlayabilmiş, ve bu festivaller boyunca "akrabalarına" binlerce dolarlık eşya satmıştı. Bu Amerikan kurumlarının, başka alanlarda ülke çapında ün kazanan çok sayıda insana fırsatlar sunmuş olmasına şaşmamak gerek. John James Audobon, dünyaca ünlü bir doğa ressamı olmasına yol açan gezilerine başlamazdan önce, Henderson'da (Kentucky) bir kasaba bakkaliyesi işletmekteydi. Ulysses S. Grant, babasının Galena'daki (Illinois) dükkânında yardımcılık yapıyordu, Grover Cleveland ise New York'taki bir köy bakkaliyesinde yılda 50 $ kazanan bir işçiydi. Herkes Abraham Lincoln'un çocukluğunda bir kasaba bakkaliyesinde çalıştığını bilir, genç Abe'in bir müşteriye bir peni iade etmek amacıyla birkaç mil gidip geriye dönmesi de elbet Amerikan folklorunun bir parçası olmuştur. P. T. Barnum'a gelince, Bethel'de (Connecticut) bir genel bakkaliye işletirken kurnazca oyunların çoğunu, kendisini

şehirli dekbazlar denli ustaca aldatan kırsal kesim insanlarından öğrendiğini ileri sürmüştür.

Kasaba bakkaliyeleri işletmiş ya da oralarda çalışmış olup da görkemli çağdaş Amerikan büyük mağazalarının kurucuları arasında da yer almış kimseler arasında Adam Gimbel, J. L. Hudson, Charles A. Stevens, Aaron Montgomery Ward ve Herbert Marcus sayılabilir. Önceleri çerçilik yapan Gimbel, kendi zamanında kasaba bakkaliyesi için bir dürüstlük standardı koymuştur. Vincennes'teki (Indiana) dükkânının herkese aynı sabit fiyattan satış yaptığını –ki 1842'de devrimsel bir kavramdı– duyuran el ilanları dağıtmakla kalmamış, dükkânındaki tezgâhın üzerinde de göze çarpacak şekilde şunları yazdırmıştı: "Şayet bu dükkânda yapılan ya da söylenen herhangi bir şey size yanlış görünüyorsa ya da yanlışsa, müşterilerimiz bilmelidir ki, bu konu dikkatimize getirilir getirilmez o yanlışlığı derhal düzelteceğiz. Müşterilerimiz tatmin olmadan biz tatmin olamayız."

Ne yazık ki, Gimbel'in dürüstlüğü bütün kasaba bakkaliyelerince benimsenmedi. İnsafsızca yüksek fiyatlar aslında kasaba bakkaliyelerinin batışının temel nedenlerinden biri olmuştur. Çiftçiler genellikle, kasaba bakkaliyelerinde bulundurulan malların miktar ve kalitesinden hoşnut değildiler. Raflarının dopdolu olmasına rağmen kasaba tüccarı gününün imalatçılarının temposuna yetişemiyordu. Kısacası, görevini yerine getiremiyordu. Uzakça yörelerde yerleşmiş olan kimseler bu dükkânlara ulaşabilmek için uzun mesafeleri aşmak ve ekseriya alışveriş işini ırgatlarından birine bırakmak zorunda kalıyorlardı ki bu da doğallıkla nahoş sonuçlara yol açıyordu. Gene de fiyatlar çiftçilerin başlıca yakınma konusuydu. "Etin libresi, 1891'de, beş ile yedi sent arasındaydı," diye yazıyor bir tarihçi, "unun bir fıçısı 3 $ ile 5 $ arasında, şekerin bir libresiyse dört ile altı sent arasındaydı. Ancak bu maddelerden herhangi biri müşterinin arabasına yüklenene dek fiyatı iki katına çıkmış oluyordu."

Fiyat şişirme suçlamalarına karşı tüccarlar her taraftan sıkıştırılmış oldukları yanıtını veriyorlardı. Onların dekçiliği Barnum'unki gibi değildi. Çiftçileriden birçoğunun borçlarını ödemediklerini ileri sürüyordu tüccarlar haklı olarak, onların götürdüğünü yüksek fiyat ödeyen öbür çiftçiler dengelemiş oluyordu. Dahası, ikmal kaynakları belirsizdi, malların dönüşümü yavaştı ve toptancılar ile komisyoncular, daha kasaba tüccarı kendi payını alamadan önce kârlarını cebe indiriyorlardı. Bütün bu etmenler fiyatların yükselmesine yol açtılar, ama kuşkusuz ki sayıları nispeten az olan tüccarların kendileri de aralarında anlaşıp, fiyatları yüksek tutarak rekabetten kurtulma gibi kolay bir yolu seçtiler. Bunun ne kerteye kadar gerçekleştiği bilinmemekte, ancak çiftçiler bu tür uygulamaların yaygın olduğu inancındaydılar. Bu inanç ve *çiftçilerin* sattıkları ürünlerin fiyatlarını *düşük* olarak belirleyen kabzımallara karşı besledikleri kin, çiftçi kooperatiflerinin, hem çiftçilerin ürünlerini satan hem de giyim eşyası, ev gereçleri ve çiftlik makinelerini toptan fiyatlarla satın alan Grange örgütü çatısı altında birleşmelerine neden oldu.

Bu kooperatif girişimlerinin çoğu başarısız kaldıysa da, bu hareket kırsal kesim halkının kasaba bakkaliyesi tacirine karşı küskünlüğünü gösteriyordu. 1870'lerin başında yolların ve ulaşımın hızlı ve yaygın gelişimi, posta hizmetlerinin taşrada ücretsiz olarak sunulması ve Model "T" Ford'un çıkmasıyla kırsal kesim insanının gereksinmelerini karşılamak amacıyla "Monkey Wards" gibi postayla satış mağazalarının boy atması için sahne hazır duruma gelmişti ve yirminci yüzyılıa girerken kasaba bakkaliyeleri artık geçmişin kalıntıları haline gelmişti bile.

Eski kasaba bakkaliyelerinden kimileri bakkal dükkânı oldular; birkaçı büyük mağazaya dönüştü. Birçoğu bir otuz yıl daha tutundu–1910'da 2,5 Milyar $'lık ciro yapan

elli bin kadar kasaba bakkaliyesi olduğu söylenir. Çok uzak yörelerdeki topluluklara hizmet veren birkaçı hâlâ iş başında bulunmaktadır, zira genel bakkaliyeler kavramı onların asla zeval bulmayacakları denli basit ve elverişlidir; ne var ki, Amerikan perakendeciliğinin başlıca gücü olarak kasaba bakkaliyeleri on dokuzuncu yüzyılın sonunda daha önce çerçilerin tuttuğu yoldan yitip gitmeye başlamışlardı. İçlerinden çoğu bugün Sturbridge Village ya da Old Bethpage gibi müzelik olmuşlar, ya da "Worst General Store" (Worst adlı birince işletiliyor) gibi turist çeken yerler haline gelmişlerdir. Çağdaş büyük mağaza, "göklere çıkarılan genel bakkaliyeler" olmaktan çok uzak bir konumdadır. Ama bu basit başlangıçların ilk görkemli emporyumlara da, ve onları izleyen, üstelik gerek burdaki görkemli emporyumların gerekse Avrupa'daki büyük mağazaların gelişmesinde son derecede önemi haiz salt Amerikan halkına özgü bir esinlenme olan postayla satış yapan kuruluşlara ve çok şubeli mağazalara esin kaynaklığı ettiği biraz fazlaca unutulmaktadır. Kasaba bakkaliyelerinin bu önemi, tıpkı onların yitişinden sonra büyük mağazaların yapmaya gayret ettikleri gibi, çeşit çeşit mallarıyla herkese her şey olmaya çabalamasıyla onun demokratik bir dükkân olmasından kaynaklanmaktaydı.

Çeviren: Nevzat Erkmen

Demokrasinin Beşiği Süpermarket mi?

Can Kozanoğlu

Sosyalist demokrasi ve liberal demokrasi gibi kavramlar, doğrudan demokrasi ve temsili demokrasi gibi yöntemler, Batı Avrupa demokrasileri ve İskandinav demokrasileri gibi örnekler, demokrasi tartışmalarında hâlâ varlıklarını hissettiriyorlar. Ama "pop demokratlar"ın gündelik tüketime yönelik üretim birimlerinde, bir yandan aralarında kur farkları oluşturulmaya çalışılırken, diğer yandan piyasa değerlerini topluca yitiriyorlar. 80'lerin ve 90'ların dizayn özelliklerini taşıyan bazı kavramlar ise, yine borsa diliyle "tavan yapıyor". Mesela, süpermarket demokrasisi...

Tüketim ruhunun itinayla üretildiği, demokrasi kavramının aynı mantıkla tüketildiği ve bunun "kaçınılmaz değişim" olarak adlandırıldığı bir dönem, çok farklı bir şey de yaratamazdı zaten. Kavramların, değerlerin, insanların ve "söz"ün nasıl büyük bir hızla tüketilir olduğu gayet iyi biliniyor artık. Süpermarket demokrasisi ise tüketimin düz anlamından, yani "mal" ihtiyacının karşılanmasından kaynaklanıyor. Ama tüketim 90'lardaki geniş anlamının çözümlenmesine ilişkin birçok ipucu da içeriyor.

Bir markete giriyorsunuz.Gündelik ihtiyaçlarınızı karşılamak derdindesiniz. Önünüzde neredeyse sınırsız seçenek var. Her kalem mal, farklı çeşitleriyle, farklı ambalajlarda ve farklı fiyatlarla reyondaki yerini almış durumda. Siz, hiç kimsenin müdahalesi olmaksızın, istediğiniz ürünü seçebiliyorsunuz... Çeşit bolluğu "çoksesliliği" simgeliyor, istediğiniz ürünü seçebilmeniz ise tercih hakkını ve özgürlüğü. Sonuçta ortaya süpermarket demokrasisi çıkıyor...

Kavramın adı süpermarket demokrasisi ama anlatılan, bir grossmarket ortamı. Türkiye'deki taze örnekleri üzerinden gidersek, 3M Migroslar gibi, Carrefour gibi, Met-

ro gibi, yiyecekten giyeceğe, elektronikten nalburiyeye her tür malın satıldığı bir yer. Grossmarketler, Avrupa ile ABD'de orta ve orta–alt sınıflara, Türkiye'de ise, şimdilik, ağırlıkla orta ve orta–üst sınıflara sesleniyorlar. Süpermarket demokrasisinin zaafı da bu sınıflar ayrımında ortaya çıkıyor işte.

Güçleriyle, nüfuzlarıyla ya da servetleriyle "elit" kategorisine dahil olmuş insanlara, özel şov anları dışında, süpermarketlerde pek rastlanmaz. Onlar için, bizzat gittikleri butikler, herkesin giremediği galeriler, genellikle kendilerinin de uğramadığı şarküteriler vs. vardır. "Mal"ı bu özel alanlarda, özel hizmetler eşliğinde edinirler. Çünkü onlar için, yine özel "butik demokrasisi" geliştirilmiştir ve seçme özgürlüğünün yanında, sipariş yoluyla, belirleme özgürlüğünü de kazanmışlardır.

Oysa süpermarkette ya da grossmarkette böyle bir belirleme özgürlüğü yoktur çünkü sipariş şansı yoktur. Çeşit ne kadar bol olursa olsun, her şey önceden hazırlanıp uygun görülen alanlara yerleştirilmiştir. Hazırların içinden seçim yapılır. Belirleme özgürlüğünün olmaması, yaratıcılık menzilinin de kısıtlanması anlamını taşır. Üstelik seçme özgürlüğü, bütçe elverdiğince genişleyebilen, bütçe kısıtlandıkça kısıtlanan bir özgürlüktür.

Ve, bütçeleri hiç elvermediği için, hiç seçemeyen insanlar vardır. Türkiye'deki oranları, üç aşağı beş yukarı, hepimizin malumu olan; Batı'daki özellikle de ABD'deki oranlarının kayda değerliği ise çoğumuzun malumu olmayanlar... Onlar ya söz konusu marketlerin kapılarından hiç giremezler ya da reyonlar arasında seçme özgürlüklerini değil hayatta kalabilecek kadar "edinebilme" imkânlarını kovalarlar.

İşte bu şema, deyimin tersten okunuşuyla, adı gitti kendi kaldı yadigâr Yeni Sağ'ın demokrasi anlayışıyla, zihniyet kalıplarıyla ve on beş-yirmi yıllık icraatıyla tam örtüşür: Aslen iktidar seçkinlerine ait olan özgürlüklerden, tüketim ve alım güçlerine göre diğer toplumsal kesimlerin de yararlanmasına dayanan bir demokrasi anlayışı; en alttakileri ve en güçsüzleri, biraz ortadakiler için ama daha çok "yukardakiler" için feda edebilen bir değerler sistemi; bunların hepsini meşru gören, hayatın kuralı sayan bir hoyratlık... Ve, giderek daralan sosyal mobilizasyon kanallarının sübap niyetine kullanıldığı bir kaos ortamı: İnsanın toplumsal yaşam içindeki konumunu tüketim gücü belirliyor, tüketim gücünü ise toplumsal yaşam içindeki konumu.

Süpermarket demokrasisi, bir kavramın ötesinde bir zihniyet olarak, insanın kimliğini tüketimine göre değerlendiriyor, biçimlendiriyor, onaylıyor ya da onaylamıyor. Tüketim gücü sınırlı olanların tercih şansları da sınırlandığı için, "mal" edinme şansları azaldıkça kimlik tercihleri de azalıyor. Süpermarket demokrasisinin yine bir zihniyet olarak egemenlik kurduğu hayat alanlarında, tüketim dışındaki bir sistem üzerinden biçimlendirilmiş kimlikler ise kabul görmüyor...

Başa dönüp, süpermarket demokrasisiyle liberalizm kavramı arasında bir fark bulunup bulunmadığını, böyle bir fark varsa bunun bazı pazarlama departmanlarınca üretilmiş bir imaj olup olmadığını tartışabiliriz. Ya da az öteye sıçrayıp, her zamanki gibi Ferhan Şensoy'un "Bakkal insan/Süpermarket makine" şarkısından hareketle, gücünü yitiren "muhabbet" gelenekleri üzerine bir şeyler söyleyebiliriz. Ama süpermarkette biraz daha kalmak en iyisi galiba...

Süpermarketten ya da grossmarketten alışveriş yapmanın hiçbir zevki yok mu? Zevk duymadıklarını söyleyenlerin samimiyetleri su götürmez ama, işin doğrusu, aynı samimiyette bir zevk alanlar çok daha fazla. 1930'da New York'ta açılan ve bugünkü süpermarketlerin prototipi olarak görülen ilk mağazanın ortaklarından Michael Cullen, süpermarketin mucidi sayılıyor. Aslında geleneksel pazar yerleri bile, "derin ortam far-

kı"na rağmen, eski süpermarket versiyonları olarak değerlendirilebilir. Ama diyelim ki Cullen süpermarketin mucidi; ilk mağazayı 1930'da o açmasaydı birkaç yıl sonra bir başkası açacaktı. Çünkü hayat o yönde ilerliyordu ve daha önemlisi, insanın doğasındaki bir şey süpermarketlerin temelini çok önceden atmıştı: Tüketme arzusu...

Tüketim kavramının çağrıştırdığı olumsuzluklar yüzünden, bu arzuya başka bir ad aramamız gerekebilir. Ama sonuçta, kastedilenin ne olduğu malum: Herkeste değilse de çoğu insanda görülen iyi beslenme, farklı tadlar yakalama, güzel şeyler giyme, pratik ya da eğlenceli araçlar edinme arzusu ve "gözümüz bolluk görsün" talebi... Süpermarketler ve grossmarketler, binlerce çeşit malla, bolluk sevinci uyandıran görüntüleriyle bu geleneksel arzuya ve bu geleneksel talebe hitap ediyorlar. Yalnızca her çeşit mal satan marketler değil, yakın büyüklükteki "ihtisas marketleri" de öyle. Yeni yeni Türkiye'de de açılmaya başlayan kırtasiye marketleri, mesela. Her renkten binlerce kalem, kalemlikler, silgiler, boyalar, çeşit çeşit kâğıtlar... Ya da ABD'deki TOYS'R US zincirininin halkaları gibi, dev oyuncak marketleri. Bu zevki de herkes paylaşmayabilir ama elinizde bir sepetle, ucuz ve basit oyuncakların çoğunluğu oluşturduğu on binlerce oyuncak, top, balon arasında gezinmek, büyükler de yaşasa çocuklar da yaşasa, anlaşılması zor bir zevk değil herhalde.

Peki, Oyuncakçı Dede ne olacak? Özellikle orta sınıf yerleşim bölgelerindeki oyuncakçıların, bakkalların, manavların işleri zor. Elbette ki hiçbir zaman tam olarak silinmeyecekler ama giderek azalacaklar. Bu –yine aynı noktaya geldik– bir ilişki geleneğinin, bir muhabbet kanalının tıkanması demek. Dahası, alıcı için, alışveriş biçimini ve ürünü kısmen belirleme şansından daha da uzaklaşılması demek.

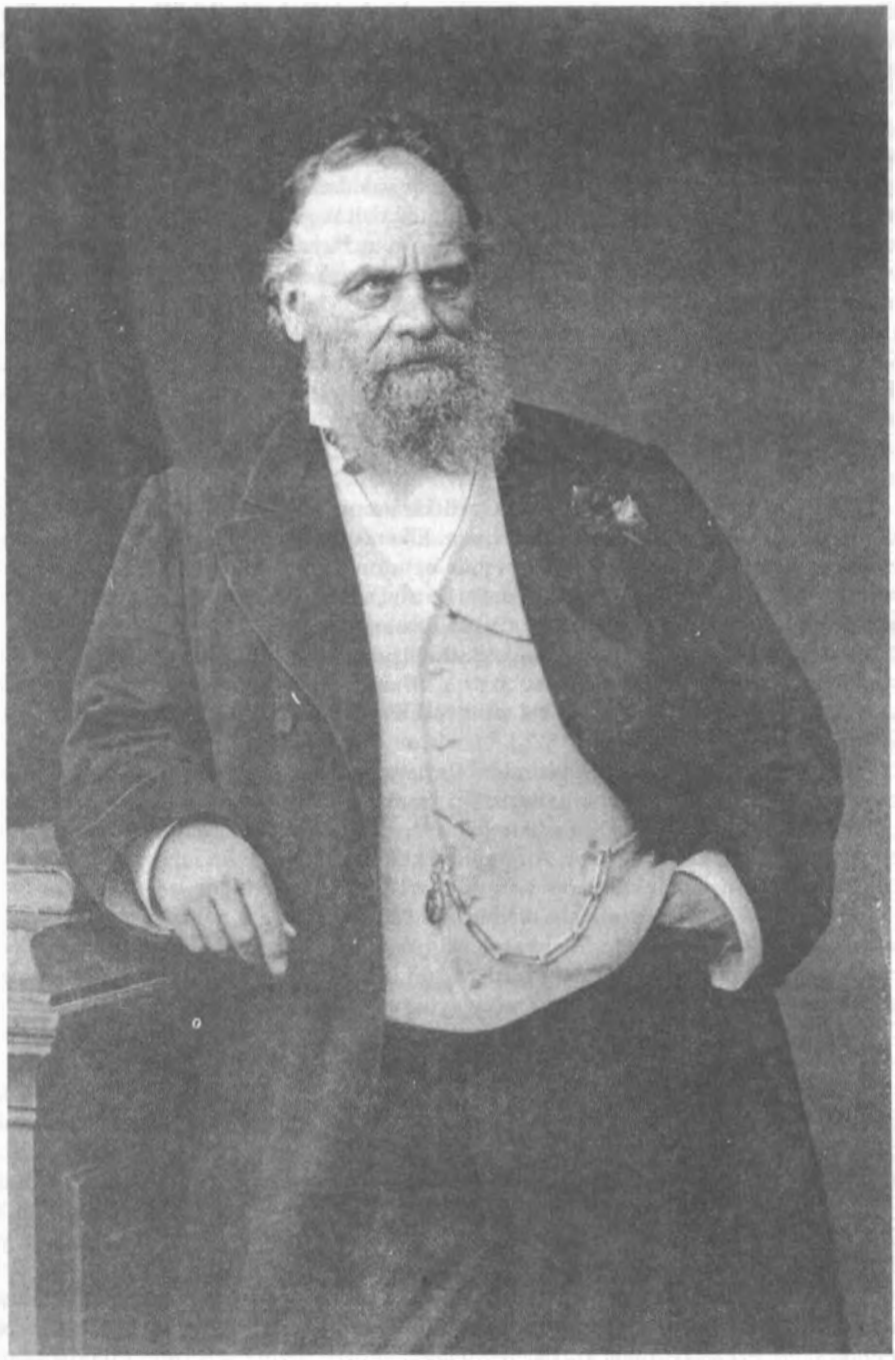
"Sıradan insanlar"ın küçük mağazalarla ilişkileri, butik demokrasisinden farklı bir şey: Gücün kazandırdığı ayrıcalıkla, bire bir insanî ilişkinin arasındaki fark... Küçük esnaf kurumunu kutsamak abartılı bir tavır olabilir ama bu kurumun silinmesi de hayat için bir kayıp olur.

Bir yandan küçük alışveriş birimlerinin hayatî ya da insanî önemi, diğer yanda süpermarketten alışveriş yapmanın, muhatap "makine" kategorisine de girse, yine insanî sayılabilecek zevki... Bu ikisinin arasında bir denge kurabilir mi, hayat iki kurumu birden yaşatabilir mi, kestirmek zor. Ama şurası kesin ki, o kurum aracılığıyla ya da bu kurum aracılığıyla, insanlar tüketecek...

"Tüketmek" fiilinin yerine başka bir sözcük arayabiliriz yine, sonuç değişmez; insanlar tüketecek... Medya eleştirisi yapmaya çalışırken "Ben medyaya karşıyım" diyenler var hani; medyaya karşı olmanın anlamı, dile getirilmeyen bir büyük derinlik yoksa, hiç gazete çıkmasın, hiçbir radyo ve televizyon yayın yapmasın talebine denk düşüyor. Bütünüyle tüketime karşı olmak da benzer bir tavır işte; tüketim toplumunun eleştirisiyle tüketime tamamen karşı olmanın arasındaki farkı atlayan bir söylem...

Evet, insanlar tüketecek. Önemli olan, kavramların, değerlerin ve insanların tüketilmesiyle, insanlar için üretilmiş malların tüketimi arasındaki farkı görebilmek; insanların toplumsal statülerini ve kimliklerini tüketim standartlarının belirlediği bir hayat rüzgârına karşı çıkabilmek; bir gün herkesin eşit ya da çok yakın alım gücüne sahip olabileceği düşüncesini, haksızca atıldığı defolu mallar reyonundan kurtarabilmek; pahalı bir güneş gözlüğünü insan yüzünden daha önemli hale getirebilen zihniyet karşısında yenilgiyi kabullenmemek... Ve böyle bir tavrı, hayatın içinde etkili kılabilmek...

Nasıl olacak bu? Adı, niteliği, önermeleri, yöntemi tartışmaya açık bir demokrasi anlayışıyla. Nasıl olmayacağının cevabını ya da cevaplarından birini ise tartışmaya bile gerek yok: Süpermarket demokrasisi ile olmaz...

Büyük Mağaza'yı icad eden ve aynı zamanda Paris Bon Marché'sinin kurucusu olan Aristide Boucicaut. (1810-1877)

Türetim Örüntüleri ve Osmanlı Mağazaları

Zafer Toprak

Osmanlı'da tüketim örüntülerinde köklü dönüşüm 19. yüzyılın ortalarında Kırım Harbi ile birlikte gündeme geliyor. Cepheye giden binlerce yabancı asker Karadeniz'e çıkmadan önce İstanbul'da konaklıyor ve Batı normlarını İstanbul sekenesine sergiliyor. Rivayet olunur ki Osmanlı'da öğle yemeği yeme alışkanlığı da bu tarihlere rastlıyor.

Kuşkusuz tüketim örüntülerinin değişimi ile reklam yakından ilgili. Seçeneklerin olduğu ortamda tüketim başkalaşabiliyor. Bu nedenle reklam ve mağazaların oluşumu aynı evrede biçimleniyor. Reklam anonimleşmiş tüketicinin pazarda sunulan mal ve hizmetler konusunda doğru bilgi edinmesini, seçimini ona göre yapmasını sağlıyor. Bu nedenle üretimin standartlaşması reklam için önkoşulu. Tüketici marka ile tercihini belirliyor. Bu verilerden de anlaşılabileceği gibi reklam geleneksel yapıların çözüldüğü, dinamik piyasa göstergelerinin belirleyici olduğu bir ortamın ürünü.

Geleneksel, geçimlik, provizyonist yapılarda üretim yerel nitelikte: pazar kent ya da yöre ile sınırlı. Mal ve hizmet çeşnisi dar; gelir düzeyleri düşük. Fizyolojik ihtiyaçların karşılanması öncelik taşıyor. Üretici ile tüketicinin yüzyüze ilişki kurması ve çoğu kez değişimin para dışı yöntemlerle, örneğin trampa ile sürdürülmesi reklam hizmetlerini gereksiz kılıyor. Öte yandan geleneksel yapılarda mal ve hizmet çeşnisi değişik yaptırımlarla sınırlanmış. Kıt kaynakların çeşni ile "israf"ı önlenmek isteniyor. Yönetici konumunda olan dışında tüketici seçim olanaklarından mahrum. Osmanlı, hiç olmazsa 19. yüzyıla kadar bu tür bir çerçevede sıkışmış kalmış.

Osmanlı'da geleneksel üretim normlarının çözülüşüyle birlikte reklam anlam kaza-

nıyor. Reklamın olduğu yerde artık üretici ve tüketici doğrudan ilişkiden uzak. Kişi medialar aracılığıyla mal ve hizmetler üzerine bilgi ediniyor. Bu nedenle reklamın etkinleşmesi kitle iletişim araçlarının gelişimine de bağlı. Gazete, dergi, broşür Osmanlı'nın ilk reklam araçları.

Reklam büyük ölçüde sanayi toplumunun ürünü. Sanayi toplumu ile birlikte mekân genişliyor. Ürün ve hizmet yakın çevrenin ötesinde alıcı buluyor. 19. yüzyılla birlikte iletişim ve ulaşım araçlarının geçirdiği devrin mal ve hizmet tanıtımını o denli güçlendiriyor. Bizim reklam tarihimiz Tanzimat'la birlikte başlıyor. İlk reklamlar *Takvim-i Vakayi*, *Ceride-i Havadis* gibi o günün resmi ya da özel gazetelerinde yer alıyor. Dergilerle birlikte reklam daha değişik bir okuyucu kitlesi buluyor. İhtisas dergiciliği tüketici kesimin farklılaştığının kanıtı.

Osmanlıca ya da Fransızca yayınlanan yıllıklar, rehberler reklamın göze hitabetme gereğini de gündeme getiriyor. Önceleri, naif, primitif ikonografik görüntüler giderek estetik boyutlar kazanıyor. Çoğu kez Batı reklamları örnek alınıyor. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'da oluşan hedonistik beklentiler reklamı bir kez daha vurguluyor. İstanbul, İzmir, Selanik gibi kentlerde yaşam geleneksel yapıdan kopuyor; başkalaşıyor. Batı ile olan yakın ilişki belirli katmanlar lehine de olsa toplumsal refahı arttırıyor. Tüketim örüntülü hızlı bir biçimde Batı normlarını izlemeye başlıyor. Ekonomi parasallaşıyor. Parasallaşma ve ticarileşme geleneksel dengeleri bozuyor. Osmanlı Devleti'nde yeni bir toplumsal katmanın doğuşu izleniyor: "orta katman" ya da "orta sınıf". Batı terminolojiyle bir tür Osmanlı burjuvazisi. Reklamın ana hedefi parasal gücü olan, beğenileri incelmiş bu yeni sınıf. İthal örüntüleri de bu doğrultuda biçimleniyor. İşte büyük mağazalar böyle bir ortamda şekilleniyor, tüketiciye ulaşıyor.

19. yüzyıl İstanbul'unda bu mağazaların mekânı Cedde-i Kebir, ya da bugünkü adıyla İstiklal Caddesi. Ama o günün Cadde-i Kebir'i bugün Tünel'den Galata kulesine kadar uzanan Galip Dede Caddesi'ni de içeriyor. O günün büyük mağazalarının ilklerinden biri Bon Marché. Bu mağaza adı genel bir tanıma dönüşüyor. Her türlü çeşnili malı satan mağazalara bonmarşe denmeye başlıyor.

İstanbul'da bonmarşeler 19. yüzyılın ikinci yarısında gündeme geliyor. Kırım Harbi ertesi payitaht ekonomisinin Avrupa ile bütünleşmesi sonucu doğuyor... Kırım Harbi sırasında Batı ile yakın temas, özellikle İngiliz askerlerinin İstanbul'da konaklamaları Osmanlı payitahtında hedonistik beklentileri kamçılıyor. İstanbul iki farklı tüketim alanına bölünüyor. Haliç aradaki çizgiyi çekiyor. Galata, Pera ya da Beyoğlu Batı tüketim normlarının giderek hakim olduğu alanı oluşturuyor. 19. yüzyılın ikinci yarısında 100.000'i aşkın "ecnebi" İstanbul'un bu yakasında mesleğini icra ediyor. Gayr-ı müslimler ve levantenler de yeni tüketim örüntülerini benimsemekte gecikmiyor. Haliç'in güneyindeki suriçi İstanbul'u ise büyük ölçüde Çarşı-yı Kebir ve Mısır Çarşısı'nın oluşturduğu tüketim normlarını sürdürüyor. Böylece İstanbul Tanzimat sonrası tüketim ikiliminden muzdarip. Galata köprüsü sanki iki farklı zihniyeti, dünya görüşünü, tüketim örüntüsünü birleştiriyor.

19. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da yaşam geleneksel biçimini yavaş yavaş terkediyor. Batı ile olan yakın ilişki İstanbul'da "burjuva" diye nitelendirilebilecek katmanların doğuşuna neden oluyor. Tüketim örüntüsü hızlı bir biçimde Batı normlarını izlemeye başlıyor. Parasallaşma ve ticarileşme geleneksel dengeleri bozuyor. 19. yüzyılda Osmanlı dış ticareti sekiz, on kez katlanıyor. Osmanlı ekonomisi Batı ile bütünleşiyor, klasik döneme özgü geleneksel riyazi yaşam son buluyor. Parasal göstergeler giderek toplumun ana eksenini oluşturuyor. Ekonomi hızlı bir biçimde parasallaşıyor. İstan-

bul'da yeni bir talep örüntüsü oluşturuyor. Reklâm toplumda yer ediyor. Parasal gücü olan, beğenileri incelmiş bu yeni sınıf ithal örüntüleri de bu doğrultuda biçimliyor.

Louvre, Au Lion, Bon Marché, Au Camelia, Bazar Allemand, Carlmann et Blumberg, Orosdi Back, Au Paon, Baker 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'da orta sınıfın beğenilerini yansıtan belli başlı büyük mağaza ya da bonmarşeler olarak ortaya çıkıyor. Bunlar Paris, Berlin, Viyana gibi Avrupa'nın büyük kentlerinde açılmış büyük mağazaların İstanbul'daki şubeleri. Hacapulo Pasajı 7 ve 8 numaralarda açılan Louvre her türlü yünlü, ipekli, kadife, merinos, kaşmir satıyor. Dantela, tül, eldiven, cüzdan, sigara tabakası, broş, bilezik Louvre bonmarşesinin seçkin malları arasında. İpekli ve yünlüde uzmanlaşan bir başka bonmarşe Au Lion. "Yeni moda ve en âlâ yün ve ipek kumaşlar" mağazanın Cadde-i Kebir'deki 338 ve 340 numaralı satış mekânlarında halka sunuluyor. Lion ipeklileri, eldiven, şemsiye, dantela ayrı ayrı reyonlarda satılıyor.

Bon Marché'nin o sıralarda iki mağazası var. Biri Cadde-i kebir 354 no'da, diğeri Tepebaşı'nda Mazarlık Sokak'ta 29 no'da faaliyet gösteriyor. Gerek Louvre, gerek Bon Marché 1860'lı yılların Fransası'nda ilk açılan büyük mağazalar. Bon Marché'nin İstanbul'un yanı sıra İzmir'de de mağazası var. Bükreş, Tunus, Floransa, Cezayir, Lille ve Lyon mağazanın şubesi bulunan diğer kentler. Yünlü ve ipeklilerin satıldığı bir diğer mağaza Cadde-i Kebir 194 numaradaki Au Camelia. Aynı caddede 140 no'da Mir et Cottereau, 388'de Bazar Allemand bulunuyor. Bazar Allemand şezlongdan bavyera birasına geniş bir mal çeşidi bulunduruyor.

İstanbul'da büyük mağazalar salt Cadde-i Kebir'le sınırlı değil. Karaköy-Galata'da da büyük mağazalar var. Carlmann et Blumberg Galata'da Büyük Millet Han'da 16-27 no'larda. Berlin merkezli bu mağazanın fabrikası Viyana'da. Keza Au Paon da Karaköy'de Tünel sokak no. 2'de. Osmanlı'nın birçok kentinde şubeleri bulunuyor: İskenderiye, Kahire, Port Sait, Süez, Mersin, Tarsus, Adana, Beyrut, Şam, İzmir, Samsun, Rodos, Rusçuk, Varna, Kavala, Filibe, Selanik, Tripoli, İskenderun, Jafa, Akra mağazanın diğer şubeleri. Paris merkezli Orosdi Back'ın İstanbul dışında Viyana, Mançester, Badford, Birmingham, Lyon, Roubaix, Milano, Chemnitz, Barmen, Gablonz, İskenderiye, Kahire, Tahtah, Zagazig, İzmir, Selanik, Beyrut, Halep, Adana, Samsun, Tunus ve Bizerte'de şubeleri var.

Osmanlı orta sınıfı Paris ve Londra'nın giyim kuşamını, modanın her türlü yeniliklerini Mir et Cottereau'dan sağlıyor; ünlü Christofle mücevherlerini MM. Bortoli Biraderler'den beğeniyor; mobilyalarını Jean Psalty'den seçiyor; Horasan, Şiraz, Buhara halılarını Maison Leo Rosenthal ya da Tahir Halı Pazarı'ndan satın alıyor. Müzik aletleri piyasasında üç firmanın reklamları göze çarpıyor: A. Commendinger, F. Adam ve P. Balatti Fils. E. Kaps, Bechstein, Julius Feurich, J. Blünthner piyanolarını, Masor and Hamlin, Bells and Co. orglarını, Stradivarius, Guarnerius, Ruggeri, Amati, Steiner kemanlarını ya da taklitlerini, gerekli her türlü notayı İstanbul'un müzikseverlerini bu dükkânlardan temin ediyorlar. G. Neidlinger mağazaları Singer dikiş makinelerini, B.J. Muradyan Kardeşler, Junker und Ruh dikiş makinelerini, Sigmon Weimberg her türlü fotoğraf alet ve edevatını pazarlıyor.

Bu tüketim örüntüsü doğrultusunda 19. yüzyılda Osmanlı dış ticareti sekiz, on kez katlanıyor. Osmanlı ekonomisi Batı ile bütünleşiyor. Klasik döneme özgü geleneksel riyazi yaşam son buluyor; parasal göstergeler giderek toplumda ana ekseni oluşturuyor. Zaman içinde Müslüman esnaf ve tüccar da piyasa göstergelerine duyarlık kazanıyor. II. Meşrutiyet yıllarında reklam Müslüman üretici ve satıcı için de kaçınılmaz bir araç. Geleneksel zanaat manifaktürleşiyor; Anadolu'ya yönelik pazar arayışlarına giriyor.

Batı'nın tüketim örüntüsü bonmarşeler aracılığıyla İstanbul'un görece varlıklı tüketici kesimine ulaşıyor. L'indicateur constantinopolitain, Guide commercial, Annuaire, Almanach du commerce, Annuaire orintal du commerce gibi yayınlar Osmanlı "orta katmanları"na bu yeni tüketim örüntüsünün tanıtımını yapıyor. Reklam bir kültürel öge; kimliğinizin bir parçası. Üretimin kitlesel boyut kazandığı, mal ve hizmetlerin dar bir çevreden çıkıp geniş bir kitleye tanıtımının gündeme geldiği bir evrede anlam kazanıyor. Diğer bir deyişle, reklam toplumsal refahla yakından ilgili. Gelir düzeyinin kişiye beğenileri doğrultusunda seçim yapmasını sağlayacak bir aşamaya ulaşması ile birlikte reklam işlevselleşiyor. Bu nedenle reklam ülkenin gelişmişliğinin bir göstergesi. Tüketim örüntüleri, medya ve reklam tarihçilerimizce ergeç keşfedilecek alanlardan biri. İşte büyük mağazalar, ya da bonmarşeler Türkiye'de tüketiciyi biçimleyen, reklamı ilk kez yaygın bir biçimde kullanan satış alanları.

Ahmet Mithat Efendi'den Salah Birsel'e Beyoğlu...

Beyoğlu şimdi olduğu gibi, Cumhuriyet öncesinden de,
Cumhuriyetin Ankara–İstanbul alışverişindeki "yaygın estetiği"
gerilimi boyunca da kendi merkezini oluşturmuştur:
"Kış gezintileri" için oraya gidilir, "piyasa" orada yapılır,
bonmarşeden bonmarşeye, çoluk–çocuk, orada gezilirdi.
Ahmet Mithat Efendi'den Salâh Birsel'e, Beyoğlu'nda "alışveriş manzaraları"...

Mağazalar ve Alış–veriş

Avrupa'da satış mağazalarının tıpkı bir fabrika ve imâlâthâne gibi müessese hâline gelmesi, babadan oğula, şahıstan şahısa devredilirken gittikçe büyümesi ve tekâmül etmesi epey eski bir geleneğe dayanır. On dokuzuncu asrın başında ise, *Bonmarché* denilen ve içinde her çeşit yiyecek, giyecek ve kullanılacak eşya satılan mağazalar açılmıştır. Ahmet Midhat'ın Paris'e gittiği yıllarda bunlardan Lafayette, Bon–marché, Printemps gibi büyükleri bulunmaktaydı. O, Paris'i anlatırken bu mağazalardan, oradaki intizamdan, tezgâhtar kızların müşteriye muâmelesinden hayranlıkla bahseder. Benzerleri Türkiye'de mevcut olmayan bu mağazaları anlatırken okuyucunun zihninde her ne kadar bir kıyas uyanırsa da biz bu teferruâta inemiyeceğiz. Yalnız bir yerde, "sokağın nihâyetinde Bonmarşe'ye vardık ki bizim Beyoğlu'nda bu nâmı gasbetmiş bulunan mağaza bunun yanında âdetâ pek züğürt bir çerçi hükmünde kaldığını gördük."[1] derken o yıllarda İstanbulluların pek çok rağbet ettiği ve bizim ölçümüzde gerçekten büyük bir mağaza olan Beyoğlu Bonmarşesi'ni mukayese eder. Fakat asıl önemli olan mağazların büyüklüğü ve satış maddelerinin çeşitliliğinden ziyâde buralardaki temizlik, intizam ve müşteri-

(1) Ay. s. 546

ye muâmeledir. Birgün sabahtan akşama kadar Madam Gülnar'la birçok mağazalara girip çıkar. Tezgâhtarlarının çoğunun kadın oluşu dikkatini çeker. Fakat temizliğini ve intizamını bir eczahane kadar tertipli bulur:

"Paris'te dükkânlar hemen alelumum denilecek bir surette kadınlar elindediler. Dükkânların birçoğunda erkek dahi bulunsa bile müşteri ile edilecek muâmeleyi umûmiyet üzre kadınlara havale etmişlerdir. Dükkânların ne kadar temiz ve süslü olduklarını tafsile hacet var mıdır? Bir bakkal dükkânı için, bizdeki eczhâneler kadar temiz ve muntazam ve müzeyyendir, dersem mübalaga-i sırfaya hamlolunmamalıdır. Hele şapka, elbise ve tuhafçılığa müteallik eşya füruht olunan dükkânlar, nümûnelerini Beyoğlu'nda, Galata'da gördüğümüz en muntazam mağazlara da tamamiyle kıyas kabul edemez. Temizlik ve intizam ciheti, daha mükemmel olduktan fazla istihdam olunan memurlar bizim Galata ve Beyoğlu'nun Rum'dan, Ermeni'den bozma frenklerine hiç benzemezler."[2]

Tezgâhtar kızların müşteri ile muâmelelerini, Fransızcanın en zarif kullanılışı ile hitaplarını, müşteriye hizmet hususunda hiddetlenmeden büyük külfete girmelerini, malın imâli hakkında bilgi vermelerini uzun uzun izah ettikten sonra yine İstanbul esnafını hatırlar:

"Bizim gibi İstanbul'da ahz ü itâyı âdetâ münâzaa ve mücâdele sûretinde yürütmeğe alışmış olanlar için şu hâl hakikaten nazar-ı hayrete çarpan ahvâlden addolunur."[3]

Paris'ten ayrılırken, çocuklarına ve âilesine hediye almak üzere girdiği kuyumcu dükkânındaki tezgâhtarların tatlı dilleri, zarafetleri, beğenilmeyen malı güderi ile temizleyip hemen yerine koymaları... hulâsa bütün bu iyi ve güzel muâmeleler muhakkak ki satışın artması gayesiyle yapılmaktadır. Fakat her türlü muâmelede, insânî münâsebetlerimizi güzelleştiren nezâket değil midir? Ahmet Midhat bunun da medeni yaşayışın zaruretlerinden olduğunu ihsâs eder.

Bir pazar günü Boulogne'da bir kır lokantasında yemek yer. Yine hizmet eden bir kadındır. Arzu ettiğinin fevkinde bir kahvaltı hazırlanır. Örtülerin, takımların, yiyeceklerin temizliği, kadının tatlı dille hizmeti Ahmet Midhat'ı mes'ud eder:

"İstanbul'da bu misillû hizmet-i umûmiyede bulunan lokantacı, kahveci ve sâire için temizliğin, nezâketin bu derecesini temenni etmemek kabil değildir. Şehrimizde tabiat sâhibi müşterilerin iğrendirmeksizin yedirip içirecek yerler ve hizmetçiler hakikaten nevâdirdendir. Hele Şirket-i Hayriyemiz gibi birinci derecedeki hizmetkâr-ı umûminin kahve ocaklarını ve onların hizmetçilerini şu kadıncağızdaki hâl ve şâna tatbik edebilmek muhâl ender muhâldir."[4]

Yalnız Ahmet Midhat'ın bu mevzuda beğenmediği, daha doğrusu Avrupa medeniyeti içinde karşılaşacağını ummadığı bir eski âşinâ karşısına çıkmıştır. Bahşiş. Çok defa doğu milletlerine mahsus olduğu telakki edilen, gerçekten de doğuda çok geçerli olan bahşişin Avrupa'da bir müessese hâline gelmiş olduğunu hayretler içinde müşâhede eder. Önce, şehirde tur attığı arabaların sürücülerine, bâzı zahmetlerine ve turistçe arzularına katlandıkları için, bahşiş vermeyi uygun görür. Fakat sonra bu âdetin her yerde, ücretli tezgâhtar, maaşlı memur, herkese verilmesi iktizâ ettiğini farkettikçe hayreti artar. Bir kanun ve nizam sistemi içinde bu âdeti pek yersiz bulur:

"Vâkıâ arabacıların ücret-i muayyeneden başka bahşiş nâmıyle birşey talebine nizâmen hakları yoksa da bahşiş konusunda Paris, İstanbulumuzu fersah gersah geçmiş ve yirmi santimlik bir kahve içildiği zaman bir yirmi santim dahi uşağa bahşiş verme-

(2) Ay.s. 521
(3) Ay. s.522
(4) Ay. s. 748-9

mek bayağı hakareti müstelzim bulunmuş olduğundan arabacılara hilaf–ı nizam şarap parası vermek dahi yolcuların mecburiyeti cümlesine dâhil olmuş kalmıştır."[5]

Avrupa yolculuğundan dönüşünde yazdığı *Mesâil-i Muğlaka* romanında bu âdetin nasıl umûmî bir kaide haline gelmiş olduğunu anlatır:

"Pariste purbuar[6] yalnız arabacılara mahsus değildir. Umûmidir. Haniya o rüşvet kabûl etmeyen gümrük memurları? Haniya o şimendöfer memurlar? Hattâ daha büyükleri? Purbuarın mikdarı muayyen değildir ki! Beş santimden alınız on franga, yüz franka kadar! Daha ziyâde bile purbuarlar vardır. Hizmetine göre efendim, hizmetine göre!"[7]

Avrupa âdâb–ı muâşeretinde bahşişe mühim bir yer ayrılmıştır. Kimlere ne kadar verileceği belli edilmiştir. Ahmet Midhat da kitabında buna bir bahis ayırır ve şarka mahsus sanılan bu usûlün Avrupa'da dahi câri olduğu örneklerle zikreder:

"Avrupa'da bahşiş meselesi en umûmî, en mühim mesâildendir. Zâten bu hâl şimdilerde yalnız Avrupa'ya da mahsus değildir a! "Altın anahtar, her kiliti açar" meselesi kadim Romalılar zamanından beri darbolunagelir. "Tık tık eder nalçacık, iş bitirir akçacık" hükmündeki darb–ı meseller her lisanda vardır. Ama Avrupa'da bahşiş meselesi memâlik–i sâireden daha müteammim ve daha mühimdir. Onlar bakşiş tabir eyledikleri bahşişin kendilerinden ziyâde bizim bu taraflarda nâfiz ül hükm olduğunu rivâyet hattâ iddiâ ederlerse de bizce küllü yevmin herkesin bir–iki tâne vermeğe mecbur oldukları sadakatı bile hesâba katacak olsak yine Avrupa'nın bahşişleriyle müsâbakada galebemizi temin etmiş olamayız."

Avrupa'da bahşiş verilmeyince, birçok yerlerde fenâ muâmele bile görüleceğini söyledikten sonra bahşiş verilecek yerleri saymağa başlar:

"Bir âdi lokantada taam eden adamın bahşiş vermesi âdeti bizim buralarda dahi hemen taammüm hükmünü almıştır. Lâkin Avrupa'da arabacıya, kahveci, birahâneci çıraklarına ve müze ve bahçe gibi yerlerin kapıcılarına ve bâhusus misâfirin önüne düşüp gezdirenlere hâsılı hemen her yerde bahşiş vermek âdettir. Nerelerde kimlere bahşiş verileceğini saymak hakikaten uzun olur. Bilakis nerelerde kimlere verilmeyeceğini tâdad etmek daha kolaydır."[8]

Bu bahiste terazinin hangi kefesinin daha ağır bastığını söylemek güç değildir. Bahşişin bir müessese hâline gelmesine göz yumup şehrin ticârî düzenini daha insânî ve daha medenî bir hâle getiren batıyı, Ahmet Midhat, müesseseleşmemiş bir bahşiş alışkanlığına mukabil, karmakarışık güvenilmeyen bir alış-veriş düzensizliği gösteren doğudan üstün tutar.

Orhan Okay: "Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi"

(...)

Malûm olduğu üzere Karaköy'den Beyoğlu'na dört vâsıta ile çıkılır. Vesait–i erbaa–i mezkûrenin birincisi vâsıta-i tabiîyye-i meşy ü hareket olan taban (ekseriya bendenizde vaki olur) ikincisi yirmilik vererek tünel, üçüncüsü bir altmışlığa taramvay (fakat

(5) *Paris'le Bir Türk* s. 121
(6) Pour boire:"İçmek için" mânâsına ve bahşiş karşılığı bir kelime ki Ahmet Midhat şarap parası diye tercüme eder.
(7) *Mesâil–i Muğlaka* s. 55–6
(8) *Avrupa Âdâb–ı Muâşereti* s. 171–3

akşam yetişmek isteyenler ikindi vakti binmelidirler), dördüncüsü en aşağı yedibuçuğa arabadır.

Eğer taban ile çıkacak olursanız mahûd merdivenli yokuşun ilk kademesini geçer geçmez sol taraf dükkânlarına bakmaya çalışmalıdır. Çünkü yokuş tahammül-fersâdır. Baka baka, temâşâ ede ede, fotoğrafi kopyalarını, eski tablo bozuntularını, Yunan hurâfât-i musavveresini, resimci dükkânların, otel kapılarını, çanak çömlek sergilerini, fala bakan kuşu, santur ile teseül eden a'mâyı, deniz canavarını, avurduna yemiş dolduran maskara maymunu, muhallebiciyi, gözlükçü dükkânını, bir sıra kunduracıları, bizim poğaçacıyı, şair-i ilâhi-meşreb Şeyh Galib'i, Esrar Dede'yi hatırlayarak Mevlevihane derûnunu, Mayer'in elbise mağazasını, Terkos kumpanyasının şehrimizi tezyin için bin zahmet ve bin müşkilât ile vücuda getirip harap bir hâlde bıraktığı çeşmezârı, ihtiyar Fransız kitapçısını, Burgövi'yi, âlât-ı basariye taciri Jan Verdu'nun dükkânını, Vayis'i, antikacı çiçekçiyi, kitabçı Kail'i, Löbon'u, Istrazburg birahanesini görerek, Bazar Alman'a, Bonmarşe'ye, şekerlemeciyi, Konkordiya, Kıristal'i geceye bırakıp Papi'ye, Gamberinoz'a, Santral'a Komers'e, Karamano'ya kimse var mıdır diye uğrayarak Galatasaray önüne düşülürse gerçi yorgunluk hâsıl olur ama o derecede hissedilmez. Hele üste başa çeki düzen verilip de Kuron'un inadına Ruvayal'e girilerek bir de sade kahve içildi mi, Tokatlıyan'ın büyük pencelerinden içeriye bakıldı mı, Lüksenburg'da oturanlara bir göz geçirildi mi Şişli tramvayına atlamadan gayri çare yoktur.

Gülistan bahçesi işaret edilmemek şartıyla bizim saat ikiye kadar pek güzel bir ârâmgâh olabilir. Biri alaturka diğeri cırcırlar dedikleri alafranga iki çalgı var. Fakat yanılıp da içeçek birşey ısmarlayacak olursanız meze bahsi kabarıyor. Meselâ iki elma ikişer kuruştan dört, bir portakal üç, palamut eskisi kılıç dört, barbunyanın (bizim Hayati kadar olan)tekir cinsi beş, peynir (bir dilim kaşar) iki, suda pişmişi üç kuruş. Hangi birinden ısmarlarsanız yarı şişede mezesiz kalınıyor. Çünkü büfedeki meze tabağı taksimâtı bu yol düşünülerek icra ediliyormuş.

(...)

"Evdeki pazar çarşıya uymaz" derlerdi de inanmazdım. Meğer inanmak için gece evde hesap ve tahminle uğraşmak, gündüz çarşıya çıkmak icab ediyormuş. Çene çalmak isteyenler teşrif etsinler. Aman! Bu ne dehşet!Yürümek ihtimali yok. Kalabalık, poturlu, şalvarlı, feraceli, yeldirmeli, çarşaflı, paltolu, ceketli, saltalı, tablalı, isportalı, sırtı küfeli, başı simitli, bastonlu, iri, kısa, şişman, zayıf ne kadar cins varsa cümlesi söylüyor. Her dükkânın önünde genç, ihtiyar birer petalyacı durmuş, yıllanmış kuşçu çığırtanı gibi bağırıyorlar, bu nidâ-yı umumi arasında ince kalın, nezleli, öksürüklü, pes, tiz, tatlı, sert, ağır, hoppa elhâsıl derecât-ı tasavvutun cümlesine muvâfık sadâlar işitiliyor:

— Ne âlâ potinler, çoraplar, mendiller!

— Ne güzel, ipekli, hediyelik kumaşlar!

— Hanımefendi! ne şık mendillerim var.

— Büyükhanım!iki kuruş daha verir misin?

— Beyefendi!! Kürklü beyefendi! On kuruş daha verdin mi? (Kürklü bey olmaz diye baş sallayınca) Haydi gez!

— Küçükhanım! buyurun.

— Hanım! hanım! evladın başı için kırk para daha ver

— Allah! Allah! Ama tamahkâr oldun gözüm.

— Piyazım! piyazım!

— Yandı kebap!

— Francalas.

— Pideler! Has!!
— Güler yüz, tatlı dil, gün yanak, (sövüşçü).
— Hani ya! Hani ya barbunyanın tavası.
— Bogos! Artinen mecidiyemi arpar.
— Tamis tomerid yuso kolise tona.
(Sana içinden hanud çıkacak. Şu malı herife çak.)
— Buyurun beyim! Küçük bey! Allah aşkına gitme!
— Hınzır herif! yakamı çekme! almayacağım.
— Aman anneciğim! aman ayağıma bastılar.
— Oğlan neredesin? A dostlar! oğlan kayıp.
— Kızım! kızım! buraya gel.
— Varda! destûr dokunmasın!
— Bacı kalfa! dadı hanım! düzyünlü allılarım var.
— Hani ya ipekli çarşaflar, kurdelalar, basmalar.
— (Çeşmenin önündeki poğaçacı) Tak! tak! Buyurun gözüm!
— (Kalın sesle) Sebil!
— Tavası! tavası ! vay şekerim vay!!!
— Harrup! harrup!
— (Rast üstünden) Yüzükler, bilezikler, iğneler! makaralar! tireler!

Burası çarşı değil Babil kulesi. Durmak ihtimali yok omuz omuza! Tam yankesici yatağı olacak yer! Aman kurtulayım diye Nuruosmaniye kapısına doğru yürüdüm. Mahaşer–Allah! Fakat bu izdihâm alıp satıcılardan ibaret olmasa gerek. Gözlüklü bastonlu, eldivenli şık beylerimiz de piyasada, Sevret Allah kerimdir diyenler de var.

Ahmet Rasim, Şehir Mektupları

(...)

Galatasaray ile Tünel meydanı arasında iki, üç gezinti yaptık; belki biraz da pastacıda oturduk; nihayet Bonmarşeye daldık. Şimdi, yerindeki mağazada modern bir Mahmutpaşa yokuşu dağınıklığı ve çerçiliği sezilen bu Bonmarşe, otuz sene evvel kibar halkın da uğradığı havası temiz, intizamlı rağbette bir geçit, bir randevu mahalli idi. Tayin edilen saatte erkek gelir, aşağı yukarı dolaşır, camekânlara bakar, fakat belli etmeden gözleri kapıda, beklediği kadının girişini gözlerdi. Derken kapının önünde, zihinde nakşolmuş sevgili hayalet, peçe inik, baştan aşağı simsiyah, yalnız eldivenler bembeyaz, görünüverirdi. O kadın bu kadar bulutun altında renk renk ipek elbisesile bir eleğimsağma gibi örtülüdür; yine biribiri üzerine giyilmiş kat kat tafta eteklerile deniz gibi hışıltılıdır, rayihalı ve ılıktır. Öyle bir hanımı çarşafından sıyrılıp çıkarken seyretmek pek hoştu, halecan verici, yerine göre nefes kesiciydi. Soyunurlarken de yumurta yumurta içinde çıkan ayrı ayrı renklerdeki oyuncaklar gibi sekiz, on kat kabuktan kurtulurlar, gözönünde ipek böceği cinsinden bir nevi acele istihale geçirirlerdi. Vücutlerinde kendi harareti ve rayihaları, kapalı bir elbise dolabında gibi saklı dururdu; sokak, araba, taramvay kokusunu duymaz bulmazdınız.

Tüysüz, çelimsiz, toy ve ürkek üç genç, bizler, o gün, otuz şu kadar yıl evvel, Bonmarşede kadın gözlüyorduk. Yazımın başında bahsettiğim üç kız kardeş, kadife çarşaflı, kiraz dalı bedenli üç ince hemşire geldiler, tuvalet eşyası duran camekândan öteberi seç-

tiler, minimini paketlerini aldılar, çıkıyorlardı, biz de çıkmak arzusuna kapıldık. Çıkmak ve arkalarından yürümek... Yani takip. O devirde takip, hulya ile hakikat arası bir konak yeri, bir zevkli işti; daha ziyade hulyaya sermaye hazırlardı, bu itibarla da kıymetliydi. Yürüdük, fakat tam bu sırada kapı açıldı, içeriye çarşaflı iki yeni kadın girdi; iricesi zayıfına bize ait olduğunu belli eden bir şeyler söyledi.

Onlar kıvrak kıvrak gülüştüler; biz kıpkırmızı kesildik.

Hanımlar, öyle deminkiler gibi asma filizi, mor salkım dalı, gül sürgünü nevinden büker bükmez kırılacak, kopacak endamda, narin yapılı değildirler; bodur bedenli, oldukça da babayani kıyafette, kenar halkından... Ama bizim için aralarında konuşmuşlar, gülüşmüşlerdi ya! Bu, kâfi geldi, geri döndük. O anda hayret verici bir vak'a karşısında kaldık: Dolgunca kadın peçesini yarı kaldırmış, bize apaşikâr ümit, cesaret verici bir bakışla gülümsüyordu.

Allakbullak olduk. Hulya sıyrılıyor, hakikat başlıyordu; fiiliyata geçmek sırası gelmişti; ne yapacaktık, toyluğumuzu meydana vurmadan bu macerayi nasıl idare edecektik? Maamafih, vaziyetin güçlüğüne bakmadan en evvel üçümüzün de aklından şu geçmişti: İşaret, iltifat içimizden hangisine idi?

Yalnız birimize, kendimize olmak ümidile o tarafa ihtiyatla, aramızda konuşur, alıncak eşya üzerinde münakaşa eder gibi yaparak yaklaştık, yanaştık. Ceraset, cür'et neredesin? Halbuki daha o devirde, Abdülhamit saltanatının son günlerinde ben Fransa ihtilâlini okumuş, "cür'et, cür'et, daima cür'et!" cümlesinin Fransızcasını ezberlemiştim. Yüreğim yine güm güm atıyordu; sesim, kendimin bile tanıyamıyacağım kadar boğuk ve değişik; bacaklarım, başkalarının bile farkına varacağı derecede sarsak ve titrekti. Yanlarına bu halde gelince, aynı kadın, bizim tüysüz, çelimsiz, toy, ürkek ve beceriksiz üç genç olduğumuzu daha iyi anladığından ilk sözü atmak rolünü üzerine aldı:

— Tepebaşı tarafından çıkalım, olmaz mı efendim?

Dedi. Eyvah, artık kurtuluş yoktu, yakalanmıştık. Hulya! Sevgili hulya! Sana veda etmek lâzım... Hakikatle göğüsgöğse gelmiş, kucağına düşmüştük; erkeğini visal esnasında çıtır çıtır yediğini söyledikleri dişi örümceğin pençesinde idik; hem can korkusuna, hem zevk miknatısına tutulmuştuk. Hem geri geri gitmek istiyor, hem ileriye çekildiğimizi görerek seviniyorduk. İçimizden "şimdi ne olacak, nereye sürükleneceğiz, sonu neye varacak? " diye düşünüyorduk ama mütemadiyen Tepebaşı tarafına kayıyor, aldığımız her mesafe sonunda kendimizi biraz daha erimiş, emilmiş, posalaşmış bulmamıza rağmen merdivenleri iniyorduk; onlar arkada, bizler önde iniyorduk.

Vaktile bir iş olan bugün bir hiç; güç olan ne kolay! Otuz şu kadar sene evvel, şimdi basit görünen o hâdise bir tehlike idi; sanki devlet, millet ve din, üçü müşterek bir müessese kurmuşlar ve aramızda elektrik idaresinin merkezlerine koyduğu kuru kafa ile çifte kemiği her kadının biri göğsüne, biri ardına, fosforlu boya ile resmetmişlerdi: Ölüm tehlikesi!

Bugünkü nesil onu anlamaz; anlamamalı. Zira kadına öyle bir yafta koymak tabiatın icbar edici kuvvetine engel olamaz. Yaz gecesi bir bahçe lâmbasının fanusu üstüne "yaklaşma, yanarsın!" diye yazacağımız ihtarın pervaneleri kurtaramaması gibi... Bize düşen, yeni neslin arkasından bakıp şöyle demektir:

— Öt gidinin kekliği, hürriyet gibi arkan var!

* * *

Evet, otuz şu kadar sene evvel...

O zaman, mağazaların birinde, yabancı müslüman kadınlarına raslayıp iki çift lâkırdı etmek, beraber yürümek, bir yerde bir müddet buluşup konuşmak mesele idi; muhataralarla dolu bir sergüzeşt, neticesi kestirilemez bir vak'a, zorlu bir işti. Dünyanın gözü üstünüze dikilirdi; sanırdınız ki etrafınızdakiler –birdenbire hareketi durarak perdede mıhlanıp kalan eski filmlerdeki insan tasvirleri gibi– birer heykel kesilmişler, alış veriş, gidiş geliş durmuş, derin bir sükût, müthiş bir donukluk... Ve bu buz kesmiş kâinat ortasında tek canlı sizsiniz; göze siz batıyorsunuz; yalnız sizin ayaklarınızın sesi, hattâ yüreğinizin çarpıntısı duyuluyor. O derece şaşırır, yürürken kösteklenir, konuşurken kekemeleşirdiniz. Hususile bizler gibi tüysüz, toy, tecrübesiz üç genç olursanız...

Bonmarşenin Tepebaşı cihetindeki mermer merdivenlerini bu halde indik. Gözlerimiz arkada idi: Geliyorlar mı, gelmiyorlar mı? Geliyorlardı. Heyecanımız son haddine vardı; zira kapıyı iter itmez kendimizi onlarla beraber, yanyana caddede bulacaktık. Atlı tramvayların sürüklediği bu daracık cadde bize, beş bin kişinin birikip seyrimize hazır durduğu bir meydan tesirini yapıyordu. Maamafih içimizden, bütün endişeleri bastıran bir benlik gururu da duymakta idik: Artık adam, erkek, çapkın, hovarda olmuştuk. Ah, başka arkadaşlara, merak artırıcı birtakım kapalı geçmelerle bu muvaffakıyeti, ikbali, zaferi ne lezzetle anlatacak, nasıl hayret ve hasetlerini celbedecektik!

Nihayet, işte caddedeyiz, biribirimizin yanındayız, beşimiz bir grup olmuşuz, fakat yabancı yabancı duruyoruz. Söze başlamak cür'etini bu sefer ben gösterdim:

— Ne yapacağız, nereye gidebiliriz? dedim.

Dolgunca kadın, peçesini kaldırdı; baktım: Pudralı, sürmeli, oldukça yorgun, dişleri intizamsız, tebessüme rağmen meyus bir çehre...

— Vakit geç, dedi, karşıya dönelim, isterseniz, olmaz mı beyefendi?

Olmaz olur mu? Olur, hay hay, pek münasip, pek muvafık... Buradaki "vakit geç" sözüne dikkat ediniz; daha güneşin, hem kış güneşinin batmasına iki saat var; ama kadının "karşı " tabirile anlattığı İstanbul tarafı için akşam olmak üzeredir; ikindi ezanı evlere çekilmek saatidir; oralarda sokaklara çoktan hüzün çökmüştür, akşam satıcılarının melânkolik sesleri, tenhalaşan mahalle aralarında inliyor. Silivri yoğurdu henüz çıkmamışsa bile boğuk, matemli bir âvaze, otuz, kırk sene sonra aynı mahzunlukla hatırladığım her mevsimin şaşmaz iniltisi yüreklere çöküyor:

— Gaz! Gaz!

Bu ışıktan haber salan ve iyi telâffuz edilse hiç de gam vermiyecek olan kelime, önünde iki teneke, birkaç huni yüklenmiş eşekle geçen satıcının ağzında bir son nefes enini kesilirdi, tüyler ürpertirdi; insanı başlıyacak geceden ürkütür, uzayacak hayattan bezdirirdi.

"Karşı"ya geçecektik, âlâ, fakat nasıl?

Bugünün gençlerine pek garip gelecek ve onları isyana bize karşı da merhamete sevkedecek bir şey söyliyeceğim: Otuz şu kadar yıl önce kadınla erkeğin bir arabaya binmesi şehir içinde yasaktı; kendi çoluğile, çocuğile de olsa yasaktı. Araba vesikası göstererek bir mahalleden bir mahalleye gidilmez a... Hem, böyle bir vesikanın fotoğraflı olması icap eder. Kadın, resim çıkaramazdı ki... Resmi ele geçen bir kadın, kocasından boş bile düşerdi. Bu boş düşmek tabirindeki pratik, kolay, şöyle kendinden şıp; diye hemen oluverme marifetine dikkatinizi çekerim; enstantane, otomatik bir hali var ki "armut piş, ağzıma düş" sözünü hatırlatıyor.

Karşıya geçelim, âlâ, fakat nasıl? İmdadımıza, kimbilir kaç yıllık tecrübelerin yardımile gene kadın yetişti:

–Azapkapısına ineriz, oradan sandala bineriz?

İtiraz etmedik. Sandal kelimesinin bir sihri de vardı; dillerde bir "âlemiâb edelim" şarkısı dolaşırdı; kadın, deniz ve sandal? Ta haşre kadar biribirlerine bağlılığı bitip tükenmiyecek olan üç imtizaçlı unsur!

Refik Halid Karay, İlk Adım

Ne Yazık!...

İstanbul gazetelerinin ilân sahifelerinde okudum: Beyoğlunda Caddeikebirde kâin bonmarşe mağazaları tatili ticaret hesabile camekânlarını ucuz fiatla satıyormuş... "Vah vah, dedim, ne yazık!"

Benim bu teessürümü zamane çocukları anlayamazlar. Alâka ve yeisimin sebebi, bittabi, ne o mağazanın ortağı olduğumdan, ne de camekâna ihtiyacım bulunduğundandır. Benim alışveriş, kâr ve zarar, dükkân veya apartımanla ne münasebetim var? O ilânın üzerimdeki tesiri büsbütün başka sebebdendir; tamamen hissî, ruhî bir sebebden...

Eski İstanbulun gün görmüş bir çocuğu, bir genci, bir ihtiyarı hülâsa kadın veya erkek her yaştaki bir güzide sınıfı üzerinde işte bugün kapanan mağazanın hayatî bir ehemmiyeti vardır. Bonmarşe başlı başına bir kudret, bir muhit, bir cihandı. Eşyanın mana ve kıymetini anlamağa başlıyan üç yaşında bir yavrunun mini mini yüreği heyecana gelecek mal sahibi olmak arzularile öğrenip özlediği ilk yer orası idi. Zira orada upuzun bir camekân, bir sergi mevcuttu ki sıra sıra, kat kat, istif istif her şekilde, her cinsten, her renkten cicili bicili, zenberekli, düdüklü, yaylı kanatlı, vidalı tekerlekli, çalgılı türkülü bin bir türlü oyuncak dizilmişti. Neler yoktu ki.... Tahrirli mavi gözlü, çukur çeneli, donlu gömlekli, patikli çorablı, kocaman kocaman bebekler mi? Hem de öyle bebeler ki kaldırınca gözlerini açar ve yatırınca kaparlar, karnına basınca "Mama!" diye bağırırlar, makinesini kurunca yürümeğe başlarlar veya oynamağa kalkarlardı. Daha başka ne marifetli, ne meraklı, ne hoş şeyler sıralanmıştı: Mutbak takımları, asker taburları, inek ve keçi ahırları, nişan tüfekleri, borular, trampeteler, arabalar, trenler, bilyeler, neler de neler! Fakat iş bununla bitmezdi ki... Biraz ötede bir camekân daha: İçi şekerler, şekerlemeler, çikolatalarla dolu. Hem de altın varaklara, pembe gazelere mi sarılmamış, süslü şişelere, acayıb kutulara mı konulmamış, üstlerine resimler, pullar, teller mi yapıştırılmamış... Mini mini yavrunun beyazları daha henüz mavimtırak saf gözlerinde ilk ihtiras, servet, malikiyet ateşlerini işte bu camekânlar yakar, çocuksuz bu camekânlar karşısında yürekciği çarparak yürür, koşar, bakar, yanar, güler veya ağlardı. Ona en büyük vaid: Bonmarşeye götürmek... en büyük mükâfat Bonmarşeden bir paket getirmek! O paketler, mavi ince kâğıtları, üç renkli nazik sicimleri ile el'an, otuz bu kadar sene sonra hâlâ önümde duruyor ve elime sürülüyor gibi hatırımdadır.

Ufak çocuk bebek, şeker, düdük arzularile sayıklıya, sızlana, bonmarşeyi istiye seve biraz daha büyür; bir mektebli olur. Fakat mektebli için de bu mağazanın cazibeli camekânları vardır. Girince soldaki kısım... Oraya maroken kaplı defterler, yaldızlı kâğıtlar, perger kutuları, mürekkebli kalemler, boya takımları, yazıhane edevatının her çeşidi tertemiz, pek muntazam, çok göz alıcı bir tarzda yerleştirilmiştir. Ah, bunlardan her hafta başı mektebe bir çanta dolusu götürebilmek ne saadettir, ne kudret, ne teselli, ne azamettir! Bonmarşenin o kısımdaki camekânları mektebli için yerine göre hulya, ümid, yeis, zafer veya gözyaşı olur. Bir mavi kâğıtlı paketin sınıfta açılışı etrafa kinler, husumetler, adavetler serper ve biraz da müdahane yayardı!

O mektebli artık bir gençtir, ne düdüğe, ne bebeğe muhtaçtır, diyeceksiniz. Hayır, öyle değil. Şimdi bebeğin aslına, yani sıcak, oynak, kıvrak ve canlısına ihtiyacı vardır. Öyle bebekler ki bazan taştan kalbli, bazan balmumu ruhlu olurlar; yatırılınca behemehal gözlerini kapamazlar, açarlar; hatta sade gözlerini de değil... Gönlünüzü de beraber açarlar. Karınlarına dokununca (Mama) demezler, bin türlü ılık, rayihalı, iniltili sözler, ahlar, eninler sarfederler. Bunlardan ekserisinin her azası tamamdır, camekândaki bebeklerinki gibi sade göze görünen yerleri değil... Fakat bir çoğunda tıpkı cansızları gibi cici başlarının ve sert göğüslerinin içi bomboştur. Bu zevk bebeklerile bonmarşenin münasebeti nedir mi dersiniz? Bonmarşe eski devirlerin mutena bir randevu yeriydi. Hem oraya para mukabili satılanlar kadar candan sevişenler de gelirdi. En yüksek aile kadınlarının itriyat camekânları önünde, simsiyah, upuzun ipek çarşaflı, fakat bembeyaz, upufak glâse eldivenli vakur, esrarengiz, yürek yakıcı hayalleri dolaşırdı. Peçe ucu kaldırarak bir muhabbetli bakışın cihan değer kıymeti olduğu o asırda bonmarşe tatlı, bayıltıcı raşelerin bir iç bahçesi, nazlar, niyazlar mabedinin son halveti idi. İlle o tuvalet levazımı dizili camekânların kurulduğu sağ taraf! Şimdi, artık saçlarına kır düşmüş olması lâzım gelen asma filizi gibi ne terütaze ne narin ve ne mevzun kızların o zaman bu mücellâ camlara berrak akisleri düşerdi. Zaten kışın, dışarıda çamur, soğuk ve çirkinlik dolu iken bonmarşenin bu köşesinde ılık, ıtırlı, kuytu bir hava yaşardı. Yazın, sokak sımsıcak, terletici ve bunaltıcı iken mükellef bir berber salonu kadar burada serinlik ve temizlik bulunur, nazik bir kolonya kokusu duyulurdu. Bonmarşe, düşüncesile gençlerin uykularını kaçıran veya rüyalarını dolduran öyle sihirli, öyle çiçekli mutena bir aşk köşesiydi.

Gel zaman, git zaman deminki genç, çoluk çocuk babası bir adam olurdu. Artık bebeklerin ne cansızile, ne de canlısile alâkadardır, diye düşünürsünüz. Hayır, bir baba, bir büyük anne, bir nine için yavrusunun elinden tutarak bonmarşeye girmek ve oyuncak camekânları önünde durarak: "Seç, beğen beğendiğini al!" demek ne saadet, ne bahtiyarlıktı... Orası kendi başına bir âlem, bir deveran idi!

İşte bütün bir ömrümü doldurduğu ve şimdi beni bin tatlı hatıralarla uzaktan heyecana getirdiği içindir ki terki ticaret hasebile camekânları ucuz fiatle satılan bonmarşe için: "Vah vah, dedim, ne yazık!" O camekânlarda, sihirli aynalar gibi, her yaştaki kendi akislerimi ve sevdiklerimin nazenin hayallerini görüyorum, gözlerimin sızladığını duyuyorum!

Refik Halid Karay, "Bir Avuç Saçma"

Kış Gezintileri

O Beyoğlu'nun, değil bugünkü; bir başında, hiç olmazsa, şöyle bir Elhamra sinemasiyle başlayıp sonunda, Taksim'de, gene bir sinemayla biten Beyoğlu olmasına bile yıllar vardı ama, kibarlığını göstermek istercesine, kendi kendine, daha o zamandan bir soy adı takınmış bu sert, çocukluğumda, her şeyinden önce bir sinemalar ülkesiydi ve bir kış gezintisi demek Beyoğlu demekti. Oraya gidilmez; dört yanından, Gümüşsuyu, Tophane, Şişhane yokuşlarından, daha berisindeki Kasımpaşa'dan ağır ağır tırmanılır; Yüksekkaldırımdan basamak basamak yükselinilir; –en iyisi, kestirmesi, hele bir çocuk için en mucizelisi– tünelle, masalların sihirli seccadelerindeki gibi, oturulunan yerde, vagon kapıları bir kere kapandı mı, sanki bir gizli kuvvet tarafından çekilinir, Beyoğlu'na, hep

çıkılırdı. Yalnız tünel bile, benim için, henüz meselâ bayram yerlerindeki kayık salıncak veya atlıkarınca nev'inden, başlı başına bir eğlence, bir bayram değil miydi?... Ya tünelin Galata tarafındaki giriş kapısına varmak için bindiğimiz tramvay!... Beşiktaş'tan, yaz gezintilerinde olduğu gibi, Bebek tarafına değil de, bu sefer aksi istikamete gitmek üzere bindiğimiz o tramvay, belki peşine vagon takmadığından öyle hızlı gidiyor, belki de vatmanı, benim hoşuma gitsin diye, onu, daha, gittikçe daha hızlı götürüyordu. Etrafı iyice görmek, o tramvayın da tadını, çıkarmak için mi, ön sahanlığında duruyorduk? Vatman, beni, makinenin hemen yanındaki, küçük dolap gibi yerin üstüne çıkarıyor; babam ihtiyaten arkamdan tutuyor, yolculuğumuz başlıyordu. Şimdi, bir zamanların tramvaylarındaki hususi mevkiimişçesine hatırladığım o yere ne cesaretle çıkarıldığıma, gördüğüm bu hususi muameleye doğru dürüst, akıl erdiremiyorum. Sadece, çocuk olduğum için miydi? Bir zamanlar bütün çocuklar sevilir miydi ki, Necati Cumalı da:

> Beni herkes severdi çocukluğumda,
> Arabacı yanına oturtur,
> Kırbacı bana verirdi.

diyor. Benim vatmanımınsa, elbette ki, bana da verilebilecek kırbacı yoktu. O, iki yanlı ağaçların gölgesinde dümdüz uzanan Dolmabahçe caddesine doğrulur doğrulmaz, sol eliyle kullandığı demir kolu, kadranı üzerinde, ölçülü hareketlerle beş, yedi derken, nihayet dokuz rakamının üzerine getiriyor, arabamız, sanki sevinçle, sanki –şahlanarak ileri atılıyordu. Ben hep o ânı, dokuz rakamının içimde yaratacağı heyecanı bekliyor; o an, tramvayın en keyifli yolcusu muhakkak ben oluyordum. Arkamda, kadınlara mahsus kanapeleri erkeklerinkinden ayıran perde, kim bilir nasıl sallanıyor; o vişne çürüğü dokuma, açık cam da varsa, artık kanadlanmaya uğraşıyor; ampullerin fanusları zıngırdıyor; biletçi bile, belki bir kanapeye tutunuyor; belki, korkmuş, besmele çeken bir ihtiyar hanım da bulunuyordu. Ne yazık ki, hızımız ancak Camlıköşk'e kadar sürebiliyordu. Orada, dönülecek bir kavis vardı. Orada her yavaşlayışımızda, bütün bir sarayın, korkunç yükseklikteki duvarlarından sonra, sütunlara abanarak caddeye uzanmış, gelenin geçenin görülebileceği, sımsıkı kapalılığına bakılırsa, daha doğru gözetlenebileceği bu kısmının örtük pancurları, inik perdeleri ardında, benim onları merak ettiğim gibi; onlardan da, kim bilir belki beni merak ederek, bir perdeyi hiç olmazsa azıcık aralamış bir genç şehzade veya küçük sultan görmeyi umuyor, süslü camlara her seferinde de aynı ümitle bakıyordum. Şehzade veya sultan... Camlıköşk'ten sonra önünden geçtiğimiz sarayın büyük kapısının üstünde de, elbette, şimdiki T.C. arması yerine, "tuğra–yi hümayun" bulunuyor; iki yanında, kırmızı pantolonlu, beyaz ceketli, gene beyaz kalpaklı üstelik sorguçlu, uzaktan bakınca, kurşun askerlerimin büyüklüğünde, sanki onların canlıları veya canlanmışları iki nöbetçi duruyor; en güzeli, tramvayımız geçerken, selâma da duruyorlardı. Bu durup dururken selâm verişin sebebini babama sordum. O, bundan, belki, kendine bir övünme payı çıkararak ve bana da bir dolayısiyle gururlanma vesilesi vererek açıklıyordu:" Tramvayda belki zâbit vardır diye." Süslü askerler, görünme zâbitler de taşıyabilecek tramvayımız geçtikten sonra, herhalde kendiliklerinden "rahat" ediyorlar; ulaştığımız Dolmabahçe saat kulesinin tepesindeki, görünürde, çaprazlama iki demir çubuğun uçlarında dört kepçeden ibaret, şimdi durmuş veya durdurulmuş bir rüzgâr ölçer kâh nazlı nazlı, kâh hızlı hızlı dönerek, bir devrin, meğer her şeyi bir yana savurmuş, nerelere, nasıl esip gitmiş rüzgârını daha ölçmeye uğraşıyordu.

Dolmabahçe, sonra Kabataş, arkasından Fındıklı, toplarını aradığım Tophane, hep

kelime mânaları üzerinde durup kendi kendime türlü tefsirler yapmama sebeb olan, benim için henüz adlaşamamış adlar taşıyan semtlerdi. Sonra, kara bir köye varıyorduk. Tramvayımız, orada, Tünel caddesine paralel tersane caddesine girip kalıyordu. Zaten üzerlerinden kayıp geldiğimiz raylar da orada bitiyordu. Biz indikten sonra, bakıyordum, vatmanımız yerinden çıkardığı demir kolu, bu sefer arabanın öbür ucundaki makineye takmaya götürürken; biletçimiz de, harem–selâmlık perdesine, tavanın iki yanındaki oyuk yolda tekerlekçikleri vasıtasiyle kaydırarak kolaylıkla yer değiştirtiyor; çünkü bu anlattığım zamanlar, yalnız Karaköy-Beşiktaş seferleri yapılıyordu. Saptığımız caddede, Tünelin giriş kapısı, gene bugünkü gibi, hep yerini yadırgamış İsviçre şalesi haliyle kendini belli ediyor, daha uzaktan karşılayıp sevindiriyordu. O yeraltı geçidi, ulaşacağımız bir mâbedin karanlıklar içinde uzanan bir ilk dehliziydi sanki. Tadacağımız daha büyük zevklerden önce, burada, o zevklere sanki alıştırılıyor, o tünelin kapısından girip turnikesinden geçmekle, yukarda kurulmuş bizi bekliyen, yediğin içtiğin senin olsun, yalnız gördüklerini anlat denilecek cinsten ziyafet sofralarına, payen ayinleri misâli eğlencelere kabul edildiğimizin müjdesini bir ilk heyecan halinde duyuyorduk. O Tünel, sanki bir nakil vasıtası değildi, basit bir nakil vasıtası olmamıştı henüz! Daha kapısından girer girmez, bambaşka bir serinlik, geleni karşılıyor; bir katran kokusu, görünmez bir buhurdandan yayılırcasına, hep o mâbet çağrışımını devam ettirerek, ciğerlere, oh, mis gibi doluyordu. Katran kokulu sessiz serinlik içinde uzayan turnike akisleri, yukarıya, gûya cennete kabul olunanları, bir yandan da bir bir sayarak ilân ediyor; ben, çocuk, demek günahsız olduğum için, o turnikenin altından bir kere daha geçiyor; âletin başına oturmuş babacan memur, deminki vatmanımız gibi, işte şimdi o da bu hususi muameleyi yaparken beni gide gele artık yeteri kadar tanımış, benimle ahbap olmuş, "gene mi Beyoğlu? gene hangi sinemaya?" der gibilerden gülümsüyor; biz, hep en öndeki vagonda (çocuklar, hep o ön vagonu isterler), baba oğul yan yana, hareket dakikasını beklerken, eskilerinden daha hızlı bir turnike dönüşü son, telâşlı yolcuyu bildiriyor, o yolcu da bir yere oturup bir rahat nefes aldıktan sonra, bir memur gelip kapıları üzerimize kapıyor, kapalı vagonlar bir düdük öttürülmesiyle nihayet kalkıyor; hayır, bir kayışla, benim, oyuncaklarımı sicim bağlayıp çekişim gibi yukarı çekiliyordu. Önce, hafif hafif sarsılıyorduk. Sonra artan hızımızla sarsıntılar gitgide artıyor, sarsıntılara camların zıngırtısı karışıyor; zıngırtılı camlarda, babamla çocukluğumun çifte hayalleri titreşiyor; o akisler, babamın "bak! karşılığı geliyor" demesine kalmadan görünmeleriyle yanımızdan geçmeleri bir olan vagonların göz kamaştırıcı parıltıları arasında, camlarımız da nihayet şangır şangır kırılmışlarcasına, birden paramparça oluveriyordu. Böylece gûya bir takım tehlikeler atlatıldıktan sonra, çok şükür yatışmış bir denizde nazlı nazlı yükselen bir güneş gibi, öbür ucdan, artık Beyoğlu görünmeye, doğmaya başlıyor; az sonra, gece bizler için, sanki bir kere daha bitmiş oluyordu: Kumlarda eriyen son bir dalga hışıltısiyle duran vagonlarımızın kapılarını bir memurun bu sefer açıp hepimizi salıvermesiyle, kendimizi, sinemalar, eğlenceler diyarında, daha tazeleşmiş, daha sevimli bir sabah aydınlığında buluyorduk.

Çıktığımız meydan, gene bugünkü genişliğindeydi. Bir yanda, Tünelin kazan dairesinin, bir fabrikanınki gibi yükselen, kırmızı tuğladan bacası, o meydana arasıra ak bir sis savuruyor; yaya kaldırımda, üstüne basmaktan çekindiğimiz bir ızgaradan sıcak hava geliyordu. Öbür yandan, Yüksekkaldırımın köşesinde, yanılmıyorsam, hep bir kitapçı vardı ama, elbette ki, Foto Süreyya ile Hachette Kitabevi henüz yoktu. Baker bugünkü yerinde, küçük bir mağaza halinde değil; sol kolda, gene o zamanki Bazar Alman'dan sonra, beş, altı katlı üstelik, bütün bu katlarına mermer merdivenlerinden değil de, o

merdivenlerin ortasındaki asansörle çıkılan, evet, tahmin ettiniz, Tünel mucizesini tamamlıyan bir binadaydı. Artık kavuştuğumuz, yürüdüğümüz "Cadde–i Kebir" de, bugün de yerli yerinde ve daha da duracak gibi duran eski, büyük sefaret binalarından başka, sağlı sollu daha neler vardı?.. Orada, asıl şimdi anmak istediğim; bugün, ben yaştakilerin bile hatırlıyamıyacakları, akılda o kadar kalmayacak cinsten, bir de küçük bir boyacı dükkânı vardı. Sol kolda, şimdi bir köşesinde İş Bankası'nın bulunduğu dar sokağın bir duvarı içine sokulmuş bir açık hava dükkâncığıydı. Ya üç, ya da sadece iki boyacı. Beyoğlu'na her çıkışımızda, onlara, mutlaka ayakkaplarımızı mı boyatacaktık? Ayakkaplarımız boyasız olursa bizi Beyoğlu'na almıyacaklar mıydı? Önce ayaklarımıza bakacaklar; mağazalara, sinemalara, ona göre mi sokacaklardı? Camilere ayakkabiyle girilmediği gibi, Beyoğlu'nda da boyasız ayakkabılarla dolaşılmıyordu anlaşılan. Bu ayakkabı boyatma işini de, Beyoğlu'na çıkış merasiminin artık son bir safhası gibi görüyor; iskarpinlerimi, hep büyükler düşünülerek yapılmış pirinç desteğe yerleştirerek, orada, pırıl pırıl olmaları için sımsıkı tutmaya uğraşıyordum. Babam, zaten gayretli ve işlerinin ehli boyacılara arasıra talimat vermekten kendini alamıyor, yeni alınmış bir ayakkabıysa "ilk boyasıdır" diye haber veriyor, veya "önce bir temizle" diyordu. Bu söz üzerine, boyacı, köpüklü bir süngerle, iskarpinimin "önce" kirini alırken ben de caddeyi seyre dalıyordum. Az yukarı bakınca, gözlerim, karşı tarafta, bir kapının üstünde, o kadar âşinası oldukları bir resmin, sanki büyütülüp oraya konmuşuna ilişiyordu: Şaha kalkmış dört atın çektiği bir başka çeşit araba içinde, bizler gibi giyinmiş biri, sonradan anladığıma göre öğrendiğim bir kelimeyle bir ilâh, bulutlar üzerinde göğe yükselir; tam arkasında bir büyük güneş doğuyordu. Atlariyse, uzun geceliklere benzer entariler giymiş kadınlar ayrıca zaptediyor; onlar da, ayakları yere değmediğine göre, demek uçuyorlar, hepsi, hep birden akıl almıyacak bir işi başarıyorlardı. O zaman, fotoğraflar, kalın, sert kartonlara yapıştırılır; her büyük fotoğrafhanenin, böyle biz çocuklar için, üzerlerine yapıştırılmış fotoğraftan çok, arkalarındaki resimleri ilgi çekici, hayret uyandırı, hususî kartonları olurdu. O kartonlardan bazısının arkasında kuş kanadlariyle uçan yavru melekler çıplak görünürler, o meleklerden kimi top top pamuk bulutlara yaslanmış, dinlenir; kimi, gözlerini yukarı kaldırmış, Tanrıyı görmüş gibi, öylesine mâsum ve hayran gülümserdi. O kartonun yüz tarafında da, tesadüf bu ya, belki, melek gibi bir çocuk resmi bulunur; hemen bütün kartonların bir köşesindeyse, fotoğrafhanenin kazandığı madalyalar, öbür yüzde, meselâ bir paşanın göğsündeki nişanlarla yarışmak istercesine, asılı ve dizili dururdu. Hususî karton yaptırtamıyacak kadar, küçük, mütevazı, madalyasız, fotoğrafhanelerin çektiği fotoğrafların, onların kartonlarının arkasında da, hepsinden doğrusu ve dokunaklısı, bir tek Fransızca kelime okunurdu: Souvenir; hâtıra!

Şimdi, karşı kapının üstünde, gözlerimin takıldığı resmi işte,böyle bir fotoğraf kartonundan, nice eski zaman insanının "Beyoğlu'nda, Doğru Yolda"ki Febüs fotoğrafhanesinde çektirmiş oldukları resimlerden tanıyordum. Halbuki, o fotoğrafhaneye ben de kaç kere getirilmiş, bu kapıdan, demek her seferinde de, üstündeki resmi görmeden girmiştim. Uzatılmış saçlı, artistçe bağlanmış papiyon kravatlı, eski zaman şairi kılıklı bir fotoğrafçı bizi, bir fotoğraf atelyesinden çok, bugünün, meselâ sinema stüdyolarına benziyebilecek, kadar bol dekorlu, aksesuvarlı; tavanında dürülü duran perdelerden, bir dokunuşla, en beklenmedik manzaralar kat kat iniveren, camekânlı, apaydınlık salonda kaç kere karşılamış, iltifatlarda bulunmuş sonra, hep o bahriyeli elbisemin verdiği ilhamla olacak, coşkun bir heyecan içinde, beni kucakladığı gibi, bir gemi direğinin dingildek çanaklığına çıkarıp üstelik başımı da direğe dayattırarak; o, fırtına bulutlarını yaklaşır gösteren perde önünde, sımsıkı sarıldığım direkle, kelimenin iki mânasiyle de

başbaşa bırakmıştı. Neyse, fırtınayı savuşturmuş ben, her şeye rağmen, kıpırdamadan durmuş, objektifin açık tutulduğu tılsımlı saniyeleri iyi geçirmiş olurdum ki, artık teslim edildiğim anam, babam tarafından, sahiden bir tehlike atlatmışçasına sevilir, veya rolümü başarmışçasına tebrik edilirdim. Bir başka seferindeyse, kadife elbiselerim sayesinde, köşkünün merdivenlerinden beni inmiş, arkamda görünen havuzlu, korulu parkta gûya bir sabah gezintisi yapmaya hazırlanan bir küçük lord olmamış mıydım! Fotoğrafımı çekebilmek için, gezintiye çıkmamı belki saatlerdir beklemiş fotoğrafçıya, mermer basamaklar önünde durup bir elim cebimde lûtfen poz verirken, bir küçük tebessüm de lûtfedivermiştim.

İskarpinlerim boyanırken, aklımdan da bütün bu yazdıklarım mı geçerdi?... Muhakkak olan, Febüs fotoğrafhanesine adamakıllı daldığım; o kadar ki, hele boyanma işinin bitmesine yakın, boyacının sert fırça vuruşlarıyle ayağımın destekten ikide bir kaydığıydı. Boyacı, eserinin son fırça vuruşlarını, iskarpinimi bir eliyle de sıkıca tutmak suretiyle tamamlıyabiliyor, en son, üzerinde bir kırmızı kadife geçiriyordu. Üzerlerinden kadife geçmiş iskarpinlerimle ben şimdi, kaldırımlara basmaktan çekinir olurdum. Allahtan ki, o boyacı dükkânından, Bonmarşe'ye kadar, atılacak birkaç adımcık vardı! Sonraları Karlman Pasajı adını almakla, bir geçit olabileceği içinden geçilebileceği de anlatılmak istenilmiş olan o büyük mağazanın adı yalnız Bonmarşe'ydi o zamanlar. O zamanlar, kapısından, herhangi bir büyük mağazaya girer gibi girdiğimiz bu uzun mağazada elbette ki yalnız oyuncak satılmazdı ama, ben yastakilerin gözleri, orada, yalnız, sıra sıra dizilmiş oyuncakları fark ederdi ki, şimdi, Bonmarşe'yi büyük bir oyuncak pazarı imişçesine hatırlıyor; kendimi, hemen karşıda, Febüs fotoğrafhanesinde çekilmiş resimlerindeki elbiselerimle, boyumla, yaşımla ve başımla oradan geçer görüyorum. Evde, misafirlikte, kız çocuklarına "uslu durursan, sana Bonmarşe'den bir bebek alırım" diye kaç kere vadedildiğini duyduğum bebekler, orada, o zaten doğuştan uslu kız çocuklarına artık usluluğun en yüksek derecesinin örneğini vermek istercesine, süslü elbiselerini işte buruşturmamış, cici patiklerini kirletmemiş, terbiyeli terbiyeli, bir gün gelip onlara lâyık olabilmeleri için, kız çocuklarının da kendileri gibi uslu oturmalarını uslu uslu bekliyorlardı. Ben, onlarla ilgilenmiyordum elbet. Öbür duvara asılı bir kartonun köşesindeki resimden, haşarı bir oğlan, oyuncak tüfeğiyle, muhakkak, bana nişan alıyordu. Kartonun kenarına da bir tüfek; bende, evdeki eşi, ağzında bir sicimle bağlı duran mantarı, ancak sicimin izin verdiği kadar, şöyle bir yarım metre öteye fırlatabilen ve bu işi başarırken çıkardığı, bir şişe açılır gibi sesle, ancak hizmetçileri, o da hizmetleri icabı yalandan korkutabilen bir "silâh" iliştirilmişti. Orada, irili ufaklı toplar da vardı herhalde. bahçedeki havuzda ne güzel yüzdürülebilecek yelkenli gemiler, kurgulu vapurlar; evde, odada, dağ, bayır aşırtılacak trenler vardı. Hepsinden çok göz alan ve istek uyandıranlarsa, yaş yaş ama zengin çocuklar için olduklarından benim istemeye cesaret edemiyeceğim boy boy bisikletlerdi. En küçük üç tekerleklisinden başlıyarak öyle yan yana, pencerelerden anladığıma göre, artık mağazanın sonlarında bir yere dizilmişlerdi. Onları da gördükten sonra artık geri dönmemiz, her mağazada nasılsa, burada da girdiğimiz kapıdan çıkıp geldiğimiz gibi gitmemiz gerekirken, işte tam o bisikletlerin önünde, şaşırtıcı bir şey oluyor, ben geri dönmeye hazırlanırken, babam, önümüzdeki birkaç basamaklık bir merdivenden beni aşağı indiriyordu. Ve "nereye gidiyoruz?" dememe kalmadan, Beyoğlu'nun bir mucizesine daha şahit oluyor kendimi, a!... gene tramvayların geçtiği daha ferah, daha aydınlık bir caddede buluyordum. Bir ucunda, cadde üstündeki kapısından girildiği halde, insanı öbür ucunda bir başka caddeye çıkaran marifetli Bonmarşe ise, içindeki çeşit çeşit oyuncaklardan başka, kendisi de, başlı başına bir büyük oyuncak

ne bileyim, bir muazzam hokkabaz kutusuydu sanki...

Babam, beni şaşırtmış; gûya bir oyun etmiş olmaktan memnun, yüzüme, gözlerimin içine bakarak gülümsüyor; Tepebaşı'nda ilerliyen tramvayların vatmanları, her halleriyle, "ya, işte, biz böyle umulmadık yerde insanın karşısına çıkarız" demeye getiriyor; çanlarını, gördüklerimin rüya olmadığını anlatmak istercesine, keyifli keyifli çalıyorlardı. Hoş, ben de, daha önce, yaz gezintilerinde, bahçesinde bira içmeye geldiğimiz, Tepebaşı'nı tanımakta gecikmiyordum. Bonmarşe'nin arka kapısından çıkınca, bahçe tarafına değil de, sağa dönüyor, az yürüyor, uzun zaman Şehir Tiyatrosuna komedi kısımlığı eden ahşap binanın önüne geliyorduk. Babam, oraya "Amfi" diyordu. Ben, bu kısaltılmış kelimeyi bir ad sanıyordum Fransızca "amphithéatre" kelimesi "amphi" şeklinde kısaltılmış olarak söyleniliyordu ama, sinema kelimesi, değil "sine", daha "sinema" bile olamamıştı ve biz, baba oğul, dinlediğimiz fonuğraf gibi, daha, sinematograf seyrediyorduk.

Ziya Osman Saba, Değişen İstanbul

Baker Mağazaları

Kırım Savaşı'ndan sonra (1856) İstanbul'a gelerek yerleşen İngiliz kökenli Baker ailesi tarafından kurulan mağazalar. Baker mağazaları ile ilgili olarak İngiliz kökenli Binns ve Edwards aileleri de zikredilmelidir.

Bu iki İngiliz kökenli aile İstanbul'a yerleştiğinde ayrı ayrı işyerleri açmış ve değişik işkollarında çalışmış olmalarına karşılık, zamanla firmalarını ya Baker'a devretmişler ya da onlarla ortak olmuşlardır. Baker mağazalarının kurucusu olan George Baker'ın, Londra'da daha o dönemler büyük bir işyeri vardı.

George Baker, İstanbul'a ilk geldiğinde, Hayden'la ortak olmuş ve birlikte biri Grand Rue de Pera'da (şimdiki İstiklal Caddesi) Anadolu Hanı'nın bulunduğu yerde, diğeri Kulekapısı'nda şimdiki Serdarı Ekrem Sokağı'nın karşısında Galata Kulesi'ne bakan köşede olmak üzere iki mağaza açmışlardı. 1860'lı yıllardan 1870'li yılların sonlarına kadar, ortaklık bozulmamıştı.

Bu yıllarda Baker ve Hayden birbirinden ayrıldı. Hayden eski mağazalarında kaldı. George Baker ise, yeni mağazalar açtı. Bu mağazalardan biri, Kuledibi'nde Şahdeğirmeni Sokağı'ndan önce idi, diğeri ise eski Kanzuch Eczanesi'nin bitişiğinde bulunuyordu.

George Baker, Grand Rue de Pera'daki ilk mağazasından sonra şimdiki Sümerbank'ın bulunduğu yerde ikincisini de açmıştı.

Şahdeğirmeni Sokağı'nın yanındaki ile birlikte, Pera yönünde üç mağazası olan Baker firmalarında, her türlü konfeksiyon, yatak takımları, çarşaflar, mobilya aksesuvarı ile mobilya dahi satılıyordu. Bunun dışında birçok yabancı firmanın Türkiye'deki temsilciliklerini almışlardı.

Bu aileye yakınlığı bilinen Binns'lerden, Cuthbert Evelyn Binns, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Baker mağazalarına müdür olmuştu. İngiliz kökenli diğer aile Edwards'ların kurduğu "Edwards ve Oğlu" firması G. ve A. Baker firması 1920'de birleşti.

Bu dönem firmanın müdürü C. E. Binns oldu. 1926'da değişen kanunla şirketleşme söz konusu firma ayrı ayrı anonim şirkete dönüştü.

C.E. Binns, genel müdür olarak kaldı. W.G. M. Edwards yönetim kurulu üyesi olarak görevini sürdürdü. 1924 –1925'te W.G.M. Edwards, İstanbul'daki İngiliz Ticaret Odası üyeliğini sürdürdü. 1930'da da başkanlığına seçildi.

به یکر تجارتخانه‌سی

MAISON BAKER

ارکلر ایچون البسه مغازه‌سی

یك اوغلنه تکه، توسرو ...

انکلیز قوستوملری

هر نوع جاکت، یونزور و ره‌دیکوت طاقیملری ـ پارده‌سوار ـ پانطالونلر ـ یلکار یاغورلقلر و سائره و سائره.

تکمیل قوستوملر لوندره‌ده اعمال ایدیلمکدر. بچیملری ظریف، قوماش ومواد سائره‌لری برنجی نوعدن، دیکیشلری غایت اعتنالیدر.

سیاحت ونزهه اشیاسی

عختلف شکل و جسامتده چادرلر، مکمل صحرا قاروبالاری، صو مطره‌لری، آجیلیر قاباغیر سندالیه وماصه‌لر «ترمو Thermo» شیشه‌لری، آلات و ادوات قوطولری، جب ادویه قوطولری، جب سوزکچلری، طاوشوه‌دن مامولر.

مشهور «روس ROSS» فابریقه‌سنك تك وچفت دوربینلری، ممالك عثمانیه ایچون وکیل عمومی «بیکر»...

آمریقا معمولاتندن غایت ساغلام، متکمل وظریف «آمرسن Emerson» بوطینلریك بیکانه دمیوسی.

بوبوك وکوچوك چوجوقلر، کوچوك قیزلر وبیبی‌لر ایچون البسه مغازه‌سی

یك اوغل جادهٔ کبیرده نومرو ۳۷۰ (فرانسه سفارتخانه‌سی قارشیسنده)

انکلتره بحریه نظارتی طرفندن قبول ایدیلن ماوی سرژدن معمول بحریه قوستوملری، قاتمزی قوماشدن بحریه قوستوملری، نوروفوق بچیمنده پانطالونلی کرلی قوستوملر، تیسا پانطالونلر، کوچوك چیرالر ایچون بحریه بچیمی البسه‌لر، قاتمزی جاکتلر، دلیقانلیلر ایچون جاکت طاقیملری، مینی مینی‌لر ایچون طاقیم البسه‌لر.

سیاحت ونزهه اشیاسی

اك ایی معمولاتدن مختلف جسامتده باوولار، چادرلار، باستون وشمسیه‌لیفاری، بز چانطالر.

لوازم چانطا وسیتلری وسائره وسائره...

منشور لو فنه دوربینلر

منشور واوزه‌قریف آثرومانیکه خصوصی ومکمل بر سیستمده اعمال ایدیلمش اولان بو منشورلو دوربینلرك ساحهٔ رؤیتلری شایان دقت درجده واسع اولوب باولاشه اشیا صوك درجه پارلاق وواضح بر صورتده کورولور. بودوربینلر هم بحریه چفته دوربینلرینك هم ده تك اوزون دوربینلرك فوائدینی جامعدر.

تك اوزونه دوربینلر

دولت عثمانیه، انکلتره، فرانسه، روسیه، ژاپونیا، ایتالیا، آوسترویا.. دونانمارقه‌نین بو قبیل فنه‌لرك تك اوزون دوربینلری استعمال ایدیلیر. بك قوتلی اولان بو دوربینلرك بر فائده‌لری ده ساحهٔ رؤیتلرینك بك کنیش اولمسندن طولایی ده کزده خلی الاکثر وقایع اولان سیس اثناسنده بیله قولایلقله و موفقیتله استعمال ایدیلمه‌یه‌لریدر.

George Baker, Hayden'dan ayrıldıktan sonra sürekli kendi adını kullanmış ve tüm firmalarını G. Baker olarak açmıştı. Oğullarının her ikisinin küçük isimleri A ile başladığı için sonraları firma unvanına bunları eklemişti. Baker mağazaları Beyoğlu'nda olmasına karşılık yönetim merkezleri hep İstanbul tarafında kalmıştı. 1880'de Tarakçılar Caddesi üzerindeki Matteo Hanı'nda, ihracat, ithalat ve komisyon işlerini yürütüyordu. Daha sonra buradan Tahtakale'deki Prevuayans Hanı'na taşındılar. Firmaları tasfiye edilinceye kadar da burada kaldılar. Balat'ta Fener Caddesi üzerinde büyük bir antrepoları vardı. Tütün depoları ve satım yerleri ise Beşiktaş'ta bulunuyordu. Baker'ın ayrıca, Seager ile ortak olarak çalıştırdığı, Baker ve Seager deniz taşımacılığı firması, Galata Hovagimyan Han'da idi. 1950'li yılların başında Baker'lar firmalarını tasfiye etmeye başladılar. Önce İstiklal Caddesi üzerindeki büyük konfeksiyon mağazasını kapattılar. Hachette'in bitişindeki mobilya mağazasını ise İstanbul'un en zengin Rum ailelerinden biri olan Pallavidislere sattılar.

Bu arada, Şahdeğirmeni Sokağı'na gelmeden önce ve Şahdeğirmeni Sokağı ile köşe yapan diğer mağazalarını da evvelce elden çıkarmışlardı. Bu mağazalarını satın alan Pallavidisler, mobilya işlerini bırakarak yalnızca konfeksiyon ve ayakkabı işini yürüttüler. Bu arada Dimitri Pallavidis (ailenin büyüğü),eski adı Rekor olan pastanenin sahibi Leonidas Yotto ile anlaşarak buraya da ortak oldu ve pastanenin adı Kervan olarak değişti.

Her ne kadar, Pallavidisler mağazanın adını Pallavidis olarak değiştirmişlerse de, Beyoğlu halkı buraya Baker demeyi sürdürmüştü. Altı-Yedi Eylül Olayları'nda Pallavidislerin her iki mağazası da harap olmuştu. Bu olaydan sonra mağazalar yeniden düzenlendi. Ancak Dimitri Pallavidis'in ölümü üzerine mağaza kapandı. Dimitri Pallavidis'in oğlu Niko, Cihangir'de "Şark Eksport" adı ile büyük ithalat ve ihracat firması kurdu. Bu firma halen yaşamını sürdürmektedir.

Behzat Üsdiken

İstanbul Sokaklarında

XVIII. yüzyılda Beyoğlu'na gelip konan, o zamandan beri yerinden de hiç kıpırdamayan İsveç Elçiliği (Konsolosluğu) Tünel'deki Şahkulubostanı Sokağının sol köşesini tutarsa şimdiler pencere camında *The Four Seasons Restaurant, Eurocard, International Cuisine* vede mavili siyahlı Diners Club yazıları okunan bir lokanta da sağ köşede gelip geçene işaret kaldırır.

Burası Osmanlı imparatorluğunun son günlerinde "Doğunun En Büyük Elbise Mağazası"dır. Giysiler, ayakkabılar, kolonyalar halılar, şapkalar vb. taşraya posta parası alınmadan gönderilir. Sahibi Viyanalı'dır ki *Mösyö Tırıng* diye anılır. Dükkân da onun adını taşır. Hazretin Galata'da, Karaköy'de de bir taktakası vardır. O da *Tırıng Galata* diye bilinir. Gazete ve dergi ilanlarında da görünürse o görünür.

Ama biz yukarda kalalım, biraz sonra, nasıl olsa, Şahkulundan aşağı inmeye başlayacağız. Burası Fotoğrafçı S. Weinberg ile de karşı karşıyadır. Tırıng kapandıktan sonra Foto Süreyya'nın gelip onun yerinde otağ kurmasının nedeni de budur. Fotoğrafilerini çektirmek isteyen İstanbul'lular bu semte alışıktırlar.

Şahkulubostanı, Beyoğlu Evlendirme Dairesini barındırır. Sağda beyaz mermer merdivenli yayvan bir yapıdır bu. Daha aşağıda 20 numarada da Özel Alman Lisesi

(Deutsche Schule İstanbul) vardır. İçerlek olduğu için de sokaktan bakılınca göze ilk bahçe duvarıyla kapısı çarpar. Daha aşağıda ise bitişik düzende beş apartman sıralanmıştır. Kimisi beş, kimisi de altı katlıdır. Salâh Birsel 1948–1951 yıllarında, tam üç yıl bunlardan birinde lengerendaz olmuştur ama apartmanların topu da onarım gördüğünden vede yüz haritaları adamakıllı değiştiğinden, onlardan hangisinde oturduğunu bugünkü günde tam olarak kestirmesine olanak yoktur.

Şahkulubostanı öyle uzun boylu yolculuklara dayanıklı bir sokak değildir. 150 metre sonra gelir Serdarıekrem'e kendini teslim eder. O ise gün görmüş bir sokaktır. Doğan Apartımanı gibi dört dörtlük, hristoteyel yapılarla donanmıştır. Eskiden bağrında birçok kalantor ve yağlı yurttaşlarımızı –özellikle de Musevileri– barındırmıştır. 36 numaradaki Eski Khamando Hanını gözden geçirecek olursanız o geride ve gölgeliklerde kalmış günlerden bir şeyler sezinler gibi olursunuz. Ne ki, bu iş için bir Alman filozofunun *einfühlung* adını verdiği yöntemi uygulamanız ve kendinizi 100 yıl önce burada yaşayan bir insanın yerine koymanız gerekir. Bir de bir ata atlayıp odalarında dört nala koşturmayı unutmamaya bakın. Gelgelelim yapı bugünkü durumuyla bir Karacaahmet'tir. İçinde canlılar değil, ölüler yaşıyordur. Oysa 1940'larda han eski görkemini sürdürmekteydi. O vakitler Abidin Dino da hanın bir katını tutuyordu. Dış kapı her vakit açıktır. Arkadaşlar geldi mi, evde kimsecikler olmasa da, kapıyı şöylece itiverip içeri dalarlar. Aynı işi, zaman zaman İstanbul'a düşen Ankara'lı şairler de yapıyordur.

Serdarıekrem, Yüksekkaldırım'ın göbeğinden başlatır serüvenini. Bu, şu demeye gelir ki Şahkapısı sokağı vede Galata Kulesi ile burun burunadır. Burada size de bir iş var. Başınızı kaldırıp Galata Kulesine bakacaksınız. Kule en iyi buradan görünür. Gelgelelim bu, bizim vapurla Karaköy'e yaklaşırken ya da İstanbul yakasındaki yerlerden birinden dikizlerken gördüğümüz Galata Kulesi değildir. Kule burada bodur ve bızdık bir şeydir. Ayak altında ezilmemek için sonbahar yaprağı gibi ifilder.

Serdarekrem, eski Löbon Pastanesinin yanından Tophane'ye inen Kumbaracı Sokağına gelip dayanınca da bütün ötücülüğünü, bütün aman amanını yitirir. Ne var, daha önce yapacağını yapar, evden eve ipler gerip çamaşırlar asar, Napoli sokaklarının sayılmış yada sayılmamş tüm gizli taraflarını düzayak eder.

Ey okur, Yüksekkaldırım'dan Tophane'ye atlamak isteyenler daha çok Lülecihendek Sokağına alabandadır. Bu, Serdarıekrem'den de aşağıdadır. Alp Kuran bu sokağın yirmi numarasında yıllarca oturmuştur. Babası, ünlü Jön Türlerden Ahmet Bedevi Kuran da, sandıklar dolusu belgeleri ayıklayarak o Mısır hazinesi değerindeki kitaplarını *(İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki)* bu evde yazmıştır.

Sokaklar bizim edebiyatımızda pek çalınıp söylenmemiştir. Gerçi öykü ve romanlarımızın kişileri şuraya buraya gitmek, birbirlerinin boğazına sarılmak için ikide birde sokağa fırlarlar ama bunlar soyutlanmış, sinirleri çıkarılmış şeylerdir. Çünkü yazarlar, hagaragort konuşmak gerekirse semtlerin, sokakların vede kentlerin kaşını, kirpiğini yolmadan kişilerini çakıntıya vermez. Ne ki, Ahmet Mithat, Hüseyin Rahmi, Ahmet Rasim ve Halit Ziya'da kimi yer betimlemeleri vardır. Ahmet Mithat "Bekârlık Sultanlık mı dedin?" öyküsünde *Café Cristal'i, Café Flamme'ı* uzun uzun anlatırsa, Halit Ziya da *Mavi ve Siyah*'ta Café Luxembourg'la benzerlerine kürk giydirir. Şu var ki, buralara nerelerden, hangi sokaklardan geçerek gelindiği, bunların tam nereye düştüğü üzerine bilgi vermekten sakınırlar. Yalnız, seyiryeri dediniz mi topu da onları anlatmak için sıraya girer. Sıranın başında da *Muhayyelat* yazarı Aziz Efendi kişilerine çokluk Mısır, Isfahan, Şam, Halep yada Bağdat'ta tel sardırır ama arada bir punduna getirip onları (Molla Emin'le ölüp ölüp dirilen Hayal Hanım öyküsü) Haydarpaşa Çayırı ile Çiçekçibaşı Bahçesinde

gezdirir. Hele Kâğıthane seyiryeri gündeme gelince herkes boyasını, moyasını alıp ona koşar.

Emin Nihat Bey bu işi 1873 yılında *Müsameretname*'de (Vasfi Bey ile Mukaddes Hanım Sergüzeşti) yapacaksa, Ahmet Mithat Efendi de 1887 yılında *Letaifi Rivayat*'ın 15. cüzünde, "Çingene" adlı öyküde yapar. İki yıl sonra ise (1889) Hüseyin Rahmi *Bir Muadelei Sevda* romanıyla Kâğıthane'yi yeniden aşıkların buyruk kölesi eder. Öyle ki, Emin Nihat, Mukaddes Hanımla Vasfi Bey arasında Cevri Kalfayı aracı olarak kullanmışsa Hüseyin Rahmi de Nazire Hanımla Naki Bey arasına aynı kalfayı yerleştirir.Kalfayı nerden yürüttüğü anlaşılmasın diye de adını saklı tutar.

Kâğıthane'nin son güllerinden biri de Ahmet Rasim'dir.

O topunun da ustasıdır. Oraya giderken, gelirken yolda ne kadar meyhane görürse hepsini şişe dizer.

Doğrusu Recaizade de seyre gitmediği vakit, evde yatak döşek yatar. Gelgelelim o, Kâğıthane'den çok Çamlıca Parkını, Göksu'yu, Havuzbaşı'nı (Beylerbeyi), Duvardibi'ni (Üsküdar), Fenerbahçe'yi yani Anadolu yakasındaki fırışkaları yeğ tutar.

Geldik şimdi Sait Faik'e ki, onda da doğru dürüst bir sokak adına raslayamazsınız. Oysa İstanbul'u en iyi şıpşıplayan Türk yazarı da odur. En çok da Beyoğlu'nu keçeler ve küçeler.

Sait'in nereyi anlattığını kestirmek için o yerleri tanımak gerekir. "Korkunç Bir pastane"de *Nisuaz*'ı dile getirir ama öykünün hiçbir yerinde kahvenin adı geçmez. *"Lüzumsuz Adam"*daki gün doğuşu ve gün batımı da Asmalımescit'teki *Elit* kahvesi ile Mezarlık Sokak'taki işkembecidir. *Elit* bir de "Bilmem Neden Böyle Yapıyorum?" adlı öyküde görünür. Nedir, bunun *Elit* olduğu pek kesin değildir. Yalnız "Yorgiya Mahallesi"nde söz konusu edilen birahanenin eskiden Sahne Sokağının sağ köşesindeki üç katlı binada konak tutan Nektar olduğu kesindir. Bu öyküde Ziba sokağına dikey olarak inen sokaklarla Beyoğlu'nun bütün bacadan aşırma kişilerini de bulabilirsiniz. Falcı Matmazel Todori ile Sait'in sevdiceği Alexandra'nın evleri de bu sokaklarda yada Yayaköprüsü Sokağının aşağılarındadır.

Sait'in hemen hemen her öyküsü Beyoğlu çarpığıdır. En çok da "Yani Usta", "Aynalı Sinema", "Eftalikus'un Kahvesi"nde boy gösterir. Beyoğlu röportajında da çok levanten dumanları savrulur. Bunlardan başka, Hristaki Pasajı "Çiçek Pazarında Bir Gezinti" de, Taksim bahçesi "Millet Bahçesi"nde, İstiklal Caddesi "Barometre"de orsa boca edilir.

Kuyrukluyıldız gibi sıyırtıp geçmek gerekirse Zeyrek Yokuşu "Öyle Bir Hikaye"de, Adalar vapur iskelesi "Dört Zait"de, Galata Köprüsü hem "Bir Balık Avı"nda, hem de "Paşa Hazretleri"nde, Üsküdar "Ayten"de, Kocamustafapaşa "Mürüvvet"te, Haydarpaşa ve Kadıköy "Hikaye Peşinde"de ekrana gelir. "Sur Dışında Hayat" ise Silivrikapı ile Mevlanekapı'nın oraları fıştıklar.

Son Kuşlar'daki öykülerin çoğu ise Burgaz Adası insanlarını dile getirir. Burgaz, *Lüzumsuz Adam*'daki "Bizim Köy Bir Balıkçı Köyüdür", "Papaz Efendi", "Kameriyeli Mezar", "Hayvanca Gülen Adam", *Mahalle Kahvesi*'ndeki "Karanfiller ve Domates Suyu", "Gramofon ve Yazı makinesi", "Kış Akşamı", "Masa ve Sandalye" öyküleri ile de karşımızdadır. Hadi Burgaz'la ilgili birkaç öykü daha sıralayalım: "Dülger Balığının Ölümü", "Sinağrit Baba", "İki Kişiye Bir Hikâye", "Ermeni Balıkçı ile Topal Martı".

Sait'in zihninin İstanbul'la bozulması Burgaz'da olmadığı günlerdedir. Yani pazartesi, salı, çarşamba vede perşembe günleri. Cebinde sarı yapraklı bir okul defteri, en ucuzundan bir kurşunkalem, sırtında da kirloş ve titiresko bir trençkot vardır. Şapkası

da zorundan yaşıyordur. Akıl tasına düşeri ve düşmeyen her yeri tavaya koyup kavurduktan sonra ikindide de -kimi zaman öğle üstü- Beyoğlu'na düşecektir.

Haa bakın, yolda karnı acıktı mı, koparmaya kıyamayacağı yumuşak ve taze iki simit midesinin bütün sıkıntısını alır. Ama simitin yanında kat kat baklavayı yada Rubens'in tablolarındaki hoşur karıları andıran ve mahalle bakkalından 25 kuruşa satınalınan kaşar peyniri de alacaktır. Hem de kaşkaval değil ha!

Bir de yol üzerindeki bir kahveye dalınacak, ince belli, kırmızı benekli bardaklarla çay yudumlanacaktır. Sonunda kahve masasının mermeri üzerine dökülen susamlar da bir elin kenarıyla avuç içinde toplanıp ağza atıldı mı oh gel keyfim gel! Artık geriye, kibrit kutusunun kapağından koparılmış bir kıymıkla dişlerin arasındaki susamları ayıklamak vede paf-puf, paf-puf, bir cigara tellendirmek kalır.

Diyeceğim, Sait İstanbul'u penceresinden bakarak değil, içinde yaşayarak, onunla yüreğini delik değişik ederek yazmıştır:

— Sizi göreceğim, içimde bir şey koşacak. Siz, görmeden geçeceksiniz. Ben kederle sevinci duyup dalacağım istediğim aleme, dünyayı yeniden kederlerle kuracağım. Sonra çarşılardan çarşılara, insan sesleri arasında her şeyi sizinle kurulmuş bir şehirde dolaşacağım.

Salâh Birsel, Amerikalı Tolstoy

Derleyen: Cem Akaş

Macy's Gimbels'a Söylüyor mu? Reklamlar, Vitrin Sergilemeleri, Mankenler, Geçitler, Noel Babalar, Ren Geyikleri ve Gelmiş Geçmiş Her Türlü Tanıtım(*)

Robert Hendrickson

KOŞUN, KOŞUN, ZAMANI, ZAMANI
KOŞUN, KOŞUN, ZAMANI, ZAMANI
ÇOKTAN GELDİ ZAMANI!
NE YAPMALI? İŞTE ASIL SORU BU
NE YAPMALI? İŞTE ASIL SORU BU
NE YAPACAKLAR ACABA?
NE YAPACAKLAR ACABA?
BAKIN NASIL DÜŞÜRMÜŞLER FİYATLARI

AŞAĞI
AŞAĞI
ÇOK ÇOK AŞAĞI!

(*) Robert Hendrickson, *The Grand Emporiums*, 1980.

R. H. Macy'nin kendi elinden çıkmış olan bu epeyce isterik eski reklam şiiri, büyük mağaza reklamlarının genelde, tekdüzeliği bozmak ve dikkat çekmek üzere, arada küçük beyaz boşluklar bırakılarak tek sütunları doldurduğu 1880'li yıllarda yepyeni bir değişiklik getirmişti. Ama ilk günlerde reklamlar çoğunlukla sıkışık ve yığın yığın dizilse de, öncü işadamları güzel kızları, mizahı, yeni satış tekniklerinin ilkel biçimlerini kullanmayı çoktan öğrenmişlerdi. Mağazaların çoğu ilk günden reklam kullanmaya başlamıştı; büyük mağaza reklamlarının yıllar geçtikçe artan oylumu, tanınmış büyük kent gazetelerinin gelişmesinde aslında önemli bir etken olmuş, onları 4-5 sayfalık günlük gazeteler olmaktan çıkararak, bugün eve zorlukla taşıdığımız 5 kiloluk Pazar gazetelerine dönüşmelerini sağlayacak gerekli paranın çoğunu sağlamıştı.

İngilizler reklam fikrinden nefret ederken – *Punch* 1848'de, "Bırakın, bakkallardan oluşan bir ulus olmayı istediğimiz kadar sürdürelim, ama *reklamcılar* ulusu olmamız için hiçbir zorunlu neden yok," çağrısını yapıyordu – Amerikalılar'ın *ad infinitum** ya da *ad nauseam*** reklam yapmaya karşı hiçbir önyargıları yoktu; bunun nedeni belki de, reklama karşı, yazınımızda inanılmaz öykülerle pekiştirilen ulusal hoşgörü, hatta Amerika'nın, çocuklarına her zaman sunduğu, gerçeği kat kat aşan umutlarla reklama bağlanma, görünüşte sınırsız olan topraklarıyla, altın fırsatlarıyla bu ülkenin çılgınca abartılması yatıyordu.

Bir Amerikan gazetesinde çıkan ilk tam sayfa mağaza reklamının 1878'in Aralık ayında John Wannamaker tarafından *Philadelphia Record*'a verildiği söylenir; ne var ki bu ayrıcalığa San Francisco'daki White House da sahip çıkıyor. "Modern Reklamcılığın Babası" olarak tanınan John Wannamaker'ın 1874'te bir reklamın yayın hakkını alan ilk büyük mağaza sahibi olduğu kesindir. Tüccarların prensinin, bulduğu reklam fikirlerini başka mağazaların çalmasını engellemek amacıyla almak zorunda kaldığı bir önlemdi bu. Bu ilk reklam Wannamaker'ın hem "tek fiyat" hem de "paranız geri verilir" güvencesi verdiği uzun bir reklamdı (2500 sözcüğü aşan bir metin). O sırada "Pious John", gazete reklamlarına günde 1.000 dolar harcıyordu; bu para, ülkedeki en başarılı reklamcının yılda, oldukça düşük bir miktar olan 15.000 dolar kazandığı bir dönemde, çoğu mağazanın reklama harcadığı paranın iki katıydı. "Pious John"un *credo*'su*** "sürekli reklam yapmanın, sürekli çalışmak gibi çok etkili olduğu"ydu. "Pious John", "Dünyada 'becerik-sizler'in el sürmemesi gereken bir alan varsa, bu da reklam alanıdır," diye yazıyordu. "Reklam, insanı sarsarak geriye doğru itmez, ileriye doğru çeker. Etkisi önce çok yavaş başlar, çekme gücü yavaş ama süreklidir. Gün be gün, yıl be yıl artarak sonunda karşı konulmaz bir güç oluşturur. Reklama ara vermek, tabelanızı indirmekle aynı şeydir .... Reklamsız iş yapmaktansa tezgâhtarsız iş yaparım, daha iyi." John Wannamaker, daha 1861'de, üzerinde, "Wannamaker & Brown" yazılı saatler ve güzel kokmalarını sağlamak üzere gardroba kaldırılan giysilerin arasına konacak kokulu kartlar dağıtmaya başlamıştı. Erken yıllarda başvurulan ilginç bir şey de şuydu: Son moda giyinmiş altı işçi, altı beyaz atın çektiği güzel bir arabayı sürüyor, avı gördüklerinde avcıların yaptıkları gibi, "İşte orada!" diye bağırarak durup el ilanları dağıtıyorlardı. Başka bir ilginç reklamda da, üzerlerinde mağazanın renkleri bulunan 10 metre boyundaki balonlar havaya salınıyor, bunlardan birini geri getirene bedava takım elbise veriliyordu.

Erken dönem reklamları çoğu zaman abartılıydı; gazetelerde ve dergilerde yayımlanan birkaç nükteli reklamı öne çıkarmak için pek çok şamatalı şey yayımlanıyordu. Örneğin *Philadelphia Sunday Gazette*, 1877'de büyük Wannamaker mağazasını alaya alan bir

(*) *ad infinitum:* sonsuza dek; sınırsız (Ç.N.)
(**) *ad nauseam:* bıktıracak ölçüde; kusturacak kadar (Ç.N.)
(***) *credo:* "inanıyorum"; inanç; akide; amentü (Ç.N.)

yapmacık reklamlar dizisi yayımlamıştı. Bu reklamlar dizisi, Philadelphia'da, büyük mağazalara karşı hâlâ seslerini yükseltebilecek durumda olan küçük dükkân sahipleri tarafından önerilmiş gibi görünüyor. Reklam şöyle başlıyor:

Açıldığı ilk hafta içinde, uçsuz bucaksız Dev Mağazamız'ı milyarlarca milyon ya da bir o kadar Hanımefendi ve Beyefendi, Erkek ve Kız çocuk, Spitz köpekleri ya da Kanişler ziyaret etti; Tekelcilik'in mamut boyutlarındaki bu üssü, artık herkesin kabul ettiği bir gerçek; ayrıca, aldatılacak bir halk olduğu sürece Halk'ın Aldatılabilirliği'ne dikilen bir anıt olarak öylece kalacak. Bütün Bölümlerimiz Mutfak Amaçlı çeşitli mallarla tıka basa doludur ve tezgâhtarlarımız müşterilere aralıksız hizmet vermeye hazır beklemektedir . . . .

Reklam, mutfakla ilgili şu gibi "kelepirler" sunarak devam ediyor:

EĞİTİLMİŞ İSTİRİDYELER

Çok iyi eğitilmiş istiridyelerin bulunduğu birkaç büyük yatağı çok büyük paralar karşılığında ele geçirmiş bulunuyoruz. Bu iki kabuklu yaratıklar, soğuk dolaplarda istendiği sürece saklanabiliyor. Ismarlandığında, aşçıbaşı, istiridyelere terbiyeli köpeklermiş gibi şöyle bir ıslık çalıyor. Bu tanıdık sesi işitince, eğitimden geçmiş bu çift kabuklu yumuşakçalar, düzine düzine mutfağa koşuyorlar, kendi kendilerine açılıyorlar, isteğe göre ya tencerenin ya da tavanın içine atlıyorlar . . . .

Amerika'nın hiçbir yerinde, mağaza reklamları Batı'dakiler ölçüsünde renkli olmamıştı; Batı'da, XIX. yy. sonlarındaki amansız fiyat indirimi savaşlarına hiçbir kısıtlama getirilmemişti.

Denver'da bir mağaza "PANTOLONLARIMIZI İNDİRDİK" sloganını kullanıyordu; kurumun dış tuğla duvarı üzerine, bunu gösteren bir renkli resim yapılmıştı. May mağazasının bir gazete reklamında da, şeytan resminin altında, "FİYATLARIN CANI CEHENNEME. . . !" çığlığı yer alıyordu.

May Şirketi, reklam müdürü ve Amerika'nın ilk reklamcılık dehalarından biri olan Binbaşı Joseph M. Grady'den esinlenerek, Batı'daki rekabete kendi tanıtımları ve reklamlarıyla öncülük ediyordu. Bu mağaza, çocuklara alınacak her takım elbiseyle birlikte bir beyzbol topu ile beyzbol sopası ya da bir düdük veriyordu. Düzenlediği piyangolarla, genç müşterilerine Shetland midillileri dağıtıyor, beş dolarlık alışveriş yapan herkese köpek heykelleri veriyordu; böylece "çocukların o büyülü, neşeli kahkahaları evlerimizde çınlasın" istiyordu.

May Şirketi'nin bazı reklamları öylesine eşsizdi ki aslında onları bir yerde sürekli saklamak gerekir.

BİZ ÇİZGİYİ AŞIYORUZ VE BEDELİNİ HİÇ SIZLANMADAN ÖDEMEYE HAZIRIZ
KELEPİRLERLE DOLU BEREKETLİ BOYNUZUMUZU BUGÜN BOŞALTIYORUZ!
BİZLER, OTURUP GÜNEŞİN VE GÜLLERİN AÇMASINI PARMAKLARIMIZI
EMEREK BEKLEMEKLE YETİNENLERDEN DEĞİLİZ.

Bu reklamlarda bazen de müşterinin gururuna sesleniliyordu:

ŞAPKALARDA ESKİLİĞE YER VERMEYİN

Ah, Şapkalarımız'ın örttüğü binlerce binlerce beynin içini şöyle bir görebilecek olsak,

ne müthiş bir zekâ birikimi, ne büyük hırslar, ne soylu hevesler, ne kadar çok ünlü olma özlemi bulurduk onlarda.

Ya da rakipler yerle bir ediliyordu:

Uyduruk Telgraflar'ın Destekçileri ve Hapishaneler'de Yapılan Mallar'ın Liberal Üreticileri Çok Çok Gerilerde Kaldılar!

AMERİKA'NIN EN UCUZ EVİ!

May reklamlarından birinde de mağazanın cesareti övülüyor:

Bizim Evimiz'in dışında, Tanrı'nın Şu Güzelim Yemyeşil Yeryüzü'nde, şu hareketli mevsimin başında 1600'lük, terzi elinden çıkmış, biçimli, mevsime uygun, son moda takım elbiseyi 10 DOLAR KARŞILIĞINDA, ucuzlukta satışa sunacak gözüpeklikte başka kimi bulabilirsiniz?

Sonra bunları da aşan:

PAHACILAR'IN ACI DOLU ÇIĞLIKLARI

Bomba patladı, Çavdarlar Çiçeklerini döktü! Rip van Winkle'ın göz boyacılığı işe yaramayacak! Onların, geçmiş stillerin yeraltı mezarlarından çıkardıkları kafuru kokulu giysileri, dört bir yandaki sağ duyulu insanların zekâlarına hakaretler yağdırıyor.

Sonra mizaha başvuruluyor:

Siz farkına bile varmadan, göz açıp kapayıncaya kadar, ilkbahar dönüp gelecek; uzun iç çamaşırlarınıza, üstünüze yapışıp kalıncaya kadar yapışıp kalmak niyetinde değilsiniz herhalde!

Binbaşı Grady, "Kayalık Dağlar Pastorali – May Ayakkabı ve Giyim Şirketi'nden Mekanik Şiir" başlığıyla uzunca bir şiir bile yazmıştı:

Nelerin düşünü kuruyorsun, ey güzel kız
O harika, masmavi gözlerinle?
Nedir düşündüklerin böylesine tatlı ve eşsiz,
Bakışların dalıp gitmiş gökyüzüne?

"Ah! Efendim," dedi kız, "Düşünü kurmuyorum ki ben
Çok gerilerde kalmış o eski günlerin,
Aslında bilmek istiyorum, Tanrı adına nedir neden
Her şeyi böyle ucuza satması için May Şirketi'nin.

Neredeyse paramparça olmuştu Ağabeyim'in giysileri;
Uğramış mağazaya takım elbise almak niyetiyle,
Salınıp duruyor artık ortalarda züppeler gibi,
Öylesine şıklaştırmışlar onu yeni giysileriyle.

Ben de gittim oraya bir Seal Plush giysi almak amacıyla

Her zaman çok beğenilen, çok istenen o şeyi;
Şimdi bütün kızlar öfke duyuyorlar bana
Kıskançlıktan deli ediyorum diye kendilerini . . . .

Bu arada, Doğu'da Macy's mağazasıyla Hearn's mağazası arasında, o ünlü Macy's-Gimbels kan davasından 30 yıl önce yer alan rekabet savaşı, arkasında unutulmaz reklamlar bıraktı. Aralarında geçen dikkate değer bir reklam yarışı, Macy's mağazasının, Hearn's mağazasınca, haftada bir yapılan kelepir satış kampanyasını şu reklamla bastırmaya çalışmasıyla gündeme geldi:

Haftanın beş günü, olmayacak ölçüde şişirilmiş fiyatlara mal satmak, sonra bir tek gün kelepir ucuzluk yapıyormuş gibi davranmak, bize yaraşan bir uygulama değildir ve hiç olmamıştır. Paranızın karşılığını, bütün öbür mağazalara göre fazlasıyla vermeyi kendimize amaç edindiğimizden, sizlere haftanın altı günü kelepir fiyatlar sunuyoruz.

Buna çok kızan Hearn's mağazası, Macy's mağazasına tam beş iğneleyici reklamla karşılık verdi:

BAZILARI

öylesine batmışlar ki kendini beğenmişliğin içine, dünyanın yalnızca ve yalnızca kendileri için yaratıldığını sanıyorlar. Yeryüzünü istiyorlar, üstelik yeryüzünün tümünü istiyorlar. Bu özgür ülkede, ülkenin tümünü istemeyenlere yetecek kadar yer var. Bizler burada doğduk ve porselen eşya işine girişenlerin bir itirazı yoksa burada kalmaya kararlıyız [burada, Macy's mağazasıyla ilişkiye giren ve bu mağazada bir porselen bölümü işletme anlaşması yapan Stranses'e gönderme yapılıyor] . . . .

Daha çok su yüzüne çıkmış olan Macy's-Gimbels kan davası, hiçbir zaman Macy's-Hearn's kan davası ölçüsünde amansız olmamıştı. Artık bir atasözüne dönüşmüş olan "Macy, Gimbels'a söylüyor mu?" deyişi, herkesin bildiği bu dostça savaştan arta kalan bir sözdür; belki nükteli bir tanıtım sloganından, belki de Eddie Cantor'ın bir komedi skecinde, komedyenin yardakçısı kendisinden karanlık bazı sırları açıklamasını istediğinde, Cantor'ın, "Macy, Gimbels'a söylüyor mu?" demesinden çıkmıştır. Aslına Macy's, Gimbels'a sık sık söylemiştir; bunun tersi de olmuştur. Bir keresinde Gimbels, Macy mağazasının çiçek sergisine dikkat çekerek şu başlıkla bir reklam kampanyası yürütmüştü: "Gimbels, Macy'ye söylüyor mu? Hayır, Gimbels tüm dünyaya söylüyor!" Bir keresinde, aslında 1955 yılında da, bu iki mağaza, binalarına, alışverişe gelenleri öbür mağazaya gönderen ilanlar astılar.

Gimbels'ın *Hiç Kimse Ama Hiç Kimse Gimbels'dan Ucuza Satış Yapamaz* sloganı, son derece yetenekli biri olan Bernice Fitz-Gibbon tarafından bulunmuştu; Bernice Fitz-Gibbon eskiden İngilizce öğretmenliği yapıyordu; Gimbels kendisini, daha büyük olan öbür mağazanın elinden kapmadan önce, Macy's mağazasının her şeyi elinde tutan dünyasında bir yıldızdı. (Macy's mağazasının ünlü *Tutumluluk Akıllılıktır* sloganını bulan da oydu – ayrıca, efsaneleşmiş bir reklamda, iyice etine dolgun ama askısız tuvalet giymiş bir kadın resminin altındaki, "Geceler gecesi nasıl kaldırıyorsunuz bunları?" sloganını bulan da oydu.) Gimbels'in sloganı dünya çapında tanındı; hatta Winston Churchill, bir keresinde arkadaşı Bernard Baruch'a, "Hiç kimsenin ama hiç kimsenin Gimbels'dan ucuza satış yapmadığı doğru mu?" diye sormuş. 1943'te William Randolph Hearst koleksiyonu Gimbels'da satılırken, "Hiç kimse ama hiç kimse Gimbels'dan ucuza satış yapamaz," slo-

ganının önemi iyice ortaya çıktı – Hearst'a yarım milyon dolara mal olan, toplam 10.000 ton ağırlığındaki İspanyol manastırı, ucuzluk kesimine özgü 19.000 dolar gibi inanılmaz bir fiyata satıldı.

Gimbels-Macy's rekabeti, *Miracle on 34th Street/34. Cadde'de Mucize* filmiyle daha da fazla serildi gözler önüne; bu filmde, Macy's mağazası, elinde belli bir mal bulunmadığı zaman müşterilerini Gimbels'a gönderiyor; bu durumda, herkesin gözünde kendilerinin "kâr peşinde koşan para gözlü" bir mağaza durumuna düştüğünü fark ederek telaşa düşen Gimbels yöneticileri, aynı Halkla İlişkiler politikasını benimsediler. Gene de bu rekabet, en iyi biçimde, Gimbels'ın eski başkanı Bernard F. Gimbel'ın elinden çıkmış bir reklamda özetlenmiştir:

> *Macy's mağazasının 100. doğum gününü kutlarız. (Kesinlikle yaşını göstermiyor!) Halkımız farkındadır; New York'un kent merkezinde iyi niyetle sürdürülen bu "ticaret savaşı", yeryüzünün en büyük kentinde en renkli, en kolay ulaşılabilir ve en çok satış yapan alışveriş bölgesinin doğmasını sağlamıştır. Bu savaş, tarafları zaman zaman biraz zorlamış olsa da, bu yarışmayı seyreden kalabalıklar bundan hiç bıkmamışlardır. Şimdi birazcık yumuşamışsa bu, savaşın ortadan kalktığı anlamına gelmez (mağazalar, gözlerini birbirinin üstünden hiç ayırmamışlardır. Gördükleri her şeyi çabucak eyleme dönüştürmektedirler.) Müşterinin bayıldığı rekabet budur işte; biz de müşterinin her zaman haklı olduğuna inanmışızdır.*

Macy's mağazasının en kalıcı reklamı, benimsediği "Tutumluluk Akıllılıktır!" sloganıydı; Bernice Fitz-Gibbon'ın 1938'de bulduğu bu slogan, havadan görülebilsin diye mağazanın çatısına renkli harflerle yazılmıştı. Macy's mağazasının o zamanki reklam müdürü şunu anlatıyor: Oğlu Peter'ı doğurduktan sonraki gün Bernice'i hastanede ziyarete gittiğinde, Bernice gülümseyerek, "Eh, sonunda başardım işte!" demiş. Bernice, eline içinde bu yeni sloganın yazılı olduğu kâğıdı sıkıştırıncaya kadar reklam müdürü Bernice'in bu sözü oğlunun doğumu için söylediğini sanmış!

Reklamcılık uzmanı Julian Louis Watkins'in *The World's 100 Greatest Advertisements*/Dünyanın En Büyük 100 Reklamı için seçtiği 4 büyük mağaza reklamının ikisi Macy's reklamlarıdır. Bunların en ünlüsü, 1948 Noel'inde, "Ah, Sevgilim – Bunu almamalıydın!" diyen ve Macy's mağazasından alınmış Noel armağanını açtıktan sonra kocasını öpen güzel bir kadını gösteriyordu. Watkins, Macy's mağazasında çalışan Barbara Collyer tarafından yazılan bu reklamın, reklam çıkmadan önce ve çıktıktan sonra, müşterilerden en çok sayıda mektup, telefon ve kişisel ziyaret almalarına yol açtığını belirtiyor. Watkins'in, kitabına aldığı öbür Macy's reklamı bir karikatürdür; burada, bir erkekle bir kadın müthiş bir sağanağın altında, kalabalık bir futbol stadyumunun ortasında oturuyorlar. Karikatürün, Macy's mağazasından Margaret Fishback tarafından yazılan altyazısında kadın, "Macy's'de de böyle bir kalabalık içinde olurduk; üstelik ıslanmazdık!" diyor.

Watkins, tüm metin yazarlarına "Macy's mağazasının Fishback dönemindeki reklam dosyalarını alıp bu reklamları İncil'i okuyormuş gibi okumaları"nı salık veriyor. Eğlenceli şiirleriyle dikkat çekmiş bir yazar olan Margaret Fishback çok sayıda klasikleşmiş reklam yazmıştı; bunların arasında, Macy's mağazasının, müşteriye mal teslim etme hizmetleriyle ilgili bir dizi reklam da vardı. Bunlarda, Macy's mal teslim arabalarının sürücüleri ve sürücü yardımcılarının, müşterilere Macy's mallarını teslim etmek üzere ne kadar uzaklara gittikleri sergileniyordu. Bu reklamlardan biri, fokur fokur kaynayan bir kazanın başına oturmuş bir yamyamla karısını gösteren bir karikatürdü. Yerde, yanı başlarında, Macy's sürücülerinden birinin kasketi duruyordu; elindeki kemiği memnun

bir havayla kemirmekte olan koca, karısına şöyle diyordu: "Sürücü yardımcısına biraz daha tuz eksene, canım." Aynı diziden başka bir reklamda da, bir Macy's kamyonu, Büyük Sahra'daki yakıcı kumların ortasında bir Arap şeyhine palmiye ağaçları teslim ederken gösteriliyordu. Şeyhin koruması içeriden bağırıyordu: "Hey, Hasan – Sen Macy's mağazasına vaha ısmarlamış mışdın?" Macy's kamyonları en olmayacak yerlere, bu arada bir çıplaklar kampına bile mal teslim etmiş olsa da, Afrika'ya ya da Büyük Sahra'ya hiç gitmemişti; ama bu reklamlar yerini buldu. Fishback'in, "Para Arttırmanın 6 Kolay Yolu" başlıklı reklamı da yerini buldu; bu reklamda da, tulumlarını çekmiş olan Anne'yle Baba, çırılçıplak soyunmuş çocuklarını, tekerlek takılmış büyük bir sabun kutusunun içine koymuş, iterken gösteriliyordu. "Mobilyalarınızı satın ve ayağa kalkın," ve "Elbise giymekten vazgeçin!" gibi tutumluluk öneren reklamlarda, en iyi çözümün, Dünyanın En Büyük Mağazası'ndan alışveriş yaparak tutumlu davranmak olduğu sonucu çıkarılıyordu.

Sıradan bir katalog olan Sears Roebock kataloğu için Watkins, "Satıcılar arasında basılı olanların en ünlüsü," diyor; sonra da "4 veriye karşılık 20 veri içeren reklamın %44 daha etkili" olduğunu belirtiyor. Ama *The World's 100 Greatest Advertisements* /Dünyanın En Büyük 100 Reklamı için seçtiği öteki geleneksel büyük mağaza reklamı, 1934'te B. Altman'ın kullandığı bir reklam. Ruth Packard'ın elinden çıkmış olan bu reklamda, yalnızca 2.50 dolarlık bir çiçek buketi var; altındaki yazı da şöyle: "*Bizler NEW YORK'ta karısını seven* . . . (ve Paskalya'da ona çiçek vermek isteyen) . . . *en az 500 ERKEK bulunduğuna inanıyoruz* . . ." New York mağazasının satışa sunduğu 500 buket çiçek reklamın yayımlanmasından sonraki yaklaşık üç saat içinde tükenmişti.

Garip görünse de, bu büyük mağazaların reklamları, bu mağazalar için White Rock Girl (White Rock kızı), Borden's Elsie (Borden'ın Elsie'si) ya da Man in the Hathaway Shirt (Hathaway Gömlekli Adam) gibi simgeler yaratmamıştır. Elbette Macy's, SSCB'nin kızıl yıldızı benimsemesinden çok önce, Kırmızı Yıldız'ıyla tanınıyordu; Boston'daki Filene's küçük *f* harfiyle, San Francisco'daki *Emporium* da *E* harfiyle tanınıyordu; ama hiçbir büyük mağazanın, Jolly Green Giant ya da Smith Bros.'a eşdeğer bir simgesi yoktu. Bazı mağazalar buna epeyce yaklaşmıştır. Örneğin, şimdi kapanmış olan Best's mağazasının öncüsü olan Lilliputian Bazaar, Gulliver'ın, üzerinde çocukların oynadığı elini ticari marka olarak benimsemişti. Korvettes, bu yakınlarda, New York'un Küçük Çiçeği, Fiorello La Guardia'dan* alınan mitsel bir "Korvetler'in Belediye Başkanı" simgesi geliştirmeye çalıştı, ama Belediye başkanı pek çok televizyon izleyicisini kızdırmaya başlayınca, bu simge kaldırıldı.

Bloomingdale's, Lane Bryand, Rich's, Penney's ve daha pek çok mağaza dikkate değecek ölçüde erken bir zamanda çeşitli reklamlar düşünüp geliştirdiler; bu arada Penney's mağazasının "Penney Düşüncesi"** bunlar arasında belki de en ünlü olanıydı. Lyman Bloomingdale, zekâsıyla, New York'taki perakende satış mağazalarının başlattığı ilk ve en büyük tanıtma kampanyasını oluşturdu. Lyman Bloomingdale yüzyılın başında, bütün trenlerin ve troleybüslerin üstünü şu sloganla kapladı: "Bütün vagonlar Bloomingdales'e aktarma yapacak!"; 1902'de, bu sloganı görsel olarak yaygınlaştırmak üzere, "The Yellow Kid" ile "Buster Brown" adlı resimli öykülerin babası olan Richard F. Outcault, tutuldu. Bunun sonucunda, duvarlarda ve kentin her köşesinde açılan şemsiyelerin oluşturduğu tasarım ortaya çıktı (bu şemsiyelerin solmuş bazı örnekleri, özellikle Lexington Avenue'da ve 116. Cadde'de hâlâ görülebilir). Bu slogan, şarkılarla ve vodvil

(*) Burada, New York'un İtalyan asıllı Belediye Başkanı'na gönderme yapılıyor. (Ç.N.)

(**) "Penney Düşüncesi": "Penney" – "penny" (kuruş) sözcük oyunu nedeniyle "Kuruşları Düşünmek" diye çevirilebilir. (Ç.N.)

skeçleriyle de canlandırıldı. Üzerinde bu sözler bulunan gerçek şemsiyeler, Bloomingdale's mağazasının ilk teslimat arabalarındaki sürücüleri güneşten korumak amacıyla kullanılıyordu. Bu sözleri taşıyan cıvıl cıvıl renkli güneşlikler herkese bedava dağıtıldı. Bu beş sözcük, birkaç yıl içinde neredeyse bütün New Yorklular'ca bilinir duruma geldi.

Lane Bryant'ın I. Dünya Savaşı sırasında tasarladığı, toplu hanımlar için geliştirilen modanın ardında yatan statejiyi açıklayan reklam sloganı, usta metin yazarlığı ve durumun yumuşatılması açısından bakıldığında bir başyapıttır.

Günümüzde, toplu insanların giysi bulabilmeleri doğal kabul ediliyor; oysa Lane Bryant bu yeni ürün çizgisini ilk başlattığında, "Toplu Görünmek Yalnızca Bir Giysi Sorunudur!" reklam sloganının, halkı eğitebilmek amacıyla nice kez yinelenmesi gerekmişti.

Çoğu zaman sanıldığının tersine mağazalar, reklamlarında ortaya çıkabilecek dizgi hatalarına göre davranmak gibi bir yasal hükümlülük taşımazlar. Gene de, halkla ilişkilerini iyi tutmak amacıyla, pek çok mağaza 495 dolarlık paltoları 4.95 dolara, 15 dolarlık şapkaları da 1.50 dolara satmak zorunda kalmıştır. Tüm kadınların %87'si, tüm erkeklerin de % 51'i gazetelerdeki büyük mağaza reklamlarını okuduklarından, böylesi dizgi yanlışları mağazalara çok pahalıya oturabilir. Bir mağaza, dizgi yanlışından sorumlu olan gazeteye zaman zaman tazminat davası açabilir ama gazetelerin de bu gibi yanlışlardan doğabilecek yasal hükümlülükleri yoktur.

Büyük Ekonomik Bunalım sırasında mağazalar, reklamlarında büyük kısıntılara gittiler; ama aşırı kazanca getirilen vergiler, II. Dünya Savaşı sırasında yoğun reklamların yapılmasına yol açtı ve bu tutum günümüze dek süregeldi. Günümüzde, reklam yapmayan, mallarını satmak için eskiden olduğu gibi ağızdan ağıza dolaşan övgülere yaslanan mağaza bulmak güçtür (Tiffany's, reklamlarına yalnızca adını yazardı – başka hiçbir şey, adres bile koymazdı!). Bugün bir eğilim varsa, bu eğilim daha riskli reklamlara doğru gitme yönündedir; örneğin Bloomingdale's, arkasında boydan boya "Bloomies" ve "evde oturulacak en iyi yer" yazılı "rahat külotlar"ının sürekli reklamını yapar; çok uzak olmayan bir zamanda, *New York Times* gazetesi, seksi kadın çamaşırları eki yayımladı; koleksiyoncuların peşinde koştuğu bu ek, bir kitabevinde 6 dolara satılıyor. Sears'ın 1975 kış kataloğunun 602. sayfası da, koleksiyoncuların peşinden koşacağı bir şey olacağa benziyor. Sears'ın katalog resimleri her zaman çok seksi olsa da, bu katalogdaki resimlerden biri özellikle seksi kılınmak amacıyla çekilmemiş. Bununla birlikte, baskı sırasında meydana gelen bir kayma, erkek iç giyimini sergileyen mankeni, bir gazete haberinde kullanılan deyişle, "terbiyesizce açılmış" gibi gösteriyor.

Reklamlar daha seksi oluyor aslında, ama günümüzdeki "yeni dalga" vitrin düzenlemeleri, seksin yanı sıra komedi ve şiddet sahnelerini de sergileyen bir tür sokak tiyatrosuna dönüşmüş durumda. Geleneksel vitrin düzenlemeleri 1880'li yılların başlarına dek uzanır; o yıllarda Amerika'da aynalı camın geniş çapta kullanılmaya başlaması, vitrin düzenlemelerini, büyük mağazaların sürekli özelliği durumuna getirmişti. Macy's mağazasının New York'ta 14. Cadde'deki mağazası Noel vitrinleriyle ünlüydü; daha 1800'lü yıllarda, bu vitrinlerde bir kayış üzerinde dönen bir sürü oyuncak sergilenirdi. 1900'lü yıllarda, Marshall Field'de çalışan Arthur Fraser dünyaca ünlü bir vitrin düzenleme sanatçısı olmuştu; yoldan geçenlerin dikkatlerini çekmek amacıyla Fraser, masalların ağır bastığı vitrinlerden simgeciliğe ve soyut tasarımlara geçmişti. "Halk bunları anlamaz," yolundaki eleştirilere kulak asmayan Fraser "insanları düşündürecek" vitrin tasarımları yaptı; Field's mağazasını öyle güçlü bir konuma getirdi ki, önerilen malların ta-

sarımlarına uygun düşmediği durumlarda Fraser, bu malları düzenlediği vitrinlerde sergilemeyi reddetti. İlk vitrin düzenleme uzmanlarından biri de L. Frank Baum'du; Baum, daha sonra *The Wonderful Wizard of Oz*/Harika Oz Büyücüsü'nü yazdı; ama ilk yazdığı kitap, *The Art of Decorating Dry Good Stores Windows and Interiors*/Manifatura Mağazalarında Vitrin ve İç Mekân Süsleme Sanatı'ydı (1900). Aslında halk, vitrin düzenlemelerine yüzyılın başından önce bile öylesine alışmıştı ki "şişirilmiş gömlek" deyişi büyük olasılıkla buradan doğmuştu. Öyle anlaşılıyor ki, mankenlerin bulunmadığı günlerde, büyük mağaza vitrinlerini düzenleyenler, sergilenecek yeni gömleklerin içine pelur kâğıt dolduruyorlardı; bu şişirilmiş insan figürleri, vitrinleri seyredenlere, mağazanın içinde alışveriş yapmak üzere azametle dolaşan insanları anımsatıyordu. Malların değerini abartarak sergileme ustalığı anlamındaki "vitrin süslemesi" deyişi de, büyük mağaza vitrinlerinden doğmuş bir deyiştir.

Vitrin düzenlemeleri, malları sergilemekten ve insanları eğitmekten tutun da (Filene's bir keresinde atom bombasının nasıl yapıldığını gösteren bir vitrin bile düzenlemişti), uyku maratonu gibi yarışmaların yapıldığı alanlar yaratmaya kadar her türlü amaca hizmet etmiştir. Geçenlerde, üstlerine yorgan çekmiş çırılçıplak bir çift, New York'taki bir mağazanın vitrinine geceyi geçirmek üzere yerleşti; amaç, kuş tüyü yorganın özelliklerini sergilemekti. Pek çok mağaza, "Önemli olan orada, ön vitrinde sergilenendir," sözüne, mağazanın büyük ölçüde vitrinleri demek olduğuna inanır; bu nedenle, vitrinlerini süslemek için her yıl milyonlarca dolar harcar. Macy's mağazasında tasarımcıların, vitrinin içinde çalışmakta olanları gerekli sanatsal uzaklıktan yönlendirebilmeleri için, yaya kaldırımıyla mağaza vitrinleri arasına telefon bağlantıları bile kurulmuştur. Ama son on yıl içinde, geleneksel yollarla düzenlenen vitrinler umut kırıcı olmuştur. Yeni dalga denen vitrinlerin (aslında bunlar Fraser'a ve diğer öncü vitrin düzenleme sanatçılarına çok şey borçludur), bugün bu ölçüde dikkat çekmesinin nedeni belki de budur. Bu *avant-garde* vitrinler, ülkenin dört bir yanına yayılmaktadır. Gene de en yaygın oldukları yer New York'tur. Söylendiğine göre New York'ta, Park Avenue'da oturan bir ev sahibesi, konuklarını aile limuziniyle vitrin seyretme turlarına çıkarıyormuş. Bazı yeni dalga vitrinleri zevkten yoksun, bazıları pahalı bir gösterişlilikle modaya uymaya çalışıyor; birkaçı da aptalca düzenlenmiş; ama birçoğu özgün ve yeni bir enerjiye fena halde gereksinme duyan bu sanat türüne o enerjiyi sağlayacak güçte.

"Gözü doymayan toplumsal sınıf için sergilenen bir durum-komedisi ve melodram," denerek betimlenen bu yenilikçi vitrinler, Bloomingdale's, Bendel's ve Halston's gibi, modalar ya da yeni eğilimler yaratan mağazalarda da görülüyor. "Kentin en egzantrik reklamları"nda, neredeyse her zaman sarsıcı teknikler uygulanır. Bir vitrin düzenleme sanatçısı bunu, "Mağaza vitrini düzenlerken, sergilenenlere dikkat çekmek için sarsıcı bir yönteme başvurmak zorundasınız. Her yeri kaplayan kirlenme, insanların vitrinde nelerin bulunduğunu görmelerine gerçekten engel oluyor," diyerek açıklıyor. Manhattan'da dolaşırken vitrinlere göz atanlar son birkaç yıl boyunca şu gibi vitrin düzenlemelerine tanık oldular:

- Yığın yığın çöplerle çevrelenmiş güzel giyimli Bendel mankenleri – New York City'deki çöpçü grevi üzerine bir yorum
- Bendel mankenleri, lezbiyen barı olduğu açıkça belli olan bir yerde içki içiyorlar.
- Son moda giyinmiş bir Bendel mankeninin cesedi, yanı başında bir uyku hapı şişesi, uzanmış yatıyor – çok uyku hapı kullanma sendromu üzerine bir yorum.
- Bloomingdale's vitrininde, asılarak "intihar etmiş bir manken".

- Banyoda, tuvaletini yapmakta olan bir Bloomies erkek mankenini delikten gözetleyebiliyorsunuz.
- Halston mağazasının vitrinlerinden birinde, LaGuardia havaalanındaki korkunç patlamadan esinlerek yaratılmış bir "patlama sonrası" sahnesi.
- Broodway'de çok tutulan *Dracula* oyununun sahne dekorlarını ve kostümlerini tasarlayan sanatçı-yazar Edward Gorey'in düzenlediği bir Bendel mağazası vitrini: Gorey'in elinden çıkmış bir torba dolusu kurbağa, yarasa ve henüz anasının karnından doğmamış, Pheetus Pairdue denen bir yaratık, mankenlerin aralarına serpiştirilmiş, kollarına ya da omuzlarına saçılmış.
- Bir hafta boyunca pembe dizi gibi, değişerek süren bir Halston mağazası vitrini: hastane yatağında yatmakta olan hamile mankenin karnı her gün biraz daha büyüyor – 7. gün bebek doğuyor.

Çok başarılı iki yenidalga sanatçısı (onlara hiçbir zaman "vitrin süsleyicisi" demelisiniz), yakın zamanlara kadar Bendel'in vitrin sergileme müdürü olan 29 yaşındaki Bob Currie ile Bloomingdale's mağazasından 27 yaşındaki Candy Pratts'tır. Bir keresinde Currie, ağırbaşlı jarse kadın elbiselerini sergilemek üzere tabutuyla, her şeyiyle eksiksiz bir cenaze törenini gösteren bir vitrin hazırlamayı düşünmüş ama Bendel'in genel müdürü Geraldine Stutz, "Dünyada olmaz!" demiş. Sözünü hiç sakınmayan biri olan ve "Ben Bloomingdale's mağazasına renk, ses ve heyecan katıyorum," diyen Pratts da, Bloomies'in iç mekân dekorasyonundan sorumlu. Geçenlerde yaptığı bir noel vitrini için 5.000 dolara, konuşan bir manken –bir hayvanat bahçesi bekçisi– satın almış. Gözlerini kırpıştırıp dudaklarını oynatabilen bu manken, satışa sunulan doldurulmuş hayvanları teker teker tanımlayan bir metni iki dakika süreyle ezbere okuyabiliyor: "İşte boz ayı geliyor. Bal ve şeker yer. Çocuklara da bayılır. Genellikle kahvaltıda."

Pek çok mağaza, bu arada Amerika'nın 200. Yıl kutlamaları sırasında Görsel İşitsel Manken'i ilk kez kullanmış olan Hess mağazası, bugün de robot mankenler kullanmaktadır. Duane A. Machtig tarafından yaratılan ve Washington D.C.'deki AVM Şirketi tarafından üretilen bu robot mankenlerin, hareketleri ve sesleri eşgüdümlemede olağanüstü bir yetenekleri var. George Washington, Benjamin Franklin, Patrick Henry ve Betsy Ross'un modelleri, Hess'in vitrinlerinde sergilendi; bu modellerin her biri, devrimin önemli bir dönemini öykülüyordu. Bu son derece gerçekçi mankenleri aşan tek şey, geçenlerde New York'taki bir mağazanın önünde, kaldırıma çıkarılmış manken taklidi yapan bir pantomim sanatçısı oldu; ceketine iliştirilmiş fiyat etiketiyle bu erkek pantomimci, her seferinde 45 dakika süreyle, hiç kıpırdamadan durabiliyordu. Bu arada yoldan geçenlerin, gerçek olup olmadığını anlamak üzere kendisini dürtmelerine, tekmelemelerine, öpmelerine ve gıdıklamalarına katlanmak zorunda kalıyordu.

Büyük mağaza mankenleri, sıcak günlerde vitrinlere güneş vurduğunda çeneleri sarkıp göğüslerine yapışan, balmumundan yapılmış, cam gözlü maketler değil artık. 1925'te ilk kez Seigel tarafından Paris'te kullanılan ve aynı yıl Macy's tarafından Amerika'ya getirilen yeni mankenler kuşağı, erimeyen, cam elyaftan, alçıdan ya da kartonpattan yapılıyor; vücut hatları atalarına göre çok daha ince ve çok daha yuvarlak – 32 beden giysiler giyiyorlar, 180 santim boyundalar ve ölçüleri 90-60-90. Doğru dürüst bir manken bugün 350 dolardan aşağıya satın alınamaz; ucuza mal satan dükkânlardan alınabilecek, parmakları zedelenmiş, yüzleri hayalet gibi solmuş "gerçek mumyalar" dışında çoğunun fiyatı 450 dolardır. 10 yıl önce Baby Jane Holtzer, Babe Paley ve Wendy

Vanderbilt gibi sosyete güzellerine benzeyen mankenler kullanma modası vardı; oysa günümüzün en çok tutulan mankenleri, Sara Kapp gibi profesyonel modeller örnek alınarak biçimlendiriliyor; Sara Kapp mükemmel olmaktan çok ilginç olan yüz hatları nedeniyle özellikle tercih ediliyor.

Bu sanayi kolunda en iyilerden biri olarak tanınan manken üreticisi Adele Roodstein'da, şirketin heykeltraşlarından biri, mankene modellik edecek canlı modelin başını çap pergeliyle ölçerek oranları milimetrik olarak belirliyor. Manken, heykeltraş tarafından önce canlı özneye göre biçimlendiriliyor, sonra alçıya dökülüyor; son işlem olarak cam elyaftan biçimlendirilmeden önce ince işlemeden geçirilip mükemmelleştiriliyor. Vücudu püskürtme boyayla, yüzü yağlı boyayla boyanıyor; başına da, değişik saç biçimleri verilebilecek bir peruk yerleştiriliyor. Bu doğal mankenlerin her şeyi var: meme başları, koltuk altı kılları, camdan gözler ve dişler. Söylediğine göre, tasarımcıların, numaralarıyla değil de adlarıyla andığı bu iyi nitelikte mankenlerin yapılması – canlı modelin seçilmesinden mankenin perakende alıcılara sunulmasına dek – bir bebeğin ortaya çıkması için gereken zaman kadar zaman gerektiriyormuş; ama gösterilen bunca titizlik ve özene karşın, mankenlerin büyük mağazada geçirdikleri yaşam süresi iki yılı pek aşmıyor. İki yıl sonunda, moda eskidiğinden, vitrin mankenlerinin çoğu iç düzenlemelere alınıyor, başka mağazalara satılıyor ya da yok ediliyor.

Reklamlar ve vitrin düzenlemeleri, alıcıları büyük mağazalara çekmek amacıyla hep kullanılagelmiştir; ama yıllar geçtikçe, başka tanıtım yollarının da en az bunlar ölçüsünde etkili olduğu görülmüştür. İlk açıldıkları yıllarda, bu mağazalar, binalarının çatılarına uçaklar indirdiler, yandan çarklı vapurlarda sergiler düzenlediler, akla gelebilecek her türlü ünlü kişinin boy gösterdiği düzenlemeler yaptılar. Bir mağazanın üstlendiği en alışılmamış ticari tanıtımlardan biri – bugün bile New York City'yi ayağa kaldıracak bir girişim – 1913 yılında, Saint Paul dev mağazasının Altın Kural adını verdiği tanıtım kampanyasıydı. Saint Paul, kent bonolarını pazarlamakta güçlük çekiyordu; Altın Kural kampanyasında, 123.000 dolarlık kent bonosu satın alınıp mağazanın güvencesiyle satışa sunuldu; bonoların tümü beş saatten kısa bir süre içinde satılıp tüketildi.

Büyük mağazalar, müşteri çekme çabası içinde yıllar boyunca tutarlı eğitim merkezleri olma görevini de yürüttüler. Akla gelebilecek her konuda bedava konferanslar, eğitici sergiler ve dersler düzenlendi. İngiltere'de yapılan bir taç giyme töreni sırasında Bloomingdale's, salonlarından birini Londra kulesindeki Tower Room'a dönüştürerek burada, İngiliz kraliyet taçlarından oluşan mücevherlerin tıpkı-kopyalarını sergiledi. Mağazalar yemek pişirme, dikiş, çocuk bakımı, daktilo, sürücülük, müzik, resim, heykel, iç mekân düzenlemeleri, bebek giyimi, "yer kazanma" gibi konularda – ve aklınıza gelebilecek başka konularda – kurslar düzenlediler. Her türlü spor dalında eğitim verildi; bir keresinde Jordan Marsh, Boston'da yelkencilik öğretmek üzere kocaman bir rüzgâr makinesi ve döner platforma oturtulmuş bir tekneyle çok ayrıntılı bir maket kurdu. Kurumların sunduğu böylesi düzenlemeler, müşterileri çekiyor, onları yeni malları arzulayacak biçimde eğitiyor, eninde sonunda dolarlara ve sentlere dönüşecek bir tecimsel değer yaratıyordu.

Ucuzluk günleri, mağazalara başka her türlü tanıtımına göre daha çok sayıda müşteri çekiyordu ve hep çekmiştir. Bu günlerden bazılarını – örneğin Strawbridge & Clothier'ın her yıl yaptığı Yonca Günü ucuzluğunu – bu kitabın mağaza yaşamöyküleri bölümünde betimlenmiştim; ama büyük mağazaların hepsi ucuzluk günleri düzenlemişlerdir. İlk kez Fransa'da uygulanan ve ülkemize John Wanamaker tarafından getirilen beyaz ucuzluk, ucuz satış günlerinden biridir. 1 dolarlık ucuzluklar ve Washington'ın Do-

ğum Günü ucuzluğu da öyle. Washington'ın Doğum Günü ucuzluğu 1930'lu yıllarda Washington D.C.'de başladı; müşterileri büyük mağazalara çekmek için, stratejik olarak belli yerlere bazı nesneler – örneğin 94 sente satılan kâğıt dolarlar – yerleştirmek gibi pek çok değişik yöntemin kullanıldığı bir ucuzluktu bu. İlk yıllarda uygulanan, imalat fazlası malların satıldığı ucuzluklar bugün artık yapılmıyor. Bunlar, sezon sonunda mağazaların imalatçılardan ucuza satın aldığı çeşitli mallardan oluşuyordu. 1920'li yıllar boyunca mağazalar, bu gibi tanıtımlar için sık sık, göz boyayıcı "C. H. Lockhart İmalat Sonrası Ucuzluk"un hizmetini kiralarlardı. Son derece dışa dönük bir kişiliği olan Lockhart, Birleşik Amerika ve Kanada'daki bütün mağazaları dolaşır, fiyatları düşürülen malların tanıtımını yapardı. Elinde megafonla çığırtkanlık eder, kalabalıkların pek hoşlandığı renkli, nükteli bağırışlarıyla mağazadaki rafların aralarında dolaşır, "inanılmaz", "dayanılmaz" kelepir malları tanıtarak yığınla müşteriyi peşinden sürüklerdi.

Büyük mağazaların ucuzluk günlerinden sonra en yaygın tanıtım araçlarından biri de belki defilelerdi – bunlara, Hess'in moda kervanlarından tutun da Neiman Marcus'un, kökenlerini yüzyılın başında Wanamaker mağazasının, Macy's mağazasının ve bütün öbür öncü büyük mağazaların sergilerinden alan Onbeş Günlük ucuzluk düzenlemeleri gibi her şey dahildir. Önde gelen perakende satış mağazalarında, 1977 Ulusal Perakendeciler Genel Toplantısı'nda *Clothes Magazine*'in önerisiyle benimsenen en son tanıtım yöntemi, Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında – "Beşinci Mevsim"i yaratmak ve her zamanki yaz durgunluğu sırasında satışları hareketlendirmek amacıyla – kış tatili giysilerini tanıtmak üzere düzenlenen defilelerdi. Defileler, geçenlerde pantomim sanatçısı Lavinia Plonka tarafından "Enflasyon Koleksiyonu" skecinde kıyasıya alaya alındı; Lavinia Plonka bu skeçte, büyük bir hinlikle, ama çok yerinde bir buluşla, kazağı mama önlüğü gibi takarak, alışveriş çantasını şapka gibi giyerek, sütyenini de şnorkel yerine kullanarak burnu havada, yanakları çökük, "şık havalı" bir top model kılığına bürünmüştü. En iyi (ya da en gösterişli) modalar, çoğunlukla "yaratılır"; "tasarımlanan" giysiler biraz daha ucuza satılır; belli bir markayla "yapılan" mallarsa çoğunlukla herkesin kesesine uygundur.

En görkemli büyük mağaza tanıtımları Noel'de görülür. Noel günleri ve satıcıların en büyüğü olan Noel Baba olmasaydı, büyük mağazalar ne yaparlardı? Ülkedeki en büyük mağazalar , toplam yıllık satışlarının % 30 kadarını Noel'de gerçekleştirirler; normalde, yıllık satışların %20'sini, yıllık kârlarının %25'ini bu kutlama döneminde elde ederler; bu nedenle, o güleryüzlü ihtiyara çok şey borçludurlar. *Xmas* kısaltmasının, bir büyük mağaza metin yazarı tarafından yaratılan, saygısızca bir kısaltma olduğu yolundaki öykünün ardında belki de bu neden yatar. Oysa *Xmas* ne bir kısaltmadır, ne de son zamanlarda bulunmuş "saygısız bir ticari icat"tır. *X* , en azından *Christianity/Hıristiyanlık* anlamında, *Xtianity* olarak kayıtlara geçtiği 1100 yılından beri, İngilizce'de "İsa" sözcüğünü simgelemek üzere kullanılagelmiştir. XII. yy'da *Anglosaxon Chronicle*'da Christmas anlamında kayda geçen bu Eski İngilizce sözcük, *X* ile başlar; *Xmas* sözcüğü 1551 gibi erken bir tarihte kullanılmıştır. Christ (İsa) anlamına gelen Grekçe sözcük, *chi* ile ya da *X* ile başladığından, bazı dilciler *Xmas*'taki *X*'in haçı simgelediğine inanırlar.

Büyük mağazalar için Noel tatili, geleneksel olarak Şükran Günü'yle başlar; Şükran Günü'nün, Kasım'ın son Perşembe'si olarak belli bir tarihe oturtulmasını sağlayan, büyük mağaza sahibi Fred Lazarus olmuştur. Bununla birlikte, Noel tanıtımları her geçen yıl biraz daha erken bir tarihte başlatılmıştır; bugün, ülkenin dört bir yanında bulunan pek çok mağaza Kasım başında Noel süslemelerine bürünür. Noel vitrini sergilemeleri, özellikle de sokaktaki vitrin önü sergilemeleri, her zaman yılın en güzel süslemelerini

oluşturur; yılın bu mevsiminde tasarımcılar kendilerini aşarlar. Macy's mağazası, 1880'li yıllardan bu yana Noel vitrinleriyle ün salmıştır; bu arada Richmond's mağazasının, Miller & Rhoad's mağazasının dinsel konulu vitrinleri, geleneksel açıdan en çok beğenilen vitrinler ola gelmiştir. Neiman-Marcus'un vitrinlerinde ve mağazanın her yanında, Colorado'dan getirtilmiş yüzlerce titrek kavak ağacı, yaprakları koparılıp püskürtme boyayla beyaza boyanarak, üstüne asılmış binlerce küçük beyaz ampulle süslenerek sergilenir. Kent içindeki bütün mağazaların vitrinleri ve kent dışındaki zengin alışveriş merkezleri geleneksel ve modern vitrinlerle çok zarif bir biçimde süslenir. Bu vitrinlerin çoğu kırmızı, yeşil boyalı ve yaldızlı süslerle donatılır; bununla birlikte, rokete binmiş Noel Baba gibi uçuk süslemelere de rastlanır; hatta bir keresinde, kente özgü tipik bir paronayak vitrin sergilemesinde Noel Baba, şömineden çıkarken ve herkes, "bu garip insanı görüp dehşete kapıldığından", korku içinde ellerini yukarıya kaldırırmış halde gösterilmiştir. Elmasa benzer dış görünüşünün altında romantik bir kent olan New York, sokakları Noel mevsiminde vitrin süslemeleriyle bir müzeye dönüşmüş olduğundan, bir harikalar ülkesi olup çıkar. Örneğin B. Altman'da, altı vitrine dağıtılmış olan ve "Çocukların Noel Baba'yı Kurtardıkları Gün" adı verilen çok büyük bir vitrin süslemesi yapılır; burada, vitrinlere yerleştirilen hoparlörlerden, Kuzey Kutbu'nda Noel Baba'yı ziyarete giden ama orada olmadığını görünce, Noel zamanında onu aramak üzere gemiyle yolculuğa çıkan Jim ile Jill'in öyküsü anlatılır.

Gene de Noel alışverişi herkesin başa çıkabileceği bir şey değildir. Geçen yıl, Illinois'un Bloomington kentinde bir adam Noel Baba kılığına girip Eastland Alışveriş Merkezi'nde bir köşeye yerleşti; Noel'deki aç gözlülüğü ve aşırı ticarileşmeyi kınayan, bu nedenle müşterilerden alışverişi bırakmalarını, "dönüp Noel'i evlerinde kutlamaları"nı isteyen broşürler dağıttığı için mağaza sahiplerince tutuklattırılıncaya kadar yerinden kımıldamadı. Bu adamın duyguları kimse için yeni bir şey değildir; bunlar, bugüne kadar büyük mağazalarda çalışan satış elemanlarınca sık sık dile getirilen duygulardır. Daha 1906 yılında, mağaza satış elemanı olarak çalışmakta olan bir kadın şunları yazıyordu: Her yıl ". . . Nazaret'te yaşayan sıradan bir işçi, bakıp da burada olanları görebilse, bu en ilerlemiş ulusun, kendi bayramını kutlayış biçimini görse, ne düşünürdü? Bu Noel Arifesi'nde müşterilerin oluşturduğu kalabalık, bir güruha benziyor. Aniden birbirlerine saldırıp oralarını buralarını parçalamaya girişseler, hiç şaşmam." Noel'de, büyük mağazada üstlendiği satıcılık görevi onu, ". . . ani bir tiksinti ve bütün bu Noel fikrine . . . bu huzursuz, çalkantılı, itişip kakışan, ter kokan insan yığınına karşı," tam bir iğrenmeyle dolduruyordu; bu "dinsizlerin çılgınlığı", şu yemini etmeye götürüyordu onu: ". . . yaşadığım sürece bir daha ne Noel armağanı vereceğim, ne de alacağım!" Ne var ki bu kadın, saatine 8 sent alarak, hafta boyunca her gün 15 saat çalışmak zorundaydı!

Çoğu zaman büyük mağazalar, Noel alışveriş mevsimini, ikisi de artık elli yılı geride bırakmış olan Macy's mağazasıyla Hudson's mağazasının yaptıklarına benzer Şükran Günü Geçitleri'yle açarlar. Öbüründen 1 yıl önce, 1923'te başlamış olan Hudson Geçiti'nde 18 geçit arabası, 14 bando ve 2000'den fazla katılımcı bulunur. 2.5 millik güzergâhı boyunca bu geçiti yarım milyondan fazla kişi seyreder; milyonlarcası da 47 eyalette birden yayımlanan ulusal televizyon programından izler. İlk Hudson geçitlerinden birinde, atların ürküp kaçması nedeniyle, arabaları çekmek için yıllarca insan gücü kullanılmış, tek bir arabayı 24 kişi çekmiştir; ama bu arabaların çekilmesinde bugün artık mekanik güç kullanılıyor. İlk Şükran Günü sunuşlarından ve Noel Baba'dan tutun da Ayakkabıda Yaşayan Küçük Yaşlı Kadın'ın sergilenmesine kadar her şeyi taşıyan 2'ye 4 boyutlarındaki bu geçit arabaları, art arda dizilerek neredeyse 1 millik bir uzunluğa ulaşır;

bu arada, 4800 ayak küp polistiren, 75 top kâğıt ve 200 galon boya kullanılır. Büyük mağazaların tarihinde en ünlüsü olduğu kolayca söylenebilecek Macy's geçiti, 1924'te ilk kez gerçekleştirildiğinde, güzergâh boyunca sıralanmış 10.000 kişi tarafından seyredilmişti. Bugünse, iyi hava koşullarında, bu geçit yolunu, 77. Cadde ve Central Park'ın batısında ta Herald Square'e dek 1 milyonu aşkın kişinin doldurduğu tahmin ediliyor. Macy's mağazasının geçitlerde kullandığı ticari markayı oluşturan dev boyutlu balonlar ilk kez 1927'de ortaya çıktı. Bill Bard'ın hocası olan ve Amerika'da kuklacılığın yayılmasına büyük katkılarda bulunan sanatçı Tony Sarg tarafından tasarımlanmış, Goodyear Araba Lastiği ve Kauçuk Şirketi'nce kauçuktan ve içine doldurulan havadan oluşturulmuş bu balonlar, ilk günlerden bu yana tüm ulusun dikkatlerini üzerine çekmeyi başarmıştır.

Balonları şişirme işlemine Şükran Günü Arifesi'nde başlanır. Akşam saat 8:00 sıralarında beyzbol sahalarını ıslanmaktan korumak için kullanılan örtülere benzer muşamba yer örtüleri, (park etmiş arabalardan temizlenmiş olan) 77. Cadde'ye götürülür ve caddenin büyük bir kesimini örtecek şekilde yere serilir. Sönük balonlar, saat 11:00 sıralarında, sandıkların içinde gelmeye başlar. Yere serilmiş örtülerin üstünde katları dikkatle açılır, üstlerine ağlar geçirilir; altlarına da ağırlık yapmak üzere kum torbaları asılır. Şükran Günü sabahı geriye sayım başlar. Macy's mağazasında çalışan ve geçite katılacak olan 1.000'i aşkın kişi, profesyonel makyajlarını yaptırmak ve kostümlerini giymek üzere mağazaya gelmeye başlarlar. Hasar görmüş olabilecek balonları onarmak üzere şirket tarafından gönderilen Goodyear "doktorları" ve teknisyenleri, meteoroloji bürosundan verileri son kez alıp barometrik basıncı saptarlar; çünkü basınç, balonların şişirilmesi için gereken Helyum miktarını etkiler. Bu arada, balonları iplerle çekerek sürekli geçit güzergâhında tutacak uzmanlar da gelmiş olur. New Jersey'de yapılan ve monte edilen geçit arabaları, Lincoln tünelinden geçirilerek Manhattan'a getirilir. Ülkenin dört bir yanından bandolar gelir; pırıl pırıl üniformalarıyla şafakta geçit yerine ulaşırlar ve Macy's mağazasının önündeki sahnede son kez prova yaparak testten geçirilirler. Sonra, bu bandolar, otobüsle geçitin başlayacağı noktaya taşınır ve büyük gösteri 9:15'te başlayarak öğleye kadar sürer.

Bu geçitte pek çok ünlü kişi boy gösterir; ama çocukların en çok ilgi gösterdikleri şey her zaman balonlardır. Bu devasa balonların yaratılmasında, Tony Sarg'ın yanı sıra Walt Disney ile Norman Bel Geddes'in de payı vardır; bazı balonların iplerle yönlendirilebilmesi için 55 kişiye gerek duyulur. Arada kazalar olsa da – bir keresinde Mighty Mouse, Hotel Astor'un üstündeki yatay bayrak direğine çarpıp kısmen sönmüştü – bunlar genellikle ciddi olmaz, çünkü her balonun içindeki helyum, farklı bölümlere dağıtılarak dikkatle dengelenmiş durumdadır; balonlardaki bu bölümlerden biri delindiğinde, öbür bölümlerdeki gaz, balonu havada tutmaya yeter.

Tipik bir yılda, Macy's mağazasının Geçiti'nde 9 balon, 45 araba, 14 bando, 400 palyaço ve belli sayıda ünlü kişi bulunur. Peanuts kahramanlarından Snoopy, çocukların her zaman bayıldıkları bir balondur; tıpkı resimli roman kahramanlarından Aslan Yürekli Linus, Kurbağa Kermit, Bullwinkle Moose, pek çok başka masal kahramanı ve elbette Noel Baba gibi. Eskiden beri herkesi büyüleyen başka bir balon da Dinozor Dino'dur. Bu, 6 ayak uzunluğunda 4 katlı bir balondur; yüzünde 2 ayak uzunluğunda bir gülümseme vardır ve geçitlerde 13 kez boy gösterdiğinden rekoru elinde tutmaktadır. Dino, son kez şişirildi ve 1977'de Amerikan Doğal Tarih Müzesi'nde (dünyadaki en ünlü dinozor fosillerinin bulunduğu salonun ucunda) verilen bir "emeklilik"e ayrılma partisinde söndürüldü. Her balonun ortalama ömrünün 5 yıl olduğu bir ortamda Dino, öbür

kahramanların ömrünün iki katı "yaşamıştı".

1947'de yapılan ve Edmund Gwen'in, Macy's mağazasının Noel Babası'nı, Natalie Wood'un da Noel Baba'ya inanmayan küçük kızı oynadığı *Miracle on 34th Street/34. Cadde'de Mucize* filmi, Macy's mağazasının Şükran Günü Geçiti'nden esinlenerek çekilmişti; bu filmde geçidin başlayış sahneleri gösterilir. *Mucize* filmi ve daha sonra geçiti 100 milyon insanın seyretmesini sağlayan televizyon yayınları, bu geçiti neredeyse Şükran Günü'nün ulusal simgesi konumuna getirdi. Bu, her yıl sürekli gösterilen ve çok sevilen bir Noel filmi oldu; başka hiçbir filmin, bir ticaret kurumunu bu etkinlikte tanıtamadığını söylemek yanlış olmaz. Bu filmden türeyen yan ürünler arasında Broadway müzikali *Here's Love/* İşte Sevgi ve televizyonda gösterilen bir özel program da sayılabilir.

İlginçtir, mağazanın ruhbilimcisi Mr. Sawyer'e göre, *Mucize* filminde, "gizli manyaklık eğilimleri taşıyan" ama eksiksiz, gerçek bir Noel Baba olan Kris Kringle'ın gerçek yaşamda da tam bir eşdeğeri var. Amerika'daki en etkin Noel Babalar'dan biri olan Brooklynli yaşlı Max Kramer, işe 15 yıl önce Macy's mağazasının Noel Baba'sı olarak başlamış. Artık Macy's mağazasında çalışmayan, çeşitli reklamlarda görünen ve pek çok hayır işinde kamuya hizmet veren Kramer, tıpkı Kris'in yaptığı gibi, kendini o efsaneleşmiş kahramanla eşdeğer sayıyor. Ridgewood'daki apartmanında, zilin üstünde yazan ad, *S. Claus (Noel Baba)*; çeklerini de bu adla imzalıyor; kapısı çalındığında, arada sırada da olsa, "Ho, ho, ho!" diye bağırarak yanıt veriyor. Noel tatili sırasında, çalışmadığı zamanlarda bu *S. Claus*, Kuzey Kutbu'na dönmüyor. Çoğunlukla Broadway'de bir restoranda oturup "sokaktan geçen kızları seyrediyor".

Marshall Field'in muzip Uncle Mistletoesu (Mistletoe Amca'sı) da Chicago'da çok sevilen biri. Bazı çocuklar, Noel'de Noel Baba'yı ziyaret etmek yerine bu amcayı ziyaret etmeyi yeğliyorlar; ama büyük mağazalardan yalnızca birinin yarattığı Noel Baba, Macy's mağazasındakinin ulus çapında yaygın olan ününe erişebildi. 1939'da, Montgomery Ward'ın reklam bölümünde bir metin yazarı olan Robert May, Ward's mağazası için bedava verilmek üzere bir Noel armağanı hazırladı; bu kahramanına önce Rollo, sonra Reginald, son olarak da Rudolph adını verdi – artık Amerikan folklorunun bir parçası durumuna gelen ünlü, kocaman kırmızı burunlu Ren Geyiği'ydi. *Kırmızı Burunlu Ren Geyiği Rodolph* adlı kitabın 6 milyondan fazla kopyası dağıtıldı; sonra şirket, büyük bir cömertlikle, bu kitapçığın bütün haklarını May'a devretti. May, 6 milyon kopyası dağıtılmış bir kitabı, basılmak üzere bir yayımcıya kabul ettirmekte önce güçlük çekti, ama sonunda kitabı satmayı başardı; o zamandan bu yana kitap, her yıl gayet iyi satılıyor. Bununla birlikte, en büyük satış 1949'da gerçekleşti; May, kitabı besteci arkadaşı Johnny Marks'a göndermişti. Marks, Rudolph'la ilgili bir şarkı yazmış, bu şarkıyı plağa okuması için Gene Autry'yi ikna etmişti. O zamandan bu yana "Rudolph", popüler müzik tarihinin ikinci büyük *hit*'i oldu. Bunu ancak Irving Berlin'in "Beyaz Noel"i geçebildi; Rudolph 120 milyonu aşkın plak sattı ve Marks'ı pek çok kez milyoner yaptı. Bir yazara göre, pek çok Amerikalı, bu şarkının sözlerini "Sessiz Gece" şarkısının sözlerinden çok daha iyi biliyor. Noel zamanı, Roma'daki bir radyo istasyonunun "*Rudolph dal Naso Rosso*"yu çaldığına ya da Paris'in "*Le P'tit Renne au Nez Rouge*"u dinlemekte olduğuna iddiaya girseniz kazanırsınız. May'a gelince o, yarattığı bu kahramandan ne kadar telif hakkı aldığını açıklamıyor; yalnızca, "Rudolph, kurtları kapıdan uzak tutan ilk rengeyiği oldu," demekle yetiniyor.

Şükran Günü Geçidi bittikten hemen sonra, Macy's mağazasının Noel Baba'sına altın taht üzerinde taç giydirilir; sonra Noel Baba, Noel bayramı boyunca oturacağı, Herald Square mağazasındaki evine yerleşir. Noel Babalar, 1880'li yılların başlarından bu yana,

Amerika'daki bütün büyük mağazalarda kendilerine hep bir yuva bulmuşlardır; ilk yıllarda en dikkate değer Noel Babalar'dan biri, Mabley & Carew'un, "Neşeli Doksanlı Yıllar" boyunca Cincinnati'de çocuklar için düzenlediği ayrıntılı Noel geçitlerinde ortaya çıkmıştır. Bunların belki de en ünlüsü, Miller & Rhoeds'den William C. Strother'dı; Strother, Hollywood'daki dublörlüğü ve Amerika'nın dört bir yanında bulunan yüksek binalara tırmanması nedeniyle "dünya uçan insan şampiyonu" olarak tanınıyordu. Strother'ın Max Factor tarafından tasarımlanan makyajı iki saatten fazla sürüyordu. Strother gelmiş geçmiş Noel Babalar'ın en gerçekçisi olarak övülüyordu. Gösterisine bacadan çıkarak başlıyor, çocukları kucağına oturtuyor ve yardımcısının boğazına yerleştirilen gizli mikrofon sayesinde her çocuğa adıyla hitap edebiliyordu. Haftada 1.000 dolar kazanıyordu. Bu, bir Noel Baba'ya ödenen en yüksek ücretti. 1958'de ölmeden önce ülke çapında ünlü olmuştu. Strother'ın ölümünden hemen sonra Miller & Rhoeads, Richmond, Roanoke ve Lynchburg'da Noel Baba trenleri uygulamasını başlattı. Bu trenlere binmek üzere o kadar çok sayıda çocuk geldi ki, Norfolk ve Batı Demir Yolları, bir keresinde tarihinin en uzun yolcu katarını oluşturmak zorunda kaldı.

Söylenceye göre, Noel Babalar'ın en bilgesi, ilk üstü açık alışveriş merkezlerinden birine uçaktan paraşütle atlayarak inmeyi kesinlikle reddeden biriydi. Öyle anlaşılıyor ki kendisinden önce atlayan bir peri, paraşütü açılmayınca betona yapışmıştı; bunun üzerine Noel Baba atlamayı reddetmişti. Ama Noel Babalar, alışveriş merkezlerine her yıl artık helikopterler, itfaiye arabaları ve motorlu kızaklarla geliyorlar.

San Antonio'da bulunan Joske's mağazası, son zamanlarda dikkate değer pek çok Noel Baba çıkardı. Bir yıl, Joske's mağazasının Noel Baba'sı, Stetson giymiş olarak ve bir silah taşıyarak, üstü bez kaplı bir kovboy arabasıyla çıkageldi. Joske's mağazasının başka bir Noel Babası da, Kuzey Kutbu'ndan uçakla gelip parlak kırmızı bir itfaiye arabasının üstünde mağazaya ulaştı. İtfaiye merdiveninden tırmanarak çatıya çıktı ve bacadan kayarak fotoğraf atölyesine indi. Joske's mağazasının Texas boyutlarındaki mekanik Noel Babası kalabalıkların çok hoşuna gidiyordu. 20 ayak yüksekliğindeki bir bacanın üstüne oturduğunda 30 ayak boyunda olan bu Noel Baba demirden, çelik borulardan ve cam elyaftan hayret verici bir ustalıkla yapılmıştı ve her yıl mağazanın çatısına havadan balonla indiriliyordu. San Antoniolular yıllar yılı, onun "Ho, ho, ho!" diye bağırmasını zevkle dinlediler, kollarını 12 ayaklık bir çember içinde hareket ettirişini zevkle seyrettiler; ama bu Noel Baba, zamanın ve havanın aşındırmasına dayanamayarak sonunda yok oldu.

Kasım'ın sonu geldiğinde 20.000 Noel Baba, Amerika'nın dört bir yanındaki büyük mağazalarda, alışveriş merkezlerinde ve cadde köşelerinde yerlerini alırlar – Cadılar Bayramı'nın ertesi günü gelmeye başlarlar; oysa 10 yıl öncesine kadar, Aralık'ın ikinci haftası gelmeden önce Noel Babalar'ın ortaya çıkarılmasına çok yakışıksız bir ticaret oyunu gözüyle bakılırdı. Noel Babalar'ın çoğu, emekli ya da işsiz erkekler arasından çıkar –Amerika'da yalnızca 8 kadın Noel Baba vardır– ama çoğu, satıcılar, bekçiler ve mağazada çalışan öbür personel arasından seçilir. Bir uzman, "Başarılı bir Noel Baba'nın bir ruhhekimiyle bir annenin uzmanlık bilgilerini değilse de, içgüdülerini kendisinde toplaması gerekir," diyor; oysa Noel Babalar'ın çoğuna, yalnızca büyük mağazaların verdiği asgari ücret ödenir.

New York eyaletinin Albion kentinde, Charles W. Howard'ın açtığı bir Noel Baba okulu vardı; bu okul büyük mağazalara Noel Baba yetiştirirdi; öğrencilerini makyaj, çocuk ruhbilimi ve daha başka konularda gerekli dersleri vererek eğitir, mezun olanlara bir B.S.C. (*Bachelor of Santa Claus*) diploması verirdi. Bir zamanlar Noel Baba Okulu olan bu yer, bugün mağazalara 325 dolara varan Noel Baba kostümleri satan *Santa Claus &*

Equipment Company/Noel Baba ve Donanımları Şirketi'ne dönüşmüş durumdadır.

Günümüzde Noel Baba Okulu'na en yakın düşen şey, büyük mağazalarda ve alışveriş merkezlerinde çok tutulan ve "Noel Baba ile Çocuk" fotoğrafından oluşan tanıtım fikrini bulmuş olan *American Photograph Corporation/Amerikan Fotoğraf Şirketi*'dir. *American Photograph*, Noel Baba seçimi ve Noel Baba davranışlarının adabı üzerine yüzlerce ipucu veren "Başarılı Noel Baba" ve "Nasıl Gerçek Noel Baba Olunur?" adlı broşürleri mağazalara dağıtır. Örneğin, bu kurallardan birine göre Noel Baba, "Çocuğun ne istediğini sormalı ama anne babadan birinin onayını almadan çocuğa herhangi bir armağan sözü vermemelidir." *American Photograph*'ın müdürü Jim Leidich, "Noel Babalar'ın çoğu, çocukları seviyorlarsa işlerini de seviyorlar demektir" diyor. "Çocukları pek sevmiyorlarsa, dikkatli olmak gerekir. Noel Baba, içine dönük ya da sıkılgan biriyse, çocuklar içgüdüleriyle bunu hemen sezerler. Sakalını çekiştirmeye başlarlar."

Çoğu Noel Baba'nın çekiştirilen yerleri yalnızca sakalları olmaz. Geçen yıl, bir Noel Baba'nın cüzdanı, kucağına alıp dizinde hoplattığı küçük çocuk tarafından çalınmış; ama Noel Babalar'ın sorunları çoğunlukla diplomatik niteliktedir. Örneğin New York'ta bir Noel Baba, kucağındaki küçük kıza, 'Noel'de ne armağan istersin?" diye sormuş; kız onu, "Bizim Noel'imiz yok Chanukkah'ımız var" diyerek düzeltmiş. Bunun üzerine Noel Baba, "Pekâlâ, öyleyse Chanukkah için ne armağan istersin?" diye sormuş; küçük kız "Bir Noel Ağacı!" diye yanıt vermiş.

Sonra, annesi tarafından Macy's mağazasına götürülen ve Noel Baba'nın kucağına oturtulan çocukla ilgili olarak anlatılan o eski öykü vardır. Noel Baba çocuğa, "Noel için ne istersin, oğlum" diye sormuş. Çocuk, "Bunu bir yere yazsan iyi edersin, yoksa her şeyi unutacaksın" demiş; ama Noel Baba, ona belleğinin hiç yanılmadığı konusunda güvence vermiş; küçük oğlan da ısrarından vazgeçmiş. Ne var ki, o gün öğleden sonra anneyle oğul alışveriş yapmak üzere Gimbels'a gitmişler; çocuk kendini gene Noel Baba'nın kucağında bulmuş. Gimbels'ın Noel Baba'sı çocuğa her zamanki soruyu sormuş: "Noel için ne istersin?"; bunun üzerine çocuk kucağından atlayıp Noel Baba'nın bacaklarını tekmelemeye başlamış ve şöyle bağırmış: "Taş kafalı, sen de! Unutacağını *biliyordum* işte!"

Çeviren: Yurdanur Salman

Doğu Avrupa
Devlet Merkezcilikten İnsan Merkezli Piyasa Ekonomisine...

Tarık Demirkan

Bazı araştırmacılar XX. yüzyılın siyasi anlamda insanlık tarihinin en kısa yüzyılı olduğunu öne sürerler: Birinci Dünya Savaşı'yla başlayan, uluslararası ilişkilerin *Soğuk Savaş*'ın donduruculuğunda bir dünya elitinin halklar üzerinde oynadığı zorlu ve acımasız bir satranç müsabakasına indirgenmesiyle süren ve ardında türlü acılar, bilenmiş kinler, biriken nefretler, bir türlü dinmeyen intikam duyguları ve sorunlar yumağı bırakarak, sonuçta 1989 Doğu Avrupa Devrimleri'yle sona eren ilginç bir yüzyıldır bu.

XX. yüzyılın sonu aynı zamanda iki merkezli dünyanın ve *Soğuk Savaş*'ın da sonudur; yeni başlayan *Sıcak Barış* artık XX. yüzyılın değil, insanlık tarihinin, sonu nereye varacağı bugünden kestirilemeyen yeni bir sayfasının hikâyesi olacaktır.

XX. yüzyılın başları Almanya'nın, ortaları Birleşik Amerika ve Sovyetler Birliği'nin, sonları Uzak Asya ve Batı Avrupa'nın yıldızının parladığı dönemler olarak görülse de, XX. yüzyılın asıl "gizli kahramanı", deyim yerindeyse "karakter oyuncusu", her gelişmeye dolaylı ya da dolaysız damgasını vuran bölge olan Doğu Avrupa'dır. XX. yüzyılın açılış ve kapanış parantezleri Doğu Avrupa'da atılmıştır; Saraybosna'da veliahta atılan bombayla, sadece bir dünya savaşı başlamakla kalmamış, imparatorlukların yeryüzünden silindiği, dünya haritasının altüst olduğu bir dönem açılmıştır; birincisini gölgede bırakan İkinci Dünya Savaşı'nın kıvılcımının çaktığı bölge yine Doğu Avrupa'dır. Bir türlü yerine oturmayan etnik ve coğrafi dağılımın çalkantılarında iştahı kabaran büyük

devlerin ilk uzandığı bölgedir burası. Paylaşılamayan, üzerine savaşılan topraklardır. Ve nihayet, bu çalkantılı yüzyıl yine, bu bölgede derinlerden gelen sarsıntıyla kapanmış, Doğu Avrupa'nın, üzerine zorla giydirilmeye çalışılan tek tip elbiseyi paramparça etmesiyle yeni bir dünyanın ilk cümlesi söylenmiştir. Tarihin ne garip bir ironisidir ki, Saraybosna'da atılan bombayla başlayan yüzyıl, yine Saraybosna'daki –ama bu kez– yığınsal bombalamalarla kapanış perdesini indirmektedir.

Şimdi Doğu Avrupa, dramatik bir adım atarak tarih sahnesine fırlıyor: Devlet merkezcilikten, insan merkezli piyasa ekonomisine geçişin yollarını zorluyor. Denenmemiş patikalardan geleceğe çıkışlar arıyor. Toplumsal ve ekonomik yapılarında yeni modeller peşinde koşuyor. Hangi süreçlerin sonucudur bu gelinen nokta?

Doğu Avrupa'nın, defalarca otoriter ve totaliter uç noktalara kadar uzanan geleneksel devletçi yapısı hiç de sanıldığı gibi sadece son kırk yılın kolektivist yapılanmasının öngördüğü ve daha sonraları tarihin çıkmaz sokaklarından geri dönen modelin bir sonucu değildir. Doğu Avrupa'da devlet, toplumsal hayatı tüm yönleriyle düzenlemek iddiasıyla çok daha önceleri ortaya çıkmış ve gelişmelere damgasını vurmuştur.

Batı Avrupa'nın kalkınması, Anglosakson liberalizminin egemen düşüncesi olan, bireyin –bazen toplumsal çıkarların da önüne geçebilen– özel çıkarlarına ve bunların yaratacağı motivasyona dayanarak güçlenen ekonomik model üzerinde temellenmiştir. Sanayi devrimine biraz daha geriden dahil olan kıta Avrupa'sında, devletin ekonomik ve toplumsal hayatı düzenleyici etkisi, pür liberal düşünceleri ve bu idealler üzerinde oluşan toplumsal ilişkileri dengeleyici bir faktör olarak devreye girerken, Doğu Avrupa'da devletçilik olgusu her dönemde son derece belirleyici olmuştur.

Bu bölgede "halklar zindanı" haline gelen köhne imparatorlukların enkazları üzerinde yüzyıl başlarında hayat bulan yeni devletlerin en büyük özellikleri "ulusal" olmalarıdır. Ulusal devletler, güneşin altında kendilerine yer ararken, bunu her fırsatta "ötekini" ezmeye çalışarak yapmaktan geri kalmayacak, kendi kimlik arayışı içinde ulusal *olumluluklarını*, "ötekinin" *olumsuzluklarıyla* kuracağı kontrastla hissettirmeye büyük özen göstereceklerdir. Yüzyılların biriktirdiği etnik kan davaları o dönemde bu ülkelerde siyasi plüralizmin gelişmesinin önünde ciddi bir engel teşkil edecektir. Ulusun "kutsal çıkarlarını korumak" ilkesi her şeyin önüne geçecek, böylece giderek otoriterleşen ve totaliterleşen siyasi yapılanmalar için de "haklı" gerekçeler yaratılmaya çalışılacaktır. Bu dönemde devletçi yapılanma "etnik" ve "dinsel-mezhepsel" farklılıklar üzerinde inşa edilmiştir. Bunun siyasi tezahürü olan milliyetçi ve dinsel değerleri programlaştıran muhafazakâr düşünceler yüzyıl başlarının Doğu Avrupa'sının egemen siyasi akımları haline gelmiştir.

Burada unutulmaması gereken en önemli nokta, toplum içinde kabul gören değerler sistemidir: Önemli olan bu dönemde bu ülkelerde milliyetçi, militarist, faşizan hükümetlerin işbaşında bulunması değil, bölge halklarının devletin toplum hayatını düzenlemeye hakkı olduğuna, hatta ülkenin ve ulusun ancak böyle ayakta kalabileceğine, yani tarih sahnesinden silinmeyeceğine yürekten inanmalarıdır.

İşte paternalist ve müdahaleci devlete olan inanç, bu toplumların İkinci Dünya Savaşı sonrasında kollektivist kalkınma modelini uygulamaya başlamasını son derece kolaylaştıran bir faktör olmuştur. Doğu Avrupa'nın sosyalist yapılanma modeline dışardan, Sovyetler Birliği ve militarist yapılı komünist partiler tarafından zorla sokulduğu tezi son derece yaygın bir tezdir. Bu tezde doğruluk payı da kuşkusuz vardır, ama bu ülkelerin, devletin ekonomiden, siyasete, kültürden dini hayata her alanı belirlediği bir modeli bu kadar kısa bir zamanda ülke içinde yapılandırmasında en önemli faktör bölge

ülkelerinde devletçiliğin zaten kabul gören bir felsefe olmasıdır sanıyorum. Bulgaristan, Macaristan ve Polonya'da –hatta Almanya'nın doğusunda– İkinci Dünya Savaşı sonrasında, savaş öncesinin totaliter rejimlerin yerine (kısa süren bir demokrasi döneminin arkasından) yeniden totaliter rejimlerin kurulması –ve kabul görmesi– herhalde başka türlü de açıklanamaz.

Doğu Avrupa ülkelerinde son kırk yılın en temel özelliği devlet olgusuydu. Hayatın her alanına son derece doğal olarak nüfuz edebilen, toplumsal hoşnutsuzluğun ve muhalefetin ulaştığı düzeye bağlı olarak otoriter ve totaliter yöntemlerinin dozunu da rahatça ayarlayan devlet, toplumun en önemli ve vazgeçilmez kurumu olarak değerlendirilmişti. Ekonomi tüm birimleri, üretim, dağıtım ve tüketim ağlarıyla birlikte devletin kontrolündeydi. Sağlık ve eğitimden, şehirleşme ve spora, medya ve televizyondan park bahçe düzenlenmesine kadar akla gelebilecek her alanda devletin kurumları ve bürokratları yetkiliydi.

Devletçiliğin absürd boyutlara ulaştığı bu ortam elbette toplumsal hayatta bireye fırsat tanımıyor ve bireylerin özgür iradeleriyle kurdukları toplumsal oluşumların manevra imkânını neredeyse sıfırlıyordu.

Ekonomide piyasa etkisini hiçbir şekilde hissettiremiyordu. Piyasa kurallarının işlemediği bir ortamda arz ve talebi birbirine yakınlaştırmak çok zordu. Üç beş yıllık planlarla, toplumda üretimin yönelimini belirlemek mümkündü, ama bu tür planlarla, toplumsal gereksinimlerin ve bireysel zevklerin anlık değişimiyle aralıksız değişen tüketimin, yani talebin izini sürmek olacak iş değildi. Toplumsal yarar ilkesi her zaman kârlılıkla örtüşmüyor, bu ise randımansız, rekabet gücü olmayan, teknik olarak da gelişme motivasyonunu hiç taşımayan bir üretim yapısı ortaya çıkarıyordu.

Üretimde toplumsal yararın kârlılıkla denk düştüğü alanlarda ise, ortada fiilen özel mülkiyet olmamasına rağmen toplumsal farklılıklar oluşuyordu. Bu durum ise modelin temel ilkelerinden biri olan "eşitlikçilik"le çeliştiğinden, ya anayasal-yasal yaptırımlarla, aslında toplumsal dinamizmi gerçekten temsil eden– bu faaliyet alanlarının önü tıkanıyordu ya da –ki bu daha yaygın bir pratikti– bu ülkelerde ekonomik-toplumsal anlamda şizofren bir yaşam boy veriyordu: Bir yanda yasaların çizdiği çerçevede yani resmi süreçler yaşanırken, diğer yanda kayıt dışı, ama gerçek ekonomi açısından son derece meşru faaliyetler filizleniyor ve bu yeni alanlar kendi kurumsal yapılanmalarını oluşturuyorlardı. Bu kayıt dışı toplumsal süreçleri düzenin elverdiği esneklik içinde legalleştirebilen ülkeler kolektivist modeli uygulayan ülkeler grubu içinde avantajlı duruma geliyorlardı. 1989 görkemli dönüşümüne kadar sosyalist yapı içinde neredeyse bu ülkelerin tümünde –adı konulmamış olsa da– özel mülkiyet zaten boy vermiş, piyasa etkilerini üretime taşıyabilmek için değişik deneylere girilmişti (Macaristan ve Polonya'da uygulanmaya çalışılan sosyal-piyasa ekonomisi reformları buna ilginç bir örnektir).

Sonuç olarak, aslında ilk bakışta görünenin aksine Doğu Avrupa ülkelerinde dönüşüm süreçleri 1989 devrimleriyle başlamamıştır. 1989 devrimleri, daha önceki on yıllar boyu süren ekonomik dönüşümlerin siyasi yansıması, açık kurumsal tezahürüdür. 1989 devrimleri bu ülkelerde uygulanan modelin, kendi mantıksal ve ideolojik çerçevesi içinde reforme edilebilmesinin olanaksızlığının açıkça kabulüdür (A. Einstein'ın dediği gibi; bir düşünce sistemi içinde ortaya çıkan sorunlar, o düşünce sisteminin çizdiği çerçeve dahilinde çözülemiyorlar). Bu devrimler, ekonomik hayatta tanınan özgürlüklerin ve uygulanan ekonomik reformların, devletin reformu, siyasal yapının liberalleşmesi gündeme gelmeden, açık ve hiç kimseye imtiyaz tanımayan çoğulcu demokratik bir sistem ve anayasa, hukuk ve yargı sistemine dayanan bir siyasi rejim olmadan hiçbir işe yara-

madığının teslimi anlamına gelmektedir. Esasen ekonomik özgürlükler ve bireysel girişimin meşrulaştırılması siyasal dönüşümü hızlandıran katalizatör işlevi görmüştür.

Devlet merkezli kumanda ekonomisinden serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ilk akla gelen ve en belirleyici adım özelleştirme gibi görünüyor. Özel mülkiyetin dokunulmazlığını, egemenlik hakları arasında birinci sıraya oturtan ve bunu kendi tarihsel gelişme süreci içinde adım adım, özümseyerek yaşayan Batı dünyası açısından bu anlaşılabilir bir şey de. Ama toplumsal hayatta total devlet kontrolünü yaşayan Doğu Avrupa ülkeleri açısından, tarihsel fırtınaların götürdüğü bu çıkmaz sokaktan geri dönüş, sadece özelleştirme, yani üretim birimlerinin eski-yeni özel sahiplerine devri değil, toplum hayatının çok değişik alanlarından devletin geri çekilmesi, yani *devletsizleştirme* anlamına geliyor. İşte yapılmak istenen budur.

Toplum hayatından merkezi otoritenin geri çekilmesi elbette sancısız yaşanan bir süreç değil. Bu gelişmede en büyük tehlike, devlet aygıtının gereksiz yere işgal edip yönlendirdiği alanların boşaltılmasıyla, bu alanların, toplumun iç dinamiğiyle ve meşru yollardan oluşturduğu, çıkar gruplarının koordineli denetimine değil, mafyasal gayrımeşru gruplaşmaların eline geçmesidir, ki bunun örnekleri Rusya, Bulgaristan ve Romanya gibi geçmiş dönemde devletin totaliter özelliklerinin en büyük olduğu ülkelerde yaşanıyor.

Devletsizleştirme sürecinin, dönemin gerektirdiği ölçülerde, gidilebilecek son noktaya kadar giderek sürdürülmesi son derece zor ve bıçak sırtında manevra yapmak kadar tehlikeli bir iş: Her şeyden önce, şunu da kabul etmek gerekir ki, piyasanın kendi yasaları çerçevesinde, yani müdahalesiz bir şekilde üretimi en rasyonel düzeye getireceği tezi klasik liberalizmin en çok propagandası yapılan, ama tarihin hiçbir döneminde hayat bulmayan efsanesidir. Piyasa, arz ve talep dengesini baştan değil, sondan, yani üretimin gerçekleşmesinden sonra oluşturur. Bu nedenle, daha sonraki önlemlerle üstesinden gelinebilse de, piyasa ekonomisinde krizler, –konjonktürel ve yapısal olarak– görülmemiş şeyler değildir. Kaldı ki, tarihin her döneminde en liberal yöntemlerle idare edilen ülkelerde bile, devlet şu ya da bu oranda ekonomik hayata müdahale etmiş, hiç değilse belli alanlarda ulusal ekonomisini kollayacak önlemler almıştır. Bu genel kaygıların da ötesinde teknik, teknolojik geri kalmışlığı, dünya pazarlarından soyutlanmışlığı, rekabet geriliği Doğu Avrupa'nın işini ayrıca zorlaştırıyor.

Öte yandan devletsizleştirmenin neden olabileceği toplumsal patlamalar da Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan süreçlerin üzerinde ciddi bir tehdit oluşturuyor. Sağlık, eğitim, konut sistemlerinin kâra endeksli hale gelmesinin, serbest piyasanın üreticiler arasında neden olacağı doğal elemenin toplumsal boyutları, sosyal devlet yardımlarının azalmasının getireceği yoksullaşma olgusu orta hallilikte eşitliğe alışmış bu halklar içinde protesto eğilimini güçlendiriyor, popülist söylemlere potansiyel taraftar kazandırıyor.

Ama tüm bunlara rağmen, Doğu Avrupa ülkeleri, devletin toplumun her alanına hâkim olduğu kumanda ekonomilerinden ve totaliter toplumsal yapılardan, dengeli piyasa ekonomisine ve plüralist demokrasiye olan yolculuklarında önemli avantajlara sahipler: Her şeyden önce piyasa ekonomisi, kendiliğinden ve tarihsel koşullarda oluşmadığından, sürecin sosyal Darwinizm olarak nitelenebilecek yabanıl olguları gündeme gelmiyor. Böylece Batı'nın piyasa ekonomisini uygularken kendi koşullarında bile beceremediği, tarihsel (dolayısıyla spontan) gelişim nedeniyle dışlayamadığı bazı toplumsal olgulara ve formasyonlara işin başında fırsat tanımamak imkânı doğuyor. İkincisi, bölge ülkelerinde her şeye rağmen son derece yüksek olan eğitim ve kültür düzeyi, ekonomik

ve toplumsal kalkınmanın artık birincil unsuru haline gelen insan faktörü açısından bu ülkeleri çok avantajlı ve zengin hale getiriyor, niteliksel ve kalitesel sıçrayışları mümkün kılıyor. Etnik olarak çok karışık olan Yugoslavya'nın dışında, diğer ülkelerde 40 yıllık totaliter yönetimlerden, sivil ve plüralist rejimlere geçişin bu kadar yumuşak ve kavgasız olması da bu bölge insanlarının bilgeliğini göstermiyor mu? Üçüncü önemli avantaj ise uluslararasıdır: Doğu Avrupa'nın yaşadığı dönüşüm süreci, Batı Avrupa'nın siyasal ve sosyal bütünleşme sürecine denk düşmektedir. Bu süreç, Batı'nın, dil, kültür, din, hayat tarzı ve gelenekler olarak kendine çok yakın olan Doğu'daki *yoksul kuzenleriyle* entegrasyonlara ulaşabilmesi için son derece uygun bir tarihsel zemindir.

Eğer Doğu Avrupa, bu tarihsel fırsatı iyi değerlendirebilirse, Asyalı ve devletçi Doğu'yla, Avrupalı ve konformist (ve bu anlamda muhafazakâr) Batı dünyasının ilginç ve yeni senteziyle kendi yeni yüzünü bulabilir. Orta Avrupalı olmakla gurur duyan ünlü Macar şairi Jozsef Attila'nın şu mısralarında olduğu gibi:

Şu dünyada düşeceksen yollara,
İyisi mi yedi kez doğmaya bak.
Bir kez yangın çıkan bir evde doğ,
bir kez buzdan soğuk sellerde,
bir kez azgın deliler arasında,
bir kez olgun bir buğday tarlasında,
bir kez kimsesiz bir manastırda.
Bir ağızdan ağlayan altı bebek, yetmez:
Sen kendin yedinci olmaya bak.[1]

Tarihin cehennem ateşlerinde yedi kez yakılıp yıkılan ve her defasında kendi küllerinden yeniden doğan Doğu Avrupa nihayet kendi kimliğini arıyor. Bunun ne kadar başarılı olabileceğini ilerde hep birlikte göreceğiz.

1) Cevat Çapan'ın çevirisinden.

ew York'taki dünyanın en büyük "mağazaların mağazası" Macy's.

Londra'da Alışveriş

Murat Belge

Oldum olası, İngiltere'de alışveriş yapmaktan hoşlanmışımdır. Bu, her yerde bu işten hoşlanırım, ama İngiltere'yi özellikle tercih ederim, anlamında değil pek. Çünkü genel olarak alışverişten ürkerim; İngiltere'de ise kendimi oldukça rahat hissederim.

Neden acaba? Herhalde bu ülkede satın alınan şeylerin iyi ve nitelikli olduğuna inandığım için. Hani, atalarımız da bu güveni dile getirmişler, "Asılacaksan İngiliz sicimiyle asıl," demişler ya.

Tabiî, bir zaman sonra bu yargının öyle yüzde yüz geçerli olmadığını da gördüm. Bazı mallar pekâlâ çürük çıkabiliyor. Böyle durumlarda insan hemen, "Ah ah, zaman bozuldu" der. Bozulmamış olan o eski zamanı hiçbirimiz kendi yaşantımızdan bilmediğimiz için ve o ölçüde, her türlü kötülükten zamanı sorumlu tutmak inandırıcıdır.

Öte yandan, İngiliz malının sağlamlığına toz kondurmamakta iyice kararlıysanız, suçu yabancılara da atabilirsiniz. Şimdiki zamanda ticaret öyle bir hale geldi ki, siz malı oradan almış olabilirsiniz, ama yapıldığı yer acaba neresi? Hong Kong mu, Hindistan mı, İtalya mı, hatta Türkiye mi?

Ama sonuçta, İngiliz malları sahiden genel olarak iyidir, bazıları özel olarak çok çok iyidir. 1970'te aldığım ceketi hâlâ giyiyorum. Böyle çok örnek sayabilirim.

"İyi" olmak, tabiî, yalnızca "sağlam" olmak anlamına gelmiyor yoksa, bizim Beykoz kunduraları da hayli sağlamdı, zamanında. Daha önemlisi, başta giyim olmak üzere birçok alanda İngiliz "tarz"ının da hoşuma gidiyor olması. Fransız veya İtalyan giyimi daha "şık" sayılabilir, ama bana fazla şık gelir. Çarpıcı ya da giyim sözkonusuyken tercih edilen deyimle "frapan"dır. Gösterişli ve gösterişçi özellikleri vardır. Ben bundan pek hoşlanmam: Elbisenin ya da giyim parçasının bana hükmetmeye başladığı duygusuna kapılırım. Oysa İngilizler'de babayani bir şıklık vardır. Göze batmaz, tersine geç farkedilir.

Kısacası, üslubum da tuttuğu için İngiltere'de alışveriş etmeyi severim.

Ama iş bununla da bitmiyor. Alışveriş denen olayda yalnız aldığınız nesne değil, bunu satan adamın niteliği de çok önemli. Ben bu bakımdan İngiltere'de çok rahat etmişimdir. Şimdi biraz değiştiği halde gene de rahatımdır. Çünkü İngiliz tezgâhları işlerini iyi bilen kişilerdir. Bir toplumun ticarî bir geleneği olması önemli. Britanya İmparatorluğu bir yandan başarılı valiler, komutan ve diplomatlar yetiştirdi; ama aynı zamanda bir hayli ticarî bir imparatorluk olduğu için, bu işlerde ehil kadroları da oluştu.

Şimdi epey azaldı, uzmanlaşmış dükkânlar vardı; örneğin Regent's Street'te yalnız erkek pantolonu satan bir dükkâna giderdim, çünkü güleryüzlü, işini çok iyi bilen, sadece size bir şey satmaya çalışmayıp aynı zamanda sizin kendi istediğiniz şeyi bulmanıza yardım eden bir tezgâhtar çalışıyordu. Büyük mağazalar piyasaya egemen oldukça bu tip dükkânlar azaldı; ama birçok büyük mağazada da anlattığım tipe yakın insanlarla karşılaşabiliyorsunuz.

İngiltere'de "büyük mağaza" denince, alka ilk gelen ad Harrod's oluyor. Londra'da, Knightsbridge semtindeki bu muazzam mağaza ününü hak etmiştir. Her aradığınızı ve aradığınızdan iyisini burada bulabilirsiniz. Bundan da öte, anlaşılır nedenlerle mağazanın içinde, vitrinde, reyonda bulamayacağınız bir şeyi-örneğin bir fil almak istiyorsunuz- Harrod's yoluyla ısmarlayıp kısa zamanda elde edebilirsiniz.

Harrod's'ın "sale" zamanı başlı başına bir olay. İnsanlar geceden gelip kuyruğa giriyor, sabah olup kapılar açılınca izdiham kıyamet, ezilme tehlikesi atlatanlar -ve atlatamayanlar- oluyor. Sırf bu "ucuzluk" kapışması bile Harrod's'ın niteliğini ve ününü açıklamaya yeter.

Selfridge de ona yakın bir mağaza.

Benim buralara gelip gitmeye başladığım tarihler içinde bu gibi "department store" tipi mağazalarda mal sergilemenin teknolijisi değişti-ya da gelişti. Satıcılar, insanın mal alır duruma gelmesi için bir tür sarhoşluğun uygun bir ruh hali olduğunu keşfettiler ve ortamı ona göre düzenleme başladılar. Kapıdan girenin eline bir kadeh viski tutturamayacaklarına göre, insanın mekân ve biraz da zaman duygusuyla oynayarak amaca ulaşıyorlar. Anladığım kadarıyla mekânın sınırlarını görünmez hale getirmek bu tekniğin önemli bir parçası. İnsan bir continuum, başı sonu belirsiz bir mekân içinde buluyor kendini. Dekorasyon, duvarları filan neredeyse siliyor. Buna çoğu zaman bir müzik eşlik ediyor. Bu sınırsız mekânda yığınlar ve yığınlarla eşya ile başbaşa, yüz yüze kalıyorsunuz.

Değişik bir "kozmos" -"makro"mu, "mikro"mu, bilemeyeceğim. Dışarıda alışık olduğumuz hayat bitiyor; eşyalara bakıyor, elliyor, kokluyor, dolaşıyoruz. Bal toplamaya çıkan arılar gibi reyondan reyona konuyoruz; ve zaten birazdan elimizde birtakım torbalar birikmeye başlıyor. Işıkları, sesleri, klimalı havası, her şeyiyle yapma bu mekân içinde yüzyılın alışveriş dininin gerekli ayinini yerine getiriyoruz. Sonunda, o alacağımız nesnelerle özdeşiz. Onlar bizi biz yapacak. Kalabalığın getirdiği yalnızlık ve mahremiyet içinde ruhumuzu dışa vuracak renkleri, dokuları, kesimleri, dizaynları seçiyoruz.

Son zamanlarda bu genel ortama çok fazla hoşlanmadığım bir yenilik eklendi: Çeşitli modacıların farklı bölümleri sözgelişi Austin Reed gibi vasat üstü bir mağazanın bizim için uygun gördüğü paltolara, ceketlere, takımlara bakacak yerde Dior'muş, bilmem neymiş (zaten hiçbirini bilmem), birilerinin bölümlerine ayrı ayrı bakmak durumundayım. Bu da bana çok sevimsiz geliyor, ama herhalde kendimi temsilî bir müşteri olarak düşünmem çok yersiz olurdu.

İngiltere'de Harred's ya da Selfridge gibi üst düzey ünlü mağazalar var, ama daha önemlisi, hiç *bu anlamda* ünlü olmayan, daha da üst düzeyleri. Bunları, bilmeyen zaten bulamıyor. Alışveriş merkezlerinde değiller genellikle. Olmadık bir sokağın içinde falan

oluyorlar. Çoğunun vitrini yok. Ancak bilenler gidiyor buralara.

Berna Moran anlatmıştı. Onun babası şapkalarını böyle bir dükkândan alırmış. Berna Bey Londra'dayken ona yazıp şapkayı yenilemesini istemiş. Berna Bey yalnız minicik bir levhada, ne olduğu belirsiz bir ad yazılı bir kapının zilini çalıp girmiş dükkâna. Şimdi tam hatırlamıyorum, ya babası şapka ölçülerini kaybetmişmiş, ya da Berna Bey. Ama dukkânda adamın adını sormuşlar, raflardan koskocaman tozlu, kara ciltli defterler indirilmiş, orada adından bulup şapkanın tipini, ölçüsünü çıkarmışlar ve küçük bir servet karşılığında Berna Bey'in eline tutuşturmuşlar.

Biraz hafif bir yazar olan Bemelmans'ın aynı konuda şirin bir hikâyesi vardır. Hikâyede anlatıcı, Paris'te bir işi olan, orta gelir diliminde, ama hayatta ideali Londra'nın bu tip dükkânlarından giyinmek olan gençten bir adamdır. Bir vesileyle eline yüklüce bir para geçer. O da soluğu Londra'da alır ve betimlemeye çalıştığım tipte bir dükkândan şemsiyesine kadar tamam bir kıyafet düzer.

Olay bundan sonra başlar. Kahramanımız gare du Nord'dan Paris'e adım atar atmaz beklemediği bir karşılama biçimi ile yüzyüze gelir; birtakım adamlar, açık konuşalım, biri gidip biri gelen pezevenkler sarar çevresini. Kimi çıplak kız fotoğrafları gösterir, kimi çıplak adam. Çeşitli seks sahnelerinin koltukta otururak seyredildiği gösterilere davet edilir.

Demek o dükkânlardan giyinen aristokratlar...

Şimdiye kadar pahalı dükkânlardan söz ettim, ama Londra'dan orta sınıf mağazalar da çok iyidir. Burada şöyle bir parantez açayım alışveriş kültürünün ya da kültürünün inceliklleri üstüne. New Oxford Street'in başlarında, doğu yönünde sağda, şemsiye ve baston satan bir dükkân var. Adı çok belli değil ama kuruluş yılı (1830 mu, 1840 mı, öyle bir şey) kocaman yazılmış. Tabiî bu eskilik, en az şarap kadar, böyle dükkanların da büyük meziyeti. Bakıyorsunuz, kiraz ağacından bir baston. 250 sterlin var. Ama yanında ona çok benzeyen bir başkası 15 sterlin. Ben ellerinde bunlardan birer taneyle dolaşan iki adam görsem aradaki farkı hiçbir şekilde anlayamam. Ama hayatın inceliklerini bilen adamların "üstünlüğü" de burada işte. Onlar bir bakışta aslını taklidini anlıyor, malın fiyatına göre sahibinin değerini biçiyorlar. Öte yandan, herkes de kesesine göre güzel görünüşlü bir nesne satın alabiliyor.

Evet, orta halli mağaza deyince, akla ilk gelecek, Marks Spencer's. Şimdilerde Nişantaşı'nda da şubesi açılacak. Ama, yanılmıyorsam, Londra'daki şubeleri azaldı (tabiî bütün büyük İngiliz şehirlerinde vardır). Bakalım bizdeki nasıl olacak.

Elbise, palto, yağmurluk gibi önemli parçalar için değil ama kazak, gömlek, her türlü çamaşır vb. için doğrusu tercih ederim burayı. Aldığınız şeyin bayağı garantisi vardır. Standarttır, zevksiz değildir, fiyatı normaldir (bizde Allah bilir onu da lüks yaparlar). Onun için de, yıllar yılı, sağlam firmadır. Kim beklerdi, Marx Engels müşteri bulamaz hale geldiler, ama Mark Spencer's dimdik ayakta.

Regents' Street alışveriş için en sevdiğim yer. Aquasqutum, Jaeger gibi dükkânların yalnız vitrinlerine bakabilirim genellikle-tarzları pek sarmaz, fiyatları da ter bastırır. İleridekı Simpson's da öyle. Ama Austin Reed ve şimdi Haymarket'in yanısıra buraya da taşınan Burberrys'den epey alışverişim olmuştur. Örneğin, trençkot denince Burberry's olacak. Birinci Dünya Savaşı'nda askerler için üretilmiş bu yağmurluklar ("trench coat" zaten "siper kaputu" demek) gibisi yok.

Çocuklar küçükken Hamley's'den oyuncak almak da epey keyifti. Hepimizde biraz çocukluk kalmamışsa, çocukluk yıllarımızın yoksunluklarının anısı kalmış. Evrensel "kendi çocuğuma daha iyisini yaşatayım" tutkusuyla insan sarhoş olurdu burada.

Tabiî caddenin ucunda, Oxford Circus'taki Wedgewood da bir porselen harikasıdır.

Hippie'lik yıllarının Carnaby Street'ine de buradan gidilirdi. Klasik ruhumun ağır başına uymadığı için oradan hiçbir şey almadım, gençken bile.

En sevdiğim dükkânlardan biri de gene şubeleri azalan Dunn&Co. Bunu seviyorum, çünkü Harris tweed ceketleri çok seviyorum ve onların en hoşuma gidenlerini de hep bu dükkânda bulmuşumdur. Yetmişten beri giyiyorum dediğim bunlar işte. Taş gibi yün. En fazla dirsekleri eprir, o zaman meşin yama yaptırırsınız, bu da bayağı entellektüel hava verir. Ama ben hâlâ o kadar bile eskitemediğim için o havaya da erişemedim.

İstanbul'da nostaljik olmamak mümkün değil, ama ben iyi bildiğim Londra'da da bazan aynı duyguya kapılıyorum. Örneğin Soho'da çok iyi bir kasap vardı, Old Compton'da. Kapandı, yerine T-shirt satan biri geldi. Az ilerisindeki olağanüstü tütüncünün (her türlü sigara, pipo tütünü, pipo satan bir yer) yerine ayakkabıcı açıldı. Berwick Street'teki balıkçı da kapandı-sanırım, Chinatown'daki Çinli balıkçılarla rekabete dayanamadı.

Bu son örneklerle, giyim kuşam ağırlıklı alışverişten yeme içme faslına geçiş yaptık galiba. İyi, biraz da bu konuda gevezelik edelim. Doğrusu, yiyecek alışverişinde İstanbul'u hiçbir yere değişmem. Bazı alanlarda, ki bunların başında balık ile sebze ve meyva gelir. Zaten bizi aşacak pek yoktur. Ama, özellikle de bizde pek bulunmayan şeyler açısından, başka büyük merkezlerde de çok iç açıcı çarşılar bulunur. Paris'te Mouttarde klasik bir örnek. Valencia'daki eski çarşı da aklımdan çıkmıyor. Londra'da açık hava çarşısı azdır, çünkü zaten Londra Akdeniz şehirleri gibi hayatını sokakta geçirmez. Brewer Street'teki açık çarşı Londra için iyidir, ama Amsterdam'la bile yarışamaz. Buna karşılık, dükkânlar gene çok iyidir-özellikle Soho'dakiler. İtalyan mezeci Camiso gibisi belki İtalya'da bile zor bulunur. Old Compton'daki kahve ve çaycılar harikadır. (Bu arada, Picadilly'deki Jackson's'ın kapanması da ruhumu sızlatan nostaljilerim arasında). İngiliz balıkçıyı pes ettirdiğini sandığım Çinli balıkçılar da aslında bayağı iyi. Atlantik'ten çıkan koca pavuryalara bayılıyorum. Londra'daki arkadaşlarımla geleneksel deniz ürünleri yemeğimiz vardır. İstakoz, pavurya, balık ve kabukları ben alır, ben pişiririm. Evin çocukları beni "İstakoz Amca Londra'ya gelmiş" diye karşıladı. Paris'te de Ahmet İnsel'le bir gün yalnız coquille, amande, istiridye ve benzerleriyle bir ziyafet geleneğimiz vardır.

Kitap için tabiî Charing Cross'da gezinmek şart. Ama en ünlü kitapçı Foyles artık o kadar dağınık bir hale geldi ki içinden çıkamıyorsunuz. Dillon's, onun kadar stoku olmasa da, çok daha derli toplu. Collette's de galiba eskisi gibi değil artık. Camden Town'da Compendium yetmişlerde en gözde kitapçı olmuştu. O sıralar, hatırlarım, "sosyoloji", "tarih", "politika", sıra sıra gezdiğimiz standların yerinde, son gidişimde,"büyü", "astroloji", "fal" gibi bölümler görmüştüm.

Ve özelleşmiş, uzmanlaşmış dükkânların iyileri. Bulunmaz bir zevk bunları gezmek, sundukları imkânları-hepsini almasanız da- görmek. Ev eşyası, mutfak eşyası: açacaklar, tik salata tabakları, bıçaklar, masatlar; tohum dükkânları; yiyemediğim bitkiler beni fazla ilgilendirmiyor, ama chives, brokoli, fennel (yani rezene ya da Ege'deki Arapsaçı), kişniş tohumları vb.; balıkçılık malzemesi dükkânları: görünmez misinalar, kaşıklar, kokusu ve tadı olduğu iddia edilen plastik karidesler, fosforlu kalamarlar... Londra bir hayli çaptan düştü, yoksullaştı. Herkesin zengin olmak için paçaları sıvadığı Thatcher döneminde oldu bu, büyük ölçüde. Ama ne olsa Londra; kaç zamanın Londra'sı ve kaç diyarın insanlarını hâlâ mıknatıs gibi çekiyor. Onun için alışveriş hâlâ zengin, namlı mağazalar hâlâ tıklım tıklım.

Orkus'un Önündeki Parıltılı Dünya: Alışveriş Caddeleri

Avrupalının Tüketim Alışkanlıklarına Eleştirisel Bir Bakış

Ercüment Aytaç

Dükkânlar kapanıyor artık. Üç katlı bir bina yüksekliğinde olan Michael Jackson'un heykelinin altında durmuş kapıdan çıkan yüzlerce insanı seyrediyorum. Mutlular, gözleri aynı içerdeki vitrinler gibi ışıldıyor. Ellerindeki paketleri, torbaları arabalarını taşırken hiç de Orta Avrupa'nın yorulmuşluğu, bezmişliği yok omuzlarında. Ne seri ve canlı yerleştiriyorlar eşyaları bagaja! Sahi ben de buraya bu mutluluğu yaşamaya gelmemiş miydim? Öyleyse haydi, hep birlikte ödüllendirelim kendimizi, yorgunluğumuzu, sıkıntımızı, kırgınlığımızı atalım, neşeyle bir parıltıdan ötekine koşalım ki kasvetli gün akışından uzak bu adadan geriye döndüğümüzde yeniden yorulmaya, sıkılmaya, kırılmaya hazır olalım. Ama saat ne yazık ki altı, beni içeri almazlar, bu şehirde kesin kurallar vardır. Yine bile bile geç kaldım.

İster ozon tabakasını delen buzdolapları olsun, ister fazla mesai ve stresi getiren kredi taksitleri, modern yaşamın getirdiği afetlerin büyük bir kısmının altında insanların tüketim alışkanlıklarına inen kökler bulunuyor. Modern yaşamın problemlerini yal-

nızca Avrupa'yla sınırlamanın pek tutarlı olmadığı kesin, ama konuya zemin hazırlayan şartları pekâlâ model olarak alacağımız *Avrupalı*nın alışverişteki davranışlarını gözlemleyerek artiküle edebiliriz. Bu davranışları yalnızca mağazadaki tutum kapsamında değil, ihtiyaç maddelerinin oluşumu ve bunun gerisindeki sosyal yapı ve hareketlilik açısından da ele almamız gerekecek. Gözlem alanı olarak son on yılda oldukça yoğun haşır neşir olduğum şehirden, Viyana'dan, daha açık bir ifadeyle alışveriş yaparken takıldığım Avrupalı kalabalıktan yola çıkıyorum.

Viyana, son on yılda cennetin yeryüzündeki inşası haline gelen alışveriş merkezleriyle tipik Orta Avrupa metropolü rolünü oynayan tarihi bir şehir. Şehrin *tarihi* olma özelliğini alışveriş merkezi tanziminde göz önünde bulundurmak şehrin planlamacıları için gün geçtikçe imkânsızlaşıyor. Tarihi süreçte gelişmiş alışveriş merkezlerinin yeniden düzenlenerek güçlendirilmesinin, şehir kenarlarına kurulan yeni merkezlerin işlev kapasitesi ve çekiciliği kadar önem taşımasına rağmen, bu durum şehir kenarlarındaki mahallelerin nüfus yoğunluğunun günden güne artması ve şehir içi trafiğinin artık can sıkıcı bir hal almasıyla alışveriş merkezlerinin gitgide şehir dışına kaymasını önleyemiyor. Öyle ki, Viyanalılar bu merkezlerden biri olan Shopping City Süd'ün 1995'te bazı eklemelerin inşasından sonra Orta Avrupa'nın en büyük alışveriş merkezi haline gelmesine kelimenin tam anlamıyla düğün bayram ediyorlar; yeni yapılan üniteler tam bir halk festivali havasında hizmete sokuluyor. Bu merkezler özgür tercihlerin neredeyse sınırsızca gerçekleştirilebileceği panayır yeri olarak tasarımları açısından, alışverişi bir ölçüde iş olmaktan çıkarıp boş zaman değerlendirme eylemi haline getiriyorlar. Ancak sınırsız tercih pek de eleştirisiz kabul edilebilecek bir kavram değilmiş gibi görülüyor. Tüketimin toplumsal düzeyin dile gelişi olduğunu göz önünde tutacak olursak, bireyin kendi zevkiyle satın aldığını düşündüğü şeyin, aslında onun toplumda sahip olduğu konum ve bu konumun yükselme veya alçalma eğilimi tarafından belirlendiği açıkça ortaya çıkıyor. Hemen elle tutulur bir örnekle tüketimin sıkı sıkıya toplumsal statü tarafından belirlenmesini ispatlayabiliriz: Viyana 2. Dünya Savaşı'nın yıkıntılarından bugünkü yüksek sosyal refahına yükselmiş bir şehir ve böyle bir şehirde otomobillerin yaş ortalamasının yalnızca iki yıl olması doğal olarak kimseyi şaşırtmıyor. Benim sekiz yıllık (sevgili) otomobilim birçok tanıdığımın gözünde artık çöpe atılma zamanı gelmiş bir teneke yığını durumunda; onu sekiz yıl daha kullanma isteğim ise *büsbütün utopi* olarak yorumlanıyor.

On yıl önce *büsbütün utopi* sayılabilecek, ancak bugün büsbütün soğukkanlılıkla karşılanan bir başka gerçek ise yukarıda sözünü ettiğim ve yazımın en başında kapısında beklediğim Shopping City Süd'ün 1993 yılında 21 milyon kişi tarafından ziyaret edilmiş olması. (... hem ticaret!) Eğer Avusturya'nın toplam nüfusunun 7 milyon olduğunu göz önünde bulunduracak olursak, bu rakam Viyana'daki alışveriş heyecanının doruk noktasında olduğuna açık bir işaret. Cuma günü öğleden sonraları ve Cumartesi günleri, yani alışverişin en yoğun olduğu zamanlarda 5700 kapasiteli park yerinde aynı anda 40 binden fazla otomobilin dolanarak boş yer aradığı saptanıyor. Diğer alışveriş merkezlerinin de aynı durumda olduğunu düşünürsek ortaya çıkan sonucu *mega boyutlu günlük göç* olarak nitelendirmemiz yanlış olmaz.

Viyana'da tüketiciler arasında Viyana Belediyesi tarafından yapılan anketlerde alışveriş merkezi seçimi konusunda 4 ana kriterya belirlenmiş: Alışveriş merkezinin a) tanzimi, b) atmosferi, c) taşıt ile ulaşılabilirliği ve d) yakınlığı. Tanzim konusundaki ayrıntılı arzular şöyle sıralanıyor:

- Bol ve iyi dükkânlar olsun.
- Malların kalitesi yüksek olsun.
- Fiyatlar uygun olsun.
- Bolca giyim eşyası bulabileyim.
- Her şeyi bulabileyim.
- Aynı anda birçok işimi halledebileyim.

Alışveriş merkezinin atmosferi konusundaki istekler de ayrıntılı:

- Rahatça alışveriş yapabileyim.
- Alışverişi boş zaman değerlendirmeyle kombine edebileyim.
- Pek çok kafe ve lokanta olsun.

Bunca ciddi araştırmanın sonucunda şilin olarak milyarlık yatırımlarla inşa edilen alışveriş merkezleri acaba kent sakinlerinin ihtiyacına göre mi düzenleniyor, yoksa kitlenin ihtiyacı alışveriş merkezlerinin çekiciliğiyle doğru orantılı olarak mı ortaya çıkıyor? Bu soruyu yanıtlamadan önce gözüme takılan birtakım satış yöntemlerini sıralamak istiyorum:

1. Mevsim sonu tenzilatı olarak bilinen aksiyonlar artık mevsim sonunda değil mevsim başında ve bir ay değil üç ay süreyle yapılıyor.
2. Tenzilatlar büyük bir reklam kampanyasıyla başlatıldığı ve vitrinler dev ve fosforlu ucuzluk levhalarıyla donatıldığı halde her kuruluş birkaç çeşit malın dışında kayda değer tenzilat yapmıyor.
3. Kuruluşlar belirli aralıklarla hiçbir gerçeğe dayanmadan *dükkân tasfiyesinden dolayı büyük ucuzluk* reklamı yaparak müşterilerine yanlış bilgi veriyorlar.
4. *Image* (renk, logo, marka, akustik ve görsel uyarıcılar vs.) yalnızca ürünü satmak için kullanılan bir araç değil, image'ın kendisi de aynı zamanda bir ürün ve bunu üreten uzman kuruluşlar mevcut.
5. Kuruluşlar mallarını self-service dükkânlarda satarak, müşterinin eline henüz parası ödenmeden geçmesini sağlıyorlar. Ayrıca böyle dükkânlarda müşteriye verilen alışveriş arabalarının veya sepetlerinin hacimleri her geçen yıl daha arttırılarak satın alma dürtüsü kuvvetlendiriliyor.
6. Büyük mağazalar optik olarak dikkat çekici (veya çocuklara hitap eden) mallarını kasaya yakın yerlerinde ikinci hatta üçüncü defa sergileyerek, müşterinin malı ilk görüşte verdiği satın almama kararını bir kez daha zorluyorlar.
7. Tek yatırımcı malını birden fazla marka veya kuruluş aracılığıyla piyasaya sunuyor ve bu aslen kardeş olan marka ve kuruluşlar birbirleriyle göstermelik rekabete girerek piyasayı kızıştırıyorlar.
8. Kuruluşlar "Siz hak ettiniz", "İşte size teselli", "Almazsanız aptalsınız/cahilsiniz/çağın gerisindesiniz" gibi sloganlarla sundukları malın nesnel ve işlevsel özelliklerinin dışına çıkıp, tüketicinin psikolojisini kullanıyorlar.
9. Özellikle elektro ve elektronik eşya üreticileri, yeni teknolojik gelişmelerin hepsini ürünlerinde derhal kullanmayıp, her üretim serisinde bir kısmını piyasaya sürüyorlar. Böylelikle bu yıl üretilen malın ertesi yıl *modası geçmiş* oluyor.
10. Kuruluşlar kendi verdikleri leasing ve kredi hizmetleriyle müşterilerine mal + finansman paketini bir bütün olarak sunuyorlar. Bu hizmetten yararlanmak için imza atmayı bilmeniz yeterli.

Bütün bu yöntemlerin bilimsel bir titizlikle uygulanması halinde, en bilinçli tüketici bile harikalar diyarındaki alışveriş heyecanına ve bunun devamı olan tüketim hazzına kapılabiliyor. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan ve tüketim pasifizmi olarak adlandıracağımız durum çeşitli kişisel sendromları beraberinde getiriyor:

1. Beslenme alanındaki fast-food patlaması, özellikle iştah açmak için kullanılan glutomat ve esanslar yoluyla tüketiciyi dengesiz beslenmeye götürüyor. Ancak tüketim pasifizminin neden olduğu sağlık sorunları, multivitamin ve mineral tabletleri, az tüketim yerine *light* mamuller ve pahalı diyet mamulleri gibi yine pasif yöntemlerle giderilmeye çalışılıyor.
2. İnsanlar arası ilişkilerin pekiştirilmesi, aile sevgisi, kültür ve sanat gibi değerlerle manevi varoluşu beslemeye yönelik boş zaman değerlendirilmesi, yerini katalog ve vitrin başında hayal kurarak ve satın alma planları yaparak geçirilen boş zamana terk ediyor.
3. Tüketicinin kilerindeki, rafındaki, çekmecesindeki, kısaca yaşam alanının her santimetrekaresindeki gereksiz mallardan oluşan istila, her geçen gün bir adım daha ilerliyor.
4. Tüketici, işlevini hatasız gören çamaşır makinesini sırf modeli eskidiği için atıp, hiçbir zaman kullanmayacağı iki extra düğmesi olan yeni çamaşır makinesi alıyor ve taksitleri ödeyebilmek için haftada birkaç saat fazla mesai yapıyor.
5. Tüketici süpermarketin rafında duran mala dokunarak, eline alarak, koklayarak, kısaca *cismen* ulaştığı zaman, onun kendisi için finansiyel ulaşılmazlığını algılayamaz hale geliyor. İşsizlik, hastalık gibi olasılıkları veya dar bütçe gerçeğini tamamen hesap dışı bırakan tüketici, cebinden plastik kartını çıkarıp kasada ödeme yaptığı anda belki de tüm yaşamını altüst edecek bir yükümlülüğü sırtlanmış oluyor.
6. Tüketici markalar arası rekabetten etkilenerek bir markanın taraftarı oluyor ve dolayısıyla alışverişte gerekli olan diğer değerlendirmeleri yapmadan o markayı satın alıyor.
7. Ucuzluk veya dükkân tasfiyesi gibi haberlerle yönlendirilen tüketici, aman fırsatı kaçırmayayım, diye her defasında kanarak gereksiniminin üzerinde mal satın alıyor.
8. Özellikle besin ve kozmetik alanlarında *alışkanlıkla* veya süs, aksesuar, dekorasyon ve giyim alanlarında, *prestij olsun diye* veya *çağa ayak uydurmak için* ihtiyacın üzerinde satın alınan mallar, kişisel bütçeyi veya aile bütçesini gereksiz yere işgal ederek, daha erdemli olabilecek harcamaları (düşkünlere yardım, dernek ve vakıflara iştirak vb.) engelliyor.
9. Tüketici malların kombine olarak satışa sunulmasından etkilenerek herhangi bir ihtiyacını veya hobisini *tam tekmil* karşılama fikrini benimsiyor ve konuya ilişkin yan ürünleri de satın alıyor, böylelikle yine gereksiz harcamalarla bütçesini irrasyonel kullanmış oluyor.
10. Tüketici şampuan yerine pırıl pırıl saçlar, otomobil yerine sürat ve özgürlük, pantolon yerine cowboy hissi, kısaca mal yerine image satın alarak, alışverişin işlevsel özelliklerini gözden kaybediyor.

Bütün bu kişisel sendromların ötesinde bir de ekolojik sendromların var olduğunu ifade etmeden geçemeyeceğim. Üretimde ve nakliyede kullanılan enerjiyi, doğaya salı-

nam zehirli atıkları, ambalajları ve ürünün içerdiği kimyevi ve zararlı maddeleri göz önünde tutacak olursak, gereksinimin üzerindeki tüketimin çevremize, dolayısıyla bize ve çocuklarımıza ne zararlar getirdiğini daha iyi anlayabiliriz. Ancak çevre konusundaki problemler belki de bir umut ışığı, çünkü negatif sonuçlarıyla doğrudan doğruya konfronte olan Avrupalı (dolayısıyla tüm endüstri ulusları) belki de tüketim alışkanlıklarını, zaaflarını bir kez daha gözden geçirerek akıllarını başlarına alacak ve kendilerine daha koordine edilmiş, daha akılcı ve daha insancıl bir yaşam tarzı çizecek. Çevre konusu yazımın sınırlarını aşan başlı başına bir araştırma, hatta bir eğitim ve kampanya konusu olduğu için yalnızca bu kadarını ifade ederek yetinmek istiyorum. Ayrıca yazmaktan yoruldum, şimdi bir kolayı, çikolatayı, cipsi, pudingi hak ettim ve bu yazıdan alacağım parayla kendime ne satın alacağımı düşünmem lazım.

Kaynakça:
Peter Udo, *"Der fehlgeleitete Konsum"*, Fischer alternativ, Frankfurt am Main, 1993
Kornityky Horst, *"Der heilige Markt"*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1994
Lauraine Alain, *"Modernliğin Eleştirisi"*, çeviren: Hülya Tufan, YKY, İstanbul, 1994
Magistrat der Stadt Wien, *"Einkaufsverhalten der Wiener, Wiener Kaufkraftströme 1990"*, Viyana, 1993
Dujsik Hans, *"Mega-Center"*, *News*, sayfa 106-108, Viyana, 20.10.1994

AYAKLARINIZIN
SIHHATİNİ
ANCAK
BEYKOZ
BEYKOZ
KUNDURASI TEMİN EDER!
2 95
4 95
5 50
YERLİ MALLAR PAZARLARI

Genç Gibert Mağazası'nın Gizemi

Uğur Kökden

Aslında, inanılması oldukça güç bir öykü bu.

Çok eski zamanlarda geçmiş, mumyalarda kullanılan kumaşlar gibi bugün artık dokununca dağılıveren türden bir iç örgüsünün sahibi, hem benimsenebilir hem yadsınacak gibi bir tanıklık.

Bununla birlikte yolu Paris'e düşen herkesin, özellikle eski liseli öğrencilerin, kent halkından görkemli, ağırbaşlı ve soylu kişilerin çok iyi bildiği –içinde, şöyle ya da böyle onların da yer aldığı– özel bir öykü.

Nedense, üstünden zaman geçince, çeşitli söylentiler birbirine karışınca, gerçeklerle efsane iç içe girince, söz konusu öykünün yansıttığı görüntüler de, sırı dökülmüş aynalar gibi bulanıklaşıyor; bir bakıma tanınmaz, karmakarışık, biri öbürüyle kesişen ve örtüşen şekillere dönüşüyor daha çok.

Ama, zarar yok! Kalın çizgiler, kabaca bile olsa, ana gerçeği ortaya koyacak güçte.

Tüm Paris'in, dahası koca Fransa'nın tanıdığı bu dev mağaza, ışık-kentinin tastamam göbeğinde yükselmekteydi. Beşinci Bölgede. Yani, bir çeşit öğrenci kenti sayılabilecek –kent içindeki kent– Quartier Latin'de. Bir bakıma *Lafayette*'ten, *Le Printemps*'dan bile daha ünlü, daha gizemliydi bu mağaza. Ancak, ilk ikiye oranla müşterileri seyrek ve değişikti.

Jeun Gibert, altı katlı –bilinmeyen ek katları da vardı sanıyorum–, yaşlı, geçmişi efsanelere karışmış, gösterişli bir yapıydı. Geride kalan yıllarla yaşlandığını, herkesin ken-

disine kayıtsız koşulsuz saygı göstermesi gerektiğini duyurucasına, kurumlu bir hava yayardı çevreye. Bununla birlikte, derinden derine ancak duyumsanan hüzünlü bir yanı da hiç yok değildi. Belki, çekiciliğini bu doğal hüzne borçluydu –kimbilir?

Mağaza'nın her katı çok genişti; nerdeyse küçük bir yerleşim merkezine eşdeğer büyüklükte bir oturma alanına sahipti. Bölmeler, koridorlar, merdivenler, labirentler, asmakatlar, sonra yine merdivenler, yuvarlak lomboz pencereli çatı katları, derin bodrumlar, ayrıca malzeme deposu, koltuk ambarları vb...

Genç Gibert'in asıl ön cephesi, yani uzun yüzü, Saint Michael Bulvarı'na bakarken ikinci yüzü de –çünkü, o tam bir köşe taşını andırıyordu– küçük bir ara sokağa (rue de Medecine) açılıyordu. O sokakta Tıp Fakültesi'nin kimi bölümleri yer almıştı. Aynı zamanda, sık sık uğradığım küçük bir lokanta vardı: *La Fourchette*!

Bu çekici ve sevimli lokantayı –adı, "Çatal"dı– nedense çok severdim; orada yemek yemeyi, belki, Gibert'in havasını koklamak, ona yakın olmak için; belki de bütçeme uygun düştüğü için istiyor, seçiyordum.

Medecine Sokağı'nın az ötesinde, küçük Odéon Alanı'nın orta yerinde, yeşile çalan tunç bir koltuk üstünde, ağır ve hantal gövdeli, göbekli, şişman bir avukat oturmaktaydı. Bildiğim kadarıyla yıllardır oradaydı; koltuğunun kırık bacağı bile ilk gün nasılsa hep öyle duruyordu. Çevreden iyi görünmesine yardımcı olan, yükseltilmiş bir taban üstüne oturmakla birlikte, arkadaşlarına ihanet etmiş birisinin yalnızlığını taşıyordu. Koltuğunun ön ayaklarından biri –sanırım, onun ağırlığını taşıyamadığından– kırılmış, ancak kırık ayağın yeri bir dizi kalın ve sağlam ciltli kitapla payandalanmıştı.

Açıkça bilinmese de, Bay Danton'la Gibert Mağazası arasında gizemli ve üstü örtülü ilişkiler olduğu hep söylenegelmişti. Koltuğu dengede tutmak için gerekli, dayanıklı ve açık hava koşullarından etkilenmeyecek kitaplar da Gibert'den ödünç alınmıştı. Ancak, yıllardan beri kitapların geri verilmediği bilinen bir gerçekti.

* * *

Genç Gibert Mağazası, özellikle ilkyaz sonuyla güz başlangıcında gerçek bir arı kovanı gibi çalışır, içerisi gençlerden geçilmezdi. Onlar, başlıca müşterileriydi mağazanın.

Her katta, sonsuza dek uzanıyor izlenimi veren kitap rafları, Babil Kulesi'nin ilk inşaat yıllarındaki labirentlerini andırırdı. Ayrıca, bodrumdaki deponun –ve, koltuk ambarlarının da– kitaplarla tıkabasa dolu olduğu sıkça yinelenen bir söylentiydi.

Burası, gerçekte, bir eski kitap cennetiydi denebilir. Yıpranmış, az hırpalanmış, hiç örselenmemiş ya da taptaze kitaplar.

Öğrenim yılının ve/ya da sınavların bitişinin ardından gençler kitaplarını getirir; uygun ve belirli bir fiyatla Mağaza bunları satın alır; sonra da, yeni yılın kitapları –benzer biçimde az kullanılmış kitapları– düşük değerlerle öğrencilere satılırdı. Aslında, sürekli bir değiştokuş işlemi, üstü sertleşmiş bir sıcak lav ırmağı gibi alttan alta akar giderdi. Doğal olarak, ikili değil üçlü bir takastı bu. Kaldı ki, taraflar da birbiriyle yüz yüze gelmezlerdi. Ara yerdeki seçilmiş aracı, her zaman Mağaza'ydı.

Gibert'te isimler, anılar, çehreler, parmak izleri, kenar ya da dip notları, nice görünmeyen gözün ve isimsiz kimliğin akıttığı ışık, hepsi kitap tozlarına karışıyordu sessizce. Yıllar yılı hep böyle olagelmişti.

Aslında kitapların sahiplerinin de, büyüyen gölgeler ve görünmeyen hayaletler gibi bu büyük mağazada yaşadığı söylenmekteydi. Bir büyük ailenin üyelerini oluşturan bu cisimsiz varlıklar, geceleri, el ayak ortadan çekilince meydana çıkıyorlar; gizemli bir

müziğin eşliğinde hora tepiyorlardı. Onlar, sanki, el değiştiren kitapların değişmeyen ruhlarıydı.

Bu yüzden geceleri, her katta –özellikle, bodrum koridorlarında– açıklanamayan seslerin, karmaşık boğuk gürültülerin ve çok derinlerden gelen inlemelerin duyulduğu ağızdan ağıza aktarılıyordu. Otel odalarının duvarlarına sinen izler gibi göze görünmez, düğüm düğüm bir ilişkiler ağı *Gibert*'in içinde gece egemenliğini sürdürmekteydi.

Gerçekte, *Genç Gibert* Mağazası, yalın bir söyleyişle tüm dünya müşterilerine açık ve hepsine eşit düzeyde hizmet veren bir kurum niteliğine sahipti. Tarihinde, kimseyi kapısından geri çevirdiği duyulmamıştı. Belki, ayrıcalıklı bir örnek dışında. Onun da, geçerli, açıklanabilir ve önemli nedenleri vardı, denebilir.

Çünkü, Gibert'in hiç ödün vermeksizin benimseyip götürdüğü iş ilkesi, yıllar boyu hep "şimdiki zaman"ı yaşamış/yaşatmış bir ticaret evi oluşunda odaklanıyordu. Dolayısıyla, birkaç yüzyıldır babadan oğula geçen aile yönetiminde, bu ilke hep büyük bir titizlikle korunagelmişti. Sanki, Gibert Mağazası'yla özdeşleşmiş gizemli bir seçim, özgün bir yaşam biçimiydi.

Genç Gibert'in geçen yüzyılın başındaki atalarından biri, Napoléon ordularıyla Mısır'a dek gitmiş; Akkâ'da Türkler önündeki yenilgiden sonra, geri dönmeyi kendine yediremeyip o sıcak topraklarda kalmıştı. Anlatılanlara bakılırsa Doğu'nun çekimine kapılmış, Arapça öğrenerek yaşamın anlamını açıklayan bir Doğu bulmacasının çözümünü aramaya girişmişti. Bu yüzden, dönüşünde, Ortadoğu'dan getirdiği birtakım değerli levha ve sanat eşyasını Mağaza'da sergilemeyi uygun görmüştü.

Şimdi, *Genç Gibert*'in salonları, kimi duvarları ya da çift merdivenle çıkılan geniş sahanlıklarında, böyle birçok değerli tablo, eşya ve yazı, tıpkı çeşit çeşit kitaplar gibi, değişik uygarlıkların ürünlerini bir araya getirmişti. Onlar, insanlara inat, yüzyıllardır, barış içinde bir arada yaşamanın gizemini öğrenmişlerdi. Kendi aralarında uyguluyorlardı da pekâlâ.

Ara kat sahanlığının duvarında asılı, Arap harflerinin gotiği denebilecek kûfi yazı dizisiyle düzenlenen şu levha özellikle dikkat çekiciydi: "Göklerde ve yerde ne varsa, Allah'ındır!"

Belki, Mağaza'dakilerin tümü içinde en ilginci, buydu sanırım. Herhalde, büyükbaba Gibert, Mağaza'nın işlevine uygun biçimde, mülkiyette salt sahiplikten yalnızca kullanımı yeğ gören unutturulmuş bir yöntemi, bu tanrısal buyruğu vurgulamak amacıyla o kocaman levhayı getirmiş olmalıydı.

Öte yandan katların birinin geniş orta salonunu süsleyen, Bruegel'in elinden çıkma özgün *Körler Meseli* tablosuysa apayrı bir anlam taşımaktaydı. Bir körün yönlendirdiği öteki beş körün hareketleri, sergiledikleri dramatik öykü bir yana; görsel bir anatomi dersi yansıtan her köre ilişkin çizgi, renk ve gölgelerin bile insana yönelik özel bir bildiriyi amaçladığı açıktı.

Baba Bruegel gibi Baba Gibert de, kitap alış verişi yapılan bir büyük mağazada hiç olmazsa, insanların körler gibi davranmamasını istemiş olmalıydı.

* * *

O yıllarda, Genç Gibert Mağazası'nın yasal ve görünür etkinliğinin dışında birtakım yasadışı işlere de sahne olduğu hep kulaktan kulağa fısıldanmıştı. Ancak bu ikincil, paralel ve gizemli etkinlik, hiçbir zaman açıkça kanıtlanamamıştı. Somut belgeler, imzalı ifade verecek gözüpek tanıklar bulunamamış; yüzleştirilecek kişiler bir araya getirilememişti.

Söylentiler dikkate alınacak olursa, Gibert'in çok katlı mağazasında, kitap alım-satımıyla birlikte, aynı zamanda yasadışı "zaman ticareti" yapılmaktaydı. Görünmeyen tezgâhlarda, gizli katlarda, gözden uzak bodrumda ya da çatı aralarında kaçak zaman alınıp satılıyordu. Ama, öbürünün tersine, bunu bilen pek yoktu. Daha çok yabancılar ve yaşlılar, bu ticareti sürdürmeyi yeğliyorlardı.

Benzer biçimde kullanılmış zamanlar getiriliyor, buna karşılık gene kullanılmış –ama, görünüşte bu durumu pek anlaşılmayan– başka zamanlar satın alınıyordu. Ancak, kesin olan şu ki, hiç kimsenin satın aldığı "zaman" tam tamına yeni değildi. Elbet, alıcı da bu durumun bilincindeydi. Kendisiyle aynı zamanı paylaşanları gözlemleyerek ya da daha önce yaşamış toplulukların tarihinden bu gerçeği öğrenmemiş olmak olanaksızdı.

Doğruyu söylemek gerekirse, özgür bir seçim söz konusu değildi. Satın alınan malın –yani, insanın önündeki yaşanacak zamanın– seçiminde, müşterinin kendisine dayatılan bir zorunluluk vardı elbet, tıpkı zamanlar öncesinde belirlenmiş belirli bir yazgı gibi.

Açıkcası, ölüme benzer seçimsiz bir dayatmaydı bu tür bir zaman ticareti. Kesindi üstelik! Tartışmasız bir biçimde kesin!

Herkese pek görünmeyen gizli alıcılar, yanlarında kendilerinin öz malı ya da aileden kalmış eski zaman dilimlerini –paketlenmiş bir biçimde getirip– düşük bir fiyatla veriyorlar; "yeni" levhası taşıyan, başkalarınca başka dönemlerde kullanılmış "zamanlar" satın alıyorlardı. Sanırım, herkes hoşnuttu alışverişten ki, bu gizemli zaman ticareti her geçen gün daha yaygınlaşıyordu.

Ama, kimileri de, sattıklarıyla aldıkları arasında göze batan bir ayrım göremedikleri için böyle bir ticarette aldandıklarını düşünüyorlardı. Onlar, kuşkusuz, iki günleri birbirine eşit olan kişilerdi.

Genç Gibert Mağazası'nın eski yıllara oranla çok bakımlı ve temiz olduğunu söylemek güçtü. Ayrıca, gün geçtikçe daha çok kirleniyordu. Mağaza'nın merdivenleri, bodrumdaki gizli raflar, pencere aralıkları, kapı kanatları, tabloların arkaları ve yer halılarının yün kıvrımları, genç saçlara dökülen gümüş zaman lekesi gibi külrengi bir tozla dolmuştu.

En çok kirlenen de, bir köşe başını sessizce süsleyen Rembrandt tablosuydu kuşkusuz. Çok büyük boyutlardaki bu tabloda –aslı, gerçekten böylesi büyük müydü acaba?– ağaran sakalı göbeğine dek inmiş bir yaşlı filozof, gölgeler içinde nerdeyse görünmez durumdaydı. Buna karşılık, yanı başında, boş odadan yukarıya doğru çıkan sarmal demir merdiven parlak bir ışık altında resmedilmişti. Yaşlı Gibert, bu tabloyu astırırken o sarmal merdivenin aslında zamanı gösterdiğini söylemişti –birtakım geveze, başıboş ağızlara bakılırsa.

Ancak insan, ister o merdivenden yavaş yavaş inerken o filozof gibi yaşlansın, isterse güneşten gölgeye doğru gerçekleştirdiği uzun yürüyüşün sonunda karanlıkların bekleme odasına varsın, sonuç hiç değişmiyordu.

Zaman, kaçınılmaz biçimde iki ucu birleşen kapalı bir çember değildi; düşey düzlemde biri öbüründen bir vida adımı ölçeğinde yukarıda, birbirinin ardılı bir dizi sonsuz çemberden oluşmaktaydı.

Onun için satın alınan "zamanlar", hem yeni hem de bir ölçüde kullanılmış sayılabilirdi. Başkaca bir deyişle biri için "eski" olan, sanki öbürü için "yeni"ydi.

Acaba her söz, davranış ve seçim, bulmacanın özüne uygun olarak önceden saptanmış, bir yere kaydedilmiş de, uyanmak ve gerçekleşmek için "saat"ini mi bekliyordu?

O halde, zaman iki ayrı kez işliyor demekti. Biri her şeyin başlangıcında; zamanların öncesinde ve ruhların evreninde. Öbürü de, öznenin, yani yazgının kendine özgü gerçekleşme saatinde.

Buna göre, kendisine yöneltilmiş soruya, kendi geleceği ve sorumluluğu adına insanın verdiği karşılık, gerçekte, geçmişte yaşanmış gizli bir söz verme –bir ant içme– demekti. Dolayısıyla, insan, ancak geçmişiyle var olabilir; yani, matematiksel bir kesinlik içinde o geçmişle bir bütünlük kazanması düşünülebilirdi.

Bu yüzden, Genç Gibert'in Mağazası'na o gizli ticaret için gelmiş alıcılar, yalnız kendilerine özgü –yalnızca onları bekleyen– hazır bir "zaman"ı alabiliyorlar olmalıydı.

Aldıkları da, bir çeşit zilyet zamandan daha başka bir şey değildi.

* * *

Öte yandan, Mağaza'nın bir kesiminin istenerek –doğal ki, aynı nedenle– düşlere ayrıldığı dile getirilmişti. Özenle sınıflandırılmış kılı kırk yararak bilgisayara yüklenmiş düşlere.

Bu müşteri düşlerinin gerçekte dünü mü, yoksa geleceği mi gösterdiği tam olarak bilinemiyordu. Daha doğrusu, hiç kimse bilmiyordu. Ancak bilgisayarda her düş, sahibinin hem geçmişini hem de geleceğini temsil eden kesitlerde –bununla birlikte, tek bir yerde– kayıtlı bulunuyordu.

Gibert Mağazası'nda alınan ve satılanların çoğunun sıradan, birbirinin eşi ya da benzeri –renksiz, kokusuz, kimliksiz– zamanlar olduğu saklanmıyordu. Bunlar, aslında, anıları olmayan insanların sattıkları mallardı bir bakıma. Tıpkı, dönem dönem kimi nesnelerin kullanım hakkının el değiştirmesi gibi. Gerçekte ilk sahibi bilinmeyen, zaten bilinmesinde de bir yarar bulunmayan türden mallardı genellikle.

Nitelikli ve olağandışı olanlara gelince, gerçi çok insanın gönlünden öylesi geçebilir, ama bu malların yalnızca çok önceden bilinen, ismi belirli seçilmişlere verildiği geçiyordu hep söylentilerde.

Yalnız bir gün, o hiç unutulmayacak duru, ışıklı bir temmuz gündüzünde, Gibert'e giysileriyle Kuzey Afrikalı Berberîleri andıran bir erkek gelmişti. Uzun boylu, çok zayıf, açık buğday tenli, uzun kıvırcık kızıl sakallı bir yabancı. Ayağına eski Roma sandaletleri giymiş, beli kuşaklı, uzunca saçlı bu genç adam, yanında köpeğiyle birlikte Mağaza sahiplerine başvurarak, yeni zamanlardan yedi kişilik bir miktar satın almak istediğini söylemişti. Ancak gerekli parayı sağlayamıyordu. Daha doğrusu verdiği para, nerdeyse unutulmuş çok eski yüzyılların malı, tarihsel bir gümüş sikkeydi. Üstünde, dönemin imparatorunun resmiyle bir zeytin tanesi ve kısa, enli bir de kılıç kabartması yer almıştı.

Gibert'ler şaşırmışlar, duraksamışlar, herhalde çok da üzülmüşlerdi.

Ancak, satış işlemi gerçekleşmemişti. Çünkü yabancıya verilecek, kullanılmış ya da yeni hiçbir uygun mal bulunamamıştı. Yani o anın gereği olarak yoktu. Tarihselle çağdaşın bu uyuşmazlığının, uzun sürmüş bir uykunun açıkça sonu demek olduğu, (daha doğrusu, o ve arkadaşları için bir çeşit ölümün çağrısı anlamı taşıdığı) Berberî'ye anlatılmak istenmişti. Doğal olarak bu denli açık sözcüklerle ve doğrudan değil, elbet.

Bunun üzerine, besbelli, millerce uzaktan ve bir uykudan gelen yabancı çok içerlemişti. Çok içlenmişti. Ama, ne yapılabilir?

Denilir ki, Gibert Mağazası'ndan ilk ve son kez geri çevrilen müşteri, bu garip, üzgün ve zaman dışı Berberî olmuş.

Bu arada Mağaza'nın birtakım öteki müşterilerine gelince, onlar da kuşkusuz para-

sal bakımdan daha çekici geldiği için olmalı, iyiden iyiye eski, çok eski zamanlara daha çok düşkün oluşlarıyla ünlenmişler. Eskiyi ellerindeki kendi zamanlarına, öz gelecekle-rine, açıkça yeğ tutuyorlar. Bir bakıma geçmişe düşkünlük ya da geçmişe sığınmak kabul edilmiş, böylesi bir tavır. O denli umutsuzca pençelerini geçirmiş olmalı, geçmiş bu insanlara.

Belki de onlar, tek bir dünyada yaşamaktaydılar: "geçmiş"te! Onlar için, "bugün" hiç olmamıştı. Nedeni bilinmez, "şimdiki zaman"la uzlaşmayı asla başaramamıştı bu tür insanlar.

Dahası, "gelecek" bile yoktu bu kesim için. Geleceği, köhne ve üşengeç bir değirmenin dönme temposuyla öğütüp geçmişe dönüştürmekten özel, bencil ve acı verici bir tat aldıklarını söylemek abartma sayılmazdı herhalde.

* * *

Bu arada, söylentiler doğruysa elbet, 1900 yılı yılbaşı gecesi –ve, aynı zamanda yüzyılbaşı– kutlanırken, uzun eğlence masasındaki "güvercin yürekli bir Alman kartalı", XIX. yüzyılın bir umut yüzyılı olduğunu, yeni girecek yüzyılınsa bu umutların gerçekleşeceği bir kutlu zaman dilimi olacağını dile getirmişti.

Ne yazık ki, bu öngörü gerçekleşmedi. O yiğit, yürekli ve özverili kadın, kendi ölümüyle bile kaçınılabilir "son"u önleyemedi.

Herhalde, Baba Gibert, sonucu birkaç yüzyıl önceden biliyordu. Böyle bir öngörüye dayanarak olmalı ki, gösterişli mağazasının en görkemli duvarına, yüksek değeri ve karşı konulmaz albenisi kuşaktan kuşağa aktarılan bir hat koydurmuştu: "Zamana ant olsun ki, insan zarardadır!"

Çivit mavisi gergin ipek bir kumaş üstüne, altın tozu mürekkebe batırılmış harflerle –ve, son derece işlek bir sülüs hatla– yazılmıştı bu anlamlı cümle. Yazıyı çerçeveleyen dikdörtgen levhanın ahşap kısmı bile, başlıbaşına bir sanat ürünüydü. Uzak bir ülkeden, ama Ortadoğu'dan geldiği gün gibi açıktı yine de.

Doğu'nun son kutsal kitabından aktarılan o gizemli ve evrensel cümle, tam bilinmeyen bir hazinenin anahtarı gibi, ister istemez insanın candiline ağır bir baskı uygulayan tuhaf bir duygu uyandırıyordu.

Bu kapalı sözün anlamı neydi?

Acaba, zaman, insan için yalnızca bir sınav mı demekti? Bir oyalanma nesnesi; gerçekleştirilecek şu ya da bu seçimin kaba, işlenmemiş hammaddesi; ya da bir yanılsama malzemesi?

Öyle ya, sonlu bir varlık olan insan sonsuzu –yani zamanı– nasıl kavrasın? Ola ki, matematik de, bu yüzden insana Tanrı tarafından bağışlanmış bir armağan olsun! İnsanların zamanı algılayabilmesi ve anlaması için!

Neden eski uygarlıklar, sürekli gökyüzünü gözlemleyip araştırdılar? Birbiri ardısıra, gökbilimini geliştiren bir süreç izlediler? Eski Mısır'la Mayaları birleştiren ortak kubbe, tepemizdeki gizemli gökyüzü değil mi? Hem ışıklı hem karanlık gökyüzünü.

Gök yüzeyinin parıltılı kabartmalarını, onların hareketlerinin büyüleyici düzenini izlemek, zaman üstüne düşünmek değil de ne?

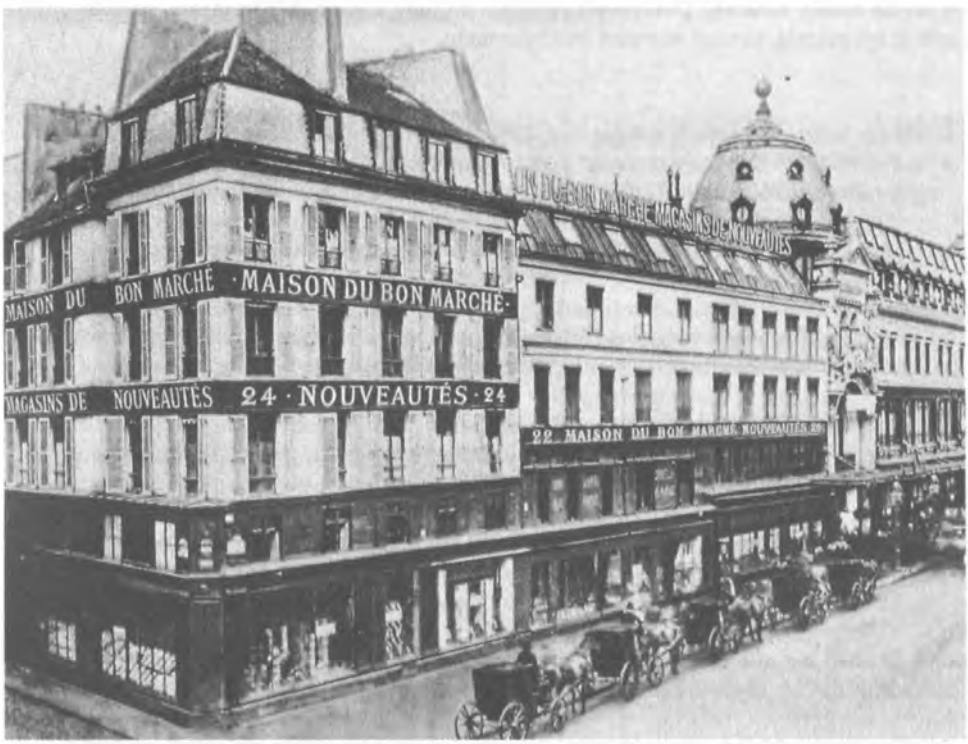
* * *

Aslına bakılırsa, Gibert ailesinin sıkı sıkıya koruduğu gizle Mağaza'nın kuruluş nedeni ve işlevinin aynı olması gerekiyordu. Büyükbabanın çözümünü aradığı bulmaca,

gerçekte, insanın içtiği üç antın anlamı ve sırasıydı. Baba Gibert'in sorularına cevaplarını bulduğu; ancak o tarihten sonradır ki, Mağaza'sını inşa ettirerek ona gerçek görevini yüklediği söyleniyordu. Kitap alım satımı çok daha sonra, Mağaza'nın asıl görevine bir çeşit örtü oluşturması amacıyla seçilmişti.

O sıralarda, yani başlangıç yıllarında, Bruegel'in tablosu önünden her geçişinde, Baba Gibert, kanına karışan Doğu gizemiyle olsa gerek, Şirazlı bir büyük şairin dizesini mırıldanır dururmuş: "Körler mahallesinde ayna satarak geçti hep ömrüm!"

Ancak, üç antın anlamını çözünce bir daha bu dizeyi söylemez olmuş. Üç ant, sıkı sıkıya saklanan giz çözülünce görülmüş ki, insanın kendisini sonsuza dek bağlayan göksel bir sözleşmeden başka bir anlam taşımıyor. Ve, insan, kabul etsin ya da etmesin, hep o andın sahibi kalacak! Dolayısıyla, insanın andıyla zaman, bir kumaşın tersiyle yüzü gibi iç içe geçmiş, sürekli birbirini bütünlemekte.

Dünyanın her köşesinden gelen tüccarların uğrak yeri Paris'teki muhteşem Bon Marché.

Bir Tüketim Kuramı Üzerine(*)

Jean Baudrillard

Homo œconomicus'*un otopsisi.*

Bu bir masaldır: "Bir varmış, bir yokmuş, bir zamanlar Kıtlık içinde yaşayan bir Adam varmış. Birçok serüvenden ve Ekonomi Biliminde uzun bir yolculuktan sonra, adam Bolluk Toplumuyla karşılaşmış. Birbirleriyle evlenmişler ve bir sürü gereksinimleri olmuş." *"Homo œconomicus*'un güzelliği, diyordu A.N. Whitehead, aradığını tam olarak bilmemizdi." Altın Çağın bu insan taşılı zamanımıza yakın dönemde İnsan Doğasıyla İnsan Haklarının birleşmesinden doğmuş ve yoğun bir biçimsel usçuluk ilkesiyle donatılmıştır, bu ilke onu:

1. Hiç duraksamadan kendi mutluluğunu aramaya;
2. Kendisini en çok doyuma ulaştıracak nesneleri öncelikle seçmeye iter.

Acemice olsun, bilgince olsun, tüketim hakkındaki tüm söylem bir masalın söylencesel kesiti olan şu kesit üzerinde eklemlenmiştir: Onu, kendisini doyuma "ulaştıracak" nesnelere "iten" gereksinimlerle "donatılmış" bir Adam. İnsan hiçbir zaman doyuma ulaşmadığından (onu bununla suçlarlar zaten) aynı öykü durmadan eski fabların geçmişe karışmış açıklığıyla yeniden başlar.

Bazı söylemler şaşırtır: "Gereksinimler, ekonomi biliminin uğraştığı tüm bilinmeyenler arasında bilinmemek için en ayak direten ne varsa onlardır." (Knight.) Ama bu kuşku gereksinimler hakkındaki uzun sözlerin, Marx'tan Galbraith'a, Robinson Crusoé'den Chombart de Lauwe'e dek insanbilim konularını savunanlarca bağlılıkla söylenmesini engellemez. Ekonomiciye göre bu "yararlılıktır": Herhangi bir özgül malı tüketmeyi, yani yararlılığını yok etmeyi istemek. Gereksinim serbest mallarla erek haline getirilmiştir bile, öncelikli seçimler de pazarda sunulan ürünlerin bölümlenmesiyle yön-

(*) Jean Baudrillard, *La Société de Consommation*, Denoël, 1970.

lendirilmiştir: Bu aslında *ödeme gücü olan istem*dir. Ruhbilimciye göre bu "güdülenme"dir, "object-oriented" (yönelinen nesne) azaldıkça "instinct-oriented" (yönlenen içgüdü) artar, kötü tanımlanmış, bir tür önceden var olan gereklilikten biraz daha karmaşık bir kuram. Biraz daha geriden gelen toplumbilimcilere ve ruh-toplumbilimcilere göre bunda "toplum-ekinsel" bir olgu vardır. Ne gereksinimlerle donatılmış ve doğa tarafından bu gereksinimleri karşılamaya itilen *bireysel* bir varlığın insanbilimsel koyutundan, ne de tüketicinin özgür, bilinçli ve istediğini biliyormuş gibi kabul edilmesinden kuşkulanılır (toplumbilimciler "derin güdülenmeler"den kuşkulanırlar), ama bu ülküsel koyutun temelinde gereksinimlerin bir "toplumsal devinim"i olduğu kabul edilir. Öbeğin bağlamından alınmış uygunluk ve rekabet modelleri ("Keep up with the Joneses")[1] ya da tüm topluma ya da tarihe bağlanan büyük "ekinsel modeller" oynatılır.

Kabaca üç durum çıkar ortaya:

Marshall'a göre gereksinimler birbirine bağımlı ve ussaldır.

Galbraith'a göre (bu konuya sonra yeniden geleceğiz) seçimler inandırma yoluyla zorla benimsetilmiştir.

Gervasi'ye (ve öbürlerine) göre gereksinimler birbirine bağımlıdır ve (ussal bir hesaptan çok) bir öğrenimden kaynaklanır.

Gervasi: "Seçimler rastgele değil, toplumsal açıdan denetlenmiş biçimde yapılmıştır ve içinde gerçekleştikleri ekinsel modeli yansıtırlar. Herhangi bir mal ne üretilir ne de tüketilir: Mallar bir değerler dizgesi bakımından bir anlam içerirler" Bu, bütünleşme anlamındaki tüketim konusuna bir bakış açısı getirir: "Ekonominin amacı *birey için* üretimi en yüksek noktasına çıkarmak değil, toplumun değerler dizgesiyle bağlantılı üretimi en yüksek noktasına çıkarmaktır." (Parsons) Duesenberry de aynı düşünceyle tek seçimin, malları aşamalanma düzenindeki konumlarına göre değiştirmekte yattığını söyleyecektir. Sonunda, bizi, tüketicinin davranışını toplumsal bir olgu olarak düşünmeye iten seçimlerin, bir toplumdan öbürüne ayrımı ve aynı toplumun içinde benzerlikleridir. Burada ekonomicilerle duyumsanır bir ayrım vardır: Ekonomicilerin "ussal" seçimi uygun seçime, uygunluk seçimine dönüşmüştür. Gereksinimler değerleri hedeflediği ölçüde nesneleri hedeflemez, ayrıca gereksinimlerin karşılanması öncelikle *bu değerlerin benimsenmesi* anlamına gelir. Tüketicinin temel, bilinçsiz, kendiliğinden seçimi özel bir toplumun yaşam biçemini kabul etmesi demektir (öyleyse bu bir seçim değildir! –ve tüketicinin özerklik ve egemenlik kuramı daha burada bağdaşmaz).

Bu toplumbilim, Riesman tarafından sıradan Amerika'nın temel kalıt türünü oluşturan malların ve hizmetlerin bütünü olarak tanımlanan "standart package" kavramında doruk noktasına ulaşır. Bu, düzenli artışla ulusal yaşam düzeyine indekslenmiş, istatistiksel bakımdan en iyi alt sınırı ve orta sınıflara uygun bir modeli oluşturur. Bazılarınca aşılmış, bazıları için düşlenen bir model, american way of life'ı[2] özetleyen bir *düşünce*dir bu. Burada da "Standard Package" uygunluk *ülküsünü* belirttiği ölçüde malların özdekselliğini (televizyon, banyo, araba, vb...) belirtmez.

Tüm bu toplumbilim bizi pek ileri götürmez. Uygunluk kavramının yalnızca dev bir eşsözü (burada orta halli Amerikan, kendisi de tüketilmiş malların ortalama istatistiğiyle tanımlanan "Standard Package"larla tanımlanıyor –ya da toplumbilimsel olarak: Bir birey belli bir öbeğin içinde yer alıyor, çünkü belli malları tüketiyor ve belli malları tüketiyor, çünkü belli bir öbeğin içinde yer alıyor) barındırmış olmasının dışında, eko-

(1) "Joneslar'ın bizi geçmesine izin vermeyin!"

(2) *Selection du Reader's Digest* tarafından yürütülen ankette (A. Piatier: *Structures et Perspectives de la consommation européenne*) beliren yapı, ABD için olduğu gibi dev bir orta sınıfın yapısı değil, bu lüks yığınına (spor araba, stereo alıcı, ikinci bir konut) sahip olmayan ve bu nedenle Avrupalı adına layık olmayan bir çoğunluğa model olarak kullanılacak bir azınlığın, seçkin bir tüketim kesiminin ("A"lar) yapısıdır.

nomicilerde bireyin nesneye olan bağında karşımıza çıkan biçimsel usçuluk koyutu, burada bireyin öbeğe olan bağına geçirilmiştir yalnızca. Uygunluk ve gereksinimlerin karşılanması dayanışıktır: Mantıklı bir eşdeğerlilik ilkesine göre bir öznenin nesnelere upuygunluğuyla bir öznenin *ayrıymış gibi duran* bir öbeğe upuygunluğu aynıdır. "Gereksinim" ve "kural" kavramları bu olağanüstü upuygunluğun karşılıklı anlatımıdır.

Ekonomicilerin "yararlılık" kavramıyla toplumbilimcilerin uygunluğu arasında Galbraith'ın kazanç tutumları ve "geleneksel" kapitalist dizgenin belirgin özelliği olan parasal güdülenmeyle örgüt döneminin belirleme ve özgül uyarlama tutumları ve teknostrüktürün tutumları arasında kurduğu ayrımla aynı ayrım vardır. Tüketiciyi ereksel usçu hesabında ülküsel olarak özgür kabul eden ekonomicilerde belirmeyen, (bu nedenle de) ama Galbraith'da olduğu gibi ruh-toplumbilimcilerde beliren temel sorun *gereksinimlerin koşullanması* sorunudur.

Packard'ın *Belli Etmeden İnandırma*sından ve Dichter (ve bazılarının) *İsteğin Stratejisi*nden beri, bu gereksinimlerin koşullanması konusu (özellikle reklam yoluyla) tüketim toplumu hakkındaki söylemin en gözde konusuna dönüşmüştür. Bolluğun artması ve "yapay gereksinimler" ya da "deliler" hakkındaki büyük yakınma beraberce aynı kitle ekinini besler, hatta sorun hakkındaki bilgince ideolojinin bile buna katkısı olur. Bu ideoloji kökünü genelde insan geleneğinin eski bir töresel ve toplumsal felsefesinden alır; Galbraith'daysa, daha kesin bir ekonomi ve siyasa düşüncesine dayanır. Biz de *L'Ère de l'opulence* (Bolluk Dönemi) ve *Le Nouvel État industriel* (Yeni İşleyimsel Devlet) adlı iki kitabından yola çıkarak Galbraith'a bağlanacağız.

Kısaca özetlersek, çağımızın kapitalizminin temel sorununun artık "kazancın en yüksek noktasına çıkarılması"yla "üretimin ussallaştırılması" (girişimci düzeyinde) arasındaki karşıtlıkta değil, gücül olarak sınırsız bir üretimle (teknostrüktür düzeyinde) ürünleri piyasaya sürme gerekliliği arasındaki karşıtlıkta yattığını söyleyebiliriz. Yalnızca üretim çarkını değil, tüketim istemini de denetlemek, yalnızca fiyatları değil, bu fiyata istenecek şeyi de denetlemek bu evrede dizge için yaşamsal hale gelir. Üretim ediminden önceki yordamlarla (pazar araştırmaları, yoklamaları) ya da sonraki yordamlarla (reklam, pazarlama, koşullama), genel uygulama "karar verme gücünü satın alandan –kendisinde söz konusu edim hiçbir denetlemeye yer vermez– alıp işletmeye geçirmektedir, işletme bu gücü istediği gibi biçimlendirebilir." Daha da genel olarak: "Öyleyse bireyin davranışının pazara göre ve genel toplumsal tutumunun da üreticiye ve teknostrüktürün ereklerine göre uyarlanması dizgenin doğal özelliğidir (şöyle demek daha iyi olurdu: *Mantıksal* özelliğidir). Bu uyarlamanın önemi işleyimsel dizgenin gelişmesiyle artar." Galbraith'ın, önceliğin tüketiciye ait olduğu ve pazarda üretim işletmeleri üzerinde etkisi olduğu kabul edilen "klasik düzen"e karşıt olarak *"devrik düzen"* diye adlandırdığı şeydir bu. Burada pazarın davranışlarını denetleyen, toplumsal tutumları ve gereksinimleri yönetip ayarlayan üretim işletmeleridir. Bu işletmeler üretim düzeninin bütünsel diktatörlüğüdür, en azından böyle olma eğilimindedirler.

Bu "devrik düzen", ekonomik dizgede gücü kullananın birey olduğu klasik düzenin temel söylencesini yıkar, en azından bu eleştirel değerdedir. Bireyin gücüne verilen bu önem örgütlenmenin onaylanmasına büyük katkıda bulunmuştur: Üretim düzenine uygun düşen tüm işleyiş bozuklukları, zararlılıklar, karşıtlıklar aklanmıştır, çünkü hepsi tüketici egemenliğinin işlediği alanı genişletiyordu. Sayesinde pazar üzerinde gerçek istemin, tüketicinin derin gereksinimlerinin egemenliği kurdurtmak istenilen tüm ekonomik çark ve pazar araştırmalarının, güdülenmelerin, vb. ruh-toplumbilimsel çarkı, yalnızca bu istemi pazarın ereklerine sürükleme, aynı zamanda da bu hedef süreci, tersine

bir süreç ortaya atarak sürekli gizleme amacıyla vardır. "İnsan ancak otomobillerin satışının, üretiminden daha güç hale gelmesinden sonra insan için bir bilim konusuna dönüşmüştür."

Böylece Galbraith, emperyalist yayılımında teknostrüktürce kullanılan ve istemin tüm değişmezliğini olanaksız kılan "yapay hızlandırıcılar" yoluyla[3] istemin yüksek gerilime ulaştığını açıklar. Gelir, saygınlığı satın alma ve aşırı çalışma; sapıtmış bir kısır döngüyü, "fizyolojik" gereksinmelerden görünüşte "sınırsız gelir" ve seçme özgürlüğü üzerine kurulmuş olmasıyla ayrılan ve böylece istenildiği gibi biçimlendirilebilir bir nitelik alan "ruhbilimsel" denilen gereksinimlerin artması üzerine kurulmuş tüketimin cehennemi andıran çerçevesini oluşturur. Reklam burada hiç kuşkusuz başlıca rolü oynar (başka bir düşünce uzlaşımsal olmuştur). Bireyin gereksinimleri ve mallarla uyum içindeymiş gibi görünmektedir. Sonuçta, diyor Galbraith, reklam işleyimsel dizgeyle uyum içindedir: "Mallara böylesine önem veriyormuş gibi görünmesi dizgeye de önem vermesinden kaynaklanır, ayrıca teknostrüktürün toplumsal açıdan önemini ve saygınlığını da savunur." Ondan kendi yararına toplumsal hedefler alan ve kendi hedeflerini toplumsal hedefler gibi benimseten dizgedir: "General Motors için iyi olan..."

Tüketicinin özgürlüğünün ve egemenliğinin bir yutturmaca olduğunu kabul etmekle bir kez daha Galbraith'la (ve bazılarıyla) aynı düşünceyi paylaşıyoruz. Gereksinimlerin giderilmesi ve bireysel seçimle (ama öncelikle ekonomiciler tarafından) beslenen ve tüm bir "özgürlük" uygarlığının doruk noktasına ulaştığı bu yutturmaca işleyimsel dizgenin ideolojisidir, keyfilik ve toplu zararlılık bunu kanıtlar: Kötülük, kirlilik, ekinsizleşme –yani tüketici kendisine *seçme özgürlüğünün zorla benimsetildiği* bir çirkinlik ormanında egemen. Böylece devrik düzen (yani tüketim *dizgesi*) ideolojik açıdan *seçim dizgesini* tamamlar ve onun yerini alır. Bireysel özgürlüğün geometrik biçimli uzamları olan alışveriş merkezleri ve seçim hücreleri de dizgenin besleyicileridir.

Gereksinimlerin ve tüketimin bu "teknostrüktürsel" koşullanmasının çözümlenmesini uzunca açıkladık çünkü bu çözümleme bugün sınırsız bir erkte ve çünkü "delilik" sözde-felsefesinde nasıl olursa olsun gövdeleştirilmiş biçimde, tüketimin içine giren gerçek bir toplu gösterimi oluşturur. Ama çözümleme, hepsi de ülküsel insanbilimsel koyutlarını yansıtan temel hedeflerle doğrulanır. Galbraith'a göre, bireyin gereksinimleri değişmez hale getirilebilir. İnsanın *doğasında*, "yapay hızlandırıcılar" olmadan da, ona hedeflerinin, gereksinimlerinin ve aynı zamanda çabalarının sınırlarını zorla benimsetecek bir *ekonomik ilke* gibi bir şey vardır. Kısacası, en yüksek düzeyde bir doyum değil de "uyumlu", bireysel düzlemde dengelenmiş ve yukarıda tanımlanmış aşırı artırılmış doyumların kısır döngüsüne girmek yerine, kendisinin de toplu gereksinimlerle uyum içinde olduğu bir toplumsal düzenlemeyle eklemlenebilmesi gereken doyuma eğilimdir bu. Ama tüm bunlar gerçekleşmesi bütünüyle olanaksız ülkülerdir.

1. "Gerçek" ya da "yapay" doyumlar ilkesi konusunda Galbraith ekonomicilerin şu "yanıltıcı" düşüncelerine karşı çıkar: "Savurgan bir kadının yeni bir elbiseden aldığı doyum hissinin aç bir işçinin bir hamburgerden aldığı doyum hissiyle aynı olduğunu hiçbir şey kanıtlamaz –ama tersini de hiçbir şey kanıtlamaz. Öyleyse kadının isteğiyle açın isteği eş düzeyde tutulmalıdır." "Saçma," der Galbraith. Ya da en azından, hiç de böyle yapılmamalıdır (ve klasik ekonomiciler burada, ona karşı neredeyse haklıdırlar – yalnızca bu eşdeğerliliği belirlemek için ödeme gücü olan istem düzeyinde kalırlar: Böylelikle tüm sorunları atlarlar). En azından, tüketicinin kendi doyumu açısından hiçbir şey bir "yapmacık" sınırı çizmeye olanak sağlamaz. Televizyondan ya da ikinci bir konuttan

(4) Bu reklamın "pıhtılaşmayı önleyen" etkisidir (Elgozy).

zevk almak "gerçek" özgürlük olarak algılanır, kimse bunu bir delilik olarak görmez, yalnızca aydın, ahlakçı idealizmin derinliklerinden söyleyebilir bunu, ama bu, olsa olsa onu deli bir ahlakçı gibi gösterecektir.

2. "Ekonomik ilke" konusunda Galbraith şöyle diyor: "Ekonomik gelişme diye adlandırılan şey, kabaca insanların gelir hedeflerini ve dolayısıyla çabalarını sınırlamak için kendilerini zorlama eğilimlerini yenebilecek bir strateji düşünmektir." Ve Kaliforniya'daki Filipinli işçilerin örneğini verir: "Giyim alanındaki rekabete bağlı borç baskısı bu mutlu ve uyuşuk ırkı çağdaş bir iş gücüne dönüştürdü." Bu örneğine, batıdan gelen aletlerin en büyük ekonomik uyaran kozu oluşturduğu azgelişmiş ülkeleri de ekler. Gelişmenin sürekli baskısına bağlı olarak "zorlanma" ya da tüketime sıkı bir ekonomik hazırlık kuramı diye adlandırabileceğimiz bir kuram çekicidir. İşleyimsel dizgenin evriminde, *mantıksal sonuç* olarak tüketim sürecinin zorlamasıyla iş saatlerinin ve davranışların, XIX. yüzyıldan bu yana da işleyimsel üretim sürecinde çalışanların düzenlenmesinde[4] ekinlileştirmeyi getirir. İyi de, öyleyse tüketicilerin *neden* "zokayı yuttuklarını", neden bu strateji karşısında dayanamadıklarını açıklamak gerekecektir. Bu soruyu "mutlu ve uyuşuk" bir doğaya yöneltmek ve dizgeye mekanik bir sorumluluk vermek çok kolaydır. Uyuşukluğa, sürekli baskıya olan eğilimden daha "doğal" bir eğilim yoktur. Galbraith'ın görmediği –ve bireyleri dizgenin geçici, saf kurbanları gibi işin içine katmasında onu zorlayan– değişmenin tüm toplumsal mantığıdır, "demokratik" toplumda bütünüyle rol alan, toplumsal yapıdaki ayırıcı temel sınıf ya da kesim süreçleridir. Kısacası, burada eksik olan ayrımın, orunun, vb. bütün bir toplumsallığıdır, tüketimi "uyumlu" (yani "doğanın" ülküsel kurallarına göre sınırlandırılabilir) bir kişisel doyum işlevi gibi değil de sınırlı bir toplumsal *etkinlik* gibi gören bu toplumsallığa bağlı olarak tüm gereksinimler göstergelerin ve ayrımların *nesnel* toplumsal bir istemine göre yeniden düzenlenir. İleride bu konuya yeniden değineceğiz.

3. "Gereksinimler gerçekte üretimin meyveleridir" diyor Galbraith ne kadar doğru söylediğini bilmeyerek. Çünkü bilinçli ve uyanık haliyle bu savdan anladığı, bazı gereksinimlerin doğal "gerçekliği"nin ve "yapay" yolla büyülenmesinin daha ustaca bir yorumudur yalnızca. Galbraith, üretici dizge olmazsa, birçok gereksinimin var olmayacağını söylemek istiyor. Bundan da işletmelerin herhangi bir malı ya da hizmeti üreterek, aynı zamanda bunları kabul ettirmeye özgü tüm öneri yollarını da ürettiklerini, yani gerçekte bu mal ya da hizmetlere uygun gereksinimleri "ürettikleri"ni anlıyor. Burada önemli bir ruhbilimsel boşluk vardır. Burada, *bitmiş nesnelere* ilişkin gereksinimler önceden kesin olarak belirlenmiştir. Ancak şu ya da bu nesneye gereksinim duyulur ve tüketicinin tini gerçekte bir vitrin ya da bir katalogdan başka bir şey değildir. Şu da doğrudur ki, insan hakkında böylesine yalın bir görüşle varılacak yer ancak şu ruhbilimsel çöküntüdür: görgül nesnelerin yansıtıcılarından yansıyan görgül gereksinimler. Oysa bu düzeyde Koşullanma savı yanlıştır. Tüketicilerin belli bir buyruğa karşı nasıl direndikleri, eşyalar yelpazesinde "gereksinimleri"nden nasıl yararlandıkları, reklamın ne ölçüde sınırsız bir erke sahip olmadığı ve bazen ters tepkilere neden olduğu, aynı "gereksinim"e göre bir nesneden öbürüne hangi değişikliklerin yapıldığı bilinir. Kısacası, görgül düzeyde üretim stratejisinin içinden ruhbilimsel ve toplumbilimsel nitelikli bütün bir karmaşık strateji gelip geçer.

Doğru olan, "gereksinimlerin üretimin meyveleri" olduğu değil, GEREKSİNİMLERİN DİZGESİNİN ÜRETİM DİZGESİNİN ÜRÜNÜ olduğudur. Bu bütünüyle farklıdır. Gereksinimlerin dizgesinden, gereksinimlerin bir bir, nesnelerin her birine göre üretil-

(4) Bkz. yukarıda, daha ileride: "Üretici güçlerin ortaya çıkması bakımından tüketim."

miş değil, tüketici güç olarak, *üretim güçleri*nin daha genel çerçevesinde küresel bir kullanılabilirliğe göre üretilmiş olduğunu anlıyoruz. İşte bu anlamda teknostrüktürün imparatorluğunu yaydığı söylenebilir. Üretim düzeni zevk düzenini kendi yararı adına "almaz" (doğrusunu söylemek gerekirse, bunun bir anlamı yoktur). Zevk düzenini yadsır ve her şeyi bir üretici güçler dizgesinde yeniden düzenler. *Tüketimin* bu *soyağacını* işleyimsel dizgenin tarihi boyunca izleyebiliriz:

1. Üretim düzeni geleneksel aletten bütünüyle farklı bir teknik dizge üretir: Makine/üretici güç.

2. "Varsıllık"tan ve önceki değiş tokuş biçimlerinden bütünüyle farklı bir yatırım ve ussal dolaşım dizgesi üretir: Anapara/ussallaştırılmış üretici güç.

3. Somut çalışmadan, geleneksel "yapıt"tan bütünüyle farklı, dizgeleştirilmiş soyut üretici gücünü, ücretli işgücünü üretir.

4. Ve gereksinimleri; ussallaştırılmış, birleştirilmiş, denetlenmiş bir bütün olarak istem/üretici gücü; üretici güçlerin ve üretim süreçlerinin tam bir denetleme sürecindeki öbür üçünün tamamlayıcısı rolündeki gereksinimler DİZGESİni üretir. Dizge olarak gereksinimler de zevkten ve doyumdan bütünüyle farklıdır. *Dizge öğeleri olarak üretilmişlerdir, bir bireyin bir nesneyle olan ilişkisi olarak* (aynı biçimde işgücünün de bununla ilgisi yoktur, hatta işgücü, çalışanın işinin ürünüyle olan ilişkisini yadsır –aynı biçimde ne değiş tokuş değerinin somut ve kişisel değiş tokuşla ne de biçim/malın gerçek mallarla ilgisi vardır, vb.) değil.

İşte Galbraith'ın ve onunla birlikte *insanın nesnelerle olan ilişkisinin, insanın yine insanla ilişkisinin bozulduğunu*, aldatıldığını, değiştirildiğini –bu söylenceyi nesnelerle aynı zamanda tüketerek– göstermeye çabalayan tüketimin tüm "ruh doktorları"nın görmedikleri; görmezler, çünkü özgür ve bilinçli bir bireyin öncesiz-sonrasız koyutunu ortaya koyarak –öykünün sonunda mutlu son olsun diye, onu birdenbire yeniden ortaya çıkartabilmek amacıyla–, belirledikleri tüm "işleyiş bozuklukları"nı şeytansı bir güce –bu güç burada reklamın silahlı teknostrüktürü, halkla ilişkiler ve güdülenme araştırmalarıdır– bağlarlar. Büyüleyici bir düşünce. Gereksinimlerin, bir bir ele alındıklarında bir gereksinimler dizgesi olmadan *hiçbir şey* olmadığını ya da daha doğrusu, *bireysel düzeyde*, "tüketim"in üretimin *mantıksal* ve zorunlu aracısı olduğu *en ileri ussal dizgelleştirme biçimi*nden başka bir şey olmadığını görmezler.

Bu, sofu "deliler"imize göre açıklanamaz olan birçok gizi aydınlatabilir. Örneğin bunlar "bolluk dönemi"nin ortasında püriten törenin bırakılmamış olmasına, çağdaş bir zevk anlayışının ahlakçı ve özbaskıcı eski Malthusçuluğun yerini almamış olmasına üzülürler. Dichter'in *İsteğin Stratejisi*nin tamamı da bu eski kafa yapılarını "çaktırmadan" karıştırıp yıkmayı hedefler. Bu eski kafa yapılarının hâlâ süregeldiği doğrudur da: Bir ahlak devrimi olmamıştır ve püriten ideoloji zorunludur. Boş zamanların çözümlemesinde bu ideolojinin görünüşte hazcı olan uygulamaların hepsini nasıl etkilediğini göreceğiz. Püriten törenin, yüceltme, artma ve baskı anlamlarıyla (tek sözcükle söyleyecek olursak, ahlak anlamıyla) tüketim ve gereksinimlerle çok sıkı ilişkiler içersinde olduğu kesinlenebilir. Tüketim ve gereksinimleri içerden iten ve bunlara bu zorlayıcı ve sınırsız niteliği veren bu töredir. Hatta püriten ideoloji tüketim süreci sayesinde yeniden canlanmıştır: Tüketimi bilinen o güçlü bütünleşme ve toplumsal denetim etkenine dönüştüren de budur. Oysa tüketim-zevk bakımından tüm bunlar çelişkili ve anlaşılmaz kalır. Buna karşın, gereksinimlerin ve tüketimin, *üretici güçlerin düzenli yayılımı* olduğunu kabul edersek, her şey açıklanır: Bunların da işleyimsel çağın egemen ahlakı olmuş üretici ve püriten töreye bağlı olmasında şaşılacak hiçbir şey yoktur. Bireysel "özel ya-

şam" düzeyinde üretici güçler gibi genelleştirilmiş birleşme, ("gereksinimler", duygular, özlemler, itkiler) ancak yüzyıllar boyunca, özellikle de XIX. yüzyılda işleyimsel dizgenin kuruluşundan sonra egemen olmuş şu baskı, yüceltme, yoğunlaşma, dizgeselleştirme, ussallaştırma (ve kuşkusuz "delilik"!) yapıları düzeyinde genelleştirilmiş bir yayılmaya eşlik edebilir.

Nesnelerin etki alanı – Gereksinimlerin etki alanı

Buraya kadar tüketimin tüm çözümlemesi homo ruh-œconomicus'a en uygun biçimde homo œconomicus'un temel insanbilimine dayanıyordu. Bu, Klasik Siyasal Ekonominin gelişmesinde gereksinimlerin, nesnelerin (en geniş anlamda) ve doyumların bir kuramıdır. Hatta bir kuram değil, dev bir eşsözdür: "Şunu satın alıyorum, çünkü ona gereksinimim var" sözü yakıtını tutuşturan ve yakıtı sayesinde tutuşan ateşle eşdeğerdedir. Başka bir yerde,[5] tüm bu görgücü/erekçi düşüncenin (bu düşüncede birey erek olarak, bilinçli gösterimi de olayların mantığı olarak alınır) mana kavramı çevresinde ilkel insanların (ve budunbilimcilerin) büyüleyici kurgularıyla ne ölçüde aynı niteliklerde olduğunu göstermiştik. Bu düzeyde tüketimin hiçbir kuramı olamaz: Kendiliğinden gerçeklik, gereksinimler konusunda çözümleyici düşünce gibi hiçbir zaman tüketimin tüketilmiş bir yansımasından başka bir şeyi göstermeyecektir.

İsterik ya da psikosomatik belirtiler karşısında geleneksel tıp ne kadar yalın ve silahsızsa, gereksinimler ve doyumlar hakkındaki bu usa uygun söylence de o kadar yalın ve silahsızdır. Açıklayalım: Yeri doldurulamaz nesnel işlevinin devinim alanı ve düzanlamıyla belirttiği alanın dışında nesne, gösterge değerini aldığı yananlamlar alanında az çok sınırsız bir değişebilirlik niteliği kazanır. Böylece çamaşır makinesi bir eşya olarak *kullanıldığı* gibi rahatlık, saygınlık, vb. rolü de *oynar*. Tüketim alanı da özellikle bu alandır. Burada, her tür başka nesne, anlamlandırıcı öğe olarak çamaşır makinesinin yerini alabilir. Simgelerin mantığında olduğu gibi göstergelerin mantığında da nesneler kesinlikle bir işleve ya da belli bir *gereksinime* bağlı değildir. Kesinlikle çünkü toplumsal mantığa olsun, isteğin mantığına olsun, devinimli ve bilinçsizce anlamlandırma alanı görevi gördükleri şeylere, yani bambaşka bir şeye yanıt verirler.

Aralarındaki tüm ilişkiler göz önünde bulundurulduğunda nesneler ve gereksinimler burada isterik ya da psikosomatik dönüşümün belirtileri gibi değişebilirler. Kayma, geçiş, sınırsız ve görünüşte nedensiz olan dönüştürülebilirlik mantığıyla aynı mantığa uyarlar. Hastalık *örgensel* olduğunda, belirtiyle örgen arasında zorunlu bir ilişki bulunur (aynı biçimde, eşya olarak niteliği bakımından nesneyle işlevi arasında zorunlu bir ilişki vardır). İsterik ya da psikosomatik dönüşümde belirti, gösterge gibi nedensizdir (göreli olarak). Başağrısı, bağırsak bozukluğu, lumbago, anjin, vücut kırıklığı: Belirtinin baştan başa "gezindiği" bir bedensel anlamlandırıcılar zinciri vardır –gereksinimin (hep nesnenin ussal erekliliğine bağlıdır) değil de isteğin ve içgüdüsel toplumsal mantığın belirttiği birkaç başka şeyin baştan başa gezindiği bir nesneler/göstergeler ya da nesneler/simgeler bağıntısı bulunduğu gibi.

Gereksinim bir yere kadar kovalanırsa, yani sözcüğün tam anlamıyla, verildiği gibi *doyurulursa*... yine aynı hata, *herhangi* bir nesnenin gereksinimi; belirtinin kendini gösterdiği örgene geleneksel bir tedavi uygulayarak hep aynı hatayı yaparız. Söz konusu örgen iyileşir iyileşmez, belirti başka yerde gösterir kendini.

Böylece nesnelerin ve gereksinimlerin dünyası genel bir isteri dünyası olacaktır. Tüm örgenler ve vücudun tüm işlevleri dönüşümde nasıl belirtinin gösterdiği dev bir

(5) *Cahiers internationaux de Sociologie* (Uluslararası Toplumbilim Dergisi), "Gereksinimlerin İdeolojik Oluşumu", 1969, cilt 47.

diziye (paradigma) dönüşüyorsa, nesneler de tüketimde başka bir dilin ortaya çıkardığı, başka bir şeyin konuştuğu geniş bir diziye dönüşür. Ayrıca isteride hastalığın nesnel bir özgüllüğü olmadığı için böyle bir özgüllüğün tanımlanamayacağı gibi, gereksinimin de nesnel bir özgüllüğünün tanımlanamayacağı bir durumda, bu belirsizliğin, bu sürekli devingenliğin, bir gösterenin başka bir gösterene dönüşmesinin; yokluk üzerine kurulduğu için doyurulmaz olan bir *isteğin* –ardışık nesne ve gereksinimlerin belli bir yerinde gösterilen şey bu asla çözülemeyecek olan istektir– yüzeysel gerçekliğinden başka bir şey olmadığı söylenebilir.

Gereksinimin hiçbir zaman herhangi bir nesnenin gereksinimi olmadığı, farklılık "gereksinim"i *(toplumsal düşünüşün isteği)* olduğu kabul edilirse, eksiksiz doyumun ve gereksinimin *tanımının* hiçbir zaman olamayacağı varsayımı –doyurulmuş bir gereksinimin bir denge ve gerilimleri gevşetme durumu yarattığını savunan usçu kuramla gerçekte bağdaşmayan gereksinimlerin sınırsız yenilenmesi, önden kaçışın karşısındaki öncesiz-sonrasız ve temel karışıklık– toplumbilimsel olarak (ama ikisini birbirine eklemek çok ilginç ve temel olurdu) ilerletilebilir.

Oyleyse isteğin etki alanına ayırıcı anlamlandırmaların da etki alanı eklenir (ikisi arasında bir eğretileme var mıdır acaba?). İkisi arasında, tek amaca yönelik ve bitmiş gereksinimler ardışık değişmeler merkezleri gibi bir anlamdan başka bir anlam almazlar –yer değiştirdiklerinde bile, arada sırada gizleseler de anlamlandırmanın onlara pay bırakmayan gerçek alanlarını gösterirler: Yokluk ve farklılık.

Zevkin Yadsınması

Nesnelerin istiflenmesi *amaçsız*dır (Reisman'da "objectless craving"). Görünüşte nesneye ve zevke dayanan tüketim tutumları aslında bambaşka erekliliklere karşılık oluşturur: İsteği eğretilemeli ya da dolambaçlı anlatma erekliliği, ayrımsal göstergeler arasından değerlerinin toplumsal bir düzgüsünü üretme erekliliği. Öyleyse belirleyici olan ilginin bir nesneler derlemesindeki bireysel işlevi değil; değiş tokuşun, iletişimin, değerlerin dağılımının bir göstergeler derlemesindeki doğrudan toplumsal işlevidir.

Tüketimin gerçekliği, bir zevk işlevi değil, bir *üretim işlevi* –bu da, tıpkı maddi üretim gibi, bireysel değil de *doğrudan* ve *bütünüyle toplu* bir işlev demektir– olmasındadır. Geleneksel verileri bu şekilde alaşağı etmeden kuramsal bir çözümleme yapmak olanaksızdır: Bu verilere herhangi bir biçimde bağlanmak demek, zevkin görüngübilimine düşmek demektir.

Tüketim, göstergelerin ve öbeğin bütüne bağlanmasının düzenlenmesini sağlayan bir dizgedir: Öyleyse hem bir ahlak (bir ideolojik değerler dizgesi) hem de bir iletişim dizgesi, bir değiş tokuş yapısıdır. Bunun üzerine ve bu toplumsal işlevle bu yapısal düzenin bireylerin çok ötelerinde olup onlara bilinçsiz bir toplumsal baskıyla kendilerini zorla benimsetmelerinden yola çıkarak, ne rakamların bir resitali ne de betimleyici bir fizikötesi olan kuramsal bir varsayım kurulabilir.

Ne kadar çelişkili görünse de, bu varsayıma göre tüketim, *zevki veto etme hakkı* olarak tanımlanır. Toplumsal mantık gibi tüketim dizgesi de zevkin yadsınması temeli üzerine kurulur. Zevk burada, kesinlikle ereklilik olarak, ussal erek olarak değil, erekleri başka yerde olan bir sürecin bireysel ussallaştırması olarak belirir. Zevk, tüketimi *kendisi için*, özerk ve ereksel olarak tanımlardı. Oysa tüketim hiçbir zaman böyle değildir. Kendi adımıza zevk alırız, ama tüketirken hiçbir zaman yalnız olmayız (tüketirken yalnız olmak, tüketicinin tüketim hakkındaki tüm *ideolojik* söylemce özenle korunmuş yanılsamasıdır), genelleştirilmiş bir değiş tokuş ve düzgülü değerler üretimi dizgesine gireriz,

bu dizgede tüm tüketiciler kendilerine karşın, karşılıklı olarak birbirlerini içerirler.

Bu anlamda tüketim, *dil gibi* ya da ilkel toplumda akrabalık dizgesi gibi bir anlamlandırmalar düzenidir.

Yapısal Bir Çözümleme?

Lévi-Straussçu ilkeyi ele alalım: Tüketime toplumsal olgu niteliği veren, görünüşte doğasını koruduğu şeyler (doyum, zevk) değil, bunlardan ayrılmasını sağlayan temel yoldur (onu düzgü, kurum, düzenleme dizgesi olarak tanımlayan yol). Aynı biçimde akrabalık dizgesi aslında kanbağı ve soy zinciri gibi doğal bir veri üzerine değil, saymaca bir sınıflandırma düzenlemesi üzerine kurulmuştur, tüketim dizgesi de aslında gereksinim ve zevk üzerine değil, bir göstergeler (nesne/göstergeler) ve ayrımlar düzgüsü üzerine kurulmuştur.

Evlilik kurallarının hepsi de toplumsal öbekteki kadınların dolaşımını sağlayıp sürdürme, yani dirimbilimsel kökenli bir kanbağı düzgesinin yerini toplumbilimsel bir evlenme dizgesiyle doldurma biçimlerini gösterir. Böylece evlilik kurallarıyla akrabalık dizgeleri bir tür dil, yani bireylerle öbekler arasında belli bir iletişim türünü sağlayıp sürdürmeyi görev edinmiş bir işlemler bütünü olarak algılanabilir. Tüketim için de aynıdır: Malların ve ürünlerin dirim-işlevsel ve dirim-ekonomik bir dizgesinin (temel ve genel gereksinimin dirimbilimsel düzeyi) yerini, toplumbilimsel bir göstergeler dizgesi (tüketimin asıl düzeyi) alır. Düzenlenmiş nesne ve mal dolaşımının temel işlevi kadınlarda ya da sözcüklerde nasılsa öyledir: Belli bir iletişim türünü sağlayıp sürdürmek.

Bu değişik "dil" türleri arasındaki ayrımlara yeniden geleceğiz: Bu ayrımlar temelde değiş tokuş edilen değerlerin üretim tarzına ve bu üretim için yapılan çalışmanın bölünme biçimine bağlıdır. Mallar tabii ki ürünlerdir, ama sözcüklerden farklı ürünlerdir, kadınlarsa, ürün değildir. Geriye kalan, dağılım düzeyinde mallar ve nesneler, tıpkı sözcüklerin ve bir zamanlar kadınların oluşturduğu gibi küresel, saymaca, tutarlı bir göstergeler dizgesi, gereksinimlerin ve zevklerin rastlantısal dünyasının, doğal ve dirimbilimsel düzenin yerine toplumsal bir değerler ve sıralama düzenini getiren bir *ekinsel* dizge oluşturur.

Gereksinimlerin, doğal yararlılığın, vb. olmadığını söylemek değildir burada söz konusu edilen, tüketimin çağdaş toplumun özgül kavramı olarak bunlar olmadığını anlamaktır. Çünkü bu tüm toplumlar için geçerlidir. Toplumbilimsel bakımdan bizim için anlamlı olan ve içinde bulunduğumuz döneme tüketim damgasını vuran, bu ilkel düzeyin, özgül tarzların biri –belki de dönemimizin doğadan ekine geçişinin özgül tarzı– olarak beliren bir göstergeler dizgesinde genelleştirilmiş yeniden düzenlenmesidir kesinlikle.

Dolaşım, satın alma, satış, malları ve nesne/göstergeleri elde etme oluşturur bugün tüm toplumun iletişim kurduğu, konuştuğu dilimizi, düzgümüzü. Tüketimin yapısı, karşısında bireysel gereksinim ve zevklerin ancak *söz uygulamaları* olan *dili* işte böyledir.

Fun-System ya da Zevkin Baskısı

Tüketimin ilke ve erekliliğinin zevk olmadığının en iyi kanıtlarından biri, zevkin bugün hak ya da haz olarak değil, yurttaşın ödevi olarak zorla benimsetildiği ve kurumlaştırıldığıdır.

Püriten kendini, kendi öz varlığını Tanrı'nın en büyük övgüsü adına geliştirilecek bir işletme gibi algılardı. Üretimleri için yaşamını verdiği "kişisel" nitelikleri, "karakter"i onun için uygun zamanda yaratım yapacağı, vurgun ya da savurganlık yapmadan

yöneteceği bir anaparadır. Bunun tersine, ama aynı biçimde tüketici-insan da *zevk-almak-zorundaymış* gibi, *bir zevk ve doyum işletmesi* gibi algılar kendini... Aşık, öven/övülen, baştan çıkaran/baştan çıkarılan, katılan, keyifli, hareketli ve mutlu-olmak-zorundaymış gibi algılar kendini. Bu, varlığı alışverişlerin, ilişkilerin artırılmasıyla, yoğun gösterge ve nesne kullanımıyla ve tüm zevk gücüllüklerinin dizgeli işletilmesiyle en yüksek noktasına çıkarma ilkesidir.

Tüketici için, çağdaş yurttaş için, yeni törede geleneksel iş ve üretim baskısına denk düşen bu mutluluk ve zevk baskısından kaçmak söz konusu değildir. Çağdaş insan yaşamından uzaklaşır ve yavaş yavaş iş alanında üretime, gittikçe hızlanarak da kendi gereksinimlerinin ve refahının *üretimi* ve yenilenmesine geçer. Tüm bu gücüllüklere, tüm bu tüketici yeteneklere sık sık devinim vermeye dikkat etmelidir. Unutursa, mutsuz olma hakkı olmadığı kibarca ve üsteleye üsteleye anımsatılır. Yani edilgen olduğu doğru değildir: Sürekli bir etkinlik gösterir, öyle olmak zorundadır. Yoksa sahip olduklarıyla yetinme ve topluma aykırı hale gelme tehlikesiyle karşı karşıya kalır.

Buradan da mutfak, ekin, bilim, din, cinsellik, vb. konulara karşı bir *evrensel merak* (üzerinde durulacak bir kavram) yeniden doğar. "TRY JESUS!" diyor bir Amerikan sloganı. "Öyleyse İsa'yı (İsa'yla) dene!" *Her şeyi* denemek gerekir: Çünkü bir şeyleri, ne tür olursa olsun bir zevki "kaçırma" korkusu tüketim insanının kafasından hiç çıkmaz. Şu ya da bu dokunuşun, şu ya da bu deneyimin (Kanarya Adaları'nda bir Noel, viskili yılanbalığı, Prado, L.S.D., Japon bir kadınla aşk) sizde bir "heyecan" uyandırmayacağı hiçbir zaman belli değildir. Bu istek değildir, hatta "tad" ya da özgül bir beğeni de girmez işin içine, yaygın bir saplantı tarafından dönüştürülmüş genel bir meraktır bu –eğlenmenin, kendini sallamanın, kendini hoşnut etmenin ya da kendini ödüllendirmenin buyrulduğu *"fun-morality"*dir bu.

Birdenbire Beliren Tüketim ve Yeni Üretici Güçlerin Denetimi

Öyleyse tüketim görünüşte kuralsız bir alandan başka bir şey değildir, çünkü Durkheimci tanıma göre, biçimsel kurallarla yönetilmez ve gereksinimlerin ölçüsüzlüğüne ve bireysel olumsallığına bırakılmış gibidir. Hiç de genelde düşünüldüğü gibi (ekonomi "bilimi" aslında bu neden hakkında konuşmayı hiç istemez), bambaşka bir yerde toplumsal kuralların baskısına uğramış bireyin sonunda, kendi "özel" küresinde, kendi içine dönmüş halde, bir özgürlük ve kişisel oyun alanını yeniden bulacağı toplum dışı bir belirsizlik alanı değildir. Etkin ve toplu bir tutumdur, bir baskıdır, bir ahlaktır, bir kurumdur. Öbeğin bütüne birleştirilme ve toplumsal denetim işlevlerini de içeren bir anlamda bütün bir değerler dizgesidir.

Tüketim toplumu tüketimi öğrenme, tüketime toplumsal hazırlık toplumudur aynı zamanda –yani yeni üretici güçlerin ortaya çıkmasıyla ve yüksek verimlilik getiren ekonomik bir dizgenin tekelci yeni yapılanmasıyla orantılı yeni ve özgül bir *toplumsallaştırma* tarzı.

Kredi burada belirleyici bir rol –bu rol gider bütçeleri üzerinde kısmen etkili olsa da– oynar. Algılanışı örnekliktir, çünkü ikramiye, bolluğa erişimde kolaylık, hazcı anlayış ve "eski tutum, vb. tabularından kurtulmuş" görümünü altında kredi sonuçta, zorunlu tasarrufa ve ekonomik –eskiden ,varlıkları boyunca istemin planlanmasında göz önünde bulundurulmuş ve tüketici güç olarak kullanılmamış– tüketici kuşaklar hesabına toplumsal-ekonomik-dizgesel bir hazırlıktır. Kredi tasarrufu zorbalıkla alan ve istemi düzenleyen disiplinli bir süreçtir –tıpkı ücrete bağlanmış çalışmanın, işgücünü zorbalık-

la alan ve verimliliği artıran ussal bir süreç olduğu gibi. Galbraith'in Porto Rikolular hakkında verdiği örnekte, ne kadar edilgen ve uyuşuk olurlarsa olsunlar, onları tüketmeye özendirerek Porto Rikolulardan çağdaş bir işgücü yaratıldığını söyler, bu da kurallı, zorunlu, gelişmiş, teşvik eden tüketimin çağdaş toplumsal-ekonomik düzendeki çarpıcı stratejik değerinin bir kanıtıdır. Ve bu, Marc Alexandre'ın *La Nef* ("Tüketim Toplumu")de gösterdiği gibi kitlelerin kredi aracılığıyla (kredinin zorla benimsettiği disiplin ve bütçe zorlamaları) tahmine dayalı hesaba, yatırıma ve "temel" kapitalist davranışa *akılsal* hazırlığı sayesinde olmuştur. Weber'e göre çağdaş kapitalist üreticiliğin kökeninde var olan usçu ve disiplinci töre, böylece şu ana kadar göz ardı ettiği bütün bir alanı kuşatır.

Dizgesel ve düzenli tüketime bugünkü hazırlık ne ölçüde *kırsal yöredeki toplulukların tüm XIX. yüzyıl boyunca işleyimsel çalışmaya büyük hazırlığının XX. yüzyıldaki eşdeğerlisi ve uzantısıdır*, pek fark edilmez. XIX. yüzyılda *üretim* alanında beliren üretici güçlerin aynı ussallaştırma süreci, sonuca XX. yüzyılda *tüketim* alanında ulaşır. İşleyimsel dizge, kitleleri işgüçleri olarak toplumsallaştırdıktan sonra, gerçekleşmek ve bu güçleri tüketim güçleri olarak toplumsallaştırmak (yani bu güçleri denetlemek) için daha ileriye gitmelidir. Savaş öncesinin küçük tasarruf sahipleri ya da kargaşacı tüketicilerin, tüketmekte özgür olsunlar olmasınlar, bu dizgede yapacak hiçbir şeyleri yoktur.

Tüm tüketim ideolojisi bizi, yeni bir çağa girdiğimize ve kararlı bir insan "Devrimi"nin, acı ve kahramanlık dolu Üretim Çağını, İnsana ve isteklerine sonunda hak tanımış olan mutlu Tüketim Çağından ayırdığına inandırmak ister. Hiç de öyle değildir. Üretim ve Tüketim *–tek ve aynı büyük mantıksal süreçtir* burada söz konusu edilen; *üretici güçlerin serbest biçimde çoğalma ve bunların denetlenme süreci.* Dizgenin buyurduğu bu süreç gündelik töre ve ideolojiye –bütün kurnazlık buradadır anlayış olarak ters biçimde geçer: Gereksinimlerin serbest bırakılması, bireyin açılması, zevk, bolluk, vb. biçimde geçer. Gider, Zevk, Hesapsızlık ("Şimdi alın, daha sonra ödersiniz") konuları, Tasarruf, Çalışma, Anababa Kalıtı gibi "püriten" konuları aratmaz. Ama burada, göründüğü kadarıyla yalnızca bir İnsan Devrimi söz konusu: Sonuçta genel bir süreç ve özünde değişmemiş bir dizge çerçevesinde, bir değerler dizgesinin (göreli olarak) etkisiz hale gelmiş başka bir dizgeyle iç kullanıma özgü yer değiştirmesidir bu. Yeni bir ereklilik olabilecek şey, gerçek içeriğinden temizlenmiş biçimde, dizgenin çoğaltılmasında zorunlu bir arabulucuya dönüşmüştür.

Tüketicilerin gereksinim ve doyumları, günümüzde öbür üretici güçler (işgücü, vb.) gibi baskı altına alınmış ve ussallaştırılmış üretici güçleridir. Kısacası, her yönüyle (hemen hemen her yönüyle) incelediğimiz tüketim, edinilmiş ideolojinin tersine, bize bir baskı boyutu olarak göründü, bu baskı boyutunda:

1. Yapısal çözümleme düzeyinde *anlamlandırma baskısı* egemendir.

2. Stratejik (toplumsal-ekonomik-siyasal) çözümlemede *üretim baskısı* ve üretim çarkının baskısı egemendir.

Öyleyse bolluk da tüketim de gerçekleştirilmiş Ütopya değildir Aynı temel süreçlerce yönetilen, ama yeni bir ahlak tarafından iyice belirlenmiş yeni bir nesnel durumdur –üretici güçlerin yeni bir alanına denk düşen, *aynı* geniş dizgeye denetlenerek yeniden bağlanma yolundaki bütün. Bu anlamda, nesnel "Gelişme" yoktur (bunun *zorlama sonucu* "Devrim"i de yoktur): Bu en yalın haliyle, aynı şey ve başka bir şeydir. Bolluk ve Tüketimin toplam *bulanıklığı*ndan, gündelik yaşam düzeyinde de duyumsanan şu sonuç çıkar: İkisi de hep hem söylence (ahlakın ve tarihin ötesinde mutluluğun göklere çıkartıldığı günün söylencesi) olarak hem de yeni bir toplu tutumlar türüne *nesnel bir uyarla-*

ma süreci gibi dayanıklı biçimde yaşanırlar.

Yurttaşlık baskısı gibi gördüğü tüketim hakkında Eisenhower 1958 yılında şöyle demiştir: "Özgür bir toplumda hükümet, bireylerin ve özel toplulukların *çaba*sını teşvik ettiğinde ekonomik gelişmeyi de en iyi biçimde teşvik eder. Devlet, parayı hiçbir zaman vergi yükünden kurtarılmış vergi yükümlüsünün harcayacağı ölçüde yararlı biçimde harcayamaz." Her şey, doğrudan bir vergilendirme olmadığında tüketim toplumsal yükümlülük olarak verginin yerini almıyormuşçasına gelişir. "Vergi dairesinden ettikleri 9 milyar kârla, diye ekliyor *Time* dergisi, tüketiciler refahı 2 milyon perakende satış dükkânında aramaya gittiler... Vantilatörlerini bir hava düzenleyiciyle değiştirerek ekonomiyi geliştirme gücüne sahip olduklarını anladılar. 1954 yılında 5 milyon mini televizyon, bir buçuk milyon elektrikli et kesme bıçağı, vb. satın alarak *birden gelişmeyi sağladılar.*" Kısacası yurttaşlık ödevlerini yerine getirdiler. "Thrift is unamerican," diyordu Whyte: "Ölçülü harcamak Amerikalılık,dışıdır."

Kahramanlık döneminin "işçilik yatakları"nın eşdeğerlisi gereksinimlere gelince, onlara üretici güçler olarak bakılmalı. Reklam sinemacılığı için reklam: "Sinema, dev ekranları sayesinde size ürünümüzü gerçek haliyle gösterme olanağı sunar: Renkler, biçimler, koşullanma. Reklam gösteriminde kullanılan 2500 salon her hafta 3.500.000 izleyici tarafından dolduruluyor. Bu izleyicilerin %67'si on beş yaşından büyük otuz beş yaşından küçük. Bunlar *gereksinimleri en son noktaya ulaşmış tüketicilerdir*, isterler ve satın alabilirler..." Evet: Bunlar gücün (işin) tam kalbindeki varlıklardır.

Bireyin Lojistik İşlevi

"Birey işleyimsel dizgeyi, sunduğu para biriktirme fırsatını kendi lehine kullanıp kendine anapara oluşturarak değil, dizgenin ürünlerini tüketerek kullanır. Zaten bireyin böylesine eksiksiz, böylesine bilgili ve böylesine pahalı biçimde hazırlandığı hiçbir dinsel, siyasal ya da ahlaksal etkinlik bulunmaz" (Galbraith).

Dizge çalışanlara (ücretli iş), tasarruf edenlere (vergiler, borçlar, vb.) gereksinim duyar, ama en çok *tüketici olanlara* gereksinim duyar. İşin verimliliği gitgide uygulayıma ve örgelenmeye bağlanmaktadır, ayrı biçimde yatırım da gitgide işletmelerin kendisine bağlanmaktadır (bkz. Paul Fabra'nın, *Le Monde* gazetesinin 26 Haziran 1969 tarihli sayısındaki makale, "Tasarrufun büyük işletmelerce aşırı kazanç getirmesi ve tekelleştirilmesi") *–günümüzde bireyin istenen ve yeri pek doldurulamayacak olması, tüketici birey olmasıdır.* Öyleyse, ağırlık merkezi rekabete dayalı kapitalizmin baş oyuncuları olan girişimci ve bireysel tasarrufçudan bireysel tüketiciye –bu arada bireylerin tamamına yayılarak– geçen bireysel değerler dizgesine, bürokratik-uygulayımsal yapıların da gelişmesiyle ilkbaharı ve gelecekteki doruk noktasını önceden müjdeleyebiliriz.

Rekabet aşamasında kapitalizm, kendini özgeciliğin bozulmuş bir bireyci değerler dizgesiyle ayakta tutuyordu. Toplumsal özgeci bir ahlakın (bütün geleneksel tinselcilikten kalmıştır bu ahlak) yapıntısı toplumsal ilişkilerin karşıtlığını "silip süpürmüştü". "Ahlak kanunu" bireysel karşıtlıklardan doğmuştu, tıpkı "pazar kanunu"nun rekabete dayalı süreçlerden doğduğu gibi: Kanun bir denge yapıntısını koruyordu. Tüm Hıristiyan toplumunda bireysel kurtuluş, bireysel hakkın başkalarının hakkıyla sınırlandırılmasıydı, buna uzun zaman inanıldı. Bugün bu olanaksız: Nasıl "serbest pazar" tekelci, devletçi ve bürokratik denetimin yararına gücül olarak yok oluyorsa, özgeci ideoloji de en ufak bir toplumsal bütünleşmeye yeniden kavuşmak için artık yeterli değildir. Başka hiçbir toplu ideoloji de bu değerlerin yerini almamıştır. Yalnız toplu Devlet baskısı bireyciliklerin kızışmasını önlemiştir. Buradan da sivil toplumla siyasal toplumun "tüke-

tim toplumu"ndaki temel karşıtlıkları doğar: Dizge gitgide daha çok tüketici bireycilik üretmek zorundadır, ama aynı zamanda gitgide daha sert biçimde baskı altına almaya zorlanır. Bu ancak özgeci ideolojinin bir artışıyla çözümlenebilir (bu ideoloji de bürokratikleştirilmiştir: Üzerine titreme, yeniden dağıtma, bağış, karşılık beklememe, tüm yardım propagandaları ve insan ilişkileri yoluyla "toplumsal yumuşama").(6) Bu ideoloji tüketim dizgesinin içine girdiğinde bile, bu dizgeyi dengelemek için yeterli gelmez.

Öyleyse tüketim toplumsal denetimin güçlü bir öğesidir (tüketim söz konusu denetimi tüketici bireyleri ayırarak yapar), ama daha bu niteliğiyle her zaman tüketim süreçlerinden daha güçlü bir bürokratik baskıyı doğurur ve bu baskı öyle bir baskıdır ki, sonuçta her zaman *özgürlüğün egemenliği* gibi daha fazla güçle göklere çıkartılır. Üstelik bu baskıdan kaçılmaz.

Araba ve trafik tüm bu karşıtlıklara kilit örnektir: Bireysel tüketimin sınırsız artışı, toplu sorumluluğu ve toplumsal ahlaklılığa umutsuz çağrılar, gitgide ağırlaşan baskılar. Çelişki şudur: Hem bireye "tüketim düzeyinin toplumsal değerin gerçek ölçüsü olduğunu" yinelemek, hem de bireysel tüketim çabasıyla bunu çoktan bütünüyle göze aldığı için, ondan başka tür bir toplumsal sorumluluk istemek olmaz. Bir kez daha söylüyoruz, tüketim *toplumsal bir çalışma*dır. Bu düzeyde de (bugün belki "üretim" düzeyinde olduğu gibi) tüketici *çalışan olarak* istenir ve *çalışan olarak* çalıştırılır. Yine de "tüketim çalışanı"ndan topluluğun iyiliği için ücretini (bireysel doyumlarını) feda etmesini istemek gerekmezdi. Milyonlarca tüketici, toplumsal bilinçaltlarında bir yerlerde bu yeni deli çalışan orununun bir tür uygulamalı sezgisini taşır, yani kendiliklerinden, sanki kendilerini aldatarak, çağrıyı kamu dayanışmasına dönüştürürler; bu aşamadaki ısrarlı dirençleriyse, siyasal bir korunma tepkisinden başka bir şeyi dile getirmez. Tüketicinin "kudurmuş bencilliği", bolluğun ve rahatlığın tüm tumturağına karşın, aynı zamanda çağdaş zamanların yeni sömürüleni olma isteği biçiminde bilinçaltında kabaca yer alır. Bu direnç ve bu "bencillik" dizgeyi ancak destekli baskılarla karşılık verebileceği çözülemez karşıtlıklara sürükleyedursun, dizge tüketimin, çözümlemesi hem üretiminkiyle aynı zamanda hem de onunkinden sonra yapılması gereken, dev gibi *siyasal* bir alan olduğunu haklı çıkarmaktan öteye gitmez.

Tüketim hakkındaki tüm söylem, tüketiciden İnsan türünün genel, ülküsel ve kesin bir somut örneği olan Evrensel İnsanı yapmayı, tüketimden de siyasal ve toplumsal serbest bırakmanın yerine bunun başarısızlığına karşın, "insansal serbest bırakma"nın ilk örneklerini yapmayı hedefler. Ama tüketicide bir evrensel varlığın hiçbir niteliği yoktur; kendisi de siyasal ve toplumsal bir varlıktır, üretici bir güçtür –üstelik böyle olmasıyla, temel *tarihsel* sorunları yeniden başlatır; tüketim araçlarının (ama üretim araçlarının değil), ekonomik sorumluluğunun (üretimin *içeri*ğinin sorumluluğu), ve benzerlerinin iyelik sorunları. Burada gücül olarak derin bunalımlar ve yeni karşıtlıklar yatmaktadır.

Tüketen Ben

Şimdiye dek hiçbir yerde ya da Amerikalı ev kadınlarının birkaç grevi ve ara ara tüketim mallarının yok edilmesi (1968 Mayısı –Amerikalı kadınların herkesin önünde göğüsbağlarını yaktıkları *Nobra Day*) dışında hemen hemen hiçbir yerde bu karşıtlıklar bilinçli bir biçimde belirmemiştir. Öyleyse her şeyin ters gittiğini söylemek gerekir. "Tüketici çağdaş dünyada nedir? Hiçbir şey. Ne olabilirdi? Her şey ya da hemen hemen her şey. Çünkü milyonlarca yalnız yaşayan kişinin yanında yalnız kalıyor, yazgısı tüm çıkarlara bağlı." (*Le Coopérateur* gazetesi, 1965.) Peki öyleyse bireyci ideolojinin tüketimde

(6) Bkz. İlerde, Üzerine Titrememin Gizemciliği.

çok güçlü bir rol oynadığını söylemek gerekir (bu konudaki karşıtlıkların gizli kaldığını görmüş olsak bile). *Elinden alma* yöntemiyle sömürme –söz konusu sömürme toplu bir alana, toplumsal çalışma alanına çok yakın olduğundan– kendini (belli bir eşiği aştıktan sonra) dayanışma oluşturucu bir etken gibi gösterir. Bir sınıf bilincine (göreli) doğru gider. Tüketim nesneleri ve mallarına yönelen *elde etmeyse* bireyselleştirici, ayırıcı, geçmişle aradaki bağı kopartıcıdır. Çalışan, üretici olarak ve işin bölünmesi yoluyla öbürlerini de işin içine katar: Sömürme varsa, herkes sömürülmelidir. Tüketici insan dayanışık ya da hücrede yaşayan birine dönüşür, ya da olsa olsa, *koyun sürüsündeki bir koyuna* dönüşür (ailedeki televizyon, stadyumdaki ya da sinemadaki kalabalık, vb.). Tüketim yapıları hem çok akışkan hem de kapalıdır. Otomobil sporcularının markaya karşı birleştiklerini düşünebiliyor musunuz? Ya da televizyona karşı topluca bir itirazı? Milyonlarca televizyon izleyicisinin her biri televizyon reklamlarına karşı olabilir, ama televizyon reklamları yine yapılmaktadır. Bunun nedeni, tüketim öncelikle kendi kendine bir söylem olarak güzelce düzenlenmiştir ve bu en ufak değiş tokuşta, doyumlarıyla ve düş kırıklıklarıyla yavaş yavaş tükenmeye yönelmektedir. Tüketim nesnesi yalıtır. Özel kürede somut bir olumsuzluk yoktur, çünkü bir olumsuzluğu olmayan nesneleri üzerine kapanır. Dışarıdan, stratejisi (bu düzeyde ideolojik değil, siyasal), isteğinin stratejisi bu kez bizim varlığımızı, tekdüzeliğini ve eğlencelerini kuşatmış olan üretim dizgesince yapılanmıştır. Ya da tüketim nesnesi, daha önce gördüğümüz gibi, orunların katmanlaşmasını ayırır: Yalıtmasa bile, tüketicileri *topluca* bir düzgüye *sokar*, bu arada (tersine) *toplu bir dayanışmaya* yol açmaz.

Öyleyse, genel haliyle tüketiciler, XIX. yüzyılın başında işçilerin olduğu gibi, bilinçsiz ve düzensizdirler. Böyle oldukları için her yerde yüceltilmiş, övgülere boğulmuşlar, doğruluk taslayanlarca gizemli, sanki Tanrı tarafından yollanmış ve *"egemen"* gerçeklik "Kamuoyu" diye adlandırılmışlardır zaten. Halkın, olduğu yerde kalsın diye (yani, siyasa ve toplum sahnesine çıkmasın diye) Demokrasi tarafından yüceltilmesi gibi tüketicilere de, toplum sahnesinde oldukları gibi gezinmesinler diye egemenlik hakkı tanınır (Katona'ya göre "Powerful consumer"). Halk, örgütlenemesin diye çalışanlardır. Kamu, kamuoyu, tüketmekle yetiniyorlar diye tüketicilerdir.

Çeviren: Osman Olcay Kunal

Yeni Giysi, Aydınlatılmış Vitrin(*)

Ernst Bloch

Kadifeden bir yaka yakışır.
Dicton

Kuşkusuz kimse kendi derisinden çıkamaz. Ama bir başkasının üzerine bir deri geçirmek oldukça kolaydır; o zaman değiştirmek giydirmenin eşanlamlısına dönüşür. Yeni açılan temiz bir gömlek yeni günün beyazlığındadır, yeni bir manto tutukevinden çıkan tutuklunun geçmişini unutturmaya yeterlidir. Seçilebilen giysi insanı hayvandan ayırır ve giysiden daha eski olan mücevher günümüzde de giysiye değer katsın diye ona eklenir. Kadın vücudunu elbisesiyle örterken, vücudunun bir bölümünü de mücevherle örter. Başka bir tuvaletin içinde, iç çamaşırlarının hoş kokusunda başka duyumsar kendini. İnsanın kendini tüm görünümleriyle denemesi genellikle bir görünüş değişikliğiyle başlar, terzinin yaratabileceği bu görünüş kusursuz olduğu ölçüde değişkendir de. Yaşlı ya da çok dolaşmayı sevmeyen insanların neden hep aynı biçimde giyinmeyi daha elverişli buldukları böylece anlaşılıyor. Oysa öbürleri, ancak üzerlerinde bulunan takımın kesimi de kusursuzsa, kendilerini kusursuz duyumsarlar.

İyi Düzenlenmiş Vitrin

İçinde gezindiğimiz, sağına soluna baktığımız capcanlı sokağa girelim. Aydınlatılmış vitrinlerin parlaklığı, ağaçların ardından, ağaçlı yolun bizi de çağırarak çıktığı mey-

(*) Ernst Bloch, *Le Principe Espérance I*, Gallimard, 1976 (öz.gün baskı tarihi 1959).

dandan bize ulaşır. Bizi çağıran, camın ardında görkemli bir biçimde aydınlatılmış tüm o mallardır gerçekte, müşteri bekleyen o mallar. Dikim aşamasından sonra, yalnızca düşlerin yaşama geçmesi dileğini uyandırmak için var olan sergileme gelir. Sergileme ancak kapitalist açık pazarla ortaya çıkmıştır ve batı ülkelerinde işlevi hâlâ "gereksinimler, özellikle kişisel bir imin izini taşıyan türden gereksinimler uyandırmaktır". Gerçekte iş adamının en pahalı isteğini, kazanç elde etme isteğini yerine getirmek amacıyla... İşte bu nedenle başarılı bir sergileme öncelikle kışkırtıcı olmalıdır; iyi bir sergilemede bir bütünün bölümleri gösterilir yalnızca, üstelik bu bölümler de bütün hakkında üstü kapalı bir bilgi verir yalnızca, bu da gözlere sunulan eşyalara baktığımızda içimizde bir tür sarsıntı oluşmasına yol açar. Şurada işini bilen bir bakkalın dükkânı var, vitrinine ağzımız sulana sulana seyredeceğimiz yemekler dizilmiş. Bir Delft zemini ya da kırmızı kadifeden bir zemin üzerinde kahve, çay, alkol beliriyor; Hollanda Hindistanı'nın egzotik kokularına duyarlı müşteriler tuzağa düştü bile. Şurada bir porselen mağazası var: vitrinin ortasında bir masa yükseliyor; ışıl ışıl parlayan bembeyaz örtü, kristaller, şamdanlar kendileri gibi seçkin konuklar bekliyorlar sanki. Daha uzakta, kadınlar için bir yüksek dikim mağazası var: vitrin mankenlerinin, *son modaya en uygun* görünümdeki, ama aynı zamanda bu dünyada hiçbir kadın bu güzellikte olmadığından, öbür dünyanın da bir tür yansıması görünümündeki inanılmaz kusursuz vücut ölçülerine göre dikilmiş tayyörler. Daha da uzakta, genel müdürler ya da onlara benzemek isteyenler için büyük terzinin dükkânı var: uzun kış pardösüsü, öykünmesi güç bir rahatlıkla, yumuşak bir fötr şapka, bir çift eldiven ve derisi eski Floransa ciltlerini çağrıştıran ayakkabıların yanındaki bir Chippendale koltuğun üzerine atılmış. Bununla birlikte, gezintiye çıkan ve tüm bu eşyaları kendisine satın alamayacak kişilerden oluşan kalabalık, insanın yakasını bir türlü bırakmayan o sahip olma isteğine karşın, hatta belki de aşırı incelik nedeniyle böylesine gösterişli bir görünüme karşı gelmiyor. Daha özel bir mutluluk duymaya can atan kişiye gelince, aradığını mobilya mağazasında bulacaktır. Yemek salonu, yatak odası, stüdyo, salon, hepsi elinizin erişebileceği ölçüde yakınınızda ve ay ışığında düş evresini aşmış genç görevlinin gelini yatırmaktan başka işi kalmadığı açık bir yatak gibi sıcacık. Pufla tüylerinin ve kayısı rengi süslemelerin arasından gözlere sunulan, en yasal aynı zamanda da en gerçekleştirilemez kentsoylu düş: düşlenen ev, içerden görülen iki kişilik yuva.

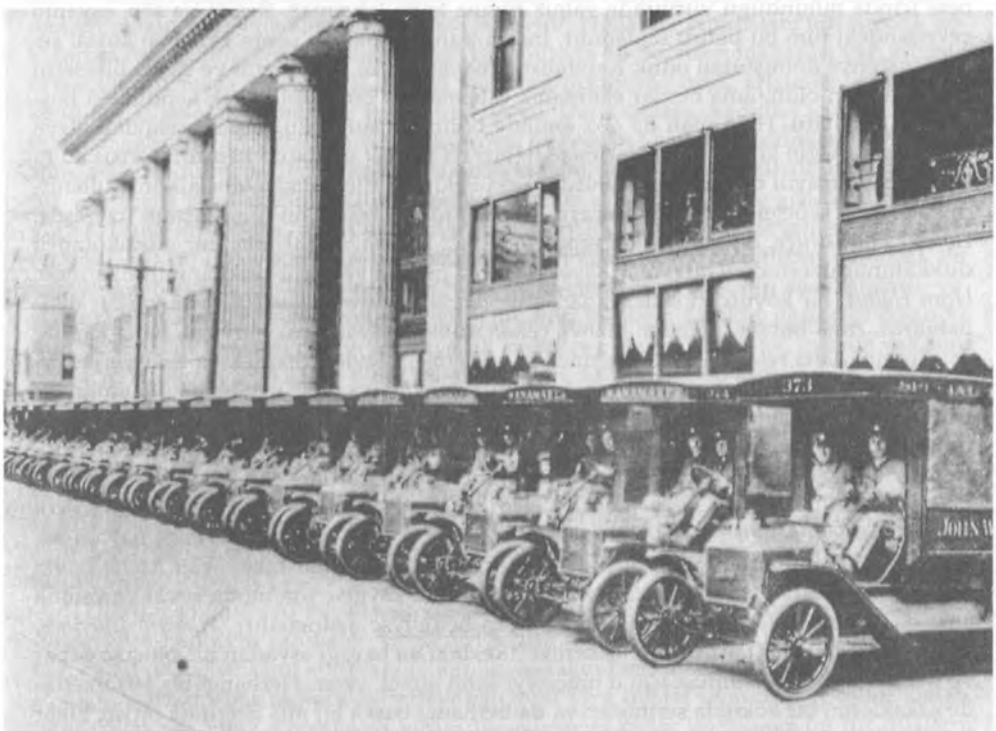
Ülküsel yuva düşü burada da düşleyenin olanaklarını aşan görünümle beslenir, düşleyense hep aynı sahneden esinlenir: odalık denen geniş koltuk, Kaliforniya tarzı bar, Faust'un çalışmasını anımsatan kitaplık. Sokağın her köşesinde sergileme, varsıl insanların parasını boş ceplere aktarmak için yeni yeni düşler uyandırır. Üstelik kimse, gündüzleri vitrinleri düzenleyen vitrin düzenleyicisi kadar iyi bilmez bu tür düşlerin gizlerini ve çarklarını. Ama vitrin düzenleyicinin işi yalnızca mal sergilemek değildir, billur gibi bir mutluluğu kurarken malla insan arasında baştan çıkarıcı bir görüntü tuzağı yaratır. Oradan geçen de insanca, bu kapitalist esinli görüntü tarafından baştan çıkarılır; görüntü neredeyse, varlığının nedeni ve unutturması gereken yoksul evlere ya da acınacak kentsoylu mahallelere komşu olduğu için böylesine baştan çıkarıcıdır; vitrinin önündeki süslemecinin yapıtını izler ve tasarlamayı sürdürür. Küçük kentsoylu kaygılıdır kuşkusuz, ama baş kaldırmaz (çünkü camın ardındaki büyüleyici dünya imrenilecek bir sahip göstermez), kendisi için erişilmez olan bu eşyaların önünde şıklık ve zevk belirtisi o tabloyu –şu beyefendiler bu tabloya kendi varlıklarını uydururlar– kabul eder. Buradaki çiçekler ya da koku için bir kadın da bulunmalı, bolluk ve lüks olmalı bir yerlerde, ama nerede? Noel yaklaşırken, hoşnut edilecek olanlar kendimiz değil de başkala-

rı olduğunda büyük kentlerin tecim mahalleleri dinsel bir havaya bürünür. Işıklı dükkân tabelaları iki kez, üç kez daha güçlü parlar, bu tabelalarda düşler bir çıkar bir iner, maviler, sarılar, kırmızılar, yeşiller, neon şarap saçar, puro dumanı üfler, tüm bu eşyalardan yeni bir çocuk İsa yapar. Vitrinlerin görünümü nasıl aldatıcıysa, bu da öyle gülünç bir imge. Ama denize atılan tüm kahveyi öncelikle vitrinlerde sergilemek kuşkusuz yararlı değil.

Tanıtım Aylası

Yine de tecimsel mal, kendisini satan etiket olmadan edemez. Onu rekabete meydan okusun diye zorunlu çekiciliklerle süsleyen etiket olmadan edemez, çünkü bu rekabete içinde bulunduğu vitrininde yalnız başına karşı koyamaz. Resim ve söz, eşyanın çevresindeki tüm bu patırtı reklamdır. İnsanı, sahip olmaktan sonra gelen en kutsal şeye, müşteriye dönüştüren odur. Kapitalist olmayan başka yüzyılların ve başka ülkelerin de reklamları oldu, ama bunlar ekonomik çatışmadaki bir silahtan çok kendinden hoşnut bir övgüydü. Hem malı da göz önünde bulundurmuyordu, kendi açısından alaya alıyordu, örneğin kömür tüccarlarımızdan biri iyi hizmet verdiğini kapısına Orcus adını asarak duyursaydı durum böyle olurdu. Eski Pekin bu tür dükkân tabelalarını kullanırdı zaten: bir sepetçi dükkânının üzerinde: *On Erdeme*, bir afyon mağazısının üzerinde: *Üç Kat Dürüstlüğe*, bir şarap satıcısında: *En Yüce Güzelliğin Yakınına*, bir odunkömürü dükkânının üzerinde: *Güzelliğin Kaynağına*, bir maden kömürü dükkânının üzerinde: *Uçan Halıya*, bir koyun eti satıcısında: *Sabah Alacakaranlığının Kasabına* gibi yazılar okunabilirdi. Ama bunlar, gizliden gizliye çeken mıknatıslardan çok şiirlerdi, hatta kapitalist toplum daha reklama vücut vermeden önce bile, işlevleri çekmek ve eğer yerindeyse, abartmaktı. Süsleyici, reklam yaratıcısı, düş paletini eşsiz bir ustalıkla kullanmasının yanı sıra, büyülenmiş varlığı kendisine karşı koyamayacak hale getirir, onu içindeki müşteri patlayıncaya dek ustaca olgunlaştırır. Atlas Okyanusu'nun ötesinden de artık şu tarzda başarılı sloganlar ulaşıyor bize: "İlkbaharda şapkalar artık bir para sorunu olmaktan çıkar"; "*Call for Philipp Morris*"; "*Purity and a big bottle, that's Pepsicola*"; "*Modern design is modern design*"; "*Buick, başarmış iş adamının arabası*". *New York Times*, naylon kadın çorabı alımının yeni yeni biçimler doğurduğunu doğrular bize: "*Van Raalte covers you with Leg Glory from sunrise till dark.*" Tutumluluk kaygısı, son moda zevki ve yenilik aşkı da beyefendilere randevu verir, bunun bedeliyse aşılmazdır: "*Howard Cloythes, styled with an eye for the world of tomorrow.*" Reklam en bayağı eşyadan bir mucize yapar ve her sorundan kurtulmak için o mucizeyi satın almak yeter. Herhangi bir afiş üzerinde şakaklarını bir kokuyla serinleten ya da herhangi başka bir afiş üzerinde birkaç kibar beyefendinin kendisine sunduğu İsviçre çikolatasını kabul eden kadın en mutlu kadını canlandırır. Kapitalist toplumda vitrinler ve reklam düş kuramı çekmek için düzenlenmiş ökse çubuklarından başka bir şey değildir. Parlak ve hiç olmadığı gibi hoş görünen mal da, Marx'ın dediği gibi, öbürünün kişiliğini ve cüzdanını ele geçirmeye ve tüm olası gereksinim ve gerçeği düşkünlüğe dönüştürmeye yönelik yemden başka bir şey değildir. Eşyayı yücelten resim ve metnin de yapabildiği budur, *Christmas* ve *Easter-Values*'lerin sürekli gösterişi. Bununla birlikte, küçükkentsoylu gözlerine atılan baruta karşın, patlamaz ve yeryüzünün bozulmuş tüm Batı Berlin'lerini aydınlatan aşırı parlaklığın da karanlıkları çoğaltmaktan başka bir etkisi yoktur.

Çeviren: Olcay Kunal

Henry Ford'un Merchant Prince tarafından desteklendiği dönemlerde Waramaker'ın dağıtım servis kamyonetlerinin hepsi Ford markaydı. (1913) Aslında Merchant Prince'e Ford'un kurtarıcısı demek pek de yanlış olmaz.

Coşkunluk Timsahları
Robert Friedel'in *Zipper* (Norton, 1995) Adlı Kitabı Üzerine(*)

Giles Foden

Aldous Huxley'in *Cesur Yeni Dünya* adlı romanında Vahşi John bir kutu dolusu fermuarlı kadın üniformalarını araştırdıktan ("fermuar, bir fermuar daha; fermuar, bir fermuar daha; John kendinden geçmişti") sonra gerecin gerçek kullanım alanını keşfetmişti..

> *Orada, kaymış olan örtülerin altında tek parça pembe zippyjamasını(1) giymiş Lenina derin uykular içindeydi.. Birden John, yapması gereken tek şeyin boynundaki fermuarı tutup hızla indirmesi olduğunu fark etti...*

Robert Friedel insanı düşünmeye sevkeden tarihi ve kültürel bir araştırma olan *Fermuar: Bir Yenilik Araştırması* adlı kitabında, Huxley'in "Fermuar'ın yirminci asır için çifte sembolik anlamını, yani mekanizmi ve cinselliği kavradığını" ifade eder. Her ne kadar Huxley'in okuyucuları 1932 yılında pek fermuar kullanmıyorlardıysa da, fermuar Huxley tarafından kendi ütopyasını yaratmak için, yani "dünyayı normal insanlıktan sıyırmak amacı ile" ve "sınırsız çiftleşmenin" mekanik bir aracı olması nedeniyle ana sembol olarak kullanılmıştır. Aslında her türlü yeniliğe açık olan moda dünyası da fermuarı geç keşfetmiş, *Cesur Yeni Dünya*'nın yayınlanmasından iki yıl sonra, şok edici pembe

(*) Times Literary Supplement, Mayıs 26, 1995

1) Burada *zip* (fermuar) ve *pyjamas* (pijama) sözcükleri birleştirilerek yeni bir sözcük yaratılıyor. (Ç.N.)

rengin bulucusu olan Elsa Schiaparelli "giysilerin en garip yerlerinde" fermuarı kullanmaya başlamıştır.

Fermuarın tarihi hiç beklenmedik zigzaglar ve dönüşümler gösterir. 1893 yılında gezici bir tarım aletleri satıcısı ve amatör bir mucit olan Whitcomb L. Judson ilk fermuarların kaba bir atası sayılabilecek "ayakkabı bağlaçlarının" patentini aldığı zaman bunun ileride dev bir endüstri olacağını her halde tahmin etmiyordu. İlk patentten yüz yıl sonra dünyanın en büyük fermuar üreticisi olan YKK, her yıl 1,25 milyon mil fermuar üretiyordu.

Eğer New York'ta kurulu Osborne Machine Şirketi'nin becerikli gezgin satıcısı Harry Earle olmasaydı, Judson'un fermuarın atası sayılabilecek bu ilk buluşu da belki pek çok diğer buluş gibi unutulup gidecekti. Ama Freidel'in belirttiği ve Patent Ofisi yetkililerinin de onayladıkları gibi bu, iki parçayı bir araya getirmek için her hangi bir el becerisi gerektirmeyen ve bu anlamda devrim yapan bir buluştu. Her şeye karşın bu buluşa 504.038 numaralı patent sayısı bin bir güçlükle alındı ve yaklaşık yirmi yıl boyunca Judson ve Earle biribiri ardınca ticari başarısızlıklara uğradılar. Onlara göre bu buluşları ayakkabıların yanı sıra "eldivenlerin ve posta torbalarının kapatılması ya da her hangi iki esnek nesnenin geçici olarak birleştirilmesi" amacı ile kullanılabilirdi. Ama bu ikilinin Universal Fastener Şirketi, hem üretim ve tasarım güçlükleri hem de talep azlığının yarattığı zorluklarla yıllarca uğraştı durdu. Aslında fermuar görevini yapmıyor ve sıkışıyor, ya da "bir bayan eğildiği zaman bağlaç birdenbire açılıyordu."

Bir zamanlar" Ulusal Muhafızlar"da görev yaptığından dolayı "Albay" lakabıyla anılan ve Pennsylvania Meadville kentinde avukatlık ve işadamlığı yapan, aynı zamanda şirketin de ortağı olan Lewis Walker'ın inatçı çabaları sayesinde fermuarıyla daha da gelişti. Ancak "fermuar" adının kullanılması için daha uzun yılların geçmesi gerekecekti. "Ne gariptir ki 'Bağlaç.. Bir Yirminci Yüzyıl Aygıtı' adından daha iyi bir isim akıllarına gelmiyordu." 1905 yılında New Jersey'e bağlı Hoboken'de yeniden adlandırılmış adı ile Automatic Hook and Eye Firması yeni bir fabrika açtı ve Judson'un pek düşünmediği ve kadınlara yönelik olan bir ürün olan C- Curity[2] bağlaçlarını piyasaya sürdü.

Bir kez çektiniz mi her şey tamam. Artık etekleriniz açık kalmayacak. Artık eski tür kancalara, kopçalara ve bağlaçlara gerek yok. Eteğiniz her zaman güvenlikli ve düzgün bir biçimde kapanmıştır. C-Curity Plaket Bağlaçları.

The Woman's Magazine dergisi bu yeniliği yüzyılımızın en ilginç küçük buluşlarından birisi ve artık kalçaları tamamen saran eteklerin en büyük yardımcısı olarak tanımlıyordu. *The Woman's Home Companion* ise hayretini şöyle belirtiyordu: "bugünlerde plaket aralığı olan giysileri acaba kaç kadın giymeye cesaret edebilir?" Bu tür boşluk-korkuları 1930'lu yılların reklam kampanyalarında sık sık gündeme getirildi. Listerine ağız gargaraları şaka yollu olarak Amerikan halkını kötü nefes kokuları konusunda şöyle uyarıyordu:

Her şey birden bire gelişti. Orkideler, kapalı tribünde altıncı sırada futbol seyretmeler, ve birdenbire püüüf!.. Ne oldu?.. gerçek bir aşk düşkırıklığı mı?.. hayır gerçek bir boşluğa düşme, gösterişi yok eden bir düzensizlik.. insanın içini ürperten bir dağınıklık.

2) C. *Curity* sözcüğünün okunuşu, *security* (güvenlik) sözcüğünün okunuşuyla aynıdır. (Ç.N.)

İlk günlerin bütün reklam kampanyalarına ve promosyon çabalarına karşı hâlâ ciddi engeller vardı. Bağlaçların paslanmamaları için yıkanmadan önce eteklerden sökülmeleri gerekiyordu. Otuzbeş sent'lik maliyeti ise normal düğme ve kopçalara oranla o kadar yüksekti ki bir terzinin normal koşullarda bir bağlaç kullanmak aklına bile gelmiyordu. Bu kadar ince tolerans gösteren bir materyalin üretimi de çeşitli güçlükler yaratıyordu. (Şirket daha sonraları, kârının çoğunu diğer üretici şirketlere lisans anlaşmaları satarak kazanmaya başladı.) Ama sonuç olarak bağlaçlar yine de iyi çalışmıyorlardı.

1906'ya doğru Judson ve Earle artık eski önemlerini yitirmiş, İsveçli bir göçmen olan makinist Peter Aronson sahnenin yeni yıldızı olmaya başlamış ve Hoboken kentinde işin teknik liderliğini eline geçirmişti. Bu arada Lewis Walker da daha merkezi bir rol oynamaya başlamıştı. C-Curity (Plaket'ten hareketle) "Plako" olmuş, ve satış bölümünün başına da çok uygun bir adı olan Willie Wear[3] getirilmişti. Willie Wear demiryollarının ağını kullanarak kentten kente geziyor, "erkeklere karılarının eteklerinde, kadınlara ise erkeklerinin pantolonlarında bağlaç kullanmalarının avantajlarını satıyordu; yani kullanıcının giyimi konusunda en eleştirel olacak insana."

Bu arada Aronson Plako'yu Fransa ve İsviçre'de "le Ferme-Tout" adı altında pazarlamaya çalışıyordu. Bu arada başka bir İsveçli, Westinghouse firmasının eski bir mühendisi, Gideon Sundback, gerçek bir fermuar kahramanı olmak üzere, 1909 yılında Aronson'un kızı ile evlenerek bu küçük şirkete katıldı. Profesyonel bir mühendis olan Sundback bağlacı gerçek bir fermuara dönüştürecekti. Ama bu gelişim yıllarca sürecekti; Plako açıkça kullanışlı değildi. Willie Wear'ın etkili satıcılığı ("Düzgün konuşurdu; çok gösterişliydi; çok ikna ediciydi") bütün bu yıllar boyunca şirketi ayakta tutmayı başardı.

Ama Willie 1913 yılından sonra sahneden silindi ve "Albay" şirketi güneye Meadville'e taşıdı, adını da Kancasız Bağlaç Şirketi olarak değiştirdi. Bu arada şirketin satış politikasını da değiştirerek gezici satıcılar ve işe yaramayan Plako yerine, ciddi perakende satış ve üretim politikalarına yöneldi. Bütün bunlar küçük bir Amerikan kasabası için büyük olaylardı. Bir yerel gazete yanlış ama çok sevimli bir biçimde bu haberi şöyle geçiyordu: "Gustave Sundback" adlı biri Meadville'e gelmişti, ve "Telsiz Bağlaç Şirketi" adına yeni makinelerini monte ediyordu. Ve fabrikanın "ilk karın yağmasından önce" çalıştırılması planlanıyordu.

1914 yılında Sundback, Walker'ın ısrarla "Kancasız Kanca" adını verdiği bir ürün geliştirdi. Bu ürün daha sonra gelişerek 2 No'lu Kancasız adını aldı, ve sonunda makul bir ticari kazanç sağlayan bir üretim haline dönüştü. Walker'ın emlakçılık ve çelik endüstrisinde çalışan iki oğlu Lewis Jr. ve Wallace'tan işlerini terk edip şirkete girerek üretimin satış bölümünü üstlenmelerini istedi. Bu andan sonra satışlar (artık bağlaç hem çalışıyor hem de yıkanabiliyordu) bağlaç işinin candamarı olacaktı.

Ürünü hiç kimse istemiyordu. Özellikle de New York'un efsanevi giysi piyasasını elinde tutan ve birbiriyle yakın ilişkileri olan Yahudi topluluğu; ne kadar yeni olursa olsun, Pennsylvania'dan gelen ve kendi giysilerinin daha pahalıya mal olmasını sağlayan bir malı neden istesinlerdi ki? Hem düğme ve iliğin ne eksiği vardı? Lewis ve Wallace bu düşman ortamda, aile ilişkilerini kullanarak ve "beyaz" satış mağazalarını gezerek kendilerine bir yol açmaya çalıştılar. Babalarına verdikleri günlük raporlar sürekli olarak korktukları "bu Yahudilerin" ellerindeki bağlaç örneğini alarak "bir mühendis tanıdıklarına götürüp kopyalatacakları"na ilişkin sözlerle doluydu. Satışların dışında başlıca endişeleri buydu. Fermuar öncesi patentler Birleşik Devletler dışında YKK'nın ana vatanı olan Japonya gibi diğer ülkelerde de alınmaya başlanmıştı.

3) Wear: Giysi

Hazır giyim sektörü uzun yıllar inatçı bir tavır sergileyeceğini kanıtlamıştı. Öte yandan perakende satıcılar da fermuar kullanımı sırasında "bir erkeğin pantolon fermuarı kanalı ile kendini incitip aleyhlerine tazminat davası açabileceği" korkusu içindeydiler. Plaketler arasında hâlâ boşluklar vardı. Kancasız Bağlaç Şirketi'nin 1922 yılında ilk kayda değer başarısını ayakkabı sektöründe kazanması oldukça ilginçtir. Daha sonraki dönemde para çantaları, eldivenler ve tütün keseleri konusunda da yeni kontratlar imzalanmıştır. Ve bir "kancasız" kullanan bir çift lastik çizme için verilen ilanda fermuar (zipper) sözcüğü ilk kez kullanılmıştır. Kontratı imzalayan Goodrich Lastik Çizme şirketinin yönetim kurulu başkanı bu konuda öyle bir heyecan göstermiştir ki yeni ürünlerinin adı "Mistik Çizmeden "Zipper"a değiştirilmiştir. *Literary Digest*'in 12 Aralık 1925 tarihinde yayınlanan noel ilanlarında şu sözcüklere yer veriliyordu:

Bir kadının gönlünü fethedin. Belki de olağanüstü güzel bir hediyeyi gözden kaçırdınız– şu bir çift şık ve son moda Zipper'i... Ona bu soğuk ve ıslak günlerde ayaklarını koruyucu bir sevgi gösterin. Ona bu fırsattan yararlanarak modern teknikleri kullanan klasik bir çift çizme hediye edin

Walker ve oğulları, Sundback'in teknik deneyiminden de yararlanarak şirketin ufuklarını genişlettiler (şirket bir kez daha isim değiştirip "Talon" adını almıştı) ve böylece uluslararası ilgi çeken ve başarıdan başarıya koşan büyük ve çok kârlı bir şirket haline dönüştürdüler. El attıkları yeni bir konu da çocuk giysileriydi. Bu konunun gündeme gelmesi (ki kitabın en ilginç bölümlerinden biridir) 1920'li yıllarda davranış psikolojisininin Birleşik Devletler'de yerelleştirilmesi ile başlamıştır. Son derece etkili bir kurum olan Amerikan Ev Ekonomisi Bürosu'nun duayeni olan Ruth O'Brian bir raporunda şöyle yazıyor: "Bir çocuğun bağımsızlık duygusunu ve büyümesini hızlandırmak için tek başına giyip çıkarabileceği giysiler tasarlamak gerekir." Bu sorunu gidermenin "anahtarı" da düğmelerin ve çengelli iğnelerin yok edilmesi olduğuna göre, fermuar da doğal olarak en açık yanıtı oluyordu.

Ama bu bile sınırlı bir pazardı. (Çocuklar tek parça çocuk giysileri yerine babaları gibi tek pantolon giymekte ısrar ediyorlardı. Bu konuda onları kim suçlayabilirdi ki?) Bu nedenle Talon askeri ve spor giysileri alanları dahil tüm alanları zorlamaya başladı. Sonunda hazır giyim sanayinin bu konudaki inadı kırıldı, ve bu gün bile çağdaş materyallere karşı olan moda sektörü fermuarı kullanmaya başladı. Fermuar savaşı sonunda kazanılmıştı.

Bu savaş kadın giysilerinde de kazanıldı. 1937 yılında fermuarlar kadın giysilerinde de sıkca görülmeye başlanmıştı. Fermuar artık modern kadın görünümü olan kalem gibi ince görünüşe büyük bir katkıda bulunuyordu. İnsanlara fermuarın yardımı ile toplu bayanların bile ince bir görünüm aldığı söyleniyordu.

İşin gerçeği ise bu zaferle birlikte kırk yıl boyunca asıl toplu görünüm alan şeyin Talon şirketinin kârları olması idi. 1941 yılında Birleşik Devletler'de toplam fermuar üretimi yarım milyon adede ulaşmıştı ve bu üretimin üçte ikiksini Talon tek başına sağlıyordu. 1971 yılında Amerika'da satılan fermuarların yüzde yetmişini Talon şirketi üretmekteydi. Ama seksenli yılların ortalarında birçok benzer örnekte olduğu gibi Japon YKK şirketi pazarda en büyük payın sahibi oldu. 1991 yılında ise Judson Earle ve Walker tarafından kurulan şirketin son mal varlıkları da İngiliz Coats Viyella şirketine satıldı. Bir zamanlar fermuar kenti olan Meadville'de "artık birkaç tane kapatılmış tuğla 'Ta-

lon' fabrikasından başka bir şey bulmak olası değildir."

Daha geniş bir açıdan bakıldığında, Fermuar'ın öyküsü Friedel'in de dediği gibi "yeniliğin izlenmesidir". Aslında araştırılan, olağandışı olduğu için ilginç bulunan yeni bir ürünün toplumun ve ticaretin ana kulvarına girmesi; "bizlerin, babalarımızın ve hatta on dokuzuncu yüzyılda yaşamış olan atalarımızın bu yeniliği nasıl bir gereksinim ve hayatımızın bir parçası olarak kabul ettiğimizdir." Friedel icatların genel yapıları (icatların toplumun bir gereksinimi sonucu mu, yoksa bir dahi tarafından mı, ya da bir bilimsel yörünge sonucu mu ortaya çıktığı) hakkında da bir sıralama yapmaktadır. Sonuç olarak kitapta tarihi olayların akademik bir dille anlatımı çabası sezinlenmektedir. Bu nedenle kitabın yenilik ve icatlardan kavramlar olarak söz edip onları haklı çıkarmaya çalışan paragrafları, salt olayları anlatan paragraflarına oranla daha zayıf kalmaktadır. Dili zaman zaman yanlış kullanma gibi uygunsuzluklar (Albay son kalan satış temsilcisini de cırlak olarak nitelemişti) bir yana bırakılırsa kitap iyi bir dille yazılmış. Friedel tarihi bir yana bırakarak Fermuar'ın kültürel önemini ortaya çıkarmaya çalıştığı yerlerde (Tıpkı kurşun kalem ve kokteyl karıştırıcısı konusunda diğerlerinin yaptığı gibi.) jargonla tıkabasa dolu olan bir ülkede jargondan başarıyla kaçınmaktadır.

Fermuar, giysiler ve kapanma arasındaki kavşakta kalıp, bir Kral Lear'in "Gel düğmelerini burada çöz" emrini, düğmeler konusundaki püriten inançlar; diğer yanında ise Erica Jong'un "fermuarsız sevişmesi"ni ve prostetik sibererotizmin tam eşiğini ihlal ettiği için, bir hırslı kültür teorisyeni için ideal bir malzeme gibi görülebilir. Yine de Friedel hazin bir biçimde "teknolojilerimize anlam yüklüyor olmamız ne yeni ne de şaşırtıcıdır" demektedir. Lokomotif, uçak ya da otomobil gibi büyük teknolojilerin tersine fermuarın "entellektüel bir tartışma konusu olması çok zor bir ihtimaldir".

Kendi kitabından önce, dememekle Friedel alçakgönüllülük gösteriyor. Ama bence Friedel de konudan konuya atlayan üslubu ile savunduğu ana fikre fazla bir katkı sağlamamıştır. Kitapta sık sık sözü geçen cinselliğin yanı sıra (yine cinselliğe bağlı olarak) fermuarın teknik fonksiyonlarından bahsedilmiştir; onun ayırma ve birleştirme diye tanımlayabileceğimiz çifte görevinden. Bu nedenle de fermuarın "ayırma ve birleştirme" fonksiyonunun bireyin toplumsal ve siyasi yaşamında –ve bu nedenle entellektüel hitap tarzının içinde ya da gelişiminde– çok az bir görsel bir statü sahibi olması hiç de rastantısal değildir. Sonuç olarak Schiaparelli 1937 yılında fermuarları kolleksiyonlarına dahil etmeye başladığında "krallıklar ve cumhuriyetler ve diktatörlükler arasında bir ayrışımdır" demiştir. Ve Erica Jung'un "fermuarsızlığı" aslında fermuarları konu almamakta, "kadınların ve erkeklerin arasında yaratılmış olan gereksiz engellerin kaldırılması"ndan söz etmektedir.

Her ne kadar kadar bütün yeni teknolojilere karşı bastırılmış bir tepki oluşsa da, bir teknolojinin ilginç olabilmesi için insani olabilmesi gerekir. O halde bir fermuardan daha insani bir teknoloji olabilir mi? Ve yine fermuardan daha doğal bir teknoloji ne olabilir? Yunan kökenli *tekhne* sözcüğü "sanat" anlamına geldiği kadar "zenaat" ve "hüner" anlamına da geldiği için el hünerlerini ve ustalığı da çağrıştırmaktadır. Bu nedenle de fermuar da sessiz bir anlamda da olsa teknik bir alet sayılır. Sonuç olarak fermuar sihirli bir numarayı andırmaktadır.Vücuttaki fermuarlar sinsice bu varsayımı doğrular niteliktedir: Faustçu görüşe inananlar teknolojik *ve* seksüel gelişimlerin doğal yasaları bozduğunu savunurken, fermuar alay eder gibi teknolojik gelişimlerden korkan eski ahlaki düşünceleri kavramsallaştırmaktadır. Diğer bir deyişle el çabukluğunuzu arttırmamaya dikkat edin!

Dahası, Faust'un hikâyesinin asırlık ana fikri fermuar ile birlikte çatırdamaya baş-

lamıştır. Çünkü her şeyden önce fermuar dünyayı değiştiren icatlardan biri değildir. Friedel'in ısrarla belirttiği gibi bu son derece basit bir icat olup, demiryolu ya da elektrik gibi anıtsal ya da toplumu değiştiren icatlardan biri değildir. Ve fermuar denen makine, ki aslında bir makinedir, bütün dünya çapında yaygınlaşmış, diğer insanlarla, çevremizle olan en özel anlarımızda bazan safça, bazan baştan çıkarıcı bir biçimde, ama genellikle de yalnızca bir günün sonunda kullanılmıştır.

Kitabının son bölümlerinde Friedel edebiyat konusundaki edebi eserlerin geniş bir arşivine değinmiştir. Fermuar doğal olarak mizahı çağrıştırdığı için eserlerin çoğu da bu türdedir. Weimar mizahçısı Kurt Tucholsky'in "Fermuarın Mucidi Neye Benziyordu?" adlı bir mizah eseri vardır. Kitapta en sık geçen cümle şudur: "Kimse, ama kimse bunun nasıl çalıştığını bilmiyor." Amerikalı Tom Robbins'in 1984'te çıkan satiri *Jitlerburg Refume*'dan da şu nefis alıntı yapılmış:

> *Sizce de fermuar endüstri devrimi ile Kobra mezhebinin kesiştiği nokta değil midir? Ahh, Küçük coşkunluk timsahları, işte fermuarlar budur. Seksidir de. Şimdi düğme, düğme ciddi bir şeydir, bir sıra düğmede Viktoryen çağı andıran bir şeyler vardır. Ama fermuar, fermuar cennetin kapısını bekleyen yılanın taa kendisidir, amacı da gerçekten cennete inananlara eşlik etmektir.*

Bir timsah esnediğinde, bir yandan erkeğin zorlamasını diğer yandan ise *vagina dentata*'yı anımsatır. Dişi bir timsah cinsel davetler için güçlü fırsatları çağrıştırır. Ama mekanik karakteri yönü ile de kadının özel ortamında bile erkekliğin gücünü hatta silahı anımsatır. Ve mekanizmanın kendisi de eski bir deyimin hatırlattığı gibi hem baştan çıkarıcı hem de boyun eğdirici bir mekanizmadır, çünkü insana kendi konumunu belirleme fırsatını veren bir alettir. Friedel'e göre böyle bir adama eski bir Amerikan argosunun belirttiği gibi "hızlı fermuar" denir. Ve Almanya'da da aynı deyim *Reissverschluss* (fermuar ya da yırtarak açılan bağlaç) olarak değil *Reizverschluss* olarak geçer.

Fermuar ve cinsellik arasında hız faktörü yalnız bizim şehvetli coğrafyamızla sınırlı değildir: İngiltere'de ilk önemli fermuar markasının adı "Yıldırım"dı. 1976 yılında İngiliz sansür heyeti Martin Scorsese'nin ünlü filmi *Taksi Şoförü*'nde Jodie Foster'ın Robert de Niro'nun fermuarını indirirken duyulan sesi filmden çıkartmıştı. Belki de fermuarın bir makine olduğunu düşünerek Friedel İsveçli mimarlık eleştirmeni Sigfried Gideon'un "makinaların herşeyi ele geçirdiği" konusundaki özdeyişini sık sık tekrarlıyor. Ancak bunu söylerken bir fermuarın düğmelerde olduğu gibi ancak yarıya kadar açılamayacağını savunmaya kadar da ileri gitmiyor. Her ne kadar insanın kontrolünü kaybetmesi cinsel bir coşkunluk sayılabilse bile fermuar bir kez açılmaya başlayınca, devamının kendiliğinden geleceği kesindir. Ve eğer herkes fermuar kullanmaya başlarsa, cinsel eylemleri de buna göre farklılıklar gösterecektir.

Her ne kadar hepimiz fermuar kullanmıyorsak da, fermuarlar artık hayatımıza tamamen girmiş durumdadır. Bunun tek istisnası Levis 501'in büyük bir kampanya ile erkek giysisine fermuar yerine düğmeyi tekrar geri getirmesidir. Kampanya tuttu ama fermuarın kullanımı yine de geçmedi. Erkek açısından bakılınca sanki bütün bir kültürü hadım eden şu *kaza* gerçekleşti. Yeni çıkan Punk kültürü fermuara tam bir esaretle bağlanarak aletlere dayalı bir dünyaya karşı sanki bir silah kullanır gibi, pantolonlarının en "beklenmedik yerlerinde" yirmi civarında fermuar kullanmaya başladı. Punk bir sürü

şeyi simgeler, ama fermuar açısından bakıldığında Marlon Brando'nun *The Wild One* filminde giydiği fermuarlı deri ceketle başlayan isyankârlığın son temsilcileri sayılırlar. Aralarındaki tek fark Marlon Brando'nun cinsel açıdan çekici olması.

Punk modasından sonra fermuarlar cinselliğini yitirdiler (tabii partal ve çılgın sado mazohist fermuarları cinsel çekici olarak saymamamak kaydı ile). Fermuar artık spor giysilerinde moda olduğu zamanlarda bile cinsel değildir. Gerçekten de yeni nesiller fermuarı artık aseksüel bir nesne olarak görüyorlar. Artık sevilen çocuk programı *Gökkuşağı*'nda sevimli kahramanın adı "Zippy" olmuştur. Kadın modasında ise fermuar her ne kadar çok sık olarak kullanılıyorsa da bir moda göstergesi olduğu dönem Mary Quant, ve uzun topuklu ve fermuarlı çizmeleri ile Nancy Sinatra'nın *These Boots Are Made For Walking* şarkısını söylediği dönemde kalmıştır. Belki de bütün bunlar bize fermuar devrinin kapanacağı ve yeni bir fermuarsız çağın başlayacağı konusunda karmaşık mesajlar iletmektedir.

Moda bir yana, Robert Friedel'in eğlendirici ve düşündürücü kitabının hem kendisi hem de konusu oldukça özgündür. Bir zamanlar olduğu gibi fermuarsız bir dünyayı düşleyin. İkinci Dünya Savaşı'nda bakır ve çinko tüketiminin kısıtlanması fermuar endüstrisini etkilemiş ve üretimini hemen hemen durdurmuştu. Bir New York'lu hazır giyimcinin dediği gibi, "Eğer bulabilirsek iplik dönemine geri dönebiliriz. Ama bu benim için ulusal çapta bir Gaposis olacaktır."

Çeviren: Haluk Menemencioğlu

Resim altı: *Chronicle of Higher Education* dergisinde yayınlanan ve Christopher Vorlet tarafından yapılan bu çizimde Geleneksel Zenci Kolejlerinin bütünleşmesi ifade edilmektedir. Robert Friedel *Fermuar* adlı eserinde bu çizim için "fermuar"ın hem birleştirme hem de ayrıştırma işlevini çok güzel ifade ediyor" demiştir. Bu çizim *Fermuar* adlı kitaptan alınmıştır.

le Younker's De Moines mağazası

Fetişizm ve İdeoloji: Göstergebilimsel Çözümleme(*)

Jean Baudrillard

Mal fetişizmi, para fetişizmi: Marks'ta kapitalist toplumun yaşadığı ideolojiyi betimleyen şey, bir başka deyişle bireylere genelleştirilmiş değişim dizgesini benimsettiren kutsallaştırma, büyüleme, ruhbilimsel boyun eğdirme biçimleri veya anamalcı düzenin yadsıdığı, soyutladığı, "yabancılaştırdığı" toplumsal, somut çalışma ve karşılıklı ilişki değerlerinin geçtiği her süreç, aşkın ideolojik değerler, aynı işlev içinde eskil fetişizmin ve dinsel yutturmacanın ("halkın uyuşturucusu") ardından gelerek tüm yabancılaşmış davranışları düzenleyen törel bir kurum biçimine dönüşür – bu fetişizm, çağdaş çözümlemenin öncelikli konusu durumuna gelmiştir. Marks'ın (son derece karmaşık bir yaklaşımla olmakla birlikte) bunu bir *biçime* (ticaret, para) dolayısıyla bilimsel bir düzeye bağladığı alanda bile, üstünkörü ve görgül bir düzeyde: Nesnelerin fetişizmi, otomobil fetişizmi, cinsellik fetişizmi, tatil fetişizmi, vd. gibi artık tüketim çevresinin inanca ilişkin, dağınık ve açıkça belirgin görüşüne gönderme yapmadığı ve kendisinin de sıradan bir düşüncenin fetiş-kavramından başka bir şey olmadığı, etkili bir eleştirmen görüntüsü altında, coşkuyla ideolojinin genişletilmiş bir biçimde yeniden üretilmesine çalıştığı düzeylerde ele alındığına tanık olur.

Bu terim, yalnızca çözümlemeye kısa devre yaptırdığı için değil, XVIII. yüzyıldan bu yana sömürgeciler, budunbilimciler ve misyonerlerin yönettiği Hıristiyan ve insancı Batı ideolojilerinin her birini taşıdığı için de tehlikeler içerir. "İlkel" inançlara: "Fetiş denilen kimi dünyaya ilişkin ve özdeksel nesnelere duyulan (...) bu nedenle fetişizm[1] ola-

(*) *Objets du fétichisme*, Gallimard 1970

(1) De Brosses (1760), *Du culte des dieux fétiches*

rak adlandıracağım inançlara" yöneltilen kınamada, soyut ve tinselci olduğunu savunan Hıristiyanlığın taşıdığı izler artık belirginleşmiştir. O zamandan bu yana, bu törelci ve usçu yananlamdan kopmaksızın, büyük *fetişist eğretileme*, ister Bantu boyları ya da istersе kendi nesne ve göstergelerinden ortaya çıkan modern büyük kent toplulukları söz konusu olsun, "büyülü düşünce" incelemesinin sürekli yinelenen öğesi olmuştur.

Fetişist eğretileme, ilkel betimlemelerden miras alınan bir bağdaşma içinde, söylenleri, törenleri, *güç*, aşkın büyülü güç, *mana* (son değişikliğin bir olasılıkla libido olduğu), insanlara, nesnelere, kurumlara aktarılan, yaygın ve evrensel ama stratejik noktalarda bir araya gelen ve akışını birey ya da öbeğin kendi çıkarları doğrultusunda düzenleyebileceği güç bakımından çözümlemeye dayanır: Bu, tüm uygulayımların, hatta beslenme uygulamalarının bile temel amacı olacaktır. Canlıcı görüş böylece gelişir: Herşey bir gücün tözü, tehlikeli aşkınlığı ve kavranması arasında gelişir: Güç, ancak kavranılması durumunda yarar sağlayabilir. Yerliler, dünyaya veya öbeğe ilişkin deneyimlerini bu yaklaşımlara usçullaştırmıştır. İnsanbilimciler, yerlilere ilişkin deneyimlerini bu yolla usçulaştırmış, böylelikle yeni toplumların kendi uygarlıklarına yönelttiği temel soruyu savuşturmuştur.(2)

Bunlar, bizi ilgilendiren modern sanayi toplumlarımızda, eleştirel (liberal ya da marksist) incelemeyi, usçul bir insanbilimcinin düştüğü tuzakların aynısına düşüren bu fetişist eğretilemenin uzantılarıdır. "Mal fetişizmi" kavramı, bir "yalancı bilinç"ten, (veya, günümüzde, "yapay", libidoya ilişkin ya da saygınlık değerlerinin tapıncına adanmış, nesneyle bütünleşmiş yeni nesne ve eşya "fetişizmi" içinde) karşılıklı takas değerlerine adanmış tapınca bağlı bir bilinçten başka ne anlama gelebilir – bu da bir yerlerde, yabancılaşmamış bir bilincin ülküsel görüntüsünü ya da nesnenin nesnel "gerçek" konumunu: Belki de kullanım değerini varsayar.

Ortaya çıktığı her yerde, bu fetişist eğretileme bilinçli bir biriye veya bir insanın özünü, tüm Hıristiyan-Batı değerler dizgesinin temelini oluşturan bir usçul fizikötesini içerir. Marksist kuram, bu aynı insanbilime dayandığı izlenimi uyandırdığı yerde, ayrıca nesnel tarihsel çözümleme yaparak parçaladığı bu aynı değerler dizgesini, ideolojik olarak onaylar. "Fetişizm"in tüm sorunlarını, "yalancı bilinç"in üstyapısal düzeneklerine bağlamak, gerçek *ideolojik çalışma sürecini* incelemeye yönelik tüm olasılıkları yok etmek demektir. İdeolojik üretim yapıları ve biçimini kendi mantığı içinde incelemeyi yadsımak, aslında, kendini "eytişimsel" söylemin gerisinde, sınıf çatışkıları bakımından ideolojinin yaygınlaştırılmış üretimi içinde, dolayısıyla kapitalist düzenin kendisi içinde tutsak etmektir.

Böylece, gerçek yaşamın genelleştirilmiş "fetişleştirilmesi" sorunu, bizi ideolojinin üretimine ve buradan da, üretici güçlerin daha geniş bir kuramı yönünde, altyapı ve üstyapının *fetiş*-kuramının patlamasına götürür, günümüzde, üretici güçlerin tümü, *yapısal olarak* anamalcı düzence içerilirler (bunlardan kimilerinin altyapısal –özdeksel üretim–, kimilerinin de üstyapısal –ideolojik üretim– olarak içerilmeleri söz konusu değildir).

Şu ya da bu biçimde, bir yazgı, belirtmeyi amaçladığının yerine (büyü düşüncesine ilişkin üstdil) gizlice kendisini kullananlara karşı yönelen ve bu *kişilerde* bir büyü düşüncesinin kullanımını belirten "fetişizm") terimine bağlanır. Görünüşte, fetişizmi belki kendisi de her türlü isteğin temelinde yer alan sapkın *yapıya* bağlayarak yalnızca ruhçözüm, bu kısır döngüden kurtulabilmiştir. Cinsler arasındaki ayrımı yadsımaya dayalı yapısal tanımıyla (fetiş-nesnenin klinik gerçeğiyle kullanımına eklemlenen) böylece kav-

(2) Resmi usçular, yerlilerin en esnek uygulayımlarla bir araya getirmeyi başardığı bir betimleme dizgesini bile, genellikle mantıksal ve söylencesel bakımlardan doygunduruma getirmiştir.

ranan terim, artık bir büyü düşüncesinin desteği olmaktan çıkar: Bir sapkınlık kuramının çözümsel kavramı durumuna gelir. Eğer toplum bilimleri alanında bu kesin tanımın eşdeğerlisini (benzerini değil), *ruhçözümdeki sapkın yapı sürecinin ideolojik üretim sürecindeki eşdeğerlisini* –bir başka deyişle, fetişleştirme sürecini, yapı bakımından yeniden oluşturmak amacıyla, her türlü büyüyü veya aşkın canlıcılığı (bunlar aynı anlama gelir), yapmacıklı bilincin ve aşkın bireyin usçulluğunu dışarlayan marksist "halkın uyuşturucusu" yeniden yazımı bile söz konusu olsa, eğretilemeli nitelik sunan fetişist "altın dana tapıncı"nı dışarlayan ünlü "mal fetişizmi" deyişini yadsınlıktan ("fetişizm" bir *büyü* düşüncesine ve "mal" da, sermayenin *yapısal* çözümlemesine gönderme yaptığından) kurtaran bir eklemleme – bulmak olanaksızsa, bu durumda, bu terimi ve kullanımını ortadan kaldırmak daha yerinde olur. Lévi-Strauss'un incelemesinin ardından, "totem" devrilmiştir ve yalnızca totem *dizgesi*nin incelemesiyle bu dizgenin devrimsel bütünleşmesi bir anlam taşımaktadır. Toplumsal incelemeye de bu hem kuramsal hem de klinik temelden kopuşu kabul ettirmek gerekir. Fetişizmden yola çıkılarak, tüm ideoloji kuramı söz konusu edilir.

Dolayısıyla, eğer nesneler bu şeyleştirilmiş, içlerinde bireyin kendi özdüşümünü yansıttığı ve yabancılaştığı güç ve mana ile donanmış varlıklar değilse ve eğer fetişizm bu yabancılaşmış fizikötesinden başka bir şeyi belirtiyorsa, gerçek süreç neredir?

Her zaman başvurulan kökenbilimsel yaklaşım burada işe yaramaz. Yansıtma ve kavrama, yabancılaşma ve yeniden benimseme çizemleri aracılığıyla, günümüzde bir *güce*, nesnenin doğaüstü bir özelliğine, dolayısıyla bireyin aynı büyüsel gücüllüğüne gönderme yapan "fetiş" terimi, ilginç bir anlambilimsel sapmaya uğramıştır. Çünkü, başlangıçta tümüyle tersi bir anlam; *üretilmiş bir ürün*, bir artefakt, bir görünüş ve *gösterge* çalışması anlamını içermekteydi. Fransa'da XVII. yüzyılda ortaya çıkan bu sözcük, "yapay" anlamı taşıyan ve Latince *facticius*'tan kaynaklanan Portekizce *feitiço*'dan gelir. "Yapmak", "göstergeler aracılığıyla öykünmek" ("sofuluk taslamak", vd. – *machen* ve *to make* ile yakınlık taşıyan *maken*'den gelen "maquillage" ["makyaj"] sözcüğünde de bu anlamla karşılaşılır) birinci anlamdır. *Afeitar*, "boyamak, süslemek, güzelleştirmek", *afeite*, "hazırlanma, süs, kozmetik", Fransızca "feint" ("yapmacık") ve İspanyolcada *hechizo*, "yapay, yapmacık, takma" sözcüğünün türediği *hechar*, "yapmak" İspanyolca *feitiço* ile aynı kökenden (*facio, facticius*) gelir.

Fetiş-nesnenin konumunun kökeninde, ve dolayısıyla etkili olduğu büyülenmenin bir yerlerinde de her alanda "yapaylık", hile, sahtelik görünümü, kısaca göstergelerin ekinsel çalışması ortaya çıkar. Bu görünüm, *göstergelerin kullanımı yerine güçlerin kullanımını*, ve gösterenlerin kuralları belirlenmiş düzeneği yerine gösterilenlerin aktarımının büyüleyici tutumluluğunu getiren tersine bir betimlemeyle (*feitiço*'nun sıfat olarak "yapay" ve ad olarak "büyülü nesne, sihirbazlık" anlamına geldiği Portekizcede bugün de ikisi de bir arada bulunmaktadır) giderek bastırılmaktadır.

"Nazarlık" da, bir güç biriktiricisi olarak canlıcı anlayış içinde yaşanmış ve betimlenmiştir. Öncelikle göstergelerin damgasını vurduğu bir nesne olduğu gözardı edilir – bir nesneyi nazarlık yapan şeyler, bu nesne üzerine yapılmış el, yüz göstergeleri veya kabala harfleri ya da herhangi bir gökcisminin betisidir. Böylece, "fetişist" tüketim kuramı kullanıcı olarak gengüdümcüler kuramı içinde, heryerde nesneler güç dağıtıcısı (mutluluk, sağlık, güvenlik, saygınlık, vd.) olarak verilir ve alınır: Bu her yerde yaygın olan büyülü töz, bunların öncelikle gösterge, göstergelerin genelleştirilmiş bir düzgüsü, tümüyle saymaca (*faictice*, "fetiş") bir farklılıklar düzgüsü olduklarını unutturur ve *gerçekleştirdikleri büyülü etki kesinlikle ne kullanım değerlerinden, ne de doğalarında bulunan "er-*

demlerinden" değil, buradan kaynaklanır.

Eğer fetişizm varsa, demek ki bu, fetiş-nesnenin yabancılaşmış kişi için bürüneceği gösterilenler fetişizmi, bir tözler ve değerler (ideolojik denilen) fetişizmi değildir – bu yeniden yorumlamanın (bu da gerçek anlamda ideolojiktir) gerisinde, bir *gösteren fetişizmi*, bir başka deyişle, nesne içinde "yapmacıklı", ayrımsal, düzgülü, dizgeleştirilmiş olanın söz konusu edilmesidir. Fetişizm içinde, tözlerin (ister nesnelerin isterse öznenin tözü söz konusu olsun) tutkusu değil hem nesneleri hem de kişileri yönlendirip kendisine bağlayarak bunları birlikte soyut bir kullanıma açan düzgünün tutkusu ortaya çıkar. İdeolojik sürecin temel eklemlenimi burada yer alır: Yabancılaşmış bir bilincin üstyapılardaki tasarımlarında değil, yapısal bir düzgünün her düzeyde genelleştirilmesindedir.

Bu durumda, "mal fetişizmi", eski-marksist dramaturjiye göre, şu veya bu nesne içinde bir varlık, çalışmasının türünden, amacından sapmış bir yatırımın (iş ve duygusallık), her türlü saygınlığından kopmuş bireyin yakasını bırakmayan bir güç biçiminde değil, bir soyutlama dizgesinin kısıtlayıcı mantığı içinde, bir *biçim*in (ticaret mantığı veya değiş tokuş eğer dizgesi) olumlu ya da olumsuz büyüleyiciliği (çift bileşenli) olarak yorumlanması gibi görünür. Burada bir *istek*, bir *sapkın* istek, düzgünün isteği, tam anlamıyla yadsıdığı, engellediği, gerçek çalışma sürecinden doğan tüm kısıtlılıklardan kurtulduğu bakımlardan göstergelerin dizgeliliğini amaçlayan bir istek ortaya çıkar – aynı biçimde, fetişistin, fetiş-nesnesinde bir *belirti*nin, engelleyen, yadsıyan, cinsler ayrımından kurtulan bir belirtinin soyutlaması çevresinde sapkın yapı örgütlenir.

Bu anlamda, fetişizm şu ya da bu nesnenin, şu ya da bu değerin (değerlerin liberalizasyonunun ve nesnelerin çokluğunun "olağan bir biçimde" bunları kutsal niteliklerinden arındırma eğiliminin çıkabileceği çağımızda, bu durumun yok olacağı beklenebilir) kutsallaştırılması değildir, bir dizge olarak dizgenin, bir dizge olarak malın fetişizmidir: Dolayısıyla, değiştokuş değerinin genelleşmesiyle aynı döneme denk düşer ve onunla birlikte yayılır. Dizgenin dizgeleşmesi ölçüsünde, fetişist büyüleme güç kazanır ve her zaman yeni, kesin anlamda ekonomik değiş tokuş değerinden (cinsellik, boş zamanlar, vd.) giderek uzaklaşan alanları kuşatırsa da, bu bir zevk, temel bir eğlence veya boş zaman takınağından değil, bu kesimlerin aşamalı (hatta oldukça hızlı) bir biçimde dizgeleşmesinden, daha açık bir anlatımla, bunların, değiş tokuş değerinin bu kez gücül nitelik taşıyan bütünsel dizgesi çerçevesinde birbirlerinin yerini alabilen değer-göstergelere indirgenmesinden kaynaklanır.[3]

Böylece, malın fetişleşmesi, somut çalışma sürecinden kopmuş[4] ve başka bir çalışma türüne, bir *anlamlandırma* çalışmasına, bir başka anlatımla düzgülü bir soyutlamaya –farklılıkların ve değer göstergelerin üretimi–, bir düzgünün, asıl amacından saptırılmış her türlü istekle çevrili, gerçek çalışma sürecinden arınmış ve tamı tamına gerçek çalışma sürecini yadsıyan şeye aktarılmış bir dizgenin *etken*, olarak üretim ve yeniden üretim sürecine boyun eğen ürünün fetişleşmesidir.

Büyülenme, tapınç, isteğe kapılma ve son olarak (sapkın) zevk, töze değil de dizgeye bağlansa bile, bu yine ünlü "para fetişizmi" içinde ortaya çıkar. Paranın (altın) büyüsü, ne özdekselliğinden ne de belli bir gücün (çalışma) veya belli bir gücül erkin elinde bulunan eşdeğerlisinden değil, *dizgeselliğinden*, bu gereç içinde kapalı bulunan gücüllüğünden, kesin soyutlamaları aracılığıyla tüm değerlerin bütünsel olarak yer değiştirebilmelerinden kaynaklanır. Parada "hayranlık duyulan" şey, soyutlama, göstergenin tü-

(3) Bu dizge çerçevesinde, kullanım değeri yitik kökensel değer olarak değil ama gerçek anlamda *değiş tokuş değerinden türeyen işlev* olarak kavranılamaz bir niteliğe dönüşür. Bu, artık kullanım değerini (gereksinimler ve doyumlar), Ekonomi politik çerçevesinde (ideolojik olarak) kendisiyle birlikte dizge oluşturmaya yönlendiren değiş tokuş değeridir.

(4) Bu bakımdan, mal olarak iş gücü de "fetişleşmiştir".

müyle yapay olmasıdır, "altın dana" ya da gömüt değil, "fetişleşmiş" bir dizgenin kendi içindeki yetkinliğidir. Bu, altının dışkıl özdekselliğine bağlanan cimrinin sayrılığıyla burada ideolojik süreç olarak tanımlamaya çalıştığımız biçimiyle fetişizm arasındaki tüm farklılığı ortaya koyar. Ayrıca, topluluk içinde nasıl nesnelerin doğasının ya da simgesel değerlerinin değil de, tamı tamına bunları yadsımak üzere yapılmış bir şeyin önem taşıdığını, aynı zamanda, bir terimden sürekli bir biçimde ötekine geçişin bireye, (kuşkusuz sapkın) isteğin gerçekleşmesinde engel taşımaksızın kapalı ve etkilenmeyen bir dünya kurmasına yardım eden, ortak çevrimin dizgeselliği olan bireyin hadımlık gerçeğini görmüştük.[5]

Günümüzde, malın bu "fetişist" mantığının belirgin bir biçimde örneklendiği ve ideolojik çalışma süreci olarak adlandıracağımız şeyi daha kesinlikle saptamaya olanak tanıyan bir alan vardır: Bu alan, bedenin ve güzelliğin alanıdır. Bunlardan her ikisini mutlak değerler olarak değil de (zaten mutlak güzellik ne olabilir?) bedenin özgürleşmesinin güncel tutkusu, günlük yaşamın her yerinde gündemin birinci sırasında olan güzellik takınağı olarak alıyoruz.

Bu fetiş-güzelliğin, ruh etkisi (tinselci görüş), devinimlerin veya yüzün doğal çekiciliği, gerçeğin saydamlığı (idealist görüş) ya da anlatımsal çirkinlikle de dile getirilebilen bedenin "ekeliği" ile hiçbir benzer yanı yoktur. Hatta, *güzellik örnekleri*ne, yetkinci tutkuya ve güdümlü narsisizme bağlı Karşı-Doğa'dır. Yüz ve beden konularında mutlak Kural'dır. Değiş tokuş değerlerinin genelleştirilmesi/beden ve yüz etkileri taşıyan göstergedir. Son olarak da, mesafeli ve bir disipline, göstergelerin toplu dolaşımına boyun eğen bedendir. Ayrıca makyajın perdelediği bedenin vahşiliği, bir moda çevrimine yönelik itkilerdir. Dışa yönelik bir yapa-bilme çalışmasını (geleneksel törebilimde olduğu gibi içsel bir yüceltim çalışması söz konusu değildir) yitirmeyi göze alan bu *törel* yetkinliğin gerisinde, itkilere karşı bir güvencedir. Bununla birlikte bu güzellik büyüleyici olduğu için, örneklerde tutulduğu kapalı, dizgesel, geçici olan içinde törenselleşmiş, simgesel bir değer taşımadığından büyüleyici olduğu için, istekle birlikte ortaya çıkar. Bu, kendisi içinde gösterge, büyüleyen im (makyaj, hesaplanmış bakışımlılık veya bakışımsızlık, vd.), *isteğin nesnesi olan artefakt*'tır. Oysa uzun ve özgül bir *yapmacıklaştırma* çalışmasına göre, göstergelerin varoluş gerekçesi, bir bütün oluşturmak, bedenin çalışma sürecine (bilinçdışının işleyişi veya bedensel ve toplumsal çalışma) ilişkin hiçbir şeyin kendini ele vermediği yetkin bir nesne oluşturmaktır: Bu fetişleştirilmiş güzelliği büyüleyici kılan, dizgeselliğini yadsıyan ve denetleyen şey, bu uzun soyutlama çalışmasıdır.

Dövmeler, gergin dudaklar, Çinliler'in sakat ayakları –gözkapağı farı, fondöten, epilasyon, rimel– veya bilezikler, kolyeler, süsler, mücevherler, takılar: Tüm bunlar ekinsel düzeni beden üzerine yeniden yazmaya yarar ve güzellik etkisini de bu yaratır. Böylece erotik, kapalılığı ve mantıksal yetkinliği amaçlayarak, kendi kendine yeterek cinsgüdüselin türdeş bir göstergeler dizgesi (devimsel, devinim, amblemler, "beden armaları") içine yeniden yazılmasıdır. Ne cinsel (bir dış erekliliği söz konusu eden), ne de simgesel (bireyin bölünmesini söz konusu eden) düzen bu uyumu taşımaz: İster işlevsel isterse simgesel olsunlar, göstergelerden, soyut, eksiksiz, belirtilere bürünmüş ve bu bakımdan sapasağlam, sözcüğün temel anlamında makyajlı ("faict ve fainct"), dış belirlemelerden ve isteğinin iç gerçeğinden kopuk ama yine bu nedenle bir *idol*, ister başkalarının isterse kendisininki söz konusu olsun, *sapkın istekli yetkin bir fallus* gibi sunulan bir bütün oluşturmazlar.[6]

(5) *Le système des objets*'de, Gallimard, coll. "Les Essais", 1968.

(6) Oysa, sapkın yapıca fallik idol olarak yeniden düzenlendiği için, eşanlı bir biçimde toplumsallaşma ve bütünlenmenin ideolojik örneği durumuna bu nedenle dönüşür. Sapkın istek ve ideolojik sürecin birbirine eklemlendiği aynı "karmaşık" bütündür. Bu konuya ileride yeniden değineceğiz.

Lévi-Strauss, Caduvéo ve Maoriler'de bedenin bu erotik çekiciliğinden, "sapkın bir incelikte arabesklerle baştan aşağı kaplı" bu bedenlerden, "zevkli bir kışkırtıcılık içeren bir şey" olarak söz eder. Ve yalnızca karmaşığın ne denli çekicilik (asıl anlamda) taşıdığını ve bunun ne denli *marka*ya (takı, mücevher, parfüm) veya temelde aynı anlama gelen, bedenin parçasal nesnelerine (ayaklar, saçlar, göğüsler, kalçalar, vd.) bağlı olduğunu kavramak için Baudelaire'i anımsamak yeterlidir. Bu, iğdiş edilmeyle bölümlenen ve her zaman tehlikeli bir isteğin kaynağı olan cinsgüdüsel bütünün yerine bir kurgu, düşsel parçalardan oluşmuş bir artefakt, aksesuar ya da beden bölümlerinin (ama fetişleşmiş çıplaklıkta, tüm beden de parçasal bir nesne gibi görev yapabilir), bir düzgü içinde her zaman bir bütünleme veya kesitleme dizgesi içinde tutulan ve bu nedenle de erinç verici bir inancın olası nesneleri arasında yer alan fetiş-nesnelerin tümü veya bir bölümünü getirmek demektir. İğdiş edilmenin bölünme çizgisinde, öğeler/göstergeler arasındaki ayrımı getirmektir. Ortadan kaldırılamaz karşıtlıkların, simgesel "sapma"nın yerine anlamlı farklılığı, göstergeler arasındaki biçimsel bölümlenmeyi getirmektir.

Freud'a göre bu sapkın büyülenmeyi çocuğun ve hayvanın veya "kendi kendilerine yeten, sözcüğün tam anlamında yalnızca kendilerinden söz etmekten hoşlanan" ve "bu nedenle erkekler üzerinde, salt estetik gerekçelerden kaynaklanmayan... bunun yanı sıra ilginç ruhbilimsel salkımlara dayalı son derece büyük bir hayranlık uyandıran" kadınların yaptığı büyüleyici etkiyle karşılaştırmak çarpıcı sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Ayrıca Freud, "çocuğun çekiciliğinin büyük oranda kendine yeterliliğine, ulaşılamazlığına dayandığını belirtir. Kediler ve av hayvanları gibi insanlara yönelik bir ilgi taşımayan kimi hayvanların çekiciliği konusunda da aynı durum söz konusudur..."[7] Çocukta, hayvanda veya *çokbiçimli sapkınlık* (ve bir tür "özgürlük", buna eşlik eden libido özerkliği) taşıyan kadın-çocuktan kaynaklanan çekiciliği, *saptanımcı, kısıtlı, örneklerle kuşatılmış* "fetişist" bir sapkınlığı söz konusu eden güncel kitle-iletişimsel erotik dizgeye bağlı çekicilikten ayırmak yerinde olacaktır. Yine de orada burada aranan ve çekicilik içinde varlığı kabul edilen şey, her zaman gerek uyumlu "doğal' bir bölünmezlik biçimine (çocuk, hayvan), gerekse göstergelerin sağladığı bir uyarı ve yetkin bir kapalılık biçimine bürünen hadımlığın bir berisi ve bir ötesidir. Bizi büyüleyense, mantığı ya da iç yetkinliğiyle bizi köklü bir biçimde dışarlayandır: Bu bir matematik formülü, paranoyak bir dizge, bir taş çölü, yararsız bir nesne veya pürüzsüz ve çukursuz, aynanın ikiye ayırdığı ya da ikiye katladığı, sapkın özdoyuma adanmış bir bedendir. İsteği en iyi biçimde, kendini okşayarak, kendine yönelik erotik devinimlerle striptizci uyandırır.[8]

Burada bizim için özellikle önemli olan, güncel dizge içinde, güzellik aracılığıyla bütünsel ideolojik sürecin nasıl, göstergeler bütünü ve göstergeler üzerine çalışma olarak hem hadımlığın olumsuzlanması (sapkın ruhsal yapı) hem de toplumsal uygulayım ve iş bölümü içinde (ideolojik toplumsal yapı) parçalanmış bedenin olumsuzlanması olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Bedenin ve saygınlıklarının modern anlamda yeniden bulgulanmasının tekelci çağdaş kapitalizmle ve ruhçözümün bulgularıyla aynı döneme denk düşmesi de rastlantı değildir:

1- Çünkü, bu buluş, beden aracılığıyla (yine de aynı şey söz konusu değildir) bireyin temel bölünmesini ortaya çıkarır; burada önemli olan, bu gözdağını savuşturmak, bireye (bilincin bölmediği birey) dayanak, yasallık, amblem olarak, bir ruh veya bir öz değil, kendisinin olan bir beden vererek onu yeniden diriltmektir. Artık yalnızca bir güzellik ve mutluluk sergileyecek biçimde işlev gören isteğin tüm olumsuzluğunun dışar-

(7) Narsisizmi de katmak için, *La Vie sexuelle'de*, P.U.F., s.94.

(8) İdeolojik tartışma, her zaman göstergelerin yinelemesi ve uç durumlarda eşsözdür. Bu yanılsama, bu "kendi kendisinin görüntüsü olabilmesi" aracılığıyla, sürtüşmeleri önler ve gücünü uygular.

lanması buradan kaynaklanır. Bu anlamda, bedenin güncel söylencesi, titiz çözümsel tanımı içinde fetişizme yakın olan *düşsel usçullaşma* süreci olarak tanımlanır. Sonuçta, sözde ruhçözümsel buluşların sonucu ve destekçisi olan bu "bedenin bulgulanması", çelişkili bir biçimde, tamı tamına bu buluşun içerdiği devrimci nitelikleri savuşturmaya yarar. Bedenin varlık nedeni, Bilinçdışını ve etkilerini dışarlamak, Tek ve Türdeş Bireye, değerler ve Düzen Dizgesinin temel taşını kazandırmaktır.

2- Bedeni bir iş gücü gibi kullanmaktan hoşnut olmayan tekelci kapitalizm bedeni çalışma, değiş tokuş, oyun sırasında çözmeyi, parçalamayı başardığından, tüm bunları bireysel gereksinimler, dolayısıyla denetimi altında üretici (tüketime yönelik) güçler olarak yeniden kullandığından –ve her düzeyde yatırımların üretici güç olarak devinime geçirilmesi, uzun vadede son derece köklü, hatta bütünsel toplumsallaşma içinde, gerçek yaşamın tüm kesimlerini göz önünde bulunduracak biçimde siyasetbilimin köklü bir biçimde yeniden yapılan tanımına göre–, işte bu nedenle Beden ile Güzellik ve Cinsellik, güdümbilimsel Bolluk ve Devrim'in özgürlüğüne kavuşturduğu yeni İnsan Hakları'nın doğurduğu yeni tümeller olarak kendilerini kabul ettirirler. Elinden alma, eyletim, değiş tokuş değerlerinin sınırsız yayılımıyla yönlendirilen ortak ve öznel değerlerin, yeniden elden geçirilmesi ve gösterge/değerler üzerine, rekabete dayalı sınırsız kurgu, her birey için ideolojik bir tapınak, kendi "yabancılaşmasının" tapınağı durumuna gelecek olan, Beden adı verilen görkemli bir varlığın kutsal nitelik kazanmasını gerekli kılar. Bu Beden çevresinde, kutsal hakkın temeli olarak baştan aşağı olumlulaşan özel İyelik, Bireyi yeniden canlandıracaktır.

Aynı çalışma sürecine ve göstergelerin düzenlenmesine bağlı isteğe göre her zaman iki düzlemde işleyen ideolojide de bu durum geçerlidir (anlamlandırma ve fetişleştirme süreci). Göstergebilimle ideoloji arasındaki bu eklemlenişe biraz daha yakından eğileceğiz.

Reklamlarda kullanıldığı biçimiyle çıplaklığın, "erotik tırmanışın", beden ve cinselliğin kitle iletişimce yeniden bulgulanması örneğini ele alalım. Bu çıplaklık, ilerici, usçul olduğunu savunur: "Bedenin gerçeğini", "doğal" gerekçesini, giysinin ötesinde tabuları, modayı yeniden bulduğunu ileri sürer. Gerçekte aşırı usçu olduğundan, cinsel ve simgesel gerçeğinin, çıplaklığın yapmacıksız kesinliğinde değil, tamı tamına, simgesel eşdeğerlisinin *biröldürme*, dolayısıyla her zaman *iki yanlı* nitelik taşıyan bir istek ve eşanlı olarak ölüm ve aşkın gerçek yolu *çıplaklaştırmada* (bkz. Bataille ["Savaş"]) yer aldığı *bedeni görmezlikten gelir*. Çağcıl ve işlevsel çıplaklık hiçbir biçimde ne bu iki yanlı özelliği, dolayısıyla ne de derin simgesel işlev taşımaz; çünkü *cinsiyetle tümüyle olumlulanan* bir bedeni bölünmüş, *cinsellikle bölünmüş bir beden olarak değil*, ekinsel bir değer, bütünlenme örneği, amblem, ahlak (veya aynı şey olan, oyuna dayalı ahlakdışılık) olarak gösterir. Cinsellik katılmış beden burada artık yalnızca olumlu yanıyla işlev görür: Olumlu yan;

– gereksinimi (isteği değil),

– doyumu (yoksunluk, olumsuzluk, ölüm, hadım edilme korkusu artık burada yer almaz),

– beden ve cinselliğe yönelik hakkı (yıkıcılık, bedenin ve cinselliğin toplumsal olumsuzlanması burada biçimsel bir "demokratik" istem: "Beden isteme hakkı"[9] içinde kalıplaşmıştır) kapsar.

(9) *Cinsel Devrim*'in tüm yanılgısı burada yatar: Toplum, bir cins adına ve güncel sahnelenmesindeki ideolojik işlevin, bireyin bölünmesini, alt üst olmasını perdelemeye dayandığı bir beden adına bölünemez, parçalanamaz, alt üst edilemez. Burada, her şey yerli yerine oturmaktadır: Söylencesel çıplaklığın indirgeyici işlevi, cinsellik ve hadım edilme korkusuyla bölünmüş bireye göre gerçekleşir, makroskopik düzlemde tarihsel sınıf çatışkılarıyla bölünen toplum içinde de eşanlı olarak gerçekleşir. Dolayısıyla cinsel devrim, sanayi devriminin veya bolluk devriminin (ve birçok devrimin) bir dalıdır: Bunların tümü de, değişmeyen bir düzenin tuzakları ve ideolojik değişimleridir.

İki yanlılık ve simgesel işlevden kurtulunduğunda, çıplaklık öteki göstergeler gibi bir göstergeye dönüşür, giysiyle ayırıcı bir karşıtlık içine girer. "Özgürleştirici" kararsızlıklarına karşın, artık giysiyle köklü bir karşıtlık oluşturmaz, yalnızca onun bir değişkesi durumuna dönüşür, modanın dizgesel süreci içinde, öteki değişkelerin tümüyle bir arada bulunabilir. Ayrıca günümüzde, her yerde çıplaklık bir "almaşıklık" içinde ortaya çıkabilir. "Fetişizm"in konusu da, bu çıplaklık, (erosun veya ölümün çıplaklığı değil), göstergelerin ayrımsal düzeneği içinde kavranan çıplaklıktır: İdeolojik bakımdan işlev görebilmesinin mutlak koşulu, simgebilimin ortadan kalkması ve göstergebilime geçilmesidir.

Biraz önce de söylendiği gibi, "bir kez simgesel işlevden kurtulunduğunda", gerçek anlamda "göstergebilime geçilmesi" söz konusu bile değildir. Aslında, simgesel işlevi çözümleme amacını, göstergebilimsel örgütlenimin kendisi, bir göstergesel dizgesi içinde kavrama taşır. *Simgeselin bu göstergebilimsel çözümlemesi, tam anlamıyla ideolojik süreci oluşturur.*

İdeolojik sürecin temel çizgesi olan bu göstergebilimsel çözümlemeye başka örnekler de getirilebilir:

Güneş: Tatil güneşi, Aztekler, Mısırlılar, vd. için güneşin sunduğu ortak simgesel işlevlerden hiçbirini taşımaz.[10] Primitif inançlarda ya da köylülerin çalışmasında, güneş doğal bir güçte bulunması gereken karşıtlıkları –yaşam ve ölüm, iyilik eden ve katil– taşımaz. Tatil güneşi, tümüyle olumlu, mutluluk ve erinç kaynağıdır ve bu niteliğiyle güneş-olmayanla (yağmur, soğuk, kapalı hava) anlamlı bir karşıtlık içindedir. Tüm karşıtlıkları yitirdiği anda, yine kesinlikle arı olmayan ayırıcı bir karşıtlık oluşturur: Bu karşıtlık, (olumsuzlanan öteki terim karşısında) Güneş'in yararına işler. Buradan yola çıkarak, bir karşıtlıklar dizgesi içinde ideoloji ve ekinsel değer olarak işlev görmeye başlar başlamaz, Güneş, Cinsellik niteliğiyle Güneşten Yararlanma Hakkı olarak (ideolojik işleyişine yaptırım uygulayan) ve gelenekler içinde, bireysel veya ortak "fetişist" bir takınak olarak toplumsal bir kurum içinde yer alır.

Eril/dişil: Hiçbir varlık "doğası gereği" bir cinse bağlı değildir. Her bireyde cinsel karşıtlık (etkinlik/edilgenlik) vardır, cinselleşme, şu ya da bu cinsel organa bağlı mutlak bir terim olarak değil, her bireyin bedenindeki farklılık biçiminde ortaya çıkar. Sorun, buna "sahip olup olmamak" değildir. Ama bu karşıtlığın, bu köklü cinsel birleşim değerinin indirgenmesi gerekir, çünkü bu biçimiyle cinsel organların düzenleniminin ve toplumsal düzenin dışında kalır. Tüm ideolojik çalışma, burada da göstergebilimsel çözümlemeye, dirimbilimsel organ kandırmacası üzerine yayılmış (farklılık olarak cinselliğin, cinsel organların farklılığına indirgenmesi) ve özellikle işlevi, birinin öteki üzerindeki mutlak önceliği anlayışı içinde cinsleri ayırma işlevi taşıyan büyük ekinsel örneklere bağımlı kılınmış büyük bir eril/dişil – eksiksiz, ayırıcı ve birbirlerine karşıt cinsler– ayırıcı yapısı içinde bu indirgenemez gerçeğin dökümünü yapmaya dayanır. Eğer bu güdümlü yapılaştırma içinde bunların her biri cinsel konumla karışırsa bunun nedeni kendi cinsinden, bir başka deyişle toplumsal düzenin ideolojik ve siyasal temellerinden birisi olan cins ayrımı adına, kendi bedeninin erojen ayrımından daha kolayca sıyrılmak içindir.[11]

(10) Bkz. Alain Laurent, *Communications*, s. 10.

(11) Bu önemli yapısal karşıtlığın bundan böyle simgesel, sınıflandırmalı, toplumsal düzen için işlevsel bir ayrım olması, iki cinsin var olmasının nedeninin, birisinin ötekine boyun eğmesinden kaynaklanması "cinsel özgürleşme" karşıtlığını parçalar. Bu "özgürleşme", çift cinsiyetin yapısal/ideolojik örneği çerçevesinde, "kendi" cinsini saptamış her bireyin cinsel gereksinimleri olduğundan, bu anlamda cinsel uygulayımlara ilişkin her türlü pekiştirme, ancak bu yapıyı ve taşıdığı ideolojik ayrımı pekiştirir. "Karma" nitelikli "liberal" toplumumuzda, eril ve dişil örnekler arasındaki farklılık durmaksızın büyümektedir ve sanayi çağından bu yana sürekli güçlenmektedir. Bu soruna ilişkin liberalist ve bağnaz parlak söylevlerin tersine, günümüzde genelleştirilmiş biçimlere bürünmektedir.

Bilinçdışı: Güncel bilinçdışı, kitleiletişimsel, göstergebilimsel nitelik edinmiş, sergilenen, bireyselleşmiş, "kişileşmiş"tir. Günümüzde herkesin bir bilinçdışı: Benim, Senin, Onun bilinçdışı "var"dır. Başlangıçta, yapısı ve işleyişi içinde yer alan, bilinç öznesini söz konusu eden bilinçdışını, *bilinçle yalın bir karşıtlık sunan* bir terime indirgediği ölçüde –bütünü, bireyin (iyelik ekinin gösterdiği), bir başka deyişle, tümüyle bilinç öznesinin yararına– iyelik eki burada bir *göstergebilimsel indirgeyici ve ideolojik etkileyicidir.* "Yeniden bulgulanan" ve her yerde son derece yüceltilen bilinçdışı, kökensel anlamının tam tersi yönünde işleyecektir: Yapı ve çalışma niteliğinden, işlev/gösterge niteliğine, çalışma gücüne ve özerk, birleşmiş bir bireyin, bilinç ve özel iyeliğin sonsuz bireyinin sahiplenme nesnesine dönüşür. Bundan böyle: Herkesin kendi bilinçdışı, işletecek kendi simgesel madeni, kendi sermayesi! vardır. Ve kısa süre sonra: Bilinçdışına sahip olma hakkına, *homo cyberneticus*'un *habeas corpus**'una, bir başka deyişle kentsoylu özgürlüklerin her bakımdan kendileri dışında kalan ve bunları yadsıyan bir alana aktarılması gerçekleşecektir; bunun nedeni açıktır: Toplumsal denetim, indirgenemezin alanına aktarılmıştır. Bilinçdışının Devrim'i, bilinç öznesinin yeni bir insancılığının serüveni olur ve fetişleşmiş, Cinsellik ve Güneş gibi göstergelerce bir zevk ve yetkin doyum hesabına indirgenmiş Bilinçdışının bireyci ideolojisi aracılığıyla, her birey, toplumsal düzen, çalkantı ve tehlikeli Bilinçdışı çalışması yararına kendini yönlendirir ve denetler. Bilinçdışının söylencesi, Bilinçdışı sorunlarının ideolojik çözümü niteliğine dönüşür.[12]

Bilinçdışının, bilinçle yalın bir karşıtlık oluşturan *göstergebilimsel çözümlemesi*nin gerçekte bilince aşamalı bir bağımlılığı, bilinçdışının, bilinç yararına indirgemeci bir biçimselleştirilmesini ve dolayısıyla kapitalist düzen ve değerler dizgesine bir *ideolojik çözümlemeyi* içerir.

* * *

Bu ideolojik eleştiri denemesinin bir sonucu yoktur. Özetlemek gerekirse, bu incelemeden çıkarılacak çizgeler şunlardır:

1- Ruhsal ve toplumsal yapı düzlemlerinde ideolojik işlemin türdeşliği, eşanlılığı. Buradan ne üst –ne de alt– yapıya ilişkin neden ve sonuç, ne de şu ya da bu alana, şu ya da bu varlığa ilişkin –nedensel uyumsuzluk ve ümitsiz örneksemeye başvuru sakıncasına düşülmeksizin– çözümsel ayrıcalık çıkarılamaz.

2- İdeolojik çalışma incelemesi, her zaman gerçek çalışma incelemesini (bireyin bölünmesinde bilinçdışının simgesel çalışma incelemesi, üretim ilişkilerindeki patlama içinde üretici güçlerin işleyişinin incelenmesi) çözümlemeyi amaçlar. Bu inceleme, her zaman göstergelerce gerçekleştirilen bir soyutlama, bir ayırıcı karşıtlıklar dizgesiyle değiştirilmesi incelemesidir (birinci aşama: Anlamlandırma incelemesidir), ama bu karşıtlıklar yansız bir nitelik sunmaz: Terimlerden biri adına sınıflanırlar (ikinci aşama: Ayrımlaşma incelemesi). Anlamlandırma her zaman ayrımlaşma (dil düzeyinde seççil karşıtlıklar) varsaymaz ama ayrımlaşma her zaman anlamlandırmayı, karşıtlık ve simgebilimin indirgemeci işlev/göstergesini varsayar.

3- Göstergelerce yapılan kesitleme, belirleme her zaman göstergelerin gerçekleştirdiği bir bütünselleştirme ve gösterge dizgelerinin biçimsel özerkliğiyle pekişir. Göstergelerin mantığı iç ayrımlaşma ve bütünsel türdeşleşmeyle işler. Yalnızca soyut, biçimsel,

(*) Bireysel özgürlükleri güvenceye bağlamayı amaçlayan hukuk kavramı (Ç.N.)

(12) Ayrıca mantıksal olarak, herhagi bir üretici gücün özgürleşmesi bir bu "özgürleşme"de törel bir gerekliliğin gücünü taşır. Herkesten (sağlık nedenleriyle!) *kendi Bilinçdışı konusunda bilinçlenmesi* istenir. Bu üretici gücü başıboş bırakmaması öğütlenir. Kendisini "kişileştirmek"! için, saçma ama ideolojik dizgenin mantığı içinde tutarlı Bilinçdışını ortaya çıkarması istenir.

göstergelerden oluşan türdeş gereç üzerine yapılan çalışma bu kapalılığı, yetkinliği, ideolojinin etkinliğini sağlayan bu mantıksal aldatmacayı olanaklı kılar. Büyüleyici gücünü sağlayan da soyut, tüm çelişki ve bölümlemeleri kaynaştıran ve erotik dizge içinde olduğu denli değişim dizgesince gerçekleşen, en küçük malda bir bütün olarak var olan sapkın çekicilikte de karşılaşılan uyumdur.

4- Bu soyut bütünleştirme, göstergelere ideolojik olarak işlev görme olanağını, daha açık bir anlatımla gerçek ayrımcılıkları ve yetkenin düzenini kurma ve sürdürme olanağını tanır.

Çeviren: Necmettin Sevil

Ev İşinden Kazanım

Adrian Forty

Elektrik hakkındaki iddialardan biri de ev işlerini azaltacağıydı. 1920'li yıllarda Elektrik Geliştirme Birliğinin (EDA) çıkardığı bir el ilanından yapılan aşağıdaki alıntıda da görüleceği gibi bu fikir sık sık ileri sürülüyordu:

> *"Eskiden bıktırıcı olan ev işlerini, ev kadını ya da hizmetçi için son birkaç yıldır günlük yaşamın zevkle yapılan işlemlerine dönüştüren büyü nedir? Ev Aletleri Fuarları'nda sergilenen yardımcı ev aletlerine kadınların gösterdiği yoğun ilgiye bir bakın. Bu güzel değişime, büyük ölçüde o küçük elektrikli motorun yol açtığını anlayacaksınız. Gerçekten de Elektrik, uygarlığın oluşmasındaki en güçlü etkeni – YUVAYI – yıkma tehdidinde bulunan hizmetçiyle diğer sorunlara karşı tam zamanında yetişen bir çözümdür; Elektrik, modern ev kadınına mükemmel bir hizmetçi sağlıyor - temiz, sessiz, ekonomik bir hizmetçi.*
>
> *Eskiden saatler süren bir iş (ağır iş), bugün neredeyse hiç çaba harcanmadan birkaç dakika içinde yapılıveriyor.*[1]

Makinelerin ev işlerini, yorucu işler olmaktan çıkarıp birkaç dakikada yapılan zevkli işlere dönüştürebileceği düşüncesi, yalnızca elektrik aletlerine özgü değildi; her türlü ev ürünü ve aletini üretenler, bu düşünceden yararlanmıştır. İyi ama, bu saçma ve olmayacak fikir nasıl oldu da gerçek gibi gösterilebildi; özellikle de kadınların, ortadan kaldırılması gereken bir işten eskiye göre daha çok gurur duymalarının ve zevk almalarının beklendiği bir çağda? Akılcı insanların, aletlerin ev işlerini ortadan kaldıracağına inandırılmaları, ev işleriyle ilgili olarak öne sürülen bir dizi ideolojiyle başarılabildi; ayrıca, ev işlerinin söylendiği şey olmasını, büyük ölçüde ev aletlerinin tasarımıyla sağlandı.

(*) Adrian Forty, *Objects of Desire*, Thames and Hudson, 1986.

1) *'Chats' about Electricity*/Elektrik Üzerine Sohbetler, Elektrik Geliştirme Birliği (EDA) el ilanı, no. 422, 1925, s. 5.

Ev İşi Mitolojileri

Modern ev kadınlarının çoğu, kendilerini XIX. yy'dıki işçi sınıfı ev kadınlarından çok, aynı yüzyılın orta sınıf ev kadınlarının varisleri olarak görüyordu.[2] Ev işlerini kendisi yapan modern kadını ev işlerini hizmetçilerine yaptıran geçmişteki orta sınıf kadından çok işçi sınıfı kadınına benzese de, bu aldatmaca onları, çoklarının yaptığı gibi, ev kadınlarının işlerinin gerçek anlamda bir iş olmadığını, yalnızca başka tür bir etkinlik olduğunu düşünmeye götürüyordu.

İnsanların ev işlerini, büroda mektup yazmakla ya da fabrikada kutu paketlemekle aynı şey olarak görmemelerinin temel nedenlerinden biri, ev içinde kadınlara dayatılan çelişkili taleplerdir. Batı toplumlarında, XX. yy'ın başlarında kadınların kadın olarak tatmin olabilmeleri ve kabul edebilmeleri için tek yolun ev kadını ve anne rollerinde başarılı olmaları gerektiği varsayılmaya başlamıştır; bu varsayım ancak 1960'lı yıllarda açıkça sorgulanmaya başlandı. Yüzyılın büyük bölümünde, savaş zamanında uygulanan karşıt standartlara rağmen, her iki cins de, kadınların ev işi yapmaktan, evleriyle ailelerine bakmaktan zevk almaları gerektiği fikrini olağan kabul ediyordu – bu dolaysız bir idealdi, ev işinin gerçek doğasının olanaksız kıldığı bir ideal. Parayla değil de sözüm ona daha yüksek duygusal tatmin sağlayan bir yolla ödüllendirildiğinden, ev işinin başka işlerden farklı olduğunu düşünmek kolaydır. Yine de, genelde başka tür işlere uygulanan standartlarla değerlendirildiğinde ev işi oldukça olumsuz bir karşılaştırmayla yüz yüze gelir, çünkü yorucudur ve yalıtılmıştır; çalışma saatleri uzundur ve iş bitmek bilmez.

İşin olumsuz yanları açıkça ortaya konduğunda, kadınların ev işinden almaları beklenen zevkin azalması ve bu olağandışı ödüllendirme dizgesinin bozulması tehlikesi vardı. Toplum ve ev kadınları, ev işleriyle diğer işler arasında karşılaştırmalar yapmaktan kaçınarak bu çelişkilerden kurtuldular: Ev işleri, iş olarak algılanmadığı zaman, bu tür bir kaçınma daha da kolaylaşıyordu. Ev işlerinin görev olarak algılanması, bunun gerçekten bir iş olmadığı fikri aracılığıyla, gönüllü sevginin dışavurumu olması gerektiği beklentisiyle uzlaştırılmıştır; bu fikir reklam, medya, kadın dergilerindeki öykülerin yanı sıra mutfakların ve ev aletlerinin tasarımı aracılığıyla 'sağduyu'lu bir görüş konumuna gelinceye dek sayısız biçimlerde sunulmuştur.

Ev işlerinin başka işlerden ayrı tutulmasının ikinci nedeni de, bu tür işlerin küçültücü görülmesiydi. Kimi çevrelerde ev işi, en değerli ve en ödüllendirici etkinlik olarak sunulsa da, temizlik yapma, yemek pişirme, çamaşır yıkama ve onarım işleri, XIX. ve XX. yy. başlarındaki evlerde hizmetçiler tarafından yapıldığından, küçültücü ve kötü işler olarak algılanıyordu. Hizmetçiliğe öylesine küçük düşürücü bir iş gözüyle bakılıyordu ki hizmetçi kızlar, olası taliplerinden *'hizmetçi'* oldukları gerçeğini, adamın ilgisini soğutabileceği korkusuyla gizlemeye çalışıyorlardı.[3] XX. yy'ın başında görüldüğü gibi, gittikçe artan sayıda kadının orta-sınıf statüsüne göz dikmesi sonucunda hizmetçilerle aynı işi yapmak zorunda kalan bu kadınların, küçük düşmemek için ev işini hizmetçi işinden ayırmak istemeleri doğaldı. Sanki bunlar iş değilmiş gibi davranmaktansa, ev işlerini 'el sanatı'na dönüştürecek ve daha yüksek standartların geliştirilmesiyle, Good Housekeeping Institute/Ev İdaresi Kurumu gibi örgütlerce hedeflenen bir meslek statüsüne yüceltecek bir yol bulundu.

Hizmetçiliği çağrıştırması nedeniyle, ev işlerinin XIX. yy'ın ortalarından sonra orta

2) A. Oakley, *Housewife*/Ev Kadını, Londra, 1974, s. 52-53. Ev işinin sosyolojisi üzerine aşağıdaki tartışma, temel olarak bu kitaptan alınmıştır.

3) C.V. Butler, *Domestic Service, An Inquiry by the Women's Industrial Council*/ Hizmetçilik, Kadınların Sanayi Konseyi Araştırması, Londra, 1916, ss. 13-40; M. Powell, *Below Stairs*/Merdivenaltı, Londra, 1968, s. 79.

sınıf kadınlarına uygun olmadığı düşünülmeye başlandı. Örneğin bir cerrahın karısı 1859'da şunları yazmıştı: "Evimizin işlerini ben yapmamalıyım, ya da bebeğimizi ben taşımamalıyım, yoksa sınıfsal statümü yitiririm. Bir hizmetçi tutmalıyız."[4] Orta sınıf evlerin en azından bir hizmetçi tutmasını gerektiren geleneği, yalnızca 'ilerici' ya da eksantrik insanlar göz ardı etmeyi göze alabilirdi. Hizmetçi sayısı yeterli olduğu sürece bu gelenek sorun yaratmıyordu, ama XX. yy'ın başlarında, orta sınıf statüsüne heveslenenlerin sayıca hızla artması nedeniyle sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Bu değişikliğin kaba bir göstergesi, ücretli işçi sayısının 1911'de 1.7 milyondan 1921'de 2.7 milyona çıkmasıyla görülebilir.[5] Aylık alan ve işe giderken takım elbise giyen bu insanlar, kendilerini orta sınıf saysalar da, hizmetçi sayısında buna koşut bir artışın olmaması, bu işçilerin karılarının, ev işlerini kendilerinin yapmak zorunda kaldıklarını gösteriyordu. Bu, aşağılayıcı bir durumdu ve onların orta sınıfa ait olma iddialarını ciddi ölçüde yalanlıyordu. Bu nedenle, bu statüye heveslenenler, ev işleri çevresinde oluşan mitolojileri özellikle ilginç buluyorlardı: Ev işlerinin iş olmadığı fikri, yapmak zorunda oldukları ev içi görevlerin gerçekliğini çarpıtarak toplumsal ilerlemenin önündeki temel engellerden birini ortadan kaldırdı.

Mekanik Hizmetçi Miti

Ev işlerinin iş olmadığı aldatmacası, hizmetçi için başka bir seçeneğin, hizmetçinin işinin ağır ve küçültücü yanlarını yapabilecek bir yedek işçinin bulunması durumunda daha ikna edici olabilirdi. Böylece ev işleri hakkında bir mit daha yaratıldı; başka deyişle, ev aletlerinin hizmetçilerin yerini doldurduğu fikri yaygınlaştırıldı. Bu fikir, gerek ev kadınlarına gerekse ev aletleri üreticilerine dayanılmaz ölçüde çekici geldi. Bir zamanlar hizmetçilerin yaptıkları işleri, araçların ve makinelerin devraldığı miti, öyle çok yinelendi ki, neredeyse tarihsel bir doğru gerçekliği kazandı. Bu ana fikir, reklamlarla ikna edici kılınmasına kılındı; gene de, aletlerin hizmetçilerin yerini alamayacağını söylemek gereksizdir; çünkü yemek pişirmek, temizlik yapmak ve çocuk bakmak gibi kimi görevler, makinelerle yapılamaz. Reklamlar, cihazların yapabileceği işleri abartma eğilimindeydi: Örneğin, 1955 yılındaki Bendix çamaşır makinesi reklamında, makinenin evin tüm çamaşır yıkama işlemlerini üstlenebileceği imleniyordu (oysa bunun, ev kadınına yalnızca başka ev işlerini yapmak için gereken zamanı kazandırdığı anlaşıldı). Benzer biçimde, üreticiler, rostolar, sufleler ve başka yemeklerle dolup taşan fırınlar ve yanlarında tembel tembel oturan güzel giyimli bayanlar bulunan ocakları gösteren resimler bastırıyorlardı; resimlerde, bu ocakların, tertemiz bir üretim süreciyle, hazır yemekler sunabilecek büyülü yemek pişirme makineleri oldukları fikri ileri sürülüyordu.

Bazı ev işlerinde aletler harcanan emeği azaltsa da, çok yaygın olarak kullanıldıklarında, alet kullanımından amacın ev işlerine harcanan zamanı azaltmak olduğunun vurgulanması dikkate değer. İngiltere'de, ev aletlerinin yaygınlaşmaya başladığı dönemde, kadınların ev işlerine daha az değil, tersine daha çok zaman harcadıklarını gösteren kanıtlar vardır; 1950'de tam gün çalışan ev kadınları üzerinde yapılan bir inceleme, kadınların ev işlerine haftada ortalama 70 saat, 1970'de yapılan bir başka araştırma da ortalama 77 saat harcadıklarını gösterdi.[6] Aslında gerçek, aletlerin iş yükünü hafiflettiği ve zaman kazandırdığıdır; ama bu aletler, daha yüksek standartların yakalanmasını da olanaklı kılmıştır. Böylece, kazanılan zaman aynı işi ya da başka işleri daha sık ya da daha iyi yapmak için harcandı.

4) T. M. McBride, *The Domestic Revolution*/Evdeki Devrim'de alıntılanmıştır, Londra, 1976, s.18.
5) A. L. Bowley ve J. Stamp, *The National Income, 1924* / Ulusal Gelir, 1924, Oxford, 1927, s. 11-12.
6) Oakley, s. 7.

Emek kazanımı sağlayan araçların, emeği artırıcı sonuçlar getirdiği, Birleşik Amerika'da daha 1930'da fark edilmişti; *Ladies' Home Journal* / Hanımların Ev Dergisi'ndeki bir yazıda şu fikrin ileri sürülmesinde görüldüğü gibi:

> *"Bugün yaşayan biz ev kadınları, tozları yakalamayı kolaylaştıran araçlarımız olduğundan, büyükannelerimizin bahar fırtınasına bıraktığı tozların peşinden koşturup duruyoruz. Birkaçımızın haftada bir kez banyoya soktuğu dokuz çocuğu varsa, diğerlerimizin her gün suya soktuğu iki ya da üç çocuğu var. Vicdanımız boş kek rafları ya da boş bisküvi kavanozlarından rahatsızlık duymasa bile, yemekte vermeyi unuttuğumuz bir vitamin ya da eksik bıraktığımız bir kalori aklımıza gelince rahatsız oluyoruz."*[7]

Ev ekonomisi uzmanları, aletlerin emekten kazandırma etkilerini gözlemleyip bunlarla ilgili görüşlerini belirtmişlerdir. 1933'te Amerika'da Economic Problems of the Family / Ailenin Ekonomik Sorunları adlı kitabı yayımlanan Hazel Kyrk şunları yazıyordu:

> *"Başka yerlerde olduğu gibi ev içi üretimde de emekten kazanım sağlayan makinelerin yarattığı zamanı, daha fazla boş zaman uğraşı için kullanmak yerine, benzer özelliğe sahip daha çok mal ya da hizmet üretmek için kullanma eğilimindeyiz. Dikiş makinesinin bulunması çok daha fazla dikiş işlemi gerektiren –pliler, farbalalar vb.– giysi üretmek demekti. Çamaşır makinesinin bulunuşu, daha fazla çamaşır, elektrik süpürgesinin bulunuşu daha fazla temizlik, yeni yakıtların ve yemek pişirme aletlerinin bulunmasıysa, daha fazla yemek kursu ve daha incelikli pişirilmiş yemekler demek olup çıktı."*[8]

Aletlerin, ev işlerine harcanan zamandan hiçbir kazanım sağlamamasının suçu aletlere yüklenemezdi. Ev ortamında daha yüksek standartlara ulaşmak üzere kendini alet kullanmak zorunda hissetmek, *Ladies' Home Journal*/Hanımların Ev Dergisi'ndeki makalede sözü edilen "vicdan"dan, başka deyişle şu genel beklentiden kaynaklanıyordu: XX. yy'da kadınlar, evlerine ve ailelerine, olabilecek en yüksek standartlarda bakmak için gerekli her şeyi yapmalıydılar.

Bütün bunlara karşın ev aletlerinin, 'emek kazanımı sağlar' diyerek betimlenmesi sürdürüldü; aletlerin hizmetçilerin yerini aldığı düşüncesi bıktıracak sıklıkta yinelenip durdu. İnsanlarla makineler arasında bulunmayan eşdeğerlik, 1910 ile 1930 yılları arasında dergilerde ve ev işlerini konu alan el ilanlarında, hizmetçilerin evden ayrılışını, yerlerine aletlerin geçişini anlatan öykülerle gerçekten varmış gibi gösterildi. 'Hizmetçim Ayrıldığı İçin Mutluyum' adlı şu öykü *Ladies' Home Journal* / Hanımların Ev Dergisi'nde 1918'de yayımlanmıştı:

> *"Hizmetçim mühimmat fabrikasında çalışmak üzere işten ayrıldı. . . Düşünüyorum da, ayrıldığı için mutluyum! Ev işinden neden hoşlanmadığım konusunu iyice düşündüm ve şu sonuca vardım: Hiçbir zaman elimde, doğru zamanda kullanacağım doğru aletler olmadı. 'İş yapmak isteyenler için her zaman araç gerecin bulunduğunu; öte yandan 'kötü işçinin aletlerini kaybettiğini anımsıyorum. Bu yıl, giysi masraflarından arttırdıklarımla, yükselen yiyecek maliyetini dengeleyeceğimi, hizmetçi ücretinden kazanacaklarımla da makine alabileceğimi, üstelik bir de kâr edeceğimi hesaplıyorum."*[9]

7) *Ladies' Home Journal*/Hanımların Ev Dergisi, Mayıs 1930, s. 30.
8) Hazel Kyrk, *Economic Problems of the Family*/ Ailenin Ekonomik Sorunları, New York, s. 99.
9) *Ladies' Home Journal* / Hanımların Ev Dergisi, Kasım 1918, s. 28.

Yazar, hizmetçi olmaksızın yaşamdan zevk almayı sağlayan ve aralarında bir elektrik süpürgesi, elektrikli bir bıçak bileyicisi, bir bulaşık ve bir çamaşır makinesi bulunan birçok ev aletini sıralamayı sürdürüyor.

Bu öyküde, hizmetçinin ayrılması savaş nedeniyle olmuştu; ama benzer olayların farklı çeşitlemeleri 1914'ten önce de meydana gelmişti; bunların hepsinde, hizmetçinin yaptığı işinin yerini birkaç aletin almasıyla daha rahat ve daha ekonomik yaşanabileceği olasılığını imleyen bir ders vardı. 1913'te İngiltere'de yayımlanan *First Aid to the Servantless* / Hizmetçisi Olmayanlara İlk Yardım adlı kitapta, yazar J. G. Frazer, hizmetçileri Imogen'e yol verdikten sonra Bay ve Bayan Smith'in elektrik süpürgesi, çamaşır makinesi, elektrikli bot temizleyicisi gibi birkaç alet alarak, evin demirbaşlarında düzeltmeler yaparak, yaşamlarına birkaç yeni düzenleme getirerek nasıl daha hoş bir hayat sürdüklerini anlatan kurgusal bir öykü anlatıyordu. Aynı iletiyi taşıyan bir başka kitap da Randal Phillips'in *The Servantless Home* / Hizmetçisiz Ev (1920) adlı kitabıydı. Birkaç alete yapılan yatırımla, pirinç yerine ahşap merdiven parmaklıkları, pirinç yerine krom kaplı musluklar ve mutfakta bulaşık kurutma rafları gibi ev eşyalarında yapılan birkaç değişiklikle insan, Phillips'e göre hizmetçisiz daha rahat yaşamakla kalmıyor, daha masrafsız da yaşayabiliyordu. Kitaba ek olarak Philips, bir hizmetçinin toplam maliyeti, aylık ve barınma dahil, yılda 90 paundken, yalnızca 40 paunda, emek kazanımı sağlayan süregen yeniliklerin satın alınabileceğini ve yıllık harcamalardan geriye gene de bir şeyler kalacağını gösteren bir dizi hesaplamalar yapıyordu.

Bu tür öykülerde ve savlarda, aletlerin gerçekten de başka biçime bürünmüş birer hizmetçi oldukları öne sürülüyordu. Bu, kimsenin ciddiye almadığı, zararsız bir şiirsel kurgu olarak görülebilir. Gene de, *The Oxford History of Technology*/Oxford Teknoloji Tarihi'nin aşağıda alıntılanan giriş bölümünde irdelenen 'emek kazanımı sağlayan' aletlerde olduğu gibi, ev aletleri ve ev işleri tarihlerinin hemen hepsinde bu mit, yanılgıyla gerçekmiş gibi algılanmasını sağlayacak güçteydi:

> *"Birinci Dünya Savaşı, toplumsal alışkanlıklar ve koşullar açısından bir dönüm noktasıydı ve ev içinde kullanılan nesnelerin tasarımını ve seçimini büyük ölçüde etkiledi. Savaş sırasında ve savaştan sonra hizmetçiler bir daha geri gelmemek üzere yok oldular – ne olursa olsun, göreceli olarak, hizmetçi tutmaya gücü yetecek çok az aile kalmıştı geriye."*[10]

Yazar, ev aletlerinin yok olup giden hizmetçilerin yerine geçmek üzere geliştirildiğini varsaymayı sürdürüyor. Burada, birkaç gerçek göz ardı ediliyor. İlk başta İngiltere'de, 1918'den sonra hizmetçilik hiç de yok olmadı: Savaş sırasında pek çok hizmetçi işten ayrıldıysa da, 1921'de hizmetçilerin sayısı, neredeyse savaş öncesindeki düzeyine dönmüştü. İngiltere'de hizmetçilik 1939'a kadar yaygın olarak sürdü; ancak bu tarihten sonra sonsuza dek yok oldu. Hizmet sayısındaki azalma, 1890'dan 1940'a kadar elli yıla yayılan uzun vadeli bir süreç oldu. En fazla sayıda hizmetçinin kaydedildiği yıl olan 1891'de, İngiltere'de aile başına 0.24 hizmetçi düşüyordu; 1911'de bu sayı 0.16'ya düşmüştü; bundan sonraki yirmi yılda düşüş yavaşladı; 1921'de bu sayı, aile başına 0.14, 1931'de 0.12 olmuştu.[11] Bu azalma sürecini Birinci Dünya Savaşı'nın hızlandırmadığı, 1911 ile 1939 yılları arasındaki dönemde sürecin yavaşladığı ve ağırlaştığı açıktır. İki savaş arasındaki yıllarda, ev aletlerinin satışı, hizmetçi sayısındaki azalmayla hiç de orantılı olmayan hızlı bir artış gösterdiğinden, aletlerin yalnızca hizmetçilerin yerini doldur-

10) G.B.I. Wilson, 'Domestic Appliances'/'Ev Aletleri', *A History of Technology*/Teknoloji Tarihi'nde, bölüm 47, yay., T.I. Williams, cilt VII, bölüm 2, Oxford, 1978, s. 1135.

11) Great Britain, *Census Reports*, (1891 to 1931)/Büyük Britanya, Nüfus Sayımı (1891-1931) Raporları'ndan hesaplanmıştır.

maktan başka amaçlar için üretildiği ve satın alındığı anlaşılıyor.

"Hizmetçinin yerine geçme" kuramına getirilen başka bir itirazda da, ilk aletlerin çoğunun hizmetçilerce kullanılmak üzere tasarlanmış olduğu ileri sürülür. 1930'lu yıllara kadar, en azından İngiltere'de, gerçekte ev aletleri alabilecek güçte olanlar zaten hizmetçi çalıştıran kişilerdi: 1920'li yılların başında uzmanların ve müdürlerin ortalama geliri yılda 500 ilâ 700 paundaydı; bu sınıftan insanlar bile 20 paundluk bir elektrik süpürgesi ya da 25 paundluk bir çamaşır makinesi almak için oldukça zorlanıyorlardı. Üreticiler, asıl müşterilerinin hizmetçi çalıştıracak kadar zengin olduklarının farkındaydılar; İngiltere'de, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce ve hemen sonra bu durum, üreticilerin hazırladığı ve ev aletleri kullanan hizmetçilerin gösterildiği ilanlarla kanıtlanmıştır. Gerçekten de, hizmetçilerin yerine geçmek şöyle dursun, aletlerin, hizmetçi sayısındaki azalmayı önlediği bile öne sürülebilir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru, hizmetçi bulmakta sürekli zorluk çekileceği anlaşıldığında, hizmetçiliği çekici kılacak yolların araştırılmaya başlanması da, bu düşünceyi destekler niteliktedir. Kadınların hizmetçi olmak istememeleri, kısmen işin çok yorucu olmasına bağlanmıştır; bu nedenle, daha iyi tasarlanmış evlerin ve daha çok emek kazanımı sağlayan aletlerin, işçi sınıfından kadınları hizmetçiliğe özendireceği düşünülmüştür. Yeniden Yapılanma Bakanlığı'nın Kadın Danışmanlık Komitesi, 1919 yılında şunları saptamıştır:

> *"İşçilerin ve işverenlerin hissettikleri tatminsizliğin ve rahatsızlığın büyük bölümünün, engellenebilecek boşa harcanmış çalışmadan ve iyileştirilebilecek kötü genel koşullardan kaynaklandığına inanıyoruz. Uzun mesafeleri gereksiz yere sürekli olarak yürüyerek aşmak, çoğu kez oldukça ağır miktarlarda su, odun ve yakıtı merdivenlerden aşağı yukarı taşımak, işgücünü istemeden boşa harcayarak ısınma ve yemek pişirme aletlerinin bakımını yapmak, dışarıdan gelen ve mekanik aletlerle donatılmış işçilerin daha iyi yapabileceği büyük temizlikleri yapmak zorunda oldukça ev işçileri, yaptıkları işten zevk almayacaklardır. Modası geçmiş ev tasarımının, işgücünü boşa harcayan ev işi döşemelerinin ve donanımlarının yaygın olarak bulunması en büyük kötülüklerden biridir."*[12]

Sıcak su sistemlerinin kurulmasıyla birlikte ev aleti kullanımının başlaması, ev işlerinin getirdiği bazı yükleri kuşkusuz azaltabilirdi; gene de bu aletler, işçi sınıfından kadınları hizmetçiliğe çekmiyordu. Elbette işverenler, iyi donatılmış evlerin hizmetçileri çekeceğine inanıyorlardı, çünkü Londra gazetelerinde 1930'lu yıllarda ev işleri için verilen ilanlar, çoğu kez 'emek kazanımı sağlayan ev' ya da 'emek kazanımı sağlayan aletler' gibi terimleri içeriyordu.

Üreticiler, hizmetçi yerine geçtiğini imlemek amacıyla ürünlerine Daisy ya da Betty Anne gibi (bunların her ikisi de elektrik süpürgesiydi) adlar verseler, evle ilgili elkitapları ve dergiler hizmetçi yerine iş kazanımı sağlayan birkaç alet kullanmanın ucuzluğuna kamuoyunun ilgisini sık sık çekseler de, bu değişimin yer aldığı evlerin sayısı aslında çok azdı. Genel olarak, en azından İngiltere'de, 1914'ten önce hizmetçi tutabilen sınıf, savaştan sonra da bunu yapabilecek durumdayken, savaştan önce hizmetçi tutamayanlar savaştan sonra da tutamadılar.

Mekanik hizmetçi miti, hiçbir zaman hizmetçi çalıştırmamış ve asla çalıştıramayacak olan insanlara, en azından kanlı canlı bir hizmetçi kadar iyi çalışacak bir yanılsama sundu. Ev kadınlarının, yaptıkları işin aslında iş olmadığına inanmalarını sağladı. Çamaşır makinelerinin ya da elektrik süpürgelerinin, hizmetçilerin yerini gerçekten alabi-

12) Yeniden Yapılanma Bakanlığı, Kadın Danışma Komitesi 'Hizmetçilik Sorunu Üzerine Rapor', Cmd. 67, *Parliamentary Papers*/Meclis Tutanakları, 1919, cilt. 29, s. 28.

leceğini öne süren bu düşünce, aslında kimseyi tümüyle aldatamadı; ama bu yanılsama, insanların toplumsal konumlarıyla ilgili tedirginliklerini bastırmaya yardım ediyor, her sınıftan ev kadınlarının, XIX. yy'da hizmetçi çalıştıran ev sahibelerinin varisi olduklarına inanmalarını sağlıyordu.

Ev İşinin Estetiği

Aletlerin biçimlendirilmesi, bir bakıma her zaman hedef alınan kullanıcılara bağlı olmuştur. Başlangıçta, oturma ya da yemek odalarında doğrudan doğruya ev sahipleri tarafından kullanılacak elektrikli çaydanlıklar ve tost makineleri gibi küçük aletlerin görünümleri büyük bir dikkatle tasarlanıyordu. Temizlik yapmak ve yemek pişirmek için kullanılacak 'merdiven altı' aletlerinin, oturma odasındaki zariflik standartlarına uyması için bir neden yoktu. Hizmetçilerin kullanması hedeflenen aletlerin çoğu, sanayi makinelerine benziyordu. Bu benzerliğin gizlenmesi düşünülmedi; Elektrik Geliştirme Topluluğu'nun 1924'te hazırladığı bir el ilanında, evde kullanılan mikserlerin "modern fırınlardaki hamur mikserleri gibi tasarlandığı, yalnızca onların birer minyatürü olduğu" özellikle belirtilmişti.[13] Bu tür aletlerin biçiminin, kullanması hedeflenen çalışanlar sınıfı tarafından belirlendiğini öne sürmek, durumu abartmak olur; öncelikle hizmetçiler tarafından kullanılmak üzere yapıldıkları sürece, satın alan kişiler açısından bu aletlerin ağır, hantal ve kaba olup olmamalarının pek önem taşımadığını söylemek en azından doğrudur.

Açıkça söylemek gerekirse, tasarımda göz önünde bulundurulan en önemli ön koşullar, bu aletlerin etkin çalışmaları, kolay kullanılmaları ve hızla sökülüp takılabilmeleriydi. 1930'lu yıllardan sonra bu özellikler iyi alet tasarımı için önemli ölçütlerdi; özellikle 1950'li yıllarda bu çizgide birçok gelişme kaydedildi. Öte yandan üreticiler, görünüşün ve biçimin de, ürünlerinin taşıdığı emek kazanımı gizilgücüne kamuoyunu inandırmada yararlı olabileceğini pekâlâ biliyorlardı; hizmetçisi olmayan orta sınıfa seslenip pazarlarını genişletmeye başladıklarında, bu düşünce daha da büyük bir önem kazandı. 1930'lu yıllarda, ev aletlerinin seri üretimi başladığında, verimliliği düşündüren en güçlü eğretileme fabrikaydı. Bürolarda verimliliği çağrıştırmak üzere fabrika imgesinin yaygın bir biçimde kullanılması gibi, ev kadınları da, ev içindeki görevlerini sanayi düzenindeki işlermiş gibi planlayarak evde verimlilik yaratmaya teşvik edildiler. Ev içindeki işleri verimli kılma konusunda bilimsel yönetim önerdiği tekniklerin gizilgücünden de çok yararlanıldı: 1915'te yayımlanan, biri Mary Pattison'ın *The Business of Home Management*/Ev Yönetimi İşi, diğeri Christine Frederick'in *Household Engineering*/Ev Mühendisliği adlı kitapları, ev içindeki ödevlerin, aşamalara bölünerek nasıl daha verimli kılınabileceğini gösteren sayısız kitap ve yazı arasında ilk ve en iyi metinlerdendir.[14] F. W. Taylor'ın fabrikadaki çalışmaları çözümleme biçimini izleyerek çizilen ve mutfak içindeki hareketleri gösteren diyagramlar, sözde en iyi mutfak planlarıydı. Bu kitaplarda ve daha sonra yayımlanan birçok yazıda ele alınan ev-fabrika koşutluğu, mutfağın bir atölye, ev aletlerinin de araç gereç olduğu fikri sık sık yineleyerek pekiştirildi. Örneğin, bir ev işleri elkitabına göre:

> *"Fabrikada çalışan bir erkekten, uygun araçlar olmaksızın iyi iş çıkarması beklenemezdi; oysa ev kadını, çoğu kez işini tümüyle yetersiz aletler kullanarak yapmaya çalışıyordu. . . Bu*

13) *Chats' about Electricity*/Elektrik Üzerine Sohbetler, s. 6

14) Ev içindeki verimlilik D. S. Handlin, *The American Home*/Amerikan Evi, Boston 1979, Bölüm 6; Gwendolyn Wright, *Building the Dream, A Social History of Housing in America*/Rüyayı Yapılandırmak, Amerika'daki Evlerin Toplumsal Tarihi, New York, 1981, Bölüm 9'da incelenmiştir.

nedenle ev kadını, araçları seçme konusuna özen göstererek, evinin iyi idare edilmesini sağlamak zorundaydı."[15]

Ev ile fabrika arasındaki bu koşutluklar tasarımı da etkiledi. Üreticiler, iddia ettikleri gibi ürünlerinin işten kazanım yaratarak verimlilik sağladıklarını vurgulamak amacıyla, aletlerini, bile bile zamanın fabrika ya da sanayi araçlarını anımsatan biçimlere göre tasarımladılar. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra tanıtılan İngiliz Kenwood gıda mikserinin ilk modeli, o zamanlarda sanayiye yemek üreten araçlara çok benziyordu; 1930 ile 1950'li yıllar arasında üretilen birçok başka alet de benzer görünüşler taşıyorlardı.

Bir ev aletine bir fabrika aracı görünümü vermek, onu verimli gibi göstermenin iyi bir yolu olabilirdi, ama başka açılardan bakıldığında oldukça kötü bir pazarlama yöntemiydi; özellikle de 1950'li yıllarda, gerçekte hayatlarının büyük bir kesimini fabrikalarda çalışarak geçiren insanlar bu aletleri almaya başladığı zaman. Makineye benzeyen bir nesnenin mutfakta bulunması, evin iş yerinden ayrı bir yer olduğu tasımına karşı çıkmakla kalmıyor, ev işlerini, rahatsız edici bir biçimde, gerçekten işmiş gibi gösteriyordu; oysa herkes böyle bir karşılaştırma yapmaktan kaçınmak istiyordu.

İşlevsel ya da işlemsel yararları ne olursa olsun, 1950'li yıllarda sanayi araçlarına benzeyen ev aletlerinin basında olumsuz yorumlar almaya başlaması dikkate değer; 1950'li yılların sonunda, ev aletlerinin sanayide kullanılan aletlerin biçimini taşıdığını söylemek, bir tür sövgüye dönüşmüştü. Örneğin, 1959'da *Design*/Tasarım dergisinde, Kenwood mikserinin eleştirisi bu türdendi:

"Metalden çok porselen izlenimi veren motor kafasının tam, yuvarlak kıvrımları, gövdenin kalın bakışımlılığı, makinenin ağırlığını vurguluyor. Üretici adının modası geçmiş bir biçimde beyaz üstüne siyahla çalakalem yazılması da eklenince, bu aletin bıraktığı genel etki, modern bir ev aletinden çok otel mutfaklarında kullanılan bir makine etkisi oluyor."[16]

Ev aletleri konusunda benimsenen yeni biçimin öncüsü, Alman Max Braun şirketiydi. Uzun süredir elektrikli aletler üretmesine karşın Braun, 1950'li yıllara kadar ev aletleri üretmemişti. Braun'da çalışan ve Ulm'daki Hochschule für Gestaltung/Tasarım Yüksekokulu'ndan gelen iki önemli tasarımcı olan Hans Gugelot ve Dieter Rams, önceki tüm alet tasarımlarından kökten ayrılan bir dış görünüş standardı geliştirdiler. Braun ürünleri, orantısal dizgelere dayanarak tasarlanmış özenli, düz, grili beyazlı kutular içinde sunuluyordu; entelektüel seçkinler, bu tasarımları, klasik gelenekten türemiş ve saflığa erişmiş biçimler olarak görüp benimsiyorlardı.[17] Biçimce, sanayi donanımlarından farklı olmaları nedeniyle bu aletler üstün bir pazarlama çekiciliği taşıyordu. Dayanıklı olmalarının yanı sıra bu aletler, bitmiş ürün olarak öylesine zarif ve güzeldiler ki büroya ya da fabrikaya ait olmaktan çok, ince ince çalışılmış heykellere benziyorlardı. Örneğin, Gerd Muller'in tasarladığı ve 1957'de piyasaya sunulan mikserin gövdesi ve makine kafası, neredeyse kesintisiz bir dış kaplamanın altına yerleştirilmişti; yalnızca açma kapama düğmesi ve çırpıcı yuvasının üstündeki alan, renkli plastikle ve canlı bir yazıyla süslenmişti: Bu mikser, çoğunlukla arabalar, uzay gemileri ya da fabrikalardan türetilmiş imgeleri kullanan ve o sıralarda piyasada bulunan öbür mikserlere hiç mi hiç benzemiyordu. Braun ürünlerinin biçemlendirilişi, ev işlerinin taşıdığı aldatmacaya ve

15) Odham'ın *Çizgilerle Ev Yönetimi*, tarihsiz [yaklaşık1950], s. 161.

16) L. Bruce Archer, 'Elektrikli Mikserler', *Design*/Tasarım, no. 125, Mayıs 1959, s. 41-43.

17) *Architecture in Design*/Tasarımda Mimarlık, no. 125, s. 44.

çelişkilere çok uygun düşüyordu, çünkü görünüşleri, bir yandan makine araç gereçleri ya da büro donanımlarıyla hiç bir koşutluk göstermiyor, öte yandan da ev işlerinin yüce ve soylu bir etkinlik olduğu yanılsamasını sürdürüyordu. *Design*/Tasarım dergisi, Braun mikserini başka markalarla karşılaştırdığında, bu makinelerin, ev işleri konusundaki beklentileri karşılamada taşıdığı eşsiz gücü kabul etmek zorunda kaldı. "Yalnızca Braun mikseri," diye yazıyordu, "bir kadın, bir mutfak eviyesi ve dopdolu raflar düşünülerek tasarlanmış gibi görünüyor."[18]

Öbür üreticiler de Braun örneğini hızla izlediler ve aynı çizgileri koruyarak ürünlerinin tasarımlarını değiştirdiler; estetik konusunu saflığın ve inceliğin erdemli boyutlarına Braun ölçüsünde taşıyamamış olsalar da. Örneğin, ilk mikseri, Braun'ınkiyle karşılaştırıldığında olumsuz eleştiriler alan Kenwood, makinelerini 1960'ta Braun'ınkine benzer özellikler içerecek tarzda yeniden tasarladı: Makine kafası ve gövde, tek ve bütün bir biçim içinde toplandı: Bu yeni tasarımda mikser, biçimce derli toplu ve köşeleri pekiştirilmişti; makinenin farklı öğeleri de renkli plastik kalıplamalarla vurgulanmıştı.

Ticari düşüncelerle, ev işlerinin iş olmadığı yanılsamasını daha da canlı kılacak ev aletlerinin genel görünüşleri konusunda bir standart geliştirildi. İletileri her zaman geçici olan reklamlardan, televizyondan ya da kurgulardan ayrı olarak, ev içinde eve özellikle uygun bir görünüş taşıyan aletlerin bulunmasıyla, ev işlerinin kendine özgü doğası sürekli onaylanmış oluyordu.

Tüketiciye Yönelik Tasarım

Üreticilerin, ev işi mitolojilerini, aletlerin tasarımıyla nasıl olup da bu kadar sıkı bir biçimde ilişkilendirebildikleri sorulabilir. Ulaştıkları başarı, üreticilerin ve tasarımcıların, tüketicilerin duyarlılıklarını algılamaya olağanüstü bir biçimde açık olduklarını düşündürüyor. Kuşkusuz 1950'li yıllarda üreticiler, tüketicilerin ne istediklerini daha iyi anlamaya ve anladıklarını tasarımlarına daha mükemmel bir biçimde aktarmaya çalıştılar. Gerçekten de, iyi tasarımın özünde tüketici değerlerinin yatması, en azından ABD'de, 1950'li yıllarda bir belite dönüşmüştü. Örneğin Amerikalı bir sanayi tasarımcısı olan David Chapman 1957'de şunları belirtiyordu:

> *"Başarılı ürün geliştirme arayışının, işe imalat süreçleri, ticari teknikler, maliyet muhasebesi ya da rekabetçi ticaret çözümlemesiyle başlamadığı kanısındayım. . . sanayi, sorunun kökenine inmeli, insanları ve onların yaşama biçimlerini incelemelidir."*[19]

Gittikçe gelişen pazar araştırmaları, tasarımcıların tüketici isteklerini daha iyi anlamalarını sağlamış olsa da, Vance Packard tarafından *The Hidden Persuaders* / Gizli Kandırıcılar'da canlı bir biçimde betimlenen ve gittikçe karmaşıklaşan ikna etme teknikleri, üreticileri, sundukları ürünlerin müşterilerin arzularını doyurmak üzere tasarlandığına onları ikna etme işinde ustalaştırıyorlardı. Bu nedenle, tüketiciye yönelik tasarımla karşılanan bu gereksinimlerin, tüketiciyi, ürünleri ikna olma sonucunda değil de, ne ölçüde bağımsız bir duyguyla satın almaya götürdüğünü bilebilmek neredeyse olanaksızdır.

Birleşik Amerika'da, General Electric Şirketi'nin alet tasarımı bölümü yöneticisi Arthur BecVar'ın 1957'de söylediği aşağıdaki sözleri düşündüğümüzde, kendisinin ve başkalarının gerçek olduğuna belki inandıkları, ama kamuoyunu ev aletlerine gereksinme duyduklarına ikna etmede yararlı olan fikirlerin nasıl geliştirildiğini görebiliriz:

18) *Design*/Tasarım, no. 104, s. 46.

19) "Overseas Review"da alıntılanmıştır, *Design*/Tasarım, no. 104, Ağustos 1957, s. 43.

". . . ev ve aile yaşamına gittikçe daha fazla önem verilmektedir. . . ailelerin kalabalıklaşması ve hizmetçilerin bulunmaması, evde olabildiğince çok yardımcı otomatik makine kullanma gereksinimi doğurmuştur. İnsan, ailesine nasıl baktığını mekanik hizmetçilere yaptığı yatırımlarla gösterebilir.
Toplumumuzda kadının rolü, aileye bakma ve ev işlerini yürütmeyi, iş sahibi olmayı, dış etkinliklere katılmayı içeren üç yönlü bir sorumlulukla gittikçe karmaşıklaşmaktadır. Kadın sivil, toplumsal ve ulusal işlerde eskisine göre daha etkindir. Bir girdaba yakalanmış olan kadın, teknolojik toplumun kendisine sağlayabileceği bütün teknolojik desteklere gereksinme duyar. Yine de, kendisini dört bir yöne çeken bu güçlere karşın kadın, yuvasını yaratıcı bir biçimde kurma rolünü elinde tutmak ister – ama bu rolün içinde, gereksiz tekdüze işler bulunmamalıdır."[20]

BecVar, modern ev yaşamının koşullarını, yüzeysel olarak bakıldığında doğru görünen şeyler açısından betimlemiştir; kuşkusuz bunlar, çoğu insanın düşündüklerine kısmen denk düşüyordu. Yine de, bu çözümleme yanıltıcıydı: Ev içindeki ve dışındaki roller arasındaki çatışmayı kabul ederken BecVar, ev işlerinin, sevginin dışavurumu anlamına gelen oysa gerçekte ödülsüz ve bitmek bilmeyen görevlerden oluşan ev kadınlığı rolünün barındırdığı kökten çatışmaları görmezlikten geliyordu. BecVar, ev kadınlarının dış etkinliklere katılmak istedikleri fikrini, ev aletleri satın almayı karşı konulamaz bir şey olarak göstermek amacıyla ileri sürmüştür; BecVar, ev kadınlarının yaşadığı başka çatışmaları görmek isteseydi, böylesine doğrudan bir çözüm sunmazdı.

Tüketiciye yönelik tasarım, tüketicilere özgü fikirler ve inançlardan hangilerini ele alacağı konusunda oldukça seçiciydi; bu arada, tüketicinin yaşamından çıkarmayı çok isteyebileceği sorunlara değiniliyordu. Doğal olarak, sahte ya da mistik sorunları yok etmek, gerçek sorunları yok etmekten çok daha kolaydı.

Ürün tasarımının her zaman her türlü fikri içerebileceği düşüncesi bu kitabın ana konularından biridir. Yine de, tasarımın bu fikirleri kullanma süreci asla doğrudan bir süreç değildir; üreticiler, zaman zaman bunun böyle olduğuna, ürünleri aracılığıyla, hepimizde bulunduğunu varsaydıkları fikirleri ileten tarafsız aracılar oluşturduklarına inanmamızı isteseler de. Ne var ki, uygulamada üreticiler, bu fikirleri ayıklayıp damıtırlar ve kendi fikirlerini de eklerler; bunları yaparken, ürünlerini daha arzulanır kılmayı isterler. Sağlık ve emek kazanımı, yüzyılımızda birçok insanı ilgilendiren konular olmuştur; oysa, ev aletlerinde temsil edildikleri biçimiyle bu konularda, üreticilerin ticari amaçlarına uygun buldukları yollarla değişiklikler, eklemeler ve eksiltmeler yapılmıştır. Fikirleri ve inançları değiştirebilme özelliğiyle başarılı tasarım, simyacılığa benzer: Farklı kökenlerden gelen farklı fikirleri birbiriyle kaynaştırır; öyle ki bitmiş ürünün biçimi, tek bir fikri kendinde somutlaştırmış gibi görünür; sonunda bu fikir bize, hep düşündüğümüz şeyin artık gerçekleştiğini sandıracak ölçüde tanıdık gelir.

Nereden gelirse gelsin, ürünlerin içerdiği fikirler, tasarımda işçilik ücreti ya da malzemenin bulunabilirliği gibi nesnel etkenler ölçüsünde önemlidir. Tasarım tartışmalarında fikirlerin oynadığı role, salt sanatsal rollerin dışında, pek önem verilmemiştir. Önemli oldukları kabul edildiği zaman bile fikirlerin genellikle bazı etkiler yarattığı öne sürülmüştür; oysa bu, fikirlerin taşıdığı önemi azımsayan ve onların ne kadar merkezi önemde olduklarını açıklamada yetersiz kalan bir betimlemedir. Ev yaşamının doğası ve aletlerin bu yaşamda oynayabilecekleri rol konusunda belli bazı fikirler olmasa, bu

20) *Design/Tasarım*, no. 104, s. 46.

bölümde tartışılan ürünlerden hiçbiri tasarlanamazdı. Sermayenin, emeğin, makinelerin, bu makineleri yapmak için gerekli malzemelerle bunları satacak pazarların bulunmasına karşın, bu ürünleri biçimsiz birer hammadde yığını olmanın ötesine geçiren şey, yalnızca ve yalnızca fikirlerdir. Tasarım, biçim yaratma gücüne, ideoloji ile maddi öğeleri birleştirip kaynaştırarak ulaşır: İkisinden birinin bulunmaması durumunda, bu kaynaşma gerçekleşemez.

Çeviren: Yurdanur Salman

Mağazanın dışarıya sipariş ettiği mallarla dolu Ward'a ait bir kamyonet.

MİGROSKOP: TÜRK SÜPERMARKETÇİLİĞİNDE 41 YIL

MİGROS GENEL MÜDÜRÜ BÜLENT ÖZAYDINLI İLE SÖYLEŞİ

Söyleşi: Cem Akaş

Migros 41 yıl önce, ilk kez satış arabalarıyla satışa başladı. Siz gençsiniz, o tarihteki satış arabalarını hatırlamazsınız. O satış arabaları düzeni içerisinde, tekerlekli ilk süpermarketler hizmete başlamış oldu İstanbul'da. Bunu mağazalar izlemeye başladı. Bu mağazaların, ilk süpermarketlerin devreye girmesi ile birlikte tüketicileri bazı ilklerle tanışma olanağına kavuştular: Bir kere o güne kadar çuvalda satılan birçok mal pirinç, bakliyat, şeker türü ürünler ilk defa pakete girdi, hijyenik koşullarda paketlenerek satışa sunulmaya başlandı. İkincisi ilk defa self servis satışla tanıştı tüketici, yani malla ilk defa doğrudan karşı karşıya geldi. Değişik marka malları yanyana görme olanağı buldu, fiyatlarını reyon etiketlerinde görme ve karşılaştırarak malları kendi tercihlerine göre alma fırsatına kavuştu. Bir diğer ilk, yine o tarihlerde devreye giren, o zamana kadar Türkiye'de hiç söz konusu olmayan seç-al prensibiyle meyve ve sebze alma olanağıydı. Bugün artık birçok market benimsiyor bunu. Bu ve bunun benzeri birçok ilkler o tarihlerde Migros kanalıyla tüketiciye yansıtılmış oldu.

O zamanlar hep gıda maddeleri mi satılıyordu?

Tabi ağırlıklı olarak gıda maddeleri ile başladı. Zaten küçük mağazalardı söz konu-

su olan. Migros'un o tarihlerde, Eminönü, Kadıköy, Beşiktaş gibi nüfusun yoğun olduğu bölgelerde İstanbul Belediyesi'nin katkılarıyla ve desteğiyle küçük ama etkin mağazalar açtığını görüyoruz. Ondan sonraki yıllarda Türkiye'nin yokluk dönemleri yaşandığı zamanlarda da Migros'un tanzim satış mağazaları olarak değerlendirildiğini, hükümetten bu şekilde bir görev alıp, bu görevi ifa eder bir konumda olduğunu görüyoruz. 1990 yılının başından itibaren de, yeniden yenilenme içerisine, yeni bir yapılanmaya girdiğini ve büyük mağazacılıkta ciddi adımlar atmaya başladığını görüyoruz. Örneğin barkod sistemi, barkod sistemi sadece mağazada tüketiciye sunulan bir hizmet değil, aynı zamanda sektörün teknolojisinde gelişime yol açan bir unsur. Mal verenler açısından son derece olumlu sonuçlar yaratıyor. Bunun yanı sıra yürüyen merdivenlerde alışveriş arabalarının kullanılabilmesi gibi ilkleri Türk tüketicisiyle tanıştırmıştır. Migros'un bu arada önemli bir özelliği var. Migros birçok üründe, özellikle taze mallarda Türkiye'nin birçok üretim noktalarında satın alma örgütlerini oluşturmuştur. Zaman zaman organize tarıma gitmek suretiyle, organize tarım yapmadığı durumlarda da doğrudan üreticiden malı almak suretiyle–

Hangi mallar bunlar?

Bunlar, meyve-sebze ağırlıklıdır. Taze ürünlerdir, ettir, peynirdir; üreticiden, tarlada, ya da o bölgedeki hallerden temin eder bu malları, kendi bölge teşkilatlarında standart hale getirir ve mağazalara sevk edilmek üzere ana depolara gönderir. Yani burada aracının ortadan kaldırılması ve de nakliyenin Migros tarafından üstlenilmesi nedeniyle hem fiyatta hem tazelikte önemli aşamalar kaydediliyor.

Sanıyorum deterjanlarda da Migros üretime yönelmiş durumda.

Tabii bu diğer bir olay, onda da ilk gene Türkiye'de. Bu ilklik çok eski yıllara gidiyor. Migros markalı mallar hemen hemen her kategoride satışa sunmaya başlanmıştır. Burada ciddi bir özellik vardır. Hem kalitede en üst noktada olma hedeflenmiştir, hem de fiyatta diğer rakip markalara göre ciddi oranlarda, öyle % 5'lerle ifade edilen oranlarda da değil % 40, hatta bazen kalem mallarda % 60'lara çıkan fiyat farklılığı yaratılmaktadır. Bu nasıl yaratılır? Reklama yatırım yapılmamaktadır, nakliyeden ve ambalajdan gelen avantaj vardır.

Peki bu ürünlerde ciddi bir rekabet gücüne ulaşıldı mı?

Tabii; şu anda tamamı Migros mağazalarında satışta Migros markalı mallar lider konumdadır. Mağazalarımızdaki diğer markalı malların da satışlarının artmasına neden olmuştur, çünkü bugün bilinçli bir tüketici, örneğin deterjan alacaksa Migros marka deterjanın en iyi kalite olduğunu ve en ucuz olduğunu bilir ve deterjan almak maksadıyla Migros'a gelir, deterjanını alırken başka bir amaçla kullanacağı başka marka bir deterjanı da Migros'tan alır. Çünkü o marka mal da Migros'ta daha uygun bir fiyatla satışa sunulmaktadır. Hep aynı şeyi söylüyorum: Bilinçli bir tüketici eğer bizim Migroskop kampanyamızı dikkatle izliyor ise ve de Migros markalı malları satın alıyor ise aylık ev ihtiyaç giderlerinde minimum % 25'lik bir tasarruf sağlaması kesin. Ama bazen basında görüyoruz. Haksız bir takım değerlendirmeler yapılıyor, bunların nedenlerini de biliyoruz tabii. Bu değerlendirmeler tüketicileri zaman zaman yanıltıyor. Bu tür değerlendirmeler, profesyonelce yapılmalı, objektif kriterlere göre yapılmalı. Örneğin benim veya sizin gidip bir iki yeri gezip çıplak gözle bir iki kalem mal hakkında yaptığımız, işin profesyoneli olmadığınız için de, altındaki nedenleri bilmeden yaptığımız iki-üç değerlendirme sonundaki değerlendirmeler genelde tüketiciyi yanıltır. Ama basının özellikle basında profesyonel olması gereken kişilerin, bu değerlendirmeleri yapan ve tüketici köşelerinde yazı yazan kişilerin, tüketicileri yönlendiren kişilerin bu hususlarda son derece dik-

kat etmesi ve bu değerlendirmeleri buna göre yapması gerekir.

Tüketici ile ilişkileriniz nasıl düzenleniyor?

Şimdi bizim periyodik uyguladığımız anketlerimiz vardır, bu çok geniştir. Şu anda Migros'un 15 ayrı ilde 62 tane mağazası vardır. Günde 125 bin kişiye hizmet veriyoruz. Yılda bu ortalama 35 milyon kişi eder. Çok zor bir olay. Anket çalışmaları değişik yörelerimizdeki mağazalarımızda yapılır. Hangi konularda müşteriyi tatmin ediyoruz, hangilerinde edemiyoruz, hangilerinde daha az ediyoruz, rakiplerimize göre konumumuz nedir? Hiç müşterimiz olmamış kişiler gözünde neden durumumuz böyledir? Bilimsel şekilde, kendi halkla ilişkiler müdürlüğümüz kanalıyla, bu değerlendirmeleri yapıyoruz. Bunun sonucunda da eksiklerimizi düzeltmeye çalışıyoruz. Ama yapmış olduğumuz anketlerde, çok olumlu sonuçlar aldığımız zaman, ki genelde öyle oluyor, o zaman dışarıdan bir şirkete de bu yapmış olduğumuz çalışmaların doğruluğunu test ettirme ihtiyacı duyuyoruz. Bu araştırmayı yaptırırken de söylediğimiz şu: Acımasız olun, yaptığınız anketlerde olumlu konuma koyma çabası içinde olmayın, tam tersi bir çaba içerisinde olun, sorularını da ona göre hazırlayın, potansiyel müşterilerde yönlendirmelerimiz pozitif yönde değil negatif yönde olsun ki biz daha objektif olarak konumumuzu tespit edelim. Bunun yararını görüyoruz.

Medyayla ilişkinize geri dönecek olursak, yakındığımız konularda ne yapıyorsunuz? Tüketiciyi yanıltmak olarak nitelendirdiğiniz tutumu kasıtlı buluyor musunuz?

Kasıt da demeyeyim, belki şu yapılıyor, firmalara faks çekiliyor, şu malların fiyatlarını veriniz deniyor, o fiyatlar yanlış verilebiliyor. Bunu çok sık yaşadık. Biz yıllardır "Migros, dürüst satıcı" imajını kullanırız, bunu da her anlamıyla yerine getirmeye çalışırız. Neticede şimdi örneğin bir fiyat verirsiniz dersiniz ki, bu mal bende 500 bin lira, bu mal aslında piyasada 1.5 milyondur. Siz 500 bin lira dediğiniz reyonda yer ayırdınız, diyelim ki spot piyasadan alıp 10 tane de mal koydunuz 1 saat içerisinde, çok ucuz olması nedeniyle gitti. Etiketiniz duruyor orada 500 bin lira, piyasada 1.5 milyon lirayken o mal yok reyonda, bu da çok sık yapılan bir şey. Fiyat ilan ediliyor gazetelerde, fiyat karşılaştırmalarında şurda burda yer alıyor, ama mal yok.

Müşteri geliyor onu ararken başka birşey alıyor.

Evet başka birşey alıyor gidiyor. Müşteri de çoğu zaman bunu fazla önemsemiyor. Ama bunlar çok ciddi, tüketiciyi yanıltan olaylar. Migros bir indirim kampanyası yaptığı zaman, ki bu Migroskop çalışmaları 50 ile 100 kalem arasında mal içerir, 15 gün süreli kampanyalardır bunlar, bu 15 gün boyunca bu malı Migros mağazalarında bulursunuz. Ama dediğim gibi bazı firmalar spot piyasadan gidiyorlar, yarım kamyon mal çok uygun fiyatla alınıyor, ilan ediliyor, mal bitince de yok tabii. Yazıyorlar da zaten, stoklarımızda kısıtlıyız diyorlar.

Rakiplerine göre konumunuz ve pazar payınız ne?

Migros ilk süpermarket olarak girdiğinde liderdi. Şimdi yoğun bir rekabet yaşanmaya başlandı. Ama liderliğini gene ezici bir ağırlıkta sürdürüyor.

En yaygın ağa sahip olan herhalde Migros.

Tabii, Migros dediğim gibi şu anda 15 ilde 62 mağaza ile hizmet veriyor. Şu anda basın bu konuyu çok kızıştırır bir konuma getiriyor, ama neticede rakiplerimizin mağazaları büyük mağazalardır ama birer mağazadır. Hitap ettikleri belli yöredeki müşteri kitleleridir. Öyle olmak durumundadır. Biz, rekabetin yoğunlaşmasını son derece olumlu bir gelişme olarak görüyoruz. Çünkü bu sektör aslında Türkiye'de az gelişmiş bir sektördür, ancak son yıllarda yerini hızlı bir gelişmeye bırakmıştır. Yani perakendecilik içerisinde süpermarket sektörü daha geniş bir pay almaya başlıyor ki bu hem bizim sek-

tör açısından olumlu bir gelişme hem de bu sektöre dayalı sanayi şirketleri açısından.

Süpermarket/bakkal oranları nedir pazar payı açısından?

Şu anda yüzde çok düşüktür. Türkiye genelinde böyle bir rakam vermek doğru değil, çünkü Türkiye geneli çok minimal bir rakamdır. Çoğu yerde yok süpermarket. İstanbul için de şu anda verilebilecek doğru bir rakam olmamakla birlikte tahmini % 80-% 85'i hâlâ küçük satış noktalarında.

Avrupa'nın bir çok ülkesinde bu oran neredeyse tam tersi.

Şimdi burada çok önemli bir konu var. Bu sadece basının değil, vatandaş olarak hepimizin ilgilenmesi gereken bir konu. Türkiye'de bu sektördeki rekabet hiçbir zaman demin konuştuğumuz şirketler arasında olmuyor. Şu anda pazarın çok küçük oranda payını alıyorlar, rekabet söz konusu değil, basın her ne kadar bunu oluşturmaya çalışsa da. Haksız bir rekabet var. Bu haksız rekabet, ufak satış noktalarından geliyor. Türkiye'de çok ciddi bir şekilde kayıtsız ekonomi, bütün alanlarda varlığını sürdürüyor. Şu anda bizim şirketimiz ve benzer şirketler, birçok vergiyi ödeme durumundadır ve ödemeleri gerekir. Fakat bunun yanında ne alınan malın, ne satılan malın hiçbir şekilde kayda geçirilmediği, fatura işleminin söz konusu olmadığı % 80-85'lik bir piyasa var ülke genelinde. Türkiye geçtiğimiz yıl bir tıkanıklık yaşadı. Bu tıkanıklığı aşmak için de ek vergiler alma yoluna gitti. Genelde de bu böyle olur. Ne zaman bir tıkanıklık söz konusu olur, vergi oranları arttırılır. Şimdi vergi oranlarını attırmak suretiyle vergi gelirini arttırmaya çalışmak kadar hatalı bir iş bana göre yoktur.

Vergi kaçağını yakalamak yerine...

Tabii, bunun tam tersini yapmak lazımdır. Vergi oranlarını ödenebilir oranlara düşürmek, ama herkesin vergi ödemesini sağlamak lazımdır. Bu söylenir de bunun uygulanmasını sağlayacak olan siz de değilsiniz, ben de değilim, oylarımızla iktidara getirdiğimiz partilerdir. Sorumlu mevkide, bakan seviyesinde olan kişilerin tam tersine bu kayıtsız ekonominin en canlı olduğu bölgelere gidip, teşvik edilmesi gerektiğini, bu tür yerlerin arttırılması gerektiğini ifade ettiklerini hayretle gördük. Şimdi bir Laleli piyasası vardır, bu çok sık gündeme gelir, öldürdük, yeniden canlandırdık gibi. Bu tür yerlerin canlı bir şekilde satışa devam etmesinde yarar vardır. Satışın her yerde canlı olmasında yarar vardır. Ama bu demek değildir ki vergi ödenmesin. Vergi ödenmesi, bir malın pahalılaşması anlamına da gelmez. Şimdi Laleli piyasasında bir mal almak istediniz, satıcının size ilk vereceği fiyat nedir? 100. Siz bunu büyük olasılıkla 50'ye alıp gideceksiniz. Şimdi bunun içerisinde % 2-3 oranında bir vergi olmuş olsa, bu rakam frekansı içerisindeki rolü nedir ki bunun? Devlet işte bunun farkında değil. Böyle bir potansiyelin farkında değil. Zannediliyor ki küçük satış noktalarında, örneğin bir pazar yerinde ciddi bir vergilendirme uygulamasına gidilse, hem oradaki ufak satıcı, hem de tüketici rahatsız edilecek. Hayır, kesinlikle böyle bir şey söz konusu değil.

Peki, 1996 için projeksiyonlarınız neler? Yurtdışından daha fazla rekabet gelmesini bekliyor musunuz?

Gelebilir. Şu anda Türkiye'de faaliyet gösteren şirketler zaten dünyanın en büyük şirketleridir. Gümrük birliğine girildiği zaman mevcut Türk şirketlerinin durumu ne olacak tartışması sürüyor. Biz çok önce Avrupa rekabetine açıldık. Şu anda Avrupa'nın en ileri gelen şirketleri bizim sektörümüzde faaliyette, bu rekabet ortamındayız gururla söylemeliyim ki biz lider konumumuzu koruyoruz ve 2000'lere yönelik planlarımız var. Yıllık dilimler halinde de bunlar hızlı bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Bu birinci anlamda mevcut mağazalardaki satışı etkinleştirmek, tüketici ile bütünleşmek için çalışmaları detaylandırmaktır. İkincisi de sayısal olarak artmak suretiyle tüm Türkiye'ye hi-

tab edecek ağı gerçekleştirmektir. Bugün için zaten geniş ölçüde bu gerçekleşti. Şu anda Ankara ve Ankara'nın batısındaki ileri gelen illerin tamamına yakın bir bölümünde Migros hizmette; Güney Anadolu'da Antalya, Mersin, Adana gibi illerde hizmette. Yakında. Güneydoğu Anadolu'da mağazasını açıyor. Gaziantep'i Diyarbakır, Malatya gibi iller izleyecek. Önümüzdeki yıl da Karadeniz kıyı şeridindeki mağazalarını açacak. Artı, yabancı şirketler Türkiye'ye gelirken Migros da yabancı ülkelerde girişimlere başlamaktadır. Azerbaycan'da, Bakü'de bu yıl sonuna kadar açmayı planladığımız bir girişimimiz söz konusudur. Bakü'nün ötesinde komşu ülkelerde çalışmalarımız var. Bunlar içerisinde Gürcistan var, Türk Cumhuriyetleri var, daha ileri bir aşamada Rusya var.

Karadeniz işbirliği çerçevesinde...

Evet, bu ülkeler ısrarla bizimle işbirliği yapmak isteyen girişimcilerin bulunduğu ülkeler, sektör bu bölgelerde hiç gelişmemiş bir konumda. Bu bölgelerde yapılacak çok şey var.

Bildiğim kadarıyla Azerbaycan ve Gürcistan'da zaten sürekli Türk malları satılıyor.

Biz bu ülkelere gidip, oradaki eski Sovyetler Birliği'nin ortadan kalkması sonucu yok olan lojistik kanallarını kuracağız. Bu ticaretin ilk filizlenmesi konusunda, Türkiye'de olduğu gibi öncü fonksiyonu üstlenmiş olacağız.

Peki şimdi, biraz daha mikro mağaza üzerinde sorulara geçelim. Nedir süpermarket teknolojisi, yani mağaza nasıl düzenlenir, ne öne konur, ne arkaya konur? Migros'ta görebildiğim kadarıyla, mağazalar arasında bir standart söz konusu. Biraz bunları açabilir misiniz?

Şimdi Migros'un 41 yılın sonunda geliştirmiş olduğu kendi "know-how"u vardır. Onun içinde mağazaların tamamında benzer bir yaklaşım görürsünüz. Herhangi bir mağazanın içinde gözleriniz kapalı koyalım sizi, gözlerinizi açtığınızda burası Migros diyebilirsiniz. Bu işte yılların birikimi sonucu ortaya çıkmış ve bize göre en doğruları uygulamamızın sonucudur. Örneğin bir Migros mağazasına genelde, yerin durumuna göre tabii bazı değişiklikler olabilir, genellikle meyve-sebzelerin bulunduğu bir reyon grubuyla girersiniz. Bunun nedeni meyve-sebzenin taze, renkli görünümünün müşteri tarafından çekici bulunması ve olumlu karşılanmasıdır. Tazelik ortamında girersiniz. Diğer reyonlarda yer alan mallar gene belli bir anlayış içerisinde yerleştiriliyorsa da, hangi malın nerede yer alacağına ve hangi oranda yer alacağına, –genelde çoğu kişi bunu farklı biçimlerde yorumlar, taktikler şeklinde yorumlar ama bu yanlıştır– karar veren aslında gene tüketicidir, müşterilerdir. Neticede süpermarketler ticari şirketlerdir. Mal satmayı amaçlarlar. Herhangi bir malı öne çekmek suretiyle illa satmaya çaba göstermek yanlış bir anlayış.

Gerçi üretici açısından böyle bir çaba var tabii...

Oysa, ana satıcı açısından süper marketler açısından bu fevkalade yanlıştır. Bunu yapanlar, uygulayanlar vardır ama olumsuz sonuç almışlardır. Bizim mağazalarımızdaki yaklaşımımız tüketicinin talebine göre reyonları düzenlemektir. Bu nasıl olur? Tabii genelde Türk tüketicisinin tüketim alışkanlıkları genel prensipleri itibariyle aynı olmakla birlikte yöresel, bölgesel farklılıklar gösterebilmekte, hatta aynı kentin ayrı semtlerinde farklı olabilmekte. Onun için biz mağazamızı hizmete alırken genel prensipleri orada uygularız, fakat o genel prensiplerin ötesinde üç aylık dönem içersinde o bölgenin müşterisi belli mallarda tercihini göstermek suretiyle ve belki eleştirilerini yöneltmek suretiyle hangi malın nerede yer alması ya da almaması gerektiği konusunda bize ışık tutar. Biz de o düzenlemeleri üç ay içersinde yapar, o semte en uygun konuma getirmeye çalışırız. Eğer bir semtte tüketici, koyun beyaz peyniri talep ediyor da, inek beyaz peynirini talep etmiyor ise illa inek beyaz peyniri satacağım diye ve onda kâr marjım yüksek diye

onu satmaya çalışmam son derece anlamsız; ondaki kâr marjım yüksek olabilir, ama müşteri onu istemiyorsa, istediği kadar yüksek olsun, hiçbir anlamı yoktur. O bakımdan tüketici tercihi bizim reyonlarımızın tespit edilmesinde en önemli etkendir. Tabii dediğimiz gibi üretici firmalar reyonlarda daha geniş bir yer almak, kendi ürünlerini en uygun yere koymak konusunda çaba gösterirler, kendi açılarından da haklıdırlar.

Özellikle deterjan üreticileri arasında, "reyon kapma savaşı" verildiğini biliyorum.

Tabii, reyon fiyatları tespit eden şirketler vardır bizim sektörde. Belli reyonu tahsis etmek için belli rakamlar söylenir, bunlar yanlış işlerdir. Neden? Dediğim nedenlerden ötürü, yani tüketiciye bir malı empoze etmek, etmeye çaba göstermek, tüketici üzerinde, fevkalade kötü bir izlenim bırakmaktadır. Bazı firmalar tüketici tercihinin üzerinde bu anlaşmalar sonucunda belli firmalar doğrultusunda tercihlerini kullanırlar ve onları ön plana çekerler, diğer malları da hiç sokmayabilirler. O zaman da belli markaları tüketiciye zorlamak gibi bir durumla karşı karşıya kalınıyor ki bu da yanlıştır. Çünkü süpermarketçiliğin özünde tüm çeşitleri tercihi en çok olan çeşitleri satışa sunmanız, onların fiyatlarını yanyana koymanız ve müşteriyi malla karşı karşıya bırakmanız gerekir. Sizin aracı olarak, satıcı olarak araya girmemeniz lazımdır. İşin özü budur. Bunun dışında birşeyler yapıyorsanız o zaman Süpermarket olmuyor. Bu özelliklerin dışına çıkıyorsunuz. En klasik örneği de bizim bakkallarımızdır. Bakkala gittiğinizde malla sizin aranızda birisi vardır, o birisine ne istediğinizi söylersiniz, ayçiçek yağı dersiniz, onda hangi ayçiçek yağı varsa onu verir. Margarin dersiniz, hangi margarin varsa verir. Toplarsınız, fiyatlarını daha bilmiyorsunuz, sorarsanız söyler, ama genelde sormazsınız, ihtiyaçlarınızı toplarsınız, sonra o toplama bir fiyat söyler, o fiyatı verir çıkarsınız. Orada o marka olmasın da şu marka olsun diyemezsiniz. Yer darlığı nedeniyle çeşidi yoktur. O neyi aldıysa onu almak durumundasınızdır ve onun söylediği fiyatı da kabullenmek zorundasınızdır. Ne pahalıdır, ne ucuzdur. Türkiye gibi enflasyonun çok yüksek olduğu bir ülkede bu kalemin fiyatını bugün bilirsiniz, ama yarın nerede daha ucuz olduğu konusunda bir fikriniz olmaz, çünkü bu fiyat yarın değişir, bugün beş ayrı noktada bunun fiyatı nedir takip edemezsiniz.

Hırsızlıkla nasıl başa çıkıyorsunuz? Bu konuda belirlenmiş bir politikanız var mı?

Tabii süpermarketlerde ve hipermarketlerde en ciddi sorunlardan bir tanesi hırsızlıktır. Bu, sadece Türkiye'de değil dünyadaki en ciddi sorunlarından bir tanesidir bu sektörün. İki çeşit hırsızlık vardır; 1. müşteri hırsızlığı, 2. personel hırsızlığı. İkisi de aynı oranda önemlidir. Bu konuda alınan tedbirler var tabii. Bizim mağazalarımızın çoğu sürekli olarak video kasetlerle filme çekilir, mağazanın iç bölümleri izlenir. Müşteri görünümünde kişiler dolaşır, alışveriş ederek dolaşan kişilerin bazıları, belirli frekanslarda bu görevi yerine getirirler. Güvenlik elemanları bu görevi yerine getirirler. Bunun yanında da tüm Migros çalışanları bu konuda eğitilmişlerdir, oralarda izlerler. Bu konunun profesyonelleri vardır. Müşteri hırsızları demek istemiyorum, aslında onlara müşteri demem lazım. Bilinçli olarak bu işi yapanlar vardır.

Yakalandığında işlem nedir?

Kim olursa olsun, bu konuda çok hassasız, bu hatayı yapmış ise, seviyesi ne olursa olsun, karakola haber verilir. Mahkemeye başvurulur ve dava açılır hakkında ve dava sonuna kadar da takip edilir tabii.

Amerika'da özellikle deparment store'larda suça teşvik unsuru olduğu kabul edilir, yani bu kadar çok bolluğun içerisinde insanların bir şeyler çalıp götürmeye kışkırtıldıkları hesaba katılır. Burada sanırım öyle bir şey yok.

Yok ama, tabii yıllık satışların belli bir yüzdesi buna bir anlamda ayrılıyor. Hırsızlı-

ğı önlemek mümkün değil.

Yani yapan yapıyor.

Bu kadar geniş bir ortam içersinde tümüyle önlemek olanaksız, dünyanın hiçbir şirketi başaramamış bunu. Herkes üzerinde çok çalışır, caydırıcı tedbirler alır ama neticede siz şirket olarak, belli sayıda kişiyle bu işi takip ediyorsunuz ama, karşınızda da sizin gibi düşünen organize bir takım kişiler var.

Bazen önlemeye çalışmanın maliyeti hırsızlığın maliyetinden daha fazla olabilir.

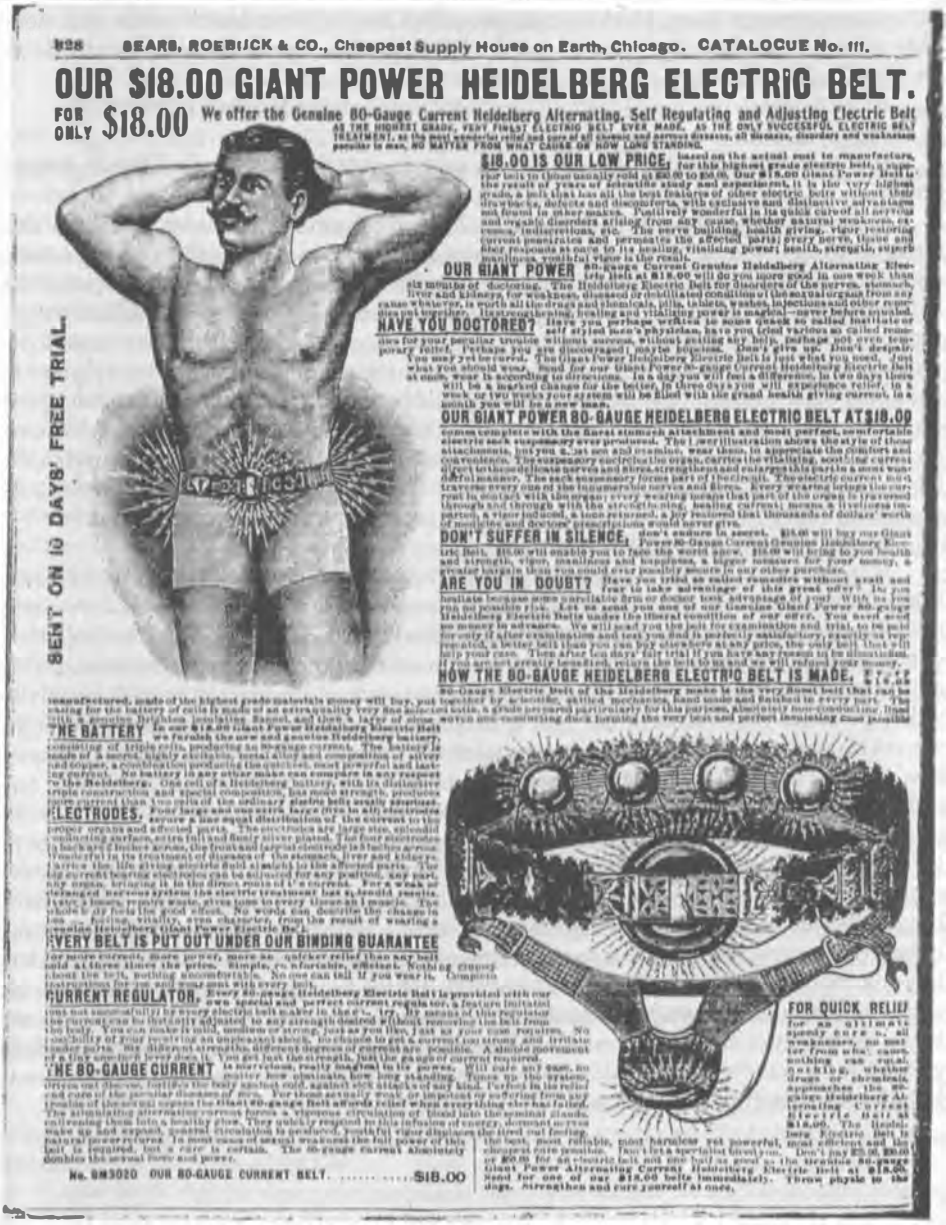
Tabii.

Peki personel eğitimi konusunda nasıl bir yol izliyor Migros, "katılımcı personel projesi" nedir?

Bizim bir eğitim departmanımız var ve burada çalışan eğitmen arkadaşlarımız var. Hem yeni giren arkadaşlarımız bizim organize eğitim programlarımızdan geçerler, hem de mevcut arkadaşlarımız periyodik olarak değişik eğitim programlarından geçerler. Bu katılımcı personel projesi ayrı bir proje, eğitimin ötesinde bir proje. Bu projedeki amaç, tüm Migros çalışanlarının doğrudan yönetime dahil olmasını sağlamaktır. Şimdi kendimden örnek vereyim, şirketin genel müdürü olarak aşağıdaki mağazada, uygulamadaki bazı düzeltmeleri, önerileri en sağlıklı şekilde yapabilecek konumda değilim. Çünkü o uygulamanın, o çalışmanın içerisinde değilim, müşteri ile karşı karşıya bir konumda değilim. Bu projenin amacı tüm Migros çalışanlarının kendi konumları itibariyle üretebilecekleri fikirleri geliştirip, kendi aralarında tartışıp öneri halinde ortaya koymalarını sağlamaktır.

Bunun düzenlenmesi nasıl gerçekleşiyor?

Her mağazamızda ayrı konular, gene arkadaşlarımız tarafından tesbit edilmiştir. Bunların testleri kendi sorumluluklarında, mağazada yapılmakta ve rakamsal verilerle değerlendirilmekte gene kendileri tarafından. Ortaya çıkan sonuçları değerlendiriyorlar, eğer verimliliği arttırıcı, müşteriyi daha tatmin edici sonuçlar alıyorlarsa, bunu bizim eğitim müdürlüğündeki proje sorumlusu arkadaşlarımıza ulaştırmak, iletmek suretiyle, şirket geneline yaygınlaştırılması gibi iş akışımız var. Desteğe, yardım ihtiyaç olduğu zaman bu yardımı sağlayabilirler, benim telefonlarım haftanın belli saatlerinde başvurulara açıktır. Herhangi bir arkadaş arzuladığında doğrudan arayabilir. Şunu diyebilir: Şurada tıkandı işimiz, şu konuda bize destek olunmuyor, bize yardımcı olun. Sistem buna açıktır, bu konuda teşvik ederiz. Ama bugüne kadar da böyle telefonlar almadığımı söyleyebilirim. Çünkü bu olanağın olduğunu bilen bütün sistem, en yakın desteği göstermek konumunda hissetmekte kendini ve birçok konu da proje çerçevesinde, benim dahi bilgim dışında çözümleniyor. Tabii insanlara sadece talimat verip onların uygulanmasını beklemek yerine, bu tür bir çalışmaya itmenin büyük yararları var. Bir kere yaptıkları işin mantığını kendileri özümsemiş oluyorlar, neden bu işi böyle yapıyorum diye en azından düşünmek zorunda kalıyorlar. İşin kolayına kaçıp böyle gelmiş böyle gidecek, böyle de isteniyor demenin ötesinde, herkesin yaptığı bir işi saçma, verimsiz, gereksiz gördüğünde, müşteriye ters geldiğini gördüğünde bunu hemen gündeme getirip, kendi kararlarıyla düzeltme olanağı var.

Sears, Roebuck kataloğundan elektrikli kemer. Bel bölgesine masaj yapan bu alet Sears'ta yalnızca 18 dolarmış.

KATALOGTAN(*)

Abraham A. Moles

Eşyaların, pazarın uygulayımsal uygarlığının bize önerdiği biçimiyle incelenebilmesi için bu sürekli belgelerden, eşya satıcısı firmaların tecimsel kataloglarının betimlediği bu gücül av alanlarından söz etmek uygun düşer. Kataloglar mağaza denilen şu eşya kitaplığının; eşya türlerinin bile pazarını yansıtan ve bir fiyat belirtisinin, yani arz ve talep arasındaki geçici dengeden doğan toplumsal bir uzlaşmanın eşlik ettiği kısa, çözümleyici bir betimlemeyle onları açıklayan gerçek fişlikleridir. Kataloglar tüketicinin ufkunu genişletir, onu somutlaştırabilir bir düşler evrenine götürür (Dreams that money can buy). Örneğin, Redoute, Manifacture Française silah ve bisiklet, Macy's, Sears ve Roebuck ve Neckermann katalogları sayılabilir. Bu düşler, bazı eski ve tükenmiş katalogların tıpkı kitabevi yapıtları gibi yeniden basılmasını (Sears ve Roebuck 1908) sağlayacak ölçüde şiirseldir.

Son zamanlarda eşya kataloğunun, ürettiğini öven ve posta yoluyla (Neckermann) tüketicinin gereksinimlerini karşılayabilen bir yapımevi ve özel bir mağaza için yaymaca bir tanıtım öğesi olarak değil de bir eşyalar Ansiklopedisi gibi, uygulayımsal pazarın maddi öğelerine erişim yolu açan ve eşya çeşitliliğindeki bilgisizlik engelini, herkese, karşılığını ödemek isteyen herkese ulaşabilir olduğu savında olan bir pazar uygarlığının kullanımında insanın karşılaştığı en önemli engeli aşan ekinsel bir bilgi olarak yeni, genelleştirilebilir bir işlevi belirdi.

Bu özellikle, Amerika Birleşik Devletleri'nde bağımsız bir aydınlar topluluğunca yayımlanmış dikkate değer "Whole Earth Catalog" için böyledir. "Uygulayımsal dünya, anlamını bir yana bırakabiliyorsan büyük ve güzeldir. Neden kullanmayalım onu?" di-

(*) Abraham A. Moles, *Théorie des Objets*, Editions Universitaires, 1972.

yorduk başka yerde. Kullanmak için onu tanımamız, sonra da ona erişmemizi sağlayacak öğeleri edinmemiz gerekir.

"Tüm Dünyanın Kataloğu"nun giriş bölümünde şöyle deniyor: "Bizler Tanrıyız ve bundan yararlanmalıyız, oysa şimdiye dek yalnızca yönetimlerin, büyük iş çevrelerinin, kilisenin ve yüksek eğitimden yarar sağlayanların uzak ünü ve gücü, ekonomik yapıdaki önemli nokta ya da eksiklikleri belirlemeyi başarabilmiş, efektif kazançları sıfıra indirmiştir. Bu ikileme ve dünyayı kullanmayı bilenlerin elde ettikleri maddi kazançlara karşılık olarak artık kişisel ve bireye yakın bir güç alanının geliştiği görülmekte; birey eğitimini kendi kendine yönetme, kendi esinini bulma, kendi çevresini nasıl isterse öyle oluşturma ve serüvenini onunla ilgilenenlerle paylaşma gücünü edinmektedir. Bu sürece destek sağlayan araçlar da dünya kataloğunca araştırılmış ve belirtilmiş araçlardır."

Kısacası bu kataloğun bireye ulaşabilir maddi öğe, araç, gereç, kitap, yöntem ve hizmetlere değer biçme işlevi vardır. Bunun sayesinde gizil kullanıcı istediğini edinmenin kaça patlayacağını, onu nereden ve nasıl elde edeceğini daha iyi bilecektir pekâlâ.

Kataloğa bakıldığında, bir birim eklendiği de görülecektir:

1. araç ya da gereç olarak yararlı
2. bağımsız bir eğitim düşüncesine uygun
3. görece olarak yüksek nitelikli ve düşük fiyatlı
4. postayla edinmek kolay

Bu, uygunluk kavramı açısından eşyalar kuramının yeni bir gelişme alanı ve birey için, isteğini açığa vurabiliyorsa, tüm dünyanın yapabileceği her şeye başvurarak özgürlük alanını genişletme yolu demektir.

Çeviren: Olcay Kunal

NESNELER BÜTÜNÜ: DISPLAY(*)

Abraham A. Moles

"Öyleyse ihmal edilmemeli
Doğanın Sanata uydurulması
Biri diğeriyle düzeliyorsa
Hepsinin bundan pay alması için."
ABRAHAM BOSSE

1. ÇAĞDAŞ KITSCH'İN GENEL ÖZELLİKLERİ

Buraya kadarki uğraşılarımızın ekseni, anlambilimsel açıdan Germen dillerinde açıklığa kavuşan, fakat estetik açıdan evrensel olup, egemen sınıfın belirlediği değerler sistemine bağlanan bir kavramı, *Kitsch*'i tanımlamak ve ardından, değerlerini zorla kabul ettiren burjuva sınıfın sosyo-estetik bir tepkiyle karşı karşıya bulunduğundan hareketle bu kavramın gelişimini ve tarihi aksamalarını incelemekti. Son bölümde, binlerce örneği kopyalanmak üzere hazırlanan model tasarımının *zorunlu* olduğu bir sanat dalında, bundan böyle kaçınılmaz olan dağıtım sistemi ve *Kitsch* tutumu arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturmaya çalıştık. Böylece, ürettiği nadir olsa da birçok tanımı bulunan

(*) Abraham A. Moles, *Psychologie du Kitsch*, Denoel-Gonthier, 1971

çağdaş *neo-Kitsch*'i tanımlamış olduk. Süpermarket ve benzeri dağıtım sistemleri üzerinde yaptığımız psiko-sosyolojik inceleme, süpermarket tasarımcısı aracılığıyla halka sunulan biçimleri; işaret ve değer gösterici biçimleri stratejik oyunun bir işlevinin belirlediğini gösterdi. Yerinde bir çağdaşlıkla, gözle görülür kullanım işlevselliğini oynayan *tasarımcı*, halka açılımın iyimserliğini temsil etmekle yükümlü *satış müdürü* ve son olarak da, kendisine önerilen ya da zorla kabul ettirilen bir şartname yardımıyla katışıksız bir usa yatkınlık ölçeğinde gelişmeleri izleyecek tek kişi olan *üretim mühendisi* arasında oynanan poker oyununun kalıpları arasında yer alması gereken yararları (kazançları) kısaca araştırdık.

	GERÇEĞİN İŞLEVİ	SANATSAL YETENEK	TEKNOLOJİK DONANIM	USA YATKINLIK	KAPASİTE SENTEZ	GELECEĞİN ANLAMI	İNSANLARI YÖNLENDİRME YETENEĞİ
MODELİST GÜNLÜK NESNE	4	5	4	3	2	1	1
MOBİLYACI GEOMETRİNİN İNSANLAŞTIRILMASI	2	4	3	2	2	1	1
GİRİŞİMCİ ŞARTNAMENİN GERÇEKLEŞTİRİCİSİ	5	1	5	5	1	1	5
MİMAR ÇEVREYİ YARATMA İSTEĞİ	2	5	2	3	4	2	3
ŞEHİRCİ SOSYAL YAPILANMA	3	3	1	3	4	4	3
TOPRAK DÜZENLEYİCİ SOSYAL EKOLOJİ	4	1	1	3	5	4	2
PLANLAMACI YARININ TOPLUMU	5	2	1	4	5	5	1
ÇEVRE YARATICILARININ YETENEK TAYFLARI			5 4	3	2	1	

Bütün bunlar, toplumun ya da en azından oyunun döndüğü hareket ortamının belli bir kalkınma düzeyini varsayan bir *sistem* içinde yer alır, ancak unutulmamalıdır ki Kitsch, pedagojik işlevini en etkin biçimde az gelişmiş toplumlarda yerine getirir; bu toplumlar, *pazar genişletme* görevini üstlenmiş ABD, yeni Avrupa ya da Japonya gibi ileri gelişmiş toplumların işletme ürünleri olan kitle iletişim araçlarının yoğun etkisindedir. Bir buzdolabının "biçimi" ya da banyolardaki renk oyunları üzerine Bendix Kaliforniya ya da New York atölyelerinde alınmış bir karar, sosyo-kültürel çevrimin devir hızına bağlı bir *yayılma süresiyle* Kinshasa'dan Mourmansk'a dek dünyanın en uç noktalarında yankı bulacaktır.

2. Nesneler Bütünü Düşüncesi ya da Display

Neo-Kitsch ve çekici mağazalar zinciriyle dağıtım sistemi arasındaki sıkı ilişki, *ekonominin yerini tüketim sarhoşluğuna bırakarak* psikolojik etkenlerin yeni bir incelenme yöntemini ortaya koymaktadır; bu etkenler, rahatına düşkün yurttaşın muhtemelen karmaşık fakat her zaman için *sahiplenici* bir ilişki kuracağı marka taşıyıcı somut nesneyi belirler. Tüketicinin hizmetine sunulan ve küçük dünyasını, bağımsız yaşamının büyük bir

kısmını içinde geçireceği ve üzerinde hükümranlığını sürdüreceği kişisel kabuğunu; dairesini oluşturması için aralarından seçim yapacağı nesne ya da *eşyalar bütününe* istatistiksel yaklaşım yöntemi budur. Uyumak, dış çevreden korunmak, yemek, kişisel özgürlüğünü yaşamak, neslini sürdürmek, estetik düzlemde hür iradesini kullanmak gibi temel işlevsel temalar etrafında, tüketici, herbirinin kişiliğinin birer yansıması olacağı önemli bir çeşitlemeler bütününü de oluşturabilir ve belki de bu kabuğu dolduran eşya ve aksesuarların dağılım şeklindeki mesafelerin büyüklüğüyle *basmakalıplık derecesi* değerlendirilecektir. Daha yukarıda, *Kitsch tarzı apartman dairesi*nin bir kaç dökümünü çıkarmıştık.

Örneğin; bir oturma odasını ve *grande époque* (belle époque) *Kitsch* sistemini karşılaştırarak birinci belirleyici büyüklüğü, *nesne sayısını* araştırdık: Bu sayı, ilkece, dairenin ortalama boyutuna (alanın m^2 olarak sayısına) aktarılmalıdır, ancak gerektiğinde bu boyut da kullanıcı sayısına ya da kullanım çeşitliliğine göre düzeltilir. Bizi *Kitsch baskısı* ve her nesnenin özgül hacmi ya da etki alanı düşüncesine götüren, eşya sayısının incelenmesidir.

İkinci belirleyici büyüklük, *işlevsellik oranı* yani belli ölçüde mantıklı sayılan kullanım oranıdır; değerlendirilmesi güç bir etkendir bu, çünkü bir dizi eyleme ve kendisi de *Kitsch* sayılabilecek bir yaşam biçimine bağlıdır. Kuşkusuz, bir sürü mum ya da şamdan Paris'te *Kitsch*, elektriğin uzaklardaki enerji tanrısının bir bağışı sayıldığı Güney İtalya'daysa işlevsel olacaktır, ancak bu nitelik çoğu zaman büyük değerlendirme serbestilerine boyun eğmek durumundadır.

Üçüncü belirleyici büyüklük; *karmaşıklık derecesi*, yani *nesneler kabuğu*nda oluşturulan birikmenin bilinmezliği olacaktır. Günümüzde sayıları fazlalaşan birçok çalışma (Moles 1958, Noll 1966, Berlyne 1962), Shannon Wiener'in algoritmasıyla ölçülen *karmaşıklık* büyüklüğünün, sosyal ve dolaysız algının ve özellikle de estetik algının, yani insanın eşyalarla olan uygulamalı ilişkisinin temel etkenlerinden biri olduğunu gösterdi. Kuşkusuz, bu karmaşıklık, *Umwelt*'in(çevre) *insana mesajı olan bir bütünlüğün* içindeki nesne sayısına fakat özellikle (ki bizi burada ilgilendiren de budur); eğitim ve alışkanlıkla yerleşmiş sosyo kültürel dağarcıktaki rastlantıların özgünlüğüne göre değişmektedir

3. Bütünlüğün Kitsch'i ve Parçaların Doğruluğu

Buradaki uslamlama çerçevesi salt istatistiksel niteliktedir ve ancak nesnelerin rastlantı frekanslarının saptanabileceği daha geniş bir *dizelge* içinden çıkarılmaları durumunda *(ergodik teorem)*, diğer yandan da, değer biçicilerin Sanat Yapıtı anlayışında bu nesnelerin "tek" olmaması durumunda bu uslamlamanın bir değeri vardır.Gerektiğinde, tanınmış ve imzalı yapıtların bir araya getirilmesiyle bir *Kitsch* bütünü kurulabilir, her yapıt, bir Boulle ya da bir Picasso şeklinde değerlendirilmek yerine, tanınmış ve imzalı yapıt kategorisinde ele alınacaktır; yine de bu uslamlama, özellikle, özgün nesnenin bir kaç bin örneğinin bulunduğu *prisunic* toplumu çerçevesinde geçerlidir.

Bir *Kitsch* bütünü, nesne sayısının bir dereceye kadar yüksek olduğu bir örnek olup, bu nesnelerin özgünlük oranı, sosyal *kültür birimlerine* göre düşük olacaktır. *Böylelikle bu bütünün incelenmesi bizi zarara ve toplumun bütününe götürür.* Aslında, toplumun üyesi daha geniş bir bütünün bir alt-bütününü; pazarın *display*'ini kendiliğinden oluşturmaktadır.

Böylece endüstri uygarlığını öncelikle bireye sundukları açısından şemalaştırmak gerekecektir. Son aşamada, bu özellikler, doyumsuz tüketiciye çeşitlilik düşüncesiyle belirginleşmiş bir arzda genelleşir. Bütün bu endüstriyel nesneler (hiç değilse en ulaşıla-

bilir olanları) tüketiciye genellikle, her zaman pazardan söz edilmesine karşın artık meydanlarda değil, bireye farklı nesnelerin (büro lambaları, otomobiller, çamaşır makinaları, elektrikli ısıtıcılar, örtüler, tabaklar ya da televizyon ve hatta cenaze çelenkleri) vitrinini sunan büyük mağazalarda (*mağaza bölümleri*, süpermarketler) sunulmaktadır.

Bu nesneleri tüketici *satın alır*, ancak bazı ütopyacılar (Galbraith, Krouchtchev), tüketici insana ait maddi hayat çerçevesini oluşturması için nesnelerin kendisine verileceğini bile öne sürerler. Tüketici bu nesnelerden belli sayıda evinde, şehrinde, yaşam biçimini hazırlayan zaman-uzamsal bir şekiller düzenini içinde bulundurur.

Bireyin yaptığı bir uyum söz konusudur burada ve mobilya bu konuda oldukça basit ve genelleştirilebilir bir örnek oluşturmaktadır. Bu durumda, gündelik uygarlık, en önemli unsurlarından birinin sıfatıyla; *Prisunic* tarafından üretilen eşyaların *dökümü*, Macy's ya da Lafayette Galerileri gibi büyük mağazaların kataloglarıyla belirginleşir. En yaygın olanlardan (dikiş yüksüğü, fermuar) en nadir bulunanlara dek (fil avı için çifte toplu av tüfeği) bütün ürünleri bir arada bulunduran, istatistiğe elverişli bu kataloglarda teknoloji uygarlığının el kitabını buluruz. Bu kataloğu, çeşitli eşyaların uzun bir sayımı gibi (bazı endüstriyel firmaların ürünlerinde sayıları 800.000'e ulaşabiliyor: elektronik, metalik yedek parçalar) düşünmek için dolaysız perakendecisinden nasıl ayrı tutabiliriz?

Kuşkusuz, bazı sosyal mizahçıların yaptığı gibi elektrikli sırt kaşıyıcı, bal karıştırıcı tokaçlı kepçe ya da greyfurt parçalayıcı bıçak gibi uygarlığımızın belirleyici ve ayırdedici bazı ürünlerini dışarıda bırakabiliriz fakat burada söz konusu edilen, kimi zaman boşa işleyen sosyo-ekonomik bir makinenin sarsıntılarına yönelik basit bir alaydan başka şey olmayacaktır.

4. Çeşitlemenin Karmaşası ve Uygarlık

Gerçekte bu çeşitlemenin bütünü, endüstriyel toplumun tüketici bireye ilettiği ve Bilgi Kuramı'nın ortaya koyduğu genel mesajlar kuramına uyan bir tür mesaja denk düşer. Mesajı oluşturan öğelerin çeşitliliğine -burada, çeşitlemeyi (listeyi) oluşturan nesnelerin çeşitliliğine- istatistiksel bir açıklamayla yaklaşan ve bunları dış dünyada, örneğin mesajı ileten teknoloji uygarlığında görünme sıklıklarına göre dengeleyen Shannon formülünde tanımlandığı üzere, bu mesajın ölçü birimi kendisinin karmaşıklığıdır. Bu durumda, mağazalarda satışa sürülmek üzere üretilmiş ve depolarda stoklanmış belli bir cinsin mal sayısını hesaplamak söz konusudur. Nadir olan (tek örneği bulunan mücevherler) ve sık rastlanan eşyalar (çiviler) vardır. Nadir bulunan bir eşyaya sahip olma ya da onu satın alma, teknik toplum yurttaşının psikolojik yaşamında çok sık rastlanan bir eşyaya sahip olmaktan daha önemli bir olay, daha hassas bir şartlanmadır.

Alt sınıflar ya da hiyerarşiyle ilgili çeşitli soruları bir kenara bırakarak, sanayi toplumunun ürettiği *donanım karmaşıklığına ölçüye dayalı* bir değerlendirme getirilebilir. Batı insanının eksiksizce özümlediği *homo faber* ürünlerinin istatistiksel bir ölçüsüdür bu. Günümüzde, *çeşitleme* büyüklüğü, ekonomik psikoloji çalışmalarında *insan güdülenmelerinin başlıca büyüklüklerinden biri* olarak görünmektedir. Neo-kapitalist toplumun yetkisiyle, hatta *Konzern* tipi büyük şirketler arası anlaşmalarla ya da Devlet kapitalizmiyle belirlenmiş *Sabit Fiyat* döneminde, satın almanın *belirleyicisi* fiyat değildi artık: Hemen hemen sokağın her köşesinde sabittir fiyat, değişimleri bir satış noktasından diğerine *farklılık* gösterirken, daha çok çeşitleme, keyfi seçim olanağı, bir etken rolü üstlenecek olan gereksinimlerin koşullara uygunluğu, bu çeşitlemeye karşı alınacak bir önlemin önemini belirler. Bir başka kitapta açıkladığımız mikropsikanaliz araştırmalarının da gösterdi-

gi gibi, *rétriéval* nesne ya da nesneye ulaşma olgusu, bu çeşitlemenin kullanımı için gerekli bir unsurdur.

Kitsch sorunsalının bizi götürdüğü daha büyük bir ölçekte, bireyin içinde dolaştığı çok büyük bir nesneler sergisinde, hayali bir pazarda toplumun bütünüyle ilgileneceğiz; bu noktadaki esas çatışmaysa, insanın, çeşitlemeyle uygarlığın bir ürünüymüşçesine çatışmasıdır; buradan da aynı *kurallar* doğrultusunda, özel bir uygarlığın çeşitleme *kuralı*, bir önlem düşüncesi doğar.

5. Bir Gereksinimler Teorisinin Görünümleri

İnsan, gereksinimleriyle ifade edebildiği "genelleştirilmiş bir soru" yöneltir toplumа. Dış dünyadan ve teknolojik toplumdan kendisini *yanıtlamalarını* bekler. Çalışmasının başlıca motoru olan bir tüketim ve üretim diyalektiğinde gereksinimlerinin giderilmesini bekler ve bazen de emreder.

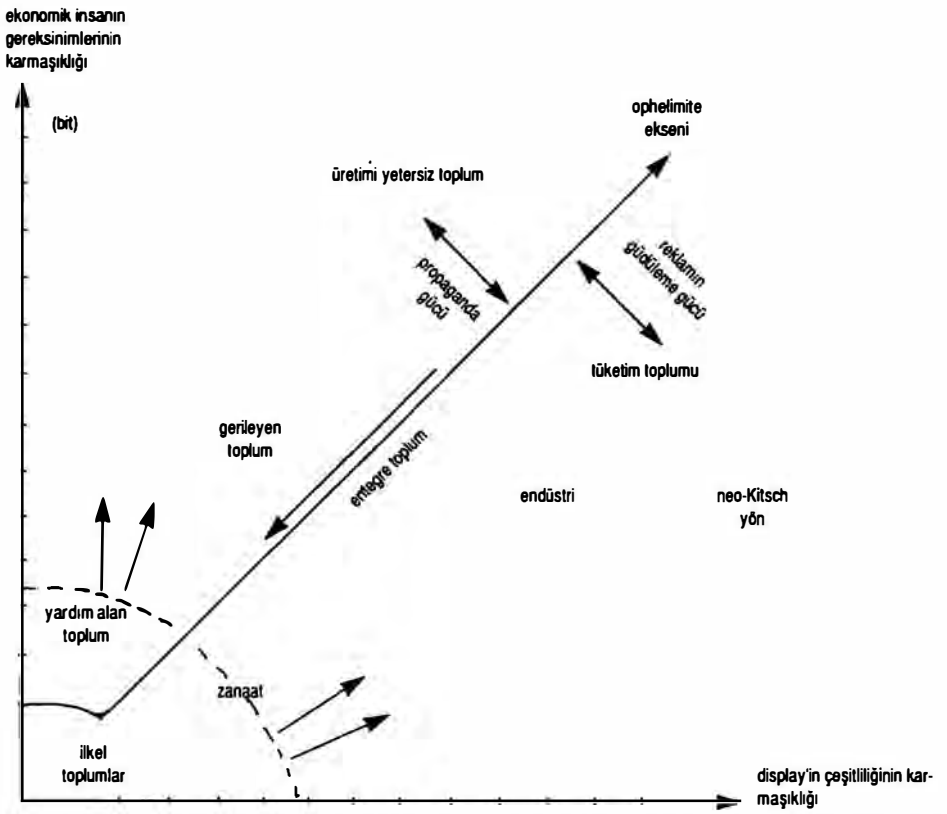
Daha yukarıda işlevsellik üzerine yaptığımız incelemede, üreticinin "bundan yapılmıştır" tanımına paralel olarak, her nesneyi "... için yapılmıştır" açıklamasıyla tanımladık. Öyleyse insan gereksinimlerinin bütünü, bugün için bir kuram çekirdeğine yol açan ve kendisi de uygarlığın durumuna bağlı bir çeşitlilik kazanmış olan geniş bir *gereksinimler çizelgesine* yansır. Batıdaki anlamıyla "uygar" olmak, çok fazla gereksinime sahip olmak demektir ve uygar insan durmaksızın yenilenen bir çevrim içerisinde nesnelerin gereksinimlerine uygunluğunu izler, çünkü yeni nesneler yeni gereksinimleri doğurur; otomobillerin yeni aletleri ortaya çıkarması gibi vs...

Demek ki gereksinimler, insanın *dünyaya gönderdiği* ya da bütün insanların üretiminin bütününe gönderdiği sınırsız bir *mesajdır*. Bu mesaj kendi payına, kimilerinin sık rastlanıp kimilerinin nadir bulunduğu, kimilerinin doyurulmuş, diğerlerininse bastırılmış olduğu temel gereksinimler toplamı olarak incelenebilir. Bunlar, gereksinimler kuramının ilk amacı olan gerçek bir dizelgeye denk düşer. Bazı öğelerini tanımakla beraber, bugüne dek bu konuda sistemli bir şey yapılmamıştır. Yine de, hükümetlerin görevlerinden biri de ekonomik yönetimi güven altına almak, yani kişilerin gereksinimlerini karşılamak olduğuna göre burada söz konusu olan çağdaş toplumumuzun önemli bir sorunudur. Bununla birlikte, öteden beri, gereksinimlerin istatistiksel bir açıklamasının olabilirliği üzerinde durulmaktadır.

İnanılmaz sayıdaki nesneler ve Umwelt'inin art arda gelen alanlarıyla yaşayan çağdaş batılı yetişkinin gereksinimlerine oranla, sıradan varlıkların, gelişmemiş uygarlıkların maddi nesnelerle karşılanan çok az sayıda gereksinimleri olacaktır (Hemingway'in *Yaşlı Adam*'ını ya da orta sınıf Amerikalıyla karşılaştırılan ilkel kabilelerin avcısını düşünelim). Nesneler ve gereksinimler, boyutsal görünümünü tanımladığımız bir arz ve talep diyalektiğinde birbirine bağlanmaktadır: Bir yandan gereksinimlerin, diğer yandan maddi çeşitlemenin karmaşıklığı *Homo Faber Economicus* durumunun iki boyutunu oluşturmaktadır. Böylece, uygarlığı ya da politik bir durumu üzerinde gösterebileceğimiz bir grafik çizilebilir; pazar ve pazar yoluyla elde edilen kullanıma gelince, bunu da grafik üzerinde bir noktayla belirtebiliriz. Böyle bir grafiği belirgin olarak numaralandırmak, bilgilerimizin bugünkü durumunda mümkün olmasa da şekil bu konuda bir somutlaştırma getirecektir.

6. Gereksinimler ve Çeşitlemenin Bir Haritası

Sosyal gereksinim uzmanlarınca hazırlanmış ve içindeki her öğenin göreceli bir sıklık aldığı (günde birkaç kez el yıkanıyor, yılda birkaç kez daireler, bir yüzyıl içerisin-

de de birçok kez binalar boyanıyor) *temel gereksinimler listesinden* yola çıkarak, Shannon formülüyle ölçtüğümüz ve yerine getirilmesi gereken işlev düşüncesine bağlanan gereksinimlerin karmaşıklığını dikey çizgide göstereceğiz. Çeşitlemenin karmaşıklığını, yani nesnelerin pazarda görülme sıklıklarına dayanarak ilk iş olarak hazırlanmış *nesne listelerinin çeşitliliğini* yatay çizgide göstereceğiz. Örneğin, farklı toplumları bir noktaya ya da belirginlik olmadığından dolayı bir bölgeye yerleştireceğiz ve böylelikle *üretme işlevinin ekonomik bir haritasını* elde edeceğiz.

Temel birimler yatay ve dikey olarak türdeşse, diyagonal, ekonomik pazarın *çeşitlemesinin* nüfusun bütünü için sosyal gereksinimlerin çeşitliliğine uygunluğunu işaret edecektir ve mutluluk herhangi bir şekilde gereksinimlerin giderilmesine bağlıysa, diyagonal her durumda Batı'nın kaderi için geçerli "mutlu bir optimum"'u gösterecektir (Pareto'nun *ophelimite*'si).

Başlangıç noktasına uzaklık, uygarlığın *teknolojik anlam*daki başarısını ifade eder. Günümüzde artık var olmayan, dört palmiye yaprağıyla beslenen en ilkel uygarlıklar, başlangıç noktasının çok yakınına yerleşecek ve gelişmelerinin bütünü, belirtici noktanın diyagonalin altına (gereksinimlerine oranla gelişmiş ülkeler) ya da üstüne doğru (az gelişmiş ülkeler) sürekli hareketiyle kendini gösterecektir. Optimum noktadaki bu diyagonalin, *üretime güdülenmiş üretim* toplumlarıyla üretimin gereksinimleri aştığı ve bunun sonucu olarak da *tüketim güdülenmelerine* önem verilen tüketim toplumlarını ayırdığı

söylenebilir.

Örneğin, Rusya gibi ülkelerin bu diyagonalin altında yer aldığını biliyoruz; bu bölgede gereksinimlerin karmaşıklığı ürünlerinkinden fazladır: Rus ev hanımı, çeşitlilik gereksinimini ve ev işi zevkini tatmin etmek için büyük kollektif mağazalardaki döşemelik kumaşların arasında pek fark bulamaz; tersine, ABD'de, model sayısının fazlalığından başı dönen ve bölüm şefinin kendisini ikna etmek ve satın almasını sağlamak için düzenlediği büyük reklam gösterisinden etkilenen Amerikalı ev hanımı, *Macy's* mağazasının reyon diplerini didiklemekten vazgeçer.

Herhangi bir toplumu belirten noktanın diyagonale uzaklığı, kendi içinde bu ana dek açıkça farkına varamadığımız belli bir *ekonomik güç* türünü gösterir; bu gücü oluşturan öğelerin incelenmesiyse, iktisatçılara ve teknokratlara önerilen bir konudur. Özellikle tüketim toplumları için, bu mesafe, noktanın yerini değiştirmek ve onu diyagonale yaklaştırmak amacıyla sosyal çevrede başlatılması gereken yardımcı güçlere bağlı olacaktır. Bu güçlerin en tanınmışı *reklam*dır. Böyle bir diyagonal, ihracat yaptıkları tüketim ülkelerinde pazar sorunuyla karşılaşan teknokratlarımıza yerine getirmekle yükümlü oldukları reklam çabasının kesinliği konusunda esin vermelidir. Diğer yöndeyse, bu mesafe, üretim toplumlarında dış dünyanın bireyin ihtiyaçlarına göreceli uygunsuzluğunu, yani dünyadan olduğu gibi yayılan ve istatistiksel olarak ifade edilen bir memnuniyetsizliği yansıtır: Bu memnuniyetsizlik iyi bilinir. Bu psikolojik gerilimi iyi etmek için, yetersiz üretim yapılan bu tip toplumların yönetimleri başka vektörler arayarak (sivilleşmeye çağrı, yarınlarımıza ya da bir sonraki plana inanç vs...) genel bir propaganda çabası göstermek zorunda kalacaklardır. Oysa ki yaratıcılığın en temel etkenlerinden biri de dış dünya karşısındaki doyumsuzluk kapasitesidir. "Bu dünya iyi değil, onu değiştireceğiz"; özgün çıkış yolları aramanın dayanaklarından biridir bu.

Bilgilerimizin bugünkü ışığında, bu grafiği belirgin olarak çizmek güçtür, günümüz sosyolojisinin engellerinden biri olan *nesnelerin ve eylemlerin nüfusbilimi*'nin amaçlarından biri olacaktır bu ve aşağıdaki bilgilerin salt niteliksel olmasının nedeni de budur, fakat böylesi bir grafiğin tek olmadığını da buraya eklemek uygun olur; aynı ilke doğrultusunda, farklı insan topluluklarına ait grafik dizileri kurulabilir; toplulukları incelemek yerine, ele alınan bir toplumun kültürlerinin ya da alt gruplarının incelenmesi amaç olarak belirlenebilir; böylece, bazı göçebe topluluklar ya da dini topluluklar, tüketici uygarlığa karşı *ayaklanmayı* kesin olarak isteyebilirler ve grafik üzerindeki durumları da diğer sosyal kategorilere göre savlarının haklılık derecesini ölçecektir. Farklı nesne kategorileri için ve büyük mağazaların satış politikasına yardım amacıyla farklı türlerde daha özel grafikler yapılabilir.

Neo-Kitsch toplum, bu açıdan, özel bir tutuma dayanmaktadır; kimi zaman zengin sosyal tabakalardaki nesneler düzeyinde doğrudan beliren, kimi zaman taklit edilen ve ilerlemekte olan diğer sosyal tabakalarda yansıtılan (özellikle estetik alanda) *Kitsch* tutumu; her zaman için tüketim toplumunun tutumudur. Bu tutumlar, istatistiksel bir nitelik taşır: Böylece dikkate değer ve özellikle de kişisel mesafeler içerebilirler; bütün toplumca sunulan display'den *yararlanmanın* akıl dışı olmayan, zekice bir şekli vardır, fakat önemli olan, yeniliğin ya da kültürel değerlerin sosyal piramidin tepesine katılmasıdır; öyle ki bunlar sonuçta sosyal ilkelere ya da evrensel tarzlara dönüşmek üzere bu piramidin aşağısına iner ve ardından yavaşça, birbirini izleyen tabakaların arasına dağılırlar. *Kitsch*, bir tarz olmaktan öte bu hareketin ta kendisidir.

7. Bireyin Eylemler ve Nesneler Arasındaki Davranışı'ndan

Gündelik, sosyal ya da bireysel hayatın akışından zorunlu olarak sunî bir şekilde ayrı duran, iyi belirlenmiş birçok davranışı grafik bir gösteriminin her zaman *heuristique* olan yoluyla sayısal bir çözümlemeye tutmak üzere keyfi olarak seçip, bir durumun ölçüye dayalı kavranışında daha fazla yol alabiliriz. Daha yukarıda, insanın endüstriyel bir nesne karşısındaki başlıca iki davranışına bağlanan yapısal ve işlevsel karmaşıklık kavramlarını tanımlamış olduk: *Homo faber* davranışı ve uygulayıcı davranışı.

Bu kavramların önemli bir değişkeni de, nesneler evreninin çözümlemesinde temel sorunlardan biri olan insan ⇄ nesneler diyalektiğine bağlanacaktır: Nesneler, insanoğlu tarafından kendisi *için* yapılmıştır ve hiçbir pazarlama hilesi, Baudrillard'ın yeni bir çalışmada sınırlamayı amaçladığı bu temel gerçeği dışarıda bırakamaz. Hayatın günlük akışında insan bu nesnelerden nasıl faydalanır? İstatistiksel ve küresel kavrayış; insanı, "bir sözcüğün anlamı" kavramına çok yakın olan özel durumlara yöneltmeyi reddedecektir. Kaşık, kahveyi karıştırmak için yapılmıştır; psikolojik düzlemde, bu nokta, birçok durumda kabul görmeyebilir, fakat "kaşığın" gelişiminin bardaktaki sıvıları karıştırma sorununa bağlı olmasıysa, tartışma konusu edilmesi güç bir önem taşır. Psikososyologların bugüne dek çok az ilgilendiği bir inceleme türüne olanak veren, ancak herhangi bir özel eylemi, anlamına dayanarak ayrıcalıklı kılmaya olan itirazıyla, toplumun bütününde genellikle daha geçerli ve kullanılabilir duruma gelecek küresel bir güç dahilindeki *davranış evrensellerini* ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Dilin "geçişli fiiller" adı altında, bize bir listesini sunduğu ve davranış psikoloğunun ya da endüstriyel çözümleyicinin gerektiğinde *"praxem"* diye adlandırdığı, yalıtılabilen ve dizgelenmesi olanaklı olan temel eylemlerin bir bölümüne *taktik* diyeceğiz. En azından, çözümlemenin belli bir düzeyinde, bir eylem, bireyin bilimsel gözlemciye gönderdiği bir tür *sorunsallar mesajıyla* özdeşleştirilebilir. Bu *praxem*ler, aşağı yukarı ortaktır ve bireyin eğitimi ya da kültürüyle genel davranışına kalıcı bir biçimde yerleşmiştir (*praxem* kavramının önemi tam anlamıyla budur) çünkü, oldukça bulanık olan "temel eylemler" düşüncesinin yerini belirgin bir şekilde doldurarak, insanın sinir sisteminin niteliklerine bağlanmaktadır.

Herhangi bir davranışın, temel *praxem*lerin az çok özgün, az çok değişken, az çok belirsiz bir parçası gibi ortaya çıkabileceğini kavrıyoruz: zor bir ustalık oyununun "öğrenilmesi", davranışın seyirleri bu konuda mükemmel örnekler oluşturur. Hayatımızda, temel eylemleri oldukça *sık* gerçekleştirdiğimiz vakitler ve daha az gerçekleştirdiğimiz vakitler vardır, bu durumda, belli bir zaman dilimindeki *basit bir eylemler yoğunluğuna* başvurmaktansa, sözcüklerle oluşturulmuş bir eylem cümlesine benzeyen ve süreklilik içinde bölünebilen bir hareketi oluşturan *"praxemler entropi*'si"yle ölçtüğümüz "bir taktiğin ya da bir eylem parçasının karmaşıklığı" düşüncesini ele almak ilginç olacaktır. Endüstriyel etnolog ya da psikoloğun, sosyal topluluğun bir üyesi üzerinde gözlemlediği *praxem*'leri listelemesi şeklinde (*praxem*lerin nesnel olasılığı) ya da bireyin günlük yaşantısında (doğal olarak, araştırma için ele alınması çok daha güç ve daha bulanık ancak insanın davranışları konusundaki bilinci üzerine bildiklerimizle doğrulanmış bir kavram) gerçekleştireceği eylemlerin sıklığıyla *öznel bir beklentiye* dayanarak, çeşitli yollarla, gözlem düzeyinde her zaman için gerçekleştirilebilir bu. Böylelikle, *praxem*leri açıklayan liste, şimdilik bitmiş değilse de, en azından "benzerlikler gösterir" ve temel eylemlerin azalan sıklığına göre düzenlenebilir. Bazı çözümleme düzleminde, bu liste, keyfi olarak sınırlanabilir bile: sık rastlanan ve zor bulunan *praxem*ler vardır; uygulamaya dayalı kul-

lanımın çoğu zaman bir sınırı vardır; özetle, bu kavram nesnelleştirilebilir.

Bireyin bir hareketi gerçekleştirmek için davranışlarını yerine getirirken faydalandığı *nesneler konusunda*ki bu tür bir uslamlamayı tekrar ele alabiliriz: zanaatkar, işçi, ev kadını, şöyle böyle tanımlanmış bir bütünlüğe ait belli sayıda nesnelere gereksinim duyarlar, çoğu zaman alışılagelen ve günlük hayatın birçok durumunda belirsiz kalan bir bütünlüktür bu; Bayan'ın el çantasının içindekiler ya da Beyefendi'nin garaj aksesuarları hiç kuşkusuz değişken bir sistemdir, fakat yine de minimumda bir istatistiksel kalıcılığı korumaktadır; Ruesch ve Kees'in sözsüz iletişim üzerine çalışmaları, bu konuda bazı aydınlatıcı bilgiler vermektedir.

Şimdilik, bu çözümlemenin yeterli bir nesnellik derecesine ulaştığı ayrıcalıklı durumla kendimizi sınırlayalım: Askerin sefer tasının içindekiler, cankurtaranın ilk yardım çantası, Balzac romanlarındaki gelin çeyizi- bunlar gibi daha birçok örnek bulmak olanaklıdır. O halde, daha önceki algoritmayı yeniden ele alabilir ve çeşitlemenin *karmaşıklığına* yakın bir başka kavramı *bir hareket için gerekli nesneler*'i inceleyebiliriz: bu karmaşıklık, burada da, kimilerinin sık rastlandığı, kimilerininse nadir bulunduğu, kimilerinin birçok örnekte var olduğu, diğerlerininse tek bir örnekte kaldığı, nesnelerin her birine bağlanan "öznel rastlantı sıklığı" türünden bir büyüklüğün hepsi için geçerli olduğu bir nesneler listesi dağıtımının entropisi, bu karmaşıklığı tanımlayacaktır.

Böylelikle, bir bütünün (display) belli bir anında var olan *nesnelerin karmaşıklığını* tanımlamış olacağız. Birey bir hareketten diğerine geçtiğinde, banyosundan bürosuna, bürosundan arabasına geçtiğinde, bir *display*den diğerine geçmekte ve onları bıraktığı gibi, az çok tanıdığı şekilde beklediği gibi bulur ve bu kalıcılığı oldukça net bir şekilde algılayabilir. Kuşkusuz, bu nesneler ortamının doğası ve sınırları hâlâ epey oynaktır ve bu bölümleme yöntemi hakkındaki fikirlerimiz oldukça keyfi kalmaktadır.

Bu *display*, bazı kereler *görsel alanda* varlığını sürdüren nesneler bütünüyle, bazen devinimsizliği gerektiren bir durum içindeki *elle tutulabilen* nesneler bütünüyle, bazen de herhangi bir zamansal yatırım gerektirmeyen *kullanılabilir* maddi öğeler ya da nesneler bütünüyle sınırlandırılmak istenecektir. Özellikle ilginç olan durumlar, bu yelpazenin, bu çeşitlemenin kurallar ve bazen de yönetmelikler doğrultusunda tanımlandığı durumlardır. Ameliyat işlemine ancak teknik alanda belli sayıda aleti, kullanımı aslında *gerçekleşmese de* kullanılmaya elverişli nesne ve aletleri elinin altında topladıktan sonra başlayan cerrah örneğini düşünelim.

8. Durumların ve Eylemlerin Bir Kuramına Doğru

Böylece, eylemleri nesnelerle olan ilişkileri içinde, daha yukarıda incelediklerimizden hareketle grafik üzerinde bir noktayla gösterme yoluna gideceğiz: ölçü birimi yine istatistiksel tanımıyla ikili birim olan *bit* olacaktır. Burada açıklıkla anlaşılıyor ki, bu tip bir açıklamanın ancak sözü edilen davranış ve çeşitlemelerin istatistiksel kurallara uymak için yeterli olduğu ölçüde bir değeri vardır.

Grafiği, [çeşitlemenin karmaşıklığı] ve [hareketlerin karmaşıklığı] arasındaki ilişkinin farklı görünümlerine bağlı alanlara ayırarak, *durumların bir sıralaması*, yani nesnelerin zorunlu olarak tek ya da oldukça sınırlı sayıda kaldığı, *praxem* çeşitliliğininse pek çok olduğu yerlerdeki *praxem* bölümleri ve böylelikle de hareket türleri elde edilecektir. Tersine, diğer durumlar, göreceli olarak basit olsalar da birbiri ardına hesaba katılan nesneler çeşitliliğini kullanan hareketlerin durumlarıdır (örnekse; birbirini tutmayan nesneler üzerine aynı etiketlerin konulması). Daha başka durumlaraysa nesneler ve *praxem*ler aynı ölçüde katılırlar vb... Bilgi Kuramı'nın belirlediğine göre, bu grafiğe

ait bir *üst sınırlamanın* olduğu kesin görünmektedir, nesnelerin tanınması ve kabul edilmesi, kendi içinde, hareketi hazırlamak için kullanılırlığına bağlı kıldığı duyumsal sinir sisteminin yatırımlarını içerir.

Bu grafikten hareketle, grafik şemalaştırma yöntemini geliştirerek, faydalandığı nesnelerin çeşitliliği ve bu hareketlerin karmaşıklığıyla orantılı zamanı dikkate alarak P kişisinin davranışından başlayıp, insan davranışının incelenmesine yöneleceğiz. Burada üç boyutlu bir grafiğin ortaya çıktığı görülmektedir: *Çeşitlemenin karmaşıklığı* Ca, *Taktiğin Karmaşıklığı* Ct, *zaman* t. Bu grafiğin geometrik incelenmesi, niteliklerin, göreceli kopuklukların, etnolojik dizimlerde ilerlemekte olan evrimlerin, devinim ve diyagonal kavramlarının elde edilmesine elverişlidir. Tüm bunların bütünlüğü, istatistiksel doğasıyla sınırlanmış, fakat insanın çevrili olduğu nesnelerle ilişkileri sorununa oldukça farklı bir yaklaşım getiren nesneler ve eylemler arasında bir ilişkiler yapıbilimini önerir.

Eylemlerin, nesnelerin *display*'iyle olan ilişkilerindeki karmaşıklığının incelenmesinin ardında, bir yandan *işlevsellik bahanesi* düşüncesinin, diğer yandan da salt nesne seçiminde değil fakat davranışların kendi içlerindeki *Kitsch* tutumu düşüncesinin ortaya çıktığı görülmektedir. *Kitsch* insanı, davranışlarla, eylem dizileriyle (burjuva usulü kabul kuralları) tanımlanacaktır; bu belirlemeler, *Kitsch* etkinliğinin ölçüme dayalı bir değerlendirmesine giriş niteliğindedir.

Çeviren: Esra Özdoğan

KREDİ(*)

Jean Baudrillard

TÜKETİCİ YURTTAŞIN HAK VE GÖREVLERİ

Günümüzde nesneler çeşitlilik ve tercihe göre sunulduğu kadar, krediye göre de sunulmaktadır. Ve aynı şekilde, nesne sizin için güzelse ve iyi satılıyorsa, tercih de size kendiliğinden sunulmuştur; böylelikle ödeme kolaylıkları da üretici sınıfın bir ödülü olarak sunulur size. Kredi, bir tüketici hakkı ve bunun da ötesinde yurttaşın ekonomik hakkı olarak gösterilmektedir. Kredi olanaklarına getirilecek her türlü kısıtlama, devletin misillemelerine karşı bir önlem gibi algılanmaktadır; bunun yanı sıra, kredinin ortadan kaldırılması (zaten düşünülemez), toplumun bütününde, bir özgürlüğün yok edilmesi gibi yaşanacaktır. Reklamcılık düzeyinde, kredi, "arzulama stratejisi"'ni kesin sonuca götüren bir unsurdur. Nesnenin herhangi bir özelliğiyle aynı vasfı taşırken, satın alma güdülenmesinde, yöntemsel tamamlayıcısı olduğu tercih, kişiselleştirme ve reklam düzeni ile eşdeğerdedir. Psikolojik düzlem aynıdır: modelin seri içinde öncelenmesi, bu düzlemde, nesnelerden yararlanma işinin zaman içinde öncelenmesi durumuna dönüşmektedir.

Kredi sistemi, hukuken, seri nesneyi model kadar özendirmez ve hiçbir şey aylık taksitlerle Jaguar almanıza engel değildir. Lüks modelin peşin satın alındığı ve krediyle satın alınan nesnenin model olma yolunda şansının az olduğuysa bir gerçek ve neredeyse geleneksel bir hukuk kuralıdır. Peşin parayla satın alma itibarını tamamen modelin ayrıcalıklarından biri yapan bir *standing* mantığı vardır, kaldı ki, vade ödeme zorunluluğu seri nesnenin psikolojik yetersizliğini daha da arttırır.

Uzun süre, belli bir utanç, kredide bazı ahlaki tehlikelerin varlığını hissettirdi ve peşin satın almayı burjuva erdemleri arasında saydı. Ancak bu tür psikolojik karşı koymaların giderek azaldığı kabul edilebilir. Karşı koymanın sürdüğü ortamlardaysa; özel-

(*) Jean Baudrillard, *Le Système des Objets*, Gallimard, 1968.

likle mal varlığı, tasarruf, miras gibi kavramlara sadık kalan varlıklı, küçük sınıfı kapsayan geleneksel mülkiyet kavramının kalıntılarıyla karşılaşılır. Bu kalıntılar ortadan kalkacaktır. Eskiden, mülkiyet kullanımın önüne geçerken, bugün tam tersi olmaktadır, kredinin yaygınlaşması, Riesman'ın tanımladığı diğer görünümlerin arasında, istifçilik uygarlığından kullanıma dayalı bir uygarlığa geçişi ifade eder. Kredili kullanıcı, nesneyi sanki kendisine aitmişçesine tüm özgürlüğüyle kullanmayı yavaş yavaş öğrenir. Bunun dışında, nesneyi kullandığı zamanla ödemesini yaptığı zaman aynıdır: nesnenin vadesi kullanıcının güçsüzlüğüne bağlıdır (Amerikan şirketlerinin hesaplarının bazen iki dönemi çakıştırmaya kadar gittiği bilinmektedir). Bu, her zaman için nesnenin yok olması ya da yitirilmesi halinde, vadesi dolmadan yıpranabilirliği riskini taşır. Bu risk, kredinin günlük hayatla tamamen bütünleştiği durumlarda bile, sahip olunan nesnenin asla sergileyemeyeceği bir emniyetsizliği gösterir. Kalıt nesne bana aittir, benimdir, parasını ödemişimdir. Kredili nesne ancak ödendiği vakit bana ait olacaktır. Öncelenmiş gelecek zaman gibi bir şeydir bu.

Vade sıkıntısı oldukça ayrıcalıklıdır; bu sıkıntı nesnel ilişkiyi bilinçle aynı düzeye getirmeksizin, günden güne daha da ağırlaşan paralel bir süreç oluşturur: anında uygulamayı değil, insan tasarımını saplantı haline getirir. İpotekli nesne zaman içinde elinizden kayıp gider, aslında hiçbir zaman elinizde olmamıştır. Ve bu kaçış bir başka düzlemde, seri nesnenin sürekli olarak modele doğru kaçışıyla birleşir. Bu çifte kaçış, gizil dayanıksızlığı, bizi çevreleyen nesneler dünyasına her zaman yakın duran hayal kırıklığını oluşturur.

Aslında kredi sistemi, çağdaş düzlemde, nesnelerle çok genel bir bağlantı yolunu açıklığa kavuşturur. Gerçekten de, kredili bir yaşam sürdürmek için, insanın önünde on beş aylık araba, buzdolabı ve televizyon senetlerinin bulunması zorunlu değildir: model/seri boyutu, modele zoraki yönelişiyle elverişsiz bir boyuttur zaten. Sosyal ilerlemenin boyutu aynı zamanda uygunsuz isteğin boyutudur. *Nesnelerimize sürekli geç kalıyoruz.* Buradalar ve şimdiden buradan bir yıl uzaktalar, hesaplarını kapayacak son senette ya da yerlerini alacak bir sonraki modeldeler. Böylelikle kredi, temel bir psikolojik durumu ekonomik düzende farklı bir niteliğe oturtmaktan başka şey yapmaz; art arda gelme zorunluluğu aynıdır; senetlerin vade düzeninde ekonomik, seri ve modellerin sistemli ve hızlandırılmış halde art arda gelmelerindeyse psikososyolojik bir zorunluluktur – ne olursa olsun, nesnelerimizi zorunluluğa yakın, ipotekli bir zaman içinde yaşıyoruz. Artık krediye karşı hiçbir önyargı yoksa, bu belki de, temelinde, bugün, tüm nesnelerin kredili nesneler gibi, toplumun bütününden bir alacak gibi yaşanmasından, kalıcı bir enflasyon ve devalüasyon içinde her zaman yenilenen ve her zaman değişen alacaklar gibi yaşanmasından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde, "kişiselleştirme" bize bir reklam hilesinin de ötesinde, temel bir ideolojik kavram gibi görünmüştür; kredi de ekonomik bir kurumdan öte bir şeydir; toplumumuzun temel bir boyutu, yeni bir ahlak anlayışıdır.

Tüketimin Devinimi: Yeni Bir Ahlak

Bir kuşak, kalıt ve sabit sermaye kavramlarının yok oluşunu gördü. Bir önceki kuşağa dek, bitirilmiş bir çalışmayı somutlaştırarak elde edilen nesneler tüm mülkiyetiyle insanlara aitti. Yemek odası takımı ve araba satın almanın uzun süreli bir tasarruf çabasının sonucu olduğu vakitler henüz çok uzak değil. Elde etme hayalleriyle çalışılır: hayat çabanın ve ödülün kuralcı yolunda yaşanır fakat nesneler önlerine geldiğinde kazanmışlardır, geçmişleri aklanmıştır ve gelecek için güvenceleri vardır. Sermaye. Günü-

müzde nesneler kazanılmadan önümüzdedir, simgesi oldukları çaba ve çalışma miktarını öncelerler, *tüketimleri üretimlerinin önünde gitmektedir sanki.* Kuşkusuz, sadece yararlanmakla kaldığım bu nesnelere karşı atalardan gelen bir sorumluluğum yoktur, bana kimse devretmedi onları ve ben de onları kimseye bırakmayacağım. Etkili kıldıkları başka bir zorunluluk var; sırtıma binmiş gibiler ve ödemelerini yapmak zorundayım. Nesneler aracılığıyla aile ya da geleneksel bir grupla ilişkide olmasam da, bütün bir toplumla ve onun istekleriyle (ekonomik ve parasal düzen, modanın iniş çıkışları vs...) ilişkideyim. Her ay onları yeniden satın almak, her yıl yenilemek gerekecek. Buradan sonra her şey değişiyor: benim için taşıdıkları anlam, örneği oldukları tasarım, gelecekleri ve kendi geleceğim. Yüzyıllardır, değişmez bir nesneler dekorunda insan kuşaklarının birbirini izleyip yaşamını sürdürdüğünü düşünelim, bugün, nesne kuşakları, aynı kişisel yaşam biçiminde hızlandırılmış bir ritmde birbirini izlemektedir. Önceden nesnelere hızını veren insanken, bugün nesneler aksak ritmlerini, aralıklarla ve ansızın yanıbaşımızda olma biçimlerini, bozulmadan ya da yaşlanmadan birbirlerinin yerini doldurma şekillerini insanlara kabul ettirmektedir. Böylece günlük nesnelerin varoluşu ve bu nesnelerden yararlanma yoluyla bütün bir uygarlığın koşulları değişmektedir. Düzenli gelirin sağlamlığı ve kalıtı üzerine kurulmuş ataerkil ve ailevi ekonomilerde, tüketim asla üretimin önünde yer almaz. Tutarlı Dekartçı mantık ve ahlakta, sebebin her zaman sonucun önünde yer alması gibi, çalışma da her zaman çalışmanın meyvasının önünde yer alır. Bu çileci biriktirme tarzı, kişinin gerilimi içinde ihtiyaçların tahminini, dağılmalarını ve fedakârlığı ortaya koyar; düzenli geliriyle yaşayan kimsenin ve XX. yüzyıla ahlak onurunun ve geleneksel ekonomi hesaplarının tarihsel deneyimini kazandıran yıkıma uğramış, düzenli gelircinin çağa aykırı düşen görünümünde sona ermek üzere, bu tasarruf uygarlığı en etkili dönemini tamamlamıştır. Olanakları ölçüsünde yaşaya yaşaya birçok nesil, sonunda olanaklarının epey altında bir yaşam sürdürmüştür. Çalışma, saygınlık, biriktirme; mülkiyet kavramı içinde doruk noktasına ulaşan bir devrin bütün bu erdemleri hâlâ tanıklıklarını yapan nesnelerde hissedilebilir ve bu devrin kaybolmuş kuşaklarına küçük burjuva çevrelerinde sık sık rastlanmaktadır.

Satın Alma Zorunluluğu

Günümüzde yeni bir ahlak anlayışı doğdu: tüketimin birikim üzerindeki devinimi. Öne geçiş, zoraki yatırım, hızlanmış tüketim, kalıcı enflasyon (tasarruf yapmak anlamsızlaşıyor): daha sonra çalışmayla geri almak üzere önceden satın alınıyor ve bütün sistem buradan kaynaklanıyor. Böylece krediyle tam anlamıyla feodal bir duruma, derebeyinin önceden düzenlediği işbölümüne, köle gibi çalışma durumuna geliniyor. Yine de, feodal sistemden farklı olarak, bizim toplumumuz bir suç ortaklığı üzerine kuruludur: çağdaş tüketici şu sonsuz zorunluluğu üstlenir ve içselleştirir: toplumun üretimi sürdürmesi için ve tüketicinin satın aldığını ödeyebilsin diye çalışmayı sürdürebilmesi için satın almak. Amerikan sloganlarında gayet iyi ifade edilen de budur (Packard, s.26):

"Satın almak çalışmayı sürdürmektir!
Satın almak sigortalanmış geleceğinizdir!
Bugün bir alım, bir işsizin daha azalmasıdır. Ve bu belki de
SİZSİNİZ!
Bugün satın aldığın refah yarın da senin olacaktır!"

Dikkat çekici göz oyunu: sizi yüzeysel bir özgürlük adına kredilendiren bu toplumu, geleceğinizi ona bağlayarak siz kredilendirmiş oluyorsunuz. Tabii ki üretim düzeni öncelikle çalışma gücünün işletilmesi sayesinde yaşar, fakat düzen bugün, bu dönüşüm-

lü anlaşmayla, tutsaklığın özgürlük gibi yaşanmasıyla güçlenir ve böylece dayanıklı bir sistem olarak özerkleşir. Her insanda, tüketici, üreticiyle bağlantısı olmaksızın düzenin suç ortağıdır ki üretici de aynı anda bu düzenin kurbanı durumundadır. Bu üretici-tüketici ayrışması, bütünleşme dayanağının ta kendisidir: her şey bu bütünleşmenin canlı ve tehlikeli bir çelişki haline dönüşmemesi için düzenlenmiştir.

Satın Almanın Mucizesi

Kredi erdemi (reklamcılıkta olduğu gibi), aslında satın almanın ve bunun nesnel belirlemelerinin ikiye ayrılmasıdır. Krediyle satın alma, bir nesneye gerçek değerinin belli bir bölümünü ödeyip tümüyle sahip olmakla eşdeğerdir. Çok büyük bir kazanç için ufacık bir yatırım yapılır. Senetler zaman içinde belirsizleşir, nesne sembolik bir hareket karşılığında elde edilmiş gibidir. Mitoman imgesindekine benzer bir yöntemdir bu: gerçekdışı bir hikâye için mitoman dinleyiciden beklenmedik bir ilgi görür. Yatırımı çok küçük, kârı inanılmazdır: neredeyse tek bir işarete dayanarak gerçekliğin saygınlıklarını ele geçirmiştir. O da başkalarının bilinciyle kredili yaşar. Oysa ki bilgi mantığının ve günlük uygulamanın geleneksel geçiciliğini yaratan bu gerçek dönüşümünün, çalışmadan çalışmanın ürününe doğru yol alarak olağan uygulamaya ters dönmüş olması, eşyalardan yararlanma işinin öncelenmesi, büyü sürecinin ta kendisidir.Ve alıcının öncelenmiş nesneyle aynı anda kredide tüketip göze aldığı şey, kendisine düşlerini apansızca gerçekleştirme olanağı sağlayabilen bir toplumun büyülü işlevselliğinin mitosudur. Kuşkusuz, sosyo- ekonomik gerçeklikle hemen karşı karşıya gelecektir, tıpkı mitomanın er geç vaktinden önce oynadığı rolle karşılaşması gibi. Maskesi düşen mitoman bozguna uğrar ya da bir başka hikaye anlatarak işin içinden sıyrılır. Kredili alıcı da vadelerle karşılaşır ve bir başka kredili nesnede psikolojik bir teselli arama şansı çok yüksektir. Öne geçiş bu tip davranışlarda kuraldır ve her iki durumda da en çok hayranlık uyandıran nitelik asla çıkış yolu olmamasıdır; ne mitomanın durumunda, anlattığı hikaye ve uğradığı başarısızlık arasında (bundan hiçbir gerçeklik dersi almaz) ne de kredili alıcının durumunda, satın almanın büyülü ödülü ve hemen ardından ödenmesi gereken senetler arasında bir çıkış yolu vardır. Kredi sistemi burada, insanın kendisine karşı sorumsuzluğunu doruğa ulaştırır: satın alan işi ödeyene devreder ve bu aynı adamdır, ancak sistem, zaman içindeki dengesiyle bunun farkına varılmasına engel olur.

Aileye Ait Nesnenin Anlaşılmazlığı

Özetle kredi, en sonunda mülkiyet baskılarından da kurtularak, çağdaş kullanıcılar toplumunu destekleme bahanesiyle, tam tersine, sosyal mitoloji ve sert bir ekonomik baskının birbirine karıştığı içselleştirme sistemini kurmuştur. Kredi yalnızca bir ahlak değildir, bir politikadır da. Nesnelere daha önce hiç sahip olmadıkları sosyo-politik bir işlev kazandırmak için kredide uygulanan yöntem, kişiselleştirme yöntemiyle bütünleşir. Kölelik dönemini yaşamıyoruz artık, artık çöküş dönemini yaşamıyoruz: bu zorunluluklar kredi boyutunda soyutlanmış ve genişletilmiştir. Sosyal boyut, zaman boyutu, eşyaların boyutu. Bu boyutta ve boyutu benimseten stratejide, nesneler hızlandırıcı, işlevleri, doyumu ve harcamaları çoğaltıcı rollerini üstlenirler -birer deneme tahtasına dönüşürler, devinimsizlikleri bile günlük hayata, öne geçiş, kararsızlık ve dengesizlik ritmini vererek merkezkaç bir kuvvet oluşturur.

Aynı zamanda, sosyal hayattan kaçmak için ailevi ortamın kendilerinden sürekli geri durduğu nesneler, bugün tam tersine aile ortamını sosyal çevrenin dolambaçları ve zorluklarına bağımlı kılmaktadır. Krediyle -ödül ve yapay özgürlük fakat ayrıca sosyal

yatırım, eşyaların ortasında bile tutsaklık ve kaçınılmazlık- yuvanın yatırımı gerçekleşir: bir tür sosyal boyut kazanılır, fakat bu, en kötü şartlarda elde edilir. Kredinin anlamsız sınırında, örneğin senet ödemelerinin arabayı benzin yokluğundan kullanılmaz hale getirdiği durumda, yani insan tasarımının ekonomik zorunlulukla denetlendiği ve parçalandığı sınır noktasında, işte orada, güncel düzenin temel bir gerçeği ortaya çıkar, gerçek şudur; *nesnelerin yapılış amacı onları elde bulundurmak ve kullanmak değil, onları üretmek ve satın almaktır.* Başka bir deyişle, ne ihtiyaçlara ne de dünyanın daha akılcı bir örgütüne bağlı kalarak biçimlenmeyip, bir üretim düzeninin ve ideolojik içselleştirmenin tekelinde sistemleşirler. Aslında, tam anlamıyla özel nesneler yoktur artık: nesnelerin çoğul kullanımı dahilinde, tüketici ve tüketici bilincinin özel dünyasını suç ortaklığı yaparak aralayan sosyal üretim düzenidir. Bu derimlemesine yatırımla, düzene etkili bir biçimde karşı koyma ve bu düzeni aşma olanağı da ortadan kalkmaktadır.

Çeviren: Esra Özdoğan

Sears, Roebuck'ın 1894 yılında çıkardığı kataloğun ön kapağı.
Sears, Roebuck & Co. Yeryüzündeki en ucuz mağaza Chicago

Hazır Giyimde Patlama

Didier Grumbach

New York'a yaptıkları bir yolculuktan esinlenerek, 1950'de kendi markalarını yaratan, kendi adlarına reklam kampanyaları düzenleyen ve temsilcilerine üzerinde dilbilgisi kurallarına uygun olmamakla birlikte confection ("konfeksiyon") sözcüğünden daha saygın olan prêtà-porter ("hazır giyim") terimine yer verdikleri levhalar dağıtan ilk kişiler Weill ve Lempereur'dür. O zamana değin, hazır giyimciler, ürünleri üzerine perakendeci müşterilerinin sipariş mektubuna iliştirerek kendilerine ulaştırdıkları damgaları takmaktaydı.

Marie-José Lepicard'ın, Maimé Arnodin'in isteği üzerine *Le Jardin des modes*'da ("Moda Bahçesi") Fransız hazır giyimcileri üzerine bir dosya hazırladığı sırada karşılaştığı güçlükler göz önünde bulundurulduğunda, bu yaklaşım en azından devrimci olarak nitelendirilir. Pek de dostça bir yaklaşım göstermeyen perakendeciler, ona kaynaklarını göstermeyi kabul etmezler. Lepicard, bunun üzerine Amerikan *Vogue* dergisinde çalıştığı dönemi anımsar; bu derginin moda yönetmeni Bettina Ballard, ürünler perakendecilerin mağazalarında yer almadan ve üreticinin teslim tarihi konusunda bilgi edinmeden önce hiçbir modeli dergide yayımlamamaktaydı.

Worth'ün giysi modellerine imzasını atmasından bir yüzyıl sonra, hazır giyim modellerine imzasını koymaya başlayan ilk kişi olan Jean-Claude Weill, "reklamın, ancak sabun ve aperitif konusunda bir işe yaradığını" anımsatır.

Bu yeni tutum, üretici ve dağıtıcılar arasındaki alışkanlıkların köklü bir biçimde değişmesi sonucunu doğurur. O zamana değin, yalnızca, geçim sıkıntısı içinde bulunan hazır giyim yapımcısını gölgede bırakan perakendeci tanınmaktaydı. Ama yavaş yavaş kozlar el değiştirir, hazır giyim yapımcısı, şirket içinde tasarım, satış ve üretim alanlarını etkileyecek değişimlere yol açacak biçimde kendi müşterisini seçmeye başlar, imgesine

(*) Didier Grumbach, *Histoires de la Mode*, Seuil, 1993.

egemen olur ve kendi koşullarını kabul ettirir.

Kendi markaları altında sunulan ve yayımlanan modeller, "haute couture"ün buyurduğu eğilimlerden kurtulmak zorundadır. Koleksiyon bölümlerinin sürekli denetimi öncelik kazanır.

Bir saygınlık kazanan marka, yeni çalışma ilkeleri doğurur. Taşrada, birçok şirketin temsilciliğini üstlenenler tekelleşmelere neden olur ve bunları işe alan şirketlerin çıkarına, yerel yetkilerini kullanma hakkını elde ederler.

Mal teslimi sırasında yapılan reklamların ortaya çıkması ölçüsünde satışlar çoğalır, siparişlerin çokluğu bu meslek alanındaki eskil düzenin yeniden örgütlenmesi sonucunu doğurduğundan artık taşeronluk düzenine olanak tanımaktadır. Çünkü el emeğinde bir yenilenme boşluğunu da getirerek, gelenek kaybolmaktadır. Toplumsal evrim doğrultusunda, terzi çocukları başka mesleklere ilgi duymaktadır ve mesleki eğitim henüz söz konusu değildir. Öte yandan, perakende ticareti daha fazla titizlik gerektirmekte ve rekabet yoğunluk kazanmaktadır.

Giyim sanayisinin ekonomik görünümü değişerek stilist mesleğinin de evrimleşmesine yol açar...

1950'ye değin hazır giyim yapımcıları benzer bir yapıya sahipti. Kendilerine özgü bir marka kaygısı taşımaksızın ve müşterilerinin isteklerini olduğu gibi kabul ederek ürünlerini taşeronlara yaptırıyorlardı. Ama kısa süre sonra, birbiri ardına gelen sanayi ve ticaret alanındaki yenilikleri izleyen ekonomik atılım, bunları çabalarının sanayileşmeye, hizmet kesimine, kalite ya da stile yönelmeleri doğrultusunda farklılaşmaya götürdü.

Crédit national'in 1971'de yayımladığı bir tutanak, bunları dört bölümde ele alır:

— Daha o dönemde büyük oranda sanayileşmiş bulunan ve kesin satışların %60 ila 65'ini kapsayan "klasik";

— Moda terzilerinin hazır giyim ürünlerini de kapsayacak biçimde, satışların %15'iyle "lüks hazır giyim";

— Satışların %15'iyle, son beş yılda hızlı bir gelişim göstermiş olan "stil";

— Satışların %5'iyle, Sentier'de üretilen, ortaya çıkışı yeni bir gençlik modasının habercisi olan "yenilikçi moda".

Fransa'da üretilen giysilerin %24'ü ihraç edilmektedir. Öncelikle "kreasyon" ürünleri (lüks ve stil hazır giyim ürünleri) talep eden yabancı piyasalar, 1969'a oranla %27,8'lik bir artışla 1970'de 625 milyon franklık bir pazara ulaşır. 1960'da son derece zayıf olan Fransa ihracatı 1962'de 132 milyon franka ulaşır ve 1962'den 1970'e değin geçen süre içinde bu sayının beşe katlandığına tanık olunur. 170 milyar frankla Alman piyasası tek başına Fransa'nın ülke dışına sattığı giysilerin dörtte birini kapsamaktadır; 652 milyonluk ihracat karşısında ithalat ancak 129 milyon frangı bulduğundan ticaret dengesi son derece olumludur.

1971'de yayımlanan Crédit national'in tutanağına göre:

İhracat yapan şirketlerin sayısı henüz yüksek değildir ama bunların ihracattaki ticaret hacmi genellikle toplam satışların en az %50'sini oluşturmaktadır. Bunların, genelde "made in France" ile birlikte "kendi adları"nı ihraç ettikleri söylenebilir. Kadın hazır giyiminin başlıca ihracatçıları arasında: Bir lüks hazır giyim bölümüne sahip olan bütün terziler, Fouks ve Pierre d'Alby gibi tüm lüks hazır giyim yapımcıları, Jean Cacharel ve Daniel Hechter[1] stilistler sayılabilir.

(1) 1970'de Jean Cacharel'in ihracat hacminin 30-40 milyon frank arasında olduğu ve toplam iş hacminin %60'ına denk düştüğü sanılmaktadır (kaynak: "Uluslararası Ticaret Rehberi"). Daniel Hechter de, satış hacminin %80'ine ulaşacaktır (Crédit national'in saptaması).

Stil alanının tersine, en önemlileri de dahil olmak üzere sanayi kuruluşları az ihracat yapmaktadır. Bu sayı Weill'de %10 ve Weinberg'de %5'dir.[2]

Weill, Weinberg

Hazır giyimcilerin çoğuna göre, sanayileşme şirketlerin ayakta kalabilmesi için başvurulabilecek tek yoldur. Weill ve Weinberg de bu görüşü paylaşır. Sırasıyla Fédération des industries du vêtement féminin'in ("Kadın Giyim Sanayisi Federasyonu") başkanlığını yapan Weill ve Weinberg, ticari yapı sunan aile kuruluşlarını sanayi şirketleri yönünde geliştirirler. Taşrada atölyelerin açılması, daha uzak ülkelerde fabrikaların kurulmasından yirmi yıl kadar önce gerçekleşir. Paris bölgesinde arsa fiyatlarının yüksek olması ve ücretlerin düzeyi, hükümet yardımlarının yüreklendirdiği ve belediye yetkililerinin kolaylıklar sağladığı geniş bir yerinden yönetime yol açarak, şirketlerin büyümesini yavaşlatır. 1957'de Weill, Lens'de ilk fabrikasını açtığında Paris'te 200 kişi çalıştırmaktaydı. İkinci fabrika, on yıl sonra Provins'de açılır. 1962'de Sammy ve Maurice Weinberg de bir fabrika yaptırmak üzere Bourges'u seçerler; bu fabrikanın yönetimi konusunda, kendi kendisini yetiştirmiş bir teknisyen olan Jean-Claude Zarad'la işbirliğine giderler.

Üretimlerini en üst düzeye çıkarabilmek için kimi şirketler sanayileşirken moda terziliğini örnek alan kimi şirketler de "niteliklerini yükseltmeye" çalışır.

1940 savaşının ardından, geleneksel hazır giyimden çok daha üstün nitelikli, yarı zanaatçı yapısında bir üretim biçimi doğar.

Büyük kentlerde, bir rötuş atölyesiyle donanmış, bir moda terzisinden daha ucuza giysi alınabilen özel butikler açılır. Bu düzen gelişerek, 18 Mart 1943'te bir kararnameyle yönetmeliğe bağlanan, "toptancı giyimevleri" adı altında bir topluluğun büyümesini elverişli kılar. Bu üstün nitelikli giyim şirketleri, kadın giyim alanının dışında kalan ama "kadın giyim sanatı alanında ya da sanat dünyasından olan" on kişiyi bir araya getiren bir jüri tarafından değerlendirilir. Bu yarışmanın amacı, niteliklerini yükselten olabildiğince çok sayıda şirketi yüreklendirmek ve dolayısıyla New York ya da Berlin'de bulunan lüks hazır giyim şirketlerinin kurulmasını kolaylaştırmaktır.

"Toptancı terzi" olarak nitelendirilen kuruluşların sayısı, 1943'te en çok 50 ile sınırlandırılmıştır. 1947-1949 arasında 45 şirket saptanır ve Albert Lempereur başkan seçilir. Kendi şirketindeki gelişmeyi toptancı terzilikteki ve buna üye şirketlerdeki gelişme izler.

Lempereur

Histoire de la mode au XXe siècle'de ("XX. Yüzyılda Modanın Tarihi") Yvonne Deslandres ve Florence Müller'in Albert Lempereur'ü yüzyıla damgasını vuran moda terzileri ve tasarımcılar arasında tek hazır giyimci olarak anmaları bir rastlantı değildir.

1902'de doğan Lempereur, Petits–Carreaux sokağında çocuk giysileri üreten karısının amcasının yanında üç yıl süren bir çıraklık döneminin ardından, 27 yaşında 87, rue Réaumur adresinde kendi adına bir fabrika açar. Müşterilerle ilişkileri kendi üstlenir ve fabrikanın yönetimini École normale des institutrices de Saulieu'den mezun olan karısına bırakır.

Daha ilk baştan şirket 1-6 yaş arasındaki çocuk giyiminde parlak bir başarı kazanır, ardından 6-12 yaş arasındaki kız çocuklara yönelik bir bölüm açılır. Üretimde özgün bir

(2) Bu durum, moda terzileri ve moda tasarımcılarının hazır giyim ürünlerinin Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya'ya yaptığı ihracatın %70'ini oluşturduğu 1990'da da geçerlidir; buna karşın Fransız hazır giyimcilerinin en çok sanayileşmiş olanlarını bir araya getiren "Club Caumartin", dış pazarlarda oldukça başarısızdır.

stil hedeflenmiştir ve şirketin yapısı yerine oturmaktadır. Satışları ve üretimi daha sıkı denetleyebilmek için temsilciler işe alınır. Savaştan sonra 14-17 yaş arasındaki kız çocukları için bir bölüm daha açan şirket, binasının bulunduğu sokağın karşısında, daha sonra *France–Soir*'ın alacağı 100, rue Réaumur adresine yerleşir. 1948'de, Amerika Birleşik Devletleri'ne yaptığı yolculuktan, reklam yoluyla markasına saygınlık kazandırmak gereğine inanmış olarak döndükten sonra Marcel Bleustein–Blanchet'ye başvurur:

— Kendi markamı yaratmayı düşünüyorum L'Aiglon'a ne dersiniz?

— Adınız nedir?

— Lempereur.

— Sizin adınızı taşısaydım ben de şirketime Publicis adını vermezdim.*

Lempereur etkinliğini "genç bayan" koleksiyonu üzerinde yoğunlaştırır. Fauburg–Saint –Honoré sokağında sahibi olduğu Virgini adlı butik, gösterişli burjuvazinin buluşma yeri olur: "Lempereur genç bayanları iyi giydirmektedir."

Büyümedeki hızlanmayı daha iyi karşılamak için, her biri farklı bir modelist tarafından yönetilen dört bölüm açılır –Junior rob ve flu, Junior terzi, Genç Bayan rob ve flu ve Genç Bayan terzi. Sosyal merkez 5, rue Royale adresinde ikinci kata, Molyneux'nün, Jacques Griffe'in üstündeki eski merkezine taşınır. 1955'lerde tanık olunmayan bir girişimde bulunan Lempereur, imajını ve halkla ilişkileri Neuville ajansına bırakır. Bütçe Nina Dausset (gelecekte *Elle*'in ortağı) tarafından denetlenir; bu durum, 1957'de, Albert Lempereur'ün kendisine Royale sokağında koleksiyonun, aksesuarlarının hazırlanmasına ve modelist Philippe Bodinat tarafından sunulmasına katkıda bulunarak iletişim sorumluluğu görevini üstlemesini isteyene değin sürer.

Geleceğin hazır giyim kesiminde olduğuna inanan Albert Lempereur, bu alanda başarılı olmak için "haute couture"ün uygulamalarından yararlanmak gerektiğini bilmektedir. Terzilik nedir? diye düşünür; Bir kişilik, bir damga, bir imge, basınla gelen ün, bir parfüm... olabilir mi? Parfüm konusunda bir ortak arar, bulamaz.

Yılmayan yapısı, konuşmasındaki beceri ve rahatlıkla, hak savunuculuğunu yaptığı sendika oturumlarında olduğu gibi, şirketinde de ilahi hakkı savunan patron görüntüsü sunar.

Paris Sendika Odası'nın, Fransa Kadın Giyim Federasyonu'nun, Avrupa Giyim Sanayileri Birliği'nin başkanlıklarını yaptıktan sonra, emekliliğinin ardından ve 1991'de ölümüne değin tüm toplantılarına katıldığı Paris Federasyonu'nun onur üyeliğini yapacaktır.

Royale sokağındaki kuruluş, şirketin moda terziliği görüntüsünü benimsettirmeye katkıda bulunmaktaysa da işletme hesaplarını büyük ölçüde kabartmaktadır; bu durum her sezon Albert Lempereur'ün müşteri ve gazetecileri eli açık bir biçimde karşılamasıyla daha da ağırlaşır. Neuilly'de, Saussaie bulvarındaki konağı, iki gecede 500 dolayında çağrılıyı ağırlayan, mum ışığında yenilen görkemli akşam yemeklerine sahne oldu. Kışın da, gece şölenleri Paris'te büyük bir otelde verilmekteydi.

Ücret baremi yükselirken büyüme eğrisi tersine döner.Maurice ve Pierre Lempereur üretimi sanayileştirmek gereğinin ayrımına varmışlardır ve 1963'te les Deux–Sèvres'de, Bressuire'de 500 metrekarelik bir birim kurarlar.

Ama artık çok geçtir. Fabrikanın gerektirdiği yatırım, Royale sokağındaki ağır giderlerle birleşerek şirketin mali durumunu sarsar. 1967'de, Albert Lempereur şirketini, otomobil alanında isim yapmış bir kişi olan M. Panhard'ın[3] yönetiminde bir finans gru-

(*) L'Aiglon, "II. Napolyon"un takma adıdır; Lempereur, L'empereur ("imparator") sözcüğüyle ses benzerliği taşımaktadır; Publicis, people ("halk") sözcüğüyle aynı kökenden gelmektedir. Burada, konuşmacılar arasında bir söz oyunu yapılmaktadır. (Ç.N.)

(3) Oğlu Pierre, emekli olana değin çalışacağı Guy Laroche yönetiminde bir iş bulmasından iki yıl öncesine değin bu şirkette görev yapar.

buna bırakır.

Gérard Pipart'ın ilk alıcıları olan M. ve Mme Deville'in yönetimindeki Germaine et Jane; Şık spor mantolarıyla ünlenmiş olan Franck & Oğulları'nın başlıca üstencisi Graziella Fontana'nın yönlendirdiği Basta; Cassandre'ın eşi Nadine Charteret tarafından kurulan, bu meslekle uğraşan herkesin üretimdeki yetkinliğini kabul ettiği ve Vogue'un daha sonra yönetmenliğini yapacak olan Robert Cahier'nin başında bulunduğu Simone Robin; terzileriyle ünlü Wébé; ilk moda yağmurlukların yaratıcısı Jacques Dransard'ın yönettiği Roga; iki taraflı mantolarıyla tanınan Kazazian, vd. gibi birkaç başka şirket toptancı terzilik topluluğuna başarılar kazandırır.

Albert Lempereur'ün girişimiyle toptancı terzilik, bu alanı yönlendiren ve "haute couture"ünküleri andıran kuralların gerekliliklerinden kaynaklanan yetkin bir yer tutar. Gerçekten de, toptancı terziliğin geçirdiği sınav, moda terziliğininde gerekli olanlara yakın lüks koşullarına denk düşmektedir.[4] "Les Trois Hirondelles" etiketiyle, toptancı giyimevleri ülke dışında sürdürülen propaganda yolculuklarına katılırlar (1953'te Amerika Birleşik Devletleri'ne) ve reklam kampanyalarıyla birlikte, her sezon George V otelinde, her üyenin dört bölümde on iki model sergilemek zorunda olduğu toplu defileler düzenlerler. Bir başka ayrıcalık da, "toptancı terzilik" etiketini taşıma yetkisine sahip olan her moda evinin, bu üyeliğin içerdiği korumanın ötesinde, yer bulunması ölçüsünde "Fransız Lüks Hazır giyim Salonu"na[5] resmi olarak kabul edilmesidir. Bununla birlikte, Trois Hirondelles topluluğuna üye olmanın sağladığı tüm güvenceler, dengesini ve türdeşliğini korumasına yeterli olmamaktadır; bu da topluluğun 1961'de dağılmasına yol açar. Şu örneğin de gösterdiği gibi, son defileler açık bir umursamazlığı ortaya koymaktaydı: Mac Douglas'ın giysileri gecikince aceleyle podyumda açılır ve "hatalar" bulunur.[6] Defilelerden vaz geçilir ama rekabet sürmektedir. 1963'te "toptancı giyimevi" unvanını taşıma yetkisini elinde bulunduran yalnızca 18 kuruluş kalmıştır.

Roga'nın başkanı Jacques Dransard'ın girişimiyle, 1962'de Lampereur'ün de katılımıyla, daha titiz olan ve 1976'ya değin varlığını sürdürecek olan "Paris Lüks Hazırgiyim Topluluğu" kurulur.

Lüks hazır giyim, moda terzilerinin önlenemez yükselişine yenik düşer.[7]

3 Mart 1969'da Claude Berthold *Elle*'de açık bir biçimde "Önceden Bilinen Bir Cinayetin Kroniği"** açıklamasını getirir.

> Başlangıçta öykünmeden caydırma ve can çekişmekte olan "haute couture"ü (başarısının daha ilk basamağında bulunan) verimli kılmayı denemek için bir manevra olan "imzalı" hazır giyim artık saldırı konumuna geçmiştir. Kadın Giyim Federasyonu temsilcisi Bruno du Roselle "şimdilik cirosu pek parlak değil:200 hazır giyim

(4) Toptancı terziliğe ilişkin yönetmenlik (bkz. ek 12).

(5) Son sergi Federasyon'ca, başlangıcı 1957'ye uzanan Uluslararası Kadın Hazır giyim Salonu'yla aynı anda düzenlenir, 17 üretici, standlarını Giyimciler Dostluk Derneği çerçevesinde, bugünkü Espace Cardin olan Ambassadeur tiyatrosunun ek yapısı eski dans ve çay salonunda kurarlar. Ardından, 1957'den 1962'ye değin, her kasım ayında sergi, eski Réaumur büyük mağazalarının elverişli salonlarında gerçekleştirilir. Kadın Giyim Federasyonu genel temsilcisi seçilmesinin hemen ardından Bruno du Roselle bu sergiyi porte de Varsailles'a taşır.

(6) Bkz. not 5 s.36.

(7) 14 Kasım salı akşamı Algo, Casalino, Fouks, Germaine et Jane, Lempereur, Mac Douglas, Peroche, Roga ve Wébé moda evleri Crillon oteli salonlarında toplu bir defile yapar. 4 Ekim 1961'de Louis Wolf de Wébé'nin (Harry Algo ve Armand Fouks oyları saymakla görevlendirilmişlerdir.) başkanlığında toplanan Kurucu Genel Kurul'un giriş metninde, yeni üyelerin amacının, uluslararası ününün "haute couture"ünküyle karşılaştırılabilecek bir örgüt kurmak olduğu belirtilir. "Fransız "haute couture"ü tüm dünyada benzersiz bir ün kazanmıştır. Yeni iş alanlarına kaynaklık eder ve önemli oranda döviz kazandırır." 20 Şubat 1976'daki son genel kurul sırasında, Paris Topluluğu'nu oluşturan üye sayısı topu topu üçe düşmüştür: Jeanette A.Ş.'nin yönetmeni Weissenstein, Algo L.Ş.'in yönetmeni Harry Algo, Roga A.Ş.'nin genel yönetmeni Jacques Drausard. Dolayısıyla örgüt, kendini dağıtma kararı aldı.

(**) Burada, dilimize *Kırmızı Pazartesi* başlığıyla çevrilen Gabriel Garcia Marquez'in *Cronica de una Muerte anunciada* yapıtına gönderme yapılıyor. (Ç.N.)

kuruluşunda 10 milyon frank... ama bu ciro her yıl ikiye, üçe, dörte katlanacaktır" der.

Sarsılan ilk öbek, artık yalnızca ihracatla ayakta durabilen ve tasarım konusunda (Cholé, Sonia Rykiel, Fouks V de V. Charles Maudret gibi rekabet dışı şirketler dışında) ne bir moda evinin sahip olduğu yeri doldurulamayan düşünce laboratuvarından ne de benzeri bir saygınlıktan yararlanabilen lüks giyimcilerdir.

60'lı yılların başında Trois Hirondelles'in durumu iyiden iyiye bozulmuştur; çünkü o zamana değin büyük mağazalarla çalışan moda danışmanları kendi stil bürolarını açmaya ve önerilerini giyimcilere satmaya başlamışlardır.

Gerçek birer dış yaratım birimleri olan moda danışmanları, aşırı sanayileşmiş yapılarının şirket içinde bir stilistin barınmasına olanak tanımadığı giyimcilerin dikkatini çekmektedir.Ayrıca moda danışmanları daha zanaatçı niteliği sunan, zaman zaman kişiliklerini stilistlerin yeteneği ile kazanan ve piyasa talebine açık olan kimi şirketlerin de ilgisini çekmektedir.

Böylelikle, I.D., Nale Juinor, Vaskéne, Dejac, Pierre d'Alby, Vager, Innoval, Chloé... birkaç yıl içinde giyimcilik mesleğinde dönüşümler gerçekleştirirler. Aşırı sanayileşmiş iki grup: Belleteste grubunun şubesi I.D. ve Léon Cligman'ın yönettiği Indréco bunlardan ayrılır.

I.D.

Eski bir eğitimci olan Pierre Bellestre[8] 1936'da, Orléans'da, square des Plantes'ta büyük bir kadın moda atölyesi açar; otuz yıl içinde kardeşiyle ortak olduğu atölyeyi beş yeğeni ve oğlunun katkısıyla sanayi boyutunda bir gruba dönüştürecektir. Gömlek alanında uzmanlaşan Laval fabrikası 1963'te, içgiyimine yönelik Lorient fabrikası 1968'de, çocuk giysileri üreten Arques fabrikası 1970'de, gömlek ve pantolon üreten Rennes fabrikası 1976'da açılır.

1960'da, Pierre Bellestre 62, rue Louvre adresinde bulunan Isidore Dumail şirketini satın alır. Önceleri Jean-Louis Xémard'a bırakılan ticari yönetim, 1963'te stili yönetmek için Maimé Arnodin'i işe alan Jean Dieudonne'nin eline geçer. Sözcüğün gerçek anlamında stil bölümü Gérard Pipart'ın, daha sonra da Emmanuelle Khanh'ın alanına girdiğinden, Arnodin gerçekte, günümüzde sanatsal yönetim olarak adlandırılabilecek bölümden sorumlu olur. Provalar, her hafta square Jasmin'de Maimé Arnodin'in bürolarında yapılmaktadır. Müşteriler: Laura et Dorothée, yanı sıra rue Tronchet'de Vog, Toulouse'da Perry, Aix–en–Provence'da Aglaé, Caen'de L'OEil, Lyon'da Grenadine et Mandarine gibi saygın butiklerden oluşmaktadır. Başarı kesindir ve Maimé Arnodin'in sözleşmesine son verilmesinin atılımı engellemesine değin, bir sezondan ötekine artar. Basının yakınlığı, yaratımdaki canlılık, müşteriler üzerinde söz sahibi olma, tekstil kaynaklı ayrıcalıklı bilgiler gibi ünle birlikte gelen büyük kazanımlar, çöküşün göstergesi olarak yavaş yavaş yitirilir.

1973'te, I.D., Belleteste sermaye bütününün %10'uyla birlikte Prouvost grubuna bırakılır.

Indréco

Serge Cligman, mütevazı bayan giysileri, önlüklü bluzlar, Boussac kumaşından yapılan "okul" önlüklerini ürettiği atölyesini 20'li yıllarda boulevard de Sébastapol'de açar. 1932'de Monoprix, Prisunic... müşterileridir ve kısa bir süre önce Issoudun'da aldı-

(8) İçgiyim Sanayisi Ulusal Federasyonu'nun gelecekteki onur başkanı.

şı atölyesini büyütür. 1940'ta Boussac'a olan borcunu ödemek için, bir valiz dolusu banknotla, yanına oğlu Léon'u da alarak Châteauroux'ya gider. Libération ("Özgürlük") sırasında Indréco'ya pamuk vererek Marcel Boussac bunun altında kalmayacaktır.

Amerikan okulundan yetişen Léon Cligman, 1955'te şirketin başına geçmeden önce, 50'li yılların başıyla birlikte ilmik üretim yöntemlerini gerçekleştirir. Prisunic'in sahibi Jacques Gueden, Cligman'ı kendisine stil tanımını veren Denise Fayolle'la tanıştırır. Fayolle'un stil tanımı; ürün, üretim ve piyasa gereksinimleri arasındaki yetkin uyuma dayanmaktadır. Cligman bu tanımı olduğu gibi benimser. Tezgâhtar kızların aracılığı olmaksızın müşteri tarafından satışa sunulan ürünler çekici oldukları denli incelenmeleri de gerekmektedir. Çünkü, müşterileri çok markalı butiklerden oluşan I.D.'nin tersine, Indréco temelde büyük satınalma merkezlerine seslenmektedir.

MAFIA'nın kurulmasından sonra işbirliği devam eder ve hiçbir zaman gerçek anlamda sona ermeyecektir. Léon Cligman topluluğun eksiksiz olduğunu açıklar:

> Her sezon, Maimé ve Denise bir kavram öneriyorlar ve ticari servislerle bu kavramı geliştiriyorlardı. Ticaret adamlarının, son hızla ilerlerken dikiz aynasına bakarak araba kullanan kişiler gibi olduğu göz önünde bulundurulursa bu alanın gerginliklere elverişli olduğu ortaya çıkar. Önerilen yeniliklerle servislerimizin koruma isteğini taşıdığı modeller arasında kusursuz bir denge sağlayarak sorun nasıl çözülebilirdi? Üstelik o dönemde düşünceler genellikle Anglosakson ülkelerinden, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nden.... kaynaklanmaktaydı. O zamana değin, gücümüzü kumaşlarımızın %80'ini sağlayan Bossuac'a bağlılığımızdan alırken MAFIA bizi başka üstencilere yönlendirmekteydi... ve yeni bir olgu da, basın bize saygı göstermekteydi, söz gelimi *Elle* bizim ürünlerimizle doluydu.[9]

Gerçekten de Indréco'da stil yıldırım etkisi yaptı: Indreve Tours'da[10], yılda 10 milyon parça üretildi. 1968'de, Indréco Newman ve Seiligmann'ı 1979'da Mendés'i satın alır. Stile yönelmeden önce sanayi yapısına sahip olan I.D.'nin ve Indréco'nun tersine, Vaskéne ve Pierre d'Alby stil olgusu aracılığıyla sanayileşirler.

Vaskéne

Ermeni kökenli olan Georges Vaskéne Viroflay'de babasının yerini aldığında, kendi evlerinde 100 ve atölyesinde de 18 işçi çalıştırmaktaydı. Ölü kış sezonunun ürkütücü etkilerini azaltmak amacıyla, büyük mağazaların alım merkezlerine, ocak ayında, "ölü" dönemde kolaylıkla satılabilecek bir şömizye rob önermeyi tasarladı. Ama üretimini sanayileştirmeden mağazaların öne sürdüğü fiyatı kabul edemezdi. 1957'de, bir dostundan ödünç aldığı 1000 franka erkekler için gömlek ve gecelik üreten, elektrikle çalışan XIX. yüzyıldan kalma bir çamaşır atölyesi satın aldı. Salbris en Sologne'da "La Cotonnerie". Becerisi sayesinde 120 frank gibi düşük bir fiyata, giyimi kolay poplinden kadın giysisi yapar. Her yıl ocak ayında bunlardan 100 000 parça satar. 1961'de Salbris'te 400 işçi çalışmaktadır. Bundan sonra, Vaskéne stilistlere yatırım yapar. Piguet'yi terk ettikten sonra paralı stilistlerin ilklerinden birisi olan Maxime de la Falaise, kısa süre sonra, Düsseldorf Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki eğitiminin ve *Elle*'de Peter Knapp'ın yanında yaptığı bir stajın ardından para kazanabilmek için aralarında Vaskéne'in de bulunduğu giyimcilere taslaklar hazırlayan Renata ile birleşeceği işi kurar. Vaskéne'le evlenir. Georges Vaskéne, şirketi içinde önceliği stile tanıyarak, stil ve sanayiyi bir araya getiren ilk kişi olacaktır. Stil olgusunun doğuşuyla birlikte ortaya çıkan şirketi, koleksiyon servisiyle kısa sürede kendini belli eder.

(9) Léon Cligman'la yapılan söyleşi.

(10) Indréco, 1950'de 1 000 ve 1990'da, üç veya dört katı fazla üretimle 3000 kişi çalıştırmaktaydı.

1961'de yeni bir bölüm açar; bu, Maimé Arnodin'in imge ve baş harflerden yapılan kısaltmasını tasarladığı, Gérard Pipart'ın, ardından Jacques Delehaye'in sonra da 1967 ile 1969 arasında Chloé adına çalışmalara başlamışken Renata ile işbirliği içinde Karl Lagerfeld'in ilk koleksiyonunu yarattığı Pariken'dir. Şirkete bir Amerikalı mühendisin katılması, teknik düzlemde dönüşüme yol açar. O zamana değin saat başına ücret alan işçilere parça başına ödeme yapılmaya başlanır. Her ürün düzenli bir biçimde denetlenir, aynı biçimde bir giysiyi oluşturan parçaların her biri zaman ve ücret bakımından kotalanır. İş, on iki kadar vardiyaya bölünen yirmi dolayında işleme ayrılır.[11] Perakende fiyatlar, New York perakende piyasasında 30 ila 70 dolara rekabet edebilecek niteliktedir. Vaskéne, Grasselı sanayici Mercier'nin ardından ticaret hacmi bakımından Fransa'nın ikinci büyük üreticisi olur. Ama Sentier aşırı bir sanayileşme içine girmiş bulunan şirketle katı bir rekabete girer. Şirket 1971'de, Georges Vaskéne'in attan düşerek ölmesinden bir yıl sonra kapılarını kapatır.

Pierre D'Alby

Georges Vaskéne'in çağdışı olan Pierre d'Alby, meslektaşından daha üstün nitelikli ürün kategorisinde ustadır ve sanayileşmeyle ilgilenmemektedir.

Gerçek adı Zyga Pianko olan Polonya asıllı d'Alby, gençlik döneminde Varşova gettosundan kaçarak kendisini Arkhangelsk yakınlarında zorlu bir oduncu yaşamının beklediği bir Rus kampına sığınır. Kaçışlar ve yolculuklardan sonra, trenle otuz gün süren bir serüvenin ardından sokaklarda kumaş parçaları satarak ilk kez ticarete atıldığı Tahran'a ulaşır. Daha sonra, Pakistan'dan Uganda'ya uzanan yeni kamplar rastlantı sonucu, onu Venezuela'ya gitmek için bir uğrak yeri olarak gördüğü Paris'e ulaştırır. Paris'te, Belleville'de yaşayan bir yurttaşının yanına sığınır, ardından 1951'de bir rastlantıyla babasına borcu olan bir kişiyle karşılaşır; bu kişi, iki taraflı gabardin yapmak için gerekli atölyeyi açabilmesi için yeterli parayı verir. Bu mantolara Piantex adını verir: "ex" ile biten sözcükler bu dönemde çok modadır. Çok fazla "Sentier" kokan Piantex, onun ünü giderek artan hazır giyim anlayışına artık uygun düşmemektedir. Son derece açık nedenlerle Pierre d'Alby adını seçer: Bir yandan "Cinq Collones à la Une"ü hazırlayan üç Pierre'e[12] hayranlık duymakta ve öte yandan d'Alby'nin en fazla Fransızca kokan sözcük olduğunu düşünmektedir.

Serüvene düşkün olduğu için ürkütücü işlere girmekten hoşlanır ve 1958'den sonra yeteneklerinin kendisini şaşırttığı ve kişiliklerine hayranlık duyduğu stilistlerle çalışmaya başlar. Üç yılda bir eğer stilistler kendisini bırakmazsa, o bunları değiştirir. Bunların ilki olan Daniel Hechter, aba kumaşından ağırbaşlı bir manto ve bunu izleyen bir dizi asker havası taşıyan giysiyle benzersiz bir başarı kazanır. 1962'de kendi iş yerini kurduğunda, yerine Emmanuelle Khanh geçer. Daha sonra 1967'de yeteneğini gösterme sırası Michèle Rosier'dedir ve yerini Jacques Delahaye'e bırakır o da meşaleyi Jean-Charles de Castelbajac'a aktarır. Bu sonuncuyu, Pierre D'Alby ile 1976'ya değin sekiz yıl çalışacak olan Agnès B izler. Tartışılmaz bir başarı kazanır. 60'lı yıllarda les Halles'de bir "moda butiği"ni, Bernard Carasso'nun ünlü Maison bleue'sünü doğuran La Nacelle'i açar. Bu dönemde başlıca rakipleri Georges Rech, Vager, Nale Junior, Daniel Hechter'dir, Vaskène daha "yaygın", Dejac ise daha çok, "butik" niteliği taşımaktadır.

(11) 1967'de Pariken New York'ta bir show-room açar. 18 Ekim 1967 tarihli *Wear Daily*: "Fransız Hazır giyimi Denizleri Aşıyor" başlığını atar. İkinci Fransız hazır giyim şirketi olan Pariken (Renata Vaskéne'in stilistliğini yapbğı), daha önce Amerikan toplumunu yönlendiren Majestic Sportswear'ın başkan yardımcılığında bulunan Jeanne Essig ile dünyada sekizincisi olan New York bürosunu açar. Bir teleks kullanılması, genellikle ihracattan kaynaklanan sorunları azaltacaktır. Taşıma genellikle uçakla yapılır ve biten mallar on gün içinde sağlanabilmektedir.

(12) Pierre Lazareff, Pierre Desgraupes ve Pierre Dumayet,

1992'de mağazasını kapatır ve stilistlere duyduğu köklü ilgiyi sürdürerek, Christina Bukowska gibi birkaç yıl önce kendisi adına çalışmış olan bir yurttaşı Irèna Grégory ile ortak olur.

Chloé

Bir stilistlik kuruluşu olan Chloé kökeni, konumu ve meslekteki evrimiyle rakipleri arasında kendini belli eder. 1945'te, kurucusu Gaby Aghion siyasal bilimler öğrenimi gördüğü Mısır'dan ayrılır. Doğulu cenneti içinde genellikle düşlerini gördüğü ulaşılmaz bir yer olarak kabul ettiği Paris gözlerini kamaştırmaktadır. Dergilerden ve çocukluğundan beri kendisini büyüleyen bu toplumun öykülerinden öğrendiği neredeyse hastalıklı bir titizlikle, *Désenchantées*'nin*** bu zengin kadın kahramanı düşlerini gerçekleştirir. Günlerini değişmez bir tören havasında geçirmektedir; kuaförü Guillaume'da günlük seans, kentte öğle yemeği, her sezon gardrobunu yenilemek için giysi koleksiyonları -haftada iki kez-, yakın dostlarla çay, tiyatro, akşam yemeği..., her aşama giysi değişimiyle son bulmaktadır. Ama kısa süre sonra bu soylu yaşamının kendisine uymadığının ayrımına varır ve 1952'de sık sık kendisi için çalışan Lelong modaevinin eski bir uzman terzisini çağırarak, ondan taslaklarını beceriksizce karaladığı ve kumaşlarını seçtiği altı modeli dikmesini ister. Bunlar iki işçinin de yardımıyla dikildikten sonra giysileri bir valize yerleştirerek, bunları hazır giyime yönelen yeni giyim mağazalarına önermeye koyulur. Fath, Dior, Carven, Schiaparelli bu giysileri satın alırlar. Gençlik coşkusunu korumakta olan Gaby Aghion "sanki dünmüşçesine yeniden çizebileceği bu sevimli giysileri..." unutmamıştır. Atölyesini geniş dairesinden bağımsız bir hizmetçi odasında açar ve kendi evlerinde çalışacak işçiler bulmak için ilan verir. İstekliler arasından "son derece çalışkan eski bir operet şarkıcısını, bir tıp öğrencisinin karısını..." işe alır. Faturalama için toplumsal bir gerekçe bulmak zorundadır. Haklı olarak kendi adının uygun düşmeyeceğini düşünerek adına hayranlık duyduğu dostu Chloé de Bruneton'a telefon eder: "Adını kullanmamı onaylar mısın?" Belki de her ikisi de bu serüvenin üç aydan fazla sürmeyeceğini düşündüklerinden onay hemen verilir; oysa terzilik serüvenlerinin en tutkulularından birisi başlamaktır.

Mağazalar zincirine yenileri eklenir. Bu dönemde genç kızlar kendilerini *Bonjour Tristesse*'i ("Merhaba Hüzün") yayımlayan Françoise Sagan'la özdeşleştirmekte ve Chloé'nin izlediği piyasa, bu piyasanın beklentisine yanıt vermektedir. Basit, iyi yapılmış ürünler, "özenle dikilmiş" ve özellikle de fiyat bakımından herkesin alabileceği 1800 franklık kadın giysileri üretir.

1953'te Jacques Lenoir'la ortak olur. Mükemmel bir uyum içindedirler; Lenoir şirketi yönetir, Aghion 1956'da kocasının peşinden gittiği Roma'da koleksiyonları yaratır.

Nasır'ın yönetime gelmesi Mısır ekonomisini altüst eder ve özellikle de aralarından kimilerinin toptan iflas ettiği büyük servet sahiplerini etkiler. Gaby Aghion için daha dün bir heves niteliği taşıyan giyim şirketi yaşamsal bir gereklilik durumuna gelir. Jacques Lenoir ona arka çıkar ve yöntemli bir biçimde şirketi etkinleştirmeye ve geliştirmeye koyulur.

1957'de, yetenekli elemanlarından kimileri, Hélène Lazareff veya Maimé Arnodin gibi kimi dostları, onu yüreklendirip destekleyerek böylelikle tanınmasına katkıda bulunurlar. Christiane Collange[13] kendisine bir defile düzenlemesini öğütler. Bu defile Flore'da bir kahvaltı biçimde tasarlanır. "Olabildiğince doğal bir biçimde (podyum olmak-

(***) Pierre Loti'nin Türkçeye *Mutsuz Kadınlar* adıyla çevrilen, konusu Türkiye'de geçen romanı (Ç.N.)
(13) O zamanlar "Madame Express" olarak tanınan Jean-Jacques Servan Schreiber'in kız kardeşi.

sızın), mankenler içeriye sanki bir masaya oturacakmış gibi giriyordu". Ama, "şundan bundan" oluşan koleksiyon bir düzen göstermemekteydi, ayrıca Maimé Arnodin kendisine askerliğini yeni bitirmiş yetenekli bir genç adamdan: Gérard Pipart'tan yararlanmayı önerir.

Bu kez defileler Lipp'te yapılır. Beş yıl boyunca, Gérard Pipart koleksiyonların %50'sini Gaby Aighon'la gerçekleştirir. Götürü olarak ücret almaktadır, dolayısıyla para kazanabilmek için yeteneğini Claude de Coux'nun yanı sıra Côte d'Azur, Chloé de Bruneton ile Timwear, Maimé Arnodin yönetiminde I.D., Denise Fayolle ile Prisunic, vd. gibi başka şirketlere satmak zorundadır. 1963'te "haute couture"e girdiğinde, yerini üç stilist alır: Christiane Bailly, Maxime de la Falaise ve Gaby Aghion'un adını unuttuğu "oldukça çılgın" genç bir Amerikalı.[14]

Koleksiyonun yönetmenliğini yapan Gaby Aghion kreasyon bölümüne uyum göstermek zorundadır. Aynı yıl, Maxime de la Falaise bir mucize yaratır: Bu "Chloé" stilini yetkin bir biçimde tanımlayan ve üç yıl boyunca tartışmasız bir biçimde satışta kalacak olan, denizci giysisine öykünen kravatlı bir kadın giysisidir. Bu dönemde stilistler bir giyim evinden ötekine dolaşmaktadır. Christiane Bailly Nale'e girer, yerine Tan Giudicelli ve Michèle Rosier getirilir. Tan Giudicelli Mic-Mac'la sözleşme yapar: Daha sonra yerine Karl Lagerfeld getirilecek olan Graziella Fontana Chloé'nin yanına girer.

Ama stilde ve tasarıdaki bu patlamanın yetkin bir biçimde amacına ulaşabilmesi için, her giyimevinin kendine özgü bir biçim yaratmak üzere yönlendirilmesi gerekmektedir. Graziella Fontana ile 150 koleksiyon modelini paylaştıktan sonra, Karl Lagerfeld, Gaby Aghion ile birlikte bu alanın tek ustası olarak kalır. Bunların üstün yeteneklerinin bir sonucu olarak, Quatre-Septembre'ın yüncüleri ve Lyonlu ya da İtalya ipek tüccarları, yeni düşüncelere karşılık olara, "haute couture" giyimevlerinde gelenek olduğu üzere yalnızca kendilerinin kullanabilecekleri patronlar verir.

Her biçime girebilen bir kreatör olan Karl Lagerfeld, bir koleksiyondan ötekine göz kamaştırıcı bir yaratıcılık ve beceri gösterir; bunun sonucunda giyimevi en büyükler arasında bir yer edinir. Basın, her koleksiyonu coşkuyla karşılar; bunlar karşısında tutunabilecek yalnızca Yves Saint Lorent kalmıştır.

Öte yandan, Jacques Lenoir'ın uyguladığı dağıtım piyasası Chloé'yi, Saint Laurent Rive Gauche**** ile Yves Saint Laurent örneğinde olduğu gibi dağıtımda müşterilerini seçen ve üretimde üstün niteliğe dikkat eden giyim evlerine yaklaştırır. Her türlü sanayi gereci baskısından kurtulan Chloé, taşeronluk sayesinde, 60'lı yıllarda kendi fabrikalarını kurmuş olan stil sanayicilerinin tersine geniş bir esneklik kazanmıştır.

70'li yıllara, stil sanayicilerinin kaybolması ve birçoğunun bir şirkete girdiği kreatörlerin ortaya çıkması damgasını vurur: Bunlardan kimileri kendi giyimevlerini açar, böylece uzun bir süre kendilerini tanımaya sert bir biçimde karşı çıkan eski işverenlerinden intikam alırlar.

Sonuçta, bu fırtınaya moda ve stil kreatörleri konusunda genellikle biraz da merak dolu sakınımlı bir yaklaşım gösteren Weill ve Weinberg gibi büyük çaplı sanayi kuruluşları direnebilmiştir. Çok fazla ihracat yapmamakla birlikte, düzenli bir biçimde büyümeyi başarabilmişlerdir.

Stil sanayicileri ve les Trois Hirondelles yok olurken yeni ayrımlaşmalar ortaya çıkar.

Bu kez tümüyle egemen olunan, kuruluşları bölen tekniklik değil, piyasaya sürülen ürünlerin erekliliğidir.

(14) Gaby Aghion ile yapılan söyleşi

(****) Yves Saint Laurent'in, Seine nehrinin sol kıyısında bulunan mağazası (Ç.N.)

Bir yanda, kendilerini son derece saygın, moda hareketlerini izlemede eşsiz bir yetenek gösteren Sentier'deki birçok giyimevinden destek alan sanayici giyimcilerin yeni eğilimlerine iyi kötü uyarlayabilen şirketler birleşir. Naf–Naf, Kookai veya Chevignon örneğini izleyen bu sonuncular, kendi tasarımlarını geliştirerek güç kazanırlar.

Öte yandan, farklı kurallara uyan, tek amaç olarak kimliklerini geliştirme amacını taşıyan markalar bir araya gelir. 1973'te, Pierre Berge Hazır giyimciler ve Moda Kreatörleri Sendikası'nı kurmak amacıyla –pek de dingin olmayan bir ortam içinde– bunları bir araya getirir.

Çeviren: Necmettin Sevil

Beyoğlunda

KARLMAN GEÇİDİ

(Pasaj Karlman)

Beyoğlunun en büyük ve en asri mağazalarıdır. Bütün mallar fiyatlarile sergi halinde teşhir edilmiştir

En son modaya muvafık bütün mevsimlik çeşitlerimiz tamamen hazırdır.

Fiyatlarımız bugüne kadar emsali görülmemiş derecede ucuzdur

Kadın Şapkaları

En son modellerde Kadifeden Fors veya tuvale tüylüden

Asrî Bereler

Müteaddit çeşitlerde ucuz fiyatlar

Hanımlara Eşarplar

Son moda desenlerde emprime krep birmandan. 200 kuruştan itibaren

El ile işlenmiş

Eşarplar

200 kuruş

Peştemal

Kadın kemerleri

Muhtelif renklerde 88 kuruştan itibaren

Hanımlara el çantaları

Son moda ve müntahap çeşitlerde

Muhtelif ve orjinal şekillerde

Rekabet kabul etmez fiyatlar

Yaka ve kol garnitürü için Tilki, karakül v. s.

Zengin kürk çeşitleri

Tilki kürkleri

12 liradan itibaren

Kadınlar ve Erkekler için

Şemsiyeler

Son moda, ve son çeşit 125 kuruştan itibaren

En zengin ve ucuz

Trikotajlar

Hırkalar, Jüpler, Jaketler 300 kuruştan itibaren

En son moda

Kadın

Elbise ve mantoları

Birman ve marokenden elbiseler Diyagonal veya bukle kumaşlardan gayet şık ve zarif mantolar

Müteaddit çeşitlerde

önlükler

88 kuruştan itibaren

İpekliler

Birman metresi 150 K.
Barsa İpeği „ 75 „
Marokan
İyi cins „ 300 „

Hepsi 88 kuruşluk eşya

	Kuruş
Kadın el çantaları	88
Maroken erkek para cüzdanları	88
Alpaka sigara tabakaları	88
Mürekkepsil dolma kalemler	88
Bileziklar	88
Yüzükler	88
Broşlar	88
Kolyeler	88
Süngerler	88
12 adet batist beyaz mendil	88
Küçük saat saatleri	88
Altı adet kolonyalı sabun sabunu	88
Cilâlıçılı hamam takımı	88
Çocuk oyuncakları	88
Şayanı hayret bebekler	88
Bebek karyolaları, rahatlar	88
Kaşkorseler	88
Yemişlikler	88
Kılaptan işlemeli terlikler	88
İpekli kravatlar	88
Tuvalet takımları	88

	Kuruş
Kuştüyü yastıklar	88
12 adet su bardağı	88
6 adet çini tabak	88
Berndorf marka 6 adet kahve kaşığı	88
Alâ porselenden 6 adet kahve fincanı	88
İki adet el havlusu (opon))	88
Tül ile işlemeli [illegible]	88
6 adet mutfak bezi	88
12 adet iyi cins çay peçetesi	88
3 çift pamuklu çorap	88
2 çift Derbi marka çorap	88
Bagetli kadın ipek çorabı	88
2 çift mercerize kadın çorabı	88
Fildekos kilotlar	88
2 adet pamuklu trikо	88
Sedefli ve gayet hürmalı çakılar	88
Losyonlar, kolonyalar, parfümler, büyük şişelerde	88
Erkek ve kadınlara para çantası	88
Jartiyerler	88
Askılar	88
(Basques) bereber	88

Puloverler

325 kuruş

Yünlüler

Müntehab (opon) dikimsiz

135 kuruş

Elbiselik her renk yünlü kumaşlar

metresi 190 kuruş

En son moda

Mantolık ve elbiselik sair bir çok yünlü kumaşlar

Binlerce çeşit

Bebekler

Her nevi oyuncaklar:

Toplar, Arabalar, Atlar, Arslanlar, Makineli Oyuncaklar, İnşaat kutular, Mekanolar vesaire

Erkek eşyası

Kuruş

Zafir gömlekler 2 yakasile beraber	195
Oksfort marka spor gömlekler	210
Dayanıklı cins fanelâdan pijamalar	325
El ile işlenmiş yün kazaklar	325

Sahibinin Sesi

Asrî dans ve şarkı

Plâkları

Kuruş 88

Glase eldivenler

Mosköter, beyaz, siyah, kahve rengi

190 kuruştan itibaren

Fantezi süed müsköter eldivenler Beyaz, lâcivert ve kahve renklerinde 190 kuruştan itibaren

Erkeklere Napa marka

Eldivenler

200 kuruş

Çocuk Eşyası

Yünden örme kostümler 325 kuruştan itibaren. Fanelâ pijamalar 200 kuruş

JAKETLER

200 kuruştan itibaren

BEBE FISTANLARI

125 kuruş

Hanımlara İpekli çoraplar

Asrî renklerde mercerize ve yün çoraplar

Her marka ve her renkte çoraplar

Zucaciye Dairesi

Porselen mamulatından yemek tabakları, fincanlar, yemişlikler, kompostolukiar, çiçeklikler, bardaklar, çay takımları ve saire...

Muhtelif eşyalar

Hamam Bornozları

Her renkte ve güzel biçimlerde.

Epocjdan yapılmış

El havluları

Masa için muşamba

URTÜLER

Devo tüyü

Battaniyeler

Çok dayanıklı ve yumuşak

HASE

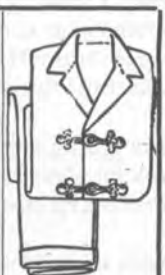
Korseler ve saire

El işi filtire İç çamaşırları. Kombinezon ve kilot ipekli jersedan

Büyük intihap

Tire, pamuklu ve yünlü her cinsten kilotlar

Her yerden ucuz fiyatlar

Fanelâ pijamalar

200 Kuruş

Erkek için pamuklu ve yünlü iç Fanelâları

KARLMAN GEÇİDİ

Beyoğlunun İstiklâl ve Tepebaşı gibi iki büyük ve mühim caddesini birbirine raptedeı. Herkes Geçitten serbestçe geçer ve sergileri gezip dolaşabilir. Eşya almak mecburiyeti yoktur.

Post-Liberal-Demokrasi mi?

C.B. Macpherson

I

Siyaset kuramcılarının ekonomik varsayımlara, özellikle de ekonomik kuramlara büyük ilgi göstermeleri genel olarak övgüye değer bir şey olarak görülse de bu ilgiye pek de önem verilmez. Benim okuduğum üniversite, siyaset bilimiyle ekonomiyi tek çatı altında birleştirmeyi sürdüren üç beş üniversiteden biridir. Siyaset bilimini ayrı bir bölüm olarak okutma eğilimi oldukça akla yakındır. Siyaset bilimi çok daha güvenilir, çok daha gelişmiş ve geniş kapsamlı bir ders haline geldikçe bağımsızlığının sınırlarını genişletmek istemesi de çok doğal bir eğilimdir.

Siyaset bilimindeki bu ayrılımcılık akımına koşut olarak değerlere bağlı olmayan, deneysel çözümleme yönünde de göze çarpan bir akım başgöstermiştir. Deneysel çalışmalar çoğaldıkça, geçmişte siyaset üzerine büyük kuramsal yazıların özünü oluşturan değer kaygısı giderek ana konunun dışına itilmiştir.

Ben, her iki akımın da artık oldukça tehlikeli olduğunu, liberal demokrasinin gücüne gereğinden çok güvenilmesinin bir sonucu olduğunu öne sürüyorum. Siyaset biliminin, şimdi her zamankinden de büyük ölçüde kendi kuralsal kuramını yeniden gözden geçirmeye, böyle yaparken de ekonomik sistemlerin ve ekonomik varsayımların o kuram üzerindeki etkilerinin tam olarak bilincinde olmaya gereksinimi olduğunu ileri sürüyorum. Siyaset biliminde siyasal değerlerin dikkatlerin odak noktası olması gereği azalmamış, çoğalmıştır, aynı zamanda siyaset kuramında ekonomik varsayımların önemi de azalmamış, artmıştır.

Bu görüşlerin ilki fazla kanıta gerek göstermese gerekir. Bir arada varoluş'un değişkenliğine tanık olduğumuz günümüzde, liberal–demokratik dünyada siyaset üzerine

(*) C.B. Macpherson, *Post Liberal Democracy?*

kafa yoran herkes, siyasal değer sistemlerinin, siyasal ideolojilerin, ya da adına ne derseniz onun, uygulamada büyük bir önemi olduğunu görebilir. Bir arada varoluş düşünüldüğünde insanları iki sınıfa ayırabiliriz: düşmanca 'bir arada varoluş'a inanlar ve barış içinde 'bir arada varoluş'a inananlar. Düşmanca 'bir arada varoluş'a inananlar, birbiriyle uzlaşması olanaksız ideolojilerin çatıştığını görürler, bizimkileri sertleştirmemiz gerektiğini düşünürler. Barış içinde 'bir arada varoluş'a inananlarsa birbiriyle uzlaşabileceği umulan ideolojilerin arasında rekabet olduğunu görürler, bu ideolojilerin her ikisinin de temel değerlerini içeren bir başka şeyin onların yerine geçebilmesine olanak sağlayacak biçimde her ikisinde de değişiklik olmasını umarlar. Aklı başında olan hiç kimse bu iki grubun da dışında kalamaz. Askeri yöntemin sonuçları konusunda temel bilgilere sahip olan hiç kimse, askeri eylemin bir arada varoluşu sona erdirebileceğine inanmaz. Bir arada varoluş'u sona erdirebilecek tek şey, mevcut sistemlerden birinin ya da her ikisinin, birbirleriyle olan ilişkiyi tam olarak 'bir arada varoluş' diye tanımlanamayacak bir şekle dönüştürecek türde bir gelişmeyi kendi içinde göstermesidir.

Öyleyse iki sistem ve iki ideoloji arasında, 'bir arada varoluş' denebilecek bir şeye gereksinim olduğunu varsayabiliriz, varoluşun koşulları dönüşene kadar bu gereksinim geçerli olacaktır. Hem liberal demokrasinin hem de komünizmin klasik tanımlanışlarından bu yana ideolojilerinde ya da doğrulayıcı kuramlarında bazı değişiklikler olduğunu da varsayabiliriz; bununla birlikte bu değişikliklerin yeni olguları hesaba katmaya yetip yetmedikleri tartışmaya açık bir noktadır. Bundan, liberal demokratların liberal demokratik toplum ve devletin mantığını sürekli araştırmaları gereği olduğu sonucuna varılıyor. Bizim kuramamızın dışında bir başka kuram olup olmadığını, eğer varsa, hangi yolu izlememiz gerektiğini sormamız zorunludur.

Bu sonuca, değişimin olguları kabul edilerek ulaşılıyor gibi görünse de, liberal–demokratik dünyanın siyaset kuramcıları ya da yazarlarının genelde vardıkları ya da büyük boyutta uydukları bir sonuç değildir. Kuramcılar arasında, 'bir arada varoluş' gibi pratik konuların kuramsal çalışmaları düzleminde kendi bilinçlerine girmesine izin vermemek konusunda bir eğilim vardır. Kimileriyse bu olguları kabul etmişler, ama yok etmeye çalışmışlardır. Bu iki sistemin ilk ortaya çıkışlarından bu yana hem uygulamada hem kuramda, hem liberal–demokratik hem komünist dünyalarda birtakım değişiklikler olduğu genel olarak hiç sorgulanmamıştır. Buna verilen karşılıklardan biri, birinin ya da ötekinin hiç sezdirmeden değiştiği, bunun sonucunda da çözümleyemediğimiz sorunların artık gerçek sorunlar olmadığıdır.

Böylece bugünlerde, adına 'post–kapitalizm' denen bir konuda çok değişik yazılar yazılmaktadır. Bu deyimi kullanan siyaset yazarları ve kuramcılar post–Marksizmden de söz etmek eğilimindedirler. Her iki durumda da geçerli olan fikir şudur: Arasına çizgi konularak yazılan şeyin gerçekte yok olmuş olduğunu, yerini tümüyle değişik başka bir şeyin almış olduğunu öne sürmek. Her iki durumda da, eski şeye yüzeysel olarak benzeyen bir şeyin hâlâ ortalıkta olduğu yadsınamıyorsa, belki de bu şeye 'post' diyerek eskisinin ruhundan kurtulabilinir. Böylece, eski tarz kapitalizmi toplumda geçerli ve kabul edilebilir olan ahlak kuralları açısından haklı göstermek gitgide güçleşmişse, onun yerini bir başka şeyin almış olduğunu görmek oldukça yararlı olacaktır. Ve eski tarz Marksizm sorun çıkarmayı sürdürüyorsa, onun yok olduğunu ve yerine bir başka şeyin geçtiğini duyurmakla çok daha kolay baş edilebilir onunla.

Bu yeni kavramları kabul edilebilir kılmak için öne sürülen bu olgularda –kapitalizm ve Marksizmde görülen dönüşümlerde– bir nebze gerçek payı vardır. Kapitalizm artık güdümlü bir ekonomi biçimini almıştır. Kapitalizmi yöneten, kısmen fiyat belirle-

yici şirketler ve şirket topluluklarıdır, bunlara yön veren de, giderek artan bir ölçüde, yönetimsel ve başka tenolojik becerileri kullanmak, birikmiş yönetimsel sermayeden olabildiğince yararlanmak gereksinimidir. Kapitalizmi kısmen yöneten, işgücünden yüzde yüz yararlanma amacını güden devlettir; en azından sistemin bütününün sağlamlığının, kendi kârlarının ve güçlerinin önkoşulu olduğunu ve böyle bir sağlamlığın büyük buhranının tekrarlanmasını engelleyeceğini gören kapitalistlerin gönülden paylaştıkları ve uyguladıkları bir amaçtır bu. Bu biçimde uygulanan bir kapitalizm, hiçbiri kendi başına fiyat saptayacak durumda olmayan üretim birimlerinin arasındaki düzensiz rekabete her şeyi bırakan eski modelin tıpkısı olamaz. Bu yüzden ben, ancak kapitalizmin yalnızca geliştiğini, yerini bir başka şeye bırakmadığını söylemeye yetkili olabileceğimizi düşünüyorum.

Marksizm de değişmiştir. Şimdi ve gelecekte sosyalizme yumuşak geçişe inanan bugünkü Sovyet Marksizmi, klasik Marksizmden belirgin bir biçimde farklıdır. Bununla birlikte, kapitalizm olayında olduğu gibi burada da, kurulu sistemin olgulardaki değişikliğe uyarlanmasıyla karşı karşıya olduğumuz ve bu uyarlamanın başlangıçtaki sistemin temel önermelerini koruduğu ileri sürülebilir.

Bu raporda benim için en önemli konu, ne kapitalizm ekonomisi ne de Marksizmin felsefesi ya da toplumbilimidir; benim konum bireyciliğin siyasetidir. Yine de bu üçü, birbiriyle ilintisi olmayan şeyler değildir. Tüme ulaşmamız belki de, eveleyip gevelemeden, şu anda bir post–liberal–demokrasi kavramı geliştirmemizin uygun olup olmadığını sormaktır. Burada iki gerçek soru vardır. Birincisi, liberal–demokratik kuram, ilk olarak kesin bir biçimde ifade edildiğinden bu yana, yeni bir ada hak kazanacak ölçüde değişmiş midir? Başka bir ifadeyle, elimizde bir post–liberal–demokrasi kuramı var mıdır? Ben yanıtın hayır olduğunu düşünüyorum. İkincisi, şimdiki haliyle bu kuram, liberal–demokratik devleti ve toplumu, şimdi oldukları gibi ya da ileride değişip düzelebilecek biçimleriyle hak etmekte midir, yoksa daha da değişmiş bir kurama, yeni bir ada hak kazanacak ölçüde değişmiş bir kurama hâlâ gereksinim duyuyor muyuz? Başka bir deyişle, bir post–liberal–demokratik kurama gereksinmemiz var mıdır? Ben bu sorunun yanıtının evet olduğunu düşünüyorum.

II

Liberal–demokratik kuramdaki değişiklikleri saptamaya çalışırken, kendimize dayanak noktası olarak neleri almalıyız? Günümüzde liberal–demokratik kuram olarak gördüğümüz şeyin ilk tanımını bulmak için çok geriye gitmeye gerek yok, biçimsel demokratik görüş liberal görüşle birlikte on dokuzuncu yüzyılın başında Bentham tarafından ele alındıysa da J.S. Mill'den daha geriye gitmemiz gerekmiyor. Gerçek liberal kuram – bireysel haklar ve sınırlı hükümet kuramı– elbette ki on yedinci yüzyılda başlamıştır. Ancak on dokuzuncu yüzyıla kadar, liberal devlet gibi liberal kuram da hiç demokratik değildi; büyük bir bölümü özellikle anti–demokratikti. Liberal– demokrasi kuramı, her bireyin kendisini yönetecek hükümeti ve birtakım başka hazları seçerken eşit değerde bir oya sahip olduğu konusundaki demokratik ilke ile klasik liberal kuramın huzursuz bir bileşimi olarak ortaya çıkmıştır. Huzursuz bir bileşimdi, çünkü klasik liberal kuram, bireyin sınırsız mülk edinme hakkına, kapitalist pazar ekonomisine ve böylece de eşitsizliğe bağlanmıştır, yoksullara seçme hakkı vermekle bu saydıklarımızın tehlikeye düşeceğinden korkuluyordu.

Liberal–demokratik kuramın temel sorunu, serbest pazar ekonomisinin istemleriyle bütün insanların istemlerini aşağı yukarı eşitlik sağlayacak biçimde uzlaştırmaktı. Li-

beral demokrasinin kapitalizmin içerdiği bir olay olduğunu sık sık anımsamalıyız. Liberal-demokratik kurumlar yalnızca ve yalnızca kapitalist ülkelerde ortaya çıkmışlardır; ayrıca, serbest piyasa ve liberal devlet içinde gücünün bilincinde olan ve sesini duyurmakta kararlı olan bir işçi sınıfı doğduktan sonra olmuştur bu. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın liberal kuramcıları, piyasanın önemini, başka bir deyişle, bizzat işgücünün pazarlanabilir ve normal olarak da pazarlanan bir mal olarak yer aldığı tam kapitalist piyasa sisteminin önemini derinliğine anlamışlardı. Bu yüzden ekonomik varsayımların, başka bir deyişle somut varlık üretmekte olan insanlar arasındaki değişik ilişki yöntemlerinin temel değeri hakkındaki varsayımların, örneğin Locke'dan Bentham'a kadar olan dönemde, hiçbir zaman klasik liberal siyasal kuramın düzleminin çok altında olmaması pek şaşırtıcı değildir.

Ne var ki, on sekizinci yüzyıldan günümüze gelene kadar bu varsayımlar ilginç ve dikkat çekici bir hareketlilik göstermişlerdir. On sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde, klasik liberal kuram, Bentham'ın yararcılık felsefesinde en olgun biçimine kavuşmuştu. Zevkten acı çıkarılınca elde kalan şey olarak tanımlanan yarar, bireyin ve toplumun yararının tek ölçütü olarak ele alınmıştı. Toplumsal yarar, bireysel yararların toplamının en üst düzeye çıkarılması olarak görülüyordu. Bentham, kendisinden önceki liberal kuramın doğal haklar önermelerini küçümsemiş olsa da, kendi sistemine böyle bir önermeyi bir başka biçimde koymuştur; bireysel yararların toplamını alırken her birey bir kişi olarak sayılacaktı. Liberal devlet, yararın en üst düzeye çıkartılması konusunda en hesaplı davranan devlet sayılacaktı. Liberal devlet, temel siyasal yararlar diye adlandırılabilecek şeyleri -yaşam güvencesi, bireysel hareket özgürlüğü, mal güvenliği-en iyi biçimde sağlayabilecek devletti. Liberal devlet aynı zamanda bütün toplumun maddi yararlarını da en üst düzeye çıkartabilecekti. Ya da, piyasanın bu yararları en üst düzeye çıkarmasına izin verecekti. Serbest piyasa güvencesi veren böyle bir liberal devlette, bütün bireylerin kendi yararını en üst düzeye çıkarmak, ya da açlıktan ölmemek konusundaki doğal arzusu herkesin birbiriyle verimli ilişkiler içine girmesine yol açacaktı, bu ilişkiler de toplumun toplam yararını en üst düzeye çıkartacaktı. Böylece, klasik siyasal ekonomiyi güçlendiren ve ondan güç bulan Benthamizm, piyasanın maddi yararları en üst düzeye çıkarmasına izin vermesini temel alarak liberal devleti neredeyse haklı görmüştür. Maddi ürünlerin, onların oluşumuna işgüçleriyle, topraklarıyla ya da sermayeleriyle katkıda bulunan bireyler arasında paylaştırılmasının piyasaya bırakılmasının gerekli olduğunun farkındaydı Bentham, öte yandan böyle bir yolun sürekli eşitsizlik anlamına geleceğini de görüyordu. Gerçekten de varlığın ya da gelirin eşit olmasının doğruluğunu kabul ediyordu. Bu düşüncede olmasının nedeni, azalan yararlar ilkesiydi: Aç bir adamın, yediği ikinci dilim ekmekten birincisinden aldığı kadar zevk almayacağı ilkesiydi bu, ya da daha genel anlamda, bir şeyden elinde ne kadar çok olursa o şeydeki her artışın sana getireceği yararın azalacağı ilkesiydi. Bu ilke ve her bireyin hazzının bir tek haz sayıldığı göz önünde tutulduğunda, herkese varlıktan eşit pay düşmesi halinde toplumun tamanının toplam hazzının ya da toplam yararının en üst düzeyde olacağı sonucuna varılmaktaydı. Ne var ki Bentham, eşitlik konusundaki düşüncesini bu biçimde ortaya koyduktan sonra bu düşüncesinin verimlilik düşüncesine boyun eğmesi gerektiğini iddia etmiştir. Mülkiyet eşitsizliği konusunda güvence olmadıkça sermaye birikimi konusunda herhangi bir dürtü olmayacaktı. Ayrıca, aç kalmak korkusuyla hareket eden büyük bir işgücü olmadıkça, piyasanın verimliliği en üst üst düzeye çıkartması olanaksızdı.

Siyasette söz sahibi olmak isteyen sıradan insanların istemleri kendisini hissettir-

meye başladığında klasik liberal kuram işte bu evredeydi. Liberal siyasal kuramda ekonomik varsayımlar oldukça büyük yer kaplıyordu; liberal görüş, büyük ölçüde maddeyi en çoklaştıran bir görüştü.

John Stuart Mill ise çok daha başka bir şeyi vurguladı. Gelişmeye başlayan demokrasinin istemlerini ciddiye alan, onları derinden hisseden ilk liberal olduğu için ciddi liberal-demokratların ilki olarak görülebilir. Gerçekten de tümüyle demokratik bir ayrıcalık konusunda birtakım kuşkular taşıyordu. John Stuart Mill, okuması yazması olmayanlara ve doğrudan vergilendirilmeyenlere oy hakkı vermek istemiyordu, ancak yoksulların okuma yazma öğrenmelerini ve doğrudan vergilendirilmelerini arzuluyordu. Ne var ki, oy verme hakkına sahip olacakların tümü eşit oy hakkına sahip olmayacaktı. Daha iyi bir eğitim görmüş olanların, siyasal konularda hüküm vermekte daha yeterli olanların birden fazla oy hakkı olacaktı. Bu açılardan, Mill'in demokrasi anlayışı Bentham'ınkinden daha yeterli sayılırdı.

Daha köklü bir bakış açısından bakıldığında, Mill daha fazla demokrat sayılabilir. Çünkü o insanları olduğu gibi değil, olabileceklerini düşündüğü biçimde kabul ediyordu. Bentham'ın toplum yararını maddi olarak en üst düzeye çıkarma ölçütüne karşı çıkıyordu. Mill, bütün hazların eşit olduğunu kabul etmiyordu, piyasanın bunları adil bir biçimde dağıtacağına da inanmıyordu. İnsanların elinden, Benthamizmin kendilerini mahkûm ettiği 'parayı kap-açlıktan kaç' türü bir yaşayıştan çok daha iyisinin geleceğine inanıyordu. Gelişigüzel yararların en üst düzeye çıkartılmasını toplumsal yararın ölçütü olarak kabul etmiyordu; insanın yetilerini-ahlâksal, akılsal, estetik ve maddî üretim yetilerini- *geliştirmeyi* ve onlardan yararlanmayı toplumsal yararın ölçütü olarak görüyordu.

Bunun bir demokratik inanç olduğunu söyleyebiliriz. Bu görüş, piyasaya sırtını dönmekti. Bir insanın değerini piyasanın kararlaştırmasına izin vermeyi yadsıyan bir görüştü. Bu görüş, başka değerleri piyasa değerlerinin üzerine çıkarıyordu. Mill sonunda umarsızlığa düştü yine de, kendi değer anlayışını hâlâ inanmakta olduğu siyasal ekonomiyle uzlaştıramıyordu. Dünyanın işinin devam etmesi gerekiyordu, rekabete dayalı özel teşebbüs dışında bu işin başka nasıl sürdürülebileceğini bilemiyordu Mill. Kendi yarar ölçütünün, ücret, iş ve sermaye arasındaki mevcut ilişkiyi lanetlendiğinin açıkça farkındaydı, bu ilişkinin ücretle çalışanlar tarafından çok geçmeden desteklenmez duruma geleceğini düşünüyordu. Mill'in tek çıkış yolu, sanayide bir ortaklık ağının ya da üretimci kooperatiflerinin her işçiyi kendi kendinin kapitalisti yapmaya yeteceği ve böylece girişimcilik sisteminin ücret-iş ikilisinin aşağılanmadan işlemesine olanak tanıyacağı umuduydu.

Seçkin bir ekonomist sayılmasına karşın Mill'in kapitalist piyasa ekonomisinin özünü kavramamış olduğunu görmek pek de güç değil. Bu özü kavramamış olması yüzünden piyasa ahlâkını da kolaylıkla yadsıyabilmiştir. Liberal- demokratik kuramın kurucusunun, piyasa ahlâkının üstüne ancak piyasa toplumunu anlayayaması yüzünden çıkabildiğini söylemek zorundayız.

İngiltere'deki liberal-demokratik geleneğin ikinci seçkin kişisi olan T.H. Green konusunda da aynı sözler geçerlidir. Asla bir ekonomist olduğu iddiasında bulunmayan filozof T.H.Green'i, ekonomik konulardaki saflığı dolayısıyla çok daha kolay bağışlayabiliriz. Mill gibi o da piyasa ahlâkını kınıyor ve reddediyordu. Hatta bu konuda Mill'den çok daha sert davranıyordu, bunun nedeni belki de Mill'in aksine yararcıl felsefeye sadık kalmaya çalışma sorunu olmamasıydı. Bununla birlikte, bireysel kişiliğin özgürce gelişmesinin, piyasa düzeneği kanalıyla sınırsız mülk edinme hakkını, hatta ek-

siksiz bir veraset hakkını şart koştuğunu öne sürüyordu. (Bu, Mill'in bir adım gerisine düşmek demektir, çünkü Mill, piyasanın işlemesinin yol açtığı eşitsizlikleri silmek için yüksek veraset vergisi koymak istiyordu.) Green, proletaryanın –kendi deyimiydi bu– varlığının özel mülkiyetin mantığına ters düştüğünü düşünüyordu; bu mantık, her bireyin, kendisini geliştirebilmesi ve kusursuzlaştırabilmesi için, geçinebilmesine ancak yeten miktarın üstünde yeterli varlığa sahip olmasını şart koşuyordu. Ancak Green kapitalizmin yapısını öylesine az tanıyordu ki, proletaryanın varlığını kapitalist girişimin yapısına değil, derebeylik zamanlarından kalma toprağa el koyma uygulamasının süregelen etkilerine ve bunun bir sonucu olan sınırsız mal sahipliğine bağlıyordu. Suçu derebeyliğine ve verimsiz mal sahiplerinin süregelen haklarına yükleyerek, kapitalizmi insanların çoğunluğunun içinde bulunduğu durumdan sorumlu olmaktan tümüyle uzak tutuyordu. En azından bunun, Green'in kapitalist piyasa ekonomisinin temel kurallarını Mill'den çok daha az anlamış olduğunu gösterdiğini söyleyebiliriz.

Mill ile Green, İngiliz liberal–demokratik siyaset kuramının modelini kendi aralarında ve kendi zamanlarından başlayarak kurmuş oldular. O zamandan bu yana, liberal–demokratik kurama, bu ikilinin aşmayı başaramadıkları engelleri aşırtmaya yetebilecek yeni anlayışlar eklenmediğini söylemek yerinde olur sanıyoruz. Bu ikisi piyasa ahlâkına başkaldırmışlardı, ama bu başkaldırı, kuram düzleminde bile olsa, başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

O günden bugüne ne oldu? Liberal– demokratik kuramcılar adeta Mill ile Green'e yanaşıp kalırlarken, liberal ekonomik kuramda da yeni bir adım atıldı. Bu yeni adım, marjinal yararcılık kuramıydı. Klasik kuramdan çok daha karmaşık olan ve fiyat sistemini çok daha iyi açıklayabilen bu kuram, aynı zamanda dikkatleri toplumsal ürünün toplumdaki sınıflar arasında dağıtılması sorunundan–Adam Smith ile Ricardo bu konuyla ilgilenmişlerdi– başka yöne çevirebilmişti. Marjinal yararcılık kuramı, ya da sonradan adlandırıldığı gibi neoklasik kuram, birtakım üstü örtülü değer yargıları içeriyordu. Bu kuram, kapitalist piyasa sisteminin yararcılığı en üst düzeye çıkardığını, herkese –işçiye, girişimciye, kapitaliste ve toprak sahibine– katkısının değeri oranında pay verdiğini ifade ediyordu. Bu sistem, üretimdeki her öğenin – her işgücü, sermaye, toprak ve girişim payının–kendi katkısının marjinal verimliliğine eşit olan bir ödül elde ettiği bir dengeye yöneliyordu. İlk kez 1870'lerde ortaya konulan ve Marshall tarafından kesin biçimi verilen bu kuram temel öğeler bakımından hâlâ yerini korumaktadır. Kuşkusuz bazı bakımlardan birtakım değişikliklere uğraması gerekti. Tekelci gelişmelere yer açması gerekti. Keynes'in, çoğunluğun mutluluk ve çıkarının en üst ölçüde sağlandığı durumda sistemin kendiliğinden denge kurmaya yönelmediğini, kaynaklardan ve işgücünden gereğinden az yararlanılması durumunda da bir denge kurabildiğini kanıtlamasından sonra kuramda, sistemi istenilen ölçüde tutabilmek için sürekli olarak hükümet müdahalesine izin verilmesini sağlayacak bir değişiklik yapılması zorunlu oldu. Bütün bu değişiklikler olsa da, neo–klasik kuramın kapitalist girişimin pek az değişikliğe uğramış sistemine hâlâ geçerli bir tez sağladığı söylenebilir. Değişikliğe uğramış piyasa sistemi, yararları en üst dereceye çıkardığı ve ödülleri marjinal verimliliğe göre dağıttığı gerekçesiyle haklı görülebilir. Pek az çağcıl ekonomistin herhangi bir şeyi haklı çıkarmak uğruna kendi kuramını cesurca kullandığı bir gerçektir. Pek çoğu teknik kuramlardan değer yargıları çıkarmaktan kaçınır. Gerçekten de, ortodoks kuramın öğelerini özümsemiş olan ve ekonomist sayılmayan kişiler değil de ekonomistler, piyasanın yararı en üst dereceye çıkarmasının ancak belirli bir gelir dağılımı olduğunu varsayarak ortaya konulabileceğini ve dağıtımda marjinal verimlilik kuramının varlığın ya da gelirin ahlâkî

yönden dürüst bir dağıtımının yapıldığını göstermediğini açıkça anlayabilmişlerdir. Siyasal kuramcılarsa ekonomik kuramdaki bu sınırlamaları kolayca gözardı etmişlerdir.

Mill ile Green'in karşı karşıya kaldıkları ikilemi çözümlemeyen liberal-demokratik siyasal kuramın, liberal-demokratik devleti temelde haklı çıkarmak için yukarıda sözü edilen ılımlı serbest girişim kuramına büyük ölçüde dayandırıldığını söylemenin doğru olduğunu düşünüyorum. Günümüzdeki liberal-demokratik kuramın, çok da uygun olarak, birtakım bireysel özgürlüklerin -konuşma ve yayımlama özgürlüğü, din ve derneklere katılma özgürlüğü- hâlâ merkezsel bir önem taşıdığında ısrar ettiği bir gerçektir. Bu kuram, bireyin üstün ahlâkî değer taşıdığını hâlâ öne sürmekte, en köklü yararın bireyin kendini geliştirmesi olduğunu söylemektedir. Ancak kuram, bu yararın -elbette refah devletinin değiştirdiği biçimiyle- piyasa kanalıyla sağlanabileceğine inanmıştır. Bu kuramın en temel değer yargısı, ılımlı neo-klasik ekonomik kuramda bulduğu değer yargısıdır; bu değer yargısı en iyi toplumun ılımlı piyasa toplumu olduğunu, çünkü bu toplumun, mutluluğu ve çıkarları en üst dereceye çıkardığını ve bunları her bireye hak ettiği ölçüde dağıttığını söylemektedir.

Bu açıdan bakıldığında, günümüzdeki liberal-demokratik kuramın Mill'in dile getirdiği ilk baştaki liberal-demokratik konumdan iki adım geriye gitmiş olduğu görülür. İlk adım, maddi yararcılığın en çoğa çıkarılmasını benimseyen demokrasi- öncesi klasik liberal görüşe bir geri dönüş olarak tanımlanabilir. Liberal-demokratik kuram, John Stuart Mill'den daha geriye, Bentham'ın değer yargılarına dönmüştür; bu değer yargıları, bireylerin mevcut alışkanlıkları, zevkleri ve tercihlerini olduğu gibi alarak, onların yararlarını ayırım yapmadan değerlendirmeyi en köklü veri olarak görüyordu.

İkinci adımsa liberal-demokratik kuramcılarla birlikte neo-klasik ekonomistleri de geriye, hatta ilk klasik ekonomistlerden de geriye götürmüştür. Klasik ekonomistler hem bir şeye karşı, hem de bir şey için savaşım veriyorlardı. Bu kişiler, içinde yaşadıkları toplumun değerlerini, bu toplumun temel öğesi olan *rantiye* ahlakını ve kendi gözlerinde boşa harcama olan şeyi kabul etmek istememişlerdi. Onların gözünde, toplumdaki mevcut düzen işgücünü birtakım amaçlar için kullansa da, bu amaçların var olduğu gerçeği, bu kullanımı kendiliğinden haklı çıkarmıyordu. Klasik ekonomistler, verimli işgücüyle verimsizi birbirinden ayırıyorlardı, verimsiz işgücü hakkında ve bunu doğuran toplumsal ve siyasal düzenlemeler hakkında sert sözler kullanıyorlardı. Kısacası, bu kişiler mevcut değer ölçülerini inceliyor ve hakkında eleştirel hükümler veriyorlardı. Aynı şeyi neo-klasik ekonomistler hakkında söylemek mümkün değil. Bunlar, yalnızca piyasada gerçekten yer etmiş olan değer ölçüleriyle ilgilenirler. Onların sisteminin dayandığı bireysel yararlar, bireylerin birey olarak sahip oldukları tercihler ve zevklerle tayin edilir. Toplumun yararını ya da refahını en çoğa çıkarırken bütün gereksinmeler eşit değerdedir. Ne varsa, haklıdır.

Bu konuma gelinmesi ve bu konumun muhafaza edilmesi pek de kolay olmamıştır. En büyük sorun, marjinal yararcılık kuramının, görece fiyatları açıklamasında azalan yarar ilkesine dayanmasıydı. Bir şeyden elinde ne kadar çok varsa, o şeyin daha çoğuna sahip olmak için o kadar az arzu duyarsın. Görünüşe göre bu, ne kadar zenginleşirsen servetinin her artışında o kadar az zevk alırsın görüşünü gerektiriyordu (Bentham bu gerekliliği koymuştu).Bunu itiraf etmek, her insanda, en temel gereksinmelerden saçma sapan sayılabilecek şeylere kadar uzanan bir kaçınılmaz gereksinmeler dizgisi olduğunu gözlemek demekti. Kaçınılmaz gereksinmeler dizgisi olduğunu gözlemek demek, eşit gelir dağılımı bulunmayan piyasa sisteminin toplumun bütün bireylerinin toplam yararını en üst dereceye çıkarma becerisinden ciddi biçimde kuşku duymak demekti, bu be-

ceri ise sistemin en büyük haklılık gerekçesi olarak ileri sürülmektedir.

Bir bireyin alacağı hazların zaman içinde karşılaştırılmasının yapılabileceğini kabul etmemek gibi basit bir yola başvurarak bu zorluğun üstesinden gelinmiştir. Dün yoksul, bugünse zengin olan bir adam daha önce kapılmadığı arzulara kapılabilir. Yeni ve değişik arzuları olabilir, bu arzulara düşkünlük göstermesinin verdiği zevkin bambaşka biriyken değişik gereksinmelerini karşıladığında aldığı zevkten daha az olduğunu kim söyleyebilir? Zaman arası yararlılık karşılaştırmaları bir kenara bırakılırsa, azalan marjinal yarar ilkesinin toplumsal açıdan tehlikeli sonuçlarından kaçınılmış olunur. Varlığın ya da gelirin eşitsizliği nasıl olursa olsun, yararın en üst düzeye çıkartılabileceği söylenebilir.

Galbraith'ın de işaret etmiş olduğu gibi, marjinal yararlılık kuramcılarını başka bir açıdan bakarak tartıştığımızda, onların burada ayaklarını pek sağlam zemine basmadıklarını söyleyebiliriz. Çünkü onların görmezden geldikleri bir olgu var: Bir toplum ne kadar zenginleşirse, piyasanın karşıladığı gereksinmeler üretim işleminin kendisi tarafından o kadar çok yaratılır. Galbraith'ın iddia ettiğine göre, sistemin yarattığı gereksinmelerle bireyin kendisinde doğuştan var olan gereksinmelerin aynı derecede zorunlu olduğunu ya da aynı ahlâkî değerde olduğunu düşünmemiz için hiçbir neden yoktur. Galbraith bu noktada, özgün ya da doğuştan gelen arzularla rekabetçi ve eşitsizliğe dayalı bir toplumun yarattığı yapay arzular arasında ahlâksal bakımdan bir ayrım olması gerektiğinde ısrar eden Rousseau ile kendisini aynı çizgide görmektedir.

Benim vurgulamak istediğim nokta, doğal ve yapay gereksinmelerin arasında bir ayrım yapmanın, ancak herkesin doğuştan gelen bir arzuyla başkalarını geçmek istediğini ya da doğuştan gelen bir dürtüyle daha da çoğunu arzuladığını ileri süren önermeyi yadsımak suretiyle olabileceğidir. Bu önermeyi kabul ederseniz, ancak ve ancak onu kabul ederseniz, ayrım yapmak için neden kalmayacaktır. Çünkü bu önermeyi kabul ederseniz, kim yeni bir şeye sahip olursa ötekiler de aynını isteyecektir, gereksinmeleri gerçek gibi olacaktır, tıpkı daha doğal ya da daha temel görünen gereksinmeler gibi o kişilerin kendi doğalarından süzülecektir.

Demek ki marjinal yararcılık kuramcıları, doğuştan gelen evrensel öykünme olduğunu, ya da doğuştan gelen, doyurulması güç geresinmeler olduğunu varsaymaktadırlar. Hem böyle yapanların hem de toplum yararı kuramcılarına güvendikleri oranda liberal–demokratik kuramcıların, geriye doğru iki değil üç adım atmış olduklarını söyleyebiliriz. Hatta on yedinci yüzyıldaki baş–rakip Thomas Hobbes'dan bile geri gitmişlerdir. Çünkü Hobbes bile yalnızca bazı kişilerin içlerinden gelen doğal bir arzuyla daha fazlasını elde etmek istediklerini, ötekilerinse sahip oldukları hazzın düzeyinden hoşnut kalacaklarını öne sürerek sistemin bu kişileri ellerindekini muhafaza edebilmek yolunda daha fazlası için rekabet etmeye zorladığını varsayımından yola çıkmıştır. Buna zorlayan sistem, başka bir yerde de öne sürmüş olduğum gibi, şart koştuğu niteliklere ancak kapitalist piyasa toplumunda rastlayabileceğimiz bir sistemdir. Hobbes, insanları rekabete zorlayanın, onları 'ötekilerden üstün olma' arzusuna kaptırtanın toplum olduğunu görmüştü. Arzuyu doğuran, toplumsal ilişkilerdi. Bu durumu fark edemeyen çağımız kuramcılarına Hobbes öncesi kuramcılar diyebiliriz pekâlâ. Bu noktayı daha fazla kurcalamamalıyız. Çünkü Hobbes, önemli ölçüde kendi toplum modelinin tutsağı olmuştu; kapitalist bir piyasa toplumu modelini kurduktan sonra bu modeli bir toplum modeli olarak ele almıştı. Ama en azından o böyle yaparken, düşüncede ileri adım atmıştı. Hobbes'dan üç yüz yıl sonra aynı işi yeniden yapmanın pek mazur görülecek bir yanı yok.

Liberal-demokratik kuramın gelişimi içinde işaret etmiş olduğum değişikliklerin temel çizgilerini şimdi özetleyebiliriz. Bu kuram, klasik liberal kuramın kalıtını sağlam bir biçimde alarak başlar, klasik kuram liberal toplumun ve liberal devletin, toplumun bütün üyelerinin mutluluk ve çıkarının toplamını en çoğa çıkarmasını ya da piyasanın bunu yapmasına izin vermesini en büyük erdem olarak kabul etmekteydi. Her birey bir tek kişi sayılıyordu, toplumdaki her yarar ötekiyle eşdeğerdeydi. John Stuart Mill ve Green ise bu piyasa ahlâkını reddetmişlerdir. Amaç artık insanları olduğu gibi alıp maddi çıkarlarını en çoğa yükseltmek değil, insanların yetilerini olabildiğince geliştirmek, onlardan yararlanmaktır. Bu görüş ötekinden çok daha iyi ve demokratikti. Ancak Mill ile Green, bu görüşle piyasa ekonomisinin zorunlu gereklilikleri arasındaki uyumsuzluklarla uğraşamadıklar, piyasa ekonomisinin temellerini tam olarak anlayamadılar. O günden bu yana liberal-demokratik kuramın aynı çizgide ilerlemiş olduğunu, sorunun özüne egemen olamadığı için en üst derecede yarar konulu eski teze yeniden ve daha da çok güvenir olduğunu öne sürüyorum. Liberal-demokratik kuramın bunu yaparken biraz olsun utandığını söyleyebiliriz; belki de kuram, amacı daha yüksek yararlar, daha yüksek değerler olan Mill'in serbest toplum görüşüne hiç de uymadığının farkındadır. Ama yine de böyle yapmıştır. Bireylerin yararları arasında zamanlar arası karşılaştırmalar yapmayı reddeden marjinal yarar analizini kayda değer bir ölçüde yadsımamıştır.

Liberal demokrasideki değişimlerle ilgili bu araştırmamıza bir soruyla başlamıştık: Yeni bir ad almaya hak kazanacak ölçüde değişmiş midir? Artık post-liberal-demokratik kuram oluşmuş mudur? Yanıt açıktır. Şu anda mevcut olan şey, post-liberal-demokratik kuram değil, liberal kuramın gerilemesidir. Bu yeni duruma demokrasi öncesi liberal kuram demek daha isabetli olacaktır.

Bir sorumuz daha vardı: Kuram, şimdiki haliyle, liberal-demokratik devlete ve topluma şimdi oldukları gibi ya da düzelip gelebilecekleri durumda uymakta mıdır, yoksa bir başka, daha değişik kurama, yeni bir ada hak kazanacak ölçüde değişmiş bir kurama gereksinme duyuyor muyuz? Başka bir deyişle, bir post-liberal-demokratik kurama gereksinmemiz var mıdır? Şimdiye kadar söylediklerimden benim post-liberal-demokratik kurama gereksinmemiz olduğunu düşündüğümü anlamışsınızdır.

III

Gereksinmenin ölçüsünü tayin eden, yalnızca mevcut kuramın ilk baştaki liberal-demokratik kuramdan bir ya da iki adım geride olduğu düşüncesinin verdiği ölçü değil, aynı zamanda liberal-demokratik devletin ve toplumun, kendilerini doğrulamak ya da gerekli kılmak üzere ortaya konulan özgün kuramdan bu yana ne ölçüde değişmiş olduklarıdır. Devlet ve toplum önemli ölçüde değişmişlerse, kuramdaki değişikliğin yönünden farklı bir yöne doğru değişmişlerse, aşılması gereken mesafe daha da büyür. Ya da, daha hoş olarak, toplum ve devlet öyle bakımlardan değişmişlerdir ki, Mill ile Green'in kuramsal olarak çözümlemeyi başaramadıkları sorunlar çözülebilecek gibi görünmektedir. Temel sorun, yoğun sermaye birikimi bulunan, ürüne yapılan her katkının marjinal verimiyle uygun olarak ödülden pay alınan piyasa ekonomisinde iş sahipleriyle işçiler arasında büyük boyutta bir eşitsizlik olmasıydı, öyle bir eşitsizlik ki büyük çapta yapılacak bütün değişikliklerin ve bireysel yeteneklerin kullanılmasının önünü tıkıyordu. Bir üçüncü sorun daha vardı, o da piyasa toplumunun, yaşamın niteliğini bozan paraya tamah eden, para düşkünü bir davranışı yüreklendirmesi ya da istemesiydi: Piyasa, toplumun yararını en çoğa çıkarabilirdi, ama ancak yararlarda niteliksel farklılıklar olduğunu yadsıyarak. Piyasa toplumunda ya da liberal devlette bu güçlükleri azalta-

cak ya da ortadan kaldıracak değişiklikler olmuş mudur?

Biz burada bu soruları sistematik bir biçimde yanıtlamaya kalkışamayız. Olsa olsa bu konuyla ilgili bir ya da iki akımdan söz edebiliriz. Bir genelleme yapmayı göze alıp, demokratik ayrıcalıkların ortaya konuluşundan bu yana, liberal-demokratik devlette yapılan değişikliklerin toplumdaki ve ekonomideki değişikliklerden daha önemsiz kaldığını söylemek istiyorum. Devletteki değişiklik derken öncelikle hükümetlerin seçilmesi ve yetkilendirilmesi konularındaki değişiklikleri düşünüyorum. Demokratik ayrıcalıkların ortaya konuluşuyla birlikte, hükümetlerin seçilme ve yetkilendirilme biçimlerinde önemli değişiklikler olduğu bir gerçek. Seçmen sayısı arttıkça parti örgütleri de daha önem kazanmış, parti disiplini daha sağlamlaşmıştır. Daha sonra, hem seçilmiş temsilcilerin seçmenlerine olan ilgileri azalmış, hem de hükümetlerin seçilmiş temsilcilere karşı olan ilgileri azalmıştır. Ancak bütün bunlar, liberal-demokratik devletteki değişiklikler değil, demokrasi öncesi liberal devletle liberal-demokratik devlet arasındaki değişikliklerdir. Bunların dışında, hükümet politikasını tayin eden standart yöntemin bir parçası olan baskı gruplarının ortaya çıkması ve örgütlenmesi sayılmazsa, hükümetleri seçmede ve yetkilendirmede çok büyük değişiklikler olmamıştır. Hükümetlerin sahip oldukları gücü nasıl kullandıklarına bakarsak, buradaki değişiklik daha göze görünürdür. Ama bu noktada artık toplumdaki ve ekonomideki değişikliklerin alanına girmiş oluyoruz. Çünkü, düzenleyici devletin, refah devletinin ortaya çıkmasına neden olanlar da bu değişikliklerdir.

Toplumdaki ve ekonomideki değişikliklere bakarsak, bunların arasındaki iki tanesi ötekilerden daha belirgin olarak ortaya çıkar: Yalın rekabetin çöküşü ve refah devletinin yükselişi. Bu iki değişiklik, görece düzenlenmemiş serbest piyasa ekonomisinden çıkıp büyük çapta özel iktisadi kuruluşlar ve devlet tarafından çok daha sıkı yönetilen ve yol gösterilen bir sisteme geçiş olarak özetlenebilir.

Bu değişiklikler son birkaç on yılda çok daha çarpıcı biçimde ortaya çıkmışlardır. Kuşkusuz bunlar yalnızca son birkaç on yıla özgü şeyler değildirler. Toplumu refaha kavuşturmayı amaçlayan önlemler, buhranları önlemeye ve işsizliği yok etmeye yönelik para ve finans politikaları, dış ticaretin ve yurtiçindeki üretimin denetimi ve yönetimi ve daha başka şeylerin bir arada toplam etkisi, piyasa ekonomilerine daha 1930'lu yıllardan başlayarak bambaşka bir görünüm vermiştir. Aynı derecede önemli olan bir başka husus, üretim birimlerinin ölçülerindeki değişikliktir. Hiçbir üreticinin ya da satıcının fiyatları saptayamadığı piyasalardan uzaklaşılıp fiyatların gitgide artan bir ölçüde, bunu yapabilecek güçte olan, hatta kimi zaman hükümetlerin ya da hükümet gruplarının kendi düzenlemelerine destek vermesini sağlayabilecek şirketler ya da şirket grupları tarafından saptandığı piyasalara geçilmiştir.

Bu, yabancısı olduğumuz bir şey değildir. Bu noktada bu raporun başında sözünü ettiğimiz soruya yeniden dönüyoruz: Kapitalizm ne kadar değişmiştir? Post-kapitalizm dönemine mi geçmiş bulunuyoruz? Ben böyle olduğunu sanmıyorum. Kimilerinin öne sürdüğü kadar büyük bir değişiklik olmamıştır. Kuşkusuz bütün bunlar, kapitalizmi nasıl tanımladığınıza bağlıdır. Eğer kapitalizmi, hükümetin müdahale etmediği bir serbest girişim sistemi olarak tanımlarsanız o zaman elbette ki bizim şimdi oldukça sıkı düzene bağlı sistemimiz kapitalizm sayılamaz. Ancak ben, kapitalizmi laissez-faire ile eşit tutmayı çok yanlış buluyorum. Ben kapitalizmi, işin ya da ödüllerin buyurganca paylaştırılmadığı, kendileri için en kârlı olacak hareket biçimini hesabeden ve ellerindeki kaynakları (her bireyin, salt kendi işgücü bile olsa, elinde bir kaynak vardır) bu hesaba uygun olarak kullanan özgür bireyler arasında karşılıklı sözleşmeye bağlı ilişkilere daya-

narak üretim yapılan bir şey olarak tanımlamayı yeğliyorum.

Böyle bir sistemde, temel yapısının değişmesine gerek kalmadan, oldukça büyük ölçüde devlet müdahalesine yer vardır. Devlet, genelde olduğu gibi, farklı vergiler ve para yardımlarıyla, rekabeti ve tekelleri denetleyerek, toprak ve işgücü kullanımını denetleyerek, bazı üretim çeşitlerine ya da belirli malların üreticilere avantaj ya da dezavantaj sağlayarak müdahale edebilir. Burada devletin yaptığı her bireyin kendi en kârlı hareket biçimini hesabederken ortaya çıkardığı eşitliğin öğelerini değiştirmektir. Hesapta kullanılan verilerin birkaçı değişse de sistemin temel nedeni değişmez, yani insanlar, net kârlarını hesabederken ortaya çıkan sonuca göre hareket ederler. Fiyatlar hesaplama sonucu ortaya çıkan bu kararlara uygun olarak oynadıkça, fiyatlar malların üretimini sağladıkça ve dağıtımına yön verdikçe, sistemin temel yapısının değişmediğini söyleyebiliriz.

Çağcıl devletin düzenleyici rolünün ve refah devletinin içerdiği transfer ödemelerinin kapitalizme ters düşmediğini kabul edebilir, öte yandan da kapitalizmin, içerdiği oldukça belirgin öteki yenilik nedeniyle bir başka şeye dönüştüğünü ileri sürebiliriz. Bu yenilik, modern şirketin belirli bir noktaya yükselmesidir; bu noktada davranışları rakip olmaktan çok (Schumpeter'in kullandığı güzel sözcükle) birbiriyle ilintili olan birkaç şirket fiyatları koyup piyasalara egemen olabilirler; kararlarını asıl etkileyen, kârı en yüksek derecesine yükseltmek değil, imparatorluklar kurup büyümektir. Bu olayın ortaya çıkması, neo-klasik ekonominin içinde var olan doğrulayıcı kuram üzerinde kuşkular uyanmasına neden olmaktadır; çünkü bu koşullar altında, şirketin fiyatlandırma kararının verimi ya da yararı en üst düzeye çıkaracağına inanmak için ortada bir neden bulunmamaktadır. Ancak bu, sistemin temel yapısını değiştirmemektedir. İtici güç yine de en yüksek kâra ulaşmaktır, çünkü şirket, ancak kârını yükselterek büyümeye ve egemenliğini kurmaya devam edebilir. Farklı olan tek şey, en yüksek kârın elde edileceğinin hesaplandığı zaman aralığıdır.

Şimdiki güdümlü ekonomimiz, yani hem devlet hem de fiyat koyucu şirketler tarafından güdülen ekonomimiz, benim gözümde kapitalizmin üstün bir biçimi değildir. Hâlâ kapitalizmdir. Ancak, kapitalizmin toplumun yararını en üst düzeye çıkardığını ileri süren kuramı anlamsız duruma gelmiştir. Modern liberal-demokratik kuram, yararı en üst dereceye çıkarma inanışına geri döndüğü oranda bu kuram, hemen hemen saf rekabetin olduğu günlerdekine oranla daha da uyumsuz kalacaktır.

Refah devletinin eski fırsat eşitsizliğini hangi oranda azalttığı ve bireysel kişiliğin daha iyi gelişmesi şanslarını hangi oranda artırdığı konusunda görüş ayrılıkları olacaktır. Sağlığın ve okuma-yazma düzeyinin genel düzeyinde yapılacak iyileştirmeler, öteki koşulların eşit olması halinde, insanların çoğunluğunun yaşam düzeyini iyileştirecektir. Ancak öteki koşullar eşit değildir. Çünkü refah devletini doğuran üretim sisteminin kendisi, başka değişikliklere de neden olmuştur. Kaçınılmaz olarak çalışma yöntemini öyle bir düzenlemiştir ki çoğu kişi için üretim çalışması, kendi yetilerini tam anlamıyla kullanması ya da geliştirmesi olarak kabul edilemez. Bireysel yetilerin kullanılması ya da geliştirilmesi bu yüzden her türlü maddeye, en geniş anlamda da estetik ya da psikolojik şeylere karşı duyulan gereksinmenin geliştirilmesi ve tatmin edilmesi olmaya başlar.

Ancak sistem burada da değişiklikler yapmıştır. Çünkü rekabete ve birbiriyle yarışmaya dayalı olan, bunları gerektiren piyasa sistemi, karşıladığı gereksinmeleri kendisi yaratır.İnsanların hayatta kalmak için gereksindikleri en düşük düzeyin üstüne çıkarken karşılamasını öğrendikleri zevkler ve gereksinmeler, daha önce gördüğümüz gibi, üre-

tim sisteminin bizzat yarattığı zevkler ve gereksinmelerdir. Sistem, çok sayıda üretici arasındaki (bu evrede sistemi hâlâ tüketicinin egemen olduğu bir şey olarak düşünebiliriz) yaygın bir rekabet modelinden çıkıp fiyatları ve ürünleri denetleme gücü giderek artan, daha az sayıda ama daha büyük topluluklar ve gruplar arasında güç sahibi olmak için yürütülen bir rekabet modeline giderek artan bir ölçüde geçtikçe, sistemin tatmin edeceği gereksinmeleri yaratma eğilimi de gitgide güçlenir. Sistemin tatmin edeceği gereksinmelerin ve zevklerin, iyi toplumun liberal-demokratik ölçütü olan bireysel kişiliğin gelişmesine izin vereceğini ya da bunu yansıtacağını beklememiz için hiçbir neden yoktur.

Öyleyse, liberal-demokratik toplumdaki değişiklikler görünüşe göre doğrulayıcı kuramın yeterliliğini artırmak yerine azaltmıştır. Toplumdaki değişiklikler, kuramdaki değişikliklerle birlikte ele alındığında, kuram, liberal-demokratik dönemin başlangıcında olduğundan daha az uygun görünmektedir topluma. Toplumdaki değişikliklerden bir tanesi, kuramdaki değişikliğin aksi yönüne olmuştur. Mill'den bu yana kuram, yararı en üst düzeye çıkarma görüşüne daha da çok dayanmaya başlamışken, toplumun kendisi, yararı en üst düzeye çıkarma istemi artık kabul edilemeyecek olan ve daha da güdümlü bir sisteme yönelmiştir. Toplumdaki öteki temel değişiklik bunu telâfi edememiştir, başlangıçtaki liberal-demokratik kuramın temel sorununa bir çözüm yolu gösterememiştir. Başka bir deyişle, hayatın niteliğinde liberal-demokratik ölçütlere uygun olan bir düzelme sağlaması için refah devletindeki ve güdümlü piyasadaki değişikliğe güvenilemez. Tek dayanağımız, zevklerin yaratılması ve denetimidir.

Bütün bunları başlı başına yeni bir kurama gereksinme duyduğumuzu ortaya koymaktadır, 'post -liberal-demokratik' tanımına layık olmak için bu kuram şimdi elimizde olandan yeterince farklı olmalıdır. Ancak böyle bir kurama gereksinme duymamızın ikinci bir nedeni daha vardır, bu neden yeni bir kuramı hangi yönde aramamız gerektiğini bize işaret edebilir.

IV

Son elli yılda ve özellikle de son yirmi yılda, zevklerde ve gereksinmelerde, liberal-demokratik toplumlarda gözlemlemiş olduğumuzdan oldukça farklı değişiklikler olmuştur. Ben kendi zevklerimizdeki bir değişikliği düşünmüyorum, benim düşündüğüm dünya çapında bütün insanların toplamının zevkindeki değişiklik; bütün insanlar derken hatırı sayılır kişilerden, üzerimizde güçlerinin etkileri olabilecek kişilerden söz ediyorum. Elli yıl önce, dünya neredeyse Batının liberal-demokratik kapitalist toplumlarının hükmü altındaydı. Onların ekonomileri her yerde egemendi, kuramları da. O günden bu yana dünyanın üçte ikisi liberal demokratik piyasa toplumunu dışlamış durumdadır, hem uygulamada hem de kuramda. Lenin'den Nkruma'ya ve Sekou Toure'ye kadar Batının değer sistemi, ya Marksizm adına ya da Rousseau tarzı halkçı kamu iradesi kuramı adına dışlanmıştır. Her üç ideolojinin de hemen hemen aynı temel değeri öne sürdükleri doğrudur-bireyin yaratıcı yetilerinin gelişmesini ve ortaya konulmasını. Öteki iki ideolojinin reddettiği, ikisinin ortasında olan liberal-demokrasi ilkesidir; en temel insancıl değerlerin yalnızca ve yalnızca hem siyasal hem de ekonomik hayattaki serbest girişimcilikle, yalnızca serbest parti sistemiyle ve kapitalist piyasa sistemiyle sağlanabileceği ilkesi. Dünyanın geri kalan üçte ikisinde, istekli taraftarlarıyla, hatta olumlu yönde istekli olan taraftarlarıyla birlikte liderler, en azından kendi ülkeleri için en temel hümanist amaçlara liberal-demokratik yöntemlerle yönelmenin olanaksız olduğuna karar vermişlerdir. Belki de onlar, liberal-demokratik kuramın ikilemini ve en

ileri koşullarda bile olsa liberal–demokratik toplumun yeterliliğinin kuşkulu olduğunu bizden daha açık olarak görebilmişlerdir.

Bu insanların bizim toplumumuz konusundaki yorumlarını her zaman yaptığımızdan çok daha ciddi bir biçimde ölçüp biçmemizin zamanı gelmiştir. Piyasa toplumu modeli içinde hedefimize doğru ilerlememizin hâlâ olanaklı olup olmadığı üzerinde kafa yormamızın zamanı gelmiştir. Yöneldiğimiz güdümlü kapitalizm sisteminin bundan böyle durmaksızın non–kapitalist sistemlerle rekabet etmesi gerekecektir. Rekabet, her sistemin kendi bireyleri için sağlayabildiği haz derecesinde olacaktır. Şu anda, adamakıllı önemli olan bireysel özgürlüğün ruhsal hazzı konusunda öteki sistemlerin çok üstündeyiz. Ancak eğrimizin aşağı yönelmiş olması olasıdır ve büyük bir olasılıkla ötekilerinki yükselecektir.

Dünyanın geri kalan yerlerindeki devrimlerin kırıntılarını toplamak istemiyorsak demokratik bilinçlilikte bir devrime gereksinmemiz vardır. Yararı en üst düzeye çıkarma masalını bir yana bırakmalıyız. Rekabete dayalı, en çoklaştırıcı olmayı amaçlayan davranışın, ahlâksal ya da uygun anlamda, bizim için hâlâ akılcı bir şey olup olmadığını düşüncelerimiz bulanmadan araştırmalıyız, ya da şimdi elimizin altında olan çok yüksek düzeyli maddi verimliliğin ilk baştaki liberal–demokratik görüşe yararlı olup olmadığını kendimize sormalıyız. Şimdiye kadar olduğu gibi, yavaş yavaş daha fazla eşitliğe doğru ilerlerken elimizdeki özgürlüğü de (sahiplenici bireylerin özgürlüğü) nasıl koruyabiliriz diye sorduğumuzda, bunca zamandır yanlış soruları mı soruyorduk diye düşünmemiz gerekir. Belki de sormamız gereken, bugüne kadar özgürlüğün gereği sandığımız çok büyük ölçüde bir eşitlik olmadan anlamlı özgürlüğe çok daha uzun süreli sahip olunabilir mi sorusuydu.

Ne Rousseau'nun popülist öğretisinden ne de Marx'ın radikal öğretisinden ürkmeliyiz. İkisi de bize uymaz, ancak düşündüğümüzden çok fazla şey öğrenebiliriz bunlardan. Hatta –burada bulunan ekonomistler yararların zamanlar arası karşılaştırmasını yapmama izin verirlerse– dünyayı anlamanın bir aracı olarak Marksizmin yararının zamanla arttığı da söylenebilir.

Çeviren: İlknur Özdemir

T.E.M.A. Vakfının Kuruluş Gayesi ve Türkiye'nin Toprak Erozyonu ile Maruz Kaldığı Tehlike

Hayrettin Karaca

Sunuş

T.E.M.A. "Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı, ülkemizde doğal varlıkların ve sağlığın korunması, erozyonla mücadele, toprak örtüsü ile toprağın korunması ve ağaçlandırmanın önemi konusunda kamuoyunun eğitimi ve bilgilendirilmesi, bu alanda milli politikaların oluşturulmasına yardımcı olmak ve bu esaslardan ödün verilmemesi için mücadele etmek, ağaç ve orman sevgisini topluma mal etmek, doğal varlıkların, insan sağlığının, yeşil alanların, toprak ve toprak örtüsünün, ormanların korunması, geliştirilmesi ve yenilerinin tesis edilmesini sağlamak için faaliyette bulunmak amacıyla kuruldu. T.E.M.A., *Erozyona* karşı ulusal hareketi başlatmak ve kararlılıkla sürdürmek için faaliyete geçerek, vatanını ve gelecek nesilleri düşünen herkesi bu harekete katılmaya davet ediyor.

"Türkiye için en büyük tehlike Erozyon, acil önlemler alınmadığı takdirde, Türkiye çok yakın bir gelecekte çöl olacak...."

Konuyla İlgili Herkesin Birleştiği Hakikat

"Erozyon en büyük tehlike ve acil önlemler alınmadığında Türkiye yakın bir gelecekte çöl olacak."

Evet ne enflasyon, ne anarşi, ne batının Türkiye üzerinde emelleri ne de Türki Cumhuriyetlerle kuracağımız kültürel, ekonomik işbirliği veya bütünleşme sorunları. Bunlar sorun değil. Çünkü bunlara karşı duyarlı, tedbirli ve kararlıyız. Bu sorunlar bugün değilse yarın çözülür; çözülecek.

Ancak erozyon öyle değil: Ulusça bilinmiyor ve uğraş verilmiyor, tedbir alınmıyor.

70'li yıllarda dünyanın gündemine gelen çevre sorunlarının 80'li yıllardan sonra da Türkiye'de konuşulan, tartışılan ve gerekli önlemlerin alınmasına başlanan; Bakanlık düzeyinde bir kuruluşa sahip olabilmesine karşın.....

1935'den beri Türkiye'nin gündeminde olan Erozyon sorunu, o günden bugüne, sorumlu ve duyarlı kesimlerin uğraşısı olarak kalmış; zaman zaman basın ve yayın organlarında da konuya yer verilmiş; sayısız öneriler, eleştiriler geliştirilmiş, sempozyumlar, konferanslar, paneller, seminerler düzenlenmiştir. Ancak bu çabalar ne politikacıların ne de toplumun tüm kesimlerini harekete geçirememiştir.

Uluslararası kurum ve kuruluşların verdiği bilgiler, örneğin NASA'nın 80'li yıllarda hazırlanan raporunun Türkiye'nin 55 sene sonra çöl olacağı ve Birleşmiş Milletler'in 1977'deki Çölleşme Konferansı'nda ve eski Çevre Bakanı Doğancan Akyürek'in 1992 Rio Çevre Konferansı sonu verdiği bilgilere göre, 2015 yılında Türkiye'nin % 85'i çöl oluyor.

Anadolu'nun böylece bir bölümünün halen çöl olduğu ve büyük bir bölümünün çölleşme tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu bildiren uyarıları dahi toplumun gündemine gelememiş; bilgisine ulaşamamış hükümetleri tedbir almaya sevk edememiştir.

Ulusal düzeydeki bilgiler ve kaynaklar da bu gerçeği doğruluyor:

Her yıl bir ülke oluşturacak kadar; 500 milyon ton toprak kaybediyoruz.

Bu toprakların bünyesindeki doğal gübre ve mineral elementler 30 milyon ton. GAP Türkiye'nin her an gündeminde, neler kazanacağımızı öğreniyoruz.

Halbuki her yıl *Erozyon* sonucu yok olan topraklarla neler kaybediyoruz?

Bir iki yılda kaybedilen değerler belki de GAP'ın getireceğinden fazla, ne yazık ki, bu gerçeği yeterince kavrayamıyoruz.

Daha Neler Kaybetmiyoruz ki...

2000'li yılların petrolden de değerli, dünyanın en stratejik en değerli maddesi suyumuzu da kaybediyoruz. Gelecek yüzyılın başından itibaren su, petrol gibi satılacak. Dünya hızla susuzluğa doğru gidiyor. İşte böyle bir olanaktan da, Türkiye'yi refaha götürecek bir imkândan da yoksun kalacağız.

Suları doğal kaynaklara indirecek ve akışını düzenleyip sürekli kılacak yegâne unsur ise yeşil örtüdür: Çayırdır. Meradır, fundalık, makilik, ormandır. Yeşil örtü ise toprak üzerinde olur.

Ancak gelin görün ki, yeşil örtü olabildiğine hızla tükenmekte, ormanlar bilinçsizce

işletilmekte, neredeyse kanunla teşvik edilerek, tarla açarak, iskâna açılarak gün gün daraltılmaktadır. Bilhassa Doğu Anadolu'nun o güzelim meşe ormanları süratle bitip tükenmekte, hatta kökleri dahi sökülerek yakacak yapılmakta. Meralar aşırı otlatma ve yanlış kullanılmaktan can çekişir halde. Tarım arazileri deseniz, yanlış kullanma, gübreleme, ilaçlama ile verimliliklerini gün be gün kaybetmekte. Hazine arazileri terk edilmiş, can çekişmekte. Velhasıl ülke hızla çoraklaşmakta ve çölleşmekte.

Anlamak ve görmek isteyenler için alametler açıkça ortada. Görünen köy kılavuz istemez.

Ülkenin Tümü Hızla Çölleşme Sürecine Giriyor

Barajlar hızla dolup ekonomik ömürlerini beklenenden çok önce tamamladıkları gibi, yararlanma süreleri kısalarak hesap edilen maliyetleri de o derece artıyor. Bazıları öyle hızla doluyor ki, örneğin; Altınkaya Barajı'nda 2-3 senede Kızılırmağın döküldüğü yerden kilometrelerce ötelerde adalar oluştu. Keban, Atatürk Barajı'nın sigortası olarak da düşünülmüş. Bugün Keban'ın yarıya yakını doldu. Demek ki Atatürk Barajı'nın sigortası atmak üzere.

Ülkemizde, artık, denize kadar ulaşamayan nehirler var: Köy çeşmeleri kurumakta, dağ, bayır, yol kenarı çeşmelerinin yarısından fazlası artık akmıyor. Yıl boyu, bulanık değil, çamur gibi akmayan kaç akarsuyumuz kaldı? Sulama maksatlı barajlarımızın kaçı öngörülen kapasitede çalışıyor?

Toprak, Yaşamın En Aziz Vazgeçilmez Unsurudur

Biosfer üzerinde canlıların var oluşuna ışık, ısı, su, hava gerekli ise de toprak olmadıkça bunlar da olmaz. Bitki örtüsünün kalkmasıyla toprak, toprakların kalkmasıyla da tüm canlıların yaşam koşulları kalmıyor; su kalmıyor, solunacak temiz hava kalmıyor.

Kirli havayı belki bir yılda; kirlenen suları, denizleri belki 20 yılda temizleyebiliriz. Fakat kaybolan toprağı binlerce yılda yerine koyamayız.

Türkiye Elden Gidiyor

Ülkemizdeki çölleşme giderek hızlanıp yaygınlaşıyor.

Gerçi bu oluşumda Anadolu'ya yerleşip medeniyetler kuran ve gelip geçen her kavmin payı vardır. Ancak, Cumhuriyet döneminde tüketim ve tahrip durmak şöyle dursun, artarak devam ediyor.

Peki Bugüne Kadar Ne Yapmışız?
Siyasi, İdari, Yasal ve Teknik Ne Tedbirler Almışız?

Her ne kadar 1945'te çıkarılan bir kanunla ormanlar devletleştirilerek düzensiz ve sorumsuz kullanımın önüne geçilmek istenmişse de bu kere gelmiş geçmiş tüm siyasi kadroların, hükümetlerin, politikacıların seçim aracı olmuş. Ormanlara yönelik ilgileri üreterek, çoğaltarak değil, tüketerek olmuş.

Çıkarılan neredeyse her kanun ormanların aleyhine olmuş; vatandaş geçim politikacı ise seçim için ormanı, doğayı tüketmiş.

Milletçe ağaç bayramlarında birkaç ağaç dikerek sorunu çözdüğümüze inanmışız. *Erozyonla* mücadele ve mera ıslahı için bir tank alacak kadar ödenek ayırmamışız. Planlı

kalkınma dönemlerinde ise sanki çölleşmeyi planlamışız.

Türkiye'nin en büyük sorunu erozyon. Ne meydan nutuklarında, ne Meclisin açılış nutuklarında, ne de hükümet programlarının okunmasında hemen hemen hiç yer almamış.

Erozyona karşı mücadele milli bir dava olarak benimsenip harekete geçilmemiştir. Zaman zaman basın ve yayın organlarında çıkan yazılar, öneriler, eleştiriler, sempozyumlar, konferanslar toplumun bilinçlenmesine yetmemiş, ulusça bu meseleye sahip çıkılması sağlanamamıştır.

Konuya hep hissi yaklaşmış, her karışı şehit kanıyla sulanmış, bir karışını vermeyiz dediğimiz bu aziz varlığın neredeyse her sene bir ülke oluşturacak kadar kaybolup gitmesine bakıp durmuşuz.

Biz Vatan toprağı Uğruna Yalnız Seve Seve Ölürüz

Atalarımızın bize bıraktığı bu toprakları çocuklarımıza değil, yokoluşun ellerine teslim etmek zorunda kalacağız. Ve Felaket bu düzeye geldiğinde, hiçbir şekilde geri getirmek mümkün değildir.

Toplum, Türkiye'nin doğası ve ormanlar üzerindeki bütün bu olumsuzlukları tam mânâsıyla kavrayamamış, gereğince tepki gösterecek düzeye gelememiştir.

Ayrıntılara girmeden söylemek gerekirse, dava yine politik güçler ve hükümetlerce çözülecektir.

Bu açıdan, tüm Ulusça, hiçbir politik gücün ne yanında ne de karşısında olmadan bu güçleri Türkiye'nin doğasına, ormanlarına, erozyonun önlenmesi sorununa hizmet getirmeden, çare bulmadan iktidar olmayacaklarına inandıracak kadar *bir oy potansiyeli oluşturulmalıdır.*

Yapılması gereken, öncelikle ulusumuza, onun temsilcilerine, siyasal partilerimiz ve hükümetlerimize, devletin idari ve denetim makamlarına, özel ve tüzel kurumlarımıza, örgütlü demokratik kuruluşlarımıza, basın ve yayın organlarımıza erozyonun vahim sonuçlarını anlatmalı; çareler ortaya koyulmalı, bütün kesimlerin fikir birliğini ve desteklerini sağlamak üzere kamuoyu oluşturarak Erozyona Karşı Ulusal Hareketi başlatmalı ve kararlılıkla sürdürmelidir.

Bu da konuyu tüm Ulusa anlatacak, inandıracak düzeyde örgütlenmekle olur.

T.E.M.A. Vakfı Bu Maksat ve Gaye İle Kurulmuştur

Kaybedilen toprakları hiçbir şekilde geri getirmek mümkün değildir. Amacımız bir felaket tablosu çizmekten çok, bilimsel göstergelerin ortaya koyduğu sorunun çapına gerçekçi bir şekilde dikkat çekmektir. Bu yüzden bir kez daha vurguluyoruz; ülkemiz milli bir felaketle karşı karşıyadır.

Bugüne kadar oluşan tahribat ve buna karşı etkili bir çözüm bulunamamış olması çok düşündürücü ve üzücüdür. Ancak bilim, felaketin boyutlarını gösterirken, çarelerini de ortaya koymaktadır. Bu üzücü son, kaçınılmaz değildir. Yapılacak iş, süratle erozyona karşı harekete geçmektir. Erozyona karşı mücadele, ulusumuzun davası olmalıdır.

Türkiye'nin Erozyonla Mücadele ile Kazanacakları

Mevcut olan işsizliğin, gerek nüfus artışıyla, gerekse ileri teknolojinin yavaş yavaş işgücünü devre dışı bırakmasıyla artacağı endişesini şimdiden yaşıyoruz.

Erozyonla mücadele çalışmaları sanayi tesisi gibi uzun zaman alan bir altyapıyı gerektirmez ve 300-400 bin vatandaşımıza derhal iş sahası yaratma imkânına sahiptir, sanayi gibi çevreyi kirletmez.

Hiçbir sanayi kuruluşu bu kadar çabuk iş ve aş veremez. Böylece elde edilecek değerli topraklar, ülkenin asırlarca hizmetinde olup, ekonomisine devamlı paha biçilmez değerler katacaktır; örneğin: sağlanacak enerji için, sulamak, şehirlere vermek için suyumuz olacak ve Türkiye ıslah edilmiş meralarıyla otu ete, eti ise servete dönüştürme şansına sahip olacaktır.

Ve böylece tarım, işsizlikten meydana gelecek olan sosyal ve ekonomik sorunların çözümünde en büyük faktör ve sigorta olacaktır.

Bugün büyük bir problem olan göçün, plansız şehirleşmenin ve buna bağlı olarak gelişen sosyal, ekonomik ve kültürel problemlerin çözümlenmesi sonucu, insanlarımızın emniyetle, huzurla, gelecek güvencesi ile yaşayacağı bir ortam sağlanacaktır.

Amaç

Toprağın, bu vatanın en değerli unsuru olduğunu bilip, ormanların ve doğanın korunması ve erozyonun önlenmesi hedef ve gayretlerinden milli savunma gibi saptırılamaz ve dokunulamaz, bir devlet politikası haline getirilmesi, teknik ve bilimsel yönden yeterli bir kadro ve teşkilatın yeterince mali imkânlar sağlanarak oluşturulması olmalıdır. Bu gerçekleştirilmesi zor ve zaman isteyen bir davadır. Milletçe büyük fedakârlıklar ister. Bitmez tükenmez bir çaba; yürekli, mücadeleci, toprağını, doğayı, vatanını seven aşk ve sevgi dolu yurttaşların sürdüreceği bir savaştır.

Biz vatanı uğruna canını veren bir milletiz. Bu savaşa gerekli malî desteği verip ancak tüm vatandaşlarımızla, hep birlikte başarıya ulaşacağımıza candan inanıyoruz.

"Sürdürülebilir Bir Yaşam İçin İnsan Verimliliği"(*)

Giriş

1960'lı yıllardan bu yana insanoğlu çevresinde süregelen olayların etkisiyle bir olgunun farkına varmıştır. Eğer üretim, tüketim ve dolayısıyla kirlenme bu düzeyde devam ederse, mavi gezegendeki bütün canlılar için yaşam koşulları sürdürülebilir düzeyde devam etmeyecektir. Bu gerçeğin yavaş yavaş farkedilmesi'nin ardından gerekli önlemlerin alınmasını öngören bir dizi konferanslar başlamıştır.

1971 yılında yapılan "Ramsar Anlaşması", Sulak alanların korunması için Türkiye'nin de içinde olduğu 60'dan fazla ülkenin imzaladığı bir anlaşma olmuştur. Bu doğrultuda Türkiye'de korumaya alınmış 5 alan vardır.

Çevre sorunlarının esaslı olarak ele alındığı ilk toplantı ise 1972 yılında Stockholm'de gerçekleşmiştir. Birleşmiş Milletler'in düzenlediği 113 ülkenin katıldığı bu kon-

(*)Uluslararası İnsan Verimliliği Kongresi'nde Hayrettin Karaca'nın sunduğu metindir.

ferans, bugünkü anlamda çevre sorunlarına karşı alınması gereken önlemlere dikkat çekmiştir.

Doğal Varlıkların korunması kapsamında 1973'de "CITES Washington Anlaşması" türleri tehlikede olan bitki ve hayvanların ticaretinin önlenmesi için yapılmıştır.

Nairobi'de 1977 yılında geçekleşen "Dünya Çölleşme Konferansı"nda ilk kez giderek yaygınlaşan Çölleşmeye karşı alınması gereken önlemler üzerinde durulmuştur.

1978'de yapılan "Barcelona Anlaşması" Akdeniz'in kirliliğe karşı korunması için Akdeniz'i çevreleyen tüm ülkelerce imzalanan bir anlaşma olup, özel koruma alanları da bu anlaşma çerçevesinde tespit edilmiştir.

1979 yılında yapılan "Berne Anlaşması", 13 Avrupa Ülkesi tarafından imzalanmış ve Avrupa doğal hayatını ve yaşam alanlarını koruma amacı ile türleri tehlikede olan bitki ve hayvanların doğal ortamlarında muhafazasını öngörmüştür.

Aynı yıl yapılan "Bonn Anlaşması" ise soyu tükenmekte olan göçmen türleri korumayı hedeflemiştir.

1992 yılında yapılan "Rio Dünya Çevre Zirvesi", Çevre problemlerinin üstesinden gelebilmek için küresel bir eylem planı olan Gündem 21'in ortaya çıktığı ve benimsendiği en önemli toplantılardan biridir.

Bu Zirvenin devamı olarak Biyolojik Çeşitliliği Koruma Konferansı ve İklim Değişikliği Konferansı yapılmıştır. Biyolojik Çeşitliliği Koruma Konferansı, Rio Zirvesi'nden bu yana her yıl toplanmakta olup, en son 1994 yılında düzenlendiği BAHAMA'da 170 ülke "Bilolojik Zenginliğin korunmasına" dair anlaşmanın altına imza atmıştır.

Dünya topraklarını korumaya ve susuzlukla mücadeleye yönelik anlaşma 1994 yılında "Çölleşmeyle Mücadele Anlaşması "adı altında, Birleşmiş Milletler önderliğinde yapılmış ve 90 ülke bu anlaşmayı imzalamıştır.

Yine 1994 yılında yapılan "Dünya Nüfus Konferansı"ında ise Nüfus artışının ve bu artışın getirdiği problemlerin çözümüne cevaplar aranmıştır.

Şehir ve insan yerleşimleri sorunlarının ele alınacağı konferans, "HABİTAT 2"adı altında 1996 yılının Haziran ayında İstanbul'da gerçekleşecektir.

Peki bu kadar kapsamlı ve yüksek katılımın olduğu ve birbirini izleyen konferansları düzenlemekte gelinmek istenen nokta nedir? Bu sorunun cevabı, artık yavaş yavaş "Dünyanın ayağımızın altından gittiği gerçeği"nin kavranmasıdır.

Bu gerçeğin daha önceleri değilde son 20 veya 30 yılda anlaşılmasının sebebi, insanların sanayilerini büyütme noktasını büyük bir hızla sürdürdükleri süreçte, üretim için, kalkınma için dünya nimetlerine verdikleri zararın bilincinde olmamalarıdır.

Bu denli büyümenin ve modern sanayi devrimi sonrası bazı toplumların ulaştığı refah düzeyinin denizlerimizi, havamızı, su kaynaklarını ve bütün doğal varlıkları kirleteceğini ve kullanılamaz hale getireceğini, ayrıca topraklarımıza bütün canlıları besleyecek bereketliliği ve kapasiteyi kaybedeceğini bilemiyorduk.

Sözkonusu doğal Varlıkların bir daha geri gelmemek üzere hızla dünya yüzünden silinip gittiği gerçeğini anlamamız için uzun araştırmalar sonucu elde edilen bazı verilere bakmak yeterlidir.

Dünyamızda her gün 1 milyon tondan fazla zehirli atık, çevreye atılmaktadır. Bunların zaman içinde nasıl temizlenecekleri ise bir meçhuldur. Devlet kayıtları, sadece ABD'nin kimya sektörünün atık olarak 700 bin ton çevreyi kirletici zehirli madde oluşturduğunu göstermektedir. Bu ülke 250 milyonluk nüfusu ile tek başına dünya varlıklarının 3'de birini kirletmekte ve tüketmektedir.

Avrupa'da da durum çok farklı değildir. Örneğin sadece Norveç'te 7000 zehirli atık

bölgesi tesbit edilmiştir. İsviçre'de bir fabrikanın sadece zehirli atık için ambalaj ürettiğini ancak full-kapasite çalışmasına rağmen kendi bölgesinde üretilen bol miktarda zehirli atık için zor ambalaj yetiştirdiği bilinmektedir.

Bugün artık bu kapsamda zehirli atık üreten ülkelerin bu sorunu çözmek için en çok başvurdukları yol gelişmekte olan ülkelerin bölgelerine ihraçtır. Dünyanın neresinde olursa olsun bütün canlılara aynı oranda zarar verecek bu atıklar neticede dünyada kalacaktır.

Bir taraftan gelişmekte olan ülkelerin bulunduğu bölgelere gönderilmeye çalışılan bu zehirli çöplerin aslında nerede olursa olsun, dünya üzerindeki canlılar için aynı derecede zararlı olduğu gerçeği gözardı edilmektedir.

Sanayi ülkeleri böylelikle, hem üretim sürecinde bütün dünyaya ait olan doğal varlıkları tüketerek, hem de bu üretim ve tüketim sonucu meydana gelen zehirli atıkları ihraç ederek, gelişmekte olan ülkeleri de kirletmekte ve o ülke canlılarının yaşama hakkını tahrip etmektedirler.

Bir Asır önce ünlü Kızılderili reisin dediği gibi "Beyaz insan kendi çöplüğünde boğulacaksın" sözünün ne denli haklı olduğu apaçık ortadadır.

Yaşanan sorun öncelikle doğal kaynakların, kalkınma ve sanayileşme sonucu tükenmesi ve kirlenmesi, dünyamız üzerinde sürekli artan nüfusun artık doğal kaynakları tamamiyle tahrip etmeye başlamasıdır.

1950'den beri dünya ekonomisi 5 misli büyümüş, nüfus da 2.5 misli (2.6 milyardan 5.6 milyara) artmıştır. Bu iki unsur, dünyanın biyolojik sisteminin taşıma kapasitesini ve her çeşit atıkların, kendilerine zarar gelmeden yokedilme imkanlarını aşmıştır.

Buna bağlı olarak toprakların verimsizleşmesi ve dünyanın geleceği için en büyük sorunlardan biri olan Çölleşme tüm hızıyla yayılmaya devam etmektedir. Bugün dünya üzerindeki tarım alanlarından her yıl 24 milyon ton toprağın erozyonla sürüklenip gitmesi ve bu kaybın 60 milyon hektar araziye eşit olması bunun en önemli göstergesidir.

Dünyanın geleceği bakımından son derece endişe verici bu gerçeği, 1992'de yayınlanan raporda, ABD Ulusal Bilimler Akademisi ve Londra Kraliyet Akademisi "Şayet dünyadaki nüfus artış hızı düşürülemez ve ekonominin bugünkü çalışma düzeni (dünyanın temel kaynaklarından israf seviyesinde tüketimi ve çevreninin sorumsuzca kirletilmesi) veya insanların bugünkü yaşam tarzları (Tüketim ekonomisi) değişmeden sürerse, bilim ve teknolojinin gücü, çevrenin bir daha onarılamayacak şekilde tahribinin ve dünyanın büyük bir bölümünde meydana gelecek açlık ve yoksulluğun önüne geçmeye yetmeyecektir" şeklinde tarif etmiştir.

Diğer taraftan tüm canlıların yaşamlarının garantisi olan biyolojik çeşitlilik giderek büyük bir hızla kaybedilmektedir. Biyolojik çeşitliliği yok eden faktörlerin başında, bütün canlıların sağlıklı yaşam ortamlarını olumsuz etkileyen sanayi ve yerleşim gibi insan girişimleri gelmektedir.

Ekolojik zarara en fazla neden olan madencilik, kerestecilik, yeni yerleşim alanlarının tesisi, karayollarının yanlış inşası, orman alanlarının ve sulak alanların hızla tükenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Tekrar yerine gelmeyen bu doğal üreme alanlarının yok olması, dünyanın biyolojik çeşitliliğinin giderek azalmasına sebep olmaktadır. Bilimadamları yılda en az 50.000 canlı türünün (günde 140 tür) yok olmaya mahkum edildiğini hesaplamaktadırlar.

Tüketim Toplumu

Sürdürebilir Kalkınma'nın temel koşulu olarak görülen üretim-tüketim mekaniz-

masının, giderek artan bir hızla yol aldığı dünyamızın sonu ne olacak?

Toplumların giderek artan bir hızla tüketim toplumu olmaya çalıştığı ve teşvik edildiği bu ortamın getireceği sorunlar aslında zannedilenden daha dehşet vericidir.

Bütün bu gerçeklerin bilinmesine rağmen, yerküre üzerinde yaşayan bütün canlıların ortak yaşam koşullarını çoktan yok etmeye başlamış olan ileri derecede sanayileşme ve kalkınma yolunda insanların daha büyük hedeflere yönlendirilmesi sürmektedir.

Yeni kalkınma hedefleri belirlenirken doğal varlıkları tahribatın, sadece üreten veya kalkınan ülkelerde olmadığı, ilerlemiş ülkelerin kalkınması ve refahı için sadece kendi doğal kaynaklarını değil, aynı zamanda geri kalmış ülkelerin kaynaklarını da tükettiği dikkate alınmamaktadır.

ABD Başkan Yardımcısı Al Gore yazılı bir açıklamasında bu konuya "Bir Amerikalı çocuk doğduğunda, 30 Hintli çocuğun dünyaya gelmesine ve yaşamasına eşdeğerde katı atık üretir. Bir başka deyişle bir Amerikalı çocuk, 30 Hintli çocuk kadar doğal kaynakları tüketir" şeklinde değinmiştir.

Artık bir zevk haline gelen Tüketim öylesine zincirleme bir komplekstir ki, kendi içinde oluşturduğu yan sektörler sadece üretirken kirletmeye değil, tüketirken de kirletmeye yol açmaktadır.

Örneğin ürün ambalajları ne kadar renkli ve cezbedici olursa o kadar çok tüketiliyor. Bugün, gelişmiş ülkelerin ürettikleri mamüller için kullandıkları ikinci ambalaja sarfedilen para ile dünyada gıdaya muhtaç 1 milyar insanın doyabileceği tahmin edilmektedir.

Gelişmiş ülkelerdeki insanlar, ihtiyacın üzerinde aldıkları besinleri geri vermek için yeniden tüketmekte yeniden para harcamaktadırlar. Kondüsyon ve diyet merkezleri, özel psikologlar, şişmanlar için özel giysiler, alışveriş mekanları ile ikinci bir tüketim sektörü oluşmuştur.

Televizyonlarda Kola kutularının patlatarak yürütülen milyonlarca dolarlık reklam kampanyalarını hazırlayan üreticiler ve onu tüketenler, o kutunun 500 yıl sonra doğaya döneceğini biliyorlar mı?

Acaba beyaz, daha beyaz, daha beyaza ulaşmak için yapılan bizi daha kirli, daha kirliye mi götürecek? Acaba bu tüketimi teşvik etmenin sonu nereye varacak?

Bu soruların cevabını bilen ancak üretim ve tüketim sistemini büyütme ve yaygınlaştırma yolunda olanlar, kendilerinin de bu gemide olduklarını bilmeleri gerekir.

Bugün tüketimi arttırmak için icad edilen, aslında insan yaşamı için çok gerekli olmayan herşey, tüketildiğinde insan sağlığına, doğaya ve toplum psikolojisine zarar vermektedir. Giderek daha fazla tüketme yarışı insanı adeta bir robota dönüştürmektedir.

Refah düzeyi yüksek toplumların bu tüketme yarışında mutlu olmadıkları yapılan araştırmalar sonucu saptanmıştır. Örneğin ABD'de yapılan bir araştırma'ya göre, Amerikan toplumunun tüketim sürecinde, 1950'de yüzde %92'sinin, 1992'de ise sadece %38'inin mutlu olduğu öğrenilmiştir. Bu gerçek o günden bugüne toplumun giderek büyük bir hızla tükettiğini ancak mutlu olamadığını göstermektedir.

Bu arada tüketimin doğal varlıklara verdiği zararı en aza indirgemeye yönelik duyarlı bazı grupların baskısı sonucu dünyada bir hareket başlamıştır. Ancak bu yeterli düzeyde değildir. Çünkü bu varlıkları korumak onları yeniden kazanmaktan ve onarmaktan daha doğru, sağlıklı ve ucuzdur.

Bugün bazı yöntemlerle, tüketim sonucu atıkların yeniden kazanılması doğrultusunda çalışmalar yapılmaktadır. Ancak kirlenmenin sebebi üretim ve enerji kullanımı olduğuna göre burada bir ikilem sözkonusudur. Örneğin kullanılmış kağıtları yeniden

değerlendirmek ve kullanıma hazırlamak için yine bir üretim yapılmakta, yine enerji sarfedilmekte ve doğa yeniden kirletilmektedir.

"Sürdürülebilir Kalkınma" Yerine "Sürdürülebilir Yaşam"

Daha çok tüketme ve daha çok kalkınma yolunda gerçekleşen üretim sistemi kuşkusuz; su, hava ve toprak gibi tükenmez saydığımız doğal varlıkların kirletilmesine ve kullanılabilen, yararlanılabilen formun dışında kalmasına yol açmaktadır.

Dünyamızın ve doğal varlıkların tümü, bu düzeyde bir tüketim için yeterli değildir.

İşte bu nedenle, sözde gelecekte dünya üzerinde refahı sağlayacak "Sürdürülebilir Kalkınma" (Sustainable Development) denilen ideal, daha çok tüketme ve kirletme anlamına gelen ve kısa vadede hedeflenebilecek yargılanması gereken bir hedeftir.

Çünkü ulaşılan kalkınma seviyesinin üzerine çıkmak için verilen savaşta tüm canlıların yaşam koşulları kısıtlanmaktadır.

İnsanlığın gelecekteki düşmanı olan daha çok tüketim, sürdürülebilir kalkınmayı sorgulamamızın nedenidir. Çünkü kalkınma'nın içinde üretim, tüketimin içindeyse kirletme vardır.

Tüketen kirletendir.

O halde Sürdürülebilir Kalkınma'nın hedef alınması yerine, Sürdürülebilir Yaşamın hedef olarak alınması gerekmektedir.

Gaye eğer insanın refahı ve mutluluğu ise bunu daha çok tüketerek, daha çoğa sahip olarak sağlamak mümkün değildir. İnsanlar tüketim seviyesini ancak bugün yaşayanlara ve gelecekteki yaşayacaklara pay ayıracak düzeyde tutmalı ve bu tutumlarıyla mutlu ve huzurlu olmayı öğrenmelidirler.

Bütün canlıların gelecekte yaşamlarını sürdürmelerinin tek garantisi olan bu yaşam anlayışını ve hedefini "YETERİNİ BULMAMIZ, ONDA KARAR KILMAMIZ" ilkesinden yola çıkarak yeni bir paylaşma düzeni olarak ele almamız gerekmektedir.

Bunu sağlamak için hedef;

"SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA YERİNE SÜRDÜRÜLEBİLİR YAŞAM" olmalıdır.

Sürdürülebilir yaşamın koşulu da doğal denge olarak tanımladığımız biosfer üzerindeki tüm canlıların varlığını, sağlığını koruyarak, var ederek, sürdürebilecek bir yaşam tarzıdır.

İnsan Verimliliği (Human Productivity) Yeni Bir Yaşam Düzeni

Yakın tarih biz insanlara çok önemli dersler vermiştir.

Ne siyasi ne de ekonomik rejimler toplumlara aynı anda mutluluk getirmemiştir.

Bugün medeniyet adı altında övündüğümüz ve tarihsel süreç içinde çok kanlı savaşlarla elde ettiğimiz bugünki durum da aslında gerçek anlamda insanlığa bir denge getirememiştir.

Sanayileri ilerlemiş, zengin ülkelerin doğal varlıkları bu kadar hızlı tüketmelerinin neticesi olarak insanlar arasında paylaşamamanın verdiği çekişmeler bütün hızıyla tarihsel sürece damgasını vurmaya devam etmektedir.

Tüketim o seviyeye gelmiştir ki; insanlar birbirlerini öldürmek için yeme, giyme,

barınma, eğitim ve sağlık için harcadığının üzerinde para harcamakta ve yenilenmesi, dönüşümü mümkün olmayan doğal varlıkları tüketmektedirler.

Paylaşamamanın sebebini oluşturduğu bu çekişmeler, kavgalar hiç bir sistemde değişmemiş, bitmemiştir. Ve insanlık gerekli yaşam koşullarını hiçbir zaman ortak ve eşit oranda sahip olmanın mutluluğunu yaşamamıştır. Sonuçta bu kargaşadan kurtulacak yeni barış arayış ve anlayışları başlamıştır. Ancak insanları bu kargaşadan ve dengesizlikten kurtaracak olan, sanıldığı gibi sadece insanlar arasında barış değil, insan ile doğa arasındaki oluşturulacak barıştır.

Doğal bir barışmamış insan; SÜRDÜRÜLEBİLİR BİR YAŞAM idealine ulaşamaz.

Doğa ile barışmanın tek yolu ise "KORUMAK VE PAYLAŞMAKTIR"

Bütün canlıların, doğal varlıkların var olabilmesi için; yaşamı sürdürmenin temel unsurlarına saygı duyarak, onları koruyarak ve onlardan yararlanarak ama onları gerektiğinden fazla tüketmeden, insanların benimseyeceği yeni bir yaşam anlayışının gelmesinden başka bir yol görünmemektedir.

Bu barış doğada fazlasıyla mevcuttur. Bilim, ekosistemi yakından incelediğinde bu iddiayı inanılmaz derecede doğrulayan bilgilere ulaşmaktadır. Doğada yaşayan; hayvan olsun, bitki olsun hiç bir cins, hiç bir tür diğerinin yok olması bir yana, var olması için neredeyse bir savaş içindedir. İşte bu doğal denge denilen barışın içinde insanoğlunun da yer alması gerekmektedir. Yani insanlığın da her canlının, her türün yaşaması için bir savaş vermesi lazım gelmektedir.

İşte bu savaşın verilmesi'nin gereğine olan haklı ve yerinde inançtan dolayı 1992 Rio Dünya Çevre zirvesinin uzantısı olan "Biyolojik Çeşitliliği" koruma anlaşması 170 ülke tarafından imzalanmıştır.

Ancak hem biyolojik zenginliği hem bütün doğal varlıkları korunmaya yönelik yapılan sayısız konferans ve anlaşmalara rağmen, dünyamızı mutlaka bir gün çöplüğe çevirecek üretim/tüketim sistemi giderek büyümektedir. İnsan hem üretmekte, hem tüketmekte, her ne pahasına olursa olsun yine kendini kullanarak ve kurban ederek bu çarkı hızlandırmaktadır.

Daha çok kâr daha çok gelir amacıyla hareket eden bu sistem, üretimi gerçekleştirirken makinenin daha az enerji ile daha az sürede nasıl daha çok üreteceğini hesaplarken, artık insan faktöründe de aynı hesabı yapmaya başlamıştır.

İnsan verimliliği, üretim-tüketim sisteminin başarısı ve büyümesi için maksimum düzeyde eğitilmiş, daha kısa sürede daha çok üretim sağlayan insan modeli olarak, teknolojik diğer üretim araçlarına denk fonksiyon anlamını taşımaya başlamıştır.

İnsan, üretim verimliliğini artıran teknoloji içinde bir araç olmuştur. Aynı anda üretim verimliliğine cevap veren tüketim verimliliği'ni yani tüketim toplumunu da oluşturarak bu düzenin giderek büyümesini sağlayacak çift işlevi gören bir konuma gelmiştir.

Bir başka deyişle insan yaşaması için gerekli olan doğal varlıkları yok eden teknik ve sistematik üreticiye ve de tüketiciye dönüşmüştür. Bu durum da insanın makineden farkı nedir?

Doğa'da hiçbir canlı yoktur ki insan kadar kendini ve başka canlıları yok etmek için çalışsın. Doğal Varlıklardan öte, yine aynı insan hiçbir zaman makineleri bile kendi sistemine zarar verecek şekilde programlamaz.

Oysa insan kendi kendini yok edecek sistemi vargücüyle hazırlamakta kendini öldürecek silahı vargücüyle üretmektedir. Bu süreci hızlandırmak verimlilik midir?

Verimlilik, kendi yaşamı ve diğer canlıların yaşamı için mutlak surette gerekli olan

unsurları yok etmek, bir daha kullanamayacak şekilde kirletmek midir?

Yoksa kendi dahil tüm canlıların (ki o koşullar, onun yaşam koşullarının temel şartıdır) bugün yaşayanlara ve gelecekte yaşayacak olanlara yetecek kadar pay ayırarak yaşamak mıdır?

Diğer taraftan Üretim-Tüketim sistemi kendi içinde mevcut çelişkileri nasıl açıklayabilir? Acaba sürekli artam insan verimliliği planlanırken acaba "sağlığını dolayısıyla yaşamını yitiren insan" için ne düşünülüyor? Bugün dünyada çevre sorunlarının insan sağlığı için en büyük tehditi oluşturduğuna dair binlerce örnek vardır.

Dünyada 1 milyardan fazla insan, sağlığına zarar verecek seviyede kükürtdioksit solumaktadır. Bu yüzden maruz kalınan ilave sağlık masrafları ve verimlilik kaybının sadece ABD'de yılda 40 milyar $ olduğu hesaplanmıştır.

Bulgaristan'da yapılan bir araştırma, sanayi bölgelerinde çalışanların astıma 9, cilt hastalıklarına 3 misli daha fazla yakalandıklarını göstermiştir.

1992 Ekim'inde, Rusya Tıp Bilimleri Akademisi Başkanı Vladimir Pokrovsky şöyle demiştir: "Önümüzdeki 25 yıllık kaderimizi şimdiden çizmiş durumdayız. Yeni kuşaklar, sağlıksız şartlar altında büyüdüler. Sovyet ekonomisi, kendi nüfusunun hasta etmek pahasına içilen suyun yarısı ve alınan gıdaların en az onda biri zehirlenmiştir. Bu yüzden okul çocuklarının %55'inin şimdiden sağlık sorunları vardır, 25-40 yaş arasında hastalanan ve ölenlerin sayısında dikkat çekecek kadar artış vardır.

Teknolojilerde değişim olmaması halinde, Avrupa Birliği ülkelerinde 2010 yılında Kükürtdioksit emisyonunda %8-9 ve Azotoksitlerde %12-14 artış olacağı hesaplanmıştır. Aynı şekilde önümüzdeki yıllarda NAFTA ülkelerinden Meksika'da 5 milyon ton, ABD'de 6 milyon ton ve Kanada'da 4 milyon ton daha fazla emisyonun atmosfere karışacağı hesaplanmıştır.

Bütün bu gerçekler diğer üretim faktörleriyle birlikte artırılmak istenen ve bugünki anlamda "Verimliliğin" somut göstergeleridir. Kalkınma'nın, ileri derecede sanayişleşmenin bütün canlılar üzerinde yaratacığı olumsuz etkilerin sadece bir kaç örneğidir.

Bu gerçekler yeni bir yaşam düzeni içinde Verimli İnsanın yeniden tanımlanması gerektiğini göstermektedir.

Bu sebeple Verimli İnsan;

"BUGÜN YAŞAYANLARA VE GELECEKTE YAŞAYACAKLARA PAY AYIRARAK MUTLU VE HUZURLU OLAN İNSANDIR."

Çünkü öncelikle üzerinde yaşadığımız mavi gezegenin verimliliği, canlılığı önemlidir ve mutlak surette sağlanmalıdır. Bunu sağlamadan önce insan verimliliğini tartışmak, bunun için kongreler düzenlemek sorgulanması gereken bir çelişkidir.

DÜŞÜNSEL BİR DENEME

Hiç Yok

Orhan Duru

Varoluşçuların varlık ve onun özü konusundaki arayışları önemini sürdürüyor hep. Varlık sorunu önümüzde duruyor ve kurtulamıyoruz ondan. İnsan var oldukça konunun çeşitli kılıklara girmiş örneklerini çok göreceğe benziyoruz. Varlık ve öz deyince birtakım derin, gizemli biçimler ve kavramlar beliriyor hiç yoktan. Varlık, kaba deyimi ve anlatımıyla güncelin bir parçası. Öz deyince bu kaysı özü gibi birşey değil de varlığın kaynağı gibi algılanıyor, gözelerden fışkıran bir ,kaynak, bir nova. Tartışma büyük. Varoluşçu düşünürler var olmanın gizlerini araştırıyorlar ya da ona erişmek için geçerli sorgulama yöntemleriyle uğraşıyorlar.

Varlığı karşımıza alıyor ve sorguluyoruz:

"Ey varlık! Ey sen! Nereden geldi? Niye varsın? Niye varız? Niye oluyorsun? Nereden doğdun?" Ol! denildi de ondan mı oldun? Biz mi uyduruyoruz yoksa? Özdeksel" olarak mı varsın başlangıçtan bu yana? Önsüz ve sonsuz musun? Yoksa yanılıyor muyuz? Düş mü görüyoruz? Salt varlık değil de var olmakta olanın bir öğesi olarak seni algılamak ya da sorgulamak saçmalık mı?"

Sorular, sorular... Yanıtlar ise hiçliğin boyutlarını çiziyor. Oysa herşey sorularla başlıyor. Soruyorsak bunun altında birşey var. Belki başlangıçta "söz" değil de "soru" vardı, çıplak ve yalın soru. Doğup adım attığı yeryüzünde bir soru simgesi gibi dolaşıyordu insanoğlu. Dikkat edilirse tüm sorun da bu "soru" durumundan, sorar gibi olmaktan ve sorular yöneltmekten kaynaklanıyor. Varlığın bir soru biçimi alması ve bu

sorunun bir türlü ya da kesin biçimde tam yanıtlanamıyacak olması büyük tartışmayı oluşturuyor. Bir bakıma "soru"nun kendisi var olma sürecini çıkarıyor ortaya. İnsan bulunmasaydı, insanın kavrama yetenekleri kısır ve cüce kalsaydı, insanın başkaldırısı olmasaydı, varlık da, onun çevresindeki düşün üretimi de olmayacaktı. Belki bunlar kendi kendine olacaklardı da biz ayrımına varmayacaktık ve evren boyutlarındaki hiçliğin bir köşesinde sıkışıp kalmış, ezik bir durumda bulunacaktık.

Gene de öyle değil miyiz? Şimdi bulutsuz gecelerde sırt üstü yatıp gökyüzüne baktığımızda, yıldızlar ve galaksilerle örülü bu enginliğin içine düşer gibi olduğumuzda belki varlıktan çok hiçlik, kopukluk ve yokluk duygusuna kapılıyoruz. Bunlar doğru mu?

Bu arada varoluşçuların yazınsal söylemlerinin güçlüklerini, bunları dilimize aktarmadaki zorlukları kavrar gibi oluyorum. Sartre, Kirkegaard, Heidegger ve ötekiler, çoğu varlık sorunu ile derinden uğraşarak, gerçekte birey oluşun yarattığı bir düşünce biçimini, kopukluğu ve giderek "bunalım"ı da irdelemek zorunda kalıyorlar. Heidegger "iç sıkıntısı" diyor buna. Sıkıntıdan patlama gibi alt düzeyde bir duygusal durum değil bu. Daha çok açık kalmış bir radyo paraziti gibi, tüm boşluğu ve yokluğu kaplayan dagaların yarattığı var olmakta oluş gürültüsünü algılama ya da kavrama durumu. İnsan kopukluğunun, yeryüzü ya da evren boyutlarında bırakılmışlığının anlamsız yapısındaki gıcırtılardan gelen bir "iç sıkıntısı"... Kutsal yazıları kaleme alanlar, yalvaçlar ve filozoflar bu cızırtıdan kurtulup bir istasyon bularak haberleri dinlemek için uğraştılar yüzyıllar boyunca. Kimi bir istasyon bulduğunu sandı, hiçbir yerin ortasında bir istasyon. Sonuç gene karamsarlık ve umutsuzluk. Hazır yanıtlar, reçeteler ve kurallar kurtarmadı bireyi, kurtarmıyor da. Ama başka bir yöntem bulup var olmakta oluşun unutkanlığına sarıldılar. İnsanın unutulduğu, insanın kendini de, varoluşunu da unuttuğu, rahatlığın ve başıboşluğun egemen olduğu çağlar yaşandı belirli bir süreçte. (Gene karşısında ya da içindeyiz bu sürecin.) Kısacası "soru"lar unutturulmak, engellenmek istendi.

Varlık sözcüğünü bile sorgulamak zorundayız dilimizde. "Olmak" eyleminin daha genişletilmiş bir biçimi mi daha uygun yoksa? "Olmak ya da olmamak", "to be or not to be." "Var olmak ya olmamak..." mı demeliyiz? Oysa "var" ya da " olmak" sözleri de yabancı dillerdeki "to have, to be" ya da "avoir, etre" gibi eylem sözcüklerine karşılık aramak kaygısından mı geliyor?

Bizler "var" derken olumlu yaklaşıyoruz olaya. Olumluluk varlığın içinde özümseniyor. Oysa ünlü varoluşçuların çoğunun dilinde "varlık" sözcüğü aynı zamanda bir olumsuzluğu akla getiriyor çağrışım olarak. Örneğin Heidegger "Var olmanın uçurumlarında sessiz bir sis gibi oradan oraya yayılan derin iç sıkıntısından" söz ediyor. Nerdeyse bir korku filmi görüntüsü bu. Kasvet. Sisler içinde uçurumlar... Bu uçurumların yarattığı ürküntü... İşte olumsuz bir tablo. Aynı Heidegger insanı varlık saymıyor. Varlığa doğru aşama aşama giden var olma süreci içindeki bir birim gibi algılıyor. Böylece zamana bağlayarak, insanın var olma durumunun zamanla oluşmakta olduğunu öne sürüyor. Ona göre olgunlaşmış "varlık" uyuşukluk içinde, belki de kıpırtısız. Bu açıdan alırsak, henüz varlık olamamış, var olma aşamasında bulunan insanın durumunda bir canlılık fışkırıyor. Bunun da sonu gelmiyor. Bu aydınlık ve yalın görüşe daha yakın buluyoruz kendimizi.

Düşünce doğal yatağında ilerlerken varlık ya da varoluşun karşıtı olarak "hiçlik" çıkıyor önümüze. Belki de "yokluk" demeliyiz buna. Batılı düşünürler "hiçlik" sözünü yeğliyorlar ve bunu bağlıyorlar varlık sorununa. Bu noktada ise hiçliğin getirdiği "korku" çıkıyor ortaya. Söz konusu korku uyarıcı nitelikte. Uyarıcı, ürpertici ve gizemli. "Ex

nihilo nihil fit" yani "hiçten birşey çıkmaz" deyimine bağlanırsak "Kim korkar hain hiçlikten?"diye sorulabilir. Ama bu yetmiyor ve bu korkuyu derinlerden duyuyoruz ve isyan ediyoruz. Varoluşma durumunda hiçliğe doğru düşüyoruz ve belki o anda "varlık" biçimini alarak yok oluyoruz. Son burada. Hiç kavrayamayacağımız son. Böylece varlık ile hiçlik birbirinin içine giriyor. Heidegger "Korku hiç'i açığa çıkarır" diyerek doğal mantığın tam karşıtını söylüyor. Belki de korkarak hiçliğe, oradan varlığa erişebileceğimizi söylemek istiyor. Bu karşıtlık böylece eriyip siliniyor. Boşuna bir çaba bu.

Bilge Karasu İle Ölüm(*)

Ragıp Ege

Bilge Karasu yatağa düştü. Kendisi de bizler de ölümcül bir hastalığa yakalandığını, yakında öleceğini biliyoruz. Yıllarca onunla birlikte, onun yapıtlarıyla yaşamış insanlar için bambaşka bir anlam taşıyor bu "bilgi". Candan bağlandığımız, üzerine titrediğimiz bir sevgilinin umarsız hastalıklara tutulduğunu öğrenmek perişan eder kişiyi kuşkusuz. Bilge Karasu'nun ölümü söz konusu olduğunda, bu perişanlık duygusuna Karasu'nun ölüm sorununu indirgememeğe özen gösteren en önemli düşünürlerden biri olduğu bilincini de eklemek gerekiyor. "Ölüm"ün basit bir biçimde düşünülemeyeceğini, onu düşünmeye, ölüm üzerine düşünce üretmeye yeltendiğimizde, çoğun, beceri derecesi kişiden kişiye, düşünürden düşünüre değişen yatıştırıcı söylenler uydurmaya yöneldiğimizi, bu söylenler içinde de olanaksıza dayanılır bir çehre biçme yollarını aramaya koyulduğumuzu bizlere duyuran, insan koşulunun bu zavallılığına dikkatlerimizi çeken kişilerden biri ölümünü bekleyen. Özellikle böyle bir insanın ölümü karşısında bir köşeye çekilip yoğun çalışmalara gömülmek, çalışma içinde unutmaya çalışmak tek tutarlı tutum olmaz mı? Ölümü irdeleyen, çözümleyen, açıklayan, eleştiren, yücelten, yeren, önemini vurgulayan, önemsizliğini gözler önüne seren felsefi dizgelere ya da sağduyunun sınanmış deneylerine dayanan yaşam felsefelerine bir yenisini ekleme tehlikesinden, hiç olmazsa Bilge Karasu'nun ölümü söz konusu olduğunda, kaçınmamız gerekmez mi?

Oysa özellikle Bilge Karasu'nun ölümü üzerine söz söyleme isteğine karşı koyamıyoruz. Çünkü, belirttiğimiz gibi, Bilge Karasu, gerek yapıtında gerek kişiliğiyle okuyucusunu, dinleyicisini, dostunu ölüm konusunda uyarmıştır baştan beri. Ölümü yalnızca

(*) Bu yazı Bilge Karasu yaşamdayken başlanmış, öldükten sonra tamamlanmıştır.

bilinciyle değil vücuduyla bekleme evresine girdiği şu günlerde Bilge Karasu'nun bu uyarısını düşünmemezlik, bu uyarıyı elimizden geldiğince kurcalamamazlık edemiyoruz. Ölüm konusunda uyarılmaktan, ölüm denilen olanaksızın, bu olanaksızın bizlere yönelttiği sorunun felsefi söylemlerde ya da dizgilerde tüketilemeyeceği bilincini anlıyoruz. Yıllarca Bilge Karasu'nun nasıl olup da "felsefe yapmadan" düşünebildiğini anlamaya çalıştık. Felsefe yapmak denilen o hantal bilgiçlikten kendini nasıl sakınabildiği temel sorularımızdan biri oldu. Giderek Bilge Karasu'nun bu "başarı"sını, ölümün bizlere yönelttiği soruyu, felsefenin kimi büyük bir yetkinlikle, beceriyle uydurduğu şu ya da bu kahramanlık söylenine indirgemeğe yanaşmamasına yorduk. Uzun süre, Bilge Karasu'yu Bataille'la birlikte, daha kesin konuşmak gerekirse, Jacques Derrida'nın Hegel-Bataille-Blanchot ilişkisi üzerine geliştirdiği soruşturma çerçevesinde okumaya çalıştık. Bilge Karasu'nun ölüm konusundaki uyarısını Hegel'den kalkarak tanımlayabileceğimizi düşündük. Şu tür gözlemlerle yaşadık, yaşıyoruz.

> Felsefe genelde ölümü nasıl tasarımlar?
> "Ölüm, bu olmaz gerçekliği *(Unwirklichkeit)* böyle adlandıracaksak eğer ölüm, başa gelebileceğin en korkuncu, ölmüş olanı koyuvermeyip elde tutma çabası ise en büyük gücü gerektiren çabadır. Güçsüz güzellik anlama yetisinden nefret eder; çünkü anlama yetisi güzellikten, üstesinden gelemeyeceği bu çabayı göstermesini ister. Oysa tinin yaşamı,ölümden ürken, yok olmamak için direnen, kendini saf haliyle korumaya çabalayan yaşam değildir; tinin yaşamı ölüme katlanabilen, kendini ölüm içinde koruyup sürdüren yaşamdır. Tin, kendi gerçeğini, saltık yırtılışta kendini bularak kazanabilir ancak. Tinin gücü, olumsuzun yolundan ayrılıp kendi yolunu tutan olumlunun gücüne benzemez; hani nasıl herhangi bir şey karşısında 'bir şey değil' ya da 'yanlış bir şey' deyip işin hesabını gördükten sonra başka bir şeye geçersek. Tinin gücü olumsuzun yüzüne bakabilmesinde, olumsuzun yanında konaklayabilmesindedir. İşte bu konaklamadır olumsuzu bir varlığa dönüştüren büyülü güç." (G.W.F. Hegel, *Tinin Fenomenolojisi*, "Önsöz").

Felsefeyi tamamlama amacıyla yola çıkmış bir düşünürün bu ünlü satırları, felsefenin genel ölüm tasarımını çarpıcı bir yoğunlukla dile getiriyor. Ölüm, bu dayanılmaz gerçeklik, tinin en yetkin taşıyıcısı insandan olağanüstü bir direnç, bir güç ister. Ölüm bilincine karşın yaşamı sürdürebilmek çabaların en çetinidir. Ölümü unutup, ölüm bilincini bastırıp, olumsuzu bir yana itip olumlunun tükenmez uğraşlarına dalabilir kişi. Ancak kendini bilmeyen, yazgısının korkunçluğundan habersiz, yaşam koşulunun dayanılmazlığına gözlerini kapamış bilisiz, kültürsüz, eğitilmemiş bilinçlere yaraşır böylesi bir tutum. Kendini bilen bilinç öleceğini bilen bilinçtir. Kişi bu bilince karşın çıldırmadan, taş kesilmeden yaşamını sürdürüyor, bir dünya kurabiliyorsa, bunu sonsuz direnme, sonsuz savaşım yetisine borçludur. Tinin onurlu taşıyıcısı insan, bir gün yok olacağını bilmesine karşın dünya kuran yüce yaratıktır. Çünkü tin taşıyıcısı insanın yadsıma biçimi doğanınkine hiç benzemez. Doğa yadsıdığında yadsınan tümüyle yok olur, yiter gider. Oysa tinin devindirdiği insan yadsıdığını yarattığının içinde saklar, sürdürür, yüceltir. Yadsınanın özü daha yüksek bir betide, daha yüce bir konumda yaşamını sürdürür. Tin olumsuzun yanında konaklama cesaretini, gücünü, sabrını göstererek ölenin tümden yok olup yitmesini önler. Ölenin içinde taşıdığı, çoğun bilincinde olmadan içinde taşıdığı, yaşamı boyu edimselleşemeyen gücül varlığın göçüp gitmesini önler tin. Son çözümlemedetin gücülü edimselleştiren güçtür. Hegel'in felsefi kavramların en eytişim-

seli gözüyle baktığı *Aufhenbung* kavramı tine özgü yadsıma işlerini en iyi betimleyen kavramdır. Türkçede "kaldırma" sözcüğüyle karşılayabileceğimiz bu kavram, kaldırma kavramının üç (çelişkili) anlamını içinde barındırır: yok etmek, silmek, ortadan kaldırmak; saklamak, korumak, yazın kışlıkları sandığa kaldırmak; yükseltmek, yüceltmek, yukarı kaldırmak. Eytişim hem yok etmek hem saklamak hem de yüceltmektir: doğanın "işlemi soyut yadsımadır, özbilincin *(Selbstbewtisstsein)* yadsımasına benzemez. özbilinç (ortadan) kaldırdığında, (ortadan) kaldırılan saklanır, korunur, böylelikle (ortadan) kaldırılmasına karşın yaşamını sürdürür" (*Tinin Fenomenolojisi*, "Özbilinç"). Bu bağlamda tinin ölümü ya da öldürümü yokluğa boşalan bir edim olamaz. Eytişimsel ölüm boşa gitmez. Eytişim, adlı adına, umut demektir. Başka türlü söylersek, eytişim ölümün üretken kılınması demektir. Olumsuzun yüzüne gözlerini kırpmadan bakmak, olumsuzun yanında konaklamak, tine, doğal ölümün kısırlığını aşmayı öğretir. Güçtür, büyük cesaret, büyük istenç, büyük dayanma yetisi, gözüpeklik ister bu öğrenim. Bilinç kendine yabancılaşma, usunu yitirme, ayrışma, çözülme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu tehlikeyi göze almayansa kölelikten kurtulamaz. Kölesel bilinç olumsuzdan kendini sakınan, var gücüyle yaşamda kalmaya, kendini yaşamda saklamaya çabalayan bilinçtir. Kölesel bilinç, tek sözcükle, ölümden korkar. Bilgilenmediği, eğitilmediği, aydınlanmadığı, yontulmadığı, uygarlaşmadığı, *Bildung* edinmediği için kölesel bilincin ölüm tasarımı doğal ölümün sınırlarını aşamaz. Ölmüş olanın elde tutulabileceği, korunabileceği, saklanabileceği görüngesi kölesel bilincin dar çevrenini zorlayamaz.. Tehlikeyi göze almamış bilinç sürgit korku içinde yaşayacaktır. Kendini yitirme tehlikesini göze alan bilinç ise, bu cesaretinden dolayı er geç ödüllendirilir. Saltık yırtılışı üstlenerek kendisine ulaşmış bilincin ödülü eytişimin kendisidir. Kendini bulan ya da kendine gelen bilinç, kendinin eytişimsel bir varlık olduğunu öğrenir. Yalnızca doğal bir yaşam olmadığını, tinin de bir yaşamı olduğunu, kendisinin de bir bölümüyle bu yaşamın parçası olduğunu öğrenir. Ölümden korkmanın anlamsız olduğunu, tinin eşlik ettiği ölümün ölenden, yalnızca, geçici, olumsal, ikinci, biçimsel olanı göçürdüğünü, özün ise daha yüceltilerek sürdürüldüğünü görür. Tinin eytişimsel işleminin derin anlatımını kavrayan bilinç bütünüyle *kurtulmuş*, erince erişmiş bilinçtir. Ölüm korkusunu aşmış, en korkunç olandan korkmamayı öğrenmiştir. Her şeyi yitirmeyi göze alan, yol sonunda, her şeyi kazanır. Her türlü umuda sırt çevirme cesaretini gösteren, yol sonunda, umutların en büyüğüyle, ölümün ötesinin boşluk değil varlık olduğu bilinciyle ödüllendirilir. Eytişime inanan kurtulur, çünkü eytişim, son çözümlemede, doğal ölüme egemen olan, doğal ölümü üretken kılan, hiçliğe yuvarlanıp yitmemizi önleyen devinimdir. Tin, eytişimsel devinimiyle, ölümü evcilleştirir, bize yararlı kılar. İşte felsefe en yetkin ustalarından birinin öğretisinde ölümü böyle tasarımlar.

Oysa Bilge Karasu hiçbir zaman kahraman olmadı. Kendi halinde, kendi köşesinde, alçakgönüllü, sessiz bir yaşam sürmek istemesinde ya da kendi haddini, ölçüsünü, olanaklarını sınırlarını bilmesinde yatmıyor bu özellik. Alçakgönüllülük, yakından bakıldığında, ikinci dereceden bir kahramanlık biçiminde belirir çoğun. Destursuz kahramanlığın bönlüğünden arınmış, incelmiş bir kahramanlık. Bilge Karasu kahramanlığa direndiği için kahraman olmayan bir kişi değil bize sorulursa. Kahramanlık/korkaklık, erkeklik/kancıklık, ustalık/çıraklık, efendilik/kölelik karşıtlıklarının belirleyip sınırladığı "üretim felsefesi"nin dışında yer aldığı, başka bir uzamda, başka bahçelerde devindiği, dolaştığı için kahraman değil. Bizler de onunla birlikte o bahçelere açılmaya çalıştık. Bu devinimin koşulunun belli bir dil kullanımında, daha doğru konuşacak olursak, başka bir dil anlayışında yattığını sezdik. Dile başka türlü yaklaşmaya, dille başka bir

"ilişki" kurmaya çabalamanın dirimsel bir önem taşıdığına inandık. Dilin içerdiği dikkati göstermemenin ruhumuzu yitirmekle eş anlama geleceği inancıyla çalıştık, eyledik, iş gördük. Dilin, bu "en bildik" olanın, deşildiğinde, kurcalandığında, işlendiğinde, yoğurulduğunda, dolayımlandığında ne us almaz, şaşırtıcı, beklenmedik yabancılıklar barındırdığı gerçeğine gözümüzü kapatmamakta direttik. Bu bilinci, kimi, ilk bakışta saplantısal, gülünç görünebilecek abartılara taşıdık: Bir yazıda "ve" kullanmanın çok kutsal bir şeylere, örneğin Ataç'ın anısına saygısızlık anlamına geleceğine inanabildik. Kısacası Bilge Karasu'nun dil konusundaki titizliğinin öteki insana, ötekine duyduğu, beslediği saygıdan kaynaklandığını kavradık. Dil konusuyla öteki sorunsalının temel bir düşüncede örtüştüğünü görmek kişiliğimizi belirleyen en önemli deneylerden biri oldu.

Baştan beri, Bilge Karasu'nun yapıtı, görüşmelerimizde dile getirdikleri, bizlere, Hegelci eytişimi (ancak eytişimin Hegelci olmayanı ne anlama gelebilir ki?) içten içe kurcalayan gözlemlerle örtülü gibi göründü. Kurcalayan diyoruz, eleştiren değil. Bildiğimiz, okuyabildiğimiz kadarıyla Bilge Karasu Hegel'i ya da Hegelci felsefeyi, giderek eytişimi konu edinen bir yazı yazmamıştır. Bir dizgeye başka bir dizgeyle, bir felsefi görüşe yeni bir felsefi görüşle, bir sava daha yetkin bir savla, zamanını doldurmuş bir doğruya güncel bir doğruyla yanıt vermek, karşı çıkmak, yanılmıyorsak, hiç çekici görünmemiştir Bilge Karasu'ya. Felsefe yapmadan düşünmenin gizi burada yatıyor olabilir. Yakından bakarsak, Bilge Karasu'nun yapıtında yazı düşünceye üstün gelir; düşünce yazıyı değil yazı düşünceyi yoğurur. Ne Hegel'i, ne başka bir filozofu, ne de herhangi bir felsefi öğretiyi karşısına alıp hesaplaşmaya kalkışmamıştır Bilge Karasu. Bir anlamda "karşısına almayan" bir tutum olmuştur. Hegel'i karşısına almasıyla efendi/köle mantığına saplanacağını, bu mantık içinde de, eleştirinin gücü, tutarlılığı, inceliği ne olursa olsun, son çözümlemede Hegel'in haklı çıkacağını, çünkü söz konusu mantığı en uç noktalarına değin dizgeli bir yöntemle sürdürenin Hegel'in kendisi olduğunu bilir. Kanımızca eytişimi ya da eytişimsel yöntemi çürütmeye soyunmak Bilge Karasu'nun usunu yoklamamıştır. Daha da ileri giderek şunu bile söyleyebiliriz: eytişimle başka bir yöntem, ya da öğreti arasında seçim yapma durumunda Bilge Karasu, sanırız, oyunu eytişim yönünde kullanır. Bir zamanların Marksistleri, günümüzün kabadayı Kemalistleri Bilge Karasu'nun bu özelliğini görmüş olsalardı, çağımızın en yetkin yazarlarından birinin yapıtını daha bir dikkatle okumaya çabalar, Türkiye'nin bugünkü çıkmazlarına başka bir gözle bakmayı öğrenebilirlerdi. Ancak baştan beri tarihsel görevlerinin halka ya da yığınlara, nereden geldiği, neyin temellendirdiği bilinmez bir baba yetkesini sahiplenerek iyiyle kötüyü öğretmek olduğuna inanmış bilinçlerin yukarıda betimlemeye çalıştığımız "kahramanlık söyleni"nden ya da "üretim felsefesi"nden işkillenmeleri, bunlara mesafe almaya yönelmeleri çok düşük bir olasılıktı. Er meydanında doğruları yiğitçe savunmak dururken kadınsı korkularla berilere çekilip düşüncelere dalmanın bir anlamı var mı?

"Yazının düşünceye üstün gelmesi" önerisine, üreten öznenin en uzak, en derin, en uçucu, en gizli "hal"lerine, kısaca öznenin kendisine ulaşma kaygısının üretim kaygısına üstün gelmesi anlamını yüklüyoruz. Düşünceye üstün gelen yazı, korku gibi, kendinden kaynaklanır, "kendi memesini emerek büyür". Başka türlü dendikte, adı geçen yazıya, "kendi"nin durmamacasına eşelendiği, kurcalandığı, sorgulandığı bir etkinlik gözüyle bakabiliriz. Bu yazı olağan bir eleştiri alıştırmasına indirgenemez. Eleştiri bir mantığın temelinde yatan varsayımların, savların, inançların geçerliliğini tartışır

"Ama bunların da altında, 'düşüncemsi' adını vermekten başka çıkar yol bulama-

> dığım birtakım öğeler var sanıyorum. Bu 'düşüncemsi'leri anlatmak için şöyle diyeceğim: Bunlar, bilginizin, inanç ya da düşüncelerimizin temelini oluşturduğunu *bildiğimiz* ana düşünceler *değil;* ulaşılması kolay sayılabilecek bu bildiklerimizin de altında yatan, o temellerin temeli olan birtakım öğelerdir. Düşünsel davranışlarımızı en çok belirledikleri zaman bile varlığını usumuzdan geçirmediğimiz, 'kendimiz'den ayırt etmediğimiz, düşünüş biçimimizi eşelemeği iş edinmedikçe belki bir yaşam boyu farkına varmayacağımız birtakım ana gereçler; hem topraktan seçilmesi güç, parça parça birtakım çekirdekler..." (Bilge Karasu, *Ne Kitapsız Ne Kedisiz).*

Bilge Karasu'nun kaygısı düşünce üretiminden çok söz konusu "düşüncemsi"leri irdelemektir diyebiliriz. Bu tür bir kaygının içerdiği sonsuz dolayım uygulayımını ancak yazı uzamında bulabilir. Daha doğru konuşacak olursak, söz konusu dolayım yazı uzamının kendisidir dememiz gerekir. Yazının, sonsuza değin, kendi üzerine dönebilme, yansıyabilme olanağı... Bir düşüncenin, bir önerinin, bir gözlemin, bir doğrunun, bir saptamanın, kısaca ürünün durduramadığı sonsuza uzanan değirmi bir devinim. Bilge Karasu bu anlamda tam bir yazı öznesidir. Düşünceler üretmek, dizgeler geliştirmek amacıyla sürdürülen "felsefe yapma" uğraşısına bakarak Bilge Karasu'nun soruşturması, düşünen ya da üreten bilincin kendisinden ayırt etmediği, kendisi diye kabullenerek üzerine özel bir dikkatle eğilmek gereğini duymadığı sözde tekyapılı temelin karmaşıklığını konu edinir. Temelin ya da temel diye adlandırılanın da temeline inme kaygısı kimi sinirlenmelere neden olmuş, üretim felsefesinin içerdiği ilerleme tutkusuyla tutuşan bilinçler, temelin de temeline ulaşmaya çabalayan bu tedirgin bakışta insanın içine fenalıklar veren bir durağanlık, hareketsizlik giderek kılı kırk yaran bir mıymıntılık gözlemlemişler, "aman bizden ırak olsun da ne hali varsa görsün!" deyip etkin, kurucu, yapıcı eylemlerine kısaca üretime sıkıca sarılmışlardır. Gerçekten de yoğun bir biçimde üretmişler, küçültüp büyültmüşler, daraltıp genişletmişler, kurup bozmuşlar, toparlayıp yaymışlar, geriletip ilerletmişler, eksiltip artırmışlar, yıkıp onarmışlar, öldürüp yaşatmışlar, ancak sabırsızlığın yazgısı olan bedeli de ödemişlerdir. "Sabırsızlığın bedeli" teriminden, üretim hummasında kendinden geçen öznenin her fetihle "kendi"nden biraz daha uzaklaşması koşulunu anlıyoruz. İlk bakışta aykırı gibi görünse de, eyitişimin esrikliğinde yol alan bilinç kendinden kaçan bilinçtir diyebiliriz. Konuya daha sabırla eğilirsek, kendinden kaçmanın ötekinden de kaçmağa denk düştüğünü görürüz.

Kahramanlık izleğine geri dönelim. Ölümün yanında konaklamak koşulunun eytişimin olanaklılık koşulu olduğunu anımsattık yukarıda. Ölümün suratına ürpermeden bakamayan özne eytişimsel devinime adım atamaz, köle kalır. Ancak tinin kahramanca yendiği, boyun eğdirdiği, dize getirdiği, egemen olduğu bu ölüm hangi ölümdür?

> "Yaşamını tehlikeye atmayan *(wagen)* birey, kişi *(Person)* olarak tanınır tanınmasına; ancak bağımsız özbilincin elde ettiği gerçek tanınmışlığın denginde bir tanınmışlığa asla erişemez..... Kendi yaşamını tehlikeye atan [kumarda paranın ortaya konulduğu gibi yaşamını oyuna süren *–daransetzen*] her birey ötekinin ölümüne de yönelecektir; çünkü öteki kendisinden daha değerli değildir artık gözünde; özü gözüne bir Başkası (Öteki) gibi görünür; birey kendisinin dışına kaymıştır; bu 'kendisinin dışında'lığı (ortadan) kaldırmalıdır..." (*Tinin Fenomenolojisi*, "Özbilinç").

Bu satırlara yakından baktığımızda Hegel'e apaçık görünen bir içerme "düşüncemsi"leri eşeleyen bilincin özellikle dikkatini çekiyor: Kendi ölümünü göze alan, ötekinin ölümü-

nü de göze alır. Çünkü en korkunç, en dayanılmaz olan kendi ölümümüzdür. Kişi bu noktaya, kendi yaşamını gözden çıkarma noktasına geldiğinde, kendisiyle birlikte her şey değerini yitirir. Başka bir deyişle, kendinden umut kesen kişi ötekinden de umut keser. Kendi varlığının kaygısını duymayan kişinin ötekinin varlığına ayıracak ne zamanı ne istenci olamayacağı açıkça görünüyor Hegel'e. Kendine yabancılaşan kişiden ötekine yabancılaşmamasını beklemek anlamsızdır. Kendimi öldürme noktasına değin ilerlemişsem ötekini haydi haydi öldürürüm. Bu öneri, üzerinde durulması bile gerekmeyecek kerte açık, hiçbir kuşkuya yer vermeyecek kerte mantıksal bir içerme Hegel'in gözünde.

Dikkat edildiğinde Hegel için bir tek ölüm olduğu görülüyor; öğretisinde kendinin ölümü, ötekinin ölümü ayırımının bir geçerliliği yok. Kişinin ölümle karşılaşması zorunlu olarak kendisiyle hesaplaşması anlamına geliyor. Ölüm bilinci kişiyi sınavların en çetinine sürüklüyor. Efendilerin en yücesi, "saltık efendi", kişiyi karşısına alıp ondan en büyük tehlikeyi, kendisini yitirme tehlikesini göğüslemesini istiyor. Kişi bu sınavda tüm benliğiyle ürperiyor, sarsılıyor:

> "Bu bilincin içini daraltan korku şu ya da bu konuda, şu ya da bu anda duyduğu bir korku değil, özünün bütünüyle tehdit edilmesinden duyduğu korkudur; çünkü ölüm korkusu, saltık efendi'nin korkusudur duyduğu. Bu korkunun pençesine düşen bilinç içinden çöker. Benliğinin derinliklerinde tepeden tırnağa titrer, kendinde sağlam bildiği ne varsa sarsılır" (*Tinin Fenomenolojisi*, "Özbilinç").

Kişinin bu en çetin sınavda başarılı olması, ölüm korkusundan dolayı efendi korkusundan kurtulmasına bağlı. Kişi efendinin saldığı kölesel korkuyu aşarak kendine ulaşabilir ancak; kişinin kendine ulaşması ise, öznel dünyasına sıkışmış bir insan teki olmadığını görmesi, tikel özellikleriyle sınırlanmış kısıtlı gerçekliğini aşan evrensel bir bütünün parçası olduğunu kavraması demek. Bilindiği gibi bu bütün, son çözümlemede, devlettir. Hegel yapıtının birçok yerinde, özellikle *Hukuk Felsefesinin İlkeleri*'nde, devletin en önemli görevinin, yurttaşlarına evrenselin varlığını zaman zaman duyumsatması olduğunu vurgular. Yurttaşların yol kenarlarındaki durgun sular gibi yalıtık gerçekliklerinde kokuşmalarını önlemeye çalışmalıdır devlet. Kişisel bağımsızlık, mülkiyet, kişisel hukuk dizgeleri gibi dizgeler giderek kendilerini bütünden koparır, kendi evrenlerine çekilirler. İşte bu kopuşu, söz konusu dizgelerin "yalnızlıklarında kök salıp katılaşmalarını önlemek için", hükümet, savaş yoluyla yurttaşlarını zaman zaman sarsmalı, bütüne bağlılıklarını hatırlatmalıdır. Hükümet, bütünden kopup kendi özel düzenlerine yerleşmek isteyen, kendileri için yaşamaktan, kendi güvenlerinden başka bir şey dilemeyen bireyleri savaşa sokarak kendilerine ölümü yani asıl efendilerini duyumsatmalıdır. (*Tinin Fenomenolojisi*, "Tin"). Barışın uzun sürdüğü ülkelerde yurttaşların katı belirlenimlerde donup kalmaları önlenemez. Barış hali tini tembelleştirir, yakın çevresinin kaygılarından değişik kaygılara duyarsız kılar tini. Bu yüzden ülkede barışın çok uzamaması gerekir; (Hegel, *Hukuk Felsefesinin İlkeleri*, s. 324). Görüldüğü gibi, Hegel'in gözünde ölüm deneyi, her zaman, efendi ile köle arasındaki çatışma türünden bir "cebelleşme"ye dönüşür. Ölüm deneyi bir savaş deneyidir. Bu bağlamda devletin, yurttaşların şu ya da bu düşmana karşı kışkırtmasına çok önem vermemek gerekir. Son çözümlemede düşman bahanedir. Asıl olan, savaş yoluyla, yurttaşları kendi ölümlerini göğüslemeye zorlamaktır. Savaşta utkuya ulaşan kişi ise kendinin bilincine de ulaşır. Başka bir deyişle, kendilerinin bilincine ulaşanlar ölümlerini alt etmiş, saltık efendinin üstesinden gelmiş kahra-

man kişilerdir.

Bütün bunları anlıyoruz. Ancak kendinin ölümünün ötekinin ölümünden, karşılaştırılamayacak kerte daha önemli, daha temel, daha korkunç, daha dayanılmaz bir gerçeklik olduğu varsayımı soruşturulamaz mı? Ötekinin ölümü kendi ölümümüzden daha korkunç bir şey değil midir? Asıl korkunç olan, asıl dayanılmaz olan, Hegel'in yetkin terimiyle, asıl "olmaz gerçeklik" *(Unwirklichkeit)* kendinin değil ötekinin ölümü olamaz mı? Bilge Karasu'nun yapıtında, konuşmalarında buna benzer bir şüphenin dile geldiğini, eşelendiğini sanıyoruz. Hegel Bilge Karasu ile birlikte okunmaya çalışıldığında söz konusu sorunun Hegel'e pek bir uzak, pek bir yabancı kaldığı izlenimi doğuyor. Ötekinin ölümünün kendi ölümümüzden daha korkunç olabileceği şüphesiz Hegelsel bilinçte yeşerebilecek bir şüphe olamaz kanısına kapılınıyor. Bu tür bir soru ya da şüphe Hegelsel bilincin daha baştan dışladığı bir öğe; söz konusu bilincin düşüncemsileri düzeyinde dışlanmış bir soru ya da bir şüphe sanki. Ölüm deneyi, Hegel'in savladığı gibi, zorunlu olarak bir savaş deneyi midir? Daha doğru bir deyişle, deney nesnesi kılınan ölümün dışında bir ölüm yok mudur? Deney nesnesi kılınan ölümün efendi/köle ilişkisi dışında tasarımlanamayacağı konusunda Hegel'e hak vermek gerekir. "Olmaz gerçeklik"le ilişkiye girilebiliyorsa eğer, bu ancak bir çatışma, göğüs göğüse güreş ilişkisi olabilir. Ölümü deneylenebilecek bir olgu biçiminde düşünmeye çabaladığımızda kahramanlık/korkaklık karşıtlığıyla belirlenen kuramsal bağlamın dışına çıkamayız. Ya erkekçe yener ölümümüzü üretken kılar eytişime yerleşiriz. Ya da kancıkça korkar boyun eğer kölesel ezikliğin kısırlığında sürgit döneriz:

> "Kadınla erkek arasındaki fark bitkiyle hayvan arasındaki farka benzer... Çünkü kadının gelişimi bitkininkine daha yakındır, barış ortamında, duyarlığın belirsiz bütünlüğü ilkesi doğrultusunda ilerler bu gelişim. Kadınların başta olduğu hükümet tehlikededir... Kadın eğitimini, ne olduğu bilinmez bir yoldan, bir çeşit imgelem evreni içinde, yaşayarak gerçekleştirir, bilgi edinerek gerçekleştirmez. Buna karşın erkek, kendini, düşünce fethiyle, uygulayım alanında giriştiği bir dizi çabayla kabul ettirir." (*Hukuk Felsefesinin İlkeleri*, s. 166, ek.).

Hegel'in tasarımladığı ölüm, erkeği, yani kendini yetiştirmesini bilen, *Bildung*'a yetkin olan, evrensele açılabilen bilinci sınayan ölüm; tikel dünyasında sıkışıp kalmış kadının harcı değil. Eytişim erkeksi bir devinimdir; kadınsa kısır bir yineleme içinde, doğal güçlerin yönetiminde bir o yana bir bu yana savrulur.

Erkeksi ölümle kadınsı ölüm ayrımından söz edilebilir mi bu noktada? İki tür ölüm olabilir mi? Ötekinin ölümüne bir çeşit kadınsı ölüm gözüyle bakılabilir mi? Kaldırmaya, *Aufhebung*'a elverişli olmayan, yüceltilemeyen ölüm. Kendi ölümümüz karşısında istencimizi kullanıp bize egemen olmayı amaçlayan bu efendiyle kahramanca çarpışabiliriz. Ancak ötekinin ölümü karşısında elimiz kolumuz bağlanmıyor mu? Beklemekten, katlanmaktan başka ne yapabiliriz? Kökten bir edilginlik içine çökmüyor muyuz ötekinin ölümü karşısında? Yinelemesel bir devinime yerleşmiyor muyuz? Bütün bunlar Hegel'in düşüncemsilerinde yer bulabilir mi? Ulaştığı *Bildung*'un niteliği, sağlamlığı, enginliği ne olursa olsun, öteki, her zaman, kadının edilginliğiyle ölmüyor mu?

Olumlu (eytişimsel) ölümle olumsuz (yinelemesel) ölüm ayrımı anlamlı bir ayrım mıdır?

"İyi" ölüm: kendi ölümümüz. (Ortadan) kaldırılabilen *(autheben)*, kahramanca göğüslenip dize getirilebilen, üretken kılınabilen, evcilleştirilebilen, eğitilebilen ölüm. Boş-

luğa ya da hiçliğe değil varlığa açılan ölüm. İstencimizle, direnme gücumuzle, cesaretimizle korkusundan kurtulabileceğimiz ölüm. Erkeksi, deneysel, eytişimsel ölüm.

"Kötü" ölüm: Ötekinin ölümü. (Ortadan) kaldırıldığında geride ne bıraktığını bilemediğimiz ölüm. Ne denli güçlü olursak olalım göğüsleyemediğimiz, bize kendini aşma olanağını tanımayan, üretime sokamadığımız, üzerine etkiyemediğimiz, elimizi kolumuzu bağlayıp bize beklemekten başka bir seçenek tanımayan, gösterdiğimiz çaba ne olursa olsun karşısında edilgin kaldığımız ölüm. Herhangi bir şeye açılıp açılmadığını bilemediğimiz, saltık edilginlik içinde ötesini imgeleyemediğimiz ölüm. Dayanma gücümüzü artırma çabasıyla her silkinişimizde içimize saldığı korkuyu biraz daha artıran ölüm. Kadınsı, deneylenemez, yinelemesel ölüm.

Bilge Karasu'nun dikkatini, kendi ölümünden çok bu ikinci ölüme, ötekinin ölümüne yönelttiğini düşünüyoruz. Ötekinin ölümüne duyarlı bir bilincin kuracağı insan ilişkileri ne tür ilişkiler olabilir? Kendisiyle her karşılaşmamızda, her söyleşimizde kafamızda beliren sorulardan biri belki de en önemlisi bu oldu. Dil konusunda o denli titiz davranmasını, dile neredeyse saplantısal diyebileceğimiz bir özenle yaklaşma istencini uzun süre anlayamadık belki de. Giderek, bu titizliğin, bu öznenin, ötekiyle ilişkimizi efendi/köle eytişiminin indirgeyici şiddetinden kurtarma çabası olabileceğini sezdik. Kahramanlık düşlerinin, üretim tutkusunun, fetih arzusunun bulandırmayabileceği, indirgemeyebileceği ilişkiler. Etkin/edilgin karşıtlığının ötesinde ya da berisinde devinen salt denilebilecek bir edilginliğe yerleşme çabasını, kimilerimiz, kadınsı bir çekingenlik, zayıflık, korkaklık belirtisi biçiminde değerlendirdi. Oysa Bilge Karasu'nun tedirginliği ötekinin sonsuz uzaklığına gözlerini kapamama çabasından kaynaklanıyor bize sorulursa. Bilge Karasu'nun dile yaklaşımı ötekine yaklaşımdır. O yüzden sonsuz bir dikkat, sonsuz bir titizlik, sonsuz bir saygı gerektirir bu yaklaşım.

Ancak öteki kimdir? Son çözümlemede insanoğlu hep ötekinin ölümüyle, kötü, yinelemsel ölümle ölmüyor mu? Hep öteki gibi, ölümünü bekleyen ötekinin karşısında yaşadığımız edilginlikle ölmüyor mu? Yaşamda kalan çaresizlerse, üzerine etkinemeyen, salt edilgin bekleyiş içinde kişiyi bulan, kendine katıp götüren bu "olmaz gerçeklik"i, bu bambaşkayı anlaşılır kılmaya yani evcilleştirmeye çalışmıyorlar mı? Ustaca uydurulmuş felsefeler, sağduyuya, deneylere dayalı söylenler aracılığıyla dayanılmaz gerçek dayanılır kılınmıyor mu?

Bilge Karasu öldü. Sessizce, edilginlikle...

Bizlerse, anlaşılan, bir süre daha bekleyeceğiz.

Beklerken, ölüm bekleyişinin salt edilginliğinde yeşeren dikkate açabilir miyiz varlığımızı? Benliğimizin ölüm bekleyişi dikkatiyle yoğrulmaya açık tutulabilir mi? Dili bu dikkatle işleyebilmeyi öğrenebilir miyiz? Ölüm bekleyişi dikkatinin dolayımını tanımış dille yönelmeye çalışabilir miyiz ötekine? Ölüm bekleyişinin sonsuz uzaklığından, en berilerden seslenmeye çalışabilir miyiz ötekine? Bu sesleniş, bu çağrı, Bilge Karasu'dan bir şeyler taşır mı içinde? Bu seslenişte, bu çağrıda Bilge Karasu bir biçimde varlığını sürdürür mü? Ötekinden başka umut olabilir mi? İlişkinin erek olacağı bir dünyada üretimi basit bir araca dönüştürebilir miyiz yeniden? Birikim hummasından, birikim ilencinden, bir parça olsun, yakamızı kurtarabilir miyiz? İlkel toplumlarını bilgeliğine özenerek...

Bizler baba olmamış bir ölümlünün çocuklarıyız.

Korkuyoruz.

Ağustos 1995

Resmi İdeoloji, Siyasal İslam, Fethullahçılar ve Demokratlar

Etyen Mahçupyan

Son dönemlerde çok kırılgan bir toplum olduk, sadece duygusal değil sosyolojik anlamda da. Kendimizi içinde rahat hissettiğimiz gruplaşmaların dışında duranlar bizleri bölüyor. Örneğin İslami kesimin varlığın laik kesimin kendi içinde farklılaşmasına, görüş ve siyaset ayrılıklarının oluşmasına ve giderek siyaseten çatışmasına neden oluyor. Çünkü "bize benzemeyen" özellikleriyle tanımladığımız zihniyetlere ve yaşam tarzlarına bakışımız homojen olmuyor. Kendimize bakışımızdaki nesnelliğin derecesine bağlı olarak dışımızdakilere karşı da farklı düzeylerde nesnel olabiliyoruz. Dışımızdakilerin kendi içinde farklılaşmaları ise bizim içimizdeki bölünmeyi daha da derinleştiriyor. Gene aynı örnekten gidersek, İslami kesim içindeki uyuşmazlıklar ve çatışmalar laik kesimin de bu çatışmada taraf tutmasına yol açıyor ve kendi içinde ya ek bir çatışmanın tohumunu atıyor, ya da zaten varolan çatışmalara malzeme oluşturuyor.

Bütün bunların sonucunda günümüz Türkiyesinde yaşamak insana içine sindiremediği bir parçalanmışlık duygusu veriyor. Çevremiz birbirinden kopuk ve birbirini anlamaya niyetli olmayan anlam dünyalarıyla dolu ve büyük bir ihtimalle başkaları da bizleri aynı derecede uzakta ve kopuk görüyor. Ancak bu ortam farklılaşmaların üstünde, tüm grupları kapsayabilen yeni bakış açılarına da yol açıyor. Her kesimde, geçmişi ve bugünü rasyonalize etmeye çalışanlarla, "ötekini" anlamaya çalışanları birbirinden

(*) Yazarı tarafından gözden geçirilerek yayınlanan bu yazı daha önce Yeni Yüzyıl gazetesinde yayınlanmıştır.

ayırıyor ve karşıkarşıya getiriyor. Ötekini anlama çabası, toplumsal açıdan tek bir durumda anlamlıdır: Eğer "size benzemeyenleri" yok saymayıp, onlarla birlikte yaşama iradesi ve arayışına sahipseniz. Böyle bir arayışın örneği geçtiğimiz ay içinde Ali Bayramoğlu'nun Yeni Yüzyıl'daki iki yazısıyla karşımıza çıktı. Fethullahçıları konu alan bu yazılar ideolojik ve kültürel süreklilik kavramlarını kullanarak derinlemesine bir analiz yapmaktaydı. Bayramoğlu'na göre "Fethullahçı akımın özelliği siyasi İslam anlayışının tersine milliyet, devlet, İslami gelenek gibi unsurların altını çizerek din anlayışında kültürel sürekliliğin mirasını reddeden bir anlayışa toplumun içinden gelerek ve fiili durumlar yaratarak başkaldırmasıdır... Kültürel süreklilik talebini ifade etmesi ve canlandırmasıdır." Dolayısıyla kültürel süreklilik, geçmişimizdeki ve özellikle Osmanlı dönemindeki algılama ve ifade etme biçimlerinin sürdürülmesi ve bunların kurumsal yapılarda yansıtılmasıdır. Bu, hem birden fazla kültürü yanyana yaşatabilen, hem de devleti toplumdan daha fazla önemseyen bir zihniyet demektir. Bu, dinin hem bir kutsallık kaynağı olarak korunmasını, hem de geleneğin içinde yoğrulmasını ve değişime açık tutulmasını benimseyen bir yaklaşımdır. Nihayet bu, hem "bize özgü" kurumsallaşma biçim ve süreçlerinin, niteliklerinin ve toplumsal işlevlerinin korunması, hem de dünyanın genel değişim yönüne ve hızına adapte olabilme çabasıdır.

Ne var ki doğal bir süreç olması gereken kültürel süreklilik, Türkiye'de cumhuriyetle birlikte kesintiye uğramıştır. Geçmişin olumsuzluklarından arınmış bir toplum özlemi ve yeni bir yönetici zümrenin meşrutiyet arayışı, kültürel mirasın tümden reddine yol açmıştır. Öte yandan toplumun yönetilmesine yönelik araçlar ise değişmeden kalmıştır. Gene Bayramoğlu'nun kelimeleriyle "kültürel mirası red meselesi Türkiye'nin sorunlarının kökünde yatan, yaşanan çatışma ve kutuplaşmaların temelini oluşturan, kanayan iki yarasından sadece bir tanesidir. Kanayan diğer yara ise ideolojik süreklilik yarası, yani dünün kural, anlayış ve yasalarının bugüne, bugünün toplumuna hakim olmasıdır. İdeolojik süreklilik, devlet/toplum ve yöneten/yönetilen ilişkisinde zamana karşı durabilen, tarihsel süreçten bağımsız, dolayısıyla ilelebet yaşayacağı varsayılan belli anlayış ve araçların sürdürülebileceği, hatta sürdürülmesi gerektiği yaklaşımıdır. Bu zihniyet, "devlet" ve "milliyet" kavramlarını tanımlamakta ve dondurmaktadır. Bu kavramlar "ezeli ve ebedi" hale geldikleri andan itibaren toplumun nasıl ve kim tarafından yönetilmesi gerektiği de sabitleşmektedir.

Cumhuriyetin, Osmanlı'daki devlet olma ve yönetme zihniyetini bir ideolojik süreklilik biçiminde yaşatırken, kendi meşrutiyetini kültürel kopuş üzerine oturtması, bizleri hazmetmekte güçlük çektiğimiz tercihlere zorladı. Bazılarımız resmi ideolojinin sunduğu anlam dünyasını ve yaşam tarzını benimserken kendimizi köksüz hissettik. Bazılarımız ise sığınacak bir anlamlılık arayışı içinde dini ve milliyetçiliği "resmileştirmek", kategorize etmek durumunda kaldı. Geleneğin dolaylı yoldan dışlanarak dinsel bir kabuk altına girmesi kimliksel bir boşluk yaratırken, Türk milliyetçiliği geçmişle bugünün tek ortak yanı olmaya gittiği ölçüde derinliğini yitirmek ve siyasetin elinde manipülatif bir araç olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldı.

Sonuç tek kelimeyle, her cephede "yüzeyselleşmedir" devletçilik ve milliyetçilik sığlaşma pahasına ideolojik sürekliliği taşırken, laiklik, devletçi bir yorum sonucunda alternatif bir din olarak ortaya konduğu için, kültürel sürekliliği kırmıştır. Çünkü laiklik sadece dini değil, yüzeysel bir dualite anlayışı sonucu geleneği de dışlamıştır. Öte yandan resmi ideolojinin hem zihniyet hem de toplumsal düzenlemeler açısından bu denli güçlü olması, alternatif pozisyonların da tavır alırken benzer kategoriler içinden bakmalarına yol açmıştır.

Dolayısıyla günümüzde bu iki tür sürekliliğin tek tek veya birlikte savunusu ya da reddi ideolojik bir konum haline gelmiştir. Çünkü cumhuriyetle birlikte yaşanan ve vaz edilen tarihsel kopuş, ister istemez herkesi bu olgunun değerlendirilmesi zorunluluğu ile karşı karşıya bırakmıştır. Oysa Osmanlı'da 20. yy'a kadar hem kültürel hem ideolojik bir süreklilik mevcuttu ve üstelik bu iki tür süreklilik birbirini destekleyici ve tamamlayıcı bir işlevselliğe sahipti. Kültürel boyutta Osmanlı'da sürekliliğin temelleri ataerkil toplum yapısı ve İslamiyetti. Toplumun hiyerarşik alt kümeler halinde örgütlenmesine ve doğal rehberliğin resmi yönetim örgüsü içine alınarak yasallaştırılmasına dayanan bu yapının mantığı, kontrol altındaki alt kümelerin dışında kimsenin "başıboş" bırakılmamasını öngörüyordu. Böylece örneğin toplum "millet" sistematiğinde yapılandırılırken, her "millet"in ruhani lideri de aynı zamanda üç tuğlu bir Osmanlı Paşası haline geliyordu. Zanaatkarlara loncaların dışında mesleklerini icra etme hakkı verilmiyor, ve bu loncalarda son derece katı ilkelere tabi olarak yaşanıyordu. İslamiyet ise tüm bu sistemi meşrulaştırdığı gibi, yaşanana kendine özgü bir anlamlılık kazandırıyordu. Ataerkil yapıyla İslamiyetin birbirini tamamladığı bu düzende her alt küme kendi anlamlandırma ve yaşama biçimini, yani geleneğini yarattı. Dolayısıyla kültürel süreklilik, hem genel bir örtü olarak dinin, hem de somut yaşam pratiğinde geleneğin sürekliliği oldu. Bu süreklilik en yoğun biçimde din ile geleneğin içiçe geçtiği mezhep ve tarikat yapılarında gözlemlendi, ve dışa vurumu vakıflar kanalı ile oldu.

Osmanlı'da vakıflar dinsel meşruiyet altında toplumun hem ekonomik refahının hem de sosyal ve kültürel dayanışmasının araçları oldular. Devletin tahakkümcü ve müsadereci elinin erişmediği bir noktada, toplumsal güçlerin "kendileri için" var olabildikleri özerk alanlar yarattılar. Devletin ve vakıfların aynı kaynaktan meşruiyet bulmaları, devlet/toplum ilişkisine de kabul edilebilir bir denge getirmekteydi.

Osmanlı'da ideolojik sürekliliğin özü ise devletçilikti. Ataerkil yapının üzerine ondan kopuk ve bağımsız bir üst hiyerarşinin oturtulup, devletin yönetiminin bir hak olarak bu zümreye verilmesi, mutlakiyetçi bir yönetim yarattı; ancak bir temsil sorununa yol açmadı. Yöneticiler ile yönetilenler arasında var olan ve kaynağını İslamiyette bulan zimni bir sözleşme karşılıklı hak ve görev alanları yaratmaktaydı. Toplum, düzenin koruyucusu ve taşıyıcısı olan devlete biat ederken; devlet de neredeyse zamana karşı koyma gücü olan "adil" bir sistemi sağlamakla yükümlüydü. Yönetenler şeriatın veya adı konmamış doğruların çizdiği çerçeve içinde kaldıkları sürece yönetme hakkının meşru sahipleriydi. Dolayısıyla yönetenler dolaylı da olsa toplumu temsil yetkisine sahiptiler.

Yüzyıllar boyunca ve bu yüzyılın başlarında bile Osmanlı'daki kültürel sürekliliklerve ideolojik süreklilik tek bir olgunun iki veçhesi gibi karşılıklı tamamlayıcılık işlevini sürdürdü. Devlet yapısı, toplum yönetiminde her alt kültürün kendi geleneğini bir düzenleme aracı olarak kullandı. Alt hiyerarşi gruplarının kendi aralarındaki ilişkiler ve dengeler ise toplum katmanlarından ve kültürel gruplardan olabildiğince bağımsız bir devlet anlayışı gerektiriyordu. Kültürel ve ideolojik süreklilik arasındaki geçişlilik ise din sayesinde oldu ve İslamiyet her iki sürekliliği tek bir anlam dünyasında eritti. İslamiyet bir dış kabuk gibi, hem niteliklerini, hem belirli bir devlet/toplum ilişkisini, hem de toplumsal dinamiğin dışa vuruş şekillerini, anlamlı ve meşru kıldı. Bu günlük hayatta çok güçlü bir etken olduğu iddiasını değil; bugün bizim algılayabildiğimizin çok derininde bir referans noktası, genel kabul gören tek "sınır çizici" olduğunu vurgulamaktadır. Devletin, toplumsal kesimlerin ve bireylerin neyi yapma veya yapmama durumunda olduklarının, diğer bir deyişle karşılıklı özgürlük alanlarının sınırı, İslamiyet tarafından doğrudan bir şekilde olmasa da, İslamiyetin çizdiği çerçeve içinde oluşmuştur.

Öte yandan daha 16 yy.'dan itibaren varlığını dünyadan kopuk sürdüremeyeceği ortaya çıkan Osmanlı, 1700'lü yıllar henüz sona ererken kendi iç düzeninin mantığını bozucu, ancak değişerek ayakta kalmasını sağlayabilecek bir çabanın içine girdi. Bu değişim zorlaması, Osmanlı'nın önüne önceleri birbirinden bağımsız olan iki farklı süreç çıkardı. Osmanlı'ya yabancı bir milliyet kavramının ortaya çıktığı ve Avrupa'nın bu baz üzerinde yeniden şekillendiği 19. yy, toplumsal bütünlüğün Osmanlılık veya İslamiyet bazında sağlanamayacağını gösterince; Toplumsal kimlik Türk milliyetçiliğini de içermeye başladı, ve yüzyılın sonuna gelindiğinde devlet de giderek "Müslüman ve Türk" bir toplumun devleti haline geldi. Öte yandan askeri alanda tekniğin transferi ile başlayan modernleşme, önce diğer alanlara, sonra eğitime yansıdı nihayet teknik ile kültürün içiçeliğinin idraki, Osmanlıyı, zaten bir süreden beri toplumsal yapıya sızmakta olan laiklikle karşı karşıya getirdi. Ne var ki cumhuriyetle birlikte doruğa ulaşan bu süreçte, laiklik de var olan devletçi zihniyetin içinde şekillendi ve bir düzenleme ve yönetme mekanizması olarak kullanıldı. Dine alternatif bir anlam dünyası yaratılmasının aracı olarak laiklik, bir yandan Batılılaşmanın gereği olan modern düzenlemelere olanak sağlarken, öte yandan da yeni yönetici kadronun meşrutiyetin dayanağı oldu. Eski düzende yönetenin meşrutiyetin dinden gelmesi nedeniyle yeni yöneticilerin de dine alternatif bir meşrutiyete ihtiyaçları vardı, ve "dinin rakibi" görevine haiz bir laiklik anlayışı yerleştirildi. Devletin temsil yeteneği artık toplumun "Müslüman ve Türk" değil, "Türk ve Laik" olmasından kaynaklanıyordu.

Ne var ki ideolojik alan ile kültürel alan arasındaki İslamiyetin sağladığı bağın kopartılması, devlet ve toplumun önemli bir bölümü arasında da kopukluk yarattı. Yönetenler ideolojik sürekliliğin içinde kalırken, toplum kültürel sürekliliğe sahip çıkanlar ve reddedenler olarak ayrımlaşmaya başladı. Aynı süreç içinde, yönetici kadro "kendi toplumunu" yaratmak üzere kültürel kopuşu besledi, hatta zorladı.

Tüm bu yaşananlar bir başka kopuşa daha neden oldu. Devletin dini muhatap alması kaçınılmaz olarak kültürü dinle özdeşleştirdi ve geleneği arka plana itti. Bunun sonucunda din, geleneğin tek temsilcisi haline geldi ve laiklik gelenek karşıtlığına dönüştü. Kendi meşruiyetini yaratmaya çalışan yönetim, böylece bir anlamda kendi bindiği dalı kesmiş oldu. Dinin bastırılması, Osmanlı toplum yapısı içinde sahip olduğuna oranla çok daha fazla önem kazanmasına yol açtı; ve bu topraklarda din, 17. yy.'ın belirli dönemleri dışında en güçlü konumuna erişti.

Bu zemin üzerinde yaşanan yetmiş küsur yıl, kültürel kopuşla ideolojik sürekliliği bir arada tutarak yeni bir meşruiyet zemini yaratmaya çalışan resmi ideolojinin karşısına birçok yönleriyle henüz nüve halinde olan ve geliştirilmeyi bekleyen üç farklı tutum çıkardı. İkisi İslami, biri laik kanattan çıkan bu pozisyonlardan ilki 1980'ler sonrası tüm dünyadaki "kimliklere dönüş" rüzgârlarından ve çevre ülkelerdeki fundamentalist İslami akımlardan etkilenen siyasal İslamdır. Hem kültürel hem ideolojik alanda kopuşu savunan siyasal İslamın belirginleşen üç özelliği mevcuttur. 1) Ana metinlere dönen katıksız, "saf" bir İslam tahayyülü içinde, dinin gelenekten tamamen koparılması ve böylece kültürün dinle özdeşleştirilmesi. 2) Hem evrensel bir cihad mantığı içinde, hem de günümüzün somut çatışmaları çerçevesinde Batı medeniyetine ve Batının belirlemiş olduğu moderniteye karşı çıkarak; dinin günlük hayatın her noktasına nüfuz etmesini ve bizatihi bir yaşam biçimi olmasının savunulması. 3) Etkileme ve siyaset yapma sürecinde, insanlığın evrensel birikimini ikincil hale getirerek, yayılmacı ve standardize edici bir yaklaşımın benimsenmesi. Böylece bir yönüyle siyasal İslamın ikinci sorunu ise kültürel kopuşla ilgilidir. Geleneğin sıradanlaştırılması ve önemsizleştirilmesi bir yandan top-

lumla olan bağı zayıflatmakta; öte yandan dine kapsayıcılık atfedilmesi siyasal İslamı bir kez daha resmi ideoloji ile aynı tarafa yerleştirmektedir. Çünkü her ikisi de toplumsal kültürü arka plana atan, ve siyasetlerine dinin gücü ve konumu açısından anlam veren yaklaşımlardır.

Kültürel ve ideolojik süreklilik açısından ikinci ana tavır, örneğini Fethullahçıların sergilediği zihniyetten türemektedir. Bu yaklaşım, resmi ideoloji ile aynı safta devletçiliğe ve milliyetçiliğe sahip çıkmakta, ancak öte yandan İslamiyeti, geleneğin içine nüfuz ettiği ve gelenekçe taşındığı oranda ve biçimi ile benimsemektedir. Bunun sonucu olarak karşımıza, "sanki Osmanlı düzeni hiç bitmemiş gibi" davranabilen; öte yandan günümüz dünyasının teleflerine cevap vermeye çalışan bir yaklaşım bulunmaktadır. Hem teknoloji hem de örgütlenme bağlamında "Modern" ve uzlaşmacı olan Fethullahçılar; bugün vakıflar vasıtasıyla eğitime, sağlığa el atmakta ve toplumu sahiplenirken onu aynı zamanda kalıcı bir "Nizam-ı Aleme" oturtmaya çalışmaktadırlar. Bu bakış, dinsel anlam dünyasının içinde kalsa da ana referans kaynağı olarak geleneği, günlük yaşamı, hatta dindar insani duyguları kullanmaktadır. Ne var ki bu yaklaşım da, resmi ideoloji ile ortak alana sahip olduğu ölçüde çelişki içermektedir. İdeolojik sürekliliğe sahip çıkılması Fethullahçıları tutucu bir pozisyona sürüklemekte vemodernite (dolayısıyla toplumu geleceğe taşıma) iddiasını zedelemektedir. Çünkü günümüzün "modernitesi" giderek devletçi ve milliyetçi konumların sürükleyiciliğine olanak tanımaktadır. Öte yandan gelenek anlamında kültürel sürekliliğin savunulması resmi ideolojiye ters düşmekte, ve Türkiye'de resmi ideolojinin yerleşikliği ikinci bir çelişki yaratmaktadır. Resmi ideolojide kültürün din olarak algılanması ve reddedilmesi ile devletçilik (laiklik anlayışının gösterdiği gibi) o denli içiçe ve tamamlayıcıdır ki; devletçi bir yaklaşım altında geleneğin ön plana çıkartılması neredeyse imkânsız hale gelmektedir. Bu nedenle, resmi ideolojiye cezbedildikleri ve siyasete girdikleri oranda Fethullahçıların geleneği temsil yetenekleri ve dolayısıyla toplumsal yapıyı etkileme potansiyelleri düşecektir.

İki İslami yaklaşımı karşılaştırdığımızda ise, aralarındaki çatışmanın resmi ideoloji ile olana kıyasla çok daha derin olma potansiyeli taşıdığını görüyoruz. Söz konusu anlayışlar hem kültürel hem de ideolojik süreklilik/kopuş açısından uzlaşmaz bir tutum içindeler. Ne kültürün, ne devletçiliğin, ne de Batı dünyasının algılanmasında ve yorumlanmasında anlaşamadıkları gibi; geleceğe ilişkin toplumsal hayalleri ve buna ulaşma yolları tamamen farklıdır.

Ele aldığımız süreklilikler açısından resmi ideoloji dışındaki son pozisyonu ise Türkiye'nin demokratları temsil etmektedir. Resmi ideolojinin kültürel kopuş/ideolojik sürekliliğine karşı demokrat yaklaşım tam tersini, kültürel süreklilik/ideolojik kopuşu savunmaktadır. Kültürü, geleneği ön plana alarak algılayan bu tavır; toplumun yönetilmesine ilişkin ise hem "devletçi" olmayan bir devlet; hem de savunmacı ve manipüle edici olmayan bir milliyetçilik anlayışına dayanmaktadır. Böyle bakıldığında, demokratların siyasal İslamcılar ve Fethullahçılarla olan "yakın" yönleri, resmi ideoloji ile olana oranla daha fazladır. Her ikisi de laikliği savunmasına karşın, laikliğin anlaşılması ve içinin doldurulmasındaki büyük farklılık resmi ideoloji ile demokratları birbirinden kesin çizgilerle ayırmaktadır. Çünkü laiklik tanımı, sadece topluma nasıl davranılması gerektiğine değil; toplumun ne olduğu, nasıl davranması gerektiği, bu konuda kimin söz sahibi olması gerektiğine ilişkindir.

Bugün resmi ideoloji olarak tanımladığımız tavır, tarihsel süreç içinde ideolojik olarak şekillenmiş ve toplumu yönetme yetkisini elinde tutmuştur. Dolayısıyla fazlasıyla "reeldir" ve herhangi bir farklı ideolojik konumun sanki resmi ideoloji yokmuş gibi dav-

ranması mümkün değildir. Bu nedenle İslami kesimin içinden çıkan her iki pozisyon da uzun vadede taşınabilir gözükmemektedir. Siyasal İslam resmi ideolojiyi yıkmak istemektedir, ama bu iş topluma ve geleneğe dayanılmadan yapılamaz. Öte yandan Fethullahçılar ise geleneği daim kılmak istemektedir; ama bu iş de resmi ideolojinin kanatları altında yapılamaz çünkü o geleneği kökünden kopartan bizzat resmi ideolojinin kendisidir. Her iki İslami görüş de açıkça veya zımnen devletçiliği referans almaktadır. Birincisi farklı bir şeyi "devletçi" bir biçimde savunmakta; ikincisi ise devletçiliği farklı bir şekilde savunmuş olmaktadır. Bugün resmi ideolojiye karşı çıkmak ve toplumdan (gelenekten) güç almak tek ve aynı olgunun iki farklı yüzüdür. Çünkü resmi ideoloji dayanağını, geleneği dışlayabilme ve böylece toplumu devletin rehberliğine mahkum etme gücünden almaktadır. Gelenek ise toplumun bugün içerdiğinin dışında nostaljik bir hayal değildir. Toplum tarafından içerildiği miktarda ve biçimde vardır. Dolayısıyla demokrat tavır kendi meşruiyetini toplumda ararken aynı zamanda geleneğe de sahip çıkmaktadır. Öte yandan aynı sahiplenme, ideolojik sürekliliğin, yani bir devlet/toplum ilişkisi zihniyeti olarak devletçiliğin reddi demektir. Bunun dışında hiçbir siyasi/ideolojik pozisyonun uzun vadede Türkiye'deki toplumsal dinamizmi bir bütün olarak taşıyabilmesi ve uygulanabilir çözümler üretebilmesi mümkün değildir. Çünkü toplum bizim istediğimiz veya doğru bulduğumuz değil, tüm bireysel ve grupsal iradelerin dışında "kendi bildiği gibi" gelişecektir. Bu dinamiğin önünün kapanması, daha nice toplumsal ve siyasi krizlere yol açmaya gebedir. Dinamiğin önünün açılması ise, hem devletin engelleyici gücünün kaldırılması, yani ideolojik sürekliliğin kırılması; hem de toplumun kendi kişiliğini korkusuzca yaşaması, yani kültürel sürekliliğin yeniden kurulması ve yaşatılması demektir.

ALTHUSSER'İ OKUMAK

Sinan Özbek

"Para rezervlerin rezervi. Marx, bunu kendinden önceki ve çağdaşı birçok düşünürle birlikte oldukça net bir şekilde gösterdi. Hiç kuşkusuz bunların en keskini Locke'tu. Para, Locke açısından çürümeyen biricik maldır."[1]

Althusser, Locke'un bu saptamasını bilincinin derinliklerinde duyumsayarak olumladığında, Nazilerin tutsağı olarak geçirdiği yılları anımsamaktadır. Bu yıllarda Althusser, bütün bir günün yorgunluğunu akşamları dağıtılan ekmek ve sucukla biraz olsun hafifletmek varken, yarın aç kalacağının korkusuyla yaşamaktadır. Aç kalma korkusunun gerçek yaşamdaki karşılığı ise düşünürün, günlük tahininden özenle artırdığı ve yine özenle saman yatağının altında sakladığı yiyecek parçalarıdır. Althusser, barakasını değiştirmek zorunda kaldığında, bir fındık faresinin becerisiyle biriktirdiği ve herkese karşı korumayı başardığı stokunun, ayrımına varacaktır. Ne varki bu yiyecek stoku, çürümüş kocaman bir yığından oluşmaktadır. Kuşkusuz bu çürümüş stok, filozofun bilincinde yeni bir sorgulama alanı açacaktır: Althusser, korkunç bir stokçudur. Her ne kadar Althusser, kişiliğinin bu yanını sorgulama sınırları içine almışsa da, ömrünün son yıllarında ne müthiş bir stokçu olduğunun biraz daha kendinden nefret etmesine yol açan bilinciyle sarsılmaktadır. Althusser'in evi kaçınılamayan bir biriktirme duygusuyla, ekmek, bisküvi, şeker, çikolata, sayısı yüz çifti aşan ayakkabı ve düşünülebilecek hemen her şeyin deposu haline gelmiştir. "Çürümeyen tek yatırım para" da güvenli bir köşede "zor günleri" beklemektedir. Hiç kuşkusuz bu stokçu karakter en çarpıcı yansımasını, karşı cinsle olan ilişkide dışlaştıracaktır. "Sonraları kendime arkadaş ve kadınlardan oluşan bir stok yarattım"[2]

(1) Louis Althusser, *Die Zukunft hat Zeit. Die Tatsachen Zwei autobiographische Texte*, S. Fischer Verlag. 1993, sayfa 123.
(2) *A.g.e.*, sayfa 123.

Stokçu karakter, Althusser'in Nazi toplama kampındaki yaşamına yönelik derinleşmesiyle, yoğunlaşmasıyla saptadığı tek olgu değildir. Alhusser tutsaklık yıllarını şöyle değerlendiriyor, "Savaş tutsaklığı yıllarımda ben; olgun, en azından aileden kurtulmuş insanın olgunluğunu buldum. Çünkü yetişkin ve özgür oldum."(3) Bu dilegetirim, Althusser'in felsefi ve politik görüşleri göz önünde tutulduğunda, kuşkusuz daha da çarpıcı oluyor. Althusser'in tutsaklık içindeki özgürlüğünü anlayabilmek, O'nun felsefesiyle doğrudan bir ilişki içinde olmakla olanaklıdır. Bilindiği gibi Althusser'in felsefesinde kurumlar, giderek önem kazanan bir alan oluşturur. O'nun felsefesinin son dönemlerindeki temel sorunsalı, "İnsan, aynı zamanda içinde yaşadığı bir çevrenin kurumun dışına nasıl çıkabilir" sorusu olmuştur. Yine anımsanacağı gibi Althusser, devlet aygıtının yanına bir de Devletin İdeolojik Aygıtları (DİA) kavramlaştırmasını eklemektedir. DİA'lar; devletin baskı aygıtlarının açık bir zor kullanarak işlemesine karşın, ideoloji kullanarak işlemektedirler. Althusser'e göre DİA'larda gerçekleşen, bütün çelişkilerine karşın egemen sınıfın ideolojisidir. DİA'ların asıl işlevi, var olan toplumun devamını sağlamaktır. Yani üretim ilişkilerinin yeniden üretimini. Althusser, kapitalist toplumlarda aile DİA'sını öğretimsel DİA ile birlikte başat DİA olarak ele alır.

Bence Althusser'in DİA'lar öğretisi önemli oranda, Gramsci'nin sivil toplum kavramlaştırmasının etkisiyle belirlenmiştir. Gramsci'nin sivil toplum başlığı altında çözümlediği sorunsalların bir kısmı, Althusser tarafından, DİA'lar kavramlaştırması ile ele alınmıştır. Anımsanacağı gibi Gramsci; herhangi bir sınıfın sivil toplumu kendi kontrolü altına almadan, egemen sınıf olamayacağını yazıyordu. Tıpkı bunun gibi Althusser de bir sınıfın egemenliğinin güvence altına alınmış olmasını, DİA'lar üzerindeki belirleyicilikle doğru orantılı olarak görmektedir. Bununla birlikte DİA'lar öğretisinin şekillenmesinde, başka bir boyut da önemli rol oynamış gibidir. Althusser'in kurumları gözlemlemesi ve özellikle içinde yaşadığı kurumlar dolayımıyla edindiği deneyimler, DİA'lar kavramlaştırmasının oluşmasında doğrudan bir etkiye sahiptir. Soruna böyle bakmak, Althusser'in DİA'lar öğretisinin en noksansız şekilde kavranmasının, iki boyutlu bir çabayla olanaklı olduğunu söylemektir: DİA'lar; bir yandan Gramscigil sivil toplum anlayışının, diğer yandan ise bu kuramsal arka plana dayanarak, kurumlar üzerinde amprik bir derinleşmeyle en eksiksiz şekilde kavranabilir. Althusser'in doğrudan somut gündelik yaşamdan felsefe alanına yükseltiği gözlemler ise, bu amprik incelemenin yerini tutacak niteliktedir. Üstelik Althusser'in amprik çözümlemeleri, DİA'lar öğretisinin şekillenmesinde doğrudan bir yer tuttuğundan yapılabilecek yeni gözlemlerden çok daha çarpıcıdır. Doğaldır ki Althusser'in otobiyografisinin yayımlanmasından önceki araştırmalar, düşünürün deneyimlerinin yine kendi felsefesi üzerindeki etkisini görememiştir. Kuşkusuz her filozof için deneyimler önemli bir alan oluşturur, ancak Althusser açısından bu çok daha belirgindir. Özellikle aile DİA'sını Althusser'in biyografisinden öğelerle yeniden ele almak, DİA'lar kuramına çarpıcı bir canlılık kazandıracak gibidir.

Yukarda Althusser'in stokçuluğa yol açan korkusundan söz edildi, bu filozofun tek korkusu değildir. Althusser'in yaşamı, bir korkular çemberi içinde geçmektedir. Filozofu depresyona sürükleyen korkulardan biri de Marx felsefesiyle ilişkili kitaplarının okunmasıdır. Çünkü bu aslında, Althusser'in sadece Marx'ın birkaç gençlik eserini okuduğunu ortaya çıkarabilecektir. Althusser'in kendisinin de defalarca vurguladığı gibi en büyük korkusu, karşı cinstir. (Değil mi ki aile "normalde" iki karşı cinsle oluşturulmaktadır.) Bütün bu korkulara karşın Althusser'in, felsefe tarihinin en cesur düşünürlerinden biri olduğunu söylemek çelişki olarak görülmemelidir. Althusser, orjinal ismi *L'avenir dure longtemps suivi de les faitis* olan ve Almancaya *Die Zukunft hat Zeit. Die Tatsachen*

(3) *A.g.e.*, sayfa 121-122.

(Geleceğin Zamanı Var, Olgular) başlığıyla çevrilen otobiyografisinde hiçbir otosansüre yer vermeden konuşmaktadır. Rousseau'nun itiraflarını bir kenara bırakırsak, felsefe tarihinde kaç büyük düşünür bunu başarabilmiştir?

Aile olgusunun; Althusser'in yaşamında nasıl bir anlam taşıdığını ve giderek ailenin bir DİA olarak tanımlanmasının hangi biyografik köklere sahip olduğunu göstermek için iki örnek alacağım. İlk olarak Althusser'in içinde büyüdüğü aileden söz etmek gerekir. Daha doğrusu Althusser'in annesinden söz açmak gerekir. Çünkü kendisini işlerine adamış baba ve hastalıklı kız kardeş, Althusser'in yaşamında çok özel bir yer tutmamaktadır. Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* adlı kitabında bireylerin her zaman ve daha doğmadan önce özne olduğunu vurgulamaktaydı. Doğması beklenilen çocuk, yeri hiçbir başka kişi tarafından doldurumayacak olan ve de babanın adını taşıyacak olan bir öznedir. Dünyaya gelmesi beklenen çocuk için aile ideolojisi içinde törensel hazırlıklar başlamıştır bile. Dahası aile, doğmamış çocuğun cinselliğine ilişkin belirlemeleri de başlatmıştır. Böylesine süregelen tören ortamında düşünüre yakıştırılan isim, Louis olmuştur. Louis ismi, düşünürün bütün ömrü boyunca barışamadığı, ısınamadığı bir adlandırmadır. Althusser, "Bir uçak içinde ölü bulunan" ve Althusser'in annesinin ömrü boyunca sevdiği tek erkek olan amcasının ismini taşımaktadır. Bu isim, düşünürün kendini bağımsız bir birey olarak tanımlayabilmesinin önündeki engellerden biri olmuştur. "Bir ölünün ismi"ni taşımanın yarattığı özdeşleşememe duygusu bir kenara bırakılsa da Althusser, annesiyle olan ilişkisinde bir soru işaretini hep taşımıştır. Althusser, annesinin bedensel yakınlığını müstehcenlik sınırlarını aşmış olarak görmekte, düşüncesinin sınırlarına ensest olgusunu almaktadır. Dahası Althusser, annesinin yakınlaşmalarını bir tür "tecavüz, kastrasyon" olarak adlandırmaktadır. Biraz düşüncemizi özgür bıraksak, genç Althusser'in, annesinin kendisine dokunmalarında bir kuşkuyu sürekli yaşadığını söylemek olanaklıdır: Okşanan beden ben olan Louis'in mi yoksa âşık olunan amca Louis'in bedeni midir? Böylesine bir kuşkuya sahip olmak, Althusser'in belki de temel ruhsal sorunlarından biri olan "var olamama"nın arka planlarından biri olsa gerektir.

Althusser'in bütün ruhsal yaşamını belirleyen annesi olmuştur. Hiç kuşkusuz yukarda değinilen korkuların şekillenmesi de annenin bir mirasıdır. Kendisini hiçbir şekilde sorgulamayı becerememiş anne, akla gelebilecek her türlü korkunun belirlenimi altında yaşamaktadır. Althusser de sınırları annenin korkuları tarafından belirlenmiş bir çevre içinde devinebilmektedir. Althusser, bu sınırlarla yüz yüze geldiği her anda, annesi tarafından derhal geri çekilmektedir. Üstelik genç Althusser, annenin isteklerini yerine getirmeyi bir inanmışın erdemi gibi yaşamaktadır. Althusser'i bu şekilde davranmaya iten temel güdü, annenin sevgisini alabilme çabasıdır. Kuşkusuz annenin korkularıyla sınırlanmış bir dünyanın dışına çıkma, gençlik yıllarıyla gelmesi beklenen farklılaşmadır. Althusser açısından bu da söz konusu edilemez. Annenin bu baskın/baskıcı tarzı en çarpıcı haliyle Althusser'in ilk büyük aşkında gözlenebilir.

Genç Althusser'in bir kadında neleri güzel bulduğu, karşı cinse olan beğenisi bir kamp ateşinin ışığı altında tanıdığı siyah saçlı kızla şekillenmiştir. Althusser'in vücut ölçülerini olağanüstü güzel bulduğu bu kız, en yakın arkadaşının sevgilisidir. Althusser, uzun bir süre bu etkiden kurtulamayıp genç kıza sanki kendi sevgilisiymiş gibi davranacaktır. İşte Althusser'in annesiyle geçirdiği bir tatilde tanıdığı Simone da bütün bu güzellik tanımıyla örtüşen genç kadındır. Simone minyonluğuyla daha da kusursuzlaşan bir güzelliktir. Simone'a yüzme öğretirken, ıslak bedendeki kumları temizlerken yaşanan dokunmalar dahası ilk kez görünen çıplak kadın vücudu, Althusser'in zaten gü-

zellik idealiyle tam bir uyum içinde olan bu genç kadına sıkıca âşık olmasını sağlamıştır. Althusser'in Simone'u adım adım izlediğini algılamakta gecikmeyen anne, uyarısını yapmakta da gecikmez: "Sen on sekiz yaşındasın, Simone ise on dokuz, yaş farkından dolayı ikinizin arasında bir şey olması düşünülemez, çünkü bu ahlaksızlıktır... Aslında sen aşkı duyumsamak için oldukça küçüksün."[4] Bu uyarının Althusser üzerindeki etkisi, Simone'un etkisiyle karşılaştırılamayacak kadar siliktir. Althusser, bütün bir duygu dünyasını kuşatmış bu genç kadını görmek için sabırsızlanmaktadır. Simone'un plajda olduğunu bilen Althusser, onunla buluşma hazırlığını tamamlamıştır. Bu da annenin dikkatinden kaçmaz, bisikletini Simone'un bulunduğu yöne doğrultmuş genç Althusser, annesinin "Nereye gidiyorsun" sorusuna hiç duraksamadan yanıt verir: Ancak yanıt, Simone'un bulunduğu yönün tam aksine işaret etmektedir. Hiçbir direnç gösteremeyen Althusser, şiddetle pedalları Sinone'a ters doğrultuda çevirirken, dinmek bilmeyen bir ağlama krizi içindedir. Annenin oldukça soğukkanlı, bir hamleyle otoriter bir biçimle kesip attığı bu "ilişki" Althusser açısından unutulur gibi değildir. " Ama bu kızın güzelliği ve vücudu yaşamımı damgaladı. Söylüyorum ve daha sonra insanlar bunu anlayacak: Bütün yaşamımı."[5] Simone, Althusser'in bütün bir ömrünü damgalayan güzelliğin somutlaşmış halidir.

Althusser'in otobiyografisinde aile DİA'sı ilişkisiyle anılması gereken ikinci isim hiç kuşkusuz Hélène'dir. Hélène, Althusser'in 1946'da tanıştığı, sevdiği, birlikte yaşadığı, evlendiği ve daha sonra da 1980'de boğarak öldürdüğü karısıdır. Bu ilişki Althusser'in 1946'dan itibaren bütün yaşamına damgasını vurmuştur. Althusser'in "Simone"un çekiminden kaçamadığı anımsanırsa, Hélène O'nun güzellik idealiyle uyum içinde olmadığı ortaya çıkar. Althusser'in yaşamını karşı cinsin üç üyesi belirlemiştir: Anne, ideal güzel ve Hélène.

Hélène, Rusya göçmeni bir Yahudi ailenin kızıdır. Yaşamı oldukça sert koşullarda geçmiştir. Kanserli babasının acı çekmesini engellemek için, ona yüksek dozda morfin şırınga ettiğinde, on bir yaşındadır. Hélène on üç yaşındayken, bu kez kansere yakalanan annesine yüksek dozda morfin şırınga etmek zorunda kalacaktır. "Annesini de öldüren bu korkunç kız" ona morfinleri sağlayan doktorun cinsel saldırısını aynı yıllarda yaşayacaktır. Yine aynı Hélène, daha Althusser'in silik bir kişilik olduğu yıllarda, sadece kendi çabalarıyla tanınan görece önemli bir isim olmayı başarmıştır. Althusser'den sekiz yaş büyük olan Hélène, edebiyat ve tarih öğrenimi görmüştür. 1934/1938 yıllarında daha 24 yaşındayken, Jean Ronoir'ın asistanı olarak çalışır. Politik etkinliğini aralıksız sürdürmüş olan Hélène'in, Fransa'nın Alman işgalinde olduğu yıllarda partisiyle bağlantısı kopar. Yine de işgalci Nazilere karşı direniş hareketinin (Resistance) içinde etkindir. Bu yılları, direnişi anlatan romanı *Passe Simple* kayıp olmuştur. Althusser'in de altını çizerek vurguladığı gibi Hélène, bütün bir ömrü boyunca işçi hareketine inanmıştır. Politik etkinliğinin merkezinde hep işçi hareketi olmuştur. Üyesi olduğu partiyle bağları Stalin'i eleştirmekle kopmuş, etkinliğini sendikalar içinde sürdürmüştür. Kuşkusuz Hélène, Althusser'in düşüncelerini ilk tartıştığı insan olmakla yine Althusser'in politik görüşlerinin ve felsefesinin şekillenmesinde önemli bir yer tutar. Ancak Althusser, şimdiye kadar iddia edilenin aksine partili politik etkinliğe Hélène'in etkisiyle başlamadığını belirtir. Althusser'in partili politikaya başlamasını tutsaklık yıllarında tanıdığı Pierre Courreges sağlamıştır. Öte yandan klasik şemanın tersine Althusser'in Marx'a giden yolu Hegel dolayımıyla değil, Machiavelli, Montesquieu ve Spinoza dolayımıyla olmuştur.

Althusser, Hélène ile olan ilişkisi annesiyle olan ilişkisiyle benzerlikler taşır. Alt-

(4 *A.g.e.*, sayfa 102.
(5) *A.g.e.*, sayfa 101.

husser'in, Hélène ile birlikte yaşaması, evlenmesi yine filozofun kendi inisiyatifiyle belirleyemediği bir süreçtir. Althusser, Hélène ile tanışmadan önce ilgisini sürekli sıcak tutmayı başardığı Angeline ile görüşmektedir. Filozof, Angeline ile ilişkide inisiyatifi taşıyan taraftır. Althusser, nedenini kendisine açıklayamadığı bir itimin etkisiyle, Hélène ve Angeline'in tanışmasını istemektedir. Yine Althusser'e göre belki de bu isteğin arka planını; Hélène'in O'nu Angeline ile olası bir ilişki için yüreklendirmesi, Angeline'i O'na yakıştırması belirlemektedir. Ancak tanışma gününde yaşanılanlar, Althusser için tam bir felaketten başka bir şey değildir. Sofokles üzerine süren tartışma, temel olarak iki kadın arasında geçmektedir. Althusser, tartışmayı köşesinden izlemektedir. Angeline'in çok da köklü olmayan yaklaşımı, Hélène tarafından kabul görmemektedir. Hélène'in temellendirmeleri Althusser'in de katılacağı türden düşüncelerdir. Angeline'nin bu temellendirmelere karşı çıkması, Hélène'nin oldukça saldırgan bir biçimde tartışmayı noktalamasına yol açar. Althusser, gözyaşları içinde uzaklaşan Angeline'yi bir daha görmeyecektir. Althusser için bu tanışma, "Hélène, bu andan sonra yaşamıma girdi, güçle, ama bana yönelmiş bir güçle değil"[6] dile getirimiyle somut karşılığını bulacaktır. Hélène, tıpkı yıllar önce annenin, Simone ile olan arkadaşlığı kesip atmasını andıran bir yöntemle Althusser'in yaşamına girmiştir. Aynı Hélène, bir gün sonra Althusser'le birlikte olacaktır. Bu, Althusser'in otuz yaşında olmakla birlikte yaşadığı ilk ilişkidir. Takip eden günde Althusser, Hélène'i arayarak bir kez daha onunla yatmayacağını söylese de artık çok geçtir. İçinde giderek büyüyen korku, Althuser'in şiddetli bir depresyonla aylarca bir klinikte yaşamasını getirecektir.

Hélène ile olan ilişkisinde Althusser, Simone'un siyah saçlarını, kusursuz bedenini değil, hummalı bir tartışma ortamı ve garip bir sevgi bulmuştur. Althusser–Hélène ilişkisinin temel dinamiği; şiddetli bir tartışma ortamının sürüp gitmesi, özellikle çocukluk döneminde köklerini bulan psikolojik sorunların belirleyiciliği olmuştur. Hem Althusser hem de Hélène açısından içinden gelinen ailelerin yüklediği tinsel özellikler, daha doğru bir dile getirimle sorunlar, ilişkinin tutkalını oluşturmuştur. Althusser, Hélène'i hiçbir zaman sahip olmadığı bir anne ve baba konumuna yerleştirmiştir. Hélène ise bunu bilmekle birlikte, sürekli Althusser'i yetişkin bir erkek olarak görme isteği içindedir. (Anne rolünü bir kez daha güçlendiren bir istek.) Kuşkusuz Althusser'in "Simone"u sürekli aramakta oluşu, Hélène ile olan tartışmalarda bir boyut açmaktadır. Dahası Althusser, bu yaşanmamış "ilişki"nin basıncının yaratığı devinimle Hélène'in gözü önünde, başka kadınlarla olağanüstü bir yakınlık içine girmektedir. Hélène, bu sarsıntılı ilişkide Althusser'i terk etmeyi, intiharı düşünmüş ve Althusser tarafından öldürülmeyi önerebilmiştir. Althusser'in Hélène'i sevdiğine kuşku yoktur ama bu sevgi klasik tanımlarla anlaşılabilecek bir ilişki olmanın çok ötesindedir. Althusser'in şu dile getirimi, bu sevgi hakkında oldukça yoğun bir fikir verse gerektir: "Kuşkusuz beni en fazla etkileyen onun elleriydi... Eller; oldukça yaşlı bir kadının, bir dilencinin umutsuz ve çaresiz elleri... Elleri yüreğimi parçalıyordu: Avuçlarına ne kadar çok acı yazılmıştı. Sıklıkla elleri için, yine onun ellerinde ağladım. Hiçbir zaman niye ağladığımı bilmedi, bunu ona hiçbir zaman söylemedim. Bununla onu üzmekten korktum."[7] Bütün bu yaşamöyküsünden aktarılan öğeler; Althusser'in aileyi, kapitalist toplumsal yapılarda öğretimle birlikte en belirleyici DİA'lar olarak tanımlamasında yoğun bir etki yapmış olsa gerektir. "Evet, korkunç diyorum beni duyuyor musun Gramsci? Aile; bir ulus, bir devlet içinde var olan en korkunç, en dehşetli ve en tüyler ürpertici DİA'dır."[8] Sözü, böylesine bir

(6) *A.g.e.*, sayfa 144.
(7) *A.g.e.*, sayfa 183.
(8) *A.g.e.*, sayfa 122.

yaşamöyküsüyle çok daha çarpıcı bir anlam ve anlaşılırlık kazanıyor. Althusser'in aileyi bir DİA olarak ele almış olması, yine Althusser'e getirilen eleştirilerin en önde geleni olmuştur.Bu eleştirilerden biraz olsun etkilenme yerine Althusser, biyografisini yazmaya başlamakla birlikte ailenin DİA ve DİA'ların en korkuncu olduğuna daha köklü bir şekilde karar vermiştir. Althusser, bununla kalmayıp, insanlığın bütünü için Darwin, Galilei ve Freud'un açtığı alanlar kadar sarsıcı bir yer tuttuğunu bildirmektedir. "İnsanlığın üç büyük narsist yarasına (bunlar, Galilei, Darwin ve bilinçaltı yarasıdır) özel bir dördüncü ekleme yapılmalı mıdır? Bir dördüncü ki bunlardan çok daha önemlidir, çünkü bunun üzerindeki örtünün kaldırılmasını kesinlikle hiç kimse istemiyor. (Aile, her zaman kutsal olanın yeri olmuştur, yani aile gücün ve dinin alanıdır.) Karşı durulamayan aile gerçekliği Devletin İdeolojik Aygıtı olarak kendini dışlaştırıyor."[9]

Althusser'in biyografisinin psikoloji çevrelerinde bir filozofun ruh çözümlemeleri için kullanılması doğaldır. Ancak bu kitap, felsefeci açısından özellikle aile DİA'sının biyografik bir yeniden anlatımı olarak kavranacaktır. Eğer Althusser'in biyografisi insanlara aile üzerine yeniden düşünme gerekliliğini duyumsatırsa ve insanlar Althusser'in çok "özel" bir aileye sahip olduğunu söyleyerek düşünmeden kaçma kolaylığını seçmez de kendi biyografilerinde biraz olsun yoğunlaşırlarsa, aileyi DİA olarak tanımlasınlar ya da tanımlamasınlar kaçınılmazlıkla bir "korkunçluk" belirlemesinde ortaklaşacaklar. Böylesine bir olabilirlikle; Almanya'da yayımlanan *Konkret* dergisinin yazarları Stefan Ripplinger ve Petra Bail'in Jacues Lacan'ın, "Bir mektup adresine her zaman ulaşır"[10] dile getirimi karşısında Althusser'in, " Bazen mektubun adresine ulaşmadığı da olur" sözüne gönderme yaparak, Althusser'in biyografisini "Adresine varmayan mektup" olarak adlandırmaları boşlukta kalacaktır.

Althusser'in Hélène'i öldürmüş olması yine Almanya'da yayımlanan *Psyche* dergisi'nin Ağustos 1993 sayısında Annelie Wiertz'in detaylı bir şekilde tartıştığı gibi birçok farklı yorumla ele alınmaktadır. Bu yorumların daha uzun bir süre felsefe/psikoloji çevrelerinde sürüp gideceği de bir gerçeklik olarak karşımızda durmakta. Bu tartışmalarda André Green, "Althusser aslında psikanalizcisini öldürme isteğinin yerine, Hélène'yi öldürmei ikâme etti"[11] görüşünü ortaya atmaktadır. Öte yandan ise Mark Lilla, Althusser'in bir çılgın olduğunu ve görüşlerinin ciddiye alınamayacağını savlamaktadır. Kuşkusuz böylesine bir yaklaşım ciddiye alınamayacak uç bir çıkarımdır. Bu yorum çokluğu içinde benim yazdıklarım "Althusser, sevdiği karısı Hélène'i devletin en korkunç ideolojik aygıtından kurtulmak için öldürdü" şeklinde de yorumlanmamalıdır. Burada O'nun, DİA'ların belirlemesinin dışına nasıl çıkılabileceğine ilişkin görüşlerini anımsamak gerekir: Bilindiği gibi Althusser, "Felsefe, sınıf kavgasının teori içinde süren son basamağıdır" saptamasını yapmaktadır. Yine O'na göre, Devletin İdeolojik Aygıtları'ndan özgürleşme ancak ve ancak süregelmekte olan sınıf kavgası içinde bir yer ve rol edinmekle olanaklıdır.

(9) *A.g.e.*, sayfa 122.
(10) Stefan Ripplinger– Petra Bail, *Konkret*, Heft 5. Mai 1994 (Ist es einfach, Althusser zu sein?)
(11) Annelie Wiertz, *Pysche*, Heft 8. August 1993 (Ein gescheiterter Lebesversuch, eine Hoffnung trotz allem. Anmerkungen zu Louis Althusser Autobiographie.)

Sivilizasyon Bir Sözcüğün ve Bir Fikir Öbeğinin Gelişimi(*)

Lucien Febvre

Bir sözcüğün tarihini yazmak, emeğin boşa harcanması değildir kesinlikle. Kısa olsun, uzun olsun, tekdüze olsun renkli olsun, yolculuk her zaman eğitici ve öğreticidir. Ama bütün büyük kültür dillerinde geçmişi, büyük bilginin yemi olmayan on kadar –kesinlikle daha çok değil, genellikle daha az– sözcük vardır. Tarihçinin yemi, evet sözcüğün tam anlamıyla tarihçinin yemi.

Anlamları sözlüklerde az ya da çok açık biçimde belirtilen bu sözcükler insan deneyimlerinin baskısı ve zorlamasıyla sürekli gelişir, deyim yerindeyse katettikleri tarihle şişmiş olarak ulaşırlar bize. Değişmezlikleri kesin biçimde güvenilirlik veriyormuş gibi gözüktüğünden insanların değişmez gibi görmekten hoşlandıkları bu bir grup ana fikirdeki değişmeleri biraz yavaş giden (dil çok hızlı bir kaydedici değildir) bir kesinlikle izleme ve ölçme olanağını yalnızca bu sözcükler verir[1]. Fransızca civilisation (uygarlık, uygarlaşma, uygarlaştırma, sivilizasyon, sivilleşme, sivilleştirme) sözcüğünün tarihini çıkarmak aslında fransız düşüncesinin XVIII. yüzyılın ikinci yarısından günümüze ka-

(*) Lucien Febure, *Civilisation-le mot et l'idée*, 1930.

1) Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki hiçbir yaşlı ya da genç tarihçi bu sözcüklerden biriyle ilgili olarak kendiliklerinden bir çalışma ya da doktora tezi yapmayı düşünmemiştir: İşte modern tarih çalışmalarının eskiden beri içinde bulunduğu maddi değil, manevi örgütsüzlüğü belirgin biçimde gösteren durum. Eski tarih alanında bulunan bu tür monografik çalışmaların ne kadar yararlı ve eğitici olduğu bilinir. Hiç kuşkusuz çok zordur bunları yazmak. Felsefi kültürleri çok güçlü tarihçiler gerekir bu iş için; ender de olsa bulunur böyleleri; hiç yoksa eğer yetiştirmek gerekir.

dar geçirdiği en köklü değişmelerin evrelerini yeniden canlandırmaktır. Ve dolayısıyla da özel bir görüş açısından, parıltısından çok çekiciliği bir devletin sınırlarıyla kısıtlı kalmamış olan bir tarihi bütünlüğü içinde kucaklamak anlamına gelir. Bu gelişmeden çıkan basit taslak belki de dönemlerin daha kesin biçimde tarihlendirilmesine olanak verecektir. En azından şunu bir kez daha gösterecekir: Toplumları döven dalgaların ritmini kesin biçimde düzenleyen ve belirleyen özel bir bilimin ve aynı daire içinde dönen bir bilimin değil, dayanışma ve yardımlaşma içindeki bütün disiplinlerin, bütün bilimlerin gelişmesidir.

I

Sorunu açık seçik biçimde belirleyelim. Birkaç ay önce Sorbonne'da bir tez savunulmuştu; Tupi-Guarani sivilizasyonunun işlendiği bir tezdi bu. Güney Amerika yerlileri olan bu Tupi-Guaraniler babalarımızın "yabanıl" tanımına her bakımdan uymaktaydı. Ama uzun süredir sivilize olmayanların sivilizasyonu diye bir kavram geçerliktedir. Eğer arkeoloji olanak tanısaydı biz bir arkeologun Hunların-yakın zamanlara kadar "sivilizasyonun yıkıcıları" olarak tanımış olduğumuz o Hunların sivilizasyonunu ele aldığını görürdük hiç şaşkınlığa düşmeden.

Bununla birlikte gazetelerimiz, dergilerimiz-ve biz sürekli olarak gelişmelerden, fetihlerden, sivilleşmenin yararlarından söz ediyoruz. Kimi zaman inançla, kimi zaman alaycılıkla, kimi zaman da acıyla. Ama sonuç olarak söz ediyoruz bunlardan. Aynı sözcük iki farklı kavramı belirtmeye yarıyorsa, ne söylenebilir?

Sivilizasyon, birinci durumda, bizim için, yalnızca, bir gözlemcinin, bir insan topluluğunun kollektif yaşamının tüm özelliklerini gözler önüne sermesidir: Maddi yaşam, entelektüel yaşam, ahlaksal yaşam, siyasal yaşam ve-yerine neyin konulabileceğini bilmediğim yanlış ifade sosyal yaşam. Sivilizasyonun "etnografik" anlayışı olarak adlandırılması önerilen şey budur[2]. Ayrıntı üstüne de, incelenen olguların bütünü üstüne de hiçbir değer yargısı içermez. Öte yandan tek tek bireylerin, kişisel tepkileri, tavır ve tutumlarıyla da hiçbir ilgisi yoktur. Her şeyden önce kollektif niteliktedir. İkinci durumda, ve sivilizasyonun ilerlemelerinden, yok oluşlarından, büyüklüklerinden ve zayıflıklarından söz ettiğimizde kafamızda bir değer yargısı vardır. -Bizim sivilizasyonumuzla-ilgili sivilizasyonun kendi içinde büyük ve güzel bir şey olduğunu kavrarız; aynı zamanda daha soylu, daha rahat, ahlaksal ve maddi açıdan en iyisi olan ve vahşilik, barbarlık olmayan, yarım olmayan sivilizasyon. Nihayet ortakları ve yayıcıları, yarar sağlayanları, halka tanıtıcıları olduğumuz bu sivilizasyonun bize bir değer, bir saygınlık, büyük bir onur kazandırdığına inanırız. Çünkü bu sivilizasyon sivilleşmiş toplumların yararlandığı kollektif bir güzelliktir. Ama aynı zamanda da her birimizin kibirli bir tavır içinde sahiplenmek istediği bireysel bir ayrıcalıktır.

Sonuç olarak açık seçik ve mantığa uygun olduğu söylenen bir dilde bugün tek ve aynı sözcük çok farklı, ve neredeyse birbirleriyle çelişen iki farklı kavramı belirtiyor. Bu noktaya nasıl gelinmiştir? Sözcüğün kendi tarihi bu karanlık noktaları nasıl ve ne kadar aydınlatabiliyor?

* * *

Sivilizasyon dile yeni girmiştir. André-Louis Mazzini, 1847 tarihli kitabının *(Özgürlük ve Modern Sivilizasyonla İlişkileri İçindeki İtalya Üstüne)* birinci sayfasında şöyle diyor: "Bu sözcüğü Fransa, yirminci yüzyılın fransız düşüncesi yaratmıştır." Nietzsche'nin

2) A. NİCEPHORO, Les indices numériques de la civilisation et du progrès, Paris, 1921

1888'de Strindberg'e yazdığı ve sözcüğün hiçbir biçimde Almanca olmamasına üzüldüğünü dile getirdiği mektuptan daha öncesine götürüyor bu bizi: "Fransız sivilizasyonundan başka sivilizasyon yoktur. Karşı çıkılamaz buna hiçbir biçimde; kesinlikle doğrudur; zorunlu olarak gerçektir[3]." Bu açıklamalar, göreceğimiz gibi, oldukça önemli bir sorunu ortaya koyarlar ama çözmezler. En azından yadsınamayan bir olgu vardır ortada: *Civilisation* sözcüğünün fransız dilinde yaratılması ve kullanılması yakın dönemlere rastlar. Sözcüğü ilk kez kim kullanmış ya da en azından bastırmıştır? Bilmiyoruz bunu. Bu itiraf kimseyi şaşırtmamalıdır. Donanımımız son derece yetersiz bu konuda-açık konuşalım, dilimize yakın dönemlerde girmiş sözcüklerin tarihi konusunda hiçbir donanımımız yok. *Dictionnaires de l'Académie française* (Fransız Akademisi Sözlükleri) [1694; 1718, 1740, 1762, 1798, 1835, 1878] dışında, Furetière'den *Encyclopédie*'ye ve *Littré*'ye kadar bu temel derlemeleri tamamlayan klasik repertuvarlar dışında; ve nihayet XVIII. yüzyıldaki bazı yararlı ama kısa çalışmalar dışında: Gohin'in *Les Transformations de la langue française de 1710 à 1789* (Fransız Dilinin 1710'dan 1789'a kadar geçirdiği değişimler) [1903] adlı çalışması ya da Max Frey'in *Les Transformations du vocabulaire français à l'époque de la Révolution* (Devrim döneminde Fransız vokabülerindeki değişimler) [1925] adlı yapıtı dışında hiçbir şey yoktur elimizde; ve benim bu yapıtları kısa, özet çalışmalar olarak nitelememin nedeni, bir mecburiyetten başka bir şey değildir; özel sözlüklerimizin sayısı yirmiyi geçmez: Ferdinand Brunot'nun *Histoire de la langue française* (Fransız dilinin tarihi) adlı dev yapıtının, yarar ve zenginliğini çok güçlü bir biçimde göstermiş olduğu gibi, fransız düşüncesinin genel tarihinin en güzel ve en özgün bölümlerinin yazılmasına olanak sağlayacak tek araç olan Montesquieu'nün dilinin, Voltaire, Turgot, Rousseau, Condercet vb.'nin dillerinin sözlükleri yok...

XVIII. yüzyılda ortaya çıkmış bir sözcüğün tarihini yazmak isteyen birinin işi rastlantısal araştırmalara kalmıştır bugün, uçsuz bucaksız bir edebiyatın içinde yararlanabileceği hiçbir indeks ve repertuvar yoktur. Rastlantısal bir sonuç için saatlerce boşuna çalışmak. Bana gelince, olabildiğince yöntemli uzun okumalarım sırasında civilisation sözcüğünün 1766'dan önce basılmış fransızca bir metinde kullanılmış olduğuna rastlamadım.

Bu yeni sözcüğün kullanımının genellikle daha gerilere, Turgot ve onun Sorbonne'daki söylevlerine kadar götürüldüğünü biliyorum. Gohin'in yapıtında *civilisation* sözcüğünün doğum tarihi "1752'ye doğru", referans olarak da "Turgot, II, 674" gösteriliyor[4]. Tek otorite gibi gözüken Schelle yayını değil, Daire ve Dussard yayınıdır söz konusu olan tabii ki; yapıtın iki cildi (Dupont de Nemours yayınına göre düzenlenmiştir) 1844'de *Collection des principaux économistes*'te çıkmıştır. Burada dünya tarihi ve bilimlerin ve sanatların gelişmesi ve gerilemesi üstüne üç yapıttan birinde kullanılmak üzere kâğıt üzerine çiziktirilmiş düşünceler ve kırıntılar yayınlanmış, daha doğrusu II. ciltten (s. 671) kopya edilmiştir. 674. sayfada da şunlar okunur: "Sivilleşmenin başlangıcında gelişmeler hızlı olabilir, ve özellikle de öyle gözükebilir. Ne yazık ki bu sözcük büyük olasılıkla Turgot'ya ait değildir. Sözcüğü çok daha sonraki yıllarda üstadının yapıtlarını yayımlayan Dupont de Nemours kullanmıştır tabii ki[5]. Sözcük Schelle'in doğrudan doğruya el yazılarından kopya ettiği metinde yoktur[6]. Ne 1750 söylevlerinde, ne Ma-

3) Albert COUNSON'un örnek gösterdiği metinler, Qu'est-ce que la civilisation ? (Académie de langue et littérature française yay. Brüksel, 1923). La civilisation, action de la science sur la loi, Paris, Alcan, 1927, say. 187-188.

4) COUNSON, Anılan söylev, s, 11.

5) Schelle'in çok iyi göstermiş olduğu gibi Dupont de Nemours'un böyle alışkanlıkları vardı; Turgot'nun metinlerini yorumlarken ona pek bağlı kalmadı.

6) Bununla birlikte sözcük Oeuvres de Turgot'nun (Turgot'nun Yapıtları) [Paris, Alcan, 1913] birinci cildinin 214. sayfasında ama *İnsan aklının sürekli gelişmesinin felsefi tablosu*'nun başındaki bir özet yazısında da yer alır; bu yazıyı Schelle yazmıştır.

dam de Graffigny'ye Perulu bir kadının Mektupları üstüne yazdığı mektupta ne de Ansiklopedi'nin Etimolojisi (1756) adlı makalede vardır. Tüm bu yapıtlar[7] bizi, Sorbonne başpapazının sözcüğü 1750'lerde kullanmış olduğu sonucuna götürmektedir. Kesinlikle kullanmıyor bu sözcüğü; *civiliser* (sivilleştirmek, uygarlaştırmak) fiilini ve o dönemde kullanımı çok yaygın olan *civilisé* (sivilleşmiş, uygarlaşmış, uygar) ortacını bile kullanmıyor; sürekli *police* (yönetim, örgütlenme) ve *policé* (uygarlaşmış, uygar) sözcüklerini kullanıyor, sözün kısası bir daha hiç görmeyeceği bir sözcüğü yazmış bulunmuş bir kâğıda ve bence çağdaşlarından hiçbiri de on yılı aşkın bir süre içinde kullanmamıştır bu sözcüğü: ne Rousseau Dijon akademisinin ödüllendirdiği *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*'unda (1750), ne Duclos *Considérations sur les moeurs de ce siècle* (1751) adlı yapıtında ne de Helvetius *L'Esprit*'de (1758); daha fazla devam etmeye gerek yok.

* * *

Demek ki ilgilendiğimiz sözcüğe, basılı halde 1766'da rastlıyoruz ancak. Bu tarihte Amsterdam'da Rey'de iki biçimde çıkıyor ortaya-bir dört yapraklı forma ve üç on iki yapraklı forma-merhum Boulanger'nin *L'Antiquité dévoilée par ses usages* adlı yapıtında. On iki yaprak formalı yayının III. cildinde şunu okuyoruz: "Yabanıl bir halk sivilize olduğunda, ona değişmez ve bozulmaz yasalar götürerek sivilleşme eylemine son vermemek gerekir kesinlikle; kendisine götürülen yasalara sürekli bir sivilizasyon gibi bakmasını sağlamak gerekir"[8]. Bu özgün ve zekice ifade italik harflerle basılmıştır. L'Antiquité dévoilée yazarı öldükten sonra yayımlanmış bir yapıttır; yazarı 1759'da ölmüştü. Dolayısıyla en azından birinin Köprüler ve Yollar mühendisi Boulanger'nin el yazısıyla yazılmış metnini basım için tamamladığını hatta yeniden düzenlediğini bilmeseydik sözcüğün ortaya çıkışını bu tarihe kadar götürebilirdik. Ve bu birisi Tanrı katında büyük bir neolojist (aktarma, türetme vb. yollarla bir dile yeni sözcükler sokan kimse) olan Holbach'tır; Holbach daha 1773'te *Système Social* (Toplumsal Sistem) adlı yapıtında şunları yazıyordu: "toplum içinde yaşayan insan elektriklenir"-Holbach'ın bunu söylemesinden iki yıl önce Priestley'in *Elektriğin Tarihi* adlı yapıtı çıkmıştı[9]... Holbach'ın civilisation sözcüğünü *Système Social* adlı yapıtında kullanması çok çarpıcıdır[10]. Ama Boulanger yukarıda anılan cümle dışında hiç kullanmamıştır. Boulanger'nin ölümünden sonra yayımlanmış yapıtı *Recherces sur l'origine du despotisme oriental*'i (1761) dikkatle okudum: seyrek olarak *civilisé* sözcüğü geçiyor burada; ama *civilisation* hiç yok; *police* ve *policés* var tabii ki. Boulanger'de tek bir örneği yok-Holbach'da var. Her halükarda, önemli olan, sözcüğün 1766'da kullanılmış olduğuna ilişkin bir örnek bulunması elimizde. Bunun ilk örnek olduğunu söylemiyorum ve diliyorum ki başka araştırmacılar bu mütevazı şöhreti Bolunger-ya da Holbach'ın elinden alsınlar.

Sözcük yabancı kalmıyor. 1765-1775 arasında kullanımı yavaş yavaş yaygınlaşıyor. 1767'de rahip Baudeau *Ephémérides du citoyen*[11] adlı yapıtında kullanıyor sözcüğü, ve şunları söylüyor bu yapıtında "Toprak mülkiyeti en yetkin sivilizasyona erişme yolunda çok önemli bir adımdır"; kısa süre sonra 1771'de *Première İntroduction à la philosophie éco-*

7) Oeuvres de Turgot'un (éd. Schelle) birinci cildinde toplanmıştır.

8) VI. kitap, II. böl. s. 404-405, üçüncü cilt.

9) Bkz. Système Social, Londra, 1773. XVI. böl. s.204. *L'histoire de l'électricité* Paris'te basılmıştır, 1771.

10) Bkz. böl. XVI. s. 210: "Sivilizasyon halkların yaşamını tamamlar ve onlara yol gösteren önderler yüzyılların ürünü olabilir ancak." Aynı yapıtta, *civiliser* (sivilleştirmek, uygarlaştırmak), *civilisé* (uygarlaşmış, sivilleşmiş) yaygın anlamlarıyla kullanılmıştır; *Système de la nature* (1770) adlı yapıtta da *civilisation* (uygarlık, uygarlaştırma, uygarlaşma, sivilizasyon, sivilleştirme, sivilleşme) sözcüğüne rastlamadım.

11) Şubat 1767, s.82. WEULERSSE tarafından aktarılmıştır, *Les Physiocrates*, II, 139

nomique ou Analyse des Etats policés[12] adlı yapıtında gene kullanıyor sözcüğü. Raynal'in *L'Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* (1770) adlı yapıtında da görüyoruz; XIX. kitapta bir çok kez kullanıyor bu yeni sözcüğü[13]. Diderot ise 1773-74'de *Réfutation suivie de l'ouvrage d'Helvetius intitulé "l'Homme"*[14] adlı yapıtında kullanıyor. Gene de her yanda rastlanmıyor sözcüğe. Jean de Chastellux *De la félicité publique* ve birinci cildi 1772'de Amsterdam'da çıkan *Considérations sur le sort des hommes dans les différentes époques de l'Histoire* adlı çalışmalarında sık sık *police* sözcüğünü kullanmasına karşılık *civilisation*u hiç kullanmıyor görüldüğü kadarıyla[15]. Özleştirmeci yazar Buffon fiil ve ortacı kullanmakla birlikte *Epoques de la nature* (1774-79) adlı yapıtında adı hiç bilmiyormuş gibi gözüküyor. Bu sözcüğün görülebileceğinin sanıldığı Antoine-Yves Goguet'nin *De l'origine des loix, des arts et des sciences et de leurs progrès chez les anciens peuples* (1778) adlı yapıtında da yok sözcük. Buna karşılık Démeunier *Esprit des usages et des coutumes des différents peuples* (1776) adlı kitabında "sivilizasyonun gelişmeleri" nden (progrès de la civilisation)[16] söz ediyor ve sözcük biraz daha sıkça gözükmeye başlıyor. Ve Devrim yaklaşırken de zaferini ilan ediyor[17]. 1798'de ilk kez o zamana kadar hiç tanımadığı *Dictionnaire de l'Académie*'nin (Akademi Sözlüğü) kapılarını zorluyor; *Encyclopédie*'yi hatta *Encyclopédie méthodique*'i de tanımamaktadır[18]; yalnızca *Trévoux Sözlüğü* yer veriyordu sözcüğe, ama hukukçular takımının kullandığı eski anlamıyla almıştı: "Civilisation, hukuk terimi. Bir ceza davasını hukuk davasına dönüştüren karar[19]."

12) VI. böl. 6. yazı (*Coll. des Economistes*, s. 817): "Avrupa sivilizasyonunun bugün içinde bulunduğu durumda".

13) Bkz. 1781 Cenevre baskısı, cilt X, kitap XIX, s. 27: " Bir imparatorluğun bağımsızlaşması ya da başka bir ad altında ayrı şey demek olan sivilleşmesi, sivilize olması, uzun süren, zor bir çaba ister...Devletlerin sivilleşmesi hükümdarların bilgeliğinden çok koşulların sonucu olmuştur." Bkz. Rusya'yla ilgili olarak 28. say. "Bu bölgedeki ortam sivilleşmeye, yeterince elverişli midir?" S. 29: "Adalet olmadan sivilleşme olabilir mi diye sormamız gerekir". Gene bkz. cilt I, s.60: " Sivilizasyonun gelişmesini geciktiren gizemli bir sır".

14) Ed. Tourneaux, cilt II, s. 431: "Gene ayrı biçimde inanıyorum ki sivilleşmede genel olarak insanın mutluluğuna daha uygun düşen bir anlam var."

15) Doğal olarak *civilisé* ve *civiliser* sözcüklerini çok sık kullanıyor (Giriş, s, 10: " Nedir aslında sivilleşmiş insanlar?"-Cilt II, böl.X, s.127: "Çar Petro'nun bu uzak Kuzey bölgelerini sivilleştirmeye başlamış olmasını alkışlayın" vb).

16) Giriş'de bkz. VAN GENNEP, *Religions, moeurs et légendes*, Paris, 1911, s.21.

17) Birçok metin, birkaç örnek: 1787, CONDORCET, *Voltaire'in Yaşamı;* "Dünya'da sivilizasyon yaygınlaştıkça savaşların ve fetihlerin de gitgide kaybolduğu görülecektir."-1791, BOİSSEL, *Le catéchisme du genre humain*, 2. bas., JAURES'e göre, *Histoire socialiste, la Convention*, cilt II, s. 1551-1793. BİLLAUD-VARENNES, Eléments de républicanisme, JAURES'e göre, a.g.y, cilt II, s. 1503 ve s.1506.-1795, CONDORCET, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, s.5: "İnsan soyunun gördüğü ilk sivilleşme durumu." s.11: "Bu sivilleşme aşamasıyla yabanıl toplulukların hâlâ gördüğümüz aşama arasında." S.28: " Sivilleşmenin bütün dönemleri." S,38: "Çok yüksek bir sivilizasyon aşamasına ulaşmış halklar", vb.-1796, L. Laigles tarafından çevrilen ve J.-B. Lamarck tarafından gözden geçirilen C.P. Thunberg'in'in *Japonya Yolculukları*, 4 cilt, I. cilt Paris, yıl IV (1796), önsöz: "Japon ulusu sivilleşme durumunda kabul edilebilir bir parça özgürlüğü korumuştur."-Nihayet sözcüğün kullanımı büyük bir yaygınlık kazandığı sırada Bonaparte Orient'ın güvertesinde Mısır'a hareket ederken (30 Temmuz 1798) verdiği demeçte şunları söylüyordu: "Askerler öyle bir fetih hareketine girişiyorsunuz ki bunun dünya sivilizasyon ve ticareti üstündeki etkilerini hesaplıyamayız." Örnekleri dönemin çeşitli kategorilerindeki yazılardanın almaya çalıştık.

18) Littré Sözlük'ünde *Civilisation* (açıklamalar çok yetersiz kalmıştır) maddesinde " sözcüğün *Akademi Sözlüğü*'ne 1835 baskısıyla girdiğini ve modern yazarlar tarafından sıkça kullanılmaya başlamasının da halkın düşüncesinin tarihin gelişmesi üzerinde yoğunlaştıktan sonra gerçekleştiğini söylerken büyük bir hataya düşüyordu.

19) Dictionnaire universel français et latin, nouvelle édition, corrigée, avec les additions, Nancy,1740, in, folio. - Akademi Sözlüğü'nün 1762 baskısına 1740 baskısında (Gohin'e göre bu baskıda 5217 sözcük vardır) bulunmayan bir çok sözcük alınmış ve sözlük büyük ölçüde genişletilmiştir. Civilisation sözcüğünün burada yer almaması ilginçtir. 1798 basımında 1887 yeni sözcük vardır ve sözlük yeni bir anlayışla hazırlanmıştır: sözlük dilin gösterdiği gelişmelerin felsefi düşüncesine öncelik tanımıştır: kullanımı vermekle yetinmez, değerlendirir bunları.- Ayrıca 1798 tanımları yalın ama yetersizdir: "*Civilisation*, sivilleştirme eylemi ya da sivilleşmiş olanın durumu". Bütün sözlükler XVII.yüzyıldan günümüze *Fransız dilinin genel sözlüğü*'ne (Hatzfeld, Darmesteter ve Thomas, Paris; 1890) kadar ayrı şeyi yinelemişlerdir. Sözlükte *civilisation* maddesinde ayrıca şunlar okunur: "İnsanlığın, ahlaksal, entelektüel, sosyal vb alanda ilerlemesi."

* * *

Böylelikle 1765'ten 1798'e kadar bize nasıl geçtiğini pek bilemediğimiz bir terim büyümüş ve Fransa'da kendini kabul ettirmiştir. Ama burada da ancak mutlu rastlantıların yardımlarıyla çözümlenebilecek bir problem çıkıyor ortaya.

Murray'in İngilizce Sözlük'ünün ikinci cildini açıp, orada bir tek harf farkıyla *civilisation* sözcüğünün sadık bir öyküntüsü olan İngilizce sözcüğün tarihini araştırırsanız Boswell'in anlamlı bir açıklamasını bulursunuz[20]. 23 Mart 1772'de sözlüğünün dördüncü basımına çalışan ihtiyar Johnson'ı görmeye gitmiş. Gözlemlerini çeviriyorum: "Johnson *civilisation* sözcüğünü kabul etmek istemiyor, *civilité*'yi (sivillik, sivil olma, kibarlık, incelik, naziklik) uygun buluyordu. Fikirlerine saygı duysam da *civiliser*den gelen *civilisation* sözcüğünün *barbarie*'nin (barlarlık) karşıtı bir kavramı açıklama konusunda *civilité*'den daha uygun olduğunu düşünüyordum. İşte size son derece ilginç bir yazı. 1772: Dönemin birçok Fransız elitiyle İngiliz elitini birbirlerine bağlayan entelektüel ilişkiler bilindiğinde bir soru ortaya atmamak olanaksız: Aktarım. Peki ama kimden kime?

Murray Boswell'den önce kaleme alınmış olan ve *culture* (kültür) anlamıyla *civilisation* sözcüğünü içeren metinlerden söz etmiyor. Bu metin 1772 tarihlidir; Boulanger'ninkiyse en azından 1776 tarihlidir: Beş yıllık bir fark var arada. Çok değil. Ama fransızca sözcüğün İngilizce'ye göre eskiliğini kanıtlar gibi gözüken bir metin var. 1771'de Amsterdam'da Robertson'un *İmparator Şarlken Saltanatının Tarihi* adlı yapıtının Fransızca çevirisi çıkmıştı[21]. Köken sorununun çözümü için bazı unsurlar sağlayabilecek olan bu yapıtla ilgilendim tabiatiyle. Ve kitabın Giriş bölümünde (s.23) şunları okudum: " Onların (Kuzey halkları) barbarlıktan sivilleşmeye doğru attıkları hızlı ve çabuk adımları izlemek gerekir", biraz daha aşağıda da şu cümleyi okudum: "İnsan toplumunun en bozulmuş ve kokuşmuş dönemi insanların ilkel geleneklerinin sadeliğini unutup, bir adalet ve onur duygusunun vahşi ve acımasız tutkuları frenlediği sivilizasyon durumuna ulaşamadıkları dönemdir." Hemen İngilizce metne, çok tanınmış bu kitabı açan View of the Progress of Society in Europe'a baş vurdum. Her iki durumda da fransız çevirmen *civilisation*u *civilization*la değil, *refinement*la (incelik, kibarlık, nezaket, zerafet) karşılamıştı. Önemli bir olgudur bu. Hiç kuşkusuz İskoçyalılara yeni sözcüğe girme ve nüfuz etme konusunda yüklenebilecek rolü hafifletmektedir. Sözcük, Fransa'da sözgelimi Glasgow üniversitesi profesörlerinden J. Millar'ın *Toplumun Başlangıç Dönemleri* adlı yapıtının çevirisi gibi kitaplarda bulunmaktadır kesinlikle[22]. Grimm de *Correspondance littéraire* adlı yapıtında kitap üstüne açıklamalar yaparken civilisation sözcüğünü kullanma fırsatını buluyor[23]. Ama bu tarihte olağanüstü, beklenmedik bir şey yoktur artık. Kuşkusuz Robertson'un *Amerika'nın Tarihi*'nin[24] çevirisinde de rastlanır sözcüğe ama tarih 1780'dir. Nihayet Roucher'nin çevirdiği, 1790'da Condorcet'nin açıklamalar koyduğu Adam

20) J.-A.-H. MURRAY, A New English Dictionary, cilt II, Oxford, Clarendon Press, 1893, V Civilization: "1772.- Boswell. Johnson XXV. On monday, March 23, I found him (Johnson) busy, preparing a fourth edition of his folio Dictionary. He would not admit civilization, but onmy civility . With great deference to him. I throught civilization, from to civilize, better in the sense opposed to bar, barily, than civility ."

21) The history of the reigh of the Emperor Charles V adlı yapıtın ilk İngilizce baskı tarihi 1769'dur.

22) Önsöz, s.XIV: "Sivilizasyon ve yönetimin gelişmesinin etkileri".-IV. bölümün II. kesitinin (s.304) başlığı: "Bir halkın, sivilleşmesinin gelişmesiyle yönetiminde oluşan değişmeler". (İngilizce metinin başlığı ise şöyledir: V. bölümün II. kesiti (s.347): "Kölelere karşı muamele konusunda zenginliğin ve sivilleşmenin olağan etkileri").

23) Edition Tourneux, cilt X, Paris, 1879, s. 317, kasım 1773: "sivilleşmenin sürekli gelişmesi... sivilleşmenin ilk gelişmeleri."

24) Cilt II, s.164.

Smith'in *Ulusların zenginliği üstüne araştırmalar*'ında da[25] vardır sözcük. Birçoğu arasından seçilmiş örnekler. İskoçya'dan ya da İngiltere'den Fransa'ya sözcük aktarımına izin vermeyeceklerdir bunlar. Durum değişinceye kadar Robertson'un metni varsayımları dışlamaktadır.

II

Herşeye rağmen Fransızca kullanım gibi İngilizce kullanım da yeni bir sorun çıkarıyor ortaya. Manş'ın iki tarafında *civiliser* (to civilize) fiili ve *civilisé* (civilised) ortacı söz konusu addan çok daha önce giriyorlar dile gerçekten de[26]. Murray'in verdiği örnekler 1631-41 yıllarına kadar gitmemize olanak sağlıyor. Fransa'da Montaigne *Denemeler*'iyle daha XVI. yüzyılın sonlarında tanıtıyor sözcüğü: Turnèbe'den söz ederken şöyle diyor: "Kendisine kibar fahişe denemeyecek gibi sivil bir dış görünüşü vardı"[27]. Yarım yüzyıl sonra Descartes *Metot Üzerine Konuşma (Discours de la Méthode)* adlı yapıtında *civilisé* sözcüğünü açık seçik biçimde *sauvage* (yabanıl) sözcüğünün karşıtı olarak kullanıyor[28]. XVIII. yüzyılın ilk yarısında *civiliser* ve *civilisé* zaman zaman rastlaşmaya devam ediyorlar. Ve *-iser* ekli bir fiilden *isation*lu bir ad çıkarmak gibi bir işlem olmayacak bir şey değildir[29]. Nasıl oluyor da o zaman hiç kimse düşünemiyor bunu? Voltaire 1740'da *Essais sur les moeurs* adlı yapıtının *önsöz*ünde "birden bire ilk sivilleşen uluslara geçmek" isteyen Madam du Chatelet'nin yöntemini onaylıyor; "aynı biçimde sivilize olmuş gibi gözüken dünyayı irdeleyerek" dolaşmasını öneriyor kendisine[30]; ama yanlışlık bir tarafa, *civilisation* sözcüğünü hiç kullanmıyor!- Jean-Jacques, 1762'de *Contrat Social*'de (Toplum Sözleşmesi) "halkını güçlüklere alıştıracak yerde sivilleştirmek" istemiş olan Büyük Petro'yu eleştirir[31]; ama o da *civilisation* sözcüğünü kullanmaz[32]. İşte şaşırtıcı olan ve ve henüz vaktin gelmediği düşüncesini veren-fiilden ad üretilmesine ilişkin işlemin basit mekanik bir iş olmadığı düşüncesini veren şey...

Civilisation sözcüğünün ortaya çıkmasından önce kullanılan sözcüklerin, adların bu

25) Çeviri dördüncü baskıdan yapılmıştır. Sözgelimi bkz. I. cilt, III. böl. s.40: "Sivilizasyona ilk ulaştıkları sanılan halklar doğanın kendilerine yurt olarak Akdeniz kıyılarını vermiş olduğu halklardır."

26) En azından kültür anlamında; çünkü ingilizcede de fransızcada da *civilisation* sözcüğünün *(Trévoux sözlüğünün* verdiği) anlamının tartışmalı olması eski dönemlere dayanır. Murray bu konuda XVIII. yüzyıl başlarına kadar giden örnekler verir.

27) *Denemeler*, I. I. böl. XXV. Bilgiçlik Üstüne.

28) *Oeuvres de Descartes* (Descartes'ın yapıtları, Ed.Adam, cilt VI, *Metod Üzerine Konuşma*, 2. böl, s. 12: "Eskiden yarı yabanıl olan ve ancak yavaş yavaş sivilleşerek yasalarını tartışma, kavga, gürültü, suç işlemelerin getirdiği rahatsızlıkların zorlamasıyla yapan halklar, bir topluluk halinde yaşamaya başladıkları andan itibaren bilge bir yasa koyucunun yaptığı yasalara göre hareket eden halklar kadar iyi bir yönetime *(bien policés)* sahip olmadıklarını düşünüyordum." Biraz daha aşağıdaysa, şöyle diyor: "Bizim duygularımızın tam tersi duygulara sahip olan herkesin bu nitelikleri dolayısıyla barbar ya da yabanıl olmadıklarını ve birçok insanın bizim kadar ya da bizden daha fazla akıldan yararlandıklarını anladım..." Bana bu metinleri tanıtan Henri Berr olmuştur.

29) Özellikle XVIII. yüzyılda iser ekli fiiller çoğalmıştır. Frey daha önce adını verdiğimiz Devrim döneminde Fransız vokabülerindeki değişimler devrim dönemiyle ilgili olarak geniş bir liste verir bu konuyla ilgili olarak. S.21 *(centraliser* [merkezileştirmek], *fanatiser* [bağnazlaştırmak], *fédéraliser* [federasyon haline getirmek], municipaliser [belediye denetimine almak], *naturaliser* [yurttaşlığa almak], *utiliser* [kullanmak, yararlanmak] vb). Ama Gobin daha önceki döneme ilişkin olarak benzer fiillerin Ansiklopedicilerden aldığı başka bir listesini vermişti: Burada *barbariser* (barbarlaştırmak) fiili de vardır.

30) *Oeuvres de Voltaire*, Ed. Beuchot, cilt XV, s. 253 ve 256.

31) *Toplum Sözleşmesi*, kitap II, böl VIII.

32) *Sözcük İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*'ta da yer almamıştır kesinlikle. Rousseau bu yapıtında *police* ve *policé* sözcüklerini kullanıyor yalnızca, tıpkı aynı dönemde Turgot'nun *Düşüncenin sürekli gelişiminin felsefi tablosu*'nda 1750), ya da Duclos'nun *Bu yüzyılın gelenekleri üstüne düşünceler*'de (1751) veya çağdaşlarından birçoğunun yaptığı gibi.

ortaya çıkışı boş ve amaçsız kıldığı söylenebilir mi? Bütün XVII. yüzyıl boyunca, fransız yazarları, halkları hem belirsiz hem de çok kesin biçimde belirlenmiş bir hiyerarşiye göre sınıflandırmışlardır. En alt düzeyde yabanıllar. Biraz daha yukarda ama iki tür arasında çok kesin bir ayrım olmaksızın barbarlar. Daha sonra bir kat aşılmış olduğundan *civilité* ve *politesse*'leriyle (nezaket, incelik, kibarlık) tanınan halklar geliyordu ve nihayet bilge bir yönetim, örgütlenme *(police).*

Eşanlamlılık alanında çalışanların, sayıları oldukça kabarık olan bu ayırtılar üstünde pek durmadıkları anlaşılıyor. Gizli aşırmalarla dolu tüm bir edebiyat ince bir psikolojiyle dolu terimlerin gerçek anlamlarının tanımlanması için kullanılıyordu.

Civilité çok eski bir sözcüktü. Godefroy'da *policie, civilité* ve *communité* sözcüklerini birleştiren Nicolas Oresme'nin[33] bir metni dolayısıyla yer almıştır. Robert Estienne ünlü *Dictionnaire françois-latin*'inde (Fransızca- Latince Sözlük) [1549] unutmamış. Civil'in arkasından kaydetmiş, oldukça güzel tanımlamış ("görgü kurallarını iyi bilen") ve *urbanus, civilis*'le açıklanmış. Furetière, 1690'da *civil*'in yanında civiliser ve civilisé sözcüklerinin de yer aldığı üç ciltlik *Dictionnaire universel*'inde *civilité*'yi şöyle tanımlıyor: "Namuslu davranış, hoş ve kibar davranmak, konuşmak, görüşmek"[34]. Yani *civil* sözcüğü insan bilimleri yanında siyasi ve hukuksal bir anlam içerirken,- *civilité* yalnızca kibarlık ve nezaket kavramlarını çağrıştırıyor; Gallières'e (1693) bakılırsa, üstelik o zaman eskimiş olan bu sözcüğün de yerini alacaktı[35]. XVIII. yüzyılın zeki gramercilerine göre *civilité* aslında aldatıcı görünüşten, yanıltıcı parlaklıktan başka bir şey değildir. Rahip Girard'ın[36] dünyevi deneyimler ve ince aktarmalar açısından son derece zengin ve eğlenceli *Synonymes françois* (Fransızcada eş anlamlı sözcükler) adlı yapıtından şunu öğreniyoruz: " Tanrıya göre kült neyse insanlara göre *civilité* de odur: İç duyguların duyarlı ve dış tanıklığı". Buna karşılık *politesse* "sofuluğun külte eklediğini civilité'ye ekler: Daha şefkatli, ötekilere göre daha meşgul, daha özenli bir insanlığın olanakları". Bu *politesse civilité*'den, ve doğal yeteneklerden, ya da zor bir sanat olan bunlara sahipmiş gibi görünmekten "daha tutarlı bir kültür" gerektirir[37]. Dolayısıyla genel olarak *politesse*'in *civilité*'den üstün olduğunu sonucu çıkarılıyordu. Montesquieu'nün Kanunların Ruhu *(L'Esprit des Lois)* adlı yapıtında bir yerde civilité'nin bazı bakımlardan *politesse*'ten değerli olduğunu ileri sürmesi bir paradokstur: *Politesse* "başkalarının kusurlarını gizler", oysa *civilité* "kendi kusurlarımızı ortaya çıkarmamıza engel olur". Ama Voltaire *Zaïre*'de (1736), ikinci ithaflı mektubunda önceden yanıt vermiştir ona; tüm çağdaşları gibi şöyle düşünmektedir: "Fransızlar Anne d'Autriche'den beri dünyanın en sosyal ve en terbiye-

33) *Dictionnaire de l'ancienne langue française,* Paris, 1881. Nicolas Oresme'in *Ethiques*'i de Hatzfield, Darmesteter ve Thomas tarafından *Dictionnaire général*'de *Civilité* maddesi için kaynak olarak gösterilmiştir.

34) *Civiliser* de gene Furetière tarafından tanımlanmıştır: Uygar ve terbiyeli, uysal ve kibar kılmak. (Örnek: "İncilin vaızı en yabanıl barbar halkları sivilleştirmiştir. " Ya da: "Köylüler burjuvalar gibi, burjuvalar da saraylılar gibi sivilleşmemiştir".)

35) F. de Gallières *Konuşma biçimlerinde iyi ve kötü kullanım,* Paris, 1693) adlı yapıtında *courtois* (kibar, ince) ve *affable* (nazik) sözcüklerinin soylu çevrelerde pek kullanılmadığını, bunların yerine *civil* ve *honnête* sözcüklerinin geçtiğini söylüyor." -*Bossuet Dünya Tarihi Üstüne Konuşma* (3. kısım, V. böl.) adlı yapıtının bir yerinde *civilité* sözcüğünün siyasal anlamını tümüyle yitirdiğini belirtiyor: " *Civilité* sözcüğü Yunanlılarda yalnızca insanları toplumcul kılan hoşluk ve karşılıklı saygı anlamına gelmiyordu; sivil insan iyi bir yurttaştan daha başka bir şeydi; kendisini kesinlikle devletin bir üyesi gibi görür, yasalara teslim olur ve hiç kimsenin hakkını çiğnemeden yasalarla birlikte halkın iyiliği için çalışırdı." *Vocabolario degli Accademici della Crusca*'ya göre Toscana kullanımı *civilita* sözcüğüne Fransızcada yalnızca civil sözcüğüyle karşılanan hukuksal bir anlam veriyordu; her anlamda sivil yaşamaya "yurttaşlık hakkı"nı da ekliyordu.

36) Beauzée'nin gözden geçirmiş olduğu yapıt. Girard'ın çalışmasının ilk baskı tarihi 1718'dir *(La justesse de la langue française, ou les sinonimes);* ikincisi 1736 tarihlidir *(Les Synonimes français);* Beauzée'nin gözden geçirmiş olduğu üçüncüsüyse 1769 tarihlidir; yeniden basım tarihi 1780.

37) A.g.y. cilt II, s. 159.

li, kibar, nazik (poli) insanları olmuşlarsa eğer", bu *politesse*" civilité diye adlandırılan keyfi bir şey" değildi kesinlikle. Onların talihli bir şekilde sahip oldukları öteki halklardan daha kültürlü bir doğa yasasıdır bu"[38].

* * *

Bununla birlikte bu *politesse*'in üstünde bir şey vardı: Eski metinlerde bu sözcük Rousseau'nun gözde sözcüğü policie olarak geçiyordu[39]-yeni metinlerde ise *police* olarak. Sivil halkların üstünde, poli halkların üstünde hiç kuşkusuz ve itirazsız *policé* halklar bulunuyordu.

Police: Sözcük hukuk, yönetim ve idare alanlarını kapsıyordu. Bütün yazarlar hemfikirdi bu konuda: Robeert Estienne *Sözlük*ünde (1549) *bene moratae, bene constitutae civitates*'i *"iyi örgütlenmiş* (policé) *siteler"* diye çevirmiştir. Furetière de 1690'da şunları yazmıştır: Police: genellikle barbarlığa karşı devletlerin ve toplumların varlık ve yaşamlarını sürdürebilmeleri için uyguladıkları düzen ve yasalar". Ve sözcüğün kullanımı için şöyle bir örnek veriyor: Amerika keşfedildiğinde burada yaşayan yabanılların ne yasaları ne de *police*'i vardı". Aynı biçimde Fénelon Kyklopsları şöyle tanımlıyor *(Odysseia,* IX): "Yasa tanımazlar, *police*'in hiçbir kuralına uymazlar". Furetière'den otuz yıl sonra, Delamare büyük ve önemli yapıtı *Traité de la Police*'i (1713) kaleme alırken Birinci Kitap'ın birinci konusunu "genel polis tanımı"na ayırırken sözcüğün uzun süre taşımış olduğu çok genel anlamı hatırlatıyordu: "Sözcük kimi zaman bütün devletlerin genel yönetimi anlamında kullanılır ve bu anlamda Monarşi, Aristokrasi, Demokrasi kavramlarını da içerir. Kimi zamansa özel olarak her devletin yönetimi anlamına gelir ve bu anlamda kilise *police*'i, sivil *police,* ve askeri *police* kavramlarını içerir[40]." Bu anlamlar eskimiştir ve geçerlikleri kalmamıştır artık. Delamare -bu alanda uzmanlaşmış olan- sözcüğün kısıtlı anlamında ısrar ediyordu. *Le Bret* ve *Traité de la Souveraineté du Roy* (Kralın Egemenliği Üstüne İnceleme) adlı yapıtından söz ettikten sonra şöyle söylüyor: "Genel olarak ve daha kısıtlı bir anlamda *police* her kentin genel kamu düzeni anlamında kullanılır, ve bu kullanım sözcüğü bu anlama öylesine bağlamıştır ki nesnesiz ve tek bir sözcük olarak kullanıldığında bile bu son anlamıyla algılanmaktadır[41]."

Delamare haklıydı. Bununla birlikte birkaç yıl sonra düşüncelerini teknik kesinlik ve açıklıktan çok genel fikirler üstünde yoğunlaştıran yazarlar arasında bir akım ortaya çıktı ve bunlar *"policé"* sözcüğüne daha az dar bir anlam, daha az hukuksal, daha az örgütsel bir anlam verdiler. Çok önemli bir olaydır bizim için bu.

1731'de Duclos *Considérations sur les moeurs de ce temps* (Zamanımızın gelenekleri üstüne düşünceler) adlı yapıtında uygarlaşmış *(policés)* halklardan söz ederken onların

38) A.g.y. XIX. kitap, böl. XVI. "Halklarını rahat yaşatmak istediklerinden" "civilité sözcüğüne en geniş anlamını veren" Çinliler söz konusudur.

39) Toplum Sözleşmesi, III, VIII. böl.: "İnsanların çalışmasının kesinlikle gerekli olduğu yerlerde barbar halklar oturmalıdır: Bu yerlerde hiçbir biçimde iyi yönetim mümkün değildir. "-Bkz. a.g.y., IV, VIII; "Bu çifte güçten Hıristiyan devletlerde her türlü iyi yönetimi olanaksız kılan sürekli bir hukuksal çatışma doğmuştur." -Godefroy sözcüğün ortaçağdaki biçimleri olarak *policie, pollicie, politie*'yi veriyor ve Amyot'un kullandığı geçici sözcük *policien*'i (yurttaş) kullanıyor.

40) A.g.y. Cilt 1. s. 2. Altmış yıl sonra Jean de Chastellux, *De la félicité publique ou Considérations sur des hommes dans les différentes époques de l'histoire* (cilt I, Amsterdam, 1772) adlı yapıtında şöyle diyor: " Police günümüzde bile insanların yönetimi biçiminde anlaşılabilir." (böl. V, s.59).

41) Le Bret'nin tanımı da profesyonel bir tanımdır ve kent çerçevesi içinde kalmaz. Şöyle yazıyor: "İyi düzenlenmiş devletlerde erzak ekonomisini ayarlamak, ticaret ve sanattaki istismarı ve tekelleri ortadan kaldırmak, gelenek, göreneklerin bozulmasını engellemek, lüksü yok etmek ve kentlerden yasak oyunları kovmak amacıyla sürekli biçimde yayınlanan yasa ve yönetmeliklere police diyorum ben." (IV, böl. XV).

terbiyeli *(poli)* halklardan daha değerli olduğunu", bunun nedeninin de "en terbiyeli *(poli)* halkların her zaman en erdemli halklar olmadığını" söyler[42]. Daha sonra şu görüşleri ileri sürer: yabanıllarda insanlar arasındaki "soyluluk ve farklılığın belirtisi güç"tür ama uygarlaşmış *(policés)* halklarda aynı ölçüt geçerli değildir. Burada güç kendisinden önce gelen ve onun şiddetini bastıran yasalara boyun eğmiştir" ve "en değerli gerçek ve özel farklılık düşünce ve anlayıştan gelir"[43]. Dönemine göre ilginç bir saptama: Böylelikle yöneticilerin, özleştirmecilerin ve teknisyenlerin *police* sözcüğünün kullanımını zorlaştıran "ikircil anlam"ını ortadan kaldırmaya çalıştıkları sırada- Duclos, tam tersine esas olarak politik ve örgütsel bir anlam taşıyan bu sözcüğün klasik anlamına yeni ahlaksal ve entelektüel bir anlam ekliyordu. Burada yalnız değildi Duclos. Daha sonra *Essai des moeurs*'ün Giriş Yazısı olan *Philosophie de l'Histoire*'da (Tarih Felsefesi) şunları söylüyor Voltaire: "Uygarlaşmış *(policé)* olan Perulular Güneşe tapıyorlardı", ya da "Asya'nın Fırat'ın beri yanındaki en uygar *(policé)* halkları yıldızlara tapıyorlardı"; veya "Hindistan'dan Yunanistan'a kadar bütün ulusların üstünde anlaştığı daha felsefi olan sorun iyilik ve kötülüğün kökeni sorunudur"[44]. On dört yıl sonra da Rousseau İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk *(Discours sur les Sciences et les Arts)* adlı yapıtında şunları yazar: "Bilim, edebiyat ve sanat...onlara köleliklerini sevdirir ve onları uygarlaşmış *(policés)* halklar dedikleri şey durumuna getirir";-1756'da ise Turgot *Ansiklopedi* için kaleme aldığı *Etimoloji* maddesinde şu düşüncelere yer veriyor: "Yalnızca uygarlaşmış *(policé)* halkın daha zengin olan dili yabanıl halklarda olmayan bütün düşünceleri adlandırabilir". Turgot daha sonra da "uygarlaşmış *(policé)* halka üstünlük veren aklın ışığını" övüyor[45]. Yaşama, dönemlerinin felsefi etkinliklerine etkin biçimde karışan bu insanların -onların reddetmeyecekleri sözcüklerle söyleyelim, aklın, yalnızca örgütsel, politik ve yönetsel alanda değil, ahlaksal, dinsel ve entelektüel alanda da zaferini ve gelişmesini belirten bir sözcüğün peşinde olmuşlardır.

* * *

Onların dilleri bu sözcüğü, hazır durumda getirmiyordu önlerine. Sivillik, görmüş olduğumuz gibi mümkün değildi artık. *Politesse*, Voltaire'in 1736'da *"civilité* gibi keyfi bir şey olmadığını" söylediği, ondan önce de Madam de Sévigné'nin yakındığı ("Her türlü *politesse* kavramından uzakta ormanda dişi bir geyiğim ben; bu dünyanın bir ahengi var mıdır bilmiyorum artık"[46]) bu *politesse*'e 1750'de Turgot sadık kalıyor, *Tableau Philosophique* (Felsefi Tablo) adlı yapıtında şatafatlı sözcüklerle kralı paylıyordu: "Ey Louis! Nasıl bir yücelik ve ululuk saçıyorsun çevrene! Mutlu halkın *politesse*'in odağı oldu!" Hafif bir eskil biçimin yakıştırıldığı şatafat cümlesi[47]. Gerçekten de bugün bizim için *civilisé* sıfatının açık seçik ne anlama geldiğini belirten iyi uyarlanmış bir sözcük yoktu. Ve üretilen tüm düşünceler sonunda üstünlüğü yalnızca bir *"police"*le donanmış halklara değil, felsefi, bilimsel, sanatsal, edebi kültür açısından zengin halklara verirken, bu yeni kavram, uzun süre eskisini belirtmek için kullanılmış bu sözcük geçici ve verimsiz bir çare olabilirdi ancak. Gördüğümüz kadarıyla herşeye rağmen *policé* sözcüğüne

42) *Œuvres complètes* (1806; c. 1, s. 70. Duclos belirginleştiriyor: "Barbarlarda yasalar gelenekleri oluşturmalıdır; uygarlaşmış *(policés)* halklarda gelenekler yasaları yetkinleştirir ve kimi zaman da yasaların yerini tutar."

43) *Considérations*, böl. XII.

44) VOLTAİRE, Ed. Beuchot, cilt XV, s. 16, 21, 26.

45) *Oeuvres de Turgot*, Ed. Schelle, cilt I, s.241.

46) 15 Haziran 1680 tarihli mektup. Bizim "sivilize olmak" demeniz gibi "kibarlıktan *(politesse)* uzak olmak, kibarlaşmak" gibi sözler kullanıldığını görmek ilginç.

47) *Oeuvres de Turgot*, Ed. Schelle, cilt I, s.222.

egemen olan *police* sözcüğü gitgide daha kısıtlı ve basit bir anlam içinde kaldı. Korkulan ve elinde büyük bir güç bulunduran o insanı belirleyen bir anlam: *Lieutenant de police* (polis müdürü).

O zaman Descartes'ın 1637'de yepyeni bir anlam vererek kullandığı bir sözcük düşünüldü. Furetière bu sözcüğü şöyle açıklıyor: "Sivilleştirmek, uygar ve terbiyeli, anlayışlı ve kibar kılmak", ama şu örnekleri de veriyordu bu arada: "İncil'in vaızı en yabanıl barbar halkları sivilize etmiştir", ya da "köylüler burjuvalar gibi, burjuvalar da saray insanları gibi sivilize olmamıştır"-görüldüğü gibi bunlar oldukça geniş yorumlara açıktır.

Görüldüğü gibi derken, kim böyle görüyor sorunu. Herkes değil tabii ki. Sözgelimi Turgot *Tableau Philosophique* adlı yapıtında, *Sorbonne Konuşmaları*'nın fransızca metninde, *Etimoloji* adlı makalesinde ne *civiliser*yi ne de *civilisé*yi kullanıyor. Helvétius da kullanmıyor Esprit (1758) adlı yapıtında; her ikisi de *policé*'ye sadık kalıyorlar. Bu dönemde yaygın kullanım budur daha çok. Ama Voltaire sözgelimi hemen *civilisé*'yi *policé*'yle birleştiriyor. Bunun 1740 tarihli örneklerini vermiştik yukarda. *Philosophie de l'Histoire*'da *policé* çok büyük oranda yer tutar. Ama IX. bölümde (Teokrasi Üstüne) kalemin ucundan *civilisé*'nin kaymış olduğunu görüveriyorsunuz. Üstelik kaygı ve tedirginliğini ele veren bir saptamayla: "Son derece yanlış bir biçimde sivilleşmiş denen halklar arasında"[48]...diye yazıyor. Bununla birlikte Voltaire bu yanlış sözcüğü *Philosophie de l'Histoire* adlı yapıtında bir ya da iki kez daha kullanıyor. Şöyle diyor sözgelimi: "Ahlak sivilleşmiş tüm uluslarda aynıdır". XIX. bölümde de şunları okuyoruz: "Mısırlılar incelemiş olduğum tüm halklardan çok sonra derlenip toparlanmışlar, sivilize olup uygarlaşmışlar *(policés)*, çeşitli beceriler kazanmışlar ve güçlenebilmişlerdir[49]." Son derece ilginç bir derecelendirme: Toplumun oluşması; gelenek ve göreneklerde *politesse;* doğal yasaların yerleşmesi; ekonomik gelişme; ve nihayet egemenlik: Voltaire sözcüklerini ölçüp biçmiştir ve gelişigüzel kullanmamıştır. Ama gene de her ikisini birden kullanıyor ve yirmi beş yıl sonra, Volney *Eclaircissements sur les Etats-Unis* (ABD Üstüne Aydınlatıcı Bilgiler)[50] adlı yapıtına aldığı Felsefe Tarihi'nden ilginç bir pasajda bu sözcüklerden yalnızca birini kullanıyor artık; bu dönemde *civilisé* kendi özünü *policé*'ninkinden daha fazla zenginleştirecektir. Bu ikircillik dilin o devrin insanlarına sunduğu olanakları çok iyi görme olanakları sağlamaktadır bize. *Policé, civilité* ve *politesse* sözcüklerinin içerdiği tüm anlamlarla zenginleştirilmek isteniyordu bu dönemde; ama *policé* direniyordu her şeye rağmen- ve *police*, her şey bir yana yenilikçileri zor durumda bırakıyordu. Bunlar, tersine *civilisé*'nin anlamını yaymak istiyorlardı; ama *policé* direniyor ve henüz güçlü olduğunu göstermek istiyordu. Direnişini yıkmak için, biçimi daha o dönemlerde kafalara yerleşmiş olan yeni kavramı açıklamak için; *civilisé*'ye bir güç ve yeni bir yaşam vermek için, onu *civil*'in, *poli*'nin hatta kısmen policé'nin yerini tutabilecek bir şeyden başka bir şey, yeni bir sözcük yapmak için yeni bir sözcük gerekecektir. Bu ortacın ve fiilin arkasına *"civilisation"*u koymak gerekecektir: Biraz bilgiççe ama hiç de şaşırtıcı gelmeyen bir sözcük; uzun zamandan beri Saray'ın tonozlarının altında sesli heceleri çınlamaktaydı bu sözcüğün; özellikle de tehlikeli bir geçmişi yoktu. Eskimiş öncülleri civil ve civilité'den tedirgin olmayacak kadar uzaktı. Yeni bir sözcük olarak yeni bir kavramı belirtebilirdi.

48) Ed.Beuchot, cilt XV, s.41

49) Bu son iki alıntı için bkz. Ed.Beuchot, Cilt XV, s. 83 ve 91.

50) VOLNEY, *Eclaircissements sur les Etats-Unis, Oeuvres complètes*, Paris, F. Didot, 1868, s.718): "Sivilizasyondan anlaşılması gereken bütün bu insanların sitede, yani yabancıların yağmasından ve iç karışıklıktan korunmak için ortak bir savunmayla donatılmış kapalı bir yerde toplanmış olmasıdır;.. bu toplanma, kendisiyle birlikte bireylerin kendilerinin ve mallarının doğal güvenlik haklarının korunmasına gönüllü olarak razı olmaları düşüncesini getirir;.. böylece sivilizasyon insanların ve malların koruyucusu ve kollayıcısı bir sosyal devletten daha fazla bir şeydir." Bu önemli bölüm bütünüyle Rousseau'nun eleştirisine ayrılmıştır.

III

Civilisation tam vaktinde doğdu. Yani 1751'de başlayan, 1752 ve 1757'de dönemin iktidarının müdahelesiyle iki kez yayınına ara verilen ama 1765'de Diderot'nun direngenliğiyle tekrar başlayan ve nihayet 1772'de başarıyla tamamlanan *Ansiklopedi* çabalarının bittiği dönemde. 1757'de *Essai sur les moeurs* (Töreler üzerine deneme) adlı yapıtın (birinci baskısı 7000) Avrupa'nın aydınlar çevresini istila ederek, insan etkinliklerinin siyasal, dinsel, toplumsal, edebi ve sanatsal bazı biçimlerini ilk kez bir sentez çabasıyla tarihle ilişkiye sokmasından ve tarihe katmasından sonra doğmuştur. D'Alembert'in *Discours Préliminaire de l'Encyclopédie*'de (Ansiklopedi'ye Giriş Yazısı) Modern Çağ'ın son fethi ve doruk noktası olarak selamladığı Bacon, Descartes, Newton ve Locke'un dörtlü temeli üstüne oturmuş felsefenin meyvelerinin toplanmaya başlandığı dönemde doğmuştur[51]. Özellikle tüm *Ansiklopedi*'den, Kutsal Kitap'ı tanımayarak doğayı fetheden ya da bir Montesquieu'nün ardından insan toplumlarını ve sonsuz çeşitliliklerini kategorilere indirgeyen Buffon örneğiyle, yöntem ve girişimleriyle büyük akılcı ve deneysel bilim düşüncesinin çıkmaya başladığı dönemde doğmuştur. Şöyle yazılmıştır: "Sivilizasyon yeni bir doğa ve insan felsefesinden esinlenmiştir[52]" "Doğa felsefesi gelişme, insan felsefesi de mükemmelliktir." gibi bir düşünceyi eklemek bir an öncelemek de olsa, doğrudur bu yazı. Gerçekten de Henri Daudin'in Lamarck ve Cuvier üstüne yaptığı değerli çalışmalar kanıtlamıştır bunu: Gelişmenin gerçek anlamıyla ve modern bir anlayışla kavranabilmesi için sanıldığından çok fazla zaman harcamak gerekmiştir[53]. "Aydın insanın keşfedilen doğa karşısındaki yeni tutumu" nun XVIII. yüzyıl sonu düşünürlerinin anlayışlarını değiştirme konusunda büyük bir etkisi olduğu da gerçektir[54]. Onların yapmış olduğu gibi bilimin telkinlerine ve öğütlerine kulak vermek geleceğe doğru yönelmek ve aşılmış geçmişlerin nostaljisinin yerine umudun bağnazlığını koymaktı. 1775'ten itibaren yayımlamaya başladığı *Traité élémentaire de chimie* (Temel Kimya Kitabı) [1789] adlı yapıtını özetleyen anılarla Lavoisier'nin çalışmaları ve buluşlarıyla- ya da daha sonraları, 1793'ten itibaren doğuşu sırasında yazmış olduğu gibi "bilimlerin bu merkezi ve gerekli noktasında", Doğal Bilimler Ulusal Müzesi'nde "özgür bir halkın kutsal eğitimine önemli katkı sağlayan olgular sunduğundan" mutluluk duyan *La Décade Philosophique*'le[55] kafalarda gerçekleşen o buyük devrim unutulmuş olsa, dilimizde sivilizasyon kavramını dile getiren sözcüğün doğuşu, hızla yayılması anlaşılamazdı. Gerçekten de *La Décade Philosophique* haklıdır ve dönemin toplumunun büyük özlemini dile getirmektedir. 1793'te *Eléments d'histoire naturelle et de chimie* (Doğa bilimleri ve kimyanın temel bilgileri) adlı yapıtının beşinci baskısı (ilk baskı tarihi 1780) çıkan ve kimya devrimindeki çok hızlı gidişi bir yayından ötekine izlerken soluğunun yetmediğini okuyucularına açıklamak zorunda kalan Fourcroy'a şunları düşündürtmüştür: " Çok sayıda olgudan basit sonuçlar çıkarmaktan başka bir şey yapmıyoruz aslında. Yalnızca bize deneyim kazandıran şeyleri kabul ediyoruz kesin biçimde[56]". Düşlere –Lavoisier tarafından çürütü-

51) *Discours préliminaire*'in, bilimlerin ve sanatların açıklamalı bir sözlüğü niteliğindeki Ansiklopedi'yle ilgili ikinci bölümüne bakınız. "Bunlar insan düşüncesinin, yol göstericileri olarak görmesi gereken başlıca dehalardır" der d'Alembert.

52) COUNSON, anılan *Discours préliminaire*.

53) CUVİER et LAMARCK, *Les classes zoologiques et l'idée de série animale* (1790-1830), Paris, Alcan, 1926, passim. ayrıca bkz. LUCİEN LEFEBVRE, *Un chapitre d'histoire de l'esprit humain: les sciences naturelles de Linné à Lamarck et à Georges Cuvier* (Revue de synthèse historique, cilt XLIII, 1927).

54) COUNSON, anılan *Discours préliminaire*.

55) Cilt I, yıl II-1794, s.519-21; bkz.H. DAUDİN, a.g.y. cilt I, s.25 ve genel olarak birinci kısımın ikinci bölümü: Muséum .

56) A.g.y,, Paris, Cuchet, 1793, 5 cilt, I. cilt, Önsöz, s. IX.

len flojistik olsun, Doğal Bilimler Ulusal Müzesi'nin[57] genç doğalcıları tarafından 1792'lerde sert bir biçimde kınanan ve geçersizliği ilan edilen Buffon'un "kozmogonik" romanları olsun– karşı baş kaldıran deneysel bilimin tanımı. Tanım hiç kuşkusuz doğa bilimleri için geçerliydi. Onlar için geçerli değildi.

* * *

Olgularla ilgilenmek, çok kısa süre içinde ortak bir kaygı olur, XVIII. yüzyıl sonuna doğru yaklaştıkça İnsanlığın ve Doğa'nın yıllıkçıları için gitgide genelleşir bu kaygı. Bu konuda birinciler en az ikinciler kadar açgözlüdür ve dökümlemek için harcadıkları çabanın kahramanca ve dokunaklı bir yanı vardır. Şimdi midir söz konusu olan? XVIII. yüzyıl, siyasal ve örgütsel düzen sorunları konusunda anılar yüzyılıdır; iktisat ve toplumbilim alanında gelişmekte olan istatistik ve rakam yüzyılıdır; teknolojideyse anketler yüzyılıdır. Hem teorik hem pratik düzende hiçbir sorun yoktur: Nüfus, ücret, geçim, fiyat ve ilk "aydın" ziraatçilerin ve modern imalathanecilerin yenilikçi çabalarının getirdiği tüm sorunlar- bu sorunlara bağımsız bireylerin ya da bilim adamlarının veya krallık memurlarının onlarca kitabı, küçük yapıtı, titiz anketleri yol açmamıştır; taşra Akademilerini, tarım toplumlarını ya da belgeleme çabaları bugün bize son derece ilginç gelen o imalathane müfettişlerini düşünelim. Ama söz konusu olan geçmiş midir yoksa XVIII. yüzyıl sonunda Avrupalıların, özel durumunu kendi kıtalarının durumuyla karşılaştırdıklarında daha geri bir çağa tarihlenmiş gibi gözüken çağdaş dünyanın büyük bir bölümü müdür? Burada da çok sayıda olgu göze çarpmaktadır ve göz ardı edilmemesi gerekir bunların; Ansiklopedi kesinlikle yalnızca bundan ibaret olmamış, her şeyden önce 1750'lerde ortaya çıkan olguların bir bilançosu olmuş, en azından olmak istemiştir[58]; son yüz yılın büyük bilginlerinin çalışmalarından derlenen-ya da Uzak Doğu, Amerika ve bir süre sonra da sivilleşmiş beyazların sınırı Okyanusya'ya kadar genişleyen sayısız yolculuk anlatılarından toparlanan devasa bir belge yığını! Ya rastlantısal sistemleştirmelerden tiksinen ve özel ve bireysel olana karşı çok büyük ilgi gösteren Voltaire'in yaptığı nedir, o da titizce derlenen ve sıkı biçimde denetlenen olguları gruplandırmaktan başka ne yapmıştır?

Ne var ki bu ürünler bir günde ortaya çıkmaz. XVIII. yüzyılın ortalarına doğru ve *civilisation* sözcüğü doğduğunda dünya henüz bütünüyle bilinmiyordu, uzak görünüyordu bu olasılık. Bugünkü dünya: Geçmiş daha az. İnsanlık ve insanlığın gelişmesi üstüne bütüncül görüşlere yönelik tarihsel ve etnolojik olguları toplayan, bunları değerlendiren ve çok titiz oldukları söylenen bilim adamlarının görüşlerinde büyük boşluklar, delikler ve karanlık yanlar bulunmaktadır. Bir kez daha yineleyelim, daha önce de Henri Daudin'in Lamarck ve Cuvier'yi anlamaya çalışırken söylediği gibi, bu olgular bizim için ve öğrencilerimiz için nedir? "Amacı somut, hem çok karmaşık, hem çok farklı bir gerçeklik olan, önce dökümleme ve düzenleme yapması gereken ve henüz çok ilkel bir dönemde kalmış bulunan gözleme dayanan bir bilim kendi kendisini nasıl yönlendirecektir ve bu sonuçları nasıl elde edecektir?"[59]. Oysa bizim için de, onun için de yani on sekizinci yüzyılın ikinci yarısının el yordamıyla araştırma yapan tarihçileri ve sosyologları için ve irdelediği ve yöntemlerini neredeyse kılı kırk yararak incelediği natüralistler için " olayın saf akıl düzeyinde ya da tüm psikolojik koşullardan bağımsız olarak

57) Özellikle Millin. Bkz. H. DAUDIN, a.g.y., cilt I, s.9.

58) Bu konularla ilgili olarak René HUBERT'in son çalışmasına bakınız: *Les sciences sociales dans l'Encyclopédie*, Lille, 1923, özellikle de birinci bölüm, s. 23, Sonuç, s.361.

59) A.g.y.; *L'idée scientifique et le fait*, s.265.

alınamayacağı" kesindi. Buna karşılık "önceden tasarlanmış bir düşüncenin doğrulanmasının büyük ölçüde önceden tasarlanmış bir düşünceye bağlı olarak doğrulanması da çok doğaldı"[60]. Ve o zamandan beri, en ince ayrıntılarıyla sergilenmiş ve açık seçik bireyselleşmiş bir etnik ve tarihsel sivilizasyonlar kavramı değil de mutlak bir insansal, tutarlı ve üniter sivilizasyon kavramı gelişmişse saşmak mı gerekir buna?

Burada da natüralistlerin, varoluş nedenlerini kendisinde bularak bir "doğal düzen" kavramıyla ilişkilendirdikleri fikirlerin yaşamsallığı ve cisimleşmesi konusunda kavramlı düşünmemiz gerekir[61]. Lamarck 1778'lerde bu "doğal düzen" konusunu araştırmaya ve incelemeye çalışırken, bunu aşamalı ve açık seçik biçimde sürekli bir gelişme olarak kavrar. Ve XIX. yüzyıl başında fizik ve kimya alanlarında uzun süre dolaştıktan sonra, temel tezini, derslerinde ve kitaplarında ağırlıklı olarak ön plana aldığı ana öğretisini, hayvanlar dünyasında hâlâ tek dereceli sınıflandırma olan doğalcı görüşlerini sergileme noktasına gelir[62]. Kuşkusuz çok aceleci davranmamak gerekir -ama bu tür yaklaşımları ihmal etmek gerçek tarihsel düşünceye de karşı çıkmaktır. Ve yabanıllığın, alt basamaklarını, barbarlığın da daha üst basamaklarını oluşturduğu ve kendisinden önce *"police"*in taht kurmuş olduğu uzun merdivenin tepesine uygarlığın çok doğal biçimde nasıl yerleştiğini anlamamıza yardımcı olmaz mı bunlar?

* * *

Böylece bir sözcük doğar. Bir sözcük yayılır. Yaşayacak olan bir sözcük zenginleşecek, prestijli bir yazgıya sahip olacaktır. Biz böyle bir sözcüğe, ortaya çıkışından itibaren yıllarla örülen zengin bir fikir örtüsü örteriz seve seve. Biraz gülünç bir acelecilik. Metinler önyargıdan arınmış olarak irdelensin ve okunsun. Uzun süre, çok uzun bir süre hiçbir şey bulunamayacaktır: Yani yeni bir sözcüğün oluşumunu gerçekten doğrulayan hiçbir şey. Bu sözcük *politesse, police* ve eski dönemin *civilité*'si arasında şaşırmış bir halde gidip gelir. Sözcüğü daha iyi tanımlamak, özellikle *"police"*le olan ilintilerini düzenlemek için harcanan çabalar pek önemli sonuçlar vermez[63]; ve çoğu zaman açık seçik biçimde görülür ki yeni sözcük, o sözcüğü kullananlar için bile, belirli bir ihtiyaca cevap vermemektedir henüz.

Bazı noktalar tartışılır hiç kuşkusuz. Ya da daha doğrusu kimi zaman farklı düşünceler açıklanır. *"Civilisation"* sözcüğünün işlevi nasıl gösterir kendisini? D'Holbach, 1773'te şu açıklamayı getiriyor: "Bir ulus deneyimlerle sivilleşir." Önemsenmeyecek bir fikir değil. Biraz daha geliştiriyor bu düşüncesini: " Sivilizasyon halkların ve halkları yönetenlerin tamamlayıcısıdır, yönetimler, gelenekler ve görenekler, görevlerin kötüye kullanılması konusunda gerçekleştirilmesi istenen reformlar yüzyılların, insan düşüncesinin sürekli çabalarının, toplumun ısrarla yinelenen deneyimlerinin sonucu olabilir an-

60) A.g.y. s. 269-270.

61) Kökenleri ve XVIII. yüzyılda gelişmesiyle ilgili olarak Daudin'in üç ciltlik yapıtının birinci cildine bakınız: *De Linné à Lamarck; méthodes de la classification et idée de série en botanique et en zoologie* (1740-1790), Paris, Alcan, 1926.

62) Bkz. DAUDİN, Cuvier et Lamarck, II, 110-111

63) Fr.-J. de CHASTELLUX'nün yapıtına başvurulabilir sözgelimi: *De la félicité publique ou Considérations sur le sort des hommes dans les différentes époques de l'histoire*, Amterdam, 1772: Yazar siyasal kurumlardaki, *"police"*lerdeki özel durumlarla "mümkün olan en büyük mutluluk"taki genel geçer özellikleri karşıtlaştırmaya çalışır-kuşkusuz kafasında, hiç değilse vokabülerinde (yazarın yeni sözcükten haberi yoktur) *civilisation* kavramıyla karışan bir kavram (bkz. özellikle a.g.y, cilt I, s. XIII; "Bütün uluslar aynı yönetime sahip olamaz. Aynı ulus içinde bütün kentler, yurttaşların oluşturduğu bütün sınıfların aynı yasaları, aynı police'i, aynı gelenek ve görenekleri olamaz. Ama bunların tümü mümkün olan en büyük mutluluğu isteyebilirler.")

cak[64]." Bu kapsamlı ama biraz bulanık görüşe iktisadi kuramlar karşı çıkar. Fizyokratların kendilerine özgü düşünceleri vardır: Baudeau'nun vaktinden önce gelişmiş düşüncelerini hatırlayalım (1767): " İnsanı toprağa bağlayan toprak mülkiyeti en yetkin sivilizasyona doğru atılmış çok önemli bir adımdır." Raynal için önemli olan ticarettir. 1770'te şunları yazmıştır: "Tüm halkları uygar (poli) yapanlar tüccar halklar olmuştur"[65]- ve anında kaydettiğimiz anlam belirsizlikleri de açık seçik kavranabilir burada; çünkü *poli* Raynal'e göre kesinlikle sivilize olmuş anlamındadır çünkü daha sonraki sayfalarda, birinci sözcüğün, eski sözcüğün yerine ikinci sözcüğü, yeni sözcüğü kullanmıştır: "Bu halkları giyinmiş, sivilize olmuş olarak bir araya toplayan ne olmuştur? Ticaret[66]". Yararcı kuram; bu kuram İskoçyalıların, söz gelimi bir Millar'ın kuramı olacaktır; Millar Fransızca'ya 1773'te çevrilen *Toplumun başlangıç dönemleri üstüne gözlemler*[67] adlı yapıtında *civilisation*'u şöyle açıklıyor: "bolluk ve güvenliğin doğal sonucu olan gelenek ve göreneklerdeki *politesse*"; böylece Adam Smith de zenginlik ve sivilizasyonu aynı sıkı bağlarla bağlayacaktır birbirine[68]. Buna karşılık büyük olasılıkla *civilisation* sözcüğünü bilmeyen Antoine-Yves Goguet *De l'Origine des lois, des arts et des sciences et de leurs progrès chez les anciens peuples* (Eski halklarda yasaların, sanatların, bilimlerin kökeni ve gelişmesi üstüne) [1773] adlı yapıtında doğrudan doğruya Raynal'e yanıt veriyor: "*Politesse* herhangi bir yere kesinlikle edebiyat aracılığıyla girmiş değildir[69]." O dönemde sayıları çok fazla olan insanların ortak öğretisidir bu. Bunlar sözgelimi " insan gücünün gövdesi Bilim ağacı gövdesinin üstünde yükselmiştir" diyen Buffon'la ya da Aydınlanma'nın gelişmesinde akla doğru bir yükselme gibi kabul edilen sivilizasyonun kaynağını arayan Diderot'yla aynı biçimde düşünürler. Şöyle diyor Diderot: "Bir ulus yetiştirmek, onu sivilleştirmektir; o ulusun bilgilerini soldurmak, onu barbarlığın ilkel durumuna geri götürmektir...Cahillik köle ve yabanılın paylaştığı ortak bir şeydir[70]." Daha sonraları Condorcet *Vie de Voltaire* (Voltaire'in Yaşamı) adlı yapıtının çok bilinen bir bölümünde *Rus devleti için bir üniversite planı*'nın yazarına yanıt verir: "Avrupa'yı istilalara karşı güvenli bir biçimde koruyacak olan, kralların uyguladığı siyaset değil, sivilleşmiş halkların aydınlığıdır; ve sivilizasyon dünyaya yayıldıkça, savaşların ve fetihlerin de kölelik ve sefalet gibi kaybolduğu görülecektir[71]." Bu ayrılıklar temelde çok köklü değildir, en azından esas olanı etkilemezler. Kişisel eğilimleri ne olursa olsun, bütün bu insanlar için sivilizasyon her şeyden önce bir idealdir. Çok büyük ölçüde ahlaksal bir ideal. "Adaletsiz bir sivilizasyon olabilir mi?" diye sormamız gerekir diyor Raynal[72].

Şurası bir gerçek ki Rousseau'yu kendi alanında izleyen filozoflar bile daha 1750'de İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk *(Discours sur les sciences et les arts)* adlı yapıtın orta-

64) *Système Social*, Londra, 1773, cilt I, böl. XIV, s. 171.

65) *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, 1770; Cenevre, 1781, cilt 1, s.4.

66) A.g.y., s.4.

67) İkinci basıma göre, Amsterdam, 1773; Önsöz, s. XVIII, kitabın V. bölümünün II. kesitinin başlığı: Kölelere karşı muamele konusunda zenginliğin ve sivilizasyonun olağan etkileri (s.347).

68) *Recherches sur...la richesse des nations* (Ulusların zenginliği üstüne araştırmalar), Roucher'nin dördüncü baskıdan çevrisine Condorcet açıklayıcı notlar düşmüştür, cilt I, Paris, 1790, s.3 (Giriş): "Buna karşılık zengin ve sivilleşmiş uluslarda, vb"

69) Cilt IV, I, VI, s.393.

70) Ed. Assezat, cilt III, s.429 (Rusya'nın yönetimi için bir Üniversite planı, 1776'ya doğru?, ilk kez 1875'te yayımlanmıştır).

71) Barışın ve genel anlamda barışın ilk koşulu gibi gözüken sivilizasyon'un hükümdarlara ve hükümdarların güçlerine bağlı olmadığı fikri özellikle bu yıllarda gelişmiştir. Sözgelimi bkz. Raynal, *Histoire philosophique*, Cenevre baskısı, 1781, cilt 10, s.31: savaşçılar ülkeleri koruyor ama sivilleştirmiyorlar.

72) *Histoire philosophique*, Cenevre baskısı, 1781, cilt X, s.29. Ayrıca bkz. a.g.y,s. 28: "Barbar halkların, gelenek, görenekleri olmadan sivilleşmeleri mümkün müdür?"

ya attığı değer sorununu az ya da çok inanarak çözmeye çalışmışlardır. Yeni sözcük Cenevreli'nin paradokslarının tartışılmasına yardımcı olmak için tam zamanında gelmiştir âdeta. Saf erdemler ve ormanların temiz kutsallığı adına büyük bir coşkuyla ama kesinlikle bilmemiş olduğu bir adla hiçbir zaman adlandırmadan karşısına dikildiği düşmana uygun bir ad verme olanağı sağlamıştır. Bunlar çok canlı ve çok uzun bir süre devam eden, Jean-Jacques'ın ölümünden sonra XIX. yüzyılda bile devam etmiş olan tartışmalardır. XVIII. yüzyıl sonunda sivilizasyon kavramının gerçek anlamda eleştirel irdelemesi sonucunu getirememişlerdir. Olay onaylanır ya da kınanır yalnızca: Dönemin bütün insanlarının beyinlerinde ya da yüreklerinde az ya da çok açık seçik bir fikir olarak değil, zorunlu bir fikir olarak taşıdıkları ideal bir sivilizasyon, yetkin sivilizasyondur bu. Ve her halükârda hiç kimse genel yararı kısıtlamaya ya da özelleştirmeye çalışmak istememektedir hâlâ. Etnik grupların evrenselliğini yavaş yavaş fethetme yeteneğine sahip olan ve uygarlaşmış *(policés)* halkların –tüm uygarlaşmış halklar, Goguet'nin betimlediği, ahlaksız, ilkesiz ve Amerika yabanıllarının "adalet, dürüstlük, ahlaksal erdemlerinin bir çoğunu" belirtmek için sözcük bulamadığı kahraman yunanlılara kadar, en saygın halkların da içinde bulunduğu– yabanıllığına boyun eğdiren mutlak ve birleştirici bir insani sivilizasyon kavramı kaygı ve endişe uyandırmadan onlarda yaşar[73]. Halkların biricik, ve sürekli dizisi, zinciri; *Essai sur les Préjugés*'de (Önyargılar üzerine deneme) "sürekli bir deneyimler zincirinin yabanıl insanı, kendisini en yüce bilimler ve en karmaşık bilgilerle ilgilenirken bulduğumuz sivilize olmuş bir toplum içinde bulduğumuz duruma görürür"[74] diyen d'Holbach'a cevap yalnızca "uygarlaşmış *(policés)* tüm halklar yabanıllıktan geçmişlerdir ve doğal durumlarına terkedilmiş tüm yabanıl halklar uygarlaşmaya *(policés)* yargılıydılar"[75] diyen Raynal'den değil, tam bir açık seçiklik içinde " Vahşi ve yabanıl insanın sivilize olmuş ve mükemmelleşmiş insanı tanrılaştırmak istemesine kesinlikle şaşırmamak gerekir[76]" diye yazan Moheau'dan da gelir.

Evrensel ve etkili olmakla birlikte, böyle bir konsensüs çok ileri noktalara götüremiyordu. Bu bulanık iyimserlikten çıkmak isteniyor idiyse, kesinlikle, güçlü bir çaba göstererek bütün unsurlarıyla tutarlı ve geçerli bir sivilizasyon kavramı oluşturmak gerekiyordu. Ama bunun için önce üniter eski dünyayı kırmak ve daha sonra görece "sivilizasyon durumu"na ulaşmak, sonra kısa süre içinde de az ya da çok ayrışık, özerk ve farklı tarihsel ve etnik gurupların büyük bölümünün tekelinde olduğu kabul edilen "sivilizasyonlar"a varmak. Geniş bir zaman dilimi içinde, 1780-1830 arasında bir dizi ilerleme dönemleri ve d'Holbach'ın deyimiyle deneye deneye bu noktaya varıldı. Bu tarih basit değildir. Nasıl olabilirdi ki, sonuç olarak sivilizasyon kavramının kendisi bir sentez kavramıysa?

IV

Devrim ve İmparatorluğun üstünden atlayalım bir sıçramayla. İşte 1819 yılında Lyon'dayız. Bu tarihte *Le Vieillard et le Jeune Homme* (İhtiyar'la Genç Adam) adlı bir kitap yayımlanır –Ballanche'ın bu kitabı bir yığın düzensiz ıvır zıvırla ve fikirlerle doludur ve kitap eleştirili açıklamalarla yeniden yayımlanmıştır[77]. Yapıtı oluşturan Yedi Konuşma'nın beşincisi okunduğunda iki kez önemli bir yeniliğe rastlanır-çağdaş okuyucu bu

73) *De l'Origine des loix*, Paris, 1778, cilt IV, kitap VI, s.392.
74) *Essai sur les préjugés* (1770), XI. böl. s.273.
75) *Histoire philosophique* (1770), Cenevre baskısı, 1781, cilt X, kitap XIX, s.15.
76) *Recherches et considérations sur la population de la France*, Paris, 1778, s.5.
77) BALLANCHE, *Le vieillard et le jeune homme*. Roger Mauduit'nin açıklamaları ve notlarıyla yeni basım, Paris, Alcan, 1928- Bkz. Revue Critique'teki yazımız, 1929.

yeniliği kesinlikle farketmeyebilir. Mauduit baskısının 102. sayfasında şöyle diyor Ballanche: "Kölelik artık eski sivilizasyonların kalıntılarında kalmıştır." Biraz daha ilerde, 111. sayfada da ortaçağda dinlerin "kendilerinden önceki bütün sivilizasyonların mirasını" toplamış olduklarını söylüyor. Bir fransız yazar, elli yıllık bir uygulamadan koparak, basılı bir metinde ilk kez "sivilizasyon" yerine "sivilizasyonlar" sözcüğünü mü kullanıyordu? 1800'le 1820 arasında Fransa'da yazılmış olan herşeyi okuduğumu iddia edemiyeceğimden, bir sözcüğün sonundaki çoğul ekini gösteren harfin peşine düşüp böyle bir şey söyleme cesaretini de gösteremiyorum. Gene de bir rastlantı sonucu gözümün önüne serilen bu "sivilizasyonlar"ın daha eski dönemlere ait bir kullanımına rastlamış olsaydım çok şaşırırdım doğrusu. Bu olgunun ne kadar önemli olduğunu ise söylemeye bile gerek yoktur. Ballanche'ın sözcüğü çoğul olarak kullanması, sabırlı bir belgeleme ve akılcı araştırma çabalarının sonucunun bir göstergesidir.

XVIII. yüzyıl insanlarının, tarihçilerin ve geleceğin sosyal bilimlerinin öncülerinin genel olarak olgularla yakından ilgilenmek için nasıl bir çaba gösterdiklerini daha önce söyledik. Çağdaşları doğalcıların, fizikçilerin, kimyacılarınki kadar açık bir ilgi. Ansiklopedi kanıtlamaktadır bunu. Yüzyılın sonunda da özellikle Pasifiğin keşfine çıkan büyük denizcilerin, gezginlerin Fransızca ve İngilizce olarak yayınladıkları ve anında bir dilden ötekine çevrilen yazılarının bir çok meraklıya insan ve özellikle insanlar, gelenekleri, görenekleri, fikirleri, kuramları üstüne ne kadar önemli ve değerli malzemeler sağlamış olduklarını biliyoruz. Bütün bunlar kısa süre içinde Démeunier'lerin ve Goguet'lerin[78] amaçlarını yeniden hedefleyen ve yeniden gün ışığına çıkan "yabanıl" halklar konusunda oldukça zengin, oldukça açık seçik dosyalar hazırlamaya çalışan araştırmacılar tarafından toplanır, derlenir ve sınıflanır. "Ben gezgin ve denizciyim, yani serin odalarında dünya ve insanlar üzerine sonsuz düşünceler üreten ve doğayı buyurgan bir tavırla hayallerinin emrine veren o tembel ve kibirli yazarların gözünde yalancı ve tembelin biriyim.": Çok yazdıran ve çok konuşan bu Bougainville *Voyage autour du monde* (Dünya çevresinde seyahat) [1766, 67, 68 ve 69][79] adlı yapıtında açıkça böyle söylüyordu. Ama alaya aldığı bu odalarda çalışan bilim adamları, bir kâşifin başka bir yerde söylemiş olduğu gibi "yaşamlarını boş sistemler geliştirmekle geçiren" "bu karanlık oda spekülatörleri" de yavaş yavaş denizcilerin kendilerini götürdüğü "çeşitli bölgelerde" onların arkasından "çok küçük farklılıklarla" kendilerini göstermeye başladılar[80] ve çok büyük ve çok sağlam yapılara benzeyen düşüncelerini sergilemeya başladılar. Voyage de La Pérouse'un yazarı Milet-Mureau yirmi yıl sonra hâlâ araştırmacıların yazılarının bazı kimselere "bizim gelenek göreneklerimizle yabanılların gelenek ve göreneklerini karşılaştırarak sivilleşmiş insanın öbür insanlar karşısında bir üstünlük kurmasına"[81] olanak vermesinden yakınıyordu. Eski ön yargıların bu miyadı dolmuş savunucularını böyle yeniden gündeme getirme olayı (bir Démeunier ondan çok önce suçlamıştı) en azından bundan kurtulmuş olduğunu sandığını gösteriyor ve La Pérouse ve çevresindekiler tarafından toplanan tüm gereç ve belgeler yeni düşünceler esinlemeye başlıyordu. Yalnız-

78) Démeunier'nin yapıtı *L'esprit des usages et des coutumes des différents peuples, ou Observations tirées des voyages et des histoires* 1776'da yayımlandı, 1783'de Nuremberg'de M. Hismann tarafından almancaya çevrildi (Ueber Sitten und Gebraüche der Voelker) .-Bkz. Van GENNEP, *Religions, moeurs et légendes*, Paris, Mercure de France, 1911, s.21. Önsöz çok açık ve belirgindir: "İnsan üstüne bu kadar kitap yayımlanmış olmasına karşın çeşitli halkların gelenekleri, görenekleri, alışkanlıkları, kuralları ve yasaları hiç ele alınmamıştır. Bu eksikliği gidermek istiyoruz." Ama sonra da şunu ekliyor: "Sivilizasyon'un gelişmelerini izledik."

79) Genişletilmiş yeni basım, birinci bölüm, Neuchâtel, 1772; Discours préliminaire, s. 26.

80) Commerson'un *de la Lande*'a, *de l'Isle de Bourbon*'a Bougainville'in seyahatinden sonra yazdığı mektup (18 Nisan 1771). s.162.

81) *Voyage de le Pérouse autour du monde*, Paris, Plassan, 1798, cilt 1, s.XXIX.

ca Volney'in yapıtı gibi bir yapıt düşünce düzeyinde çalışmalar yapıldığını çeşitli vesilelerle kanıtlıyordu. Onun sivilizasyonun bütünlüğü anlayışına yeniden geleceğiz. Ama *Les Ruines ou Méditations sur les Révolutions des Empires* (Yıkıntılar ya da İmparatorlukların Devrimleri Üstüne Düşünceler) adlı yapıtında Çinlilerin "başarısız devrimi" nden söz ettiğinde; özellikle *Eclaircissements sur les Etats- Unis*'de (ABD Üstüne Aydınlatıcı Bilgiler) *yabanılların sivilizasyonu*ndan söz ettiğinde onun sivilizasyon sözcüğüne ahlaksal bir işlev yüklediğini çok iyi anlıyorum-hiç değilse formüller yeni bir biçim içeriyor[82]. Birkaç yıl sonra Alexandre de Humboldt'da daha bir gerçek oluyor bu. Sözgelimi *Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent* (Yeni Dünya'nın Ekvator Bölgelerinde İnceleme Gezisi) [in folio ilk baskısı 1814'de yapılmıştır] adlı yapıtında "Şaymalar sayılarla bağlantısı olan şeyleri kavramada büyük güçlük çekiyorlar... Marsden de Sumatra Malezyalıları'nda yaklaşık beş yüz yıllık bir sivilizasyona sahip olmalarına karşın aynı şeyi gözlemlemiş[83] diye yazıyor." Daha sonra "barbar halklar arasında eski bir sivilizasyonun izlerini bulmak amacıyla tek başına Afrika içlerine dalan cesur adam " Mungo Park'dan söz ediyor. Ya da Cordillera manzaraları ve Yeni kıtanın yerli halklarının anıtları adlı yapıtı vesilesiyle şunları söylüyor: "Bu yapıtla, mimari anıtları, hiyeroglifleri, dinsel kültleri ve düş dünyalarının incelenmesiyle Amerikalıların eski sivilizasyonlarının aydınlatılması amaçlanmıştır[84]."

Aslında, burada uçsuz bucaksız "Sivilizasyon" imparatorluğunu özerk alanlara bölen etnik ve tarihsel "sivilizasyonlar" kavramından çok uzak değiliz. Coğrafyacıların ve sosyolojinin öncülerinin peşinden dilbilimcilerin de büyük bir cesaretle bunu kabul etmiş olduklarını belirtmemiz gerekir. Alexandre de Humboldt'un sık sık kendisinden alıntılar yaptığı ve sivilizasyon (tekrar üstünde duracağız bunların), kültür ve *bildung*'la ilgili düşüncelerine baş vurduğu Wilhelm'e çok şeyler borçlu olduğunu biliriz. Hiç kuşkusuz Cosmos'da dilin taşımış olduğu sanskrit uygarlığından ondan yararlanarak söz etmiştir[85]. Bizdeyse çoğul olarak kullanılmış sivilizasyon sözcüğünün yeni bir örneğini Burnouf ve Lassen'in *Essai sur le Pali* (Pali dili üstüne deneme) adlı yapıtından çıkardım (1826). Bazı yazarlara göre bu dil "filozofun gözünde Arakan'ın ağır ve kaba köylüsü ve çok daha uygar Siam'lı gibi çok farklı uygarlıklardan gelen halkları bir tür birlik içinde tutan güçlü bağı sıkılaştırmaktadır. Bu bağ Buddha dinidir". Bu konuyla ilgili olarak Burnouf'un daha sonraki yapıtlarına bakmak yeterlidir: Bu yapıtların tümünde sivilizasyon sözcüğünün yepyeni kullanımları bulunacaktır- "yerli sivilizasyonunun kökeni" olsun, "hiçbir şeyin eski bir sivilizasyondan ya da yabancı halklardan alınmadığı" Veda'nın özgünlüğü konusunda olsun[86].

* * *

82) Alıntılar için bkz. *Oeuvres complètes*, F. Rirot, 1868, s.31 (Ruines, böl.XIV); s. 717 (Eclaircissements).-Bu metinlere Peuchet'nin *Discours sur l'étude de la statistique* (Statistique élémentaire de la France, Paris, Gilbert, 1805) adlı gibi bir metninden küçük bir bölüm eklenebilir: "sürekli komşu topluluklarla savaş halinde olan ve sivilleşmeleri yavaş seyreden" Afrika ilkel toplulukları söz konusudur.

83) Paris'te üçüncü baskısı yapılan *Voyage*'dan (3 cilt, 1816-1817) söz ediyorum. Bkz. Malezyalılar Üstüne, c. III (1817), s. 301; Mungo Park üstüne, s. 50.

84) *Voyage*, c.I, 1816, s.38. Daha önce s.35. Humboldt *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne*'ı irdeliyor ve yapıtın "halkın gelenek ve görenekleri, eski sivilizasyonları ve ülkenin siyasal bölünüşü" üstüne zengin bilgiler verdiğini ve "Avrupa'nın, sivilleşmesinin bugünkü durumunda gereksinim duyduğu sömürgelerdeki yiyecek maddelerinin niteliğini" incelediğini söylüyor.

85) *Cosmos, essai d'une description physique du monde*, çev. Faye, Paris. Gide, 1847, c.I, *Considérations*, s.15.

86) *Essai sur le* Pali 1826'da Paris'te yayımlandı (bkz. s. 2). Ayrıca bkz. Burnouf'un Collège de France'da yaptığı açılış konuşması: *De la langue et de la littérature sanscrite;* 1 Şubat 1833'de *Revue des Deux Mondes*'da yayımlandı (ayrıca bkz. ayrı basımın 12. sayfası). Ayrıca bkz. *Essai sur le Véda*, Paris 1863, s.20, s.32, vb.

Bu metinler son derece dağınık olmalarına karşın Nikephoros'un "sivilizasyonun etnografik anlayışı" adını verdiği çalışmanın hazırlanmasında yolculukların, onların yorumcularının ve XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başı dilbilimcilerinin nasıl bir işlev üstlenmiş olduklarını göstermeye yeterlidir. Onların düşüncelerinin gelişmesinin, koşut biçimde doğa bilimleri alanında aynı hızla ve aynı kesinlikle tamamlanan bir gelişmeyle kolaylanmış olabileceğini, kolaylanmış olmak zorunda olduğunu eklemeye gerek var mıdır?

Büyük bir şans eseri, bir yazarın tarihleri kesinlikle belirlenmiş olan iki metni (biri 1794, öbürü 1804 tarihli) var elimizde; bu metinler son derece titiz bir kesinlikle, bilim adamlarının en temel fikirlerindeki kesin biçimde tanımlanmış zaman sınırları arasında oluşan değişmenin ölçülmesini sağlar. Ve bunları daha önce belirtmiş olmama rağmen[87] izin verirseniz, hiç değilse temel bölümlerini hatırlatmak istiyorum. Bunlardan *Eléments d'histoire naturelle et de chimie*'nin (Tabiat bilgisi ve kimyanın unsurları) V. cildinin başında yer alan ilkinde Fourcroy kolaylık olması bakımından "hayvanlar arasındaki biçim farklılıklarına " dayalı sınıflandırmalardan oldukça küçümseyici bir üslupla söz ederek, "bu tür sınıflandırmaların doğada bulunmadığı ve doğanın yarattığı tüm bireylerin kesiksiz ve bütünlük arzeden bir zincir oluşturduğu " düşüncesini sergiler. Bilinen tema: Dönemin tüm bilginlerinin birbirleriyle yarışırcasına geliştirdikleri temadır bu- bu sırada tarihçiler ve filozoflar da yabanıl halklardan, uygarlaşmış (policés) halklara, ve ilk insanlardan Diderot ve Jean-Jacques'ın çağdaşlarına doğru düzenli biçimde gelişen tekdüze bir sivilizasyon destanını terennüm etmekteydiler. -Yıl XII, 1804: Fourcroy Levrault'nun *Tabiat Bilgisi Sözlüğü*'nün girişini kaleme alır. Ve bu kez on yıl sonra çok açık seçik olarak şunları yazar: "Ünlü tabiat bilginleri (Cuvier ve öğrencileri) bu zincirin (varlıkların kesiksiz ve bütünlük arzeden zinciri) oluşma olasılığını yadsıyor ve ve tabiatta kesinlikle böyle bir sıralanma olmadığını ileri sürüyorlar; tabiatın yalnızca birbirlerinden ayrı gruplar oluşturmuş olduğunu; ya da daha doğrusu her gelişme içinde binlerce bağımsız ve sürekli ama kendi aralarında uyumsuz ve kesikli, birleşmeleri olanaksız binlerce zincir vardır." Görüldüğü gibi bir uçurum. Doğal Bilimler Müzesi'nden çıkan, Cuvier'nin yönettiği ve birkaç yılda en dengeli insanlara eskilere tamamen karşıt sonuçlar dikte ettiren bir devrim. Bu uzun uzmanlaşma sürecinin, birbirlerine koşut olarak tarih, etnografi ve dilbilim alanında gelişecek olan XVIII. yüzyılın "evrensel" fikirlerinin göreci biçimde ortaya konmasının doğa bilimlerinde başlaması.

* * *

Bir tarihçi bu gelişmeye, siyasal olayların ve tek kelimeyle söylemek gerekirse *Devrim*in temel oluşturduğunu belirtmeden geçemez. Sivilizasyon sözcüğünün 1789'dan sonra Fransa'nın ve Fransa'yla birlikte Avrupa'nın yaşadığı kargaşa ve umut yıllarında zafere ulaşıp yerini sağlamlaştırdığını daha önce belirttik. Kesinlikle bir rastlantı değildir bu. Devrimci hareket zorunlu olarak bütünüyle geleceğe dönük iyimser bir hareketti. Bu iyimserliği desteklemek ve doğrulumak için bir felsefe vardı arkasında: Gelişmenin, insani varlıkların ve onların yaratıklarının belirsiz mükemmeliyetlerinin felsefesi - bu belirgin yolun her etabının sonunda yeni bir gelişme ortaya çıkar. Barère'in söyledikleri boş ve anlamsız şeyler değildir[88]: "Filozof ve ahlakçı için Devrim'in ilkesi aydınlanmanın gelişmesinde, daha iyi bir sivilizasyona gereksinim duyulmasındadır. " Böylelikle bu dönemdeki bir çok sıkı tartışma, Rousseau'nun tezinin, gelişmeyi inkârının, sivili-

87) L. LEFEBVRE, *Un chapitre d'histoire de l'esprit humain* (Revue de Synthèse historique, c. XLIII, 1927, s. 42-43).
88) Réponse *d'un républicain français au libelle de sir Francis d'Yvernois*, Paris.

zasyona getirdiği büyük eleştirinin sert biçimde çürütülmesi doğrulanmış olur[89].

Ne var ki Devrim de yavaş yavaş gelişir ve sonuçlarını sergilemeye başlar. Yeni bir düzen kurar –ama eski bir düzenin yıkıntıları üstüne kurar bu düzeni; böyle bir girişim de birçok insan için bir kargaşa ve istikrarsızlık ortamı yaratacaktır hiç kuşkusuz. Bir yanda edebiyat, öte yanda da kendilerine rağmen yolcular olan o göçmenler konusunda ne gibi durumlar ortaya çıkmıştır –ilk sonuçlar ne olmuştur: F. Baldensperger'in kitabından öğrenebiliriz bunu[90]. Ve bizimle ilgili olarak zorunlu olan ya da olmayan bu yolculukların dönemin insanlarının düşünceleri üstündeki etkilerini küçümseyemeyiz. Bunlar en azından, bu denizcilerin, bilinmeyen toplumların kâşiflerinin, çağdaşlarının dikkatini geleneklerin ve insani kurumların zengin çeşitliliği üstüne çeken etnografların sadık yoldaşları doğabilimcilerin deneyimlerini daha iyi anlamamızı, onlarla daha iyi kaynaşmamızı sağlar[91]. Talleyrand'ın Amerika seyahati vesilesiyle yazdığı ve *Institut de France*'ta okunan şu güzel metni görmezlikten gelinebilir mi? (5): "Seyyah burada ağaç kütüklerinden yapılmış ve henüz yeni yıkılmış kulübeye kadar sivilizasyonun ve sanayinin bütün aşamalarından geçiyor sırayla. Böyle bir yolculuk halkların ve Eyaletlerin kökeni üstüne bir tür pratik ve canlı analizdir..İnsan sanki geriye doğru, insan aklının gelişmelerinin tarihinde bir yolculuk yapıyor" Ama dahası da var.

Ballanche'ın, bize çok değerli bir metin sağlamış olan *İhtiyarla Genç Adam'ın konuşmalarını* okursak, kitabın daha başında amacımız için çok yararlı sayfalarla karşılaşırız[92]. Bilge Nestor, yanındaki, hıristiyan dinine girmeye hazırlanan gence şunları söyler: "Çevrenize baktığınızda eski toplumun ölüme giden yolda koma halinde debelendiğini gördünüz....Durmadan,'insan soyu ne olacak? diye sorup duruyorsunuz" Sivilizasyonun her geçen gün yalnızca kalıntılarını görebildiğim dipsiz bir kuyuya battığını görüyorum...Siz hâla "tarih bana uygarlaşmış *(policées)* toplumların çöktüğünü, imparator-

89) Bunlara yalnızca aydın bir topluluğa yönelik kitaplarda rastlanmaz (Örneğin bkz. *Eclaircissements sur les Etats-Unis;* Volney şöyle diyor yapıtında: Bozulmuş ve yoldan çıkmış toplulukların bulunmasının nedeni "topluluk halinde bir araya gelmiş olmanın kötülük eğilimleri doğurmuş olması değildir kesinlikle, bunun nedeni bütün ulus topluluklarının, yönetim biçimlerinin kökeni olan yabanıl durumdaki özelliklerin aktarılmış olmasıdır-ayrıca güzel sanatların ve edebiyatın "sivilizasyonun tamamlayıcı unsurları" ve "halkların mutluluk ve refahının kesin belirtileri" olduğu tezi de reddedilebilir. Bu konuyla ilgili bir yığın küçük propoganda kitabı da vardır (örneğin bkz. Boissel'in *le Catéchisme du genre humain* (2. bas. 1791) adlı yapıtı; Boissel'in kanıtlamaları "yıkıcı sakıncalarının ona yabanıl yaşamı tercih ettirdiği sivil toplumun ilk kuruluş olgusuna, bugün (1791) sivilizasyonun temelini oluşturan ama doğal olarak Rousseau'nun tanımadığı hak ve ilkelere göre" akıl yürüterek Rousseau'ya karşı çıkışıyla ilginçtir.

90) *Le mouvement des idées dans l'émigration française*, c.I ve II, Paris, 1924.

91) Yaklaşık 1780-1850 dönemini kapsayan Amerika ve Fransız düşüncesi ya da daha genel olarak avrupa düşüncesi üstüne güzel bir kitap yazılabilirdi. Bir tarih ve felsefe kitabı. Kökenlerine meraklı bir sosyoloji için son derece yararlı olurdu bu. Chateaubriand'ın edebi kişiliğiyle ilgili olarak biraz fazla kendilerinden geçiyor insanlar. Natchez'i irdelemekten ve çözümlemekten çok daha önemli ve zevkli şeyler var; ABD sivilizasyonunun dikkatli izleyicilerine Volney'den Alexandre de Humboldt ve Michel Cavalier'ye (*Lettres sur l'Amérique du Nord; 1834-35)* ya da Tocqueville'e (*La Démocratie en Amérique;* 1835) kadar fikir, düşünce, önceleme açısından ne kadar zengin bir malzeme sağladığını görmek insanı şaşırtacaktır sanıyorum. Ayrıca güçlükler ve engeller de saptanıyordu. *Palingénésie* adlı yapıtı Amerika'yı Bossuet'nin *Histoire Universelle*'i kadar göz önünde bulundurmayan Ballanche'dan söz etmeyelim: Auguste Comte'un Bossuet'yi doğrularken "tarihsel değerlendirmesini yalnızca bir dizi türdeş ve sürekli ama gene de evrensel nitelikli incelemeyle kısıtladığı", "gelişmesi çeşitli nedenlerle o döneme kadar çok eksik kalmış bağımsız sivilizasyonun öteki farklı merkezleri" adını verdiği görüş alanından çıkardığını biliyoruz; ve onun bundan anladığı yalnızca Amerika değildi, Hindistan ve Çin vb. de vardı içlerinde. Şurası bir gerçek ki (biraz platonik bir şekilde) eklemeler yapıyordu: "meğer ki bu tamamlayıcı dizilerin karşılaştırmalı incelemesi asıl konuyu yararlı bir biçimde aydınlatmasın" (Pozitif felsefe dersleri, sosyal felsefenin tarihsel bölümünü içeren V. c.1841, s.3).

92) S. 48 (Birinci Konuşma). Bu metin 1819 tarihlidir. İki yıl sonra Saint-Simon'un krala bir sesleniş yazısıyla birlikte *Système Indistruel*'i çıktı: "Sire, olayların gidişatı yalnızca Fransız toplumunun değil, Avrupa'nın çeşitli halklarının oluşturduğu büyük ulusun da içinde bulunduğu krizi ağırlaştırmaktadır."

lukların yıkıldığını, tüm insanlığın üstüne yüzyıllardır uğursuz karanlıkların çöktüğünü ve şimdi de buna benzer şeyleri görerek tir tir titriyorum..." diyorsunuz. Burada duralım ve Ballanche'ın yarı tumturaklı, yarı ağlamaklı metnine devam etmeyelim. Devrim ve İmparatorluk dönemini yaşamış olanlar seleflerinin 1770'lerde sivilizasyon sözcüğünü ortaya attıklarında bilmedikleri bir şeyi öğrendiler. Bir sivilizasyonun ölebileceğini öğrendiler. Ve bunu kesinlikle kitaplardan öğrenmediler[93]

Hepsi bu mu? Kargaşa ve istikrarsızlık durumu demiştik biraz yukarda; ve bu düşünceyi desteklemek için de göçmenlerden, köklerinden kopmuş insanlardan, çeşitli durum ve koşullardaki yolculardan söz ettik. Ama bunlar aristokratlar ve yalnız insanlardı. Gerçekten de, hiç kuşkusuz "belli belirsiz kaygılar" ve "belirsiz düşünceler" ama aynı zamanda çok belirgin ekonomik çöküntüler ve sosyal çalkantılar doğuran bir bunalımın etkisini çok daha derin biçimde hisseden, o dönemde söylendiği gibi "ulus", tüm bir ulus olmuştur. Dolayısıyla ilginç bir durum çıkıyor ortaya: Rousseau'nun o karamsar kuramı: Kendi kendisiyle sarhoş olan Devrim, kendi başarısıyla kendi kendini yok ediyordu sanki, ve işte gene bu Devrim yarattığı kargaşalar, doğurduğu düşünceler, meydana getirdiği ya da meydana gelmesine katkıda bulunduğu durumlarla kendi kendisini canlandırıyordu: Ve işte büyük kriz sona erdikten sonra başka kişiler kendi hanelerine yazmaktadırlar bunu: Ve bambaşka bir biçimde. "Gelmiş geçmiş insanların en büyükleri, Newton ve Leibnitz, Voltaire ve Rousseau, siz niçin büyük olduğunuzu biliyor musunuz? Sivilizasyonun insan soyunun toplumsal yazgısı olduğunu düşünmek, körlüktür..." Cenevre vatandaşına yararsız bir destek getiren bu geç kalan söylev nedir ve hatibi kimdir? Yazının başlığı *Harmonie Universelle*'dir (Evrensel Uyum); *Bulletin de Lyon*'da çıkmıştır (11 frimaire* [Fransız devrim takviminin üçüncü ayı], yıl XII)-yazarının adı da Charles Fourier'dir[94]. Şöyle diyor yazısında: "Kör bilginler, dilencilerle dolu kentleri görün, insanlarınız açlıkla, savaş alanlarınızla ve toplumsal alçaklıklarınızla savaşıyorlar. Bütün bunlardan sonra sivilizasyonun insan soyunun yazgısı olduğuna inanabilir misiniz ya da J.J. Rousseau sivilleşmiş insanlarla ilgili olarak şunları söylerken haklı mıdır?: "Burada söz konusu olan insanlar değildir; nedenini anlayamadığınız bir çalkantı söz konusudur." *Sociétaire* sosyalizmin babası bunları söylerken Madam de Staël de "elli yıldan beri bütün aydınlanma filozoflarına mal olduğunu "[95] söylediği insani yetkinleşebilme sistemini savunma gereksinimini hissediyordu. Aslında kafalarda değişmiş olan bir şey vardı. Ve bilginlerin, gezginlerin, dilbilimcilerin ve daha belirgin bir ad olmadığından filozof dediğimiz insanların ortak çabalarıyla- doğduğu günlerde çok

93) Çok daha sonraları, O. de Gobineau *İnegalité des races humaines*'in (1853) II. kitabının I. bölümüne şunları yazacaktır: " Sivilizasyonların batması tarihin tüm olguları içinde en çarpıcı ve en karanlık olgulardır.

94) Bkz. Hubert BOURGİN, Charles Fourier, s.70. Öyle anlaşılıyor ki Fourier'ye ve sivilizasyon kuramına itirazlardan önce her yandan yükselen farklı düşüncelerin formüle ettiği bir çeşit sert biçimde mahkum etme olan bir serbest rekabet ve aldatıcı anarşi düzeni olmuştur: Bu konuyla ilgili olarak örneğin Billaud-Varennes'in metinlerine baş vurabilirsiniz (*Elements de républicanisme*, 1793; Jaurès alıntı yapmaştır bu metinden: *Histoire socialiste: La Convention*, II, özgün basımın 1503. sayfası): "Hepimizin Tantalos'un bir duygu ırmağına daldığı gibi daldığımız bu sivilizasyon durumundan hayal gücünün ve yüreğin kesinlikle ikinci plana attığı o sevinçlerin çıkmayacağını bilmeyen var mıdır"-Ayrıca Chamfort'un metnine bakabilirsiniz: *Maximes et Pensées* (1794'den önce): Sivilizasyon mutfak gibidir. Bir masada hafif, sağlıklı ve iyi hazırlanmış yemekler gördüğümüzde mutfağın bilgi ve kültürün yansıması olduğunu görerek keyifleniriz; ama masada et ve sebze suları, mantar ezmesi görürsek aşçıları ve sanatlarını lanetleriz ve zararlı buluruz ." Bundan ayrıca şu sonucu çıkarıyoruz ki Chamfort'un midesi Brillat-Savarin'inkiyle aynı değildir.

95) *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales (Oeuvres complètes*, c.4, s.12). 16. sayfada da daha önce sözünü ettiğimiz Auguste Comte'unkinden çok farklı açınlayıcı bir tavır dikkat çekiyor: "Ne zaman Amerika, Rusya vb. yeni bir ulus sivilleşmeye doğru bir gelişme gösterse, insan soyu mükemmeleşmiştir."

yalın olan sivilizasyon kavramı yeni unsurlarla zenginleşiyor ve beklenmedik özelikler sunuyordu.

V

Bu nedenle o günlerden itibaren bir derleyip toparlama ve gözden geçirme gerekliydi. İşin yalnızca bir yanı düşünülmedi. Esas olarak Restorasyon döneminin oluşturduğu bu derleme, yeniden düzenleme döneminde her yanda az ya da çok belirgin, az ya da çok gelişmiş sivilizasyon kuramlarının fışkırdığı görüldü... Biz burada birkaç ad ve birkaç yapıt adı veriyoruz ancak: 1827'de Edgar Quinet'nin çevirisi ve önsözüyle eskimiş bir yapıt olan *İnsanlık Tarihinin Felsefesi Üstüne Düşünceler*[96] çıktı. Aynı yıl Paris'te J.-B. Vico'nun *Scienza nuova*'sından çevrilen ve Jules Michelet'nin kaleme aldığı, yazarın sistemi ve yaşamı üstüne bir yazısıyla birlikte *Tarih felsefesinin ilkeleri* yayınlandı[97]. 1833'de, Jouffroy *Mélanges Philosophiques* (Felsefi Karışımlar) adlı yapıtında kısmen ya da doğrudan doğruya sivilizasyon konusunu işleyen 1826, 1827 tarihli bir çok makale (özellikle 1826'da verdiği *Felsefe Tarihi* derslerinden ikisi)[98] yayımladı[99]. Ama özellikle biri vardır ki, bu adam sivilizasyon kavramına ve bu kavramın tarihsel yorumuna el koymuştur neredeyse: François Guizot *Tableau philosophique et littéraire de l'an 1807* (1807 yılının felsefi ve edebi tablosu) adlı yapıtında şöyle diyor[100]: "İnsanların tarihi insan soyunun sivilizasyonunun büyük tarihi için derlenen gereçlerinin bir koleksiyonu gibi kabul edilmelidir yalnızca: Guizot peş peşe 1828'de *De la Civilisation en Europe* (Avrupa Sivilizasyonu Üstüne), ve 1829'da da *De La Civilisation en France* (Fransa Sivilizasyonu Üstüne)[101] adlı yapıtlarını yayımladı; sivilizasyon kavramının kendisini yöntemsel, neredeyse sistematik biçimde çözümleyerek çağdaşlarına önemli sayılabilecek bir fikir dökümüyle birlikte, en koyu karanlıklarla, en içinden çıkılmaz karışıklıkların, en karşıt görüşlerin büyük bir ustalıkla (becerikli birkaç parmak hareketiyle) uzlaştırıldığı, ve çözümlendiği, açıklığa kavuşturulduğu, hoş ve çekici kılındığı (doğal olarak biraz aşırı basitleştirmeler pahasına) fransız usulü o büyük yapıların mükemmel bir örneğini verir....

Guizot sivilleşmeyi her şeyden önce bir olgu olarak görüyordu, "ötekiler gibi" "ve bütün olgular gibi irdelenebilecek, betimlenebilecek, anlatılabilecek bir olgu gibi" ortaya koyuyordu[102]. Biraz muamma kokan ama bu arada da tarihçinin bir düşüncesini aydınlatan bir formül ve bildiri bu: " Bir süredir tarihi olgulara kapatmak gerekliliğinden söz ediyorlar sık sık ve haklı olarak." Jouffroy'un 1827'de *Globe*'da çıkan *Bossuet, Vico, Her-*

96) Strasbourg, Levrault, yeni basım 1834. Kitabın durumuyla ilgili olarak bkz. TRONCHON'un doktora tezi (Sorbonne): *La fortune intelectuelle de Herder en France*, Paris, 1920.

97) Paris, Renouard, 1827. *Michelet Discours*'unda (s.XIV) şöyle diyordu: "Öbür bilimler insanı yönetmeye ve yetkinleştirmeye çalışırlar. Ama henüz hiçbir bilim dalı çıkmış oldukları sivilizasyon ilkelerini tanımayı amaçlamamaktadır. Bize bu ilkeleri açıklayacak olan bilim dalı halkların gerileme ve gelişme süreçlerini değerlendirmemizi, ulusların yaşamının çağlarını hesaplamamızı sağlayacaktır. O zaman bir toplumun layık olduğu en yüksek sivilizasyon derecesine çıkarabilecek olanaklar bilinecektir; teori ve pratik o zaman uyuşacaktır..."

98) *De l'Etat actuel de l'Humanité* (Mélanges, s.101) adıyla yayımlanmıştır; Paris'te Paulin'de çıkan bu derlemede Globe'da çıkan (11 Mayıs 1827) bir yazının özetinin de yer aldığını belirtmek gerekir: Bossuet, Vico, Herder başlıklı yazıdır bu.

99) Hatta 1832'den 1834'e kadar bir dergi çıkmıştır: *Revue sociale . Journal de la Civilisation et de ses progrès. Organe de la Société de civilisation* (6 sayı, 1832-1834; Tronchon'un tezi *La fortune intellectuelle d'Herder en France, Bibliographie critique*'te [Paris, Rieder, 1920, s.28] belirtiyor.

100) TRONCHON, a.g.y. s.431.

101) İki ders iki kitap haline gelecektir: *Cours d'histoire moderne, Histoire générale de la Civilisation en Europe*, Paris, Pichon et Didier, 1828; *Histoire de la Civilisation en France*, a.g.y,, 1829. Bu yapıtların sık sık yeni basımları yapılmıştır.

102) *Civilisation en Europe*, s.6.

der adlı yazısındaki ilginç gözlem akla geliyor hemen: şöyle diyordu: Bossuet'de, Vico'da, Herder'de göze çarpan, tarihin küçümsenmesidir: Olgular ayaklarının altında otlar gibi ezilmektedir[103]." Guizot'nun biraz şaşırtıcı kaygısı (daha sonraları Gobineau da ateşli ama yapay bir biçimde eleştirmiştir kendisini) daha o dönemlerde açıklanır. Tarihçi olmak ister o ve kesinlikle ideolog olarak görülmez kendisi çünkü özel olguları değil, genel olguları ele alma eğilimindedir. Ama bu *olgu*, "ötekiler gibi bir olgu olan bu olgu", "gizlenmiş, karmaşık, betimlenmesi, anlatılması çok zor olan ama gene de var olan", "zedelemeden tarihten dışlanamayan tarihsel olgular" kategorisine ait olan bu genel olguyu bilir Guizot ve daha sonraki sayfalarda bu olgunun "bir halkın zenginliğini oluşturan bir tür okyanus olduğunu ve bu okyanusta halkın yaşamının tüm unsurlarının, yaşamının tüm güçlerinin birleştiğini"[104] söyler. Ve ilginçtir, hemen arkasından da şunları ekler: "Asıl, toplumsal diyemeyeceğimiz, toplumsal yaşamdan çok, insan ruhunu ilgilendiriyormuş gibi gözüken bireysel olgular" bu olgular: Dinsel inançlar ve felsefi düşünceler, bilimler, edebiyat ve sanat"- "sivilizasyonun görüş açısı altında" ele alınılabilirler ve alınmalıdırlar. Sosyolojinin fetihlerini iyi kötü sağlam biçimde ölçmek ve yüz yıllık bir uzaklığın bazı sözcükleri açık ve belirgin kılabildiği ses farkını değerlendirmek isteyen biri için hoş bir metin.

* * *

Bu bilgilerden iki sonuç çıkıyor en azından. Birincisi, Guizot çalışmalarının çerçevesi olarak ulusu ya da kendisinin de söylediği gibi halkı seçiyor. Kuşkusuz Avrupa sivilizasyonundan söz ediyor. Ama Avrupa ikinci güç olarak bir halk değilse nedir? Ve Guizot bu Avrupa sivilizasyonunu mükemmel bir yaratıcı ve propogandacı olan Fransa aracılığıyla irdelemeyecek midir[105]? Böylelikle Jouffroy'un görüş açısını benimser: Her halk, her sivilizasyon, –örtük olduğundan "halk aileleri" vardır[106]; ama tümü, "uzun sürede dünyayı yapraklarıyla örtecek olan o sivilizasyon ağacının gölgesinde kalacaktır[107]. Bu Guizot'nun "insan soyunun evrensel bir sivilizasyonu, insanın bir yazgısı var mıdır, halklar yüzyıldan yüzyıla kaybolmaması gereken bir şeyi -biz ekleyelim "gelişme"yi- kuşaktan kuşağa ele geçirmişler midir" sorusuna getirdiği çözümdür. Guizot şöyle yanıtlıyor: "Kendi hesabıma, gerçekten de insanlığın genel bir yazgısı olduğuna, insanlığın birikimlerinin kuşaktan kuşağa geçtiğine, dolayısıyla da yazılması gereken bir dünya sivilizasyon tarihi olduğuna inanıyorum[108]" Daha sonra şunları söylüyor: "Gelişme, ilerleme düşüncesi, sivilizasyon sözcüğü altında tutulmuş temel bir düşünceymiş gibi geliyor bana[109]." İşte ustaca bir sentezle çözümlenmiş nazik bir soru. Sivilizasyonlar vardır. Ve bu sivilisazyonları irdelemek, çözümlemek, kendi içlerinde ve kendi kendileriyle açımlamak gerekir. Ama bunların üstünde tabii ki sivilizasyon ve onun sürekli hatta düz çizgi halinde ilerleyen yürüyüşü vardır. Sivilizasyon- ve gelişmesi. Ama neyin ge-

103) *Mélanges philosophiques*, Paris, 1833, p.88.

104) *Civilisation en Europe*, s.9.

105) A.g.y. s.5: "Dünyanın her yanına yayılmadan önce Fransa'dan geçmemiş olan hiçbir büyük düşünce, hiçbir büyük sivilizasyon ilkesi yok gibidir."

106) "Sözgelimi Rus sivilizasyonu Fransa ya da İngiltere sivilizasyonuna uzak olmakla birlikte, Rusların Fransız ve İngilizlerle birlikte aynı sivilizasyon sistemi içinde olduklarını görmek çok kolaydır...Bunlar aynı ailenin daha küçük çocukları, aynı sivilizasyon okulunun daha zayıf öğrencileridir" (*De l'état actuel de l'humanité*, 1826; Mélanges, s.101).

107) *Du role de la Grèce dans le développement de l'Humanité*, 1827; Mélanges, s.93.

108) *Civilisation en Europe*, s. 7

109) A.g.y. s.15.

lişmesi?

Guizot, sivilleşmenin esas olarak iki unsurdan çıktığını söylüyor: Toplumsal durumun ve entelektüel durumun belli gelişmelerinden. Biraz bulanık formüller: Belirginleştirmeye çalışıyor bunları. Bir yanda dış ve genel durumun gelişmesi; öte yanda ise insanın iç ve özel durumunun gelişmesi var; tek kelimeyle toplumun ve insanlığın mükemmelleşmeleri var. Guizot yalnızca bir eklenmenin, yan yana gelmenin söz konusu olmadığı bu olgu üzerinde ısrar ediyor- bu iki tür olgunun, toplumsal durumların ve entelektüel durumların eşzamanlılığının sıkı ve hızlı bir biçimde birleşmelerinin sivilleşmenin gelişmesi için gerekli olduğu olgusudur bu. Birinin öbürüne karşı belli belirsiz bir üstünlüğü var mıdır? Kargaşa ve sıkıntı. "Büyük bir toplumsal iyileşme, maddi refahın büyük ölçüde gelişmesi bir halk içinde güzel bir entelektüel gelişme olmaksızın, kafalarda da benzeri bir gelişme olmadan gerçekleşebilir mi? Aksi takdirde toplumsal iyileşme, iğreti, geçici, açıklanmaz ve neredeyse kural dışıdır. " Yaşayacak mıdır? Gelişip yayılacak mıdır? " yalnızca fikirler mesafelerle oynar, denizleri aşar, her tarafta anlaşılır ve kabul edilir; kaldı ki, "refahın kendisinden başka bir şey getirmedikçe, toplumsal refaha damgasını vurmuş olan altık bir şey vardır"; birkaç yıl sonra karşıtlarının kendisini zenginleşmenin büyük hayasız papazı olarak suçlayacakları kişinin kaleminden çıkan ilginç sözler[110].- Buna karşılık, herhangi bir yerde büyük bir zekâ gelişmesi patlarsa ve buna bağlı gibi gözüken hiçbir toplumsal gelişme yoksa, insanlar şaşırır ve kaygılanır. "Meyve vermeyen güzel bir ağaç gördüklerini sanırlar. Dış dünyayı kucaklamayan fikirlere bir çeşit öfke duyulur."

Guizot'nun kanıtlamasının daha sonra nereye doğru yöneldiği bilinir. Sivilleşmenin birbirlerine sıkı sıkıya bağlı iki büyük unsuru entelektüel gelişme ve toplumsal gelişme olduğundan -bir sivilleşmenin yetkinliği bunların yalnızca birleşmelerinden değil, eşzamanlılıklarından da doğmuş olduğundan-farklı Avrupa sivilleşmelerinin kısaca gözden geçirilmesi ona İngiliz sivilleşmesinde, neredeyse yalnızca toplumsal yetkinleşmeye doğru yönelmiş, ama temsilcileri "bir dönemi bütünüyle aydınlatan büyük entelektüel meşalelerden" yoksun gözüken bir sivilleşmeyi göstermek için yeterliydi". Buna karşılık, Alman sivilleşmesi: Düşünce olarak güçlü, ama örgütlenme, toplumsal yetkinleşme açısından zayıftır bu sivilizasyon. İnsan düşüncesinin uzun süredir insanlığın durumundan çok daha hızlı geliştiği bu Almanya'da fikirler ve olgular, entelektüel düzen ve gerçek düzen neredeyse bütünüyle ayrılmış değil miydi birbirinden?-Buna karşılık bir ülke vardı, fikirlerin ve olguların, entelektüel düzenin ve gerçek düzenin uyumlu gelişmesini birlikte götürebilmeyi başarmış bir ülke vardı yalnızca: Fransa'ydı bu ülke, Fransa'dan, insanın ne entelektüel büyüklüğünden ne de çok önemli ve toplum için son derece yararlı bireysel büyüklüğünden asla yoksun olmadığı bir ülke olarak söz edildiği çok sık duyulur[111]...

Burada ustalıklı bir biçimde işlemekteydi sentez. Zorluklar iz bırakmadan uçup gidiyordu. Maddi refah, toplumsal ilişkilerin iyi örgütlenmesi, ortak olarak üretilmiş "gücün ve refahın bireyler arasında daha adaletli biçimde dağıtılması" kavramı-Fourier'nin 1807 yılından başlayarak, sivilizasyonu, sahip olmamakla suçladığı her şeyi Guizot, adına layık olmak isteyen bir sivilizasyonun gözlemciye sunması gereken unsurlar hanesine yazıyordu. Aynı biçimde eski bir tartışmaya son vererek *"police"* ve *"civilité"* sözcüklerinin birleşerek *civilisation* sözcüğünü oluşturduğunu söylüyordu. Daha açık olarak, konuklara açık ve toplumların güç ve refah olanaklarıyla, insanın, yeteneklerinin, duy-

110) Bu metinlerin tümü *Civilisation en France*'tan alınmıştır.

111) Guyot böylece onu en küçük ayrıntılarına kadar anlatarak, ilgilendiği halkları anlatarak *Civilisation en Europe*'un (s.12-13) (Avrupa Sivilleşmesi) genel ve nesnel gelişmesini yeniden ele alıyor.

gularının, fikirlerinin özel ve ahlaksal gelişme ve zenginleşme etkenleri, "insan doğasının yüceltilmiş imajları"[112] edebiyat, bilim ve sanat arasında olağanüstü bir biçimde bölüştürdüğü binasında yer gösterdiği görüşlerin enginliği -anlayışlardaki bir çeşit derin hoşgörü Fransa'da önemli bir boşanmayı engellemek için tam zamanında yetişiyordu: O dönemde Almanya'da gerçekleşen ve belki bazı kimselerin Fransa'da da gerçekleşmesini düşledikleri boşanma: "kültür" ve "sivilisazyon" un boşanması.

* * *

Fransa'da kültür düşüncesi üstüne hiçbir şey yapılmamıştır. Şöyle söyliyeyim: Tabii, evet, bilgilerimizde bunca boşluk görüldüğünde laubali bir çeşit mizahın varlığı kabul edilmeliydi. Tarihini çok az bilsem de, en azından var olduğunu, belirtilmeye değer olduğunu ve bunun yararsız olmadığını söyleyebilirim.

Esas olanla yetinelim biz. Almanya'nın düşünce tarihinde *Kultur* sözcüğünün ortaya çıkışının tarihini ve koşullarını araştırmak benim işim değildir[113]. Nereden alınmış olduğu sorusu da ilgilendirmez beni. Ben yalnızca bizim *Akademi Sözlüğü*'nün 1762 baskısının Fransızca *culture* sözcüğünün eğretili anlamını "sanat ve düşünceye karşı gösterilen özen" olarak verdiğini biliyorum, ve şu iki örneği sıralıyor: "Sanat kültürü çok önemlidir; düşünce kültürüne çalışmak". Oldukça zayıf tabii. Tanım hiç kuşkusuz gelişecektir daha sonra. Aynı sözlüğün 1835 baskısında şunu okuyoruz: "Eğretili anlamda bilim ve sanatın yetkinleşmesi, zihinsel yeteneklerin gelişmesi için çaba harcama". Gerçeği söylemek gerekirse zenginlikten çok lafı uzatma: Gene aynı biçimde açıklanan kavram, Rhin'in öbür yakasında, Adelung sözlüğünün 1793 baskısındaki *Kultur* sözcüğünde aynı zenginliği yakalamaktan uzak: Bir insanın ya da bir halkın tüm zihinsel ve ahlaksal güçlerinin yücelmesi, incelmesi. Herder'in, Quinet'nin Herder'inin de aynı sözcüğe çok zengin anlamlar yüklemiş olduğunu hatırlatıyorum. Bazılarını sayalım: Hayvanları evcilleştirme yeteneği; tarıma elverişli hale getirme yoluyla toprak işgali; bilim, sanat ve ticaretin gelişmesi; ve nihayet *"police"*. Dilimizde sık sık bu tür açıklanmış fikirler vardır. Ama bu arada şunu da belirteyim ki alıntı olduklarına inanmakta aceleci davranmamak gerekir; ve ilginçtir bizde bunlar hep sivilizasyon sınıfına dahil edilir[114]. Bunun için Madam de Staël'e göre "ormanların çokluğu ve yaygınlığı sivilizasyon'un henüz yeni olduğunu gösterir"; *culture*'ün (kültür) bir tümce içinde tuhaf bir ikircillik yarattığı gerçektir[115]. Şunu da belirtmem gerekir ki Herder'in fikirleri Kant'ın fikirleriyle biraz benzerlik gösteriyor; Kant kültürün gelişmelerini aklın gelişmelerine bağlıyor, ve bunlara evrensel barışın gerçekleşmesi anlamını yüklüyordu[116]..

Bu fikirlerin bizde, hiç değilse bölüm bölüm, parça parça tanınmış olduğu kuşku götürmez. Uzun araştırmalara girmeden, yalnızca zamanının Alman düşüncesine büyük bir tutkuyla bağlanmış olan şu Almanlaşmış Fransız Charles de Villers'i düşünelim

112) *Civilisation en Europe*, s.18.

113) Bkz. Tonnelat'nın verdiği bilgiler.

114) Bkz. BUFFON, *Epoques de la Nature*, s.101: "Sivilleşmeye başlayan insanın ilk belirtisi hayvanlar üstünde kurduğu egemenliktir."

115) Dikkatli ve temkinli yaklaşılması gereken ikircil anlam. Sözgelimi Condorcet'nin *Voltaire'in Yaşamı* adlı yapıtından "Kültürün yeşerdiği, ticaretin güvenli olduğu, sanayinin refahı ve kaynakları bütün insanlar için büyütmeden ve genişletmeden etkin olduğu bir alanın dünyaya yayılamadığı" sözlerinin geçtiği bölüm okunduğunda insan önce *culture*'ün (kültür) Almanca *Kultur* (kültür) karşılığı kullanıldığını sanabilir ve aslında bunun yalnızca tarım olduğunu anlayamayabilir.

116) *Voltaire'in Yaşamı*'nda (1787) Condorcet'nin fikri: "Dünya'da sivilizasyon yayıldıkça savaşların ve fetihlerin, kölelik ve sefaletin de kaybolduğu görülecektir."

yeter. Kant'ın fikirleri hiçbir biçimde gözden kaçmış değildir. Buna kanıt olarak yalnızca kırk sayfalık küçük kitapçığı göstermek istiyorum; bu kitap Fransız okuyucularının önüne *bir dünya vatandaşının gözünde bir dünya tarihi olabilecek şey düşüncesini* koymuştur; Kant'ın küçük yapıtı, ilk kez yanılmıyorsam *Berlinische Monatschrift*'te çıktı; çevirisi 1796 tarihliydi. Yoğun biçimde "kültür durumu" ndan söz ediliyordu burada ve söz konusu kavram da "insanın toplumsal değerinin gelişmesinden başka bir şey değildi"[117]; ve çevirmen kendi adına söz alarak okuyucularına insanların yabanıl durumdan, mutlak *cahillikten* ve *barbarlık*'tan kademe kademe çıkmış olduklarını ve *kültür* dönemine girdiklerini anlatıyordu(s.39); geriye ahlak dönemine girmek kalıyordu. Öte yandan Charles de Villiers *Luther Reformu'nun anlayış ve etkileri üstüne deneme* (1804) ve Alman eski edebiyatı ve tarihinin bugünkü durumuna bir bakış (1809) adlı yapıtlarında Fransızların dikkatini Almanların "siyasi tarihin, edebiyat tarihinin, ve dinler tarihinin sonuçlarını uygarlık, sanayi, mutluluk, ahlak, karakter, insanların yaşam biçimi"yle ilişkileri içinde sunarak oluşturdukları bir *Kültür Tarihi*'ne, *Kulturgeschichte*'ye çekiyor ve bu vesileyle "derin ve ilginç yazılar"[118] çıkardıklarını söylüyordu. Bütün bunlar henüz epeyce bulanık ve karmaşık gözüküyor. Her halükarda buradan açık bir kültür ve sivilizasyon karşıtlığı çıkmaz.

Bu karşıtlık Alexandre de Humboldt'da da sistematik biçimde formüle edilmiş değildir. Yazılarında genellikle *civilisation* sözcüğüyle birlikte *culture*'ü (kültür) kullanır ve bu sözcükleri birbirleriyle olan ilişkilerine göre tanımlama çabası içinde değildir pek[119]. Buna karşılık çoğu zaman da kardeşi dilbilimci Wilhelm'e baş vurur[120],-Wilhelm'in de bu sorunla ilgili olarak biçimlendirmesini bildiği açık seçik fikirler vardı kafasında. Ünlü kawi dili üstüne araştırmasında[121] uzun uzun değinmiştir konuya. Gelişme çizgisinin, yumuşamış, gelenek ve görenekleri insanileşmiş *(civilisé)* insandan, bilgili, sanatçı, okumuş *(cultivé)* insana yükselerek ve sonunda kendini bulmuş insanın zirvedeki dinginliğine- goethevari diyebileceğim- nasıl ulaştığını bilimsel yanı olan ama biraz yapay bir kademelendirme sistemiyle açıklamıştır. *Civilization, Kultur* ve *Bildung* bu biçimde sıralanıyordu. Sonuç olarak *civilisation* Wilhelm de Humboldt'a göre eski *police*'in alanına katılır: Güven, düzen, barış ve toplumsal ilişki alanında yumuşaklık ve tatlılık. Ama tatlı ve hoş halkların, iyice uygarlaşmış *(policés)* halkların entelektüel açıdan kültürlü olmaları gerekmez; bu tür halkların da kendilerine özgü ve çok iyi olarak nitelendirilebileceğimiz, entelektüel kültüre de bütünüyle yabancı olmayan gelenek, görenekleri vardır. Tersi de olabilir. Dolayısıyla iki dünya bağımsız, iki kavram farklıdır.

* * *

117) A.g.y. s.13, 23, 25, vb.

118) *Coup d'oeil*, s.118- Ch. de Villier'le ilgili olarak, bkz. L. WİTTMER, Charles de Villers, 1765-1815, Cenevre-Paris, 1908; ve TRONCHON, *Fortune intellectuelle de Herder en France*, passim.

119) Sözgelimi bkz. *Voyage aux régions équinoxiales*, 1816-1817, c.III, s.287: "Renklerin çeşitlenmesine en çok katkıda bulunan entelektüel kültürdür." -A.g.y, s.264: "Üzülerek yabanıl sözcüğünü kullanıyorum çünkü boyun eğdirilerek çalıştırılan Yerliyle özgür ya da bağımsız Yerli arasında çoğu zaman dikkatli bir gözlemle yalanlanan bir kültür farklılığı vardır"- A.g.y, s.260: "Bu bölgelerde hüküm süren barbarlık belki de her türlü sivilizasyonun gerçek anlamda yokluğundan çok uzun süren bir aptallaştırma döneminin sonuçlarına bağlıdır...Yabanıl adını verdiğimiz göçebelerin çoğunun soyu büyük olasılıkla eskiden kültür alanında çok ileri gitmiş uluslardan gelmektedir."

120) Sözgelimi bkz. Cosmos, çev. Faye, c.1, Paris, 1847, s.430 ve not.

121) WİLHELM V. HUMBOLDT, Ucher die Kawi-Sprache auf der Insel Java . Bkz. I.cildin başındaki Einleitung, Berlin.

Bu fikirler Fransa'da düşünme biçimlerini çok fazla etkilemiş midir? Yalnızca şunu söyleyebiliriz ki, sözgelimi Volney'in çok erken dönemlerde bir örneğini verdiği bir entelektüel tutumu güçlendirebilir ya da destekleyebilirdi. Rousseau'nun edebiyat, bilim ve sanatın gelişmesinin ahlak üzerinde olumsuz etkiler yaptığı görüşlerini çürütmeye çalışan- daha önce de söylediğimiz gibi birçok çağdaşı da etkinlik gösteriyordu bu yolda- Volney, gerekirse az zararla çok yarar sağlanarak, uygarlığın bir kenara atılması için radikal bir operasyon önermiyor muydu[122]? Şöyle diyordu: Rousseau güzel sanatların, şiirin, resmin ve mimarlığın "sivilizasyonun tamamlayıcı bölümleri, halkların mutluluk ve refahlarının kesin işaretleri " olmadığınının farkına varabilirdi, varmalıydı ve söylemeliydi bunu. "Bunların, her biri ayrı yabanıl nitelikler taşıyan askeri bir despotizme ya da ölçüsüz bir demokrasiye boyun eğmiş ülkelerde yeşerebileceğini" tartışmasız kanıtlayan "İtalya ve Yunanistan" dan alınmış örnekleri vardı elinde. Bunlar aslında süs bitkileridir; çiçek açmalarını sağlamak için geçici bir süre güçlü olmuş herhangi bir devletin, bunları yüreklendirmesi ve maddi açıdan desteklemesi gerekir"; ama bunları çok fazla geliştirmek tehlikelidir: "halkların kazancının zararına ve kaba ve ilkel sanatların aleyhine geliştirilen güzel sanatlar çoğu zaman kamu harcamaları ve dolayısıyla da sosyal devlet ve uygarlık üstünde yıkıcı etkiler yapabilir". Volney'in gözden geçirdiği, düzelttiği ve yeniden düzenlediği bu Rousseau'da o kadar çocuksu şeyler yoktu hiç kuşkusuz. Guizot, ayrıntılı sentezinde, sivilizasyon kavramının temel unsurları arasında "entelektüel durumun gelişmesini" desteklemekle kesinlikle haklıdır.

Bu haklılığı her zaman teslim edilmemiştir. 1853'de Gobineau *De l'inégalité des races humaines* (Irkların eşitsizliği üstüne) adlı yapıtında sivilizasyon sözcüğünü tanımlamaya çalışırken[123] sert bir tavırla Guizot'ya çatıyordu her şeyden önce. Guizot sivilizasyonu bir olgu olarak tanımlamıştı. Hayır, "olguların zincirlenmesi, sıralanmasıdır sivilizasyon" diyordu ona karşı çıkarak Gobineau. Doğrusunu söylemek gerekirse Gobineau biraz kuşkuluydu bundan-çünkü öyle söylüyor- Gobineau da biraz hızlı okuyup geçmişti onu. Ama *Avrupa sivilizasyonunun genel tarihi*'nin yazarına getirdiği eleştiri özellikle kendisini "yönetim biçimleri" kavramı kaygılarından kurtarmamış olmasıdır. Gobineau şöyle diyor: Düşünceleri daha ayrıntılı biçimde incelendiğinde, hemen farkedilir ki Guizot'ya göre bir halkın sivilizasyonu istemeye hakkı olabilmesi için " yönetim biçiminin ve dinin belirgin sınırlar içine çekildiği, maddi gelişmenin ve ahlaksal ilerlemenin, şu biçimde değil bu biçimde düzenlendiği, gücü ve özgürlüğü ılımlı hale getiren kurumlara sahip olması gerekir..." Kısacası, diye ekliyor, daha sonra biraz muzip bir ifadeyle Guizot'ya göre, " gerçekten sivilleşmiş tek ulus İngiliz ulusudur". Bu bir çocukluktu, ve bu kadar karma karışık sayfalara yayılmamış olması gerekirdi. Gerçekten de Gobineau'nun tavrı çok ilginçti. Guizot'yu, sürekli olarak *"police"*i, *civilisation* kavramının temel unsurlarından biri gibi gösterdiği için eleştiriyordu. Zavallı kavram ve zavallı Guizot. Kimileri onu kültürü oluşturan her şeyi, edebiyatı, bilimi ve sanatı denize atmaya; kimileri de siyasal, dinsel ve toplumsal kurumları atmaya davet ediyordu. Hiçbirini yapmadı ve kendi açısından da haksız çıkmadı.

VI

Bununla birlikte bazı kaygılar da duyulmuyor değildi. *Histoire générale de la civilisation en France* adlı yapıtının ilginç bir bölümünde[124] okuyucuya açılıyor. Eskiden, diyor

122) *Oeuvres complètes*, éd. Didot, 1868, s.718. *(Eclaircissements sur les Etats-Unis).*
123) Kitap I, böl. VIII: *civilisation* sözcüğünün tanımı.
124) A.g.y., özgün basım, s.29-32.

"maddi dünyayla ilgilenen bilimlerde" olgular iyi irdelenememiş, pek önem verilmemişti bunlara; "varsayımların getirdiği itkilere teslim olunuyor, tümdengelimlerin akışından başka bir kılavuz tanınmıyordu". Bununla birlikte siyasal düzende, gerçek dünyasında, "olgular mutlak güçtü ve neredeyse doğal biçimde meşru oldukları kabul ediliyordu; aklın bu dünya işleri için, yalnızca gerçek adına yardım istemesi uygun düşmemişti". - Bir yüzyıldan beri (Guizot'nun okuyucusunu XV. Louis saltanatının başına götüren belirti) bir alt üst oluş gerçekleşti. "Bir taraftan olgular bilimde hiçbir zaman bu kadar çok yer tutmadı; öte yandan da fikirler dünyada hiçbir zaman bu kadar büyük bir rol oynamadı." Günümüz sivilisazyonunun karşıtlarının sürekli yakındıkları çok açık bir gerçektir. "Fikirleri güdükleştiren, hayal gücünü donduran, zekânın büyüklüğünü, özgürlüğünü azaltan, onu kısıtlayan ve maddileştiren" bilimsel bir anlayışla kendilerine göre yavanlık, küçüklük ve bayağılık getiren şeyleri mahkum ediyorlar. Buna karşılık, siyasette, toplumların yönetiminde hayallerden ve gerçekleşmesi zor kuramlardan başka bir şey görmüyorlar; İkaros'un girişimini denemek istiyorlar; kaderleri gözüpek, atak insanın kaderi olacak. Boş yakınmalar, diyor Guizot. Her şey yolunda böylece. İnsan yaratmadığı ve icad etmediği bir dünyanın önce seyircisi, sonra da aktörü olmuştur. Dünya bir olgudur: İnsan bu dünyayı olduğu gibi irdeler; aklı olaylar üstünde bu biçimde etkili olur; ve dünyanın gelişmesine ve yaşamına egemen olan genel kuralları keşfedince, bu kuralların olgulardan başka bir şey olmadığını anlar. Bundan sonra dış olguların bilinmesi bizde bu olgulara egemen olan düşünceler geliştirir. "Varolanı, yeniden düzenlemek, mükemmelleştirmek, düzeltmek zorunda olduğumuzu hissederiz. Dünya üzerinde etkili olabileceğimizi, dünyada aklın görkemli imparatorluğunun sınırlarını genişletebileceğimizi hissederiz. " İnsanın misyonu budur işte: Seyirci olarak olgulara boyun eğer; aktör olarak da onlara daha düzenli ve daha saf bir biçim vermekte özgürdür.

İlginç bir geçiş. Evet bir çatışma var. İki düşünce, iki yöntem, iki kaygı ve saplantı düzlemi arasında da. Araştırma ve soruşturma anlayışıyla, olguların incelenmesine ve işlenişine dayalı ve yalnızca nesnel amaçlar peşindeki pozitif bilimsel yöntem arasındaki çatışma-ve düşünce dediğimiz, düş ve umut, olgulara baskın çıkan ve olguları önceleyen imgelem: Toplumsal iyileşme ve pragmatik gelişme düşüncesi. Ve Guizot gibi kâğıt üstünde çatışmayı ortadan kaldırmayı istemek ve entelektüel gelişmeyle toplumsal yetkinleşmeyi uyumlu bir biçimde yaşatmak çok hoştur. Ya pratikte? Bunlar iki güçlü tanrıdır, ve bunlar birbirlerine nasıl bağlanabilir ya da -aldatıcı bir hayal- yan yana nasıl yaşatılabilir?

Aslında Guizot bu satırları yazdığı sırada, 1828 ve 1829'da derslerini verirken ne olup bitmişti? Her şeyden önce deneysel bilimlerin yöntemleri o dönemde ahlak bilimleri diye adlandırılan bilimlere derinlemesine nüfuz etmemişti henüz. Hangi nedenlerle? ya da daha doğrusu ayrışık nedenlerin oluşturduğu hangi karmaşık bütünlük yüzünden? Bunları saptamak büyük bir çaba ister. Ve bunun için de bizim romantizmin kökenleri, nedenleri ve anlayışı sorununa eğilmemiz gerekir-ki bu da ortak bir anlayışla çözülmeye hazır değildir henüz.

Başka bir şey daha vardı. Sivilizasyon, Guizot'nun çağdaşlarına yalnızca bir araştırma konusu olarak gözükmüyordu. İçinde yaşadıkları bir gerçeklikti bu. İyi mi kötü mü? Çoğu insan kötü diye yanıtlıyordu soruyu. Bu araştırmada bizim bakış açımızdan önemlidir bu. Çünkü "sivilizasyonun karşıtları" nın yakınmaları, Guizot'nun dediği gibi tüm sosyal reform okullarının birbirleriyle yarışırcasına ele alıp dile getirdikleri bu yakınmalar; kitaplardan ve bilimsel yazılardan başka bir şey esinleyen bu yakınmalar –bir

değer yargısı içeren sivilisazyon kavramının, bilimsel bir görüş açısından götürülen eleştirisini önceden hazırlamıyor muydu, kolay ve arzulanır kılmıyor muydu bunları? Bir başka deyişle bizim çıkış noktamız olan ve XIX. yüzyılın son elli yılında etkinliği sona ermiş olan bu ayrışmayı mümkün kılmaya çalışmıyorlar mıydı?; bilimsel ve pragmatik iki kavramın, sivilizasyonun ayrışması; biri, dünya üstündeki maddi ve entelektüel eylem araçları ne olursa olsun kendi sivilizasyonunu taşıyan tüm insan topluluklarının sonunda bu kavrama varması; -öbürü, batı Avrupa'nın ve kuzey Amerika'nın beyaz halklarının taşıdığı ve getirdiği ve olgulara bir çeşit ideal gibi katılan eski bir yüksek sivilizasyon anlayışını iyi kötü desteklemesi.

Bize gelince, biz bu iki anlayışın XIX. ve XX. yüzyıllardaki farklı çizgilerini izleyecek değiliz. Bir sözcüğün tarihi taslağını çiziyoruz biz. Yaygın kullanımda, sivilizasyonun yanında, sivilizasyonların da ortaya çıktığı döneme kadar götürdük taslağımızı. Amacımız gerçekleşti. Bir önsözcünün amacıydı bu yalnızca. Bu arada şunu da belirtelim ki işin pratik, radikal ve kendi içinde söz götürmez, gerçek yararının açıklanması gerekir: Hiçbir halk, hiçbir sivilizasyon kafalarda eski bir sivilizasyon kavramının canlı olarak kalmasını engellemez. İki anlayış nasıl uzlaştırılabilir? İlişkileri nasıl kavranabilir? Bunları araştırmak benim işim değil. Benim görevim yalnızca sorunun terimlerinin bir buçuk yüzyıllık araştırmalar, düşünceler ve tarih içinde bizim için dilde yavaş yavaş ortaya çıkışını ve belirginleşmesini göstermekti.

Fransızca'dan Çeviren: İsmail Yerguz

Savaş Etkeni Olarak Soyutlama Anlayışı(*)

Gabriel Marcel

Bugün yalanla savaş arasında çözülmez bir bağlantı bulunmaktadır; bugün diyorum, çünkü söz konusu olan sözcükleri kendi kendine bağlayan bir bağlantı değildir. Bize kendini sunduğu haliyle varoluşun edimselliğinde, savaşın yalana, çift biçimli yalana bağlı olduğunu onaylamamak olanaksızdır: Başkasına söylenen yalan ve kişinin kendisine söylediği yalan; zaten her ikisi de sıkıca birbirine bağlı ve belki de hukuken birbirinden ayrılmazdır.

Kendine yalan söylemeyen kişi; modern biçimleri altında savaşın, değeri olan hiçbir karşı fikre sahip olmayan bir keşmekeş olduğunu saptamadan edemez; bu belki de yalnızca, savaşın, silahsız bir hasma karşı yöneltilen salt bir saldırı olduğu yerler dışında böyle değildir –kuşkusuz bu da salt bir görünüştür–; ama bu durumda da savaş, sözcüğün tam anlamıyla savaş olmaktan çıkıp cezalandırıcı bir girişim gibi sunularak üstü örtülmeye çalışılan basit ve salt bir haydutluğa dönüşür; propagandanın tükenmez kaynakları da bu üstünü örtme girişimi için iş başındadır.

Bambaşka bir durumda, yani gerçekten silahlanmış hasımlar arasında çatışkı bulunduğunda, bugün biliyoruz ki her türlü risk, tasarlayışımızın sınırını aşar ve yıkılışlar, bütün görünüşler uyarınca, elde edilmek istenen faydaları aşıp geçer. Olgular önümüzde, hepimiz için dolaysızca okunabilir ve dışa vurdukları öğretinin, nasıl olup da hâlâ insanların büyük çoğunluğu için değilse de hiç olmazsa geleceklerinin bağımlı olduğu sözüm ona sorumlu bireyler için, ölü bir anlam olarak kaldığını kavramak çok zor. Ama

(*) Les Hommes Contre l'Humain, La Colombe, Paris 1991, s. 114-121.

açık ki burada yalanın rolü, her türlü düşünmenin (réflexion) berisinde belirleyicidir. Savaşı, onu yapmaya ya da ona maruz kalmaya karşı olanlara kabul ettirmek ancak organize yalan yoluyla umulabilir. Bu arada belirtelim ki" yapmak" ve "maruz kalmak" fiilleri arasındaki ayırım bugün silinmiştir; ve bu nokta üzerinde dikkat yoğunlaştırılmıyor. Savaşı kabul ettirmek için bugün artık çıkarcılık düzlemine yerleşmeye kimse cesaret etmez, yalnızca zorunluluğun ya da sözüm ona dinî gerekliliğin düzleminde yer alınır. Sözüm ona dinî olanın kategorisi, ırk savaşlarını olduğu kadar devrimci savaşları, sınıf savaşlarını da kaplar. Böyle yönlendirilmiş olan her propagandanın temelinde yalan olduğunu göstermek elbette çok kolaydır.

Ama gerçeği söylemek gerekirse bu bir girişten başka bir şey değil. Burada taslağını çıkarmakla kendimi sınırladığım araştırma, yalanı ve soyutlamayı bağlayan uygun kişiyi belirlemekle ilgilendiğimizde başlıyor. Bu kez de şunu belirtelim ki kavramsal bir bağlantının kuruluşuna girişmek değil de tarihsel varoluşun içine yerleşmek söz konusu olabilir.

Öncelikle soyutlama ile soyutlama anlayışını ayırmak uygun düşecektir; ama bu ayrımı yapmak kolay değildir. Soyutlama kendi başına ele alındığında, hangi türden olursa olsun, belirlenmiş bir amaca ulaşmak için girişilmesi kaçınılmaz olan düşünsel bir işlemdir. Psikoloji, soyutlama ile eylem arasındaki içsel bağı mükemmel bir şekilde günışığına çıkardı. Soyutlamak, öncelikle yapılması gereken fazlalıkları atma girişimidir; fazlalıkların bu atılışı özde akla dayanan bir özellik sunabilir. Bu demektir ki zihin, hedeflenen sonucun elde edilebilmesi için gerekli olan yöntemli unutmalar hakkında açık seçik bir bilinci saklı tutmalıdır. Ama bir tür büyülenmeye boyun eğerek öncelikli koşullarına ilişkin bilincini yitirdiği ve kendisi yalnızca bir tutum hatta son çare olan bir şeyin yapısı hakkında aldandığı da olur. Soyutlama anlayışı, bu yanılgıdan koparılmaz, hatta onun, bu yanılgının ta kendisi olduğunu da zevkle söyleyeceğim. Soyutlama anlayışının, belli açılardan, emperyalizmin düşünsel dünyadaki dönüşümü olarak ele alındığını söylemek yanlış olur mu? Belki de az okunan Baron Seillière[1] bu noktayı yeterince seçik olarak görmüştür. Önceliği, bütün diğerlerinden yalıtılmış belli bir kategoriye keyfî olarak bağladığımız andan başlayarak soyutlama anlayışının kurbanları oluruz. Ama önemli olan bu işlemin, görünüşlere rağmen, özde düşünsel bir düzlemde bulunmadığını iyice kavramaktır. Aslında söz konusu işlemin, değişmezcesine tutkulu olma özelliğini günışığına çıkartacak genelleştirilmiş bir psikanalize çağrıda bulunmak uygun olacaktır. Bu, örneğin insan gerçekliğinin bütününü ekonomik olgulardan yola çıkarak yorumlamaya yönelen herkes için en üst derecede doğrudur. Bu konuda en ufak bir yanılsamaya meydana vermemek için örneğin bir Marxçının sanat sorunlarından söz ettiğini duymak yeterlidir. Sanat yaratımının özelliklerini, aynı dönemde ağır basan ekonomik koşulların altına yerleştirmeye yönelme edimi, hangi türde olursa olsun, akla uygun bir doğrulamaya sahip olamaz. Ve bu alanda, böylesi indirgemelerde hıncın rolünü günışığına çıkaran Nietzsche'nin ve özellikle de Scheler'in tamamlayıcı çözümlemelerine başvurmanın önemi ortadadır. Burada, doğrudan doğruya "bu şundan ibarettir...", "bu şundan başka bir şey değildir..." türündeki genel formüllerin karşısında yer almak gerekir; değerden boşandıran her indirgeme, hıncın yani tutkunun temelindedir ve gerçeğin belli bir bütünselliğine karşı girişilen bir tür suikasta denk düşer. Bu bütünselliğin hak-

(1) Ernest Seillière (Baron), 1866'da Paris'te doğdu ve aynı şehirde 1955'te öldü. Fransız ahlakçısı ve sosyologu. Ecole Polytechnique'de ve daha sonra da Heidelberg Üniversitesi'nde öğrenim gördü. Fransız yazarlar ve yabancı yazarlar üzerine yaptığı sayısız çalışmaların dışında, bazı önemli yapıtları şunlardır: *Le Comte de Gobineau et l'Aryanisme historique* (1903), *La Philosophie de l'Impérialisme* (1903-1908), *Apollon ou Dionysos? Etude sur Nietzsche* (1905), *L'Impérialisme démocratique* (1907), *Le Mal romantique: essai sur l'impérialisme irrationnel* (1908). *Grand Larousse Encyclopédique*, Librairie Larousse, Paris 1964, 9. cilt'ten aktarma.) (Ç.N.)

kını tanımayı, yalnızca, açıkça somut olan bir düşünce umut edebilir. Ama görmemiz gereken nokta, salt görünüşler ya da salt üstyapılar olarak adlandırılanları kurban ettikten sonra geriye kalan ve tek başına saklı tutulmak istenen tortu öğesine yönelik belli bir kurgusal yüceltmenin, bu indirgemenin hep karşı tarafında yer aldığıdır. Burada mutlak olarak genel olan bir fenomen var ve bu gerçeküstücülerin polemiklerinde olduğu kadar Marxçı eleştirilerde de göz önüne çıkabilir. Kuşkusuz, geleneksel ve tepkisel bir felsefe de, dışlama (exclusion) anlayışıyla kendini yönlendirdiğinden belli bir noktaya kadar benzer belirlemelere yol açar. Ama yine de yapılması gerekli önemli bir ayrım var, çünkü herşeye rağmen bu felsefe, benim soyutlama anlayışı olarak adlandırdığım anlayışın, en kökten biçimde karşıtında yer alan, geçmişe ve insanca-tanrısal belli bir emanete saygılı bir eğilim taşır; söylenebilecek tek şey şudur: Bu düşünme tarzı da, tıpkı bütün diğerleri gibi, dokunduğu her şeyi kaçınılmazcasına çarpıtan soyutlama anlayışının egemenliği altında, tam olarak, kendini katılaştırma, kurutma ve arındırma (stériliser) tehlikesiyle hep yüz yüzedir. Bu soyutlama anlayışı, gözümüzün önünde bir şekilde Bay Julien Benda'nın[2] kişiliğinde ete kemiğe bürünmüştür.

Ama soyutlama anlayışının tutkuya dayalı bu aşağı yanlarının bilincine varılır varılmaz, bunların, olabilecek en kuşkulu savaş etkenlerinin içinde yer aldıklarını anlamak da olanaklılaşır; ve bu noktada, birbirine bağlı pek çok gözlem kendisini dayatır. Bunlardan en önemlisi bence şu: Sonuçta ortadan kaldırmaya hazır olmam gereken başka varlıklara karşı savaş eylemine girişmemi benden istedikleri andan başlayarak (bunu isteyenler, Devlet ya da bir parti veya askerlik yahut da dini bir grup vb. olabilir), yok etmeye yönlendirilmiş olduğum varlığın bireysel gerçekliğine yönelik bilincimi kaybetmem zorunludur. Onu günah keçisine* dönüştürmek için, soyutlama yoluyla onu değiştirmek kaçınılmazdır; o, komünist ya da antifaşist yahut faşist vb. olacaktır. Burada, zihin tarafından bilinçli olarak ortaya konulan bir girişimin bulunduğunu aslında hiç düşünmedim. Hakikat çok daha derindir. Bana öyle geliyor ki burada söz konusu olan, hınç öğesinin, kuramsal ayrıştırma eğilimiyle bağlı bulunduğu bir düzenleniştir. Bu düzenleniş, örneğin hayranlıkla seyreden kişinin bütünü ile hayranlıkla seyredilen kişinin bütünü arasındaki bir tür gerilim olan kaynağındaki haliyle ve saf biçimiyle hayranlığa, özde karşıdır. Gerçekten şunu da belirteyim ki, –bu bana yapılabilecek en önemli gözlem olarak görünmekte– hayranlıkla seyretmenin (contemplation) olağanüstü geri çekilişi, bir yandan soyutlama anlayışının gelişimine bağlıyken bir yandan da, daha vahim bir şey olarak dünyadaki savaş anlayışının yoğunlaşmasının bağlaşığıdır (corrélatif). Hayranlıkla seyretme sorunuyla barış sorunu, yalnızca birbirlerini desteklemekle kalmayıp bir ve aynı konuyu oluştururlar; ama bir kez daha belirtelim ki, kendi başına ele alındığı haliyle soyutlamadan doyum sağlama eğilimi ile hayranlıkla seyretme arasında karşıtlık bulunmaması olanaksızdır.

Çok daha ileri gidip yaşadığımız dünyanın, soyutlamaların soyutlama olmayı sürdürerek cisimleştikleri, başka deyişle, ete kemiğe bürünmeksizin maddeleştikleri bir

(2) Julien Benda, 1867'de Paris'te doğdu, 1956'da Fontenay-aux-Roses'da öldü. Fransız felsefecisi ve romancısı. 1898 yılında Dreyfus olayına ilişkin bir dizi makaleyle *Revue Blanche*'da adını duyurdu. İlk yapıtlarıyla birlikte akıl adına heyecan, duygu, sezgi alanından kaynaklanan her şeyin horgörücüsü oldu. *Dialogue d'Eleuthère* (1911) adlı yapıtından sonra Bergsonculuğa karşı sert bir saldırıyı içeren *Le Bergsonisme*'i (1912) yayımladı. Daha sonra felsefî romanı *L'Ordination*'u (1913), *Sur le succès du bergsonisme*'i (1914) ve çağdaş Fransız toplumunun estetiği üzerine deneme olan *Belphégore*'u (1919) yayımladı. 1927 yılında yayımladığı ve aydınlara karşı bir yergi olan *La trahison des clercs*, belirgin bir tepki aldı. Bu tarihten başlayarak Benda'nın etkisi güçlendi. Düşüncelerini sayısız yazılarda işledi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ünü azaldı. 1945 yılında yazdığı *La France byzantine ou le triomphe de la littérature pure* adlı kitabı birçok polemiğe yol açtı. (Grans Larousse Encyclopédique, Librairie Larousse, Paris 1964, 2. ciltten aktarma. (Ç.N.)

(*) Deyimin Fransızcası "tête de Turc", sözcüğü sözcüğüne anlamı "Türk kafası"; abalı, Kürt Memet, günah keçisi, herkesin üstüne çullandığı kişi, alay edilecek kimse anlamlarını taşıyor. Farklı kültürlerin birbirine bakışını yansıtan açık bir örnek.(Ç.N.)

dünya olduğunu gözlemlemek gerekir ve bu, onun mahkûm edilmiş bir dünya olduğunu belki de en açık biçimde gösteren çizgilerden biridir. (Örnek vermek ya da açık kılmak için, çağdaş dünyada mimarlığın olağanüstü yoksulluğunun bu genel olguya bağlı olduğunu söyleyeceğim.) Çağdaş dünyada, kitle idesinin uğursuz kullanımını bu perspektif içinde ele almak gerekir. Kitleler...işte benim anladığım anlamda, gerçeğe yani faydacı bir biçimde güce, kuvvete dönüştüğü halde bir soyutlama olarak kalan soyutlamanın en anlamlı, en tipik örneği. Gerçekleştirilen bu tür soyutlamalar, bir biçimde savaşa yani, kısaca birbirlerini yıkmaya doğru önceden düzenlenmiştir. Ve bu noktada, en çeşitli ve en somut gelişmeler işin içine girer: örneğin, bütün uğursuz etkileriyle yüksek tirajlı basın bu türden soyutlamaya açıkça bağlıdır. Son araştırmalarımın ana konularından birini yeniden ele alarak, bu basının temelde düşünmeye (réflexion) karşı, olabilir her düşünmeye karşı, ama aynı zamanda da –ve tersine– düşünme adını hak eden her şeye karşı, ki bundan, kendine ait en içten etkinlik olan titizliğin bilincine vararak, aksine, somuttan yana ve somutun yararına işlemesi gereken düşünmeyi anlıyorum; basının işte bu düşünmeye karşı yönlendirilmiş olduğunu söyleyeceğim. "Somuttan yana, somutun yararına" deyişlerinde düşünmesiz bilinci (conscience irréfléchie) yakalayan bir yan var; böylece somutun, kendini öncelikle sunduğu, yola çıkılması gereken nokta olduğu sanılıyor. Ama hiçbir şey bundan daha yanlış değildir; ve bu noktada Bergson, Hegel'le birleşir. Somut, sürekli olarak fethetmeye yöneldiğimizdir. Başlangıçta yer alansa, işlenmemiş soyutlamaların bir pıhtı gibi durduğu, adlandırılamayan ve adlandırılmamış bir tür karmaşadır. Somut olan, bilimsel olarak ele alınan soyutlamanın ötesinden yeniden tutulabilir ve yeniden fethedilebilir. Aynı sorun, benzer terimlerle barış için de söz konusudur. Hiçbir yanılsama, barışın, başlangıçta yer alan bir durum olduğuna inanmaktan daha tehlikeli değildir; kendini başlangıçta ortaya koyan, savaş bile denilemeyecek bir şeydir ama savaşı gizlice içinde barındırır. Araştırmanın bu noktada içselleşmesi gerektiğini ve hayranlıkla seyretme ile barış arasındaki yukardaki bağlantıların bu içselleşme sayesinde aydınlanabileceğini gözlemleyelim. Her birimiz kendimize, kendi kendimizle barış durumuna hangi koşullar altında girdiğimizi sormalıyız; bu iç barış durumunun başlangıçta yer almadığını, alamadığını ve yalnızca bir sonuç, en zor, en üst düzeyde bir varış olduğunu iyi biliriz. Ama gözleri körleşmiş bazı düşünürlerin varsaydığına karşı olarak, kardeşlerimizle barışık değilsek kendimizle barışık olamayacağımızı da gayet iyi biliriz. Kardeşlerimiz diyorum ve burada en şematik taslaklarını çizmiş olduğum bu nokta, kardeşliğin özü üzerine yapılacak olan bir araştırmayla açığa çıkacaktır.

Oysa, soyutlamada kardeşlik hiç yoktur ve olamaz. Bu bakımdan hiçbir şeyin, Fransız Devrimi insanlarına doyum sağlayan formüllerden daha yanıltıcı ve yalancı olmadığını düşünüyorum. Onlar safdillikle inandılar, çünkü özgürlüğün, eşitliğin ve kardeşliğin aynı düzlemde yer alabileceği, tam olarak gelişmemiş bir felsefeden etkilenmişlerdi. Ama tam da burada, hiçbir şeyin bundan daha az uygun olmadığını düşünmekteyim. Eşitliğin soyutlamaya dayandığını kabul etmeyi bilelim, eşit olanlar insanlar değildir, çünkü insanlar üçgenler ya da dörtgenler değildir. Eşit olan, eşit olarak konulması gerekenler asla varlıklar değil de, bu varlıkların birbirlerinde tanımaları gereken haklar ve ödevlerdir; bu tanıma olmaksızın kaos olur, bütün ürkütücü sonuçlarıyla tiranlık olur –en kabarın en asil karşısındaki üstünlüğü olur.

Ama haklarla ilişkili olandan, varlıklarla ilişkili olana geçmeye kalkışıldığında, trajik bir hatanın suçlusu olunur ve eşitlikçilik olarak adlandırılan şeyin, bugün tanığı olduğumuz canavarca sapıklıklara hangi diyalektikle ulaştığını göstermek kolay olacaktır.

bu diyalektik açıkça, soyutun bir kategorisi olan eşitliğin, yalana dönüşmeksizin ve bunun sonucunda da demokratik olmayan her rejimde görülenleri aşan eşitsizliklere yol açmaksızın varlıklar alanına geçemeyecek bir şey olmasına dayanır. Burada da karşımıza çıkan yine savaştır ama artık tanınmaz biçimler altındadır, çünkü aslında, toplam bir güçsüzlüğe indirgenmiş milyonlarca varlığın sistemli ezilişi olmuştur.

Hiç unutmamalıyız ki milyonlarca, on milyonlarca varlığın köleliğe indirgendiği bir dünya barış içinde bir dünya olarak değerlendirilemez; ama öte yandan, söylenebilecek her şeye rağmen, böylesi büyük bir haksızlık durumu, hukukun temel ilkelerinin dile gelmediği, hatta tasarlanmadığı dönemlerde var olabilecek olan durumdan kökten farklıdır. Düşünen bir zihin için en ürkütücü skandal korkusu, biçimsel olarak hiç kimsenin karşı çıkma cesaretini tam olarak gösteremeyeceği bu ilkelerle, en temel hakların sistemli çiğnenişi arasındaki hoşgörülemez çelişkidir. En ciddi sorunsa, bu çelişkinin, basit düşünsel bir veri olarak değil de varoluşun içinde nasıl olup da olanaklı olduğudur. Ortaya koymaya çalıştığım, tam da, bir tür zekâ hastalığı olarak değerlendirilen soyutlama anlayışının bu çelişkiyi olanaklı kıldığıdır. Ayrıca "zekâ hastalığı" deyişi de tamıtamına uygun bir deyiş değildir. Soyutlama anlayışının kökeninde tutku bulunur. Demek ki, yüzeysel bir biçimde kendini, basitçe zekânın bir hastalığı olarak gösteren şeyin kaynaklarını görmek için daha fazla derinleşmek gerekir. Bu da, henüz ele almadığımız başka bir araştırmanın konusudur.

Fransızca'dan Çeviren: Medar Atıcı

Hannah Arendt'in İletişimsel Erk Kavramı(*)

Jürgen Habermas

Max Weber (*Macht*)'ı, başkalarınının davranışına insanın kendi iradesini dayatma olasılığı olarak tanımlamıştı. Hannah Arendt ise bunun aksine erki, kısıtlanmamış iletişim koşulları içerisinde ortak bir eylem yolu üzerinde anlaşmaya varma kabiliyeti olarak anlar. Her ikisi de erki, eylem ile edimlenen bir olabilirlik olarak tasarımlar, ancak her biri farklı bir eylem modelini temel alır.

Max Weber, Talcott Parsons ve Hannah Arendt'e Göre "Erk"

Max Weber'in çıkış noktası erekbilimsel [*teleological*] bir eylem modelidir: bireysel özne (ya da birey olarak görülebilecek bir topluluk), kendi için belirlediği hedefi gerçekleştirmesini sağlayan uygun araçları seçer. Hedefe varma ya da başarı, söz konusu hedefin tutturulması için gerekli durumun yaratılmasından ibarettir. Başarısı bir başka öznenin davranışına dayandığı ölçüde eyleyici [actor], diğerini arzu edilen davranışa sevk edecek araçlara hâkim olmak zorundadır. Weber, başkalarının iradesini etkileyecek araçlar üzerindeki bu hâkimiyete "erk" adını verir. Hannah Arendt ise buna "güç" (Gewalt) terimini uygun görür. Eylemin yalnızca başarısı ile ilgilenen amaçlı-ussal eyleyici, seçim kabiliyetine sahip bir başka özneyi gerek cezai tehdit ile, gerek ikna ile, ve yahut seçeneklerin akıllaca yönlendirilmesi yolu ile zorlayacak araçlara hâkim olmalıdır. Weber'in belirttiği gibi: "Erk, toplumsal ilişkide direnme ile karşılaşıldığı hallerde dahi kendi ira-

desini dayatma fırsatlarından her biri anlamına gelir".[1] Bir tarafın diğeri üzerinde uyguladığı baskının (*Zwang*) biricik alternatifi katılımcılar arasındaki özgür anlaşmadır. Ancak erekbilimsel eylem modeli, anlaşmaya varmayı değil de yalnızca kendi başarısını hedefleyen eyleyiciye yarar sağlar. Anlaşma süreçlerini, katılımcıların her birinin kendi hedeflerine ulaşmasını sağlayacak araçlar oldukları ölçüde kabul eder. Bireyin kendi başarısına araç olması koşulu ile tek taraflı olarak sürdürülen böylesi bir anlaşma süreci ciddiye alınamaz oysa ki; uzlaşmaya varmak için gerekli kısıtlamadan uzak olma şartını yerine getiremez.

Hannah Arendt farklı bir eylem modelinden yola çıkar; onunkisi iletişimsel modeldir:

> Erk, insanın sadece eyleme yetisine değil, birlikte eyleme yetisine de tekabül eder. Erk asla bir bireyin malı olamaz; bir topluluğa aittir ve topluluk birarada kaldığı sürece varolur. Biri için "o iktidarda" dediğimizde onun, birtakım insanlar tarafından kendi adlarına hareket etmek üzere yetkilendirildiğini belirtiriz aslında.[2]

Erkin görünen en temel özelliği, *başkasının* iradesinin araçsallaştırılması değil, anlaşmaya yönelik iletişim ile *ortak* bir iradenin oluşturulmasıdır. Bunu şöyle de anlamamız mümkündür elbette: "Erk" ve "güç", aynı siyasal düzende icranın iki farklı çehresine işaret ederler. Bu durumda "erk", yönetilenlerin toplu hedefler için seferber edilen rızası, yani, siyasal önderleri desteklemeye hazır olmaları anlamına gelir. "Güç" ise siyasal önderlerin kaynaklar ve baskı araçları üzerindeki hakimiyeti anlamına gelir, ki önderler bu hâkimiyet aracılığıyla bağlayıcı kararlar alır ve bunları yürürlüğe koyarak toplu hedefleri gerçekleştirirler. Sistem-kuramsal erk kavramı bu fikirden esinlenmiştir aslında.

Talcott Parsons erki, toplumsal sistemin "toplu amaçlar yolunda bir şeyler yapabilme" kapasitesi olarak anlar.[3] Rızanın seferber edilmesi erki doğurur, ki bu da toplumsal kaynakların işletilmesi yoluyla bağlayıcı kararlara dönüşür.[4] Parsons, Arendt'in erk ve güç olarak ayırdettiği iki fenomeni bir kavram altında birleştirebilmektedir; çünkü erki, amaçlı-ussal eyleyicinin dış dünyaya karşı davranışını niteleyen şemanın aynını kendi öğeleri için uygulayan sistemin malı olarak anlar: "Erki, toplumsal sistemin toplu hedeflere ulaşabilmek için kaynak seferber etme yetisi olarak tanımladım".[5] Weber'in eylem kuramı düzeyinde güttüğü erekbilimsel (hedef gerçekleştirme potansiyeli anlamına gelen) erk kavramını sistem kuramı düzeyinde yineler. Dilin birleştirici erkine özü olan ve onu güçten ayrıştıran şey her iki düzeyde de yitirilmiştir. Anlaşmaya yönelik iletişimin uzlaşma üretme erki bu anlamda gücün karşısında yer alır, çünkü niyeti ciddi olan bir anlaşma kendi içinde bir erektir ve başka erekler uğruna araçsallaştırılamaz.

Birlikte hareket etmek üzere müşavere edenlerin vardıkları anlaşma - "birçok kişinin üzerinde açıkça anlaştıkları bir sanı [opinion]"[6] - kanıya [conviction] ve böylelikle

1) Max Weber, *Wirtshaft und Gesellschaft*, 2 cilt. (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1925), 1:16,2:1. Parsons'a göre erkin dört farklı kullanımı vardır: ikna, yükümlülük altına sokma, özendirme, ve baskı. Bkz. Talcott Parsons'ın *Sociological Theory and Modern Society* (New York: Free Press, 1967) adlı eserinin "On the Concept of Political Power" başlıklı bölümü, s. 310 ff.

2) Hannah Arendt, *On Violence* (New York: Harcourt, Brace & World, 1970), s. 44.

3) Talcott Parsons, *Structure and Process in Modern Societies* (Glencoe, Ill.: Free Press, 1960) adlı eserinin "Authority, Legitimation and Political Action" başlıklı bölümü, s. 181

4) Talcott Parsons, "Voting and the Equilibrium of the American Political System", *Sociological Theory and Modern Society*, s. 224-225: "Sistemdeki erkin miktarı tüm sistemin bir niteliği olup, birçok değişkene bağlıdır. Bunlar, iktidardakilerin seferber edebildikleri destek, kullanabildikleri olanaklar (özellikle ekonominin verimliliğinin kontrolü), ve erki ellerinde tutanların mevkilerine yüklenilen meşruluktur..."
A.g.e., s. 193.
Hannah Arendt, *On Revolution* (New York: Viking Press, 1963), s. 71.

sezgiyi teyit eden o kendine has "güçsüz güce" dayandığı ölçüde erki belirtir. Bunu açmaya çalışalım. Kısıtlanmamış iletişim koşulları içerisinde gerçekleşen bir uzlaşmanın kuvveti, herhangi bir başarı ile değil, dile içsel olan ussal geçerlilik iddiası ile ölçülür. Kamu alanında tartışma ve fikir alışverişi ile oluşturulmuş bir kanı manipüle edilebilir doğal olarak; ancak, en başarılı manipülasyon bile ussallık iddialarını hesaba katmak zorundadır. İkna olmamızı sağlayan şey, bir beyanatın gerçekliği, bir normun uygunluğu, bir sözün dürüstlüğüdür. Kanımızın salahiyeti inancımıza, yani, ortaya atılan geçerlilik iddialarını ussal motiflere dayanarak kabul ettiğimizin bilincine bağlıdır. Kanılar manipüle edilebilse bile onlara güç veren öznel ussallık iddiaları edilemezler.

Kısacası, ortak kanıların iletişimsel erkinin kaynağı, kişilerin öncelikle kendi bireysel başarılarına değil de anlaşmaya yönelmiş olmaları olgusudur. Kişilerin dili diğer özneleri istenilen davranışa zorlamak için ["perlocutionarily"] değil, baskıya başvurmaksızın öznellerarası ilişkiler kurmak için ["illocutionarily"] kullanıyor olmaları olgusunda temellenir. Hannah Arendt erk kavramını erekbilimsel modelden ayrıştırır; erk iletişimsel eylemin yapısında vardır. Sözün, tüm katılımcıların anlaşmaya varmayı kendi içinde bir erek olarak görmelerini içeren toplu etkisidir. Ancak erk, hedeflerin gerçekleştirilme potansiyeli olarak düşünülmeyecekse ve amaçlı-ussal eylem ile edimlenmiyorsa, o halde ne şekilde ifade bulur ve neye yarar?

Hannah Arendt erkin gelişmesini kendi içinde bir erek olarak görür. Erk, bağrından çıktığı praxis'i [Yunancada "işlerin kılgısı" - Ç.N.] muhafaza etmeye yarar. Karşılıklı söz merkezli hayat biçimlerini güvence altına alan siyasal kurumlarda vücut bulur ve güçlenir. O halde erk kendini: (a) özgürlüğü koruyan düzenlerle, (b) siyasal özgürlüğü tehdit eden güçlere karşı direnişle, ve (c) yeni özgürlük kurumları kuran devrimci eylemler ile ifade eder.

> Bir ülkenin kurumlarına erki teslim eden şey halkın desteğidir, ki bu destek de başlangıçta kanunların var olmasını sağlayan rızanın devamından başka bir şey değildir . . . Siyasal kurumlar erkin tezahürleri ve cisimleşmiş biçimleridir; halkın fiili erki bunları desteklemediği anda taşlaşır ve kokuşurlar. Madison, "her hükümet sanıyla ayakta kalır" dediğinde işte bunu anlatmak istemişti, ki bu söz geçerliliğini demokrasiler için olduğu kadar farklı monarşi biçimleri için de koruyor.[7]

İletişimsel erk kavramının normatif (düzgüsel) bir içeriği olduğu artık açıkça anlaşılmış olsa gerek. Böylesi bir kavram bilimsel açıdan faydalı mıdır? Betimsel amaçlara uygun herhangi bir yanı var mıdır? Bu soruyu birkaç aşamada yanıtlamaya çalışacağım. Önce, Hannah Arendt'in kavramını nasıl sunduğu ve temellendirdiğini göstereceğim. Sonra onu nasıl kullandığıyla ilgili bir hatırlatma yapmak isterim. Son olarak da bu kavramdaki birtakım zayıf noktalara değinmek istiyorum; benim görüşüm odur ki bu zayıflıklar kavramın normatif statüsünden çok, Arendt'in klasik Yunan felsefesinin tarihsel ve kavramsal dünyasına sıkı sıkıya bağlı kalmasından kaynaklanmışlardır.

Bozulmamış İntersubjektivitenin Yapısı

Hannah Arendt'in temel felsefi yapıtı olan *The Human Condition* [*İnsanlık Durumu*, İletişim Yay., 1994], Aristo'nun praxis kavramını sistematik olarak yenilemeye yarar. Yazar klasik metinleri yorumlamakla kalmaz; Arnold Gehlen'in amaçlı eylem antropolojisine benzer bir iletişimsel eylem antropolojisi tasarlar. Gehlen, araçsal eylemin davranış çemberini insan türünün en önemli çoğalma mekanizması olarak görür ve incelerken Arendt, kültürel yaşamın temel özelliği olarak sözlü praxis'ten kaynaklanan inter-

7) Arendt, *On Violence*, s. 41.

subjektiviteyi (öznellerarasılığı) tahlil eder. İletişimsel eylem özneller arasında paylaşılan yaşam-dünya'nın kurulmasını sağlayan vasıtadır. Eyleyicilerin girip, birbiriyle karşılaşıp, görüldükleri ve duyuldukları "görünüşler alanı"dır. Yaşam-dünya'nın mekânsal boyutu "insan çokluğu olgusu" tarafından belirlenir: her karşılıklı ilişki, birey olarak mübadele edilemeyecek bir konumdan dünyayı gören katılımcıların çok sayıdaki algılama ve eyleme konumlarını birleştirir. Yaşam-dünya'nın zamansal boyutu ise "insanların doğarlık olgusu" tarafından belirlenir. Her bireyin doğumu yeni bir başlangıç olasılığı anlamına gelir; eylemek demek, fırsatları kavrayarak beklenilmeyeni yapabilmek demektir. Bunun dışında yaşam-dünya, toplumsal mekân ve tarihsel zaman içerisinde bireylerin ve grupların kimliklerini güvence altına alma görevini yerine getirir. İletişim içerisine giren bireylerin kendilerinden başka kimseye benzemedikleri eylemleri yoluyla vurgulanır ve bireyler kendi öznelliklerini açık etmiş olurlar. Aynı zamanda birbirlerini eşit derecede sorumlu varlıklar, yani özneller arası anlaşmaya varma yetisine sahip varlıklar olarak kabul etmiş olurlar - dile içkin olan ussallık iddiası esaslı bir eşitliğin temelini oluşturur. Son olarak da yaşam-dünya'nın kendi, tabiri caizse praxis ile, yani "insan ilişkileri ağıyla" doludur. Bu da eylemcilerin etken ya da edilgen olarak katılımlarının öykülerini içermektedir.[8]

Hannah Arendt'in edimsel felsefesini geliştirdiği yöntem - ki bu yöntem Alfred Schutz'un toplumsal fenomenolojisini anımsatır - yetersiz görülebilir. Ancak Arendt'in niyeti bellidir: İletişimsel eylemin (ya da praxis'in) biçimsel özelliklerinden yola çıkarak bozulmamış intersubjektivitenin genel yapılarına varmak istemektedir. Bu yapılar insan varoluşunun düzgüsellik koşullarını belirler. Yaratıcı potansiyeli dolayısıyla praxis alanı, oldukça dengesiz ve korunmaya muhtaçtır oysa ki. Bir devlet etrafında örgütlenen toplumlarda bu güvenli ortam gereksinimine siyasal örgütler yanıt verir. Bunlar, bozulmamış intersubjektiviteden türeyen erk ile beslenirler; bunun karşılığında intersubjektivitenin dayanıksız yapısını tahrifattan korumalıdırlar ki kendileri de aşınmasınlar. Bundan, Hannah Arendt'in yorulmaksızın yinelediği ana sav çıkmaktadır: hiçbir siyasal yönetim erkin yerini güç ile dolduramaz, doldursa dahi bunun aleyhine dönmemesini bekleyemez. Yönetimlerin biricik erk kaynağı, tahrip edilmemiş bir kamu alanı olabilir ancak. Başka düşünürler de erkin, ya da hiç değilse erkin meşrulaştırılmasının, siyasal kamu alanından kaynaklandığını düşünmüşlerdi; ancak Hannah Arendt, siyasal kamu alanının meşru erk üretebilmesi için çarpıtılmamış iletişim yapılarının bu alan içerisinde ifade bulmuş olması koşulunda ısrar eder.

> [Erk] kaybı ve nihayetinde kuvvetsizlik, siyasi toplulukların temellerini aşındırarak sonunda ortadan kalkmalarına sebep olur; [erk] şiddete dayalı araçlar gibi, acil durumlarda kullanılmak üzere biriktirilip yedeklenmesi mümkün değildir; o ancak fiilleştirmekle [kuvvetten fiile çıkartmak suretiyle] varolabilir. Fiilleştirilmediği yerde güç eriyip gider ve tarih, en büyük maddi zenginliklerin bile bu kaybı telafi edemeyeceğini gösteren örneklerle doludur. [Erk], söz ile edimin birbirinden ayrılmadığı, kelimelerin boş, edimlerinse zalimane olmadığı, kelimelerin niyetleri gizlemek için değil, gerçekleri açığa vurmak için kullanıldıkları ve edimlerin de ilişkileri bozmak ve yıkmak için değil, kurmak ve yeni gerçeklikler yaratmak için kullanıldıkları yerde gerçekleşir.[9]

8) Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), s. 239 ff.
9) *A.g.e.*, s. 274.

İletişimsel Erk Kavramının Bazı Uygulamaları

Hannah Arendt savını büyük imparatorlukların çöküşü ile karşılaştırarak sınamaz. Tarihsel soruşturması bunun aksine, iki uç durum etrafında çözümlenir: totaliter yönetim tarafından siyasal özgürlüğün yok edilmesi (a), ve siyasal özgürlüğün devrim ile kurulması (b).[10] Her iki soruşturma da erk kavramını öyle bir biçimde uygulamaya koyar ki, Batı'nın kitlesel demokrasilerinin çarpıklıklarına iki karşıt açıdan ışık tutulmuş olur.

(a) Yurttaşlarını süpheye düşürmek suretiyle birbirlerinden soyutlayan, ve kamu alanında sanıların alışverişine sekte vuran her siyasal düzen, şiddete dayalı bir yönetime dönüşür. Erkin kaynaklanabileceği biricik iletişim yapılarını yok eder. Teröre kadar uzan korku, bireyi diğer tüm bireylere karşı kendini kapatmaya zorlar; bireyler arasındaki mesafeler de yok olur aynı zamanda. Girişim yetileri ellerinden alınan bireyler, karşılıklı ilişkilerin birleştirici gücünden de yoksun bırakılmış olurlar: "herkes herkesle yan yana ama her biri diğerinden soyutlanmış".[11] Nazizm ve Stalinizm örneklerinde Hannah Arendt'in incelediği totaliter yönetim, klasik zorbalığın modern bir uyarlaması değildir sadece; öyle olsaydı, kamu alandaki iletişimsel hareketi susturmakla yetinirdi ancak. Bu yönetimin en özgül başarısı, siyasetten uzaklaştırılmış kitleleri harekete geçirmesidir:

> Polis devleti bir yandan, siyasal kamu alanının aksamasına rağmen ardakalan insan ilişkilerini yıkar, diğer yandan birbirlerini tamamen tecrit etmiş ve dışlamış olanların yeniden siyasal eylemlere (ama, gerçek anlamda siyasal eylemlere değil doğal olarak) yönlendirilmesini ister. . . Totaliter yönetim, insanları eyleme yetilerinden yoksun etmekten ziyade onları inanılmaz bir tutarlılıkla - sanki gerçekten tek vücutmuşlarcasına - totaliter rejimin tüm eylem ve suçlarına ortak eder.[12]

Nazi rejiminin totaliter yönetimi, tarihsel açıdan bakıldığında demokrasinin temelleri üzerinde yükselmiştir. Hannah Arendt'i modern toplumların içine konumlanmış özelciliği [*privatism*] adamakıllı eleştirmeye iten olaylardan biridir bu. Schumpeter'i örnek alan demokratik seçkinciliğin kuramcıları, temsili hükümet ve parti sistemini siyasetten uzaklaşmış kitlelerin siyasete yeniden katılımı için uygun kanallar oldukları gerekçesiyle överlerken Hannah Arendt, asıl tehlikeyi bu durumun kendisinde görür. Yüksek derecede bürokratize olmuş idareler, partiler ve örgütler yoluyla halka aracılık etmek, siyaset dışı olanların harekete geçirilmesi, yani totaliter yönetimin kurulması için psikolojik zemin hazırlayan özelci [*privatistic*] yaşam biçimlerini destekler ve güçlendirir.[13] Amerikan anayasasının mimarlarlarından olan radikal demokrat Thomas Jefferson,

10) Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (New York: Harcourt, Brace, 1951); Arendt, On Revolution.

11) Hannah Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft* (Frankfurt: Europäische Verlagsanstalt, 1955), s. 745. Bkz. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 3. bölüm.

12) Arendt, Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft , s. 749.

13) Arendt'in Eichmann davasını kullanarak ışık tutmaya çalıştığı kötülüğün banalliği tezi (Bkz. Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem* [New York: Viking Press, 1963]), işte bu sezgi üzerine kurulmuştur. 1944'te yazdığı ve savaştan hemen sonra *Die Wandlung* 'da yayımlanan "Organized Guilt" ["Örgütlenmiş Suçluluk"] adlı denemesinde de bu teze rastlarız; bunun İngilizce tercümesi Ocak 1945'te *Jewish Frontier*'de yayımlandı: "Heinrich Himmler, bohem hayatı yaşayan biri, ya da, Streicher gibi seks manyağı, Hitler gibi sapık bir fanatik, Goering gibi de maceracı değildi. Görünüşte saygın, iyi bir aile babasında bulunması gereken tüm alışkanlıklara sahip, karısını aldatmayan ve çocukları için dört başı mamur bir gelecek sağlamak isteyen biri olarak tam bir "Babbit"ti o [S. Lewis'in bir romanından günlük dile geçmiş, tipik orta sınıf işadamını betimleyen bir terim - Ç.N.] . Tüm ülkeye yayılacak olan yepyeni terör örgütünü, çoğu insanların bohem, fanatik, maceraperest, seks manyağı ya da sadist olmadıkları, "iş sahibi" ve iyi aile babaları oldukları bilinciyle inşa etti. Bildiğim kadarıyla ai-

halka sesini duyurması için seçim gününden başka fırsat, oy sandığından daha geniş bir kamu alanı sağlamadan kamu erkinden pay vermenin ne denli tehlikeli olabileceğini seziyordu en azından. Cumhuriyet için ölümcül tehlike taşıdığını hissettiği şey, anayasanın halka erki cumhuriyetçi olma ve yurttaş gibi davranma fırsatını vermeden tamamiyle teslim etmiş olmasıydı. Diğer bir ifadeyle tehlike, erkin insanlara özel/kişisel yetileri çerçevesinde verilmiş olması, yurttaşlık yetileri içinse hiçbir alan yaratılmamış olmasından ibaretti.[14]

(b) Hannah Arendt'in 18. yüzyılın burjuva rejimlerini, 1956 Macar ayaklanmasını, 1960'ların öğrenci direnişleri ve sivil itaatsizlik hareketini inceleme nedeni de işte budur. Ortak kanının erki, kurtuluş hareketlerine bağlı olarak Arendt'in ilgisini çeker: Onu ilgilendiren şeyler, meşruluğunu kaybetmiş kurumlara karşı itaatsizlik; baskıcı fakat iktidarsız bir devlet mekanizmasının güç araçları ile iletişimsel erk arasındaki çatışma; yeni bir siyasal düzenin başlangıcı ve devrimin ortaya çıkardığı ilk duruma - yeni bir başlangıcın coşkusu içinde - dört elle sarılma, erkin iletişimsel olarak yaratılmasına kurumsal süreklilik sağlama çabalarıdır. Aynı fenomeni tekrar tekrar izlemesi hayretler içinde bırakır insanı. Devrimcilerin sokaklardaki erke sahip çıkması; pasif direnişte kararlı bir halkın dış güçlerin tanklarına çıplak elle karşı gelmesi; inançlı azınlıkların varolan kanunların meşruluğunu sorgulayarak sivil itaatsizlik hareketi örgütlemeleri; "salt eylem arzusu"nun öğrenci hareketlerinde ifade bulması - bu fenomenler bize kimsenin erkin mutlak sahibi olamayacağını gösterir. Erk, "insanlar birlikte eylemde bulundukları za-

le babasını, "20. yüzyılın en büyük maceraperesti" olarak niteleyen Péguy'di; onun yüzyılın en büyük canisi olduğunu göremeden öldü. Aile babasının iyi niyete dayanan endişelerine, ailesinin refahı konusundaki ciddiyetine, karısı ve çocuklarına hayatını adamışlığına kah hayranlıkla kah gülümseyerek bakmaya o denli alışmışız ki, her şeyden önce güvenliğini önemseyen bu ilgili babanın, kendi iradesi dışında, zamanımızın karmaşık ekonomik koşullarının baskısı altında, duyduğu endişe yüzünden yarından hiç mi hiç emin olamayan bir macerapereste dönüştüğünü algılayamadık neredeyse. Rejimin ilk yıllarındaki homojenleşme, onun esnekliğinin bir işaretiydi zaten. Emeklilik maaşı, yaşam sigortası, karısı ve çocukları için güvenli bir ortam sağlama adına bilincini, gururunu, insanlık onurunu feda etmeye hazır olduğu ortaya çıktı" (Hannah Arendt, *Die Verborgene Tradition* [Frankfurt: Suhrkamp, 1976], s. 40 ff.

Hem Hannah Arendt'i, hem de hocası olan Karl Jaspers'i, şüphe götürmeyecek kadar seçkinci zihniyetlerine rağmen, cesur, radikal demokratlar haline getiren de bu sezgiydi. Arendt'in katılımcı demokrasi ile gerekli gördüğü seçkinci yapılar arasında kurduğu garip bağ, sovyet ya da konsey sistemi olan Rätesystem'e değindiği şu pasajda açıkça görülür: "Konseylerin potansiyelleri üzerine uzun uzadıya yazmak oldukça cazip olsa da, Jefferson'la birlikte şu tespitte bulunmak daha akıllıca olabilir: 'Onları tek bir niyetle başlatın; onlar kısa zamanda başka hangilerine uygun araçlar olabileceklerini kendileri gösterirler zaten' - yapay siyasal kitle hareketleri oluşturmaya tehlikeli bir eğilimi olan modern kitle toplumunu parçalamanın en iyi araçları olabilirler, örneğin, ya da, böylesi bir toplumun en alt tabakalarına kimse tarafından seçilmemiş olup da kendi kendini oluşmuşturmuş bir 'seçkinler kadrosunu' yerleştirmenin en doğal, en iyi yöntemi olabilirler. Kamu mutluluğunun zevki ve kamu işlerinin sorumluluğu böylece, kamu alanındaki özgürlüğün tadını bilen, onsuz "mutlu" olamayacak olan ve toplumun her kesiminden gelen bir avuç insanın payı olur. Bunlar, siyasal açıdan üstün insanlardır ve bunlara kamu alanında hak ettikleri yeri sağlamak iyi bir hükümetin görevi, düzenini iyi oturtmuş bir cumhuriyetin belirleyici özelliğidir. Tabii ki bu denli 'aristokratik' bir hükümet biçimi, bugün bildiğimiz biçimiyle seçime dayalı sistemi ortadan kaldıracaktır; bu anlamda 'ilkel' olan bir devletin işlerinin yürütülmesinde etkin olma hakkına ancak devletin gönüllü üyeleri olarak özel/kişisel mutluluklarından daha fazlasını istediklerini kanıtlayanlar ve genel gidişatla ilgilenenler sahip olabileceklerdir. Ama siyasetten dışlanma ille de aşağılayıcı bir anlam taşımak zorunda değildir zira siyaset seçkini ile kültürel ya da profesyonel seçkin bir değildir. Dahası, kimin dışlanıp kimin dışlanmayacağı kararını bir kurum veremez; siyasete isteyerek dahil olanların kendileri bu durumu seçiyorlarsa, dahil olmayanlar da kendilerini isteyerek dışlarlar. Bu türden bir dışlanma, keyfi bir ayrımcılık sonucu ortaya çıkmayacağı gibi aslında, antik dünyanın sonundan beri tanıttığımız çok önemli bir negatif özgürlüğe, siyasetten özgür olma durumuna öz ve gerçeklik kazandırır - Roma ve Atina'da bilinmeyen bu tür bir özgürlük, Hıristiyanlığın miraslarından siyaset alanına belki de en çok uyanıdır" (*On Revolution*, s. 283 ff).

14) Arendt, *On Revolution*, s. 256.

man boy verir ve dağıldıklarında yok olur".[15] Bu çarpıcı praxis kavramı Aristocu olmaktan çok Marksisttir; Marx buna "eleştirel-devrimci etkenlik" adını vermişti.

Arendt, dolaysız demokrasiyi kurumsallaştırma çabalarını birkaç örnekte tespit eder: bunlar, Amerika'da 1776 öncesi ve sonrasında gerçekleşen şehir toplantıları; 1789-1793 arasında Paris'te oluşan *sociétés populaires* [halk konseyleri - Ç.N.], 1871 Paris Komünü'nün çeşitli bölümleri; 1903 ve 1917 Rusya'sının sovyetleri; ve 1919'un Almanya'sının *Rätedemokratie*'sidir. [halk meclisi yönetimi] Bu farklı siyaset modellerini, modern kitle toplumu koşulları altında özgürlüğün temellendirilmesinin yegâne ciddiye alınacak girişimleri olarak değerlendirir. Bunların başarısızlığını devrimci işçi hareketinin siyasal alandaki yenilgisine ve sendikalar ve işçi partilerinin ekonomik alandaki başarılarına bağlar:

> . . . sınıf toplumunun kitle toplumuna dönüşmesinde ve günlük ya da haftalık ücretin yerinin görünüşte yıllık ücrete bırakılmasıyla . . . bugün işçiler artık toplumun dışında değillerdir, toplumun mensubu ve herkes gibi iş sahibidirler. Bugün emek hareketinin taşıdığı siyasi anlamın herhangi bir [baskı grubunundakinden] farkı yoktur. [16]

Klasik Kuramın Sınırları

İçinde bulunduğu bağlamda bu sav fazlaca düzgün bir akışa sahip; dengeli araştırmaların sonucu olmayıp felsefi kurgudan ibarettir aslında. Şu ana kadar Arendt'in erk kavramının güçlü yönlerini, umut verici uygulamalarını tanıtmaya çalıştım. Şimdi ise zayıf noktaları hakkında birkaç söz etmek istiyorum.

Arendt, Yunan polis'i imgesini siyasetin özü için geçerli olabilecek şekilde stilize eder. Kamu alanı/özel alan, siyaset/ekonomi, özgürlük/refah, siyasal-pratik etkenlik/üretim cinsinden çok sevdiği kavramsal karşıtlıkların ardındaki de budur. Oysa modern burjuva toplumu ve modern devlet bu denli katı bölmelere sığmamaktadırlar. Bu yüzden de Arendt'e göre, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte devletle ekonomi arasında modern zamanlara has, tamamıyla yeni ve bütünleyici bir ilişki kurulmuş olması yıkıcı bir karmaşıklığın patolojik belirtileridir:

> Modern dünyada toplumsal alan ile siyasal alan arasındaki mesafe çok daha azdır . . . [Siyasetin işlevselleştirilmesi], söz konusu iki alan arasında ciddi herhangi bir mesafeyi kavramayı/algılanmayı olanaksızlaştırır; bu da bir teori ya da ideoloji meselesi değildir, çünkü toplumun, "hane"nin (*oikia*) ya da ekonomik etkinliklerin kamu alanına çıkışlarıyla, ev idaresi ile önceleri ailenin özel alanına dahil olan bütün meseleler, "kollektif" bir mesele durumuna gelmiştir. Aslında modern dünyada bu iki alan, bizzat yaşam sürecinin dur durak bilmeyen akışı içinde sürekli olarak dalgalar halinde birbirlerine karışmaktadırlar.[17]

Arendt yoksulluğun teknik ve ekonomik olarak aşılmasının, siyasal özgürlüğün fiilen güvence altına alınması için gerekli olan koşulları yerine getirmediğini haklı olarak savunur. Ancak,

> toplumsal ve ekonomik sorunların kamu alanına sokulmasının, hükümetin idareler haline dönüştürülmesinin, kişisel yönetimin bürokratisi ile ikâme edilmesinin, ve buna bağlı olarak kanunların yerini kararnamelerin almasının[18]

Siyasal açıdan faal olan bir kamu alanını tıkadığı iddiası, modern koşullar için ge-

15) Arendt, *İnsanlık Durumu*, s. 274-275.
16) *A.g.e.*, s. 299.
17) *A.g.e.*, s. 53-54.
18) Arendt, *On Revolution*, s. 86.

çerli olmayan bir siyaset kavramının kurbanı haline geldiğini gösterir. Fransız devrimini de yine bu loş ışıkta gözlemler ve Amerika'da özgürlüğün temellendirilmesinin başlangıçtaki başarısını, "siyasetçe çözümlenemeyecek olan toplumsal sorunun yolu tıkamamış olması"[19] olgusuna bağlar. Bu yorumunu burada ele alamayacağım.[20] Arendt'in benimsediği tuhaf bakış açısına işaret etmek istiyorum yalnızca: Toplumsal sorunların idaresinden kurtarılmış bir devlet; sosyo-ekonomik konulardan arındırılmış bir siyaset; kamu servetinin düzenlenmesinden bağımsız olarak kurumsallaşan kamu özgürlüğü; sağladığı özgürleştirici faydayı siyasal zulmün bitip toplumsal baskının başladığı yerde kesen radikal bir demokrasi - bu yol hiçbir modern toplum için düşünülemez.

Burada bir ikilem ile karşı karşıyayız: iletişimsel erk kavramı bir yandan, siyaset biliminin gitgide hassaslığını kaybettiği noktalarda modern dünyanın önemli ama uç fenomenlerini gözler önüne serer; diğer yandan da modern toplumlara uygulandığı zaman absürdlüğe varan bir siyaset anlayışı ile ilintilidir. Öyleyse bir kez daha erk kavramının çözümlemesine dönelim. Arendt'in iletişim kanalıyla üretilmiş erk kavramı ancak, Aristocu bir eylem kuramının pençesinden kurtarıldığında etkili bir araç haline gelebilir. Praxis'i bir taraftan iş ve emek gibi siyasal olmayan etkenliklerden, diğer taraftan da düşünceden ayıraran Arendt, siyasal erki yalnızca ve yalnızca praxis'te, kişilerin birlikte konuşma ve eylemesinde bulur. Cisimlerin ve kuramsal bilginin üretilmesi ile karşılaştırıldığında iletişimsel eylem, yegâne siyasal kategori olarak görünmek zorundadır. Siyasetin salt edimsel olanı içine alacak şekilde daraltılması, günümüzde siyasal sürecin özde edimsel olan içerikten hissedilebilir ölçüde arındırılmasındaki tezatlıklara ışık tutabilir. Ancak Arendt bunun bedelini öder: (a) güç gibi stratejik öğeleri siyaset kavramından ayıklar; (b) siyaseti, idari sistem aracılığıyla ilintili olduğu ekonomik ve toplumsal çevreden çıkarır; ve (c) yapısal şiddeti kavrayamaz. Bu üç açığı üzerine kısaca bir şeyler söyleyeyim.

Siyasal Erk İçin Stratejik Çekişme

Stratejik eylemin tipik örneği savaştır. Yunanlılar için bu, şehrin duvarları dışında cereyan eden bir şeydi. Hannah Arendt de stratejik eylemi özde siyaset dışı bulur, uzmanların işidir o. Doğal olarak savaş örneği, güç ile siyasal erk arasındaki zıtlığı göstermek açısından uygundur. Savaşmak, güç araçlarını önceden hesaplanmış bir şekilde karşı tarafı gerek tehdit etmek gerekse fiziksel olarak alt etmek amacıyla kullanmayı içerir. Ancak yok etme gücünün artması süper güçlere daha fazla erk sağlamaz; Vietnam Savaşı'nın göstermiş olduğu gibi askeri kuvvet, iktidarsızlığın eşidir çoğu zaman. Dahası savaş örneği, stratejik eylemi araçsal eylem kategorisi altına sokmak için de uygun gözükmektedir. *Vita activa* [Arendt'e göre, düşünme edimini içermeyen etken yaşam - Ç.N.] iletişimsel eylemi barındırdığı gibi, özde toplumsal olmayan iş ve emeği de içine alır. Askeri araçların amaçlı-rasyonel kullanımı, cisimlerin üretilmesi ya da doğanın dönüştürülmesini sağlayan araçların kullanımıyla aynı yapıdaymış gibi göründüğü için Arendt, stratejik eylemi araçsal eylemle bir tutar. Bu yüzden stratejik eylemin hem araçsal olduğunu, hem de şiddet içerdiğini ve bu tip eylemlerin siyaset alanına dahil olamayacağını vurgular.

Toplumsal olup da anlaşmaya varmayı değil de başarıyı hedeflemiş bir diğer karşı-

19) Hannah Arendt, *Über die Revolution* (Münih: R. Piper, 1963), s. 85. Bkz. *On Revolution*, s. 62 ff.

20) Bkz. Jürgen Habermas, *Kultur und Kritik* (Frankfurt: Suhrkamp, 1973) adlı eserde, "Die Geschichte von den zwei Revolutionen" bölümü, s. 365-370.

lıklı ilişki türü olan stratejik eylemi, iletişimsel eylem ile yan yana koyduğumuzda ve bir tek öznenin yürütebileceği toplumsal olmayan araçsal eylem ile kıyasladığımızda durum farklılaşır. Stratejik eylemin aynı zamanda şehrin duvarları içerisinde de - meşru erkin icrasıyla ilintili olan erk mücadelelerinde, mevki için çekişmelerde - cereyan ediyor olması kavramsal açıdan makul gözükür bu durumda. Siyasal erkin ele geçirilmesi ve muhafaza edilmesini, siyasal erkin kullanılması –yani yönetim– ve üretilmesinden ayırmak gerekir. Praxis kavramı, bunlardan yalnızca ve yalnızca sonuncusunda faydalı olabilir. Sürekliliklerini sonuçta ortak kanılara, "birçok kişinin üzerinde açıkça anlaştıkları bir sanı"ya borçlu olan kanun ve siyasal kurumların bünyesinde yuvalanmamış mevkilerin sahipleri erki kullanıp muhafaza edemezler.

Modern toplumlarda stratejik eylem öğeleri hiç kuşkusuz kapsam ve önem açısından arttılar. Modern öncesi toplumlarda en çok diğer ülkelerle olan ilişkilerde hâkim olan bu eylem türü, kapitalist üretim tarzı ile birlikte toplumun kendi içinde de ekonomik ilişkilerin olağan yöntemi olarak yer edinmeye başladı. Modern çağın özel hukuku tüm mal sahiplerine eşit değerde stratejik eylem sahası tanımaktadır. Dahası, ekonomik ilişkileri bütünleyen modern devlet bünyesinde de siyasal erk mücadelesi (muhalefet partilerine izin verilmesi, partiler ve dernekler arasındaki çekişme, emek mücadelesinin meşrulaştırılması, vs. yoluyla) stratejik eylemi normalize eder. Erk edinimi ile ilgili bu fenomenler Hobbes'dan Schumpeter'e kadar birçok siyaset bilimcisini, başarılı stratejik eylem potansiyeli ile erki bir tutma yanılgısına itti. Weber'in de dahil olduğu bu geleneğe karşı çıkan Arendt haklı olarak, siyasal erk adına yapılan stratejik çekişmelerin ne erki ortaya çıkaracağı, ne de erkin yuvalandığı kurumları ayakta tutabileceği konusunda ısrarlıdır. Siyasal kurumlar güç sayesinde değil, halkın onayı sayesinde yaşarlar ancak.

Buna rağmen stratejik eylem öğesini siyaset kavramından hepten çıkartamayız. Stratejik eylem aracılığıyla tatbik edilen gücü, diğer kişilerin ya da grupların kendi çıkarlarına uygun olanı gerçekleştirmelerini engellemek olarak tanımlayalım.[21] Bu anlamda güç, meşru erk edinme ve meşru olarak mevki koruma aracı olmuştur hep. Modern toplumlarda siyasal erk mücadelesi kurumsallaştırılmıştır üstelik; siyasal sistemin olağan bir unsuru haline gelmiştir böylece. Diğer yandan, başkalarının kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmelerini engelleyebilecek konuma sahip olan bir kişinin sırf bu yüzden meşru erk *üretebilme* yetisine sahip olduğunu da kesin olarak söyleyemeyiz. Meşru erk yalnızca kısıtlanmamış iletişim yoluyla ortak kanılar oluşturanlar arasında *doğar.*

Siyasal Sistem İçerisinde Erkin Kullanımı

Erkin iletişimsel olarak üretimi ve siyasal erk için yürütülen mücadele ya da stratejik rekabet, eylem türleri cinsinden kavranılabilir; ancak icrasındaki eylem yapıları, meşru erkin kullanımı konusunda bize o kadar da önemli bir bilgi aktarmaz. Meşru erk, otorite sağlayan mevkilerde bulunanların bağlayıcı kararlar almasına yarar. Erkin bu kullanımı eylem kuramından çok, sistem kuramının açısından bakıldığında ilginç bir hal alır. Hannah Arendt, doğal olarak, eylem-kuramsal çerçevesine işlevci [*functionalist*] bir çözümleme sokmamak için direnir. Ona göre insan ilişkileri alanı ile bilimci arasına nesnel bir toplum bilim anlayışının standartlarına uygun olarak mesafe koymak yanlıştır, çünkü böylesi bir anlayıştan türeyen bilgi, sağduyu şeklinde insanlararası dünyaya geri

21) Bkz. bu kavramı işlediğim, Jürgen Habermas ve Niklas Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie* (Frankfurt: Suhrkamp, 1971) adlı eser, s. 250-257.

dönmeyeceği için aydınlatma işlevi göremez. Bu açıdan Arendt, Hegel'le Parsons'ı bile ayrıştırmaz; her ikisi de işin aslen içinde bulunanları çok aşan tarihsel ve toplumsal süreçleri incelemişlerdir.[22] Kendi ise iş ve emeği birbirlerinden ayrıştırmak suretiyle, toplumsal hayatın bu "süreç olma" özelliğini eylem kategorisi içinde yakalamaya çalışır. Emeği işten farklı kılan eylem yapısı değil, "emek" kavramının tüketildikçe yerine yeniden konulması gereken emek gücünün üretici etkenliğini temsil etmesi ve böylelikle, üretim, tüketim ve yeniden üretimin işlevsel çerçevesine oturmasıdır. Çekinceleri yüzünden Arendt, artık olağan hale gelen sistem çözümlemelerine karşı gereksiz bir dezavantaja düşürür kendini. Öte yandan, eylem kuramından soyutlanmış sistem kuramı konusundaki endişesi çok yerindedir.

Böylesi bir sistem kuramı, C. Wright Mills'in sıfır toplamlı erk kavramını tartıştığında Parsons'da görülür. Parsons erki, kredi ya da alım gücü gibi çoğaltılabilir bir mal olarak görmek ister. Eğer bir taraf siyasal erk kazanırsa, diğer tarafın erk kaybetmesi gerekmez. Sıfır toplamlı oyunlar ancak mevcut erk mevkileri için farklı partilerin çekişmesi durumunda geçerlidirler, siyasal kurumların yükselip yıkılması durumunda değil. Parsons ve Arendt bu noktada birleşirler. Ancak erk üretim süreçleri konusunda oldukça farklı fikirleri vardır. Parsons bu süreci etkenliğin artışı olarak görür. Kabaca açıklamak gerekirse: Devlet mekanizmasının çıktısının çoğalabilmesi için idari sistemin eylem alanının genişlemesi gerekmektedir; bu da türü hiç önemli olmayan destek ya da kitlesel sadakat girdisinde artış gerektirir. Bu demektir ki erkin çoğaltılması girdi tarafında başlar. Siyasal önderler seçmenlerde yeni ihtiyaçlar uyandırmalıdırlar ki, ancak daha fazla idari etkenlik ile karşılanabilecek artan istemler doğurabilsinler.[23]

Sistem perspektifinden bakıldığında erkin üretimi, siyasal önderlerin halkın iradesi üzerinde daha fazla nüfuz sahibi olmaları yoluyla çözülebilecek bir sorun olarak gözükür. Psişik kısıtlamalar, ikna ve manipülasyon yolu ile gerçekleştiği oranda bu, Hannah Arendt'e göre siyasal sistem içerisinde erkin değil, gücün artması demektir. Çünkü onun varsayımına göre erk ancak kısıtlanmamış iletişim yapılarından çıkabilir; "tepeden inme" bir şekilde yaratılamaz. Parsons bu savı çürütmek durumundadır; birtakım kültürel değerleri verilmiş olarak kabul ettiğimiz takdirde, erk üretiminin yapısal sınırı olamaz ona göre. Öte yandan tuhaf birtakım erk enflasyonu ve deflasyonu durumlarının ışığında Parsons, erke duyulan ciddi ve gayri ciddi itimat arasında bir ayırım yapabilmeyi çok ister:

Topluluğu üstlerine düşeni hemen yapabilme yetilerinin üzerinde bağlayan sağlam, sorumlu ve yapıcı önderler ile sorumsuzca ileri gidenler arasında, sorumlu bankacılık ile tefecilik arasındakine benzer ince bir çizgi vardır.[24]

Ancak bu "ince çizgi"nin Parsons'un kendi sistem kuramı çerçevesinde nasıl çekileceğini görmek zordur. Hannah Arendt işte bu soruna çözüm önerir. Erkin üretilebil-

22) Arendt, *On Revolution*, s. 45 ff.

23) Parsons, "On the Concept of Political Power," s. 340: "O halde toplu önderlik, seçmenlerin bağlayıcı taahhütlerini harekete geçiren bankacı yada 'aracı'lar olarak düşünülebilir, öyle ki, topluluğun toplam taahhüdü bir bütün olarak artsın. . . Bu durumda sorun, sıfır toplamlı erkin dairesel dengesini kurmanın prensibini bulmaktır. Önemli olan şudur: topluluk ve üyeleri, mevcut olanların üstünde ve karşısında yeni ve bağlayıcı yükümlülükler üstlenmeye hazır olduklarında kırılabilir ancak bu denge. En önemli ihtiyaç erk arttırımını haklı çıkartmak, ve bir şeyler yapılması gerektiği 'hissini', baskıcı yaptırımlarla da olsa, pozitif eylem ile hayata geçirme taahhütüne dönüştürmektir. Önderler, bu sürecin en önemli aracısı gibi gözükmektedirler. Önderlerin alışılagelmiş erk mevkileri olan idari dairelerden analitik açıdan bağımsız bir özelliğe sahip oldukları kesinlikle düşünülebilir, ki bu çerçeve onları, siyasetin ana hatlarını haklı çıkarma işini üstlenenler olarak niteleyebilmemizi sağlar. "

24) *A.g.e.*, s. 342.

me ya da arttırılma durumunda siyasal kamu alanının yerine getirmesi gereken koşulları, bozulmamış intersubjektivitenin yapısından türetmeye çalışır.

Erkin İletişimsel Olarak Üretimi – Bir Çeşitleme

Yaptığımız iki eleştiriyi özetleyelim: Siyaset kavramı siyasel erk için stratejik çekişmeyi ve erkin siyasal sistem içinde kullanımını da içine almak üzere genişletilmelidir. Siyaset, Arendt'te olduğu gibi ortak eylem yapmak üzere karşılıklı konuşanların praxis'i ile bir tutulamaz. Buna karşılık hâkim siyaset kuramları, bu kavramı siyasal çekişme ve erkin dağılımı fenomenlerine indirgemekle, erkin yaratılması gerçek fenomenine haksızlık etmektedirler. Bu noktada erk ile güç arasındaki ayrım çarpıcı hale gelir. Siyasal sistemin erki, istediği gibi kullanamayacağını hatırlatır bize. Erk, siyasal grupların uğruna mücadele verdikleri ve önderlerin işleri yürütmekte kullandıkları bir maldır; ancak belli bir ölçüde erki mevcut olarak bulurlar her ikisi de, yoksa kendileri üretmezler. Bu, erk sahibi olanların iktidarsızlığına işaret eder - erklerini, erki üretenlerden ödünç almak zorundadırlar. Hannah Arendt en çok buna inanır.

Buna itiraz etmek gayet kolaydır oysa: Modern demokrasilerin önderleri, belirli aralıklarla meşruluk arayışına çıkmak zorunda olsalar da tarih, siyasal yönetimin gerek şimdiye kadar, gerekse günümüzde Arendt'in iddia ettiğinden farklı bir şekilde işlediğinin kanıtlarıyla doludur. Bir siyasal yönetimin ancak meşru olarak kabul gördüğü sürece ayakta kalabilmesi onun savının *lehine* işler elbette. Siyasal yönetimce pekiştirilmiş belli başlı kurumların ve yapıların ancak çok ender durumlarda "birçok kişinin üzerinde açıkça anlaştıkları bir sanı"nın ifadeleri olması, tezinin *aleyhine* işler - tabii Hannah Arendt'inki gibi güçlü bir kamu alanı kavramımız varsa en azından. Siyasal kurumların (ama sadece onların değil) yapısal şiddet içerdiğini varsayarsak bu iki olguyu birleştirmemiz mümkün olur. Yapısal şiddet kendini güç olarak ifade etmez; meşruluğu etkileyen kanıların oluşumunu ve aktarımını algılanmaksızın engeller daha çok. Göze çarpmayacak şekilde işleyen iletişimsel köstekler savı ideolojilerin oluşmasını açıklayabilir belki; bu yolla öznelerin, kendileri ve içinde bulundukları durum konusunda kendilerini kandırdıkları kanıların oluşması inandırıcı bir şekilde izah edilebilir. Son analizde ideolojiler, ortak kanıların erki ile donatılmış yanılsamalardır. Bu öneri, erkin iletişimsel olarak üretimini daha gerçekçi kılma çabasıdır. Sistematik olarak engellenmiş iletişim koşulları içerisinde kişiler, öznel açıdan bakıldığında baskıdan arınmış, ancak yine de yanılsamadan ibaret olan kanılar oluşturabilirler. İletişimsel olarak ürettikleri böylesi bir erk, kurumlaşır kurumlaşmaz aleyhlerine kullanılabilir hale gelir.

Bu öneriyi kabul etmeden önce eleştirel bir ölçüt belirleyip, yanılsama içeren ve içermeyen kanılar arasında bir ayırım yapmak zorundayız. Hannah Arendt bunun mümkün olabileceğinden şüphe eder. Kuram ve edim arasındaki klasik ayırıma sadık kalır; edim, kesin anlamda doğru veya yanlış olamayacak sanılar ve kanılar üzerine kuruludur:

> Hiçbir sanı kendiliğinden aşikâr değildir. Gerçekler değil ama sanılar söz konusu olduğunda düşüncelerimiz tam anlamıyla gidimlidir [*discursive*], bir yerden öbürüne, dünyanın bir bölgesinden diğerine, her çeşit karşıt görüşlerden geçerek ilerler ve sonunda tüm bu özellikleri aşarak tarafsız bir genellemeye varırlar.[25]

Edimsel konularda anlaşmaya varma sürecini ussal söylem olarak kavramaktan

25) Hannah Arendt, "Truth and Politics", Peter Laslett ve W. C. Runciman (derl.), *Philosophy, Politics and Society*, 3. serisi (Oxford: Blackwell, 1967), s. 115 ff.

Arendt'i alıkoyan şey, nihai sezgilere ve kesinliklere dayanan eskimiş bir kuramsal bilgi anlayışıdır. Buna karşılık, edimsel görüş açılarının genelleştirilebilmesi, yani, normların meşruluğunu inceleyen "temsili düşünce",[26] tartışma sürecinden bir uçurum ile ayrılmış olmasaydı eğer, ortak kanıların erki için bilgisel bir temel olduğu iddia edilebilirdi. Bu tür bir erk, gidimli olarak savunulabilecek ve esaslı olarak eleştirilebilecek geçerlilik iddialarının de facto kabulünde temellendirdi. Arendt bilgi ile sanı arasında, tartışma yoluyla kapatılamayacak derinlikte bir uçurum görür. Sanının erkine başka bir temel aramak zorundadır, ve bunu sorumlu öznelerin söz verip tutma yetisinde bulur.

> Az önce insanların bir araya gelip "birlikte hareket etmeleri"yle ortaya çıkan ve ayrıldıkları anda yok olan erkten bahsetmiştik. Onları birlikte tutan güç . . . karşılıklı sözün, ya da sözleşmenin verdiği güçtür.[27]

Özgür ve eşit durumda olan tarafları, karşılıklı yükümlülük altına sokan sözleşmeyi erkin temeli olarak görür. Erk ile özgürlüğü birbirlerine özgün bir şekilde denklediği halde kuramının normatif çekirdeğini güvence altına almak için Hannah Arendt, edimsel yargının ussallığında temellenen kendi praxis anlayışından çok, pek muhterem sözleşme figürüne güvenir sonuçta.[28] Doğal hukukun sözleşme kuramına doğru geri adım atmış olur.

İngilizce'den Çeviren: Zeynep Çağlayan

26) "Siyasal düşünce temsilidir. Ben bir konu üzerindeki sanımı değişik görüş açılarını değerlendirmek suretiyle, yani, yanımda olmayanların görüş açılarını zihnimde canlandırarak, onları temsil ederek oluştururum. Temsil etme süreci, başka bir yerlerde olup da dünyaya farklı bir açıdan bakanların gerçek görüşlerini düşünmeden benimseyen bir süreç değildir; bu ne başkası gibi olma ya da hissetmeye çalışma sorunudur, ne de kelle sayarak çoğunluğa katılma sorunu. Kendi kimliğimle, olmadığım bir yerde olma ve düşünme sorunudur ancak. Bir konuyu düşünürken ne kadar çok insanın görüş açısını zihnimde canlandırabilirsem, yerlerinde olsam nasıl hissedebileceğimi ve düşünebileceğimi ne denli iyi tasarımlarsam, temsili düşünme yetim o denli güçlü olup, nihai olarak vardığım sonuç, yani sanım, o denli geçerli olur. (İnsanların yargılara varmasını böylesi bir 'genişletilmiş anlayış' yetisi sağlar; bu şekliyle Kant tarafından - *Yargının Eleştirisi* 'nin ilk kısmında - keşfedilmişti, ancak Kant bunun siyasal ve ahlaki açıdan ne anlama geldiğini fark edememişti.) Sanı oluşumu sürecinin kendi de, başkalarının adına düşünen ve kendi aklını kullananlarca belirlenir; bu tasarımlama gayretinin biricik koşulu ilgisiz olmak, yani kendi özel çıkarlarından arınmış olmaktır. Bu demek oluyor ki, sanımı oluştururken kimseyi yanıma yaklaştırmasam ya da tamamıyla tecrit edilmiş olsam da, felsefi düşüncenin yalnızlığında olduğu gibi sadece kendimle baş başa kalmış olmayacağım yine; diğer herkesi temsil edebileceğim karşılıklı bağımlılıklar dünyasında olacağım hep. Elbette, bunu yapmayı reddedebilir ve sadece kendi çıkarımı ya da ait olduğum grubun çıkarını hesaba katan bir sanı da oluşturabilirim. Hiçbir şey, hayalgücü yoksunluğu ve yargıya varamamanın işaret ettiği kör inat kadar olağan değildir, oldukça kültürlü insanlarda bile görülür bu. Ama gerek sanının, gerekse yargının kalitesi tarafsızlık derecesine bağlıdır" (Arendt, "Truth and Politics," s. 115).

27) Arendt, *İnsanlık Durumu*, s. 244 ff.

28) Bkz. R.J. Berstein, "H. Arendt: Opinion and Judgement", American Political Science Association'ın yıllık toplantısında sunulan bir bildiri, Chicago, 1976.

AFRİKALI JACQUES(*)

Jean La Couture

Bu Cezayirli Fransız tüm yaşamı boyunca Fransa ile Mağrip ülkeleri arasındaki tutkusal ilişki üstüne düşündü.

Berque'in hayranlık uyandıran özelliği kusurlarını öne çıkarıp erdemlerini ikinci plana atmasıdır. Kusurları şöyle sıralanabilir: muhteşem bir Gaskonyalı özellikleri, her zaman haklı olduğundan kuşku duymaması, Clémenceau'ya özgü kinizmi, Sovyet mareşalinin madalya almayı bekler havasını andıran göğsü.

Erdemleri onu zorla ele geçiriyordu: ışık saçan bir bilim, deniz yıldızı gibi bir kültür, giderek çoğalan düşünsel bir imgelem gücü. Tartışmalara ne onun düşüncelerini benimseyerek ne de ona karşı çıkarak katıldım.

İlk kez 1947'de Fas'ta karşılaştım bu büyük Cezayirli ile. Jacques Berque Ferhat Abbas'ın arkadaşı ve geçici bir süre için konformizme karşı olan üst düzey bir memurun oğluydu. O, Protektora reformunu hazırlamakla görevlendirilmişti. Bu geniş kapsamlı bir çalışmaydı. Kendisinin tasarısıysa daha da kapsamlıydı: gerçek bir devrim. Mekanikleşme ve Berberi geleneklerinden esinlenen kolektifleşmeden oluşan bir tasarı söz konusuydu. Kolkhozes! rakiplerini kükretiyordu. Proje bozuldu, Berque'in tasarısı gerçekleşmedi.

Jacques Berque Mısır'da hem köydeki dayanışma düzeneklerini hem de emperyalizmi incelerken beni fazlasıyla büyüleyen Nasserciliğin aşırılıklarına ve zayıflıklarına karşı uyardı.

(*) Le Nouvel Observateur, Temmuz 1995

Arap özgürlüğünün olumlu değerlerine etken bir destek olmaksızın ulaşamayan bir aydın düşünce bu. (Cezayir savaşı sırasında açıkça kanıtlandı bu)

Kanımca tüm kitapları arasında en çok *"İki savaş arasındaki Mağrip"*i beğeniyordu. Bu kitapta, yazar, Fransız-Magreb ilişkilerinin içyüzünü ortaya çıkardı. Yazarın çözüm yollarının altında yeterince bastırılmamış bir sevecenlik yatmaktaydı.

Bu büyük bilgini biz de sevecenlikle anıyoruz.

Lirik Ozana Elveda

En büyük Fransız Arap dili uzmanlarından Jacques Berque araştırmalarının sonunda evrenselin şiirini, gelecekteki insanın görüşünü oluşturup tüm Avrupaya bir mesaj verdi. Bir başka deyişle, yüzyılına damga vurdu.

"Hiçbir zaman ölümü düşünmem". Bu tümceyi M. Serres ve benimle birlikte P. Nora'nın evindeki bir akşam yemeğinde Jacques Berque söyledi. Yazar ağırbaşlı bir gülümsemeyle başını geriye doğru uzatarak, hem koruyucu hem de meydan okuyucu bakışıyla karşısındakilerde uyandırdığı tepkiyi gözlemliyor. Pierre konuğunu uzak bir gezegene gider gibi seyrediyor. 1974'teyiz. Michel Serres bilimin büyülediği alçakgönüllü denizci çekiciliğine dalarak çekingenlikle yansızlığa sığınıyor. Bana gelince, beni şaşırtacak bir şey yok. Ben zaten Jacques Berque'i Tunus'un yeni bağımsızlığının Cezayir isyanıyla tehlikeye düştüğü 1955 yılından beri tanıyorum. Onun yaşam, nefis, kendini tatmin etme gibi olgulara yatkın olduğunu biliyorum. O zaten cesur bir paşa, nazik bir halife, coşkun bir şeyh. Jacques Berque her an bir zafer kazanmış izlenimini uyandırıyor.

O aynı zamanda ince bir Yeni Marxçı, kutsalın anlamıyla dolu bir materyalist. Yazarın dili etkili yapmacıklarla dolu, Gide ve Rimbaud'nun biçeminin özelliklerini taşımakta. Jacques Berque'in dilinin eşi bulunmaz bir özelliği de, herhangi bir tartışmayı özün doruklarına ulaştırabilmesidir. (Tarihsel ile temel arasında oluşan diyaloglara doğru)

Bugünün okuru Jacques Berque'de (1910'da Cezayir'de doğmuştur) Cezayirli Fransız özelliklerinin nasıl ortaya çıktığına şaşırabilir: Bu özellikler yalnız bu büyük dehanın Alexandre Arcady'nin filmlerine duyduğu hayranlıkla değil, "soylu" adı verilen biçem seçimiyle de belirginleşir. Bu Cezayir okulu klasiklere hayranlık duyuyordu. Öyle ki, Paris'ten, bütün ekinlerin başkentinden uzak olmanın neden olduğu boşluğu geleneğe kıskanç bir saygıyla kapatma isteği vardı sanki. Bilindiği gibi 50'li yıllarda Michaux, Leins ve René Char'dan Saint-Germain-dès-Près'den daha çok İskenderiye'de söz ediliyordu. Ancak 40'lı yıllarda Cezayir ve Paris'te Gide, Claudel ve Valéry'nin önemi eşitti.

Bu durum kimileyin çalkalanmalara neden oluyordu. *"Fontaine"* dergisine Saint-Pol Roux (Muhteşem ada verilen) hakkında yazan şair Max-Pol-Fouchet'nin bir tümcesini yineliyorduk birbirimize "Biraz çile çekmişti, taptaze temiz bir yüreği vardı yaşarken". Bu görkem yok eden esin kaynağını varsıllaştırıyordu. Jacques Berque'in Mısır üzerine yazdığı büyük kitapta bu tür bir tümceye rastlanır. Ancak, bu, daha başarılı, daha doğru bir tümcedir. "Nil'den aşağı doğru inerken aslında gözlerimiz kamaşmış, yükselen Afrikalılığa doğru çıkıyorduk."

Geçen pazar coşku verici bir olay vardı: "İslamı Tanıma" adlı bir yayın Jacques Berque ile ölümünden iki hafta önce kayda alınmış bir söyleşiyle açılıyor. Jacques Berque'i biraz yaşlanmış buluyorum. Kare yüzü Fernand Léger'nin tablolarındaki gibi savaşımcı. Saçları kısacık kesilmiş, çenesi çıkık ve gövdesi şişkin. Tek değişiklik gülümsemesinde gözlemleniyor: utku dolu gülüşü daha hoşgörücü bir görünüm almış, hatta, kendisini

anlayıp, onu keşfetmeye çalışan dinleyiciye karşı daha minnettar. Sanki tek başına gerçekleştirdiği araştırmalarla dolu yaşamının ödülü bir bakışta yer alıyordu. Her yeni basımda Kuran çevirisini yeniden gözden geçirdiğini, her gözlemi dikkate aldığını söylüyor Jacques Berque: "Bir çeviri iki kültür arasında bir diyalog arayışından esin aldığı oranda başarılıdır."

Ancak, Jacques Berque'e göre diyalog arayışı kültür kaynaşmasından farklı bir şey. Jacques-Berque hem Arap-İslam dünyasına girmiş hem de her zaman kendi kültürüyle Arap-İslam kültürü arasındaki mesafeyi korumuştur. Son olarak kendisine inançla ilgili sorular yönelttiğimde şöyle yanıtlamıştı beni: "Zaman, zaman Müslüman olmadığımı ve olmayacağımı belirtmek için Katolik olduğumu söyleme gereksinimini duyumsuyorum. Kendimi varsıllaştırmak ve diğeri sayesinde kendime dönüştürmek de istiyorum, ancak ben olmaktan çıkmak istemiyorum". Endülüs'de 12. ve 13. yüzyıllarda Yahudi ve Hıristiyan din adamları, matematikçiler ve doktorlar birbirlerine destek olarak yükseliyorlardı ve hep birlikte Aristo'yu çeviriyorlardı. Jacques Berque bunun anısına "Endülüs modeli" arayışı içindeydi. Ancak, ona göre Akdeniz'e taşınan bu Endülüs çokkültürlülüğü başat ekinleri ortadan kaldırmamalıydı. Her ülkenin kendine özgü bir kültürü olmalıydı. Özellikle Fransa bundan yoksun kalmamalıydı. Jean-Pierre Chevènement'ın isteği üzerine yazdığı Eğitim Reformu Tasarısında Fransızların cumhuriyet kültürünü korumaları konusunda çok titiz davrandı.

Farklılıklarla varsıllaşma düşüncesinin Berque evreninde son derece önemli bir yeri vardır ve bu düşünce çok çeşitli araştırma alanlarına kadar yayılıp ışık saçar. "Yukarı Atlas'ın Toplumsal Yapıları" başlıklı araştırması ne denli somut olursa olsun (Bu çalışmanın yankıları Jacques Berque'e Collège de France'ın kapılarını açmıştır) Jacques Berque hiçbir zaman kutsaldan ve insanın global görüşünden kopuk bir toplumbilim düşünmedi. Onun bulunduğu ortamda böylesi antikonformizm örneğiydi, üniversitenin yıldırımlarını üzerine çekmekti.

Ancak, diğerinin karşısında bir kez daha kendi insanlarını düşünür. Mısır'da iken, sanayi uygarlığının gelişimine, coğrafi keşiflere, yeni bir lirizmin yaratımına rağmen Aydınlanma çağının iyimserliğini yitiren Batı'yı düşünür. "Tekniğin kapitalizmi getirdiği, coğrafi yayılımın emperyalizmle sonuçlandığı, şiirin tarih için ağlamaya başladığı" andan bu yana gezegendeki hümanizm aldatmacadan başka bir şey değildir. Bununla birlikte Batı insanı ya topluca var olacak, ya da olmayacaktır. "Batı insanı toprağın en alt katmanlarında yer alan kaynaklarından en usçul geleceği yakalamak zorunda kalacaktır." Üçüncü dünya insanına gelince, bir toplum için sömürgelikten çıkmak diğeriyle yetinmeyip, eski benliğini aşmaktır.

Eski Benlik? Pekiyi bu İslam mı? Kendisine destek olan patriklik ve derebeylik gibi? Hiç kuşkusuz. İşte ustanın dinsel bir radikalizme dönerek bağımsızlaşmaya son verebileceklerini ileri süren İslamcılara yanıtı. Bu sav Katolik kırsallıkta Fransız kimliğini bulmak isteyen yeni Pétaincilerin ve halkçıların savıyla karşılaştırılabilir. Bütünleşenin "bağımsızlaşması" ve ulusal cephenin önerdiği arılaştırma arasındaki ayrım günden güne azalıyor. Le Pen'in İslamcılara saygı gösterilmesini dile getirmesi rastlantısal ve nedensiz değildir.

Jacques Berque'de beni en çok etkileyen, dilini ustalıkla kullanması, görkemli betimlemeleri ve içgüdüleri dışında, kendisi dile getirmese de – bağımsızlaşma düşünürü olmasıdır. – Bu Berque için XX. yüzyıl tarihinin temel olgusudur. Bence Jacques Berque belki de Charles André-Julien ile birlikte bağımsızlığa kavuşmayla hiçbir şeyin bitmedi-

ğini tam tersine her şeyin başladığını düşünen ilk insandı. Sartre, Fanon, Memmi gibi Berque de, sömürgenin, işçi, kadın, zenci, Yahudi gibi yabancılaştığını düşündü. Ancak, bağımsızlaşmanın, dine dönüşün yabancılaşmayı önleyebileceğini hiç düşünmedi. Berque'in, bugün kimilerinin olduğu gibi hiçbir zaman sömürgelerin ne Batı'dan ne de Fransa'dan uzaklaştırılmaları gibi bir saplantısı olmadı. Tam tersine, hiç çekinmeden –özellikle Mağrip'te– birilerinin diğerlerinden yararlanabileceklerini dile getirdi.

Jacques Berque Arap başarısızlığından ve radikal İslamın görünür zaferinden çok mutsuz oldu. Özellikle yeni Cezayir trajedisi onu çok mutsuz kıldı. Sofu bir biçimde yeni bir Cezayir insanına inanıyordu: "Dünyanın Sahipsizleşmesi" bağımsızlıktan sonra Berberi-Arap ve Fransız dehası aşkının ürünleri için yazdığı şiirdir. Berque bu yeni insanı 1789 Devrimi, Auguste Comte ve Nasser ile dopdolu olan bir Ibn-Al-Arabi ve Abd-el Kader'in izinde görüyordu.

Kuşkusuz Berque hiçbir zaman Arapla İslamı birbirinden ayırmadı. Peygamberin Arap, Kuranın da Arap dilinde yazılmasını zorunlu görüyordu. Ancak, söyleşilerimiz sırasında, Arap projesinin ve İslamın eski görkemine yeniden kavuşmasının zorunlu olduğunu düşündüğü izlenimini uyandırıyordu. Ancak, bizler kimi arkadaşlar (Germaine Tillon, Maxime Rodinson, Pierre Vidal-Naquet, Jean Lacouture) Saddam Hüseyin'den kaygılanırken, Berque, gücünü yitirmiş, çökmüş ve Batı insanına verecek mesajı kalmamış Arap dünyası için "Sonunda bir şeyler oldu" demekten kendini alamadı. Beni, arkadaşlarımızı, Jean-Pierre Chevènement ve Régis Debray'ın körfez krizine ilişkin çalışmalarını onaylamak zorundaydı.

Biz birbirimizden o kadar ayrılmadık, parlak düşüncelerinden yararlanmayı sürdürdüm. Berque Salman Ruşdi'nin büyük bir yazar olduğunu, ancak sürgündeyken sövgüden vazgeçmesi gerektiğini belirtmişti. Ruşdi, İran ya da Pakistan'da yaşasın, Berque onun yürekliliğine hayran oldu. Bence bu Yeni Marxçı, bu laik insan, bu cumhuriyetçi ozan, Kuran'da gücül bir laiklik bulunabileceğine inanıyordu. Ayrıca, Jacques Berque söz konusu kutsal kitabı bir anda reddedip ona inananlarla ilişkiyi kesmek yerine, Kuran ilkelerinin uygulanış biçimini izlemenin daha yerinde bir davranış olabileceğini düşünüyordu. Berque bu düşüncesini Aralık 1990'da *"le Nouvel Observateur"*'ün "İslamın Ustaları" başlıklı özel sayısında dile getirmiştir.

İşte bizi terk eden bir doğuculuk prensi, eşsiz bir Arap dili uzmanı ve şiir bilgisi sayesinde araştırmasını matinlere kadar genişletmiş bir toplumbilimciydi. Kuşkusuz hayran olduğu Louis Massignon'un evrenine erişemeyeceğine inanıyordu. Ancak, yine büyük bir hayranlık duyduğu Braudel ve Lévi-Strauss ile karşılaştırılabileceğinden o denli kuşkulanmıyordu. Haklıydı da.

Bilgi Şairi Büyük Doğubilimcinin Ölümünden Sonra Jacques Berque

Tarihçi, etnograf yazar ve Kuran'ı çeviren Jacques Berque şiirsel bir biçimde yaşadı.

Lévi-Straus, Bastide, Leiris, Rodinson gibi Jacques Berque de 1914 savaşı öncesi doğmuş kuşaktan. Savaştan 20 yıl sonra, çelişkilerin en anlamsızının ardından kendini sorgulayan dünyanın çıkmazını Avrupa dışında çözmeye çalıştı.

Yazarın kendi kökeni Güney Batı'da ve III. Napolyon'un henüz bataklık durumundayken Cezayir'in konumuna benzer bir görünüm kazandıran Landes'larda. Jacques Berque, babasının ekinsel karmaşıklığını çözmeye çalıştığı Cezayir'de doğdu. İkisi de sömürgeli değil, yöneticiydi: olayların ve insanların yapısını farklı bir bakışla gözlemler-

di. Bu da Jacques Berque'e Fas'ta görevliyken ilk büyük kitabı *"Yukarı Atlas'ın Toplumsal Yapıları"* başlıklı kitabını yazmasını sağladı. Savaşın sona ermesinden önce Brazzaville konferansında ekinsel biçimlerin bağımsızlığı düşüncesi doğmuştur. O güne değin bu biçimler birlikte algılanıyordu.

Mısır'da gerçekleştirdiği bir araştırma ve yaşayan antropoloji için örnekçe oluşturan Sirs Al-Layvan köyü: yaşama isteğiyle dopdolu bir halkın yoğunlaştığı küçük bir evren. Bu, Jacques Berque'in hocası Mauss'ın eleştirmeyeceği bir yapıt.

Lucien Febvre'in kendisini yönlendirdiği Collège de France'da *"Mağrip'in İç Yapısı"*, *"Mısır"*, *"İki Savaş Arasındaki Mağrip"* başlıklı yapıtlarını oluştururken yararlanacağı toplumsal antropoloji çalışmalarını sürdürmüştür. Jacques Berque'in doğubilimciliği Massignon'unkinden farklı oldu: Ekin ya da dini hiçbir zaman ortak ya da toplu yaşamın oluşumundan ve toplumdan topluma değişiklik gösteren özelliklerinden ayırmadı.

Jacques Berque insanın zihinsel yönünü ortak yaşamda konumlandırıp, kavramlar yaratmak yerine bir toplumdaki, bir ülkedeki erkeklerin ve kadınların nasıl yaşadıklarını, doğayı ve koşullarını –ölüm, açlık, arzu, iş ve gözükmeyenin, dinsel ya da sihirlinin algılanış biçimi– nasıl algıladıklarını anlamaya çalışır. Sözlerin değersiz olanları, alışveriş, imgelem, "toplumsal olarak yaşanan"ın sonsuz, karmaşık ve çeşitli biçimleri her zaman Jacques Berque'in ilgi alanında yer almıştır.

Jacques Berque'in yapıtlarının derin etkisi bitmedi. Tarih boyunca birbirine destek olan ya da karşı çıkan uygarlıklarda ortaya çıkan sonsuz sayıdaki ilişkiler ve bu uygarlıkların birbirlerinden bağımsız oluşları "Ekinötesi" kavramıyla anlatım buldu Jacques Berque'in evreninde. İşte, bu kavramın da derin etkisi hâlâ güncelliğini korumakta (İslam öncesi şiir çevirileri) "Uygarlıkların nasıl iletişim kurduklarını bir başka deyişle ölümden nasıl kaçabildiklerini anlamaya başlıyoruz: uygarlıklar evrendeşlikleriyle değil, benzersizlikleriyle birleşiyorlar. Jacques Berque bu sözleriyle Gide'in dünyadaki bütünleşmeciliğe karşı düşüncesine ve Barrès'in ölümle ilgili düşüncesine yaklaşıyordu. Her şey bir yana, Jacques Berque uzlaşmadan mutluluk duyan bir Endülüs düşlüyordu.

Düşünür Kostos Axelos 1958'de Rue des Ecoles, de beni Berque ile karşılaştırdı. Onun deyimiyle köyden köye "göçebe yaşamı" sürdük: Mağrip'teki köylülerle, kentte yaşayan öğrencilerle, yöneticilerle konuştuk. Hatta Paris'te gezinirken kendi çevresine bakarak antropolog tutkusunu yaşıyordu.

Gerçeği söylemek gerekirse, Berque önce ve temelde bir ozan oldu. Ozan sözcüğünü ilk ve en derin anlamıyla kullanıyorum: dünyada şiirsel bir biçimde yaşayan bir ozan çünkü o dünyanın anlamını, daha doğrusu anlamlarını çözümlemeye çalıştı her zaman. Anlam sözcüğünü çoğul biçimiyle kullanmamın nedeni, Berque'in varoluşun toplumsal anlatımını Leibniz'in düşlediği "evrensel özelliğe" indirgememesiydi.

Jean Paulhan ile figürsüz sanat ve Müslüman sanatına ilişkin söyleşirken "göstergelerin anlam üstünde devinme"sinden söz eder. Berque yaşayan ve çağdaş kültürlerin birbirlerinin kaygılarını somutlaştırdıklarını önceden sezer. Ona göre biçimlerin doğuşu benzer biçimde algılanmamış bir doğaya karşı başkaldırı niteliğindedir. Berque sanatın göndergesinin yalın iletişiminkilerden çok daha varsıl ve çok daha derin düzeylerde yer aldığına inanır.

1978'de kimi arkadaşlarla toplumsal düzeye göre düşlerin farklılığını incelediğimizde bana şöyle yazmıştı: "Düşler üzerine çalışmakta çok haklısınız. Sizin de bildiğiniz gibi birkaç pırıltı dışında son yıllarda Fransa'daki durumunu çok zayıf bulduğum ideolojiyi teselli eder düşler. Ancak belki de düşlerden, uygulamadan ve birkaç oluşturucu-

dan kalkarak yeniden ideoloji düzenlenmelidir. Berque'in deneyimi her zaman birilerinin ve diğerlerinin yapay bir biçimde dünyadan edinecekleri izlenimden önce geldi. Bu da kuşkusuz şiirsel bir çabaydı.

Fransızca'dan Çeviren: Emel Ergun

Diyalektik Ölü Noktada: Orwell, Benjamin ve Şiirin Güçlükleri

R. K. Meiners

1

Poetika'yı zorlama altında okumuş olan herkes (hepimiz böyle okuduk, yoksa böyle bir metni okumak başka nasıl göze alınır) dışarıdan eklenen o garip çıkmayı anımsayacaktır; bu çıkmada Aristoteles, eğretilemenin ancak içten geldiğinde doğru kullanabileceğini, çünkü benzer ve özdeş olma yollarını biliyormuş gibi davranmamıza yol açan bu küçük dil oyununun kesinlikle başka birinden öğrenilemeyeceğini söyler. Kuşkusuz bu çıkma, Aristoteles tarafından değil de, belki sıradan Benzetme'den Çakışma'ya ve İmge'ye kadar, yakınlığı ya da benzerliği gösteren her türlü sözel öykünmeye öncelik verme konusunda dikkatsiz davranan usta bir uzanlatım uzmanı tarafından eklenmişti. Bu uzman, İmge'nin beşli yineleme *(quincunx)*, on üçüncü koni, burgaç ve benzeşimden geçerek başkalaşıma uğrayacağını önceden görebilseydi daha dikkatli davranabilirdi belki. *İmge:* "zamanın bir *anı*'ndaki zihinsel ve coşkusal bileşik."[1] Yalnızca bu; çok küçük bir oyun; dizenin sonunda hafif bir soluk kesilmesi. Ama o anın içinde, o soluk kesilmesinde modernci girişimin öylesine büyük bir kesimi yakalanmıştır ki! İmge'nin en direngen savunucusu, "O ani özgürleşme duygusunu, zamanın ve uzamın sınırlarından kurtulma duygusunu, en büyük yapıtların yanında yaşadığımız o birden olgunlaşıverme

(*) Wisconsin Studies Journal / VIII, 3)

1) Ezra Pound, *The Literary Essays of Ezra Pound*, yay. T. S. Eliot (New York: New Directions, 1968), s. 4.

duygusunu yaratan, böyle bir 'bileşim'in anlık olarak temsil edilmesidir," diyordu. [2]

Bir "duygu" öyleyse; bir yanılsama; bir temsil; bir öykünme: O nedenle de, tüm öykünmeler gibi istenir, istek dolu; yalınlık ve bütünlük düşlerinin üretilmesi her türlü çabaya değecek bir şey: "...ömür boyu, ciltler dolusu yapıt üretmektense tek bir İmge sunmak çok daha iyidir."[3] İşte bu nedenle, daha fazla yazı üretmek amacıyla eskiye özlemin, eğitimin ve bilgi yaymanın birleştirildiği süreçlerde, gençlere imge üretmenin yolu öğretiliyor; ama bellekte ve arzularda serbestçe dolaşan bir imgenin, temeli olmayan başka her türlü dil ölçüsünde soyut bir tehlike taşıdığı söylenmiyor; böyle yapıldığı içindir ki bu tutum, böyle yapılmadığı zamana göre çok daha aldatıcı oluyor.

2

Winston Smith'in belleğe duyduğu açlık bu denli büyük olmasaydı, belleği utku ciniyle öylesine sarhoş, Altın Ülke'nin sunduğu sonsuz mutluluk arzusuyla öylesine dolu olmasaydı, umarsızlığın ortasındayken bile, belleğin enkazını, ileriyi, geriyi, öteyi gösteren, aldatmacalarla dolu küçük küçük nesnelerle olayları daha iyi gözden geçirir, daha iyi de ederdi. Bunu yapamadığından, soğuktan çıkıp Charrington'ın eskici dükkânının sıcak ve ispirto kokulu karmaşıklığı içine sendeleyerek girdiğinde, orada toplanmış olan nostaljik *ıvır zıvırın* oluşturduğu ağa kolayca yakalanacak durumdadır. Charrington bir nostalji ustasıdır; "aşınmış keskileri, ucu kırılmış çakıları, paslanmış saatleri",[4] fetişleşmiş, işlevlerinden ve toplumsal bağlamlarından kopmuş olsalar da, *onun* amaçları açısından daha da güç kazanmışlardır: Charrington en kurnazından bir üreticidir, bir büyücüdür; ciltler dolusu kitap üretmektense tek bir İmge sunmanın hangi bağlamlarda daha iyi olduğunu bilen biridir. İçki yapma ve dağıtma işiyle unutulmayacak ölçüde iç içe girmiş olan *Charrington* adı, sıcaklık ve dostluk umutlarıyla doludur ve neredeyse alegoriktir. Charrington, bir yere bağlı olmayan parçalayıcı belleğin uzmanı, daha sonra, *1984*'te Nemesis olarak, Düşünce Polisi'nin ta kendisi olarak çıkar karşımıza. Winston Smith'in içinde dolaştığı baskın anlatı, işini öylesine güçlü yapmış, *Newspeak** ve diğer denetim yolları, belleği öylesine boşaltmış, dili öylesine yerinden oynatmıştır ki, Smith hem söz yitimine, hem de bellek yitimine uğramıştır (bununla birlikte Smith, roman toplumu içinde, sözyitiminin ve bellek yitiminin nasıl yaratıldığını anlamaya herkesten daha yatkındır). Smith'in ne yeterli ekinsel belleği vardır, ne de bu ekini temsil eden şeyleri kavrayabilecek durumdadır; bu nedenle bellek sıkıdenetimcilerinin, arzulama ve anlamlandırma kısır döngülerine yakalandıklarını, işlerini durmaksızın yineleyerek yaptıklarını anlayamaz.

Orwell'in anlatısı, elbette Smith'inkinden daha geniş kapsamlıdır; sonra *Orwell*, Smith'in anlatısını, birkaç on yıllık bir süreye yayarak oluşturur; bu süre içinde, bellek hainlerinin suçlanması çok önemli bir yer tutar. Bu suçlamalar, toplumsal tarihi yeniden yazanlara, emperyalist tarihin yükünü üstlenmek istemeyenlere, toplumculuğu bin bir çeşit ihanetle çakışmış olanlara ve dil matrisi içinde hem belleği hem de tarihi silenlere yöneltilmiştir. Bununla birlikte, sonunda Smith'i ele veren, yalnızca tarihin yanılsaması ya da geçmiş özlemi içinde tarihin saplantılı bir biçimde yinelenip durması, hatta *Newspeak*'te, gösterenlerin hiç durmadan yinelemesindeki ustalık değildir (bunların hepsi başlangıçta devreye girse de); sonunda buna yol açan, İmge'dir. Burada durup, Orwell'in kendi anlatısına bakmak ve Orwell'e özgü düzyazının eşsiz saydamlığına (bu,

2) Pound, *Literary Essays*, 4.
3) Pound, *Literary Essays*, 4.
4) George Orwell, *1984* (New York: New American Library, 1961), s. 80.
* *Newspeak*: Yenikonuş; yenidil (ç.n.)

hemen hiçbir şeyi, kendi temsil ediş yollarını bile saklamamaya en çok yaklaşmış uzanlatımdır belki) ulaşmak için harcanmış bir meslek yaşamının, aynı zamanda 'yazar' ile ' anlatı kişisi' arasındaki uzaklığın azaltılmasını da getirip getirmediğini sormak gerekir. Burjuva nitelikli yazılarda, anlatılarda ve yazın kuramında, alaylı sapmalardan kuşkulanmak artık yaygın bir uygulama durumuna geldi; kuramın bu aşamasında başka türlüsü olamaz zaten. Bununla birlikte, bu örnekte, Eric Blair'den zaten epeyce sapmış olan Orwell'in elinde, dillerin doyma noktasına gelmesinden ya da aşırı belirleyiciliğinden beslenen İmge oyununu, Winston Smith'in böylesine kolay ve temsil edici bir biçimde benimsediği bu oyunu, eleştirecek bir şey kaldı mı diye sormak daha başka bir şeydir.

Charrington'ın karmakarışık alegorik hazinesi içinde Smith, camdan yapılmış bir kâğıt tutma ağırlığı bulur; romandaki tek has Modernci İmge'nin ortaya çıktığı yer burasıdır. Bu saydam, düzgün, yumuşak kıvrımlı camın içinde Smith, neredeyse, hem eskil hem de ebedi olan yeni bir Doğa görebilir; bu nesne, işe yaramazlığı nedeniyle, daha da kışkırtıcıdır. İçinde mercanlar bulunan, umut dolu, örgensel bolluğu anımsatan bu cam küre, tıpkı imgeden "beklendiği" gibi davranır.[5] Hem sönüktür, hem canlıdır; hem okuru hem de yazarı, bu şeyin Gerçek şey olduğuna, buna dokunan kişiyi bir Şair'e Dokunduğu'na inandıran, algıyla yazı arasındaki o büyüleyici ilişkilerle yüklüdür. Daha sonra üretilen kavramlar, bu tür büyüleyiciliği yok etme peşinde koşmuştur; ama mercanların büyümesi gibi, bu büyülenmeye eşlik eden uzanlatımın çoğunu bir yana atabilmiştir olsa olsa. Camın içindeki mercanlara bakarken, Winston Smith'in bakışları, silinip gitmekte olan açılımın ve sınırsız yenilenebilen göstergelerin sıcak cömertliği içinde dalgalanır. *Smith'*in bakışları dalgalanır; Orwell'in bakışlarının dalgalandığı o kadar kesin değildir; ama bu sorun kuşkulara açıktır. Orwell'in gözleri, saydam düzyazısı, Smith'in görüşünü titizlikle işlerken kısılır; onun bakışı yumuşayarak açılımlardan, imgelemde canlandırılan geçmişlerden ve varsayılan gerçeklerden oluşan bir bataklığa gömülür. Oysa *Orwell*, büyülenerek bir geleceğe kaptırmaz kendini; Orwell, burjuvalara özgü, şimdiyi geçmiş kabul eden bir gelecek düşleyen tarihyazımı oyununu reddeder, çünkü hiçbir şimdi, istenen bir gelecek sunamadan edemez. Anlatısı sonuna yaklaşırken, Orwell'in kendisinin nerede durduğunu görüp göremediğini, katlanılabilir bir toplumun en düşük önkoşulu olarak, giderek artan bir suçlamayla kendisi için varsaydığı özgürlüğün, bir yandan da kendi özgürlük ve kurtuluş imgelerini bir yazar olarak eleştirmeyi reddedip etmediğini sorgulamak isteriz. Öyleyse Winston Smith'in, hiçbir işe yaramayan ama son derecede arzulanır olan cam kâğıt ağırlığı elinde tutmasına izin verilir. Smith'in, bir noktada, bu kâğıt ağırlığı için bir kullanım işlevi hayal ettiği doğrudur: Onu Julia'nın kafasına atmak ve Julia'nın o anda temsil ettiğine inandığı tehlikeden geçici olarak kurtulmak. Smith'in ya da Orwell'in, sıradan bir emekçi şöyle dursun, Julia'nın ya da başka bir kadının bakış açısından bilgi ya da arzu içerecek, geliştirilmiş bir anlatı oluşturup oluşturamayacaklarını düşünmek, görüşlerin daha da daralmasına yol açar. Winston en azından şunu bilir: Elindeki arzu İmge'siyle Julia'nın kafasına vurursa, hiç değilse Winston Smith adında bir soyut arzu imgesinin peşinden koşma özgürlüğünü onun elinden almış olacaktır. Bu anlatı, cinsel ilişkiyi keşfetmiş olduğundan, Julia'dan almaşık bir özgürleşme İmge'si hayal etmesini beklemez. Yatmaya hazırlanırlarken Winston, "Bunu daha önce yaptın mı?" diye sorar: Tam olarak Altın Ülke'de olmasalar bile, belleğin ve diğer imgelerin kendilerini o ülkeye en çok yaklaştırdığı yerdedirler. "Yüzlerce kez – yani, birçok kez." Özgürleşme ve başkaldırma örneklerini geriye doğru gözden geçirmesi bile, Winston'ın

5) Orwell, *1984*, s. 180-181

gözünde arzu nesnesinin değerini azaltmaz. Aslında durum, bunun tam tersidir. Özgürleşme İmgeleri, arzuların serbest bırakılması, zorunluluğun egemenliğindeki bu ülkede gittikçe çoğalır. Görme gücünün, gözlerin, imgelerin ve açılımların bir benzetiler girdabı içinde, bir toplanıp bir açılması hiç de şaşırtıcı değildir.[6]

3
Here comes a candle to light you to bed,
Here comes a chopper to chop off your head.

İşte geliyor bir mum seni yatağa götürecek,
İşte geliyor eli bıçaklı senin kafanı kesecek.
– *Geleneksel*, 1984'*te alıntılanmış*

Orwell, 1946'da *The Prevention of Literature*/Yazın'ın Engellenmesi'ni yayımladı; bu yazı, 1984 için bir tür ön hazırlık olarak görülebilir. Orwell'in 1940'lı yıllardaki çalışmalarının büyük kesimi böyle tanımlanabilir ama bu deneme kendine özgü bazı titreşimler taşır. Orwell'in yazılarında, Sol'dan kuşkulanma, özellikle de Sol Aydın'ın aşağılanması gittikçe artarak patalojik bir düzeye ulaşmıştı (gazete yazılarını şimdi, 1990'lı yılların başlarında, yeniden okumak, bu titreşimlerin çok ağırlıklı bir kesimini bugünlere taşır). Orwell'in dilin kemikleşmesinden duyduğu endişe ve "basın patronları, sinema yıldızları ve bürokratları"nın ahlaksal açıdan çürüdüklerine inanması öyle bir noktaya varmıştı ki ona göre, yazmayı yazın gibi üstün bir konuma çıkarmak isteyen özgür bireyin elinde ne bir dışavurum ne de yayımlama aracı kalacaktı. "Şu kesindir ki"; "burdan kurtulmanın yolu yok"; "kötü olan şu ki" ve "bu kaçınılmaz bir sonuçtur" gibi deyişler, Orwell'in yazılarında giderek büyük bir ağırlık kazandı; uzanlatımının öylesine temel bir özelliğini oluşturan o kendine özgü saydamlığa, korkutucu bitişlere, rahat, düz konuşmaya ve almaşık düşünmeyi reddetme tutumuna ulaşmasını sağladı. Raymond Williams'ın, "George Orwell"in yarattıklarının, (gazeteciliğinde bile) kurgulama gücü çok yüksek erkleri içerdiği, Orwell'in yazdıklarında kurmacayla röportaj arasında neredeyse farkedilemeyecek küçük bir ayrım bulunduğu yolundaki savına şaşmamak gerekir.[7] Elbette her türlü yazı, bu açıdan gözden geçirilmeye ya da kendi üstüne katlanmaya açıktır; bu gibi ilkelerin uygulanmasında tedbiri elden bırakmamak, türleri birbirine karıştırmamaya özen göstermek akıllıca bir tutum olur. Williams'ın erkinin de ne kadarının "Raymond Williams"ı yaratmaya gittiği sorulabilir. Williams'ın yazılarında, "sonra insan şunu görür"; "sonra insanın önüne şu çıkar" ve "işte tam bu noktada şu gerekir" gibi formüllerdeki saplantılı, üst üste binen yüklemlemelerin, kullandığı kurmaca tarzlarla eleştirel tarzların ne ölçüde kayarak birbirine girmesini gösterdiği sorulacaktır. Bu türden incelemelere karşı, koruyucu bir kalkan oluşturacak yeterli uzanlatım titizliği bulabilmek he-

6) Ya da biraz daha değişik koşullarda, Baudrillard'ın çeşitlemesi vardır: "Bu ikili sarmal *Le Système des Objets*'den *Fatal Strategies*'e uzanır; gösterge alanına, benzeti ve benzetme alanına doğru ilerleyen bir sarmaldır bu; baştan çıkarmanın ve ölümün gölgesinde tüm göstergelerin tersine çevrilebilirliğini gösteren bir sarmaldır." (Bkz. Jean Baudrillard, *The Ecstasy of Communication Semiotext(e) and Its Foreign Agents Series [L'Autre par lui-meme*'in çevirisi, çev.ler: B. ve C. Schutzel] [New York: Autonomedia, 1988], s. 79).

7) Çok canalıcı, çok da tartışmalı bir nokta; burada çok az, hak ettiğinden çok daha az üstünde duruluyor. Williams'ın bu noktaya yaptığı katkı, neredeyse (onun kullandığı sözleri başka bir bağlamdan ödünç alarak söyleyecek olursak) "ilerlemiş bir saplantı"ya varıyor; bkz. özellikle George Orwell (New York: Columbia University Press, 1971), yer yer. Başka bağlamlarda neleri "Blair"in bilip de "Orwell"in bilmediğini, ayrıca bunların, *1984*'ün "Winston Smith"inin bilmesine izin verdiklerinden öte bir şey olup olmadıklarını göz önüne almak önemlidir. Bu, başka şeylerin yanı sıra, kaçınılmaz olarak ne türde bir öykünmeci mecaza ulaşıldığı, ne pahasına ve kime öykünüldüğü ya da hangi tür kurmacaya kimin kurban edildiği ve imgelenen bir gelecek ya da geriye bakışlı bir eleştirel düzeltmenin sonuçlarının ne olacağı üzerinde de bir ölçüde düşünmeye yol açacaktır.

men hemen olanaksızdır. Olağanüstü erdemlerine karşın Orwell'in özellikle titiz bir yazar olduğu söylenemez elbette.

Orwell özellikle titiz olmasa bile tanı koymakta çok ustaydı; tanılarının en ilginç olduğu durumlar da, yazı yazmanın siyasalarından ve liberal burjuva yazıların, erktekelciliğin zehirli sisi içine gömülmesinden söz ettiği zamanlardır; bu gömülüş, Orwell'in yazarlık uğraşının son yıllarında ürettiği hemen tüm yazıların ana konusunu oluşturur. "Yazmanın siyasaları", onun garip denecek ölçüye varan saplantısıydı (konuya ilgi duyan herkes, bu başlık altında toplanabilecek en az bir düzine konferansı, denemeler topluluğunu ve dergi özel sayısını hemen anımsayacaktır); ama önüne bir ya da daha fazla ad yerleştirilen "Siyasaları" deyişinin, son zamanlarda kendi deneyimlerimizde gördüğümüz kurumlaştırma, yayımlama ve profesyonelleştirme örüntülerini belirlemede kullanılmasından dönüp onu sorumlu tutmamak gerekir. Orwell, aşırı siyasal tutumlu bir yazardı; yazarlığı, siyasal olması gereken bir şey sayıyor, bu nedenle gizil olarak tehlikeli, yıkıcı ve yıkıma uğratılabilecek bir etkinlik olarak görüyordu. *Düzyazı* (yani "deneyimlerini kaydederek insanın çağdaşlarının görüşlerini etkilemesi girişimi" anlamında düzyazı)[8] yazmak, ciddi ve bağlanmayı gerektiren bir etkinlikti. Düzyazı, her türlü deneyimden yararlanan disiplinli zihnin, dilin tarihsel kaynakları ve toplumun siyasal yapılarıyla etkin ilişki içine girmesini bekleyen bir söylemdir. Düzyazı yazarken insan, çağdaşlarıyla eksiksiz bir uzanlatımsal etkileşime girer; düzyazı, bu nedenle de tehlikelidir. Has düzyazı, erktekelcilikte çabucak bozulmaya uğrar (Orwell'in sözcük dağarcığında bu sözcük hep James Burnham'la uğraştığı zamanlarda kullanılmıştır),[9] çünkü *gerçek* düzyazının doğası, "yazın" olarak düzyazı, erktekelcilikle bağdaştırılamaz. Gerçi, Orwell düzyazı *parodileri*'nin erktekelci yapılarda pekâlâ ısrarla sürüp gidebileceğini kabul etmiştir (hatta bu konuda diretmiştir): "Belki bu türden, düşük düzeyli, sansasyonel kurmaca yaşayacaktır," belki de "makineyle" üretilen kitaplar bile olacaktır.[10] Burada akla, *1984*'te Julia'nın emekçiler için pornografi üretmek üzere yaptığı çalışmalar geliyor.

Oysa şiirde durum çok farklıydı. Orwell, şiirin en sert ertekelcilikler altında bile başarılı olmaması için hiçbir neden görmüyordu. Belki de Platon'un bile ilahileri, uygun kamusal değerler taşıyan kasideleri yararlı bulduğunu anımsıyordu. Durum ne olursa olsun, Orwell şairlerin, mutluluk içinde şiirler üreterek yollarına devam etmemeleri için hiçbir neden görmüyordu; böyle üretilen yapıtlar "ille de sanatsal değerden yoksun"[11] olacak demek değildi. Orwell, böylesi yapıtlara, "düşük düzeyli, sansasyonel kurmaca"da hiç bulunmayan "sanatsal değer"in nasıl katılacağını açıklamak amacıyla düzyazı üretmeye, çağdaşlarının "görüşlerini etkileme" girişimine hiç ara vermedi. Bunu yapmış olsaydı, bu konular açısından çok daha titiz bir yazar olabilirdi. Ama şiire siyasetin sızması[12] denebilecek nüanslardan bazıları ya da şiirin karşı söylem oluşturma olanakları üzerinde ciddi ciddi düşünmek şöyle dursun, bu sav bizi, şiirin has *düzyazı*'yı bütünüyle yok edecek en kısıtlı koşullar altında bile yaşamayı sürdüreceğine inanmaya götürüyor, çünkü "şairin söylediği – yani, düzyazıya çevrildiğinde şairin şiirinin ne 'anlam'a geldiği – kendi gözünde bile görece önemsizdir."[13] Burada, 'anlam' sözcüğünü içine alan tek tırnakları görünce insanın aklına, onların oraya konmasına yol açan klasik modern

8) George Orwell, "The Prevention of Literature", *In Front of Your Nose" 1945-50: The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell*'de, c. 4, yay. Sonia Orwell ve Ian Angus (New York ve Londra: Harvest-Harcourt Brace Jovanovich, 1968), s. 65.

9) Bkz. Orwell, "James Burnham and the Managerial Revolution" ve "Burnham's View of the Contemporary World Struggle", *In Front of Your Nose*'da, s. 160-80 ve 313-26.

10) Orwell, "The Prevention of Literature", s. 69.

11) Orwell, "The Prevention of Literature", s. 68.

12) Bkz. örneğin, Terrence Des Pres, "Channel Fire: Political Intrusion in Poetry", *Yale Review 78* (Yaz 1989), s. 539-60. Bu, şiirin siyasetle ilişkisi üzerinde düşünme olanağı sunan almaşık modellerden yalnızca biridir.

13) Orwell, "The Prevention of Literature", s. 67.

düşünce gelenekleri geliyor. İnsan gene, düzyazıda ancak özgür bir kafanın en etkin ürünleriyle girilebilecek "yazın" alanı içinde Orwell'in, "toplumsal" şiirin, burjuva öncesi halk şiirlerinin belli temsil edici örneklerinin bulunmasına izin verdiğini de gözlemliyor. Bununla birlikte, böyle gözlemlerde bulunurken, şuna da izin verilmesi gerekir: Burada bir çelişki ("estetik olan"ın en ileri çeşitlemelerinin çoğuna, bu arada bunlara yapılan saldırılara da sızmış bir çelişki) yatıyor; anlama dizgelerinden, en zorlu erktekelci gözetim altında bile, siyasal çalkantı yaratamayacak ölçüde uzak "şiirsel" yazılar üreten aptal bilgelerden başkalarını da ilgilendirecek bir çelişkidir bu.

Charrington elbette, antik çekiciliği bulunan ıvır zıvır üretmekte olduğu kadar bu tür savlar üretmekte de uzmandır. Cam kâğıt ağırlığın ve içindeki İyi Dünya İmgesi'nin yanı sıra, Winston Smith'le birlikte bize, onun eskiye özlemle dolu, bellekten yoksun bilincini felaketin en son ortaya çıkışına dek rahat bırakmayacak nakaratı da sunar. *Oranges and lemons, say the bells of St. Clement's*/Portakallar limonlar, diye çalıyor St. Clement'teki çanlar / *You owe me three farthings, say the bells of St. Martin's* / Bana üç para borcun var, diyor St. Martin'deki çanlar" ve "Here comes the candle to light you to bed/*Here comes the chopper to chop off your head* /İşte geliyor bir mum seni yatağa götürecek/İşte geliyor eli bıçaklı senin kafanı kesecek" gibi metin parçacıklarının, "anlam" alanından uzak olsalar da, hiç değilse anlama ihanet edebileceklerini ya da bir alayı gösterdiklerini belirtmeye gerek var mı? Buna "anlam" gözüyle bakılabilir mi? Tehlikeli ve/ya da yıkıcı bir şey gözüyle bakılabilir mi? Bu yıkıma uğratılmış dilin kendisinde, en sert bağlamlarda bile, yıkıcı bir sorgulama gücü var mıdır? Ekinsel bellek ve bu belleğin temsil ettiklerinin getirdiği kandırmacalarla birleştiğinde bu dil, Winston Smith için elbette tehlikeli olmuştur ve yalnızca zararsız halk tekerlemeleri denerek bir yana atılamaz. Toplumsal söylemde aykırı bağlantıların ve uygunsuz kayıtların bulunması, saldırıyı ya da yorumu hak etmesi mi demektir? Bu söylemin de örneğin, en azından kaba bir gürültü kadar parodi olanağı taşıması gerekir. Sonra, şiiri başka türlü görmek için durup düşünseydi, (bu konuyu açan kendisi olduğuna göre) Orwell'in, teknolojikleşmiş bir gelecekte, metalaştırılmış ve dağıtılmış bir virtüözlük içinde dilin ne biçimlere gireceği konusundaki savı nasıl görünürdü? Orwell, tarihin yükü altında ürkütücü bir geleceğe doğru koştuğunu gördüğü lirik şiirin, kendine özgü yollarla sorumlu, "zor" bir duruma girme süreci içinde olduğunu sezseydi, bu şiirin, "çağdaşlarının görüşlerini etkileyen" bir şiir olarak görülmese bile, en azından bunu anıştıran bir şey olarak görülmesi mi gerekirdi? Düzyazının geleceğine kendini en az Orwell kadar adamış, anlatı tarihine, gazeteciliğin mucizelerine[14] en az onun kadar ilgi duyan Walter Benjamin, gene de en önemli yapıtlarından birini – bazı okurlara göre *en* canalıcı metnini – giderek fetişleştirici bir dünyada şiirin yazgısı ve rolü çevresinde üretmiştir.

4

XIX. yy'ın toplumsal devrimi, şiirini geçmişten değil, ancak gelecekten çekip çıkarabilir. Geçmişle ilgili tüm kör inançlardan kendini kurtarmaksızın, salt kendisinden yola çıkmaz.

– Karl Marx, *Louis Bonaparte'ın Onsekizinci Brumaire'i*

Modernizmle onun geç doğmuş canavar ikizi postmodernizmin, neyi *yapmamış* olurlarsa olsunlar, *çoğaltma* işini *yaptıkları* kesindir: Ockham'ın korktuğu gibi, yalnızca varlıkları değil, varlıkların üretildiği süreçleri, hem varlıkların hem süreçlerin temsil

14) Bu gibi düşüncelere Benjamin'de çok rastlanır, ama özellikle bkz. *Reflections*'da "Karl Kraus", çev. Edmund Jephcott (New York ve Londra: Harvest-Harcourt Brace Jovanovich, 1978), s. 239-73.

edildiği İmgeler'i çoğaltmışlardır. Sonra, İmgeler'in kendileri varlıklara dönüşür; yalnızca gösteren değil, gösterilen ve gösterme tarzı da olurlar. Bu kargaşa içinde, öykünme ve öykünmenin getirdiği sakıncalar neredeyse yok olup gitmiştir. Bu çoğaltma işlemi içinde, dengeleyici bir devinim, bazen imgelerin çokluğuyla uyum içinde, bazen onlara karşı hareket eder gibi görünen ödünleyici bir motif ortaya çıkar; işte bu, metinselliğin diri güçleri içinde, ideoloji konumunu üstlenen, şairin özgürlüğüdür. Bu özgürlük, genelde göstergeleme dilinin içine dağılmış olan söz sanatlarını, daha sonra da bu tür özgürlük imgelerinin hem şimdi içinde hem de imgelenen bir gelecekte incelenmesi ya da gerçekleştirilmesi için gerekli temelleri ve olanakları ortadan kaldırır. Böyle bir olanak, ortaya çıkacak olursa, ancak daha önceden dağıtılmış imgelere gönderme yapabilir ve süreç sona ererken, bütünleştirici ve gerçekleştirici dil üzerine katlanır. Bunlar da gene İmgeler'dir.

Bu karmaşık süreç, almaşık okuma alegorileri biçiminde kuramlaştırılmadan önce, Marx'ın metaların dinbilimsel dansı dediği şeyde araştırılmıştır. Zihni daha önemli konularla uğraşıyor olmasıydı Marx, burada imgelerin yaramazlıkları koreografisi içinde görülen bu dansın, kendini yineleyen tarihin önce trajedi, sonra fars olarak ortaya çıkmasıyla ilgili olup olmadığı üzerinde düşünebilirdi. Ya da bu sürecin, modernizmi ve postmodernizmi *içeren* ve *kavrayan* devrimin, şiiri yalnızca gelecekten alacağı yolundaki o tutumu açıklayıp açıklamadığını, koşullayıp koşullamadığını ya da yalnızca alaycı bir odağa oturtup oturtmadığını sorgulayabilirdi; çünkü, şimdiki zaman bile, uzun bir gizemsizleştirme savaşına girdiği geçmiş tarafından ve o geçmişin içinde fazlasıyla araştırılıyor ve onun tarafından çürütülüyor.

Elimizde bu türden bilgiler olsaydı, geçmişin İmgesi'nin, bizi geleceğin şiirine doğru özgürleştirirken, trajedi olarak mı, fars olarak mı ortaya çıkacağını söyleyebilecek durumda olurduk; şiirin, "kendisi"nin de, daha sonra bürüneceği görünüşün de nasıl bir şey olacağını, şiir olarak mı, yoksa başka bir şey olarak mı tanınacağını bilirdik. Walter Benjamin, burjuva devriminin büyük şairi üzerine yazdığı yazıda, "Baudelaire, lirik şiirini okumada güçlük çekecek okurların bulunacağını önceden düşünmüştür," demekte ısrar ediyordu.[15] Bizler hâlâ o güçlüklerle yaşamaya devam ediyoruz; en güç olanı da, bu güçlüklerin getirdiği imgelerin, oluşturuldukları koşullara öykünmelerinden doğan güçlük.

Bu soyut bir fikir; ama soyutlama, soyutlama yapmak içindir; tıpkı sulara atılan ağın balık çekmek için olması gibi; ne var ki ağ, önceden hiç beklenmeyen çöpleri de sürükleyip getirir her zaman; ya da Benjamin'in dediği gibi bu fikir, takımyıldızla yıldızlar arasındaki ilişkiye benzer biçimde, bir görüngüyle ilgilidir.

5
Invariably when wine redeems the sight,
Narrowing the mustard scansions of the eyes,
A leopard ranging always in the brow
Asserts a vision in the slumbering gaze.
Then glozening decanters that reflect the street
Wear me in crescents on their bellies
– Hart Crane, *The Wine Managerie*

15) Walter Benjamin, *Charles Baudelaire: A Lyric Poet in the Era of High Capitalism*, çev. Harry Zohn (Londra: New Left Books, 1973), s.109.

Şarap hiç şaşmadan görüşü zayıflattığında,
Gözlerin o keskin düzenini daraltarak,
Hep alın çizgisinde dolaşan bir leopar
Uykulu bakışlara baskın bir görme gücü katar.
Sonra sokağı yansıtan cilalı sürahiler
Beni karınlarındaki hilallere takarlar
– Hart Crane, *The Wine Managerie*

Hart Crane'in yapıtındaki pek çok örnek arasında, "böylesi güçlükteki imgelerin, kendi oluşturulma koşullarına öykünmeleri"nin sürekli yenilemeleri bulunabilir. Anlatılama peşinde koşan bir yayımcının, doğası gereği bu tür bir çabaya direnen[16] sözlerini kullanarak söyleyecek olursak, Crane'in "görsel esrikliği" anlatan bu eşsiz şiiri, imgenin girdiği öykünme bunalımının son anını baş döndürücü bir aşamaya getirir. Şiirdeki aracı dil, lirik şairin, benle sorunsuz öteki arasındaki geçişi sağlayacak hiçbir dilin bulunmadığı, kabul edilebilir bir gelecek hayal etmesini sağlarken, depreşmeden kalacak bir geçmişten arta kalan hiçbir söz sanatı bulunmadığı yolundaki keşfi gibi sanrılara karışır gider. Bu keşif, modernci benin daha da parçalanmasıyla kazanılabilecek her türlü yararın başarısızlığını sınayan bir uzanlatıma sarılmıştır. Bu, Baudelaire'in *Les Fleurs du mal*'da "Le Vin" dizisinde, büyük kentte alkolün avutuculuğu "üzerine" ya da "Une Charonge"un bir ceset üzerine olması gibi şarap ya da esriklik "üzerine" yazılmış bir şiirdir. Başka deyişle bunlar, bu konular "üzerine" yazılmış şiirlerdir; ne var ki bunları düşünme, hazırlık yapma ya da pişmanlık duyma alıştırmaları olarak okumaya kalkışanlar, gürültünün ne adına koparıldığını anlamakta güçlük çekeceklerdir.

Bu şiirler, liriğin tam da "zor"laşma süreci içine girdiği önemli anları oluşturur: Okur için, Benjamin'e göre Baudelaire'in hayal ettiği okur için, ama aynı zamanda yazar için de. Crane'in şiiri, Baudelaire'in yaptığı çözümlemeye doğru giderek kendini açık açık keşfetmektedir: Crane, Baudelaire'i bilinçli olarak kendisine öncül seçmiştir. Crane'in isterisi, Baudelaire'inkinden büyüktür, ama bu sorunu denetim altına almada kullandığı araçlar onunkilerden daha güçsüzdür. Baudelaire'in şiiri, sokaklarda ve kentin iç kesimlerinde bir yerlerde var olur; bu noktada sözel, ezgisel ve görsel öğelerin bileşimiyle oluşan öykünme geleneğinin büyüleyici etkileri içinde, lirik olanla anlatısal olan arasındaki uyuşma yavaş yavaş gizemlilikten kurtulmaya başlıyordu; kuşkulu bir geçmişin ve bu geçmişe özgü söylemlerin sorgulanması, yalnızca kuramın değil, şiirin de sırtında bir yük olmuştu.[17] Bütün bu öğeleri İmge'nin gözetimi altına alma peşinde koşan Pound, şiir girişimini gerekçelendirmek için, formüllerden oluşan bir çiçek dürbünü ekleyecektir buna: En kışkırtıcı olanı da, *logopoeia* (sözşiir), *melopoeia* (ezgişiir) ve *phanopoeia'nın* (görüntüşiir) oluşturduğu topluluğun uyumudur; ama Pound, şimdiyi ve geleceği, geçmiş içinde yitirmeksizin, bu birlikteliğin uyumunu sağlamanın yolunu pek bulamamıştır; Pound'un tutumu, genelde geç kalmış, büyük çaplı bir umarsızlık öğüdüdür. Crane, çokkatlı özlerin, aynanın önündeki ve pencerenin arkasındaki imgelere su gibi döküldüğü, sesin ve istemin ancak başkalarının yerinden oynamış dilinde ve arzusunda keşfedildiği bir içmekânın süslemelerinde eşit ölçüde yansıtılmış olarak kendini ve sokağı keşfeder. Baudelaire, aynanın ve pencerenin buraya nasıl girdiğini, dilin kente dağılmış parçalarının ardında ne gibi çıkarların yattığını sorardı; Crane bunları ya unut-

16) *The Norton Anthology of Modern Poetry*, yay. Richard Ellmann and Robert O'Clair (New York: Norton, 1973), s. 584.

17) Bu nokta, (Fredric Jameson'ın izniyle) modernci "göndergeler'in üretilmesi" ya da "*etki*'nin gözden kaybolması" izleklerinde, onlardan kopuk olmasa da, yeterince anlaşılmamıştır. Bkz. Jameson, "Baudelaire as Modernist and Postmodernist"/"Modernci ve Postmodernci olarak Baudelaire", *Lyric Poetry beyond New Criticism*'de, yay. C. Hosek ve P. Parker (Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 1985), s. 247-63.

muştur ya da sormak aklına bile gelmez (Crane'in, hiçbir dayanak olmaksızın Eliot'ı ve Whitman'ı garip bir biçimde sorgulayışını açıklayacak göstergelerden biri de budur). Bu hezeyanını destansı boyutlara ve Avrupa mitolojisine doğru genişlettiğinde, Crane'in görüş gücünün, Brooklyn'in çatlak ve korumaya alınmış pencerelerinden Köprü'nün ötelerine uzanırken titremesi hiç şaşırtıcı değildir. Büyük bir lirik şairle büyük bir lirik şiirin kalıntıları arasındaki bu karşılaştırmada çok dikkate değer olan şey, Baudelaire'in ayyaşlarının, hatta cesetlerinin dönüp ona bakmaları ve kendilerini tanımlarken kullandığı dili işitmeleridir. Crane'in şarap bahçesinde, imgelerindeki başarılı *synaesthesia* (bileştirme), sözcüklerinde yakaladığı, Başkaları'nın hayvansı gözlerinde hapsedilmiş algılar içinde, yalnızca işitecek kulağı olmayan bir başkasının gözlerinde parıldayan kıvılcım gibi bir yanıp bir sönen, geçici bir gözyaşıyla karşılanır. Bu bahçenin kesişen görüş açılarında dolaşan başka leoparlar da bulunabilir; ama bunlar, kederli akıllarının kendi çeşitlemelerinden oluşan sessiz içmekânlar içinde dolaşırlar. *The Wine Menagerie*'nin bitişi, kentsel burjuva bunalımının anatomilerine sızan (Crane'in sözleri) bu bakışı zorunlu kılar:

"— Anguished, the wit that cries out of me:
Alas, these frozen billows of your skill:
Invent new dominoes of love and bile . . .
Ruddy, the tooth implicit of the world
Has followed you. Though in the end you know
And count some dim inheritance of sand,
How much yet meets the treason of the snow.
"Rise from the dates and crumbs. And walk away
Stepping over Holofernes' shins –
Beyond the wall, whose severed head floats by
With Baptist John's. Their whispering begins.
"— And fold your exile on your back again;
Petrushka's valentine pivots on its pin."

"— Elemlere kapılmış, içimde bağıran akıl:
Heyhat, ustalığının bu donmuş dalgaları:
Yeni dominolar icat ediyor sevgiden ve öfkeden . . .
Kahrolası, dünyayı anıştıran şu diş
İzledi seni her yere. En sonunda anlasan da
Ve saysan da belirsiz kum kalıtını,
Ne çok şey karşılaşıyor karın ihanetiyle.
"Yüksel hurmalardan ve kırıntılardan. Yürü git
Holofernes'in uyluklarına basa basa —
Surların ötesine, koparılmış başı kayıp giden
Vatfizci Yahya'nınkiyle. Fısıldaşmaya başladılar işte.
"— Katla sürgününü yükle sırtına gene;

18) Bu kesim, Crane'in öbür metinlerinin çoğu gibi en azından yoruma direnir. Üçüncü dizenin sonundaki noktalar, eksiltmeleri göstermiyor; tersine uzanlatımın almaşık *prosopopoeiac* (kişileştirmeli) seslenmeler arasında duraksamasını gösteriyor. *Bu* metnin amacı, Crane'in sık sık okunan ve örnek niteliğinde olan çelişkisini 'yorumlamak' olsaydı, bu bağlamda onun aynı anda hem her türlü ortak konuşmadan yabancılaşmış, hem de şiddetle "görüsel" birliktelik peşinde koşan, modernci anlamların oluşturduğu alanlarda, Yahya'nın kesik başı, Poe ("The Subway") ya da kendilerine bir cumhuriyet arayan istediğimiz sayıda almaşık cisimsiz duyarlılığı gibi yüzer durumda olan dilinin en ilkel erklerinde taşıdığı "belirsiz kalıtı" irdelemek gerekli olurdu.

Petruşka'nın sevgilisi dönüp duruyor çivisinde."[18]

Benjamin, Theodor Adorno'nun deyişiyle, "büyüyle olguculuğun kesişme noktasında"[19] kendi dinbilimiyle maddeciliği arasındaki ilişkileri denetim altına almaya çalışırken, sanat yapıtının halesinden, "nesnenin yetkesi"nden[20] söz ediyordu. Benjamin'in melankolik havayla karşılamaya çalıştığı işte tam da modern kentteki çokkatlı süreçler içinde, açılımların yinelenip durması içinde, İmge'nin *prose kinema*'da[21] parçalanması içinde ölüp giden bu kalesidir. Adorno, Benjamin'in kendisini böyle, diyalektiğe yakışmaz biçimde maddeci kılma girişiminden hoşlanmıyordu; Adorno'nun "Mekanik Yeniden Üretme Çağında Sanat Yapıtı" üzerine yorumları, yanılgılı bir ustanın olağanüstü yetenekli bir müridine yaptığı yumuşak ama ivedi uyarılarla doludur. Adorno'yu endişelendiren, Benjamin'in imgelerinin, kendi anladığı anlamda – "Diyalektik" – imgeler olmaktan artık çıkmış olmasıydı. Bu imgeler, bir bakıma daha benzeşimsel olmuşlardı; ya da düpedüz, araçsız eşyazım *(homology)* alıştırmaları olup çıkmışlardı. Bu imgeler hiçbir biçimde, Aristo'nun anlayacağı anlamda "eğretilemeli" değildi; ama Benjamin, doğal nesnenin "hale"sine – tam olarak, özgürleşme girişimi içinde İmge'nin boşaltmak istediği şeye – dikkat çekerken, "bu uzaklık, ne kadar kısa olursa olsun, biricik uzaklığın görüngüsüdür"[22] diyordu; bir bakıma bu, algılayan gözün, yansıyan nesnenin ve Başkaları'nın, Aristoteles'in ve ondan sonra gelen tüm benzer virtüözlerin düşleyebilecekleri ölçüde eksiksiz ve yoruma tam dirençli dağıtılmış istem alanını üretmenin bir yoluydu. Adorno'nun, Benjamin'in imgelerinin, tarihin aracılığı olmaksızın, alt ve üstyapıyı karşı karşıya getirişini savurganca bulması şaşırtıcı değildir.

Benjamin, anlatının bu tarihe aracılık edebileceğinden, modern kentte altyapı ile üstyapı arasından herhangi bir destansı bağlantının kalmış olduğundan, bu bağlantının öykücü Leskov'la birlikte geçmişin toplumuna gömüldüğünden kuşkulanmaya başlamıştı. Kentin parçalanmış perspektifleriyle ve Crane göre İmge'nin anlatmaya yetebildiği, o belli belirsiz sanrılı, bozulmuş anın yeni eşikleri ve çözümlemeleri olarak kaydedeceği şeyle başa çıkabilmek için yeni ölçülere gereksinme vardı. Bu nedenle Benjamin, en uzanlatımsal-kuramsal metninde, felsefe söyleminin, temsil etme biçimlerinde kendisine ihanet ettiğinde direndi; felsefe söylemi, doğrunun temsil edilmesinden vazgeçip bilginin peşinde koşmaya başlayınca, kesintisiz yazıların yapmacıklıkları içinde bilginin yakalanamayacağını göremez oldu.[23] Bu nedenle Benjamin de, "On Some Motifs in Baudelaire"/"Baudelaire'de Bazı Örgeler Üzerine"yi yazdığı özlü döneminde, büyüyle olguculuk arasında İmge sorunlarına döndü: Konudan sapma yöntemi, zihnin sürekli duraksaması, tökezlemesi, kendi soluğunu duymak için ara vermesi gerektiği inancında, bilginin doğru diyalektik temsili, tek yeterli imgesi yatıyordu büyük olasılıkla. Nesnenin halesi, Benjamin'in yeniden incelediği biçimiyle, artık (Benjamin ta baştan bunu öyle anlamıştı, ama Adorno'nun kuram tutkusunun doyurulması gerekiyordu) İmge'yle ilgili her türlü tartışmanın varması gereken yer olmuştu: yalnızca algının bir eleştirisi değil, zihne ve isteme fiziksel dünyada yeterli bir kaynak ya da dilde yeterli bir temsil bulmanın zorluğu da değil, ama İmge'nin acımasız soyutlamasını toplumsal deneyim temeline oturt-

19) Adorno, Benjamin'e 19 Kasım 1938 tarihli mektup, *Aesthetics and Politics*'te (Londra: New Left Books, 1977), 129. Bu yazışma, taşıdığı değişip duran karmaşık ilişkiler ve tutumlarla başından sonuna önemlidir.

20) Walter Benjamin, *Illuminations*, çev. Harry Zohn, (Londra: Collins-Fontana, 1973), s. 223.

21) Bkz. Pound, "Hugh Selwyn Mauberly", II. Pound'ın kenti Benjamin'in kenti değildir, henüz Crane'in kenti de değildir; "çağın talep ettiği" algılamalar da tam özdeş değildir. Bu karşılaştırma (modernizm ve postmodernizm girişimi açısından merkezi önemde bir uygulamaya dayanan bu karşılaştırma) gene de aydınlatıcıdır.

22) Benjamin, *Illuminations*, s. 224.

23) Bkz. *The Origin of German Tragic Drama*'ya yazılan "Epistemo-Critical Prologue", çev. John Osborne (Londra: New Left Books, 1977).

ma çabası. Bu deneyim değiştikçe İmge'nin dili de tarihselleşir; hem kişiyle nesne arasında değişen ilişkileri, hem de toplum içindeki duygu ve etkileşim yapılarının buna göre oynayıp durmalarını anıştırır. Baudelaire'i burjuva kentinin çok üstün, büyük şairi durumuna getiren şey, onun algısal bir bunalımı, dilini ve söz sanatlarını gerçekten geçmişten alan, ama hem şimdiye ait şiiri, hem de şimdisini ve geçmişini eleştirmeyi sürdüren bir gelecek şiirini, eşzamanlı olarak olanaklı kılacak toplumsal bir dille temsil etme yollarını bulmuş olmasıdır.

Benjamin, "Halenin deneyimi, bu nedenle, insan tepkilerinde ortak olarak bulunan bir tepkinin cansız ya da doğal bir nesneyle insan arasına yerleştirilmesine dayanır;"[24] diye yazıyordu. Başka şeylerin yanı sıra Benjamin, romantiklerin her şeyi saplantılı bir biçimde bilgibilimselleştirdiklerini düşünüyor, onların algıyı ve dili, bilgiyle deneyim, toplumsal dille bu dilin bozulup içine karıştığı estetik dil arasındaki ölümcül kopuşu es geçecek biçimde öne çıkarmalarını anlamaya çalışıyordu. Benjamin işe Novalis'le başladı; ama bu noktada, başvuru noktaları İngiliz yazınına yönelik olsaydı, Coleridge'e doğru bakıp "birincil" ve "ikincil" imgelem arasındaki bağlantı, modernizmle dinbilim arasında kurulsa ne olurdu sorusu üzerinde düşünülebilirdi. Benjamin, "bizim baktığımız kişi de, kendisine bakıldığını hisseden kişi de, bize bakar. Bir nesnenin halesini algılamak için onun da bize bakmasını sağlayacak araçlar ararız," diye devam ediyordu. Arkadaşı Brecht, bunu gizemcilik diyerek aşağılıyordu: Oysa bu, olsa olsa Marx'ın diyalektiğinin ayakları üzerinde durması ölçüsünde gizemliydi: Tepeden başlayıp ayağa doğru inmek iyidir, ama diyalektiğin göz, kulak ve ağızla da ilgi olduğunda direnmek bütünüyle değersiz bir şey sayılamaz. "Burada söz konusu olan şey, insan gözü tarafından yaratılan beklentinin doğrulanmasıdır. Baudelaire, bizi neredeyse görme gücünü yitirmiş demeye götürecek gözleri betimler."[25]

Elbette, *geriye* bakmak için. Şairin gözü bakar; saplantıyla bakar; öylesine sıcak bir biçimde özgürleşmeyi anımsatan "zihinsel ve coşkusal karmaşa içinde" kendi bakışının yansıyışını görünceye kadar. Baudelaire'in, Rimbaud'nun ya da Whitman'ın, (kendisine seçtiği bu önderlerin) tersine Crane'in yaptığı, liriğin yalnızca zorlaştığı ana değil, var olan koşullarda olanaksızlaştığı ana kesin bir ifade kazandırmaktı. Elbette Crane, kendisinin de çok iyi bildiği gibi Amerikalıydı; bu noktada başka koşullar devreye giriyordu. Benjamin, William Carlos Williams'ın çok hoşlanacağı sözcüklerle, *"Les Fleurs du mal*, Avrupa titreşimleri taşıyan son lirik yapıttı," diye yazıyordu.[26] Eğer Baudelaire, kendisinin ısrar ettiği, Benjamin'in de onaylayarak belirttiği gibi, lirik geleneğini, önünde onu bekleyen tek görev "klişenin yaratılması" diyerek bir yana bıraktıysa, o zaman durup incelenmesi gereken bir klişe de şudur: "Geleceğin şiiri" hangi koşullarda kesinlikle zor bir şiir olacaktır? Eliot'ın, modern şairin kaçınılmaz "zorluğu" üzerine yaptığı özel açıklamada bile bu sorun pek deşilmeden kalmıştır. Baudelaire, geç burjuva dönemi şairinin metalaştırılmış İmge'sinin, lirik şiirin olanaklılığını kuşkulu ve sorgulanır kılan dilini betimlemiş olsa bile, bunun kötü bir şey olup olmadığını sormak gerekir. Bu tür bir sorgulama, çoğu zaman ihmal edilen şu sorunun daha da derinliğine irdelenmesi için en azından başlangıç niteliğinde bir temel oluşturur: Lirik sözleşmenin en bozulmuş ve en ödünlü tarzları bile, kendi tarihselliklerini incelerken, kendileri de iyi *ve* kötü bir biçimde, geçmişle gelecek arasında geçiş sağlayacak bağlantıyı düşündüren her türden olanaklı anlatı yapısının diyalektik sorgulanmasına girişilebilecek bir nokta oluşturmuyor mu?

24) Benjamin, *Charles Baudelaire*, s. 248.
25) Benjamin, *Charles Baudelaire*, s. 248.
26) Benjamin, *Charles Baudelaire*, s. 249.

Bu noktada insan, gene ister istemez Orwell ile Benjamin karşıtlığını düşünüyor. Burada amaç, kesinlikle Orwell'le Benjamin arasında aşırı yalınlaştırılmış bir tür kayma yaratıp sonra da Benjamin'in bir eşi daha bulunmayan titizlik örneklerinin keskinliğinden Orwell'i sorumlu tutmak değildir. Burada amaç, her ne kadar, izlenmekte olan yazarların oluşturduğu gruplar açısından önemli bir sorun olsa da, Orwell'in, yazdıklarının bu anında ya da başka anlarında, lirik söylemle toplumsal dil arasındaki siyasal kesişme noktasının daha geniş bir yelpazede tartışılabilir olduğunu görmüş olması gerektiğini savunmak da değildir. Amaç *şudur:* Dilin siyasaları ve özgür zihin kaynakları içinde, şiirle düzyazının ilişkisi üzerinde düşünürken Orwell, zor bir alanla, sorunlu bir alanla, baştan sona titizlik rolü içine sokulabilecek bir zorluğun belirtisi olan bir alanla karşı karşıyaydı; Orwell durup buna dikkat bile etmemiştir. Orwell'in pek çok erdemi arasında – bunlara, daha sonra gelecek ve bu yapıları çözerken eleştiriyi o bütüncüllüğün insafına bırakan eleştirmenin üstün kuramsal uygulamasına bütünleştirilmiş bir dilin yapılarının hangi yollarla karşı çıkabileceği bilgisi de dahildir – bütün bu açıklığın ortasında, Orwell'in ulaşmak için onca emek harcadığı saydam düzyazının ortasında bir karanlık alan daha vardır. Bu alan, duruluğa ulaşmanın o kadar da kolay olmadığını, onun dilin siyasalarında kınamaya çalıştığı belirsizliğin ve güçlüğün almaşık çeşitlemelerini düşünmenin, şu bilgiyi gözlerden saklayabileceğinin Orwell'in bile gözünden kaçmasına neden olmuştur: Duruluğa, ancak belli bedeller, hatta *Newspeak* ustalarını açığa çıkarmanın bile ödeyemeyeceği bazı bedeller ödenerek ulaşılır.

6

Orwell'le Benjamin'in kolaycı bir biçimde birleştirilivermesi, yapılmaya değecek bir şey değildir; gene de bu yazarların ikisi de, kendi yollarında, sıradan, düşük ve alışılmış olanı yeniden kazanmanın ustalarıydı; bu nedenle Orwell'le Benjamin'in şöyle bir birleştirilivermesi önemsiz olsa da, buradan, ders alınacak bir benzetme ya da bir benzerler topluluğu oluşturulabilir. Kolaycı bir karşılaştırmayı engelleyen farklılıklar gerçektir: İki yazarı çevreleyen koşullar – gelenekler, toplumsal bağlamlar, entelektüel bağlanmalar ve kişilik yapıları – arasında öylesine kökten bir benzemezlik vardır ki, onları biraraya getirmeye kalkışmak, saçmalığa davetiye çıkarmak olur. Bununla birlikte, benzemezlik içinde benzerlik görmenin, gizilgüç olarak ortaya çıkarabilecekleri yanında, saçmalığa düşmek önemsiz bir riski göze alma demektir. Gerek Orwell, gerekse Benjamin, dillerin uçuşmakta ve temelsiz olduğunu, her yerde ve giderek aracılarla gerçekleştirilen sıcak insan ilişkilerinin sağladığı temel dayanaktan sürekli uzaklaştığını çok keskin bir tarihsel duyarlılıkla algılayan burjuva-profesyonel yazarlardı: Herhangi bir tarihsel koşul altında böyle dayanakların ya da böylesi bir yakınlığın bulunup bulunmadığı, yazarlardan en azından birinin aklına takılmış bir sorudur. Bu nedenle, ikisi de gazeteciliğe, sinemaya, popüler basına kafayı takmışlardı; bu, kısmen ekonomik açıdan gazeteciliğe bağımlı olmalarından, ama aynı derecede dillerin çözülmesi ve bozulmasının en iyi biçimde bu iletişim araçlarında gözlemlenebileceğine olan inançlarındandı. Olası benzerlikler listesini kısa tutmak için denebilir ki, ikisi de değişik biçimlerde kendilerini sosyalizme adamış, ama bunu düşüncelerinde çok güçlü tutucu öğeleri de barındırarak yapmışlardı. İkisi de, kapitalizmin en çok yükseldiği zamanda örnek yazarlardı ve bunun farkındaydılar; gelecek olarak ne düşünülebilirse oraya yönelerek düşünüyor ve yazıyorlardı; yeni bilgilerin buzullar gibi kayıp yer değiştirmesiyle, yeni tekniklerin hızla yayılmasıyla, imgelerdeki çokkatlılıkla ve şiddetin izlediği süreçlerle ilgileniyorlardı. Onların taşıdığı bu örnek olma niteliği, 1990'lı yılların başlarında, pazarın dinbilimini,

her yere yayılmış köktenci yıkma dillerini yıkan başdöndürücü, elektronik arzu imgelerini, kendi güç ve arzu çeşitlemelerini eşi görülmez bir virtüözlükle yayan Yeni Dünya Düzeni'yle esrikleşmiş şu günlerde özel bir önem taşıyor.

İlgilendikleri alanların tarzları, kendilerine özgü uzanlatımları (bu arada bu uzanlatımlarda anıştırılan anlatılar) düşünüldüğü zaman, Orwell'le Benjamin arasındaki fark açıkça ortaya çıkar: Yapmak istedikleri şeyleri, uğradıkları yıkımların içine çekiş biçimleri de, aralarındaki farkın daha da büyük ölçüde açığa çıkmasına neden oluyor. Orwell'in çok beğenilen ve arzulanan duruluğu, hiç ayrım gözetmeksizin her türlü deneyimin üstüne çektiği o saydam, cilalı biçemi, neredeyse kendisinden kuşkulanmaktan kaçındığı oranda üstüne çekiyor kuşkuyu. Swift'e duyduğu tüm hayranlığa karşın Orwell'de, Swift'in düzyazısının en vahşi olduğu zamanda bile hicivin kendi yargı alanına yöneltildiği noktayı, gizil olarak içinde taşıyışına uzaktan bile benzeyen hiçbir şey yoktur (bu görüşü genişleterek, "Verses on the Death of Dr. Swift"/"Dr. Swift'in Ölümü Üzerine Dizeler"e benzer bir şeyler yazarken düşünülecek biçimde genişletirsek, bu karşılaştırma daha da derinleştirilmiş olur).

Benjamin'in, Brecht'in ilkesinden yaptığı şu özlü alıntıya Orwell ne derdi diye düşünüyor insan: "Eski güzel günler üzerine değil, yeni kötü günler üzerine kurun her şeyi."[27] Belki de onaylardı bunu. Orwell, *1984*'ün kehanet olduğunu reddediyordu; temelde karşı-ütopyacı ve hicivci nitelik taşıdığında direniyordu. Elbette Orwell, James Burnham'ın ne yapmak istediğini hemen anlamış ve erktekelcilik sanayiiyle uğraşanların, ürkütücü bir şimdiye, önce bir dizge atfetme, sonra da bu dizgeyi belirsiz bir geleceğe kaydırma stratejisi izlediklerini anlamıştı. Ama Orwell'in, fikirleri savunma tarzında, Geoffrey Hill'in "söz kesicinin sesi" dediği şeyden eser yoktur:[28] Ne olup bittiğini görmek amacıyla zor yerlerin *içinde*, başka deyişle fetişleştirilmiş dünyanın çürümüş dilleri içinde kalma ve bu düşük değerleri kendileriyle birlikte olduğu kadar kendilerine karşı da kullanmayı sürdürmeye çalışma yolunda hiçbir isteklilik görülmez. Orwell'in, en kötü zamanlarda bile seçeneklerin bulunduğunu düşünmek gerektiğini bildiği, örneğin şu durumda açıkça görülür: Orwell, başka bir yazarın yetersiz bir geçmişe duyduğu özlemin, dayanılmaz bir geleceğin yasallaştırılması için kullanıldığına inanıyordu. Greene, Waugh, Peguy ve diğer Katolik yazarlar üzerine yaptığı yorumlar, çoğu zaman bu havadaydı; Eliot'ın *Notes Toward a Definition of Culture*/Ekinin Tanımı Üzerine Notlar adlı kitabını tanıtmak için yazdığı yazı da böyleydi. Orwell'in, sınıflı toplumun Eliot'ın arzu ettiği "ekini" ürettiği konusunda hiç kuşkusu yoktu; bununla birlikte Orwell, sınıflı toplumun çoğu insan için yaşanmaya değecek bir yaşam üretip üretmediğini sorguluyor ve "sınıfsız toplumun kendi ekinini salgılayacağını ummanın çok fazla şey istemek"[29] olup olmayacağını soruyordu. Olanaklar üzerinde böylesine tereddütle düşünmek ve bunlar için gelecek hayal etmeye çalışmak, övgüye değer bir tutumdur. Ne var ki, seçenekler arasında böylesine tereddüt etmek, Orwell'in yazılarının dokunuşunu pek de derinen bilgilendirici kılmıyor.

Oysa Benjamin'de durum çok farklıydı. Benjamin, titizlik ve diyalektik tereddüt nedeniyle öylesine derinden bilgilendirici bir duruma gelmiş, her anı öylesine anlam dolu olmuştu ki, kendine özgü tarihselliğiyle saplanıp kaldığı yerde tereddüt ediyor ve geriye doğru gitmenin, zamanın içinden geçerek gitmekten başka bir yolunu hayal edemiyordu. Ölümünden hemen önce yazdığı, "Thesis on the Philosophy of History"/"Tarih Felsefesi Üzerine Tezler"de, tarih meleği geriye doğru uçarak "Cennet Bahçesi'nden esen

27) Benjamin, "Conversations with Brecht", *Reflections*'da, s. 219.
28) Bkz. Geoffrey Hill, "Redeeming the Time", *The Lords of Limit*'te (Londra; Andre Deutsch, 1984), s. 84-103.
29) Orwell, *In Front of Your Nose*, s. 457.

bir fırtına"nın içine giriyor, kıyametin kaba eşdeğeri olan tarihsel şimdinin içinde, yıkımdan artakalan enkaz yığınlarına şaşkınlıkla bakıyordu; her bir an, zamanın içine sımsıkı tutunmuş bir tarihin, kendi ürettiği imgesini üretmeye yetkin, bütün imgeler Melek tarafından, geçmişten geleceğe bu kıpkısa geçiş sırasında kimin ve neyin kazançlı çıkacağını anlamak üzere gözden geçiriliyor.[30] Duruluğun yüce bir erdem olduğuna, her türlü güçlüğün anlaşılabilir kılınması gerektiğine inanıyorsak, ne pahasına olursa olsun açıklayıcı ve ilerici bir uzanlatıma değer veriyorsak, o zaman Benjamin'in tarih ve dil görüşü bize grotesk görünecektir. Ama, tarihteki çürümüş dillere ilgi duyuyorsak, burjuva tarihselciliğini eleştirmek üzere bu tarihselcilik içindeki enerjileri bulma yollarını arıyorsak, yıkımın kendine özgülüğü içinde daha maddeci bir dinbilimsel tarihe ulaşma yollarını bulmaya çalışıyorsak, o zaman bu tarzın çekici gelecek yanları da olacaktır.

Orwell de, Benjamin de dillerin yalnızca farklılığı değil, benzerliği de temsil etme tarzlarının güvenilmez olduğu, çürüdüğü, kullanıma açık olan sözcük dağarcıklarının aptallık, yalancılık ve ihanetten oluşan kocaman bir dalganın tepesinde yüzdüğü konusunda eşit değilse de eşdeğer bir farkındalıktan yola çıkıyorlar. Özensizlik, çirkinlik ve çürüme kaynaklarını ve odaklarını Orwell de kahramanca bir tutumla lanetler. Hiç kuşku yoktur ki onun son birkaç yıl içinde verdiği yapıtlar *gerçekten* kahramancadır; bu yapıtları sorgularken insan, kendini küçülmüş hisseder; dört bir yandan özensizlik ve çirkinlikle (bu sözcükler onun son dönem yazılarında saplantı derecesinde yinelenir durur) çevrelendiğini hissettiğinde, Orwell'in bunlara karşı savaşım vermek isteyenlere öğütler, hatta formüller sunduğunu görmek hiç de şaşırtıcı değildir. Oysa çoğu yerde bu tutum, dikkatli davranmaya, "soyut sözcükler"den kaçınmaya ve kısa sözcükleri uzun sözcüklere yeğlemeye dönüşür. Orwell, belirsizlikten kaçınmak, yazını engellemek ve belirsizliği çoğaltmak isteyenleri eleştirmek için gerekli duruluğa ulaşmak amacıyla kısa listeler hazırlar. Bunun en ünlü örneği, çoğu zaman öğrencilere uzanlatım kılavuzu olarak sunulan "Politics and the English Language"/"Siyaset ve İngiliz Dili"dir. Bu denemede öğrencilere, yapmacık söyleyimden *(diction)* ve anlamsız sözcüklerden kaçınmaları öğütlenir ve "içgüdünün devreden çıktığı zamanlarda başvurulacak kurallar"dan oluşan kısa bir listenin sonunda, kuralların en sonuncusu, özgürleşmeye ve duruluğa götürecek o son, yüce tutum gelir: "Düpedüz yakışıksız bir şey söyleyeceğinize, bu kurallardan istediğinizi bozun, daha iyi."[31]

Benjamin'in bildiği ise – ayrıca bu Benjamin'i Orwell'den farklı kılan en canalıcı noktalardan birini oluşturuyor – şuydu: Dilde olmayacak yanlışlar yapmak o denli kolay kaçınılabilecek bir şey olmadığı gibi, insanın düzyazısına özen göstererek ve onu süsleyerek uzak kalabileceği bir şey de değildir: Dilde olmayacak yanlışlar yapmak, insanın kendisini de, tüm incelik ve dürüstlüğüne karşın Orwell'i de içine alan bir tutumdur. Bu, insanın alışkanlıklarını değiştirmesi sorunu değildir. Her türlü düzyazı, en iyisi dahil, her türlü koşulda ve koşul için yazılır. Benjamin, bozulma konusunda en azından Orwell'inkine eşit bir bilgiyle, dil üzerinde ve dilin içinde uygulanan yıkımları anlaması nedeniyle ve Karl Kraus gibi yazarlar üzerinde bilenerek keskinleştirilen temel dil kullanma tarzlarının aşağılandığının farkında olarak, bu türden bilgilerin ve farkındalığının yalnızca bir başlangıç oluşturduğunun da bilincindeydi. İşte eleştirinin işi burada *başlıyordu*. İşte, zamanın imgesi, sarsarak tarihi burada ölü noktaya getiriyordu; "düşünmenin, yalnızca düşüncelerin akışını değil, onların tutuklanmasını da içerdiği,"[32] ve tari-

30) Bkz. Benjamin, *Illuminations*, s. 255-61.

31) Orwell, *In Front of Your Nose*, s. 139.

32) Benjamin, *Illuminations*, s. 264; ayrıca bkz. yukarıda adı geçen "Epistemo-Critical Prologue". Bu önsöz, ayrıca Benjamin'in "yöntem" üzerine en canalıcı düşüncelerini içerdiği kadar, bu fikrin bu düşüncelerde önemli bir grup olarak yer tutan çeşitlemesini de en zengin biçimde sunduğu yerdir: "Yöntem, konudan sapmadır. Konudan sapma olarak sunuştur – konulu yazının yöntem-

hin, düşüncenin kendisini zamanın içindeki imgelerde keşfedişinin, tarihi kurtarma girişimi olarak görülebileceği bilgisinin bulunduğu *yerde*. Ya da en azından bunun getireceği bedelin hesaplanmasının yapıldığı *yerde*.

7

Ancak, düşman kazanırsa ölülerin bile düşman karşısında güvence içinde olmayacaklarına kesinlikle inanan tarihçide, geçmişe yöneltilen umut kıvılcımını yelpazeleyebilme yeteneği bulunacaktır. Üstelik bu düşman, utkulu olmayı henüz sürdürüyor.

Hiçbir uygarlık belgesi yoktur ki aynı zamanda bir barbarlık belgesi de olmasın. Böyle bir belge nasıl kendini barbarlıktan kurtaramıyorsa, aynı biçimde barbarlık da, bir sahipten öbürüne aktarılış tarzını lekeliyor. Bu nedenle tarihsel maddeciliğe inanan kişi, kendini bundan koparıyor, olabildiğince uzak duruyor. Tarihi, fırçalayarak son zerresine dek tertemiz kılmayı görevi sayıyor.

– Walter Benjamin, *"Theses on the Philosophy History/Tarih Felsefesi Üzerine Tezler"*

"Bir sahipten öbürüne aktarılış tarzı" insanın kendi dilini de kapsıyor; bu arada, o dili kendi dili kılmaya çalışırken, en azından ona geçici bir süre el koymaya çalışırken, insanın yaptığı hileleri de kapsıyor: İnsanın kullandığı sözcük öbeklerini, sezgilerini, zor bir şeyin görülecek, belki üzerinde düşünülecek kadar uzun süre saplanıp kaldığı yerleri. İnsan burada durup, barbarca inceliklerinde, bu ana gelip dayanmaya dek yinelenen "diyalektik imge", "diyalektik ölü nokta" gibi sözcük öbeklerinin nasıl aktarıldığını merak ediyor; insan gene, eleştiri kurumu içinde Benjamin'in sözcük öbeklerinin, onun ürettiği "alegorik olanın antinomileri"nin, art arda konferansların düzenlenmesine ve herhangi bir küçük kuramın, "tarihi fırçalayarak en küçük zerresine dek tertemiz kılma" iddialarına dek nasıl benimsediğini düşünüyor. Ne yapılmalı? Susma, bir seçenektir; Babil dizgesi içinden bakıldığında en onursuz seçenek de değildir; *Einbahnstrasse* disiplinlerinin, sonunda istediğinden daha çileci olsa da. Buna bir almaşık olarak Benjamin, yalnızca alıntılardan oluşan bir metin arzuluyordu; ama elbette alıntı yapmaya değecek metinler olmalıydı ("Detlev Holz"a atfedilen *Deutsche Menschen*'de Benjamin bu amacına olabildiğince yaklaşmıştı). Bu tarzlarda tarih *oxymoron** niteliği taşır; birincil ütopyacı ve karşı ütopyacı olayları anlatılaştırarak konulaştırma tutumu, bu güçlüğü, Benjamin'in düşündüğü düzeyde bütünüyle çözümlemeye yetmez; bu da belli geç şiir türlerindeki güçlüğe aşağı yukarı benzeyen bir güçlük türüdür. Adorno bu konuları, daha sonra, "Rede über Lyrik und Gesellschaft"ta[33] düşünecektir; ama liriğin bu biçimde sorgulanmasını ve toplumsal anlatı içine yerleştirilişini Benjamin'in yeterince titiz bulup bulmayacağı kuşkuludur. Anlatı, zihnin sürekli bir gereksinimi, temel bir devinimidir; bilinebilenlerin temel bir konusu, olanı tersine çevirmenin bütünleyici bir paradigmasıdır. Bununla birlikte, anlatının devinimleri, barbarlık belgelerinin yapılarını oluşturur; Aristoteles'in, anlatının daha geniş yapısı içinde, eğretilemenin önceden bilinmeyen enerjilerine yaptığı anıştırma bile bunu değiştiremez; Jameson'ın "büyülü anlatılar"ı da değiştiremez. Hep "utku kazanan"la[34] duygudaşlık kuran bir tarihselcilik rengi taşıyan anlatı ta-

bilimsel doğası böyledir. Kesintisiz bir amaçlı yapının bulunmaması, konulu yazının birincil niteliğidir. Düşünce süreci, bıkıp usanmadan yeni başlangıçlar yapar, çevrimsel yollardan, başlangıçtaki konusuna döner durur. Soluk almak için böyle sürekli duraklar yapmak, düşünme sürecine uygun düşen tarzdır" (s. 28). Elbette, böyle bir "yöntem", Benjamin'inkine yaklaşan ve baştan sona, edinilmesi sanıldığı ölçüde kolay olmayacak derecede titizlik duygusunu anıştırır. Bu metnin ilk resmi algılanışı (*reception*), *"Geist kann man nich habilitieren"*di; bu söz de Benjamin'in algılanış tarihinin üstüne bir özdeyiş olarak yazılabilir.

(*) *oxymoron*: anlamı kuvvetlendirmek için zıt sözcüklerin bir araya getirildiği deyiş tarzı (ç.n.)

33) Theodor Adorno, "Rede über Lyric und Gesellschaft", "Lyric Poetry and Society" olarak çev. Bruce Mayo, *Telos* 20 (Yaz 1974): 56-71.

34) Bkz. Benjamin, "Theses on the Philosophy of History", *Illuminations*'da, s. 258.

rihleri, benzerlik ve benzetmenin oluşturduğu eğretilemelerle kendi üstlerine katlanırlar; bunlar, aracı bir bağlantı olmaksızın altyapıdan üstyapıya atlayıveren, uzanlatım el kitaplarında tereddütle, *paradoks, oxymoron* ya da *homoloji* diye adlandırılıveren şeyler, benzer olanın, sorgulayarak geriye doğru baktıkları yerlerdir. Devinim bir an için susar; bu susku içinde insan düşünür ve düşünceyi eleştirmeye, düşüncenin bu tarihe nasıl ulaştığını eleştirmeye girişir. İşte bu, "diyalektik imge"dir. Böyle bir anda anlatının yorumu, sarsıntıya uğrar ve bir devinimsizlik durumuna girer; düşünce bu yorumun sözcük dağarcıklarını ve kullanımlarını sınavdan geçirir.

Asıl kışkırtıcı olan, böylesi bir İmge'nin başka bir anlatısının, özgürleşmeye doğru başka bir devinim, başka bir çevrim yapmasıdır: bir geleceği, hiç değilse geleceğin eleştirisini olanaklı kılacak bir diyalektik kuramı oluşturmak üzere. Adorno ve Horkheimer, sonunda Scholem'den "Theses on the Philosophy of History/Tarih Felsefesi Üzerine Tezler"i aldıklarında, bu yazıyı kendi kuramsal devinimlerini içeren çeşitlemelere dönüştürmeye giriştiler. Yazının taşıdığı öncülük, ölüm sonrası çalkantılardan kurtulmuş olarak, diyalektik eleştirinin içine alınıp onunla yeniden bütünleştirilebilirdi. Sonunda, *inter alia*,* Aydınlanma Diyalektiği'nin ve Olumsuz Diyalektik'in ortaya çıkmasına yol açan çok saygıya değer bir çalışma oldu. Bununla birlikte, burada olanlar E. B. White'ın, Thurber'ın aceleyle çiziktirilmiş karikatürlerini yeniden ele alıp düzeltmesiyle ilgili olarak anlattığı bir fıkrayı getiriyor insanın aklına; White bu karikatürleri, saatler süren bir çalışmayla, kılı kırk yaran bir özenle düzeltip üstlerinden mürekkeple geçerek kurtarmış. White, yaptığı bu işe dehayla irade arasındaki fark diyordu. Adorno ile Horkheimer, gereken çalışmaları yaptılar; bu arada, uğraşmasalardı kaybolup gidecek olan bazı uygarlık belgelerini ulaşılabilir duruma getirdiler. Birçok açıdan Benjamin, arşivlere girebilmesini Adorno'ya borçludur; Adorno'nun ve başka yazarların çalışmaları, giderek daha çok sayıda eleştirel anlatıya dönüştürüldükçe, insan bu yapıtlardan bir şeyler öğrenme ve onlardan zevk alma yollarını da buluyor; 1989-1992 karşı devrimiyle birlikte gelen, gazeteci biçemiyle değersizleştirilmiş her türlüsünden sol eleştiri çılgınlığının ortasında, gene de varlığını sürdürebilen bir zevktir bu. Orwell ve Benjamin, geç kapitalizmin geleceğe doğru hızla gerilemekte olduğunu gördükleri tarihleri yorumlamak ve dönüştürmeye çalışmak için bugün, Soğuk Savaş'ın bitmesinden, milliyetçiliğin ve etnik dehşet sahnelerinin depreşmesinden önceki zamanlara göre kesinlikle hiç de daha az neden yok. "Diyalektik İmge", böyle yapıtlarda kendine özgü garip bir rol oynar. Adorno için bir tür araç, eleştiri yapmakta kullanacağı bir gereç olmuştu. Bir araç olarak yararlıydı. Benjamin, bu imgeyi daha sonraki yazılarında "kullandı", ama az olmak üzere ve dikkatle; belki, kolayca barbarlaşabileceğinden korktuğu, ama kesinlikle onu kullanmaktan kaçınmasının, kendisini "düpedüz barbarca bir şey" söylemekten kurtaramayacağının farkında olduğu için. Ayrıca Benjamin, "tarihi fırçalayarak en küçük zerresine kadar tertemiz kılma"nın görevi olduğunu biliyordu; Benjamin örneğinde bu görev duygusu, daha sonra türetilen çeşitlemelere göre çok daha güçlüydü.

8

"Tarihsel maddecilik" denen kukla hep kazanacaktır. Bugün artık pörsümüş olduğunu bildiğimiz ve gözlerden uzak durması gereken dinbilimin hizmetine girerse, kolayca orta malı olabilir."

– Walter Benjamin, *"Theses on the Philosophy of History"*

* *inter alia*: başka şeyler arasında (ç.n.)

Platonic England, house of solitudes,
rests in its laurels and its injured stone,
replete with complex fortunes that are gone,
beset by dynasties of moods and clouds.
It stands, as though at ease with its own world,
the mannerly extortions, languid praise,
all that devotion long since bought and sold . . .

– Geoffrey Hill, *"The Laurel Axe", Tenebrae*

Platonik İngiltere, yalnızlıkların evi,
dinleniyor defne dallarının ve yaralı taşının üstünde,
yok olup gitmiş karmaşık servetlerle dolu,
ruhhalleri ve bulutların hanedanlarıyla yüklü.
Öylece duruyor, kendi dünyasında rahatmış gibi,
edepli gasbetmeler, kayıtsız övgüler,
ne zamandır alınıp satılan tüm o bağlılıklar . . .

– Geoffrey Hill, *"The Laurel Axe", Tenebrae*

Hill'in "Platonik İngiltere"si gibi, *lirik* ulamı altında toplanıveren tarihsel-metinsel yapılar dizisi de uygarlığın kendine özgü bir barbarlık belgesidir. Daha geniş *şiirler* ve *şiir* terimleri kullanıldığında, işler biraz daha kolaylaşır, ama bunlar da gene Benjamin'in ilk tezinde, "tarihsel maddecilik"in oynadığı satranç oyununda "dinbilim" adlı pörsümüş cüceyi saklayan aynalar dizisi gibidirler. Bu aynalar neyi saklamaktadır? Ayrıca, bunun önemi var mıdır? Hangi oyun oynanmaktadır? Yalnızca uzanlatımın ya da uygulayıcı biçimin oluşturduğu cilalı yüzeylerin, saydamlık yanılsaması içinde parlayan aynaları yok da, makinenin içinde *gerçekten* bir cüce varsa, ne ad verilebilir bu cüceye? Öğreticilik mi? Şarkı mı? Lirik öznellik mi? Duygunun gerçek sesi mi? Cücenin varlığı ve işlevi, daha özenli bir uzanlatımla mi incelenmelidir? Çözümlemeyle mi? Daha kuramlaştırıcı bir tarihselcilikle mi? Simgeci yapmacıklığın maskesini alegoriyle düşürerek mi? Belki cüce *yoktur* da, yalnızca aynalar ve bu aynalarda yansıyan yüzlerini seyreden kişiler vardır.

Şiir, özellikle de "lirik şiir", hem üreticileri, hem de okurları için kendine özgü bir ayrıcalık talep etmiştir. Anlatı modeline dayanan güçlü kuramcıların ortasında bile, "lirik şiir" bir ayrıcalık havasına bürünmeyi her nasılsa hâlâ sürdürmektedir. Fredric Jameson, *The Political Unconscious*/Siyasal Bilinçaltı'nda, anlatıyı "insan zihninin asıl işlevi (burada felsefedeki idealizm kısaltmasını kullanıyor) ya da *örneği*"[35] olarak gördüğünü iddia ediyorsa, onun modelinin neyi dışarıda bıraktığı da açıkça ortada; bu model, "sanatın doğası ve işleviyle, şiir dilinin ve estetik deneyimin kendine özgülüğüyle, güzellik kavramıyla, vb."[36] ilgilenmiyor. İşte, şiirin uzmanlaştığı deneyim alanı tam da burasıdır; Whitman–Williams geleneğinin en ileri karakollarında bile, özenle korunan şey, "şiir dilinin bu kendine özgülüğü" olmuştur. Anlatı, "insan zihninin *örneği*" olarak alınacak

35) Fredric Jameson, *The Political Unconscious* (Ithaca: Cornell University Press, 1981), s. 13.

36) Jameson, The Political Unconscious, 11. Burada, Jameson'ın başka gözlemlerini de dikkate almak gerikir: "Gene de, bu gibi sorunların bulunmaması, onlar üzerinde üstü kapalı bir yorum işi görebilir; ben, temelde tarihsel bir görüş açısını sürdürmeye çalıştım; bu açı içinde, geçmişle ilgili okumalarımız, canalıcı bir biçimde şimdiyle ilgili deneyimlerimize, özellikle de bazen *societe de consommation* (ya da son zamanlardaki tekelci, tüketimci ya da çokuluslu kapitalizmin 'biriktirici olmayan' anı) denen yapısal acaipliklere, Guy Debord'un imge ya da seyirlik toplum olarak adlandırdığı şeye bağlıdır. Önemli olan şudur: İletilerle ve her türden "estetik" deneyimlerle doyma noktasına gelmiş böyle bir toplumda, daha eski bir felsefi estetiğin konuları, köktenci bir biçimde tarihselleştirilmek zorundadır ve bu süreç içinde tanınmayacak ölçüde dönüşüme uğramaları beklenebilir." (s. 11) Buradaki düşünceler, Jameson'ın gözlemlerinin yönelmeye çalıştığı geniş eleştiri alanlarıyla doğrudan ilgili değildir; bunlarla birlikte, onları da hesaba katar.

olursa, o zaman şiir, özellikle de çok irdelenmiş "lirik", yazınsal olanın *örneği* olma özelliğini hak etmiş demektir. Bu türden hak etmeler, felsefede estetiğin ortaya çıkmasından çok önce olmuştur; ama estetik söylemin gelişmesiyle şiir, özellikle garip bir biçimde *zweckmässigkeit ohne zweck*'in* yükünü üstlenmiştir; bir yandan bu, Jameson'ın direnerek belirttiği gibi, "iletilerle ve her tür 'estetik' deneyimle doyma noktasına gelmiş" bir toplumda *değişirken*, garip bir biçimde barbarca olan bu ayrıcalığın kanıtları, 'lirik şiir'e ve gençlere hâlâ 'lirik şiir' üretiminin öğretildiği kurumlara tutunmaktadır.

Yayıncılarının, katkıda bulunanların, "her yazının hiç değilse bir özgül metinden yola çıkmasını istemeleri" nedeniyle, Yeni Eleştiri süreçlerini (çoğu zaman hiç alay söz konusu olmaksızın) ezip geçtikleri *Lyric Poetry beyond New Criticism*/Yeni Eleştirinin Ötesinde Lirik Şiir adlı o garip toplu belgeler kitabında, Jonathan Arac dönüp bu denemelere yeniden bakıyor ve "burada sunulan lirik kavramlarının çoğu taktik kavramlar, değersiz görülmek ya da reddedilmek üzere oluşturulmuş" diyor; ayrıca, Benjamin'in Baudelaire'le ilgili denemelerinde, "Şiirin toplumsal-ekinsel kodlarla nasıl bağlantılı olabileceği"nin örneklerinin bulunabileceğini, belki arzulanan şeyin de "lirik okuma"nın başarılabileceği koşulların nicelendirilmesi olduğunu öneriyor.[37] Benjamin'in de belirttiği gibi, Baudelaire'in yazdığı biçimiyle liriğin güçlüğü, okurların getireceği özgül güçlüğü de içerir; okurlara seslenen ve *Hypocrite lecteur – mon semblamble, – mon frère!* diye biten özel bir şiirin bulunması bu yüzdendir.

Bu kendine özgü seçkinler topluluğu, "güçleştirilmiş" liriğin bir tür diyalektik imgesiyle ve bu imgenin içinde toplanan bazı çelişkilerle son buluyor. Bu tür lirik, tarzları, dili, zedelenmiş bir geçmişle ve sorgulayıp duran geçerliliğiyle ödünlenmiş olan süreçleri, bir bakıma, özel dikkat isteyen bir söylem boyunca hâlâ akmaktadır; bu söylem, alınıp satılmaya her ne olursa olsun, hiçbir ayrıcalık ve getirebileceği hiçbir kazanç karşılığında son vermeyecektir. Büründüğü ayrıcalık havaları içinde bu söylem, önce şiir dilini dünyadaki ekonomilerden yalıtan, sonra da bu yalıtmayı sorgulayan ardıl eleştiri söylemlerine yasallık kazandırmıştır. *1984*'te, Özerk İmge dayanılmaz bir geleceğin karşısına konmuştur ve zamanın dışındaki bir Altın Ülke'ye çağırır; bu ülkede altın kızlarla altın delikanlılar, hatta Winston Smith ile Julia, zorunluluğun krallığı gelip dayanıncaya dek keyiflerine bakabilirler.

Zorunluluğun krallığı, dünyanın düzyazısıdır; bu da geleceğin şiiri üzerinde, İmge üzerinde, yazınsal ayrıcalık üzerinde etkilerini gösterir. Köktenci bir biçimde tarihselleştirilmiş eleştirinin, ayrıcalıklı retoriğin maskesini düşürmesi ve yazı kurumlarını, bunların getirdiği öğretim tarzlarını yeniden incelemeden geçirmesi çok doğrudur. Ama, bu takımın oluşturulduğu yolda "zorlaştırılmış" lirik, bütün maskeler düşürüldükten sonra, hiç değilse şu bakımdan ayrıcalıklı olmayı sürdürüyor: Bu lirik, bir tür sancılı alanı, anlatı retoriğinin sarsıntıyla *statis*'e* girdiği *oxymoron*'u aşıyor. Anlatı kuklasının içinde lirik bir cüce kalıyor; bu cüce, ütopya ve karşı-ütopya konularını Kıyamet anında sarsıntıya uğratma ve *statis* durumuna getirmeyi sürdürme yolları hakkında birşeyler biliyor; Kıyamet de, herkesin bildiği gibi, kısacık bir anda kopabilir. Geçmişte, her türlü satranç hareketinde ustaca davranmış olan bu cüce de, en azından, kandırılmış mı, kandırılmışsa nasıl kandırılmış, bunları görebilmesi için bu satranç hareketlerini sürekli izlemesini bekliyor insandan.

İngilizce'den Çeviren: Yurdanur Salman

(*) *zweckmässigkeit ohne zweck*: amaçsız amaç(lılık) (ç.n.)

37) Jonathan Ara'c, "Afterword: Lyric Poetry and the Bounds of New Criticism", *Lyric Poetry beyond New Criticism*'de, s. 354-55.

(*) *statis*: durgunluk; tıkanma (ç.n.)

İMKÂNSIZ BATAİLLE'DAN İMKÂNSIZ "DOCUMENTS"A

Michel Leiris

Georges Bataille'ı, kendisi gibi eski bir Ecole des Chartes öğrencisi ve şair Philippe Desportes üstüne bir tez hazırlamış olan Bibliothèque Nationale'den meslektaşı Jacques Lavaud sayesinde tanıdım. Benim gerçeküstücülüğü benimsemiş olduğum yıl da olan 1924'te Lavaud –uzun yıllardan beri tanıdığım ve benden epeyce büyük olan Lavaud beni modern edebiyatla tanıştıran insandı– biraz da, ilgisiz bir gözlemci olarak, (daha sonra söyledi bana bunu) bu tanışmadan ne kadar ilginç bir tortu çıkabileceğini görmek için tanıştırmıştı bizi. Çok sakin ve çok burjuva bir ortamda, Elysée'nin çok yakınında, Café Marigny'de, bir akşam vakti gerçekleşti bu buluşma. Hangi mevsimdeydik hatırlamıyorum (ama kesinlikle yaz değildi, çünkü sanıyorum Bataille'ın başında gri bir fötr ve ayrıca üstünde de siyah beyaz çizgili bir pardösü vardı).

Yaşça benden biraz büyük olan Georges Bataille'a karşı hemen yakınlık duydum. Benim kültürümden çok daha engin ve farklı olan kültürüne karşı bir hayranlık beslemiyordum yalnızca, henüz "kara mizah" olarak adlandırılması uygun bulunmamış olan bir özelliğin belirlediği konformist olmayan zekâsı da ilgimi çekiyordu. Kişiliğinin dışa yansımaları da çekiyordu beni, zayıftı daha ziyade, hem bu dünyada idi hem de romantik, hiçbir zaman, hareketleri ağırlaştığında, çoğumuzun tanık olduğu o hafifçe köylü tavrını aldığında bile bırakmadığı bir yakışıklılığı vardı (gençliğinin ve hafif ağırbaşlılığının verdiği üstünlükleri de eklemek gerekir buna). Büyük bir derinliği olan ve şatafatlı giysilerle boş gösteriş çabalarının dışında kalan bir yakışıklılıktı bu. Oldukça birbirine

(*) *Critique*, sayı 195-196, 1963.

yakın, içeri kaçmış, gök mavisi açısından çok zengin gözleri, alaycı bulduğum (haksız yere belki de) sık sık ortaya çıkan ilginç, kaba saba adamlara özgü dişleriyle uyum sağlıyordu.

Bataille'ın akademizmin en yetkin temsilcisi olarak gördüğü Paul Valéry onun –belki de bu yetkinliği yüzünden– bir numaralı düşmanıydı. Dada esprisi de ilgi görmüyordu ve herşeye karşı sürekli bir kabullenme içinde oluşu içeren ve dadacılığın Hayır hareketine karşı, sistemli biçimde kışkırtıcı olumsuzlamanın çocuksu özelliklerinden kaçma üstünlüğüyle belirlenecek olan bir Evet hareketi başlatmanın uygun düşeceğinden söz ediyordu. Bir dergi kurduk, ayrı eğilimleri taşıyan birçok genç entelektüel dergiye gelip birbirleriyle ilişki kurdular, edebiyat ve edebiyata yakın bazı başka alanlarda fikir alışverişinde bulundular ve bazı ortak düşünceler filizlendi. Bir süre sıcak baktığımız ve beslediğimiz bu projenin devamı gelmedi. Bu projenin en belirgin özelliği şuydu: mümkün olursa eski Saint-Denis mahallesindeki bir genelevi dergimizin adresi olarak göstermeye karar vermiştik. Bir gece aylaklığı sonucu gitmiş olduğumuz, olağanüstü eskiliği ve köhneliğiyle de çekici gelmiş olan bir evdi burası. Tabii ki burada çalışan kadınları da yazı kuruluna katmaya çalışacaktık ve, 24 Aralık'ta kızlardan ikisinin bize anlatmış olduğu bazı rüyaları –muhtemel bir yayın amacıyla– not etmiştim. Gaby'nin anlattıkları: "Bir kombinezon için nakış işlemiştim. Yıkamak amacıyla suya daldırdım onu: akıntı alıp götürdü. Yakalamak için suya atladım, ama su yerine merdivenlerle karşılaştım, bitmek bilmeyen merdivenler." Gene Gaby anlatıyor: "Kızkardeşimin arkadaşını öldürmek için bir tabanca satın alıyorum. Kan gördükçe ateş etmek istiyordum." Marinette anlatıyor: "Küçük kara köpekler ve küçük beyaz bir kediden oluşan bir sürüyle dolaşıyordum. Köpekleri tasmalarından tutuyordum ama kediyi tutmuyordum. Buluta dönüştüler."

O dönemde Bataille yazar olarak tanınmış değildi henüz. *L'Histoire de l'oeil* de (Gözün Hikâyesi), çok resmi bir Kolomböncesi sanat sergisi dolayısıyla yazmış olduğu ve büyük bir başarıyla geliştirdiği ve biçimsel açıdan yarı-nesnel, yarı-tutkusal bir özellik gösteren Aztekler'le ilgili makalesi de yayınlanmamıştı henüz. Bununla birlikte bana ünlü katil Georges Tropmann (kısmi adaşı) kimliğiyle sahneye çıktığı ama daha sonra birinci şahısla anlatılan bir hikâye biçimini alan bir romandan söz ettiğinde kısa süredir tanışıyorduk. "W.C." söz konusuydu belki de, sonuç olarak el yazısıyla yazmış olduğu bu metni yırttı. Bu romandan bir bölüm kaldı geriye: "Dirty'nin Hikâyesi" ("Dorothy" adının bilinçli olarak damgalanması açıkça). Bu metin önce ayrıbasım olarak yayınlandı –Hegel'den alınmış bir tanıtma yazısı ve kısa bir notla birlikte ama üzerinde hiç değişiklik yapılmadan– sonra *Bleu du Ciel* (Göğün Mavisi) adlı yapıtın girişi olarak yeniden basıldı. Hatırlayabildiğim kadarıyla Savoy'da (Londra) geçen bu hikâyenin –benim görmüş olduğum ilk haliyle– bir ilk bölümü (aramızda "Savoy bölümü" diyorduk buna) vardı, arkasından bir flaman epizodu geliyordu ve burada genç ve güzel İngiliz Dirty anlatıcıyla birlikte bir balık halinde çalışan satıcı kadınlarla, orada bir sefahate veriyordu kendini. Mylord l'Arsouille diye karanlık biri (daha sonra Bataille görünüş olarak tüm romantizminden arındığında ama bilge bir insanın dış görünümü altında içten içe gene ateş gibi yanmaya devam ederken kaybolup gitmiştir) her şeyin, aristokratik bir lüks ortamı ve tam anlamıyla bir aşağı tabaka ilkelliği arasında gidip geldiği bu iki bölümde sürekli sahnede bulunur.

Çok emin değilim ama Bataille'ın çok önemli bulduğu bir yapıtı bana okutması dostluğumuzun bu ilk dönemine rastlıyor muhtemelen: Dostoyevski'nin *Yeraltından Notlar*'ı; (bilindiği gibi) kahramanı ve yazarı olduğu tahmin edilen kişinin senli benli ko-

nuşma dilinde "başa çıkılmaz" dediğimiz cinsten, bütün ölçüleri aşmış gülünç ve dayanılmaz birinin inatçılığıyla, herkesi büyülediği yapıttır bu. Ne olursa olsun Bataille –o dönemde Rus edebiyatının birçok kahramanı gibi batakhanelerde ve orospular arasında düşüp kalkmaya meyilliydi– Dirty hikâyesinde büyük romancıya anıştırma yapacak kadar önem veriyordu Dostoyevski'ye: "Bundan önceki sahne, sonuç olarak Dostoyevski'ye yaraşır bir sahnedir" diyordu, Londra'daki otelde geçen iğrenç sarhoşluk ve erotizm sahnesini anlattığı –flash back– sırada.

Kendisiyle tanıştıktan kısa süre sonra, Bataille'ı, benim sanatta ve şiirde iki yıldan beri beslenme ortamım olan çevreye soktum. Bu küçük grubun toplanma yeri Blomet sokağı No. 45'teki ressam André Masson'un atölyesiydi –yıkık dökük bu atölye de tam anlamıyla bir Dostoyevski havası teneffüs edilirdi–; André Masson, cinsel boşalmanın dünyanın başlangıcını anımsattığı düzeyli resimleri yapan sanatçıydı ve daha sonra da Georges Bataille'ın *Histoire de l'oeil*'ünün ve erotizmin, kozmogonik lirizmin ve kutsallığın felsefesinin birbirlerine yaklaştığı metinlerinin büyük illüstratörü olmuştu

Masson'dan sonra ve komşusu Juan Miro'dan kısa süre önce gerçeküstücülüğe katıldığımda, Bataille hareketin dışında kaldı. *La Révolution Surréaliste*'e (Gerçeküstücü Devrim) tek katkısı, derginin 6. sayısında, kendisinin, imzasız, adının baş harflerinin bile bulunmadığı bir yazısıyla yayınlanan bir "ortaçağ şiirleri" seçmesiydi. Anlamsızlığın başyapıtları olarak nitelenebilecek bu XIII. yüzyıl kısa şiirleriyle üstüne derin bilgisini Ecole des Chartes'ta öğrenim görmüş olmasına borçlu olmalıydı; bunlardan daha önce söz etmişti ve sonra da bana verdi şiirleri.

Gerçeküstücülüğe önce kuşkuyla bakan, sonra acımasızca düşman kesilen Bataille (1929-1930'da *Documents* dergisinin genel sekreteri olduğunda, ayrılıkçıların elebaşısıydı)- oldukça geniş tutulmuş bir kolokyumda "Troçki olayı"nın tartışılacağı gerçeküstücü bir toplantıda bir yabandomuzu gibi saldırıya geçmiş ve "bir yığın idealist başbelası" lafına muhatap olarak protesto edilmişti-daha sonra Breton ve Eluard'la karşılıklı saygı ve sevgiye dayanan bağlar kurmuş ve hatta onlarla *Minotaure*'da edebi açıdan, antifaşist hareket *Contre-Attaque*'ın (Karşı Saldırı) yönetimini ele aldığında da siyasi açıdan işbirliğine gitmişti, ama gerçeküstücü gruba karşı yabancı kalma tavrında bir değişiklik olmadı.

Bataille ilk kez *Documents* dergisiyle hareketin başı konumunda buldu kendini. Burada denetimsiz bir güçten uzak kalmış gibi görünmüş olmasına karşın, şimdi bu derginin onun görüşleri doğrultusunda çıkmış olduğu izlenimi hâkimdir: yüzlerinden birini kültürün yüksek kürelerine doğru (Bataille mesleği ve formasyonu açısından ister istemez uyruğu durumundaydı onun) öbürünü de insanın elinde harita ve herhangi bir pasaport olmadan serüvenlere daldığı vahşi bir bölgeye doğru çeviren bir Janus'tü bu yayın organı.

La Gazette des Beaux-Arts'ın editörü ve eski tablo tüccarı Georges Wildenstein tarafından çıkarılan *Documents*'ın başlıca çizerleri Bataille'ın kendisi, o dönemde Trocadéro Etnografya Müzesi müdür yardımcısı olan Georges-Henri Rivière, modern batı sanatı uzmanı ve "zenci sanatı"nı ele alan ilk yapıtın sahibi Alman şair ve estetikçi Carl Einstein'dı. Dergiye katkıda bulunanlar çok farklı bölgelerden geliyorlardı çünkü en uç noktada yer almış yazarların –Bataille'ın çevresinde toplanmış gerçeküstücülüğün döneklerivdi bunların çoğu– yanında, aralarında Institut üyelerinin ya da bazı müzelerin ve kütüphanelerin yüksek düzeyde görevlilerinin de bulunduğu çok farklı disiplinlerin (sanat tarihi, müzikoloji, arkeoloji, etnoloji vb) temsilcileri de vardı. Hiçbir biçimde "mümkün olmayan" bir karışımdı bu; nedeni disiplinlerin –ve disiplinsizliklerin– çeşitliliklerinden

çok bu insanların kendi uyumsuzluk ve tutarsızlıklarıydı: kimileri gerçekten tutucu bir anlayış içindeydiler ya da her halükârda sanat tarihçileri ya da eleştirmen (Einstein sözgelimi) gibi davranma eğilimindeydiler ve daha öteye gitmek istemiyorlardı pek, öbürleriyse (Rivière'in desteklediği ve şair Georges Limbour'dan sonra ve etnolog Marcel Griaule'den önce birkaç aylık yazı kurulu sekreterliğim sırasında yardımcı olduğum Bataille sözgelimi) dergiyi basmakalıp fikirlere karşı bir savaş makinesi gibi kullanmak istiyorlardı.

Derginin çıkışı sırasındaki tanıtma yazısının bazı bölümleri açıkça Bataille'ın damgasını taşıyor gibiydi: "En sıkıcı, henüz sınıflandırılmamış sanat yapıtları, ve bazı kural dışı, bugüne kadar ihmal edilmiş ürünler arkeologlarınki kadar kesin ve bilimsel incelemelere konu olacaktır burada (...) Dergide genellikle, sonuçları henüz tanımlanmamış en kaygı verici olgular ele alınmaktadır./ Bu farklı araştırma ve incelemelerde sonuçların ya da yöntemlerin çoğu zaman anlamsız gözüken niteliği, her zaman yol yöntem kurallarına uygun biçimde yapıldığı gibi gizlenmeyip, hem bayağılığa karşı duyulan nefretten hem de mizah duygusuyla açıkça belirtilecektir." Temkinli bir başlangıçtan sonra temelde, yalnızca, esas olarak bir sanat dergisinden beklenen genel şeylerden kaçamayacak bir derginin nasıl açık bir düşünceyle hazırlandığını belirtmeye yönelikmiş gibi gözüken programa önem verilmiş olduğunu anlamak için *Documents* koleksiyonunu tarih sırasına göre şöyle bir karıştırmak yeterlidir. Kısa sürede, Bataille'ın desteğiyle sıkıcı ve kural dışı olan şeyler, kaygı verici olmamışlarsa, inceleme ve araştırma konularından çok, yalnızca en ağır bilimi aktarmaya devam eden bazı metinlerle ya da değeri tartışılmaya pek olanak vermeyen yeniden üretilmiş eski ya da modern yapıtlarla yakınlıkları nedeniyle de olsa, oluşumuna bir yığın tuhaf unsurun girdiği acayip bir karışım olan yayının kendi içindeki özellikler durumuna gelmişlerdir.

Bataille Cabinet des Médailles'da (Fransız Ulusal Kütüphanesi'nin yedi numaralı bölümü) görev yapmış ve Ecole des Chartes'tan mezun birisine kesinlikle yaraşan iki yazıyla başlangıç yaptı *Documents*'a: Galya paralarının incelendiği "La Cheval Académique" ve bir ortaçağ elyazmasının anlatıldığı "Apocalypse de Saint-Sever". Bununla birlikte Bataille'ın daha sonra geliştireceği temalar kendilerini göstermeye başlamışlardır burada: "idealistlerin bayağılıklarına ve küstahlıklarına karşı insani, gülünç ve iğrenç karanlığın bir yanıtını" gösteren kaba biçimler (burada atın Keltlere özgü betimlemeleridir bunlar): "kirli ve kanlı olaylar"ı güçlendirici rol (kahramanlık destanlarında ya da Saint- Sever minyatürlerinde görülenler gibi).

Derginin 3. sayısında, Bataille paradoksal olarak düşsel bir başlıkla, "Le Langage des fleurs"le (Çiçeklerin Dili) kendi saldırgan antiidealist felsefesinin bir ilk taslağını vermiştir; Bataille burada uzun uzun kutsallık kavramına eğildikten sonra çeşitli biçimler altında, kendisini tam bir olgunluğa ulaştıran "imkânsız"ın (mümkün olandan yararlanmaya karşı her türlü tehdite yönelik olarak getirilmiş sınırlardan kaçıp kurtulanlar) gizemini ve bu öğretiyi, daha doğrusu anti öğretiyi – "bilgisizliği" geliştirmeye başladığı ana kadar gençlik başkaldırılarının ikonoklast öfkelerini aştı ve kendisini dinlemek isteyenlere, daha iyi denetlenmekle birlikte daha fazla deneyim ve daha fazla bilgiyle beslendikçe daha yararlı bir eğitim verdi düpedüz. Çıkış yazısı diyebileceğimiz bu yazı, yazarı için bazı uygunsuz (uygunsuzluk sanki bir değerlendirme işi değil de, doğanın içinde bulunan bir şeymiş gibi) bitkisel biçimlerin yeniden üretilmesini göstermek ve sonunda bir gübre çukuruna güllerin yapraklarını ayıklayan Marki de Sade'ı hatırlama vesilesi oldu. Bununla birlikte Bataille'ın (bir hiç olduğu izlenimi bırakabilen ama düşüncesinden de hiç vazgeçmeyebilen inatçı köylü) elindeki kâğıtları açmaya karar verdiğini

görmek için derginin 4. sayısını beklemek gerekti.

Bir tanesi 1905'te çekilmiş olan ve inanılmaz görünümler içindeki küçük burjuvaların düğününü, öbürleri de tiyatrocuları ve olsa olsa on dokuzuncu yüzyıl sonunun birtakım insanlarını son derece eski püskü, yırtık pırtık giysiler, görünümler ve fizyonomiler içinde gösteren fotoğraflarla süslenmiş olan "Figure humaine" (İnsan Yüzü), "delicesine imkânsız" görünümlü, ama bizim babalarımız ve analarımız olabilecek erkeklerden ve kadınlardan başkaları olmayan bu gülünç yaratıklar galeresinin sunucusunun, sürekliliği "bazı yüksek niteliklerin kalıcılığını" varsayan güven verici bir insan doğası düşüncesine karşı ve "akılcı düzene doğayı sokma" fikrine karşı giriştiği gerçek bir suikasttır. Bunu çok kısa bir süre sonra "Le gros orteil" (Ayak Başparmağı) izledi; Bataille bu yazıyla işleri bok etmiştir (böyle söylemek gerekir bunu): tam sayfa halinde düzgün ayak başparmağı röprodüksiyonları ve yorumlama: ayağın tabularla sarılmış ve erotik alanda bir fetişizmin konusu olmasının nedeni ayakları çamura batmış olan ve başını gökyüzüne çevirmiş olan insana, yaşamının "pislikten ideal olana ve ideal olandan pisliğe bir gidip gelme hareketinden başka bir şey olmadığını" hatırlatmasıdır. Bu antiidealist tutku tam anlamıyla ifadesini, ilke olarak gnostik (bilinirci) araştırmalara adanmış ve manicilikten esinlenmiş bir metin olan "Le bas matérialisme et la gnose"da bulacaktır: Bataille "Soyut Tanrı'yla (ya da basit olarak düşünce) hapisanenin başgardiyanı ve duvarları olan soyut maddeyi sırt sırta verdirerek, bu taşlara resmedilmiş korkunç Tanrılarda –daha sonraları simgesel açıdan büyük önem vereceği bir motif olan bir acéphale de (başsız) vardır bunlar arasında– yalnızca uygunsuzluğu ve şaşırtıcı düşünceden yoksunluğuyla insanı idealizmin zorlayıcılığından kaçıran bu basit maddenin imajını görmenin mümkün olduğu biçimlerin tasvirlerini bulur.

Documents bir sanat dergisi olarak programını yürütmekten geri kalmıyordu. Gerçek "belgeler"(sözgelimi bir Courbet'nin, bir Manet'nin yaşadıkları dönemde neden oldukları skandallarla ilgili belgeler ya da kübist Juan Gris'nin hiç yayınlanmamış bir yazısı) dergide tam yerini buluyordu. Ünlü ya da henüz yeni yeni tanınmaya başlamış sanatçıların yapıtları, sanat yazıları yazan yazarların genel olarak benimsemiş olduklarından farklı bir biçimde bazı yeni açılardan bakılarak ele alınıyordu ve Picasso bu tükenmeyen konuya bir özel sayıyla malzeme sağlamış, büyük sosyolog Marcel Mauss da yardımcı olmayı ihmal etmemişti bu sayıya. Ayrıca *Documents*, örneğin, en azından Fransa'da bir Antoine Caron'un –o dönemde eski sanatçılar arasında hemen hemen hiç tanınmıyordu– dehasına saygı göstermiş olan ilk dergidir, gene o dönemde sanat dünyasına henüz yeni girmiş olan Alberto Giacometti, Gaston-Louis Roux, Salvador Dali (kısa sürede Bataille'ı öfkelendirerek gerçeküstücülere katılmıştır) gibi adı bilinmeyen sanatçılarla da ilgilenmiştir. Çoğu zaman çok marjinal ama az ya da çok dolaysız biçimde estetikle bağlantılı olan ve etnografya ve folklor alanına giren olguları konu almakla birlikte, kuramsal bakımdan öngörülmüş olan çizgiden sapmıyordu ve yazı açısından katkılarına bakıldığında, Bataille –hangi sonuçlara varırsa varsın– sonuç olarak, metinlerinin çoğunda çıkış noktası olarak biçim çözümlemesini ya da ikonografik çözümlemeyi alarak oynuyordu oyununu. Gene de kesin olan şu ki, derginin büyük ölçüde hedef kitlesi olan sanat meraklılarının kafası yalnızca Bataille'ın ve en yakın arkadaşlarının yazılarının içeriğiyle değil, 20'li yılların sonlarında sanat dergileriyle uygulamalar arasındaki şaşırtıcı kopmanın etkisiyle de karıştırılmıştı: Afrika-Amerika, hatta Paris müzikolüne, caza, henüz yeni ortaya çıkmış olan sesli sinemaya, Atlantik ötesinin güzel starlarına, çalgılı kahvelerin yıldız şarkıcılarına, *Fantomas* ya da çeşitli olaylarla süslenmiş kitap kapakları gibi popüler resimlere ve bunun gibi başka konulara (bahçelerimizin ve alan-

larımızın çağdışı anıtları, çocuksu kitaplar, Karnavalın son günü maskları) gösterilen büyük ilgiye, Bataille'ın –biraz da muziplikle– yalnızca tuhaf, hatta gülünç ya da korkunç nitelikleri dolayısıyla koyduğu fotoğraflar ekleniyordu. Lisieux'de Azize Thérèse kültüyle hızla çoğalan kalitesiz resimler Bataille'a ve bazılarımıza özellikle işlenmeye değer bir konu gibi gözüktü, öyle ki oraya bir günlüğüne hacı olmaya gidecek ve yerinde malzeme toplayacaktık; ama patronumuz böyle bir seyahati günah kabul ederek tasarladığımız gibi bir sayı çıkarmamıza izin vermedi ve olay gerçekleşmedi.

Garip bir biçimde kuşatılmış, kendi kendimize iyi örgütlenememiş ve eğilimlerimize göre bölünmüş durumda (bu durum ekibimizin karmakarışık bir yapıya sahip olduğunu gösteriyor ve eklektik olmaktan çok son derece keskin karşıtlıkları içinde barındıran bir derginin karmakarışık yapısını belli ölçüde açıklıyordu) bir şirketin çeşitli yerlerine sığınmış, sivrilikleri de giderilmiş dergimize istediğimiz gibi parlak bir sayfa düzeni yapamıyorduk, finanse ettiği derginin konformizme karşıt yanlarıyla belli ölçüde eğlenen (dergi korkuttuğu kadar da oyalıyordu belki) ama sonuçta onun daha rantabl olmasını isteyen editörümüz tarafından yüzüstü bırakıldık. Son sayıda Bataille, Van Gogh üstüne, kesilen kulak olayıyla ressamın yapıtlarında zaman zaman doğrudan zaman zaman da dolaylı biçimde görülen güneş teması arasında ilişki kurduğu uzun bir yazı yazdı. Derin coşkuda ya da ölümde, kendi dışına yansıtma olarak kurban temasıyla ortak körleştirici güneş temasının, bazı noktalarda ısrarcı olmayan ama okuyucuyu kafa karıştırıcı bir şeyle karşı karşıya getirmek isteyince de hırçınlaşan, bu tuhaf kaybeden kazanır oyununda, *Documents* macerasında başı çekmiş olan yazarın tüm yapıtlarında nasıl bir ağırlığı olduğu bilinir.

Belli başlı çalışma arkadaşlarından çoğunun (Bataille'la barok ve hemen hemen her zaman şu ya da bu biçimde küstah yazılarıyla yamakları, çok zor anlaşılan ve çevrilmesi neredeyse imkânsız yazılarıyla Einstein) herkesin kendi karakterine göre dergiye "olağanüstü çekici" bir görünüm kazandırmak amacıyla ücret alıyormuş gibi gözüktüğü bu yayın organı on beşinci sayısından öteye gidemeyerek imkânsızlığını kanıtladı.

Georges Bataille'ın, ben kendisini tanıdığımda henüz gebelik çağında olan otuz küsur yıllık edebiyat yaşamında katettiği mesafeyi bu biçimde anlatmak boşu boşuna sözcüklerle oynamak mı olur: keşfedebildiği ve bozarak *Documents* haline getirdiği en kabul edilmez şeyin büyülediği imkânsız adam olduktan sonra görüşlerini genişletti (eski, tepinen çocuğun hayır!ını aşma düşüncesine göre) ve insanın, ölçüsünü bu ölçüsüzlükte aradığı takdirde bütünüyle böyle biri olabileceğini bilerek, kendisini, yukarının ve aşağının birbirine karıştığı ve herşeyle hiçbir şey arasındaki mesafenin ortadan kalktığı noktaya –Dionysos sarhoşluğuyla– ulaşma hırsı içinde İmkânsızın adamı yaptı.

Ama Bataille'la ilgili olarak, onun düşünce dünyası sanki bir kalkış ve varış noktasını kapsayacak kadar yoksulmuş gibi, belli bir mesafeyi anlatmaya çalışmak gülünç kaçacaktır büyük olasılıkla. Bataille, baştan beri imkânsızın simgesinin altına yerleşerek, çevresinde aşılmaz ve özellikle, oraya, yitirilmiş bir dostun çok solgun ve çok belirsiz bir yansımasından başka bir şeyi geçirmek amacıyla bu satırları yazan dosta imkânsız kılınmış bir sınır yarattı.

Fransızca'dan çeviren: İsmail Yerguz

TÜRKOLOJİ: GEÇİCİ BİLANÇO(*)

Louis Bazin

"Doğu" dilleri ve uygarlıkları (aslında batı ve Orta Avrupa dışındaki diller ve uygarlıklar) adı verilen alandaki bilimsel çalışmalar, modern çağdaki gelişmesi, kaçınılmaz olarak, sınırlarını temelde dilbilimsel çerçevelerin belirlediği disiplinlere bölünmüş araştırma alanlarıyla birlikte yürümüştür. Böylelikle klasik Arapça ve sözlü Arapça lehçeleri uzmanları, bu bölgesel dilleri ister kendileri için, ister bu dillerden çıkmış yazılı ya da sözlü edebiyat için veya Arapça metinler aracılığıyla Arapça konuşan halkların tarihini, devletlerini, kültürünü araştırmak amacıyla incelemiş olsunlar, doğal olarak şu ya da bu biçimde hep birlikte çalışmak zorundadırlar ve Arap dili ve edebiyatı uzmanları ortak adı altında kendilerini aynı bilimin zanaatçıları gibi görmelidirler. Gene klasik ve modern Çince ve Çin lehçelerinin uzmanları, dilbilimcileri, filologları, tarihçileri, etnografları tek ve aynı inceleme alanı içinde çalıştıklarının bilincindedirler: Sinoloji her iki durumda da uzmanlığın dilbilimsel tanımı oldukça belirgin bir coğrafi tanımla desteklenir: Arap ülkeleri ya da Çin'in dünya haritasında sınırlarının belirlenmesi kolaydır ve dolayısıyla kültürlü insanlar, Arap ya da Çin dilleri ve edebiyatları, uzmanlarının ilgi alanlarının hangi bölgeler olduğunu büyük bir zorluk çekmeden anlayabilirler.

Türkoloji için aynı şeyi söylemek mümkün değildir: Türk dil ve lehçelerinin çok geniş bir bölgeye dağılmış olması, bu dili konuşan çeşitli halkların kurmuş oldukları devletlerin göçebe ve istikrarsız bir karaktere sahip olması, bu devletlerin istikrarlı ve yerleşik olanlarının nispeten yeni kurulmuş devletler olması-ve altkatmanlarının büyük

(*) *Diogène*, Gallimard, 24/1958, s. 98-130

ölçüde yerli özellikler taşımamaları- gibi nedenler, Türkolog adıyla Verhoyansk bölgesinde, Kuzey Kutbu Yakutlarının etnografyasını, Cezayir yeniçerilerinin türkülerini, VI-II. yüzyıl Moğolistan yazıtlarını ya da Polonya Karaimlerindeki Yahudi geleneklerini ayrı ayrı incelemek amacıyla bu alanda çalışanlar için oldukça anlaşılır olan bir uzmanlığın tanımını, bu dalın dışındakiler için oldukça bulanık bir hale getirmektedir.

* * *

Çağdaş Türkolojinin tanımı özellikle dilbilimsel bir nitelik taşır: Türkolog, Avrasya'da (hatta Akdeniz Afrikası'ndaki bazı topluluklar arasında) geniş ölçüde yayılmış, on iki yüzyıldan beri bilinen, aralarında çok yakın akrabalıklar bulunan, geniş anlamda Türk dilleri diye adlandırılan (Türkiye Türkçesi bunların sadece kuşkusuz çok önemli, ama özel bir örneğini oluşturur sadece) sayısız bölgesel dili, kendi içlerinde kendileri için ya da bu dilleri konuşan halkları tanımak için inceleyen bir araştırmacıdır.

Bu dilleri konuşan halkların (çok farklı adlar taşımış olmalarına karşın "Türk halkları" diyelim biz) uzak tarihi, bu bilim dalındaki sürekli gelişmelere rağmen yeterince bilinmemektedir. Bununla birlikte, Hıristiyanlığın başlangıcından önceki yıllarda Orta Asya'da, Baykal gölü çevresinden Balkaş gölüne kadar uzanan bölgede, Taklamakan'dan Gobi'ye kadar uzanan çöl bölgesinin kuzeyindeki yüksek orman alanlarında geniş bir bölgeye yayılmış oldukları kesindir. Daha sonraki yüzyıllarda buradan, çoban ve savaşçı göçebeler olarak çeşitli yönlere dağılmışlardır: Moğolistan'a, Çin'in kuzeyinde, Tarım havzasına, Asya bozkırlarında Hazar denizine kadar, Avrupa'nın güney bozkırlarına yayılmışlar, sonra da Anadolu'yu ve Balkanlar'ı işgal etmişler ve Viyana kapılarına, Kuzey Afrika'ya kadar dayanmışlardır; ayrıca kendilerini avcıların orman yaşamına uyarlayan Türk kabileleri de Sibirya'da çok geniş alanları işgal etmişler, Taygaya, buzlu kutup bölgelerine kadar uzanmışlardır.

Bu göçler sırasında, Türk dillerini konuşan çeşitli halklar, işgal ettikleri bölgelerin halklarıyla az ya da çok karışmışlar ve bunların dinlerini benimsemişlerdir; dolayısıyla tarihin en eski dönemlerinden beri büyük bir antropolojik çeşitlilik söz konusu olmuştur bu alanda; gene bu nedenlerle büyük bir inanç ve kültür çeşitliliği çıkmıştır ortaya; günümüzde de sayıları birbirlerinden çok farklı Şamanist, Buddhacı, Müslüman, Hıristiyan, Yahudi (çoğunluk Müslümandır) Türk halkları vardır, ama bunların tümünün gelenekleri otantik ve çok eskidir: yerleşik ve göçebe, çoban ve avcı Türkler vardır. Bundan başka çeşitli Balkan ülkelerinde, Kıbrıs'ta, İran'da, Afganistan'da, Kansu'da (Çin), Türk dili geleneğine bağlı (geniş anlamda) çeşitli ulusal topluluklar bulunmaktadır; bu toplulukların dünyadaki siyasal işlevleri açısından şöyle bir tablo çıkarır ortaya: Türkiye Cumhuriyeti (Avrupa ve Anadolu yakası); Sovyet topraklarında Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan Sovyet cumhuriyetleri; gene aynı bölgedeki Tatar, Başkırt, Çuvaş, Yakut, Kuzey Altay, Tuva, Kakas ve Karakalpak özerk toplulukları; Çin'de Sin-kiang Uygur özerk bölgesi.

Bu coğrafi ve siyasal dağılıma rağmen Türk dilleri ilgi çekici tutkunluk içinde gözükmüşlerdir: yalnızca çok deneyimli ve bilgili sesbilimcilerin Türkçe grubuna dahil edebildikleri Çuvaşça ve Yakutça (ama çok önemli değişikliklere uğramıştır bu diller) bir yana bırakılırsa, Türkçenin değişik idyomları birbirlerine yakınlıklarını günümüzde de şaşırtıcı biçimde korumuşlardır, öyle ki, bunlardan birinin ciddi biçimde incelenmesi, sözgelimi fransızcadan latin dillerinin tümüne geçilebildiği gibi bütün dil grubuna kolayca girilebilmesine olanak verir.

"Kuraldışı" Türkçe diller olan Yakutça ve Çuvaşça tarihsel açıdan hiç kuşkusuz Türkçe ya da öntürkçe dil grubuna sokulabilirler ve karşılaştırmalı incelemelerle öteki bölgesel Türk dillerinin prehistoryası üstüne önemli ve özgün bilgiler sağlarlar. Bu nedenle dilbilimci Türkologlar bu dilleri gitgide artan bir özel ilgiyle araştırmaktadırlar.

Karşılaştırmalı yöntemin verimli olduğu alan yalnızca dilbilim alanı değildir: folklor, etnografya, toplumbilim, dinler tarihi araştırmalarında da çeşitli Türk topluluklarına ilişkin ortak olguların saptanıp, ortaya çıkarılmasına olanak verir.

Türkoloji, görünüşteki dağınıklığına rağmen, her bakımdan derin bir organik birlik gösterir ve çağdaş Türkologlar bu özelliği gitgide daha açık bir biçimde saptamaktadırlar: sözgelimi bir Osmanlı Türkleri tarihi uzmanı, yerel Bizans gelenekleri ya da Müslüman Arapların gelenekleri üstüne araştırmalar yapmak istiyorsa, bazı kurumların ulusal özelliklerini, Türkiye dışındaki başka Türk özellikli olgular, hatta Türklerin Müslümanlığı kabul etmesinden önceki olgularla karşılaştırmak zorundadır kaçınılmaz olarak; ya da yakutlara özgü bazı olgular üstüne kesin değerlendirmeler yapmak isteyen bir etnograf Altay, hatta Anadolu Türklerinde yol gösterici olgular arayacak ve büyük ölçüde de bulacaktır bunları; dilbilimci herhangi bir Türk lehçesi tarihi ya da bu lehçenin derin yapısıyla ilgileniyorsa, çalışmalarının her anında öteki Türk dilleriyle olabildiğince ayrıntılı karşılaştırmalar yapmak ihtiyacındadır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, tüm özel Türk araştırmalarına özgü ortak bir disiplin vardır ve bu çalışma alanına Türkoloji denir.

* * *

Saptamış olduğumuz amacı, Türkolojinin insan bilimleri çerçevesinde elde etmiş olduğu sonuçları, şematik ve geçici bir biçimde de olsa derleyip toparlayarak sunmak kolay bir iş değildir; bu sonuçların ne kadar karmaşık olduğu da görülmektedir aslında: bu alanda hiçbir sunuş biçimi mükemmel olamaz, ama Türk araştırmaları alanında bugüne kadar yapılmış çalışmaların kronolojik sıralaması göz önüne alındığında, bunun kötünün iyisi bir çalışma olduğunu söylememiz mümkündür. Bu bakımdan Türk dillerini konuşan halkların tarihinin temel noktalarına bakmak yararlı olacaktır.

En fazla dikkat göstererek ele alınması gereken, en eski dönemlerin tarihidir. Aslında İ.Ö. 500 yıllarında Çin, İran ya da Avrupa kaynaklarında adı geçen şu ya da bu Orta Asya halkının hangi dil grubuna dahil olduğunu bilmek çok zordur. Sözgelimi bugünkü Moğolistan'da ve Çin'in Kuzey bölgelerinde İ.Ö. 3. yüzyıldan İ.S. 4. yüzyıla kadar çok büyük bir etkinlik göstermiş olan güçlü Hiyong-Nu konfederasyonunun siyasi ve askeri tarihi üstüne Çin kaynaklarının verdiği ayrıntılı bilgiler vardır elimizde, ama bu konfederasyonun içinde yer almış olan sayısız kabilenin dili ya da dilleri konusunda neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. O dönemde yaşayan Çinliler tarafından not edilmiş birkaç "hiyong-nu" sözcüğünün (telaffuzlarının yeniden biçimlendirilmesi gerekir) son derece kuşkulu ve zor biçimde yorumlanmalarıyla bazı sözcüklerin ve tümce kırıntılarının biçimlerini bulmak ve bunları Orta Asya'nın çeşitli dil gruplarına, özellikle de Türkçe grubuna ait bölgesel dillerin arkaik biçimleriyle (bunlar da az çok tümevarım yöntemiyle yeniden kurulmuşlardır) karşılaştırmak... Bu konuda elimizden gelen budur ancak.

Çin harfleriyle yazılmış on hecelik bir İ.S. 4. yüzyıl distikhonunun, J.-G. Ramstedt (*Journal de la Société finno-ougrienne*, XXXVIII, 1922, s. 30-31), A. von Gabain (*İslam*, XXIX, 1950 s. 244-246), ve bu satırların yazarı (*Oriens*, I, 1948, s. 208-219) tarafından aynı ger-

çeklikler doğrultusunda, ayrıntı düzeyindeyse birbirlerinden farklı üç ayrı biçimde yorumlanmış olduğunu, bununla birlikte her üçünün de bu parçanın proto-Türk bir parça olarak düşünülmesinde hemfikir olduklarını örnek gösterebiliriz bu konuda. Ama bu açık ve kesin durumda "hiyong-nu" sözcüğünün kendisinin anlamı belirsizdir, çünkü Çinliler Hiyong-Nu (dil açısından birbirlerinden çok farklı kabileleri içereren anlamına geliyordu çok büyük bir olasılıkla) adını Konfederasyonun tüm halkları ve hatta bazen tüm "Kuzey Barbarları" için kullanıyorlardı.

Bu nedenle "Hiyong-Nu"ların dilibilimsel içeriği konusunda bütünü kapsayıcı bir yargı getirmek ve birçok tarihçinin yaptığı gibi bunların "Türkler" olduğunu söylemek aldatıcı olur. Özellikle bu konuda tüm kestirme basitleştirmeler, bilimsel gerçeğin düşmanıdır.

Aynı özen, Avrupa Hunları konusunda da gösterilmelidir. Bu konuda yapılmış olan bazı Grek ve Latin araştırmaları, proto-Türk vokabüler unsurlarının çözümlenmesine olanak veriyor gibi gözüküyor, ama öte yandan da bunların, kimileri Cermen olan farklı kökenden gelmiş topluluklardan oluştuğu bilinmektedir.

Burada şunu belirtmemiz gerekir ki, arkeoloji, çok değerli buluşlarına rağmen, eski metinleri bulup ortaya çıkarmadıkça, eski halkların dilbilimsel açıdan sınıflandırılmasına hiçbir katkıda bulunamaz: çoğu zaman yapıldığı gibi, şu kafatası biçimine bağlı olan şu kemer ya da yay biçimi "Türk" özellikler yansıtır demek anlamsızdır ve anlamsız olmasının nedeni de çok açıktır, çünkü bir kemik ya da herhangi bir eşya (eğer bir yazı taşımıyorlarsa) sahiplerinin dili hakkında bilgi veremez. Dilbilimsel tanımları, maddi kültür verileri ya da antropolojik olgularla karıştırmaktan kesinlikle sakınmak gerekir.

Bu bakımdan Türk halklarının özgün etnik özellikleri [Yunan ve Latin şiirlerinde beyit (Ç.N.)] üstüne tartışmaların bütünüyle anlamsız olduğunu söyleyebiliriz. Toplumların dilsel birlikleri, antropolojik birlikleriyle belli bir derecede (hiçbir zaman tam olarak değil) aynı olacak kadar sıkı şekilde ve uzun süre kapalı kalmaları çok ender rastlanan bir durumdur. Ne yazık ki çok yaygın olan bir dil bir "ırk"a tekabül edebilir düşüncesi, yalnızca çok özel durumlar dışında, temelinden bilime karşı bir düşüncedir. Bu durum insan bilimlerinin gelişmesini köstekleyen zihinsel ilkelliğin üzücü kalıntılarından biridir. Modern Türkoloji, bu engeli her geçen gün biraz daha aşmaktadır. Gerçekten de şu noktaya dikkat etmek gerekir: çok eski dönemlerden beri Türk dilleri konuşan çeşitli halklar üstüne yapılan tanımlamalar, çok farklı insan tipleri ortaya çıkarmaktadır; sözgelimi Moğolistan'da İ.S. 6. yüzyıldan 8. yüzyıla kadar yaşamış eski Türklerin görünümü, bugünkü Moğollardan farklı gözükmemektedir; oysa aynı dönemlerde, gene Türkçe konuştukları kesin olan Yukarı Yenisey Kırgızları, Çinlilerin yapmış oldukları tanımlamalara göre beyaz tenli, sarı ve kızıl saçlı, güçlü kuvvetli, korku veren insanlardır.

Genelde göçebe ve yarı göçebe olan eski Türk halkları, sık sık göç etmiş olmaları yüzünden yalnızca kız kaçırma uygulamaları nedeniyle de olsa sürekli başka halklarla karışmışlardır. Dolayısıyla bu halklarda somatik bir kalıcılığın olması düşünülemez. Bir halkı, antropolojik bir ölçütle "Türk" olarak nitelemek kesinlikle mümkün değildir; kaçınılmaz olan dilbilimsel ölçütlerle mümkündür bu ancak: Türk dil tipinin temel özgünlüğü ve sürekliliği aslında öyle özellikler taşır ki, bu dille ilgili yeterli bilgilere sahip olduğumuzda şu ya da bu lehçenin ya da ağzın Türkçe özellikler taşıyıp taşımadığı konusunda kesin ve açık bilgilere sahip oluruz.

* * *

Yeni buluşlar sayesinde, yakın ya da uzak bir gelecekte Orta Asya'nın eski halklarının hangi dil öbeklerine dahil edilebilecekleri konusunda aydınlatıcı bilgilere sahip olabileceğimizi ve böylelikle de hangi halkların Türk ya da proto-Türk olduklarını açıkça görebileceğimizi haklı olarak umud etmekteyiz. Ama şimdilik benimsenmesi gereken en akılcı düşünce, dili Türk dili olarak kabul edilmiş olan halkları Türk olarak görmektir yalnızca. Bizim de burada yapacağımız, Türkolojinin bugün kabul etmiş olduğu sonuçların özet olarak sunulmasıdır.

Bilimin bugünkü aşamasında kimliği eksiksiz biçimde saptanmış, en uzak tarihi tam olarak bilinen Türk halkı, açık seçik biçimde bütün dil grubuna adını vermiş olan halktır. İ.S. 6. yüzyıldan bu yana Çinlilerin yıllıklarında sık sık yer alan bu halk Tu-kiu biçiminde geçmektedir burada (Paul Pelliot'ya göre sözcük "Türk-üt" ün eski biçimidir); Moğolistan'da 8. yüzyıl başından kalmış yazıtlardaysa Türük ya da Türk biçiminde görülür ve bu son şekliyle de günümüze kadar gelmiştir. Türk sözcüğü etimolojik olarak "çok gelişmiş, olgun, güçlü" anlamına gelir. Çekici ve gurur okşayıcı değeri nedeniyle bilinçli olarak alınmış bir etnik ad söz konusudur. Bu Türkleri bugünkü Türklerden ayırdetmek için Çince transkripsiyonla (Tu-kiu) yazma alışkanlığı yaygınlık kazanmıştır.

Tarihleri bize ayrıntılı biçimde özellikle Çin imparatorlarının resmi yıllıklarıyla ve en ilginçleri Bizans kronikleri olan başka kaynaklar yoluyla gelmiştir. 6. yüzyıl başlarında Altay dağları bölgesinde göçebelik ediyorlardı ve bütün Moğolistan'ı içine alan Juan-Juan konfederasyonuna katılmışlardı vasal olarak. Atalarının efsanevi bir insandan ve dişi bir kurttan türemiş olduğuna inanıyorlardı. At ve koyun yetiştiriciliğiyle uğraşan savaşçı çobanlardı, keçe çadırlarda yaşarlardı, usta demirciler olarak ün yapmışlardı ve silah olarak mızrak, kılıç ve yay kullanırlardı. Askeri güçleri kısa sürede arttı, öyle ki, 6. yüzyılın ortalarında derebeyleri Juan-Juanları yenilgiye uğrattılar ve onları Altayların ve Moğolistan'ın göçebe ve orman halkları konfederasyonunun başından attılar.

Yeni Türk imparatorluğu kuruluşundan (552) hemen sonra- sınırları kesin biçimde belirlenmiş yerleşik bir devlet düşünmememek gerekir, göçebe kabilelerden oluşan bir topluluktur bu-bir yandan, sürekli ikametgâhı kuzey Moğolistan'da, Orhon'un (Selenga'nın kolu, Baykal gölüne dökülür) yukarı çığırında bulunan bir hükümdarın yönetiminde ilke açısından birliğini korurken, uygulamada iki ayrı konfederasyona bölündü: bunlardan biri Doğu'da Moğolistan bölgesindeki konfederasyon, öbürü Batı'da önce Altay dağları üstünde ve Cungarya steplerinde ve Balkaş gölünün güneyinde İli havzasında uzanan, daha sonra da askeri açıdan derebeyliğini Baktriana ve Sogdiane'nin Farsça konuşulan bölgelerinde, Semerkand ve Buhara'ya kadar kabul ettiren konfederasyon. 570'e doğru, doğu ve batı Tu-Kiu'ları böylece doğuda Çin'le, güneyde İran'la, ve batıda da Bizans İmparatorluğu'yla ilişkide olan Aral-Hazar steplerinin halklarıyla bağlantı kurmuşlardı. Bölünmeler ve gruplaşmalarla sürüp giden karmaşık iç savaşlara rağmen Tu- Kiu'ların Orta Asya'da, Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan egemenlikleri yaklaşık 740 yılına kadar iyi kötü sürecektir, ama bu arada da Çinliler kabilelerden oluşan grupların içişlerine sık sık belirleyici müdahalelerde bulunacaklar ve bu müdaheleler 630'dan 680'e kadar gerçek bir protektora durumuna dönüşecektir.

Çin kaynakları Tu-Kiu kabilelerinde ortaya çıkan değişiklikleri yıl yıl bildirmektedir bize; Batı Tu-Kiu'ları üstüne, hükümdarların sarayına giden Bizans elçilerinden de önemli bilgiler gelmiştir: 568'de Zamarkhos, daha sonraki yıllarda Euthikos, Valentinus, Herodianos ve Kilikyalı Paulos, ve nihayet 576'da gene Valentinus; bazı İran kaynakları ve aralarında Teberi'nin de bulunduğu çeşitli Arap tarihçileri onlarla ilgili belgelerimizi

tamamlar. Ama Türk'ler (Tu-Kiu) üstüne ilk elden, başkalarıyla karşılaştırma kabul etmeyecek derecede özgün ve değerli bilgileri Moğolistan'da, başbuğları Tonyukuk (VIII. yüzyıl başı), kumandanları Kültigin (öl.731), ve kralları Bilge Kağan'ın (öl. 734) mezar taşlarındaki eski Türkçe tarihsel yazıtlardan alıyoruz. Bunlardan başka, daha az önemli başka yazıtlar da vardır.

Hiç abartısız şunu söyleyebiliriz ki, bu yazıtların (bilinen en eski Türk metinleri) 1893 Kasım ve Aralığında büyük Danimarkalı dilbilimci Vilhelm Thomsen tarafından çözümlenmesi, Türk araştırmalarını yalnızca uzak ortaçağ tarihi açısından değil, tarihsel ve karşılaştırmalı dilbilim alanında da baştan sona yenilemiştir. Modern Türkolojinin en büyük başarısıdır bu, ve genel olarak fonetiği bilinmeyen ama daha sonraki biçimleri bilinen bir dilin yazılarını okuma yönteminde büyük gelişmelere olanak sağlamıştır.

Kimileri harf, kimileri hece olan kırk kadar işaretle oluşmuş 8. yüzyıl Türk yazıtlarının yazı sistemi çok özgündü ve bunları, bilinen hiçbir alfabeyle çözmek mümkün değildi. Ama bir Çin yazıtı dolayısıyla dikme taşlardan birindeki yazının bir Tu-Kiu prensinin, Türk imparatoru Bilge Kağan'ın kardeşinin mezar taşı yazısı olduğu biliniyordu ve Vilhelm Thomsen haklı olarak bu yazının arkaik Türk yazısı olması gerektiğine inanmıştı. Böyle bir dilin sesleri ya da ses kombinezonlarının olası sıklığı üstüne çok ustaca istatistiki akıl yürütmelere bağlı bu inanç, onu bir yandan da çok iyi bilinen bazı Türkçe sözcük gruplarını saptamaya götürdü: karşılaştırılmaları, bunları oluşturan harflerin fonetik değerinin belirlemesini sağladı; böylelikle yeni harflerle yazılmış yeni sözcükleri keşfetti gitgide, ve kısa süre içinde tüm alfabenin hiçbir sırrı kalmadı onun için. Özellikle Hint-Avrupa dilbiliminde uzmanlaşmış bu büyük bilim adamı, böylelikle Türkologlara Türk dilinin en eski anıtlarının anahtarını veriyordu.

Aynı dönemde, ve ondan bağımsız olarak, büyük Rus Türkologu Wilhelm Radloff aynı alfabeyle yazılmış bir Moğolistan Uygur yazıtını okumayı başardı ve bir süre sonra o da bütün harfleri ortaya çıkardı. Böylece, bütün bilim dallarında, bazı buluşların sanki yalnızca belirli dönemlerde olgunluğa ulaştıkları ve birbirlerinden habersiz çalışan bilim adamlarınca neredeyse aynı anda keşfedildiklerini söylememiz mümkündür. Bu nedenle, bu bilim adamlarının büyük bölümü iyi niyetle ve haklı olarak, bu buluşların yaratıcısı olarak kendilerinin tanınmasını istiyorlar.

Daha sonra Thomsen ve Radloff tarafından kısa sürede çevrilen ve yıldan yıla bunların yorumlarını iyileştiren Türkologlar tarafından sık sık gözden geçirilen eski Moğolistan Türk yazıtları, bu dilin İ.S. 8. yüzyıldaki durumunu belirgin biçimde ortaya koydu ve bu dönemdeki Orta Asya Türklerinin tarihi, etnografyası, maddi kültürü, askeri tarihi, kurumları, inançları üstüne bir yığın özgün bilgiler verdi.

Aynı alfabeyle, ama daha arkaik bir biçimle, ve belki de bir yüzyıl daha eskiye dayanan, büyük ölçüde Yenisey'in üst havzasında bulunan ve eski Kırgızlar'a ait olduğu sanılan öteki Türk yazıtlarının, kimi zaman mantık öncesi bir anlayışa tanıklık eden çok daha basit ve ilkel bir içeriği vardır. Bu kısa mezar yazıları, psikolojik açıdan çok tutucu kalmış, yarı göçebe, sert dağlı halkın yaşam ve ölüm anlayışlarına doğrudan bakabilmemiz konusunda büyük yararlar sağlar bize; bu yazıtlar aynı zamanda tümü "animist" inançlar içeren ve gelişmiş ve ayrıntıda farklılaşmış biçimler altında Altay ve Sibirya'nın Türk, Moğol ve Tunguz halkları arasında günümüzde de uygulanan ve genellikle oldukça belirsiz "Şamanlık" sözcüğüyle ifade edilen ve eski Orta Asya göçebeleri içinde yaygın olan dinin, Gök Tanrısı'nın (Tengri), en arkaik özelliklerini ortaya koyma gibi çok büyük yararları vardır.

Yukarı Yenisey mezar taşlarında, tarih öncesi dönemlerin kaya mezarı sanatını da

anımsatan eşsiz güzellikte hayvan gravürleri bulunur; bu mezar taşlarındaki insan tasvirleri de ötekiler gibi şema biçimindedir. Eski Türkoloji, Moğolistan ve Yenisey'deki bu anıtların tümünden (bunlara Talas vadisindekiler gibi, daha batıdaki sitin bazı yazıtlarını da eklemek gerekir) dilbilim, siyasi ve askeri tarih, toplumbilim, ruhbilim, dinler tarihi ve sanat tarihi gibi çok farklı alanlara ilişkin son derece özgün, geniş bilgiler ve gene dünyanın büyük bir bölümü için hâlâ sislerle kaplı uzak ortaçağın bu döneminde, dünyanın en az bilinen bölgelerinden biri olan bu bölgenin maddi kültürü üstüne bilgiler edinir.

* * *

Tu-Kiu imparatorluğu 740 yılından itibaren dağıldı ve 744'de yerini Moğolistan'da Türk dili konuşan başka bir halk, Uygurlar aldı. Doğrusunu söylemek gerekirse, halkların büyük bir göçünden çok bir yönetici klan değişikliği söz konusuydu. Moğolistan Uygurları, yeni imparatorluklarının ilk yirmi yılında her bakımdan Tu-Kiu'ların bir devamı oldular ve bize bırakmış oldukları yazıtları alfabe, dil, üslup açısından Tu- Kiu'larınkine çok benzemektedir.

Ama, 763'de, Tang'lara destek olmak amacıyla Kuzey Çin'de süren hanedan savaşlarına katılan Uygur imparatoru Lo-yang da Manici misyonerlerin (Sogd'lulardı bunlar hiç kuşkusuz) vaazlarından etkilendi; onların dinlerini kabul etmeye, halkını da bu dine döndürmeye karar verdi. Böylece Orta Asya Türkleri, bilindiği kadarıyla ilk kez dünyanın büyük dinlerinden birini kabul ediyorlardı, ve dine girişleri açık ve kesin biçimde Zerdüşt'ün, Buddha'nın, ve İsa'nın öğretilerini, çok büyük ölçüde Yunan felsefesinden etkilenmiş bir tür gnostisizm olan çok karmaşık bir sentez haline getirmeye çalışan bir öğretinin özümsenmesiyle başlıyordu. Bu, önceleri yalnızca aristokrasiyi etkileyen, ama sonunda, üç yüzyıl içinde Uygur halkının çok geniş kesimlerine ulaşacak olan gerçek anlamda bir din ve kültür devrimiydi.

Moğolistan'daki Manici Uygur İmparatorluğu'nun ömrü kısa oldu: 840 yıllarında Türk dili konuşan başka kabileler , Yukarı Yenisey Kırgız kabileleri Uygur İmparatorluğu'nu istila ettiler, yakıp yıktılar ve burada belli bir süre için geleneksel eski Türk "Şamanizmi" kültürünü egemen kıldılar. Bir süre sonra, 920'ye doğru, bunlar da Moğol dili konuşan kabileler olan Kitan'lar tarafından yenilgiyi uğratıldılar ve baskı altına alındılar, bu tarihten itibaren de Türk dilleri Moğolistan'da geriledi (bugün Ortadoğu dışında tamamen kaybolmuştur orada), ve yerlerini Moğol ağızları aldı; 8. yüzyılda bu gelişme Cengiz Han'ın Moğol imparatorluğunun kurulmasıyla hızlanmıştır.

Moğolistan'dan atılan Uygurlar, güney ve güneybatıya doğru yayıldılar ve Gobi'nin öbür tarafındaki Çin kentleri Tuen-Huang ve Kan-Çeu'ya, tarım (bugünkü Çin Türkistan'ı) havzası vahalarına, Turfan'a, Pei-ting'e, Hami'ye, Karaşar'a, Kuça'ya sığındılar. O dönemde bu bölgelerde, çoğunluğu Hint-Avrupa dilleri konuşan ve büyük bölümü Buddhacı olan halklar yaşıyordu. Yerel halklarla karışan Uygurlar, kısa süre içinde yönetici unsur oldular ve bu kentlerde yerel prenslikler kurdular. Bu prenslikler iki devlette toplanmıştı: biri Tuan-Huang ve Kan-Çeu, daha geniş ve daha kalıcı olan öbürü, başlıca merkezi Turfan'la birlikte Tarım havzası. Birincisi Tibetli Tangutlar tarafından istila edildi ve 1028'de son buldu; nüfusları birkaç bin kişi olan bugünkü Kan-Su Sarı Uygurları sürdürmektedir anılarını. İkincisiyse varlığını 14. yüzyıla kadar sürdürmüş, 13. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun vasali olmuş, daha sonra prensliklere bölünmüş, din savaşlarına sahne olmuş ve bu savaşlar 15. yüzyılda Müslümanlığın zaferiyle so-

nuçlanmıştır. Çin Türkistanı'nın (ya da Sin-kiang) günümüzde sayıları yaklaşık üç milyonu bulan Müslüman Türk halkları, kısa bir süre önce resmen, yeniden Uygurlar adını almışlardır ve Çin Halk Cumhuriyeti çerçevesinde özerk bir statüye sahiptirler; Sin- kiang'ın adı da Uygur özerk bölgesi olmuştur.

Manici Uygurlar, bu iki devlet içinde büyük bir bölümü Buddhacı olan Çinliler'le ve Buddhacı ve Hıristiyan Hint-Avrupalılarla ilişkilerinde genellikle hoşgörülü davrandılar; tüm dinsel ve felsefi öğretilere, astrolojiye ve büyü sanatlarına, İran, Hint ya da Çin kökenli tıbba ve bilimlere büyük ilgi gösterdiler. Türk, Hint-Avrupa ve hatta büyük ölçüde Çin halklarından oluşan bir karışımla birlikte, olağanüstü bir fikir ve kültür kombinezonunun sonucunda, Türk dilinin kısa sürede hakimiyeti ele geçirdiği (Kuça, Sogd ve Çin dilleri yanında) Türklerin yönetimindeki bir devlette, yerleşik ve tarım hayatı gelişmiş, oldukça kozmopolit, çok seçici, farklı dinleri ve yoğun bir enteleküel yaşamı olan bir uygarlık yaratılmıştır. 11. yüzyıl süresince Buddhacılık hakimiyeti ele aldı, ama öbür dinler, Manicilik, Hıristiyanlık, geleneksel Çin kültleri müritlerini buldu, bu arada eski Türk "Şamanizmi" de halkın inanç dünyasından bütünüyle kopmadı.

Uygurlar, en tanınmışları Çin, İran ve Hint-Buddha etkilerinin uyumlu bir biçimde birleştiği Tuan-Huang resim ve heykelleriyle, Turfan ve çevresi freskleri olan sanat hazineleri dışında çok sayıda elyazması bırakmışlardır; Moğolistan'daki eski Türk yazıtları alfabesiyle yazılmış olanlar (en eskileri); Uygur adı verilen yeni alfabeyle (Sogd alfabesinden türemiş ve klasik Moğol yazısının prototipi) yazılmış olan ve çoğunluğu oluşturan el yazmaları; çeşitli alfabelerle, Süryani, Sogd, Mani, Hint-Brahman, hatta Tibet alfabeleriyle, Türkçe yazılmış ama çoğu Çince, Sogd dili, Kuça dili ya da Sanskritçeden çevrilmiş elyazmaları.

Büyük çaptaki bu literatürün büyük bölümü dinsel niteliklidir: Mani metinleri, Buddha duaları, Litürji metinleri, iki dinin kuruluşuna ilişkin efsaneler, Çin öğretileriyle ilgili açıklamalar, İncil yorumları ve Hıristiyan (Nasturi) ermişlerinin yaşamöyküleri; Çin ve Hint büyü sanatı ve tıbbı, ayrıca kâhinlikle (bu konuyla ilgili olarak yaklaşık bin yıllarında Tuan-Huang'da [*Irg Bitig*] bulunmuş olan ve esas olarak "Şamanist" özellikler taşıyan bir kitapçık ele geçirilmiştir) ilgili metinler de büyük yer tutmaktadır burada; takvimler, astronomi ve astrolojiyle ilgili bilgiler son derecede açık seçik, sayısız, zengin metinle aktarılmıştır. Özel olarak tarihten söz eden bir metin hiç yoktur hemen hemen, ama hükümdarların, valilerin ve çeşitli görevlilerin dinsel metinlerde yer alan düşünce ve görüşleri, siyasal kronoloji ve örgütlenmenin bu dönem göz önünde bulundurularak yeniden tasarlanmasını (yerel ve imparatorluğa ait Çin belgeleri sayesinde) sağlar. Nihayet, günlük yaşam, ekonomi, toplumsal yapı, mülkiyet düzeni, hukuki kavramlar üstüne çok değerli bilgiler veren, özel harflerle yazılmış çok sayıda mektup bulunmuştur.

Bu belgelerin hepsi, doğal olarak Türk dilinin ve yalnızca Uygurların değil, ilişki kurdukları Orta Asya'nın tüm halklarının tarihi (Çin unsurlar da içinde olmak üzere) üstüne araştırmalar yapmak için son derece önemlidir. Uygur Türkolojisi, özel bir ilgi alanı olmasının ötesinde Sinoloji ve Hint-İran (özellikle sogd) ve tarım Hint-Avrupa (Kuça, "Tohar" vb) araştırmaları için de ilginç belgeler sağlar.

Uygur Türk belgeleri, özellikle dinler tarihi alanında eşsiz kaynaklar sunmaktadır bize. İran ve Avrupa'da baskı altında tutulan ve dışlanan Manicilik (Albi'lililer ve Katar'ları düşünelim), Orta Asya Manicilerinin, Sogdluların ve Uygurların bırakmış olduğu metinlerden değil, karşıtları tarafından çarpıtılmış biçimiyle öğrenilecekti; bazı Uygur metinleri, Aziz Augustinus'un Hıristiyanlığı kabul etmesinden önceki din konusunda başka hiçbir yerde bulunamayacak, son derece aydınlatıcı Türkçe bilgiler verir. Aynı

biçimde, bugün kaybolmuş olan Hint geleneğiyle ilgili önemli Buddha metinleri Sanskritçeden Türkçeye yapılmış çevirilerle (çoğu zaman gene kayıp olan Çince metinler aracılığıyla yapılmıştır) korunmuştur. Nihayet kilise tarafından tanınmayan bazı İnciller, Nasturi Hıristiyan ermişlerinin yaşamlarına ilişkin bazı yapıtlar da Uygur metinleri aracılığıyla tanınabilmiştir.

Uygur belgeleri, Çin ve Hint büyü sanatları, tıp, astronomi ve astrolojisi üstüne de hiçbir yerde bulunmayan kesin bilgiler verir, ve bu belgeler, Asya takvimler tarihinin yeniden tasarlanması için gerekli olmuştur: Manici bir Uygur tarafından yazılmış Türkçe bir metin, belirli bir yılın Sogd ve Çin takvimlerinin karşılıklarını kesin biçimde veren tam metindir; güneşin "yükselme" gününü saptayan aynı metin, gün-tün eşitliklerinin devinme olayının dikkate alınmasından bilinçli bir tavırla vazgeçildiğinin sergilendiği ve karıştırılan "burçlar"la takımyıldızların Alfa-Arietis yıldızıyla başladığı bir Ptolemaios öncesi Hint-Yunan astrolojisinden kaynaklanmış olan verileri de sunar bize. Uygur araştırmaları, Türk dili ve antikiteleri konusunda derin bilgilere sahip olunmasını gerektirdiğinden, insanlığın din ve kültür tarihinde gitgide artan bir önem kazanmaktadırlar. Yayımlanmış olanların, bulunan metinlerin yalnızca küçük bir bölümü olduğu düşünülürse, onlardan bugüne kadar vermiş olduklarından çok daha fazlasını vereceklerini bekleyebiliriz.

* * *

8. yüzyıl ortalarına doğru, görmüş olduğumuz gibi doğu Tu-kiu'larının (Türk) Moğolistan yönetiminden saf dışı edildikleri dönemde, batı Tu-Kiuları da bir yığın terslikle karşı karşıya kalmışlardı; kabileler birbirleriyle ve kendilerini yenilgiye uğratan öteki Türklerle, Karluklarla savaştılar; Orta Asya Türk İmparatorluğu'nun batı bölümü de resmen çöktü. Bu sırada da Sogdiane'de, İran'dan gelmiş yeni bir güç ortaya çıkmaktaydı: İran'ın fethi ve dinlerini burada kabul ettirmeleriyle güçlenen Müslüman Araplar. Arapların bu bölgelerde bir Çin İmparatorluğu protektorası (genellikle yerel Türk derebeylerine dayanan protektora) kurma girişiminde bulunan bir Çin ordusunu yenilgiye uğrattıkları Talas savaşından (751) sonra, İslam-Arap-İran egemenliği, Buhara ve Semerkand'a kesin biçimde egemen oldu ve geçici olarak doğuya itilmiş olan Türk kabileleriyle sürekli ilişki içine girdi.

Müslümanlık o dönemlerde çok dağınık bir durumda olan Türkler arasında bu şekilde yayıldı ve iki yüzyıl içinde İslamın siyasi gücüne ve dinsel yayılma gücüne dayanarak, Uygur Devleti'nin doğusuna yerleşmiş göçebe Türkleri yeni İslam devletleri içinde toplayan kabile şeflerini kazandı. Kaşgar bölgesinde İli havzasında, kuzeyde Balkaş gölüne kadar uzanan ve 13. yüzyıl başlarına kadar hüküm süren ve zaman zaman Buhara ve Semerkand'a da sahip olan Karahanlılar Devleti böyle kuruldu. Gene böylece, Afganistan'ın kuzeyinde Hindistan'ın bir bölümünü de işgal eden ve Müslümanlığı bu olayla başlayan Pencab'ı ele geçirmeyi başaran Gazne Krallığı kuruldu. Bu iki krallıktan, yalnızca birincisi gerçek ulusal Türk karakterini korudu ve burada özellikle 15. yüzyılda Uygurcaya çok yakın (ona az çok model oluşturan), ama İslamın edebi etkisinde kalmış olan ve kimi zaman Uygur, kimi zaman da Arap harfleriyle yazıya dökülen bir edebi dille özgün bir Türk edebiyatı gelişti. Sözgelimi, Karahan toplumunun fikir ve görüşleri üstüne bir yığın bilgi içeren ve çok sayıda konuya değinen ünlü ve çok uzun didaktik şiir *Kutadgu Bilig*'in (11+11 heceli 6000'i aşkın beyit) bu iki dilde versiyonları vardır. Bağdat'ta yaşayan soylu bir Karahanlı ailesine mensup Kaşgarlı Mahmud da 1072-1083 ara-

sında Türkolojiyle ilgili gerçek bir el kitabını kaleme almış ve daha sonra da genişletmiştir bunu. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lügat-it Türk* adlı yapıtı Araplara, Orta Asya'ya ve doğu Avrupa'ya kadar dağılmış çeşitli Türk halklarının durumlarını, coğrafi konumlarını, gelenek ve göreneklerini, lehçe ve ağızlarını açıklamaya yönelik bilinen ilk çalışmadır. Ağızların karşılaştırmalı grameri ve etnoloji derlemesi olan bu yapıt, 11. yüzyılda Türklerle ilgili bilgi veren temel kaynaktır; daha genel olarak bu dönemin Orta Asya'sı üstüne bir bilgi hazinesidir.

* * *

Türkolojinin çeşitli alanlarının ele alınması gibi bu çok karmaşık çalışmada fazla eksiklikler bırakmamak için, ortaçağdan da ayrılmadan, Türk halklarının doğu Avrupa'da, Bizans İmparatorluğu sınırlarına kadar yapmış oldukları bazı önemli göçlerinden de söz etmemiz gerekir. Kültürlü insanların genellikle Orta Asya Türkleri'nin tarihinden daha iyi bildiği bu kadar kapsamlı ve geniş bir konuyu ancak üstünkörü bir şekilde inceleyebileceğiz.

Bulgarlar Slavların etkisiyle Hıristiyanlık'a dönmeden ve bütünüyle slavlaşmadan önce, 7. yüzyılda Hunlarla birlikte Orta Asya'dan gelmiş oldukları kesin olan ve Kafkasya'nın kuzeybatısında Azak Denizi'nden Kuban'a kadar güçlü bir krallık kuran, Türkçe konuşan bir halktı. Bunlardan kopan bazı unsurlar kuzeye doğru gittiler ve Volga ve Kama ağzına yerleşerek, burada 13. yüzyıl Moğol istilasına kadar sürecek olan Büyük Bulgaristan'ı kurdular; büyük bir olasılıkla bugünkü Çuvaşların ataları olan, bir bölümü Müslümanlaşmış bu Kuzey Bulgarları'ndan Bulgar Türkçesi ve Arap harfleriyle yazılmış bazı mezar yazıtları kalmıştır bize. Bulgarlardan oluşan başka bir topluluk, 679'da Tuna'dan geçerek, Balkanların bir bölümünü istila etti; burada Slavlarla karıştı, Hıristiyanlaştı ve kısa sürede bütünüyle slavlaşan, bildiğimiz Bulgaristan'ı kurdu.

Gene Türk dili konuşan bir halk olan Hazarlar da 7. yüzyıl başından 11. yüzyıl başlarına kadar Hazar denizinin kuzeyindeki steplere, Volga'nın aşağı havzasına ve Terek bölgesine hakim oldular. Tüccar ve savaşçıydılar, gelişmiş bir maddi kültüre sahiptiler ve ilginç biçimde üç ayrı dine bölünmüşlerdi: Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık (eski Türk kültü Tengri'yi bıraktıktan sonra). Bizans İmparatorluğu'yla yakın ilişki içinde oldular.

11. yüzyıl sonunda Doğu'dan gelerek Don bölgesini ve Azak Denizi'nin kuzeyindeki stepleri işgal eden, daha sonra da aşağı Dinyeper ve Tuna ağzında göçebelik eden bir Türk halkı olan Peçenekler de (Başanak), Ruslarla ve 1091'de onları kırıp geçiren ve 1122'de yok olma süreçlerini tamamlayan Bizanslılarla savaşarak birçok kez Trakya'yı işgal ettiler.

Nihayet Peçeneklerin doğu komşuları olan öteki Türkler, Kıpçaklar, ya da Komanlar, veya Polovtzlar, onları XI. yüzyıl sonunda baskı altına aldılar ve 1222'den itibaren bu açık bölgelerin yeni işgalcileri Cengiz Han'ın Moğollarıyla karışmış oldukları güney Ukrayna steplerinde yok olmalarından sonra yerlerini aldılar. Bizanslılar, Macarlar, Ruslar, Araplar, Moğollar ve öteki Türklerle ilişki kuran Kıpçaklar, ortaçağ tarihinde çok önemli bir rol oynamışlardır. Çoğunluğu Müslümandı ve bugün bir bölümü elimizde bulunan bir edebiyat yaratmışlardı. Araplar tarafından tutsak alınan ve Mısır'a götürülen Kıpçak köleler, orada Memluk hanedanını kurdular; Arap harfleriyle yazılmış bazı Kıpçakça sözcükler vardır elimizde. Kıpçaklar arasında Hıristiyan, Ortodoks ve Katolik vaazları da yaygınlık kazanmıştır. Bunlarla ilgili olarak Latince harflerle yazılmış bir

Kıpçak-Kuman lugati hazırlanmıştır ve bu lugat *Codex Cumanicus* adıyla (13. yüzyıl sonu) Petrarca kitaplığında muhafaza edilmektedir; Latinceden Kumancaya çevrilmiş başka katolik ilahi ve duaları da vardır.

Ortaçağ doğu Avrupa tarihi, bu çeşitli Türk halklarının tarihinin öğrenilmesinden vazgeçilemez kesinlikle. Özellikle Slavların tarihi ve Rus Devleti'nin kurulması, Bulgarların, Hazarların, Peçeneklerin ve Kıpçak-Kumanların tarihiyle çok yakından ilgilidir. Dolayısıyla Türkoloji, Avrupa ortaçağ tarihi araştırmalarının gelişmesinde çok önemli bir rol oynar ve bu rolü oynamayı sürdürecektir.

* * *

11. yüzyıldan başlayarak Avrupa'ya akınlar düzenlemiş olmasına rağmen, sözünü etmediğimiz başka bir Türk kabileleri topluluğu daha vardır: Oğuzlar. Aslında yazgılarının farklı olması nedeniyle onlardan ayrıca söz etmeyi uygun gördük. Her biri Eski Dünya'nın tarihini derinlemesine etkilemeye yönelik art arda gelen iki güçlü imparatorluğun kurucularıdır Oğuzlar; 11. yüzyıl sonu ve 12. yüzyılda İran, Irak, Suriye'nin kuzey doğusu, doğu ve orta Anadolu'yu birleştiren Selçuklu İmparatorluğu; ve daha sonra 14. yüzyılda Anadolu'da hızla büyüyerek, Balkanlara geçen ve 15. yüzyılda Hıristiyanlığı titreten, yüzyıllardan beri sürüp gelen Doğu Roma İmparatorluğu'nu yıkan, Bizans'ı fetheden, doğu Akdeniz'e egemen olan, 16. yüzyılda Balkanlar, Macaristan, Kırım ve Kafkasya'yla dünyanın ve Avrupa'nın, Anadolu, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Arabistan'la Asya'nın; Mısır, Libya, Tunus ve Azerbaycan'la Afrika'nın en büyük gücü haline gelen Osmanlı İmparatorluğu.

Oğuzlar (Araplar Guz, Bizanslılar Uz derlerdi) 10. yüzyılda en arkaik, birçok bakımdan eski Tu-Kiu'lara benzeyen Türk halklarından biriydi. Özellikle bugünkü Kazak steplerinde, Balkaş Gölü'nün, Aral Denizi'nin ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde göçebelik ediyorlardı. Aralarından bazı boylar 11. yüzyılın ortalarına doğru güney Rusya'ya, hatta Balkanlar'a (1065'de ezildiler burada) doğru açıldılar. Ama Kınık boyu, Selçuk adındaki birinin yönetiminde öteki Oğuz boylarından ayrıldı, Siriderya'nın aşağı çığırı yakınlarında göçebelik etti ve, 10. yüzyılın sonlarına doğru, o dönemde Aral ötesinin sahipleri Müslüman İran devleti Samanoğullarının İslam propagandasından etkilenerek Müslümanlığı seçti ve Samanoğullarının hizmetine girerek daha güneyde bir yere, Buhara bölgesine yerleşti. Samanoğullarının çöküşü ve o dönemde Müslüman Orta Asya'da başgösteren kargaşa ortamı, yeni Oğuz unsurlarıyla güçlenen Selçuklulara güneye doğru yollarına devam etme olanağı sağladı ve Selçuklular, usta bir siyaset adamı ve büyük bir komutan olan Tuğrul Bey yönetiminde 1040'dan itibaren Horasan'ın hakimi oldular. Selçuklu önderinin hırsı, İran'ın kuzeyini yönetmekle dinmedi. Bağdat halifesinin çevresinde toplanmış olan Sünni Müslamanlarla Şii İran hanedanı arasındaki çekişmelerden yararlanarak on beş yıl içinde tüm İran ve Irak'ı ele geçirdi; elinde gerçek bir askeri güç olmayan dini lider halife, 1058'de onu Müslümanlığın cismani gücünün temsilcisi olarak tanıdı.

Böylece Türkler yalnızca dinsel önceliği Arap halifelere bırakarak, Sünni Müslüman dünyasının askeri ve siyasi önderleri oldular. Selçuklu Türkleri bu tarihten başlayarak Müslümanların Hıristiyanlara karşı, özellikle Bizans İmparatorluğu'na karşı kutsal savaşını yönetti. Tuğrul Bey'in ardılı Alp Arslan, bu sıfatla Ermeni-Bizans Anadolu'nun fethine çıktı. 1071'de Malazgirt'te Bizans İmparatoru Romenos Diogenes'i yendi, esir etti ve Doğu ve Orta Anadolu'yu Türk fethine açtı; Çok sayıda Türkistan Oğuz bo-

yu da muzaffer fetihçi kardeşleri Selçukluların çağrısıyla yeni fethedilen toprakları işgal etmek ve burada Hıristiyan dünyasına yeni saldırılar düzenlemek için İslam ordusundaki yerlerini aldılar. Böylece Anadolu 11. yüzyılın sonundan başlayarak aşamalı olarak İslamlaştı ve Türkleşti. Aynı biçimde Oğuzlar, Selçuklu Devleti'nin bir parçasını oluşturan Amuderya'nın ötesindeki Horasan ve Harizm'e de saldırdılar; Müslümanlaştılar ama göçebe yaşamlarını da tam anlamıyla sürdürdüler; bugünkü Türkmenler onların soyundandır. Selçuklu İran'ının kuzey batısında, tüm Azerbaycan'da da önemli bir oğuz yerleşmesi oldu. Böylece, günümüzde de geçerli olan Türk Oğuz ağızlarının başlıca üç bölgesi oluştu: Anadolu Türkiyesi, Azerbaycan, Türkmenistan.

İran'ın geri kalan bölümünde ve Irak'da Türkleşme daha zayıf oldu: İran Türklerinin çoğu acemleştiler ve Irak Türkleri de Araplaştılar. Selçuklu hükümdarları da gitgide Türk karakterlerini yitirdiler ve Arap-Fars kültürünü benimsediler; resmi dilleri Farsça oldu; bu dil 13. yüzyılın son çeyreğine kadar kentlerde Farsça, köylerde Türkçenin konuşulduğu Anadolu'da da resmi dil olarak kaldı.

Selçukluların tarihi, bölünmeleri nedeniyle oldukça karışıktır. Başka bir Türk hanedanının (büyük olasılıkla bunlar da Oğuz soyuydu) Harizm şahlarının, İran'da XII. yüzyıl sonundan itibaren bunların yerini almış olduklarını belirtmekle yetiniyoruz; Irak Arap halifeleri "Selçuklu" himayesinden kurtuldular ve 13. yüzyılda da, başlıca merkezleri Konya'yla Anadolu Selçukluları kaldı ortada yalnızca. Bağdat'ın 1258'de Moğol hükümdarı Hülagü tarafından yağmalanmasından sona bu son Selçuklu sultanlığı, burada hanedan savaşlarını kızıştıran İran Moğollarının eline düştü ve 1302'de ortadan kalktı. Türk Anadolu, Müslüman feodal devletlere bölündü ve bunlar birbirleriyle sayısız savaşlar yaptılar; genellikle resmi dili Türkçe olan bu "beylik"ler belli bir dil ve kültür birliği içinde oldular; Arap harfleriyle yazılan ve XV. yüzyılda Türkiye'nin Osmanlılar tarafından birleştirilmesi sırasında Klasik Osmanlıcanın çıktığı yazılı Türk dili bu dönemde gelişti.

11. yüzyıl ortalarıyla 14. yüzyıl sonu arasındaki Selçuklular ve Anadolu Beylikleri tarihi, her şeyden önce Müslüman dünyanın araştırılmasını gerektirir, ama Bizanslılar ve Haçlılar özellikle Selçuklu ya da Selçuklu olmayan Anadolu Türkleriyle savaşmış olduklarından, Hıristiyan Avrupa tarihi için de büyük bir ilgi konusudur. Haçlı seferleri sırasında görülen büyük fikir ve kültür karışması, özellikle Avrupa'yla Müslüman Türkleri (bunlara, XIII. yüzyıl ortalarından başlayarak büyük bölümü Kıpçak olan Mısır memluklarını da katmak gerekir) ilişkiye geçirdi. Türkoloji, Türkçe metinlerin doğrudan doğruya incelenmesi ve bu dönemdeki Türk olgularının karşılaştırmalı araştırmasıyla elde edilen bilgilere baş vurmasıyla 11., 12., 13. ve 14. yüzyıllar İslam ve Hıristiyanlık tarihçileri için en önemli gereçleri sağlayabilecek tek bilim dalıdır ve tarihçilerin bunu bilmeleri gerekir.

Osmanlı öncesi tarih alınındaki Türk araştırmaları büyük bir gelişme içindedir. Yeni metinler yayınlanmış, çok ayrıntılı monografiler kaleme alınmıştır, tarihçiler ve filologlar bu bilimin ilerlemesi için yakın bir işbirliği içindedirler. Gelişmeler yakın zamanda yeni sentez umutları verecek kadar hızlıdır.

* * *

Osmanlılarla birlikte çok daha yaygın olarak bilinen bir konuya el atıyoruz. Doğu Roma İmparatorluğu'nun Türk ve Müslüman ardılı büyük imparatorluklarının tarihi, 15. yüzyıldan başlayarak tüm Avrupa ve Akdeniz tarihine egemen olur. Bu devletin 19.

yüzyılda ve 20. yüzyılın başında gerilemesi, zorlukları ne yazık ki bugün bile çözülmemiş olan ünlü "Doğu Sorunu"yla yön vermiştir Avrupa siyasetine.

Başka bir önemli olay, Osmanlı sultanlarının Mısır ve Arabistan fatihi I. Selim'den (1512-1520) itibaren halife sanını da almış olmalarıdır; Emirül-Müminin olarak yalnızca en büyük cismani hükümdarlar değil, aynı zamanda Sünni Müslümanlığın en yüksek dinsel önderleridir, öyle ki 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, halifeliğin kalkmasına kadar Müslümanlığın Avrupa, Asya ve Afrika'da gelişmesinde yönlendirici bir rol oynayacaklardır. Avrupalılar için "Türk" sözcüğü uzun süre "Müslüman"la eş anlamlı olacaktır.

Burada Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini yeniden çizecek değiliz. Yalnızca dünya tarihindeki çok büyük önemini belirtmek için, bu imparatorluğun az ya da çok uzun bir süre parçalarını oluşuturmuş ülkelerin bugünkü adlarını yeniden hatırlayacağız: Avrupa'da Avrupa Türkiyesi, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Arnavutluk, Yugoslavya ve Macaristan'ın büyük bölümü, Kıbrıs, Kırım, Kafkasya'nın bir bölümü, Besarabya; Asya'da Asya Türkiyesi, Kafkasya ve İran Azerbaycanı, Irak, Ürdün, Filistin, Suriye, Lübnan, bütün Arabistan; Afrika'da Mısır, Libya, Tunus, Cezayir, Sudan'ın bir bölümü (Fas'la ilişkiler daha çok teorik ve dinsel planda kalmıştır). Osmanlı İmparatorluğu içinde, günümüzde, bu saydığımız uluslar içinde çoğunlukta olan halklardan başka çok etkin azınlıklar yaşamıştır: Ermeni, İspanyol Yahudisi, Kürt, Çerkes, Laz, Gürcü vb.

Türkolojinin ayrılmaz bir parçası olan Osmanlı araştırmalarının (Türkoloji içinde çoğu zaman "Osmanoloji" adıyla anılan çok önemli bir uzmanlık alanı olarak yer tutar) insanlık tarihinde, özellikle 15. yüzyıldan günümüze kadar Avrupa ve Akdeniz dünyasında oynadığı büyük rol üstünde durmak anlamsızdır. Sözgelimi, tarihçilerin geleneksel olarak ortaçağla yeniçağ arasında sınır kabul ettikleri İstanbul'un Fatih Sultan Mehmed tarafından fethi olayı (1453), Osmanlı tarihinde çok önemli bir olaydır. Tarihçilerin bu görüşü kuşkusuz keyfi ve yapaydır, ama Osmanlı İmparatorluğu'nun olağanüstü yazgısının Avrupa düşüncesini etkilemesi açısından anlamlıdır.

Türkiye ve Avrupa'da Osmanlı araştırmaları İmparatorlukla yaşıttır. Bu konudaki zorluk, çok sayıda bilginin araştırılmasından çok seçilmesinde ve değerlendirilmesinde yatmaktadır. Yalnızca İstanbul'da değil, eski İmparatorluğun büyük merkezlerinde ve Osmanlılarla ticari ve siyasi ilişkilerde bulunmuş büyük Avrupa merkezlerinde ve başkentlerinde de çok önemli arşivler vardır. Özellikle Türkiye'de, yarım yüzyılı aşkın bir süredir yöntemli sınıflama çalışmaları yapılmaktadır, ve yalnızca bu çalışma bile birçok eski yazı uzmanı arşivci kuşağını meşgul edecektir. Yüzlerce, binlerce Türk, Arap, Fars, Avrupa tarihsel elyazması da koruma altındadır.

Bugüne kadar gerçekleştirilmiş önemli sentezler, özellikle, Hammer'in on sekiz ciltlik dev yapıtı *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (1774'e kadar) gibi, siyasi ve askeri tarih üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çerçevede 18. yüzyıldan günümüze kadar çeşitli dillerde yazılmış on kadar yapıt sayılabilir.

Son zamanlarda birçok araştırmacı, bugüne kadar çok ihmal edilmiş olan iktisadi ve toplumsal tarihle daha fazla ilgilenmektedirler. Bu konuyla ilgili olarak Türkiye'de ve Avrupa'da, aslında tüm Akdeniz ülkeleriyle ilgili kuşkusuz birçok yeni bilgi sağlayacak olan çok önemli belgeler yayınlanmıştır.

Fikirler ve dinler tarihi, özellikle de İslam öğretisi ve tasavvufu alanında Osmanlı kaynakları ve konuları incelenmeye değer bir yer tutmaktadır ve yapıtlarında bunlardan yararlanan çok sayıda uzman vardır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu içindeki az ya da çok sapkın Türk İslam tasavvuf tarikatları, gitgide daha iyi tanınmaktadır.

Mimarlık alanında, Osmanlılar sanatsal ve teknik alanda büyük önem taşıyan sayısız anıt bırakmışlardır ve bunlarla ilgili Türk belgelerinin araştırılması, tarihin pekiştirilmesine ve yönünün daha iyi anlaşılmasına olanak vermektedir.

Sanat tarihçileri ve antikacılar, Osmanlı Türklerinden kalan yapıtlar ve eşyalarla, metinlerin okunmasıyla daha iyi değerlendirilebilen, görülmemiş işitilmemiş zenginlikte bir malzemeye sahiptirler.

Osmanlı edebiyatına gelince, seçkinler ve halk edebiyatı, dini ve din dışı edebiyat, lirik ve bilimsel düzyazı ve şiirle bu edebiyat çoğu zaman niteliğiyle, her halükârda da türlerinin çokluğu ve çeşitliliğiyle Doğu edebiyatlarının en önemlilerinden biridir. Birçok bilim adamı, Türkçe dışında Osmanlıların temel kültür dilleri olan Arapça ve Farsçanın da iyi bilinmesini gerektiren bu edebiyatın incelenmesine adamıştır kendisini.

Nihayet bütün Türk dilleri içinde en zengin ve en işlenmişi olan Osmanlı dili önemli dilbilgisi ve sözcükbilim çalışmalarına konu olmuştur ve bu alandaki çalışmalar bundan sonra da sürecektir; bu konuyu genel olarak Türk dillerinin araştırılması üstüne saptamalar yapma işine giriştiğimizde ele alacağız daha sonra.

Osmanlı Türkolojisinin tarih ve filoloji bilimlerinde, ve hatta tüm insan bilimlerinde oynayacağı büyük rol üstünde daha fazla duracak bir durumda değiliz bu çalışma içinde.

* * *

Osmanlı İmparatorluğu'nun görkemi, daha kuzeyde ve daha doğuda, Avrasya'da çağdaşları başka Türk devletlerinin de bulunduğunu ve bu devletlerin hem kendileri, hem de ne kadar önemli olduğu son derece açık olan Rus Devleti tarihi için son derece ilginç olduğunu unutturmamalıdır.

13. yüzyıl başında Ukrayna ve Güney Rusya stepleri (bugünkü) özellikle göçebe Türkler tarafından işgal edilmişti; Ural ırmağına kadar Kıpçak-Kumanlar, daha ötede Aral-Hazar sınırında Oğuz-Türkmenler. Orta Volga bölgesi ve Kama'nın aşağı çığırında da yerleşik ve ticaretle uğraşan, Suvar ve Bulgar kentlerini, Büyük Bulgaristan'ı kapsayan bir Türk devleti vardı. Türkmenlerin ve Büyük Bulgarların bir bölümü Müslümandı ama eski Türk dini Tengri ve Şamanizm de yaygındı Kıpçaklar arasında (bununla birlikte kimileri de Hıristiyan ve Müslüman vaazlarının etkisi altında kalmışlardı).

1220'den 1240'a kadar Cengiz Han Moğollarının büyük istilası, Büyük Bulgaristan devletini yıkarak ve Moğol güçleriyle birlikte Kıpçak kitlesini ve Oğuzların bir bölümünü de sürükleyerek, bütün bu Türkleri baskı altına aldı. Aynı dönemde bütün Orta Asya Türkleri, Moğol Konfederasyonu içinde karışmıştı. Kıpçakların büyük bölümü ve Moğollar gibi henüz Müslüman olmamış göçebe Türkler arasında büyük yakınlıklar vardı: hemen hemen aynı türde kırsal ve savaşçı bir yaşam, aynı Tengri dini ve aynı "Şamanik" gözbağcılık, aynı kabile yapısı; Türk ve Moğol ağızları, Baykal Gölü ve çevresinde yüzyıllardan beri süregelen ilişkiler sonucu çok benzer bir yapıya ve temelde ortak bir vokabülere sahip olmalarına rağmen dilleri farklıydı özellikle. Türk-moğol kaynaşması çok çabuk gerçekleşti ve siyasal açıdan hakim olan Moğollar, sayıca çok az olduklarından, yalnızca Moğolistan'da bile Altay dağlarından Avrupa stepine kadar Türk unsur baskın çıktı. Cengiz Han'ın torunları Moğol prensleri de kısa sürede Türkleştiler. Dolayısıyla o dönemde, Orta Asya'da ve Rus-Ukrayna stepinde Moğol kökenli hanedanlar yönetiminde gerçek Türk devletleri kuruldu. Güneye doğru, büyük ölçüde Müslümanlaşmış ve çok eski dönemlerden beri dinamik Müslüman azınlıklar barındıran bölgele-

rin bu komşu devletlerinin kısa sürede Müslümanlarca kazanılması önemli bir olgudur.

Rus prensliklerini, Polonya'yı, Macaristan'ı ve Balkanların Tuna bölgesini kırıp geçiren ve Riazan, Kolomna, Moskova, Vladimir, Suzdal, Rostov, Yaroslav, Tver, Çernigov, Kiev, Sandomierz, Krakov, Pest ve hatta Adriyatik üstündeki Cattaro'nun yağmalandığı korkunç Moğol akınlarından (1236- 1242) sonra, istiladan kıl payı kurtulan kuzeydeki güçlü Novgorad devleti dışındaki Rus prenslikleri, ağır haraçlar ve sık sık iç işlere müdahelelerle kendini gösteren Moğol egemenliğini kabul etmek zorunda kaldılar.

Moğollar Macaristan'ı 1243'de boşalttılar, ama Kıpçak Türk unsurlarla desteklenerek Rus steplerinde kaldılar, burada Dinyeper'den Ural'a ve hatta Sibirya'da İntiş ve Ob'a kadar uzanan, Kıpçak Hanlığı adıyla bilinen ve Altınordu olarak da anılan bir devlet kurdular. Aynı zamanda, daha güneyde ve doğuda, Amuderya'dan Altay ve Turfan bölgesine kadar Çağatay Hanlığı'nda Buhara ve Semerkand'la Aral ötesini, Fergana'yı, Kaşgar'ı, İli bölgesini ve Uygurların ülkesini kapsayan bu geniş bölgenin çoğunluğu Türk olan halklarını örgütlediler.

Cengiz Han hanedanları yönetiminde esasen Türk ve Müslüman olan Kıpçak ve Çağatay hanlıkları, step Türk-Moğol devletlerinin veraset çekişmeleriyle ve parçalanmalarla baş gösteren istikrarsızlığından büyük bir rahatsızlık duydular, ama her şeye rağmen her ikisinde de kalıcı sonuçları olan belli bir dil ve kültür birliği görüldü, çünkü günümüzde bile Kıpçak Hanlığı'na dahil olmuş olan Türk halkları, Kırım Tatarları, Karaimler (Yahudi dininden), Karaçaylar, Balkarlar, Kumuklar, Astrakhan ve Kazan Tatarları, Başkırtlar, Batı Sibirya, Tobol ve Baraba Tatarları Kıpçak-Kuman diline akraba olan ve homojen bir lehçe grubu oluşturan dilleri konuşurlar, oysa Çağatay Hanlığı'na mensup olmuş olan Uzbekler ve Sin-Kiang Uygur-Türklerinin ağızları Farsçaya daha yakın, Hanlığın büyük edebi dilinden türemiş başka bir gruptandır ve bu nedenle de 19. yüzyıla kadar çok önemli yazılı ürünler vermiş olan Çağatayca ve "Doğu Türkçesi" diye anılır.

Rus Devleti'nin kuruluşunun tarihi, büyük ölçüde Ruslar ve Tatarlar (Rusların Kıpçak Hanlığı ya da Altınordu Türklerine verdikleri Moğol kökenli ad) arasındaki ilişkilerin tarihidir. 13. yüzyıl ortalarından 15. yüzyılın son çeyreğine kadar Rus prenslikleri, en uzunu Moskova tarafından körüklenen ve 1372'den 1382'ye kadar süren ve Moskova'nın neredeyse tümüyle yakıp yıkılmasıyla sonuçlanan başkaldırılara rağmen, genel olarak Altınordu hanlarının sıkı denetimi altında kaldı. Moskova gene İvan III'le (Büyük İvan) birlikte bir yüzyıl sonra bu kez zaferle sonuçlanan ve 1480'de Rusya'yı kesin olarak "Tatar" boyunduruğundan kurtaran bir ulusal direniş hareketinin başını çekti. Kıpçak Hanlığı'nın (ya da Altınordu) Tatar-Türklerine karşı mücadelelerin, çok güçlü bir Rus ulusal duygusunun uyanmasında ve modern Rus devletinin dünya tarihine getirdiği tüm sonuçlarıyla birlikte Moskova çevresinde kristalleşmesinde büyük payı olmuştur. Bu mücadeleler dinlerin karşıtlığına (Müslümanlara karşı Hıristiyanlar) rağmen, belli bir kültürel karışmayı da getirmiştir beraberinde; bu son derece ilginç araştırma konusu Slavbilim ve Türkolojinin çok sayıda ortak konusundan biridir.

Rus ayaklanması, öte yandan da Altınordu Hanlığı'nın sürekli bölünmesiyle kolaylaştırılmıştır; sırasıyla 1430'da Dinyeper'den Don ve Kuban'a kadar uzanan Kırım Hanlığı (1475'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun vasali), 1437'de Kazan Hanlığı (XVI. yüzyıl ortalarına kadar bağımsız), 1452'de Kazimov Hanlığı (başlangıcından beri Moskova egemenliğindeydi), 1468'de Astrakhan Hanlığı (1554'e kadar bağımsız) Altınordu Hanlığı'ndan koptular. Altınordu sonunda çöktü ve 16. yüzyıl başında kaybolup gitti. Bu devlete ait topraklar, Osmanlılara bağlanan Kırım dışında, Müthiş İvan yönetiminde

Rusya'ya dahil oldular: 1552'de Kazan, 1556'da Astrakhan, 1581'den başlayarak Tatar Sibirya'sı (Sibirya'da bir hanlık oluşturmuştu). Altınordu Devleti'nden çıkan bu son Türk hanlığının yıkılışı Ruslar'a, getirdiği sonuçlar açısından çok önemli bir olay olan Sibirya'nın fethini açıyordu.

Çağatay Hanlığı'na gelince, çalkantılı bir tarihi oldu bu hanlığın; 1370'den başlayarak Timur'un Türk-Moğol İmparatorluğu'nun (1405'de kurucusunun ölümünden sonra anarşi içinde kalmıştır) eline düştü, rakip hanlıklara bölündü, Çağataylı Yunus döneminde 15. yüzyılın son çeyreğinde yeniden birliğine kavuştu; 16. yüzyılda birliğini yeniden yitirerek, yerini yeni Müslüman Türk devletlerine bıraktı. Gene de kültür alanında 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar zengin bir edebiyat geliştiren ve bunu 19. yüzyıl sonuna kadar sürdüren ortak edebi dili Çağataycanın desteğiyle belli bir ulusal birliği korudu. Burada kurulan hanlıklar 19. yüzyıl başına kadar bağımsızlıklarını korudular ve daha sonra bunlar da Rusya tarafından ilhak edildiler.

Nasıl ki Rus prensliklerinin Altınordu Tatar-Türklerine karşı ortak mücadelesi 13. yüzyıl ortalarından 15. yüzyıl sonuna kadar Rusya'nın ulusal birliğinin pekişmesine damgasını vurduysa, aynı biçimde daha sonraki yüzyıllarda da Rus Devleti'nin müthiş bir hızla büyümesi, büyük ölçüde Türk uluslarının ilhak edilmesiyle gerçekleşmiştir. 16. yüzyılda Altınordu devletinden çıkmış son Tatar Hanlığı'nın çöküşünün arkasından gelen Sibirya'daki Rus yayılması, 17. yüzyılda Pasifik Okyanusu'na ve kuzey kutup dairesine kadar uzandı. Güneydeyse yaklaşık sınır 55 inci paraleldi (Baykal bölgesindeki 50'nci paralel tümüyle ele geçirilmişti). Öteki Sibirya halklarıyla birlikte Yeniseysk (1619) ve Krasnoyarsk'a (1628) kadar Sibirya Tatarları ve dilbilimciler ve etnograflar için son derece ilginç olan ve 100'üncü ve 160'ıncı meridyenler arasında yaşayan Kuzey Kutbu Yakutları Rus devleti sınırları içine dahil edildi: Yakuts 1632'de, Verhoyansk 1638'de kuruldu.

18. yüzyılda, Rusya özellikle Avrupa'da yayıldı: özellikle 1783'de Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı Kırım Türk Hanlığı'nı kendisine bağladı. Bu arada Sibirya'da da fetihlerini güneye doğru İrtiş ve Yukarı Yenisey havzalarına, yaklaşık 50'nci paralele kadar yaydı ve burada yeni Türk topluluklarını ilhak etti: Altay Oyratları, Şorlar, Abakan Tatarları (bugünkü Hakaslar), Karagaslar, Batı Tuba ya da Tuva (Tanu-Tuva'nın doğusu 1912'de Rus protektorası olacaktır).

19. yüzyılda Rus yayılması Orta Asya ve Kafkasya'da yoğunlaştı. Çağatay Hanlığı'ndan doğan Türk hanlıkları peş peşe ilhak edildi. Önce Orta Asya'nın eski göçebe imparatorluklarını anımsatan çok ilginç bir göçebe kabileler konfederasyonu, Kazak (esas Kırgızlardan ayrı olmalarına rağmen "Kazak-Kırgız" da denir bunlara) Konfederasyonu oluştu. Türkçe "kazak" sözcüğünün anlamı "başına buyruk, maceracı, kural tanımaz" dır; Rusçada "kazaklar" sözcüğü yerleşik Slav topluluğunun dışında yaşayan anlamında kullanılır. Önceleri dağınık ve düzensiz bir durumda yaşayan Kazaklar, 1465'den başlayarak Özbek Hanlığı'na (Çağatay Hanlığı'nın halefi) boyun eğmeyi kabul etmeyerek bugün de Kazakistan adıyla bilinen geniş steplerde tam anlamıyla göçebe ve tam bağımsız bir yaşam sürdürmek istediler. Eylemleri son derece başarılı oldu ve kısa sürede çoğaldılar: 18. yüzyıl sonunda iki milyon, 19. yüzyıl sonunda üç-dört milyon. Ruslar Kazak ülkesine Güney Rusya'dan girmeye başladılar ve siyasi, iktisadi, askeri güçlerini kullanarak fethettiler Kazakistan'ı. Kazak stepleri 1801-1855 arasında Aral Denizi'ne ve Çu ırmağına kadar ilhak edildi.

Rus yayılması 1856'dan 1900'e kadar, asıl Kırgız bölgelerini (bu halkın 18. yüzyılda Rusların ve Çinlilerin ortak baskıları sonucu Yukarı Yenisey'den atıldıktan sonra kitleler

halinde gelip yerleştigi bölge), Hokand, Buhara ve Hive Özbek (ya da Uzbek) hanlıklarını sınırları içine alarak güneye doğru sürdü; Hokand 1865'de ilhak edildi, Buhara ve Hive de 1868 ve 1873'de protektora oldular. Ve nihayet bütün Türkmen stepleri İran ve Afganistan sınırlarına kadar ele geçirildi. Böylece eski Çağatay Hanlığı topraklarının Rus Devleti sınırları içine dahil edilmesi tamamlandı.

Eski Sovyetler Birliği kendisine Çarlar'dan miras kalan bu bölgeleri ve Türkçe konuşan çeşitli ulusları elinde tuttu, onlara özel siyasi ve kültürel statüler verdi ve bu uluslar da Sovyet dünyasında önemli bir işleve sahip oldu. Türkoloji araştırmaları (dilbilimsel, tarihsel ve etnografik), görüldüğü gibi eski Rus İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği'nin tanınması açısından çok önemlidir. İnsan bilimleriyle ilgili bilimsel programlarında Türkolojiye çok büyük yer vermek gerektiğinin en önce farkına varmış olanlar, Rus ya da Rus olmayan tüm Sovyetlerdir.

* * *

Son olarak modern çağdaki ve günümüzdeki Türkçe konuşan çeşitli halkların tarihsel yazgılarına toplu bir bakış atabilmek için, bir yandan İran'ın kuzey batısında, İran Azerbaycanı'nda (başlıca kent Tebriz) önemli bir Türk azınlığının ve Afganistan'ın kuzeyinde de çeşitli Türk kabilelerinin yaşadığını belirtirken, bir yandan da 14. yüzyılda büyük ölçüde, 1500'e doğru da bütünüyle Müslümanlaşan ve bir bölümü eski Uygurların soyundan gelen Tarım havzası ve Kaşgar Türklerinin o dönemde fanatik Müslüman zorbalar olan teokratik Hoca'lar hanedanının gücüne boyun eğdiklerini, daha sonra da kısa bir fetih savaşıyla (1757-1759) Mançu Hanedanı yönetimindeki Çin İmparatorluğu'nun boyunduruğu altına girdiklerini hatırlatmamız gerekir; böylelikle bölgelerinde yeni bir Çin eyaleti, Sinkiang kurulur; bu eyaletin özellikle kentlerine çok sayıda Çinli gelmiştir ama bölge Türk karakterini, ulusal özelliklerini, dilini ve İslam dinini korumuştur ve bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nde iktisadi önemi gittikçe artan ve resmi dili Çinceyle birlikte Türkçe (yeni Uygurca) olan özerk Uygur bölgesini oluşturmaktadır.

Yüzyıllar boyunca kuzeybatıdan sayısız Türk-Moğol istilasına uğrayan Hindistan'ın büyük bölümü de, 1525-1530 arasında burada Büyük Moğol İmparatorluğu'nu kuran Babur tarafından fethedilmiştir. Timur soyundan gelen ve Moğol İmparatorluğu'nu geleneğini sürdürme iddiasında olan Babur, büyük dedesi Timur gibi Türkçe konuşuyordu ve Türk kültürüne sahipti: Çağatay Türkçesiyle yazmış olduğu ilginç şiirler ve yaşamöyküsü (Baburname), Türk edebiyatının en büyük yapıtları arasında yer alır. Ardılları bir yandan Müslümanlıklarını korurken, İran kültürünün ve Hindistan'ın yerel geleneklerinin etkisini kabul etmek zorunda kaldılar, ama 18. ve 19. yüzyıllardaki İngiliz fethine kadar Türk etkisi hatırı sayılır derecede gücünü göstermiştir. Dolayısıyla Türkoloji, bugünkü Hindistan ve tüm Pakistan'ın dillerinin araştırılması konusunda da gözden uzak tutulmaması gereken bir bilim dalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu ve Orta Asya tarihi için temel, Rusya ve Sovyetler Birliği tarihi için çok önemli, İran, Afganistan, Hindistan, Pakistan ve Çin'in tarihi için yararlı olan Türkoloji araştırmaları olağanüstü geniş bir alanın ilgi odağıdır ve tarih bilimleri çerçevesinde, temel disiplinler ya da yardımcı bilgiler veren bir dal olarak önemli gelişmelere adaydır.

* * *

Yüzyıllar ve bölgeler içinde yapmış olduğumuz bu alelacele gezinti, Türk olgularının insanlık tarihinde ne kadar ağırlıklı bir yer tutmuş olduğunu ve ağırlığını günümüzde de hissettirdiğini anlatmak için yeterli olmuştur sanıyoruz. Hangi konu ele alınırsa alınsın, bu olguların çeşitliliği şaşırtıcıdır. Siyasal açıdan Türk halkları, görmüş olduğumuz gibi farklı yapılarda birçok devlet kurmuştur. Antropolojik açıdan Türk halklarının moğol tipinden neredeyse katışıksız kuzey Avrupa tipine kadar giden ve son derece farklı bedensel yapıları içeren heterojen tipleri olmuştur ve bugün de geçerliliğini korumaktadır bu durum. Yerleşik ya da göçebe yaşam biçimleri, çok yüksek ya da oldukça düşük kültür düzeyleriyle de aynı aykırılıkları gösterirler. Dinsel alanda "Tengri"ye inanan, "Şamanist" (eski Moğolistan Türkleri ya da günümüzdeki bazı Altay Türkleri ve Yakutlar gibi), Manici (9. ve 10. yüzyıllardaki Uygurlar gibi), Buddhacı (10.-14. yüzyıllar Turfan Uygurlarının çoğu ya da bugünkü Kansu Sarı Uygurları gibi), Yahudi (Hazarların bir bölümü, ya da bugünkü Polonya, Litvanya ve Kırım Karaimleri gibi), farklı ritleri olan Hıristiyan (13. yüzyıl Uygurlarının bir bölümü gibi Nasturi, Dobruca Gagavuzları ya da Anadolu Karamanlıları gibi Ortodoks, 13. yüzyıl Kumanlarının bir bölümü gibi katolik) ve de Müslüman (Osmanlıların ve Türkistanlıların büyük bölümü gibi Sünni, ya da Azerbaycan Türklerinin çoğu gibi Şii), Türk hakları vardır, ayrıca Türkler birçok İslam mezhebinin kurucuları da olmuşlardır.

Bu inanç ve kültür çeşitliliği Türk dillerinin yazıya geçirilmesine yarayan sistemlerinde kendini göstermiştir: Orhun ve Yenisey yazıtlarının özel harfleri, Uygur, Sogd, Mani, Suriye, Tibet, Hint-Brahman alfabeleri, bazı Çin-Uygur sözlüklerinin Çin çeviriyazıları, İbrani, Grek, Ermeni, Latin, Kiril, Arap alfabeleri... Bugün de Türk dillerinin üç resmi alfabesi varır: Türkiye'de Latin alfabesi, Sovyetler Birliği'nde Kiril alfabesi, Sinkiang'da Arap alfabesi. Görüldüğü gibi, bir Türkolog çeşitli karakterlerdeki epeyce yazı çeşidini öğrenmek zorundadır.

Bununla birlikte, bu alfabelerle yazıya dökülmüş bu halkların dillerinin tümü Türk dilleridir ve sayıları ne kadar fazla olursa olsun (bugün başlıca yirmi kadar Lehçe sayabiliriz) birbirleriyle yakın akrabadır. Kurallara uymayan Yakutça ve Çuvaşça da dahil olmak üzere hepsi ortak bir prototipe indirgenebilirler. Gelişmemiş olmasına rağmen yazıtlardaki eski Türkçe de o kadar uzak değildir bu dillerden. Sessel karşılıklılıklar, biçimsel ve anlamsal gelişmelerle içli dışlı olan dilbilimci için eski ya da modern bir Türk lehçesinden bir başkasına geçmek kolaydır (yalnızca Yakutça ve Çuvaşça özel bir çaba gerektirir). Belirtmiş olduğumuz gibi Türkolojinin birliğini sağlayan budur; Türk bütünlüğü her şeyden önce dilsel bir bütünlüktür.

* * *

Türk dil ve lehçelerinin araştırılması, yalnızca dilbilimci ve filolog için değil (onlar için son derece doğaldır bu) tarihçi ya da etnograf için de Türkolojinin temelidir. Bu nedenle Türk dilbilimi alanındaki bilgilerin bugünkü durumu hakkında bilgi vermenin yararlı olduğunu sanıyoruz.

Bu alanda malzeme eksikliği söz konusu değildir. 6. yüzyıldan bu yana, en eski dönemlerle ilgili olarak Çinli ve Bizanslı tarihçilerin hazırlamış olduğu Türkçe sözcüklerin işaret sistemi vardır elimizde. Çinli tarihçilerin yapmış olduğu işaret sistemi, seslerin yeniden oluşturulması konusunda çok ince sorunlar getirmektedir, çünkü bu alanda çincenin eski telaffuzunu yeniden kurma girişimi yeterli olmayıp, fonetiği çinceye bütünüyle yabancı olan bir dili iyi kötü yazıya dökebilmek için, Çin'de kabul edilmiş farklı çeviri-

yazı sistemlerini kaçınılmaz biçimde yaklaşık olarak saptayabilmek gerekir. Bizanslıların sistemini anlamak daha kolaydır ve Moravcsik'in hemen hemen eksiksiz yapıtı *Byzantino-Turcica*'da ayrıntılı referanslarla geniş bir derleme vardır elimizde.

İ.S. yaklaşık 700'lerden itibaren ve hiç kesintisiz biçimde, dolayısıyla bin iki yüz yıldan bu yana, sayısı günden güne hızla artan doğrudan Türkçe metinler elimize geçmeye başlamıştır. İlkin Thomsen ve Radloff tarafından incelenen ve daha çok şeyler öğrenebileceğimiz Moğolistan ve Yenisey yazıtları. Daha sonra 10. yüzyıldan başlayarak büyük uygur edebiyatı. 11. yüzyılda Müslüman Türkler tarafından Arap harfleriyle yazılmış ilk metinler ve özellikle de Kaşgarlı Mahmud'un olağanüstü yapıtı, Araplar için hazırlanmış Türk lehçelerinin karşılaştırmalı elkitabı *Divanü Lügat-it-Türk* ve Arap ve Uygur alfabelerinde nüshaları olan uzun didaktik şiir *Kutadgu Bilig*. 12. yüzyılda Edib Ahmed'in (*Atabetü-l-Hakayik*, Uygur harfleriyle) ve Ahmed Yesevi'nin (*Divan-ı Hikmet*, Arap harfleriyle) dinsel şiirleriyle aynı iki dillilik görülür. 13. yüzyılda, Türk dünyasının doğusunda, özellikle Buddhacı ama aynı zamanda da Hıristiyan Uygur edebiyatı çok sayıda yapıt üretirken, Arap alfabesini kabullenmek zorunda kalan Türkistan ve Anadolu'nun Müslümanlaşmış Türkleri de daha çok dinsel özellikli, çok canlı bir edebiyat etkinliği içine girmişlerdir ve vokabüleri Arapça ve Farsçanın etkisinde kalan ve daha sonraki yüzyıllarda Türkiye'de Osmanlı Türkçesi ve doğu Türkçesi ve Türkistan'da Çağatayca olacak olan iki büyük yazı dilinde yapıt verme konusunda hızlı bir gelişme gösterirler.

14. yüzyıldan başlayarak, ve 15. yüzyılın sonuna kadar, arz ettikleri önem dolayısıyla her ikisi de önce Arap ve İranlı, daha sonra da Avrupalı (Avrupalılar 17. yüzyıldan başlayarak Hieronymus Megiser, André du Ryer, ve Mesgnien'le [ya da Meninski] Osmanlıca alanında çok etkin gözükmüşlerdir) dilbilgisi uzmanlarının ve sözcükbilimcilerin sürekli araştırma ve inceleme konusu olan bu iki edebiyat dili, büyük klasik diller durumuna gelir ve büyük bir edebi üretime taşıyıcılık ederler: Avrupa'nın (özellikle Paris) ve tüm Müslüman ülkelerin belli başlı kütüphanelerinde çok sayıda Çağatayca ve Osmanlıca eski elyazması vardır. İstanbul'da çok zengin Çağatayca koleksiyonlar bulunur ve bütün Türkiye'deki kütüphanelerde çok sayıda, tükenmez osmanlıca koleksiyonlar bulunur. Bu arada Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'daki tüm temsilciliklerde yığılmış olan binlerce Osmanlı arşiv belgesini de unutmamak gerekir.

Ama 1300'den 1900'e kadarki dönemi kapsayan ve daha az gelişmiş öteki Türk dilleriyle ilgili çok sayıda belge de vardır elimizde: Codex Cumanicus ve Memluk dönemi Mısır elyazmalarıyla 14. ve 15. yüzyıllar Kıpçak-Kuman dili üstüne; 17. yüzyıl sonundan itibaren Yakutça üstüne (N. Witsen'in aldığı notlar); aynı dönemden itibaren Çuvaşça üstüne(başpiskopos Benjamin tarafından yazılan ve 1769'da yayımlanan Rusça ilk gramer); 18. yüzyıl başından itibaren İbrani harfleriyle Polanya ve Litvanya Karaim Türkçesi üstüne vb.

19. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar gelen dönem içinde, o zamana kadar sözlü dil olarak kalmış birçok Türk lehçesi, özellikle Rus bilim adamları tarafından, Türkistan ve Sibirya'da yazıya geçirilmiştir ve ilk aşamada toplanmış tüm notları bir araya toplayan mükemmel bir sözlük hazırlanmıştır (W. Radloff; *Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialekte*, dört cilt, Petersburg, 1893-1911). Sovyetler Birliği'nde Türkçe konuşan çeşitli ulusal gruplar fonetik olarak yazıya geçirdikleri konuşulan lehçelerle kendi edebiyatlarını yarattılar; şu Türk dilleriyle (liste tam değildir) sayıları her geçen gün artan kitaplar, gazeteler, sözlükler yayınlandı: Çuvaş, Kazan Tatarcası, Başkırt, Kırım Tatarcası, Nogay, Kumuk, Karaçay, Balkar, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Türkmen, Azerbaycan, Öz-

bek, Altay, Hakas (Şor ve Abakan Tatarcası), Tuva (Soyot), Yakut; bu dillerin tümü günümüzde kiril alfabesiyle yazıya geçirilmiştir. Çin'de de bu tür bir çalışma sürdürülmektedir ve şu sıralarda Yeni Uygurca, ve hatta Kazakça ve Kırgızca (farklı Arap harfleriyle fonetik yazılama) basılmış bir edebiyat doğmaktadır; Kansu Sarı Uygurlarının lehçesi yazıya geçirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana Latin alfabesi (fonetik) Arap harflerinin yerini almıştır (1928) ve özellikle de Dil Kurumu bu alanda büyük çaba göstermiş, ayrıca, köy öğretmenlerinden profesörlere kadar tüm eğitimciler, Asya ve Avrupa Türkiyesi'nin lehçelerini yazıya geçirmek için büyük uğraş vermişlerdir: çok zengin bir sözlük (üç cilt ve ekleri), *Söz Derleme Dergisi* yayınlanmıştır; aynı zamanda eski metinler hiç ara verilmeden yayınlanmış ve kapsamlı osmanlıca sözlükbilim çalışmaları yapılmıştır (*Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'nün şimdiye kadar yayımlanmış dört büyük cildinin göstermiş olduğu gibi).

Görüldüğü gibi dilbilimci Türkologlar için malzeme eksik değildir. Kuramsal araştırmalar, dilbilgisi ve sözlükbilim araştırmaları da yaygınlık kazanmaktadır. Türk dilinin bilimsel gramerleri konusunda, Modern Dilbilim yöntemlerine göre yapılmış ve oldukça eksiksiz biçimde hazırlanmış yapıtların ilki Jean Deny'nin, tarihsel ve karşılaştırmalı gelişmeler açısından zengin ve Türkologlar için bir başucu kitabı olan, 1921 tarihli Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi) [*Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmanli*] adlı yapıtıdır. O dönemden itibaren mükemmel yapıtlar yayınlanmıştır (özellikle eski Türkçe ve Uygurca alanında A. von Gabain'in *Alttürkische Grammatik* [1921] adlı yapıtı), ve bu alanda yapılmış olan nitelikli çalışmalar, sayısal açıdan olsun, çeşit açısından olsun öyle bir noktaya gelmiştir ki, Türk dil olgularını tümüyle kapsayacak ve eksiksiz olmasa bile yeterince tamamlanmış açık seçik ve karşılaştırmalı görüşler getiren bir sentez yapıtının hazırlanması için gerekli olanaklar vardır artık.

Kendi çalışmaları ya da kendi kültürleri için eski ve yeni çeşitli Türk dillerinin temel özellikleri ve onların birliğini sağlayan derin ve akılcı duygu konusunda bilgilenmek isteyen dilbilimciler için, tarihçiler için, etnograflar için ve daha genel olarak da doğubilimciler, filologlar, psikologlar, Türk dünyasının bir bölümünde uzman olanlar ya da olmayanlar için böyle bir yapıta duyulan gereksinim, gitgide daha fazla hissettirmektedir kendisini.

Ama böyle bir çalışma tek bir bilim adamının harcı olamaz (dahi ve yüz yıl yaşayacak olsa da), çünkü bir fikir vermiş olduğumuzu umduğumuz bu konu son derece karmaşıktır ve bu konuyla doğrudan ya da dolaylı biçimde ilgili olarak, birçok dilde yayınlanmış çok sayıda belge vardır. Burada her yerdekinden daha fazla bir işbirliğine ihtiyaç vardır. Ve günümüzde hiçbir ülke, sözkonusu dillerin ve kültürlerin eksiksiz uzmanlar kadrosunu bir araya toplama iddiasında olamayacağından, bu işbirliği uluslararası olmalıdır kesinlikle.

Bu nedenle, Uluslararası Doğubilimciler Birliği'nin girişimiyle Uluslararası Felsefe ve İnsan Bilimleri Konseyi, Unesco'nun yardımlarıyla, Jean Deny yönetiminde, Kaare Grönbech, Helmuth Scheel ve Zeki Velidi Togan'la birlikte eski ve yeni Türk olgularını bütünsel olarak kapsayan bir uluslararası Türkoloji özeti olan Philologiae Turcicae Fundamenta'nın yayınlanması için öncülük etmeye ve bu proje için önemli sübvansiyonlarda bulunmaya karar verdi. Yıllardan beri Jean Deny yönetimindeki bir dilbilimciler komisyonu tarafından hazırlanan bu geniş Türkolojik sentezin dilbilimine ayrılmış birinci cildi (daha sonraki ciltler edebiyat ve tarihle ilgili olacaktır), yıl sonunda editör Franz Steiner (Wiesbaden) tarafından yayınlanacaktır.

Ciltte genel bir giriş, Türk dillerinin yapısı ve ortak özellikleri üstüne bir sunuş ola-

cak, arkasından da dört bölüm gelecektir: 1) Eski Türkçe: Uygur yazıtları Türkçesi; 2) Orta Türkçe : a) Batı: Kuman, Kıpçak; b) Doğu: Karahanlı, Harizm Türkçesi, Çağatayca; - 3) Modern Türkçe: a) Güney grubu: Önosmanlıca, Osmanlıca, Osmanlı lehçeleri (Anadolu ve Rumeli, Gagavuz, Kırım Osmanlıcası), Üzerbaycan, Türkmen; b) Batı grubu: Modern Kumanca, Karaim Türkçesi, Karaçay Türkçesi, Balkar Türkçesi, Kırım Tatarcası, Kumukça, Kazan Tatarcası, Başkırt Türkçesi; c) Merkez grubu: Kazakça, Karakakalpak Türkçesi, Nogayca, Kırgızca; d) Doğu grubu: Özbekçe, Yeni Uygurca, Sarı Uygurca; e) Kuzey grubu: Altay Türkçesi, Şor Türkçesi ve Abakan Tatarcası, Karagas Türkçesi ve Soyot Türkçesi (Tuva), Yakutça;- 4) Bulgar-Türk; Tuna ve Volga Bulgar-Türk dili (Avrupa Hunlarının diliyle ilgili bir tartışma yazısıyla birlikte), Çuvaşça. En sonda ayrıntılı bir indeks, ayrıca bugünkü Türk dilleri bölgelerinin büyük bir haritası (ayrı olarak satılabilecektir bu). Yazılar yazarların isteğine göre İngilizce, Almanca ya da Fransızca olarak yazılmıştır. Her dil örneğinin sonunda o dile ayrılmış monografiler konmuş ve bölüm bölüm ayrıntılı bir kaynakça verilmiştir.

Geniş Türk dilbilim alanıyla ilgili olarak sunulmuş bilgiler böylelikle saptanmış olacak. öğrencilerin, araştırmacıların ve hatta deneyimli araştırmacıların (hiçbiri evrensel olmadığı için) o kadar eksikliğini çektikleri çalışma araçları bulunmuş olacaktır.

* * *

Bu kadar geniş ve bu kadar karmaşık bir konu için son derece kısa olmasına rağmen, okuyucunun Türkolojiyi doğubilim disiplinlerinin bütünlüğü içinde daha iyi bir yere oturtmasına ve daha iyi değerlendirmesine olanak vereceğini umduğumuz bu yüzeysel sunuş yazısını bitirirken, son olarak bir de Türk dil grubunun öteki dil gruplarından tamamen ayrı olup olmadığını, ya da bazı başka dil gruplarıyla yakınlık gösterip görmediğini incelememiz gerekecektir.

Türk dilleriyle çok çarpıcı benzerlikler gösteren bir dil ailesinden söz etmek gerekirse, hiç kuşkusuz Moğol dilleri ailesidir bu. Sözcük yapısı (önek ve içek yoktur, dilbilgisi kategorileri soneklerle belirlenir ve her sonekin yalnızca bir anlamı vardır), ses uyumu (bir sözcüğün başlangıç hecesinde olmayan bir ünlüsünün titreşimi, önceki ünlünün titreşimiyle belirlenir), sözdizimi (belirlenenden önce belirleyen, tamlanandan önce tamlayan) bazı küçük ayrıntılar dışında aynıdır; her iki dilin vokabülerinde ortak temele dayanan çok sayıda sözcük bulunmasının yanında tek bir arketipe dayanan bir yığın sonek (türetme ya da çekim ekleri). Bu nedenle birçok dilbilimci Türk ve Moğol dillerinin akraba olduğunu ya da her ikisinin de tek ve aynı dilden, tarihöncesi döneme kadar uzanan bir "Türk-Moğol" dilinden çıktığını düşünmektedirler. Bununla birlikte temel vokabüler unsurlarında (ve sayı adlarında) çok büyük farklılıklar da vardır ki, bu durum diğer bazı bilim adamlarının bu varsayımı kabul etmelerinde duraksamalara yol açmaktadır. Her şeye karşın iki dil grubunun tarihi, aralarında temel bir yakınlık olmasa da sıkı biçimde birbirine bağlıdır; Moğolcada 13. yüzyılda Moğol imparatorluğunun diplomasi dili olan Türkçeden (Uygurca) gelmiş çok sayıda sözcük bulunur, ayrıca her iki dil grubunda çok eski dönemlere uzanan ortak bir kaynaktan gelen sözcükler ve sonekler vardır. Dolayısıyla Türkoloji, Moğol dili çalışmaları için neredeyse vazgeçilmez tamamlayıcı bir unsurdur. Ve Türkoloji yalnızca dil alanında değil, Türk ve Moğol halkları çok eski dönemlerden beri yakın ilişki içinde olduklarından, tarih alanında da son derece gerekli bir tamamlayıcıdır.

Türkçe, Moğolca ve Tunguzca arasındaki ilişkiler sorunu daha karmaşıktır: Ku-

zeydoğu Asya'da yaygın olan Tunguz dilleri (ve Mançu dili) temelde Türkçe va Moğolcayla aynı yapıdadır. Her üç dil grubunda aynı kökten sözcükler ve sonekler vardır; dolayısıyla her üçünün çok eski ortak bir dilden geldikleri ve genellikle "altayik" (sözcük, yalnızca Altay dağları için kullanıldığından uygun düşmemekle birlikte) denen bir dil grubu oluşturdukları teorisi geliştirilmiştir. Ama Tunguz ve Moğol dilleri arasında, dahası Tunguz ve Türk dilleri arasındaki ayrılıklar o kadar derindir ki, "Altayik" varsayımı son derece temkinli bir biçimde ele alınmalıdır. Bu sözcük, gene de, bir araştırmaya varsayım olması açısından tartışılmaz biçimde ilgiye değerdir ve çok zor ve çok az işlenmiş bu karşılaştırmacılık alanında her geçen gün artan yeni buluşların bu varsayımı çürüteceğini ya da güçlendireceğini umut edebiliriz.

Bu varsayımsal "Altayik ortaklık" a bazı bilim adamları Kore dilini, hatta Aynu dilini ve Japoncayı da katmak istiyorlar; ama temel alabileceklerini düşündükleri belirtiler bu düşünceyi doğrulayabilecek kadar yeterli sayıda değil henüz. Sorun tartışmaya açık kalmıştır.

Öte yandan Batı'ya doğru, Samoyedcenin de bağlandığı Fin-Ugor dilleri grubu (Fince, Macarca, Ural bölgesi dilleri) Türkçe grubuyla ve bir dereceye kadar da Moğol ve Tunguz dil gruplarıyla şaşırtıcı benzerlikler gösterir: sözcüklerin ses uyumuyla, birbirlerine eklenen soneklerle üretilmesi, belirtenin (ya da tamlayanın) belirtilenden (ya da tamlanandan) önce geldiği sözdizimi yapısı, vokabülerde ve soneklerde ortak yanlar. Bütün bunlardan o eski varsayım, Kuzey ve Orta Avrasya'da çok eski dönemlere, tarihöncesine kadar giden bir dönemde geniş bir "Ural-Altay" dil ortaklığı varsıyımı çıkmaktadır. Bu aşırı ve çekici varsayım bir süre gölgede kaldıktan sonra, yeni çalışmalarla yeniden canlanmaktadır. Birçok uzmanın kuşkuculuğuyla çatışmaktadır, ama bir o kadar ünlü uzmanın da olumlu tepkisini çekmektedir. Sorun yakın dönemde çözülecek gibi gözükmemektedir, ama büyük bir ilgi odağı olmaya devam etmektedir. Bu alandaki temel güçlük, bir gruptan öbürüne ya da iki gruptan üçüncüsüne yapılan ve bir köken ortaklığıyla açıklabilecek aktarımlardan gelen ortak özelliklerin ayrımcılığında yatmaktadır.

Nihayet yapı benzerlikleri ve bazı çarpıcı ortaklıklar karşısında ve Amerika kıtasının Asyalı bir halkının son derece mantıksal bir varsayımının çerçevesi içinde bazı amerika dilleriyle "Altay" dilleri arasındaki olası ilişkilerin araştırılmasına başlanmıştır. Bu vesileyle de profesör Georges Dumézil'in, özellikle Türk ve Keçua dillerinin sayı adları arasındaki şaşırtıcı birçok benzerlik üstüne bir çalışma yapıtığını da belirtelim.

Avrasya'nın tarihöncesi için çok önemli olan bu sorunları aydınlatmak için sabırlı ve uzun çalışmaların inatla sürdürülmesi gerekmektedir; Türkoloji bu çalışmalarda Türkçe grubunun sözkonusu bölgesel dillerin tümüne göre temel bir konumda olması nedeniyle büyük rol oynayacaktır.

* * *

Tarih alanında olsun, dilbilim alanında olsun, Türkoloji çok büyük önem taşımaktadır. Etnografi için de aynı şeyi söylemek mümkündür: Türk toplumlarında görülen coğrafi durumların ve maddi ve ideolojik kültür biçimlerinin çeşitliliği, birçok etnografik sorun çıkarmaktadır; bu alanda gelişmeler henüz yeni başlamıştır ve kesintisiz biçimde sürdürülecektir büyük olasılıkla.

Genel olarak bakıldığında, Türkolojinin elde etmiş olduğu sonuçlar ne kadar önemli ve parlak olursa olsun, henüz oldukça yeni ve bilimsel gelişme içinde olan, birli-

ğinin, insanın tanınmasına doğru harcanan büyük ortak çaba olan özel misyonunun önemini gitgide daha iyi anlayan bu disiplinin vaadleri göz önüne alındığında, çok cılız şeyler olarak kalmaktadır bunlar.

Louis Bazin
(Saint-Maur, Seine)

Fransızca'dan çeviren: İsmail Yerguz

Yazarlar Hakkında

Yazı Sırasıyla

Robert Hendrickson

"The Great American Chewing Gum Book" (Büyük Amerikan Çiklet Kitabı), *"The Great American Tomato Book"* (Büyük Amerikan Domates Kitabı), *"Human Words"* (İnsan Sözcükleri) kitaplarının yazarıdır. Time, Reader's Digest, The New York Times, Saturday Review gibi dergi ve gazetelerde 500'e yakın makalesi yayımlandı. Hendrickson New York'ta yaşıyor.

Can Kozanoğlu

1963 yılında Adana'da doğdu. 1991 yılında B.Ü. Sosyoloji bölümünü bitirdi. *"Bu Maçı Alıcaz"*, 1990; *Cilalı İmaj Devri*, 1992; *Pop Çağı Ateşi*, 1995 adlı kitapları yayınlandı. Halen İletişim Yayınlarında editörlük yapmaktadır.

Zafer Toprak

1946 yılında Zonguldak'ta doğdu. A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdikten sonra Londra Üniversitesinde master, İ.Ü. İktisat Fakültesinde doktorasını tamamladı. Halen Atatürk Enstitüsü'nün müdürlüğünü yapmaktadır.

Tarık Demirkan

1957'de doğdu. Budapeşte Ekonomi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü bitirdi. 1988'de aynı üniversitenin Dünya Ekonomisi Bölümü'nde doktorasını tamamladı. 1978-1990 yılları arasında Macaristan'da, 1990-92 yıllarında da İngiltere'de yaşadı. "Doğu Avrupa'da dönüşüm süreçleri", "totaliter yapıların demokratikleştirilmesi" ve "toplumsal konsensüslere dayalı reformlar" üzerine araştırma ve makaleleri yayınlandı.

MURAT BELGE

1943'te Ankara'da doğdu. İngiliz Erkek Lisesi ve İstanbul Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünü bitirdi. Aynı bölümde doktora ve doçentlik tezlerini verdi. 1969'dan bu yana çeşitli yayın etkinliklerinde bulundu (*Halkın Dostları, Yeni Gündem, Birikim* dergileri, 1983'ten bu yana İletişim Yayınları). Çeviri çalışmalarının yanı sıra siyasal, toplumsal ve kültürel konuları işleyen dokuz kitabı yayımlanmıştır.

ERCÜMENT AYTAÇ

1965 yılında doğdu. 1981 yılından beri yurtdışında yaşayan Ercüment Aytaç, pedagoji eğitimi görüyor. Çeşitli edebiyat ve kültür dergilerinde Almanca deneme ve öyküleri yayımlanmakta olan yazarın ilk romanı, YKY'den *Ve: Blues* adıyla yayımlanmıştı.

UĞUR KÖKDEN

1934'te Çorum'da doğdu. İTÜ İnşaat Fakültesi'ni bitirdi (1958). 1961-1966 yılları arasında Paris'te proje mühendisi olarak görev yaptı. 1973-1978 aralığında *Politika* gazetesine yazdığı dış politika yorumlarını 1979'da bir kitapta, denemelerini 1985-1995 arasında yayımladığı beş kitapta topladı. Bunlardan biri *Seslerin Resmi* adıyla YKY'de yayımlandı. Yaklaşık iki yıldır *Cumhuriyet* gazetesinde haftalık köşe yazıları yazmaktadır.

JEAN BAUDRILLARD

1929'da Reims'de doğdu. 1966 yılında Nanterre Üniversitesi'nde Henri Lefebvre ile çalışmaya başladı. Brecht'ten şiirler, Peter Weiss'dan tiyatro oyunları da çeviren yazar, ders ve konferans vermek üzere başta ABD ve Japonya olmak üzere dünyanın pek çok ülkesine gitti. Günümüz düşün dünyasının en "çarpıcı" isimlerinden biri olan Baudrillard, esas olarak simülasyon, yığınların zihniyeti, "öteki", baştan çıkarma gibi konuları kitaplarında ele almıştır. *"Simgesel Değişim ve Ölüm", "Foucault'yu Unutmak", "Amerika, Kötülüğün Şeffaflığı"* yazarın önemli eserlerinden birkaçıdır.

ERNST BLOCH

Temmuz 1885'te Ludwigshaven'de doğdu. Kendine özgü Marksizm anlayışıyla umut kavramı ve ütopyacılık üzerinde duran, gerçeklik anlayışlarını eleştirerek çağdaş ontolojiye katkıda bulunan Alman filozof. Yapıtlarından bazıları: *Özgürlük ve Düzen/Toplumsal Ütopyaların Özeti*, 1946; *Özne-Nesne: Hegel Üzerine Açıklamalar*, 1951; *İbni Sina ve Aristotelesçi Sol*, 1951; *Doğal Hukuk ve İnsanın Haysiyeti*, 1960; *Henüz Olmayan'ın Varlıkbilimi Üzerine Temel Felsefi Sorunlar*, 1961.

CEM AKAŞ

1968'de Mannheim'da (Almanya) doğdu. İstanbul'da Robert Koleji ve Boğaziçi Üniversitesi Kimya Mühendisliği bölümünü bitirdi. Öykü ve roman yazarlığını sürdüren Akaş, halen ABD'de Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler dalında doktora çalışması yapmaktadır.

Abraham A. Moles

1920 yılında Fransa'da doğdu. Moles, II. Dünya Savaşı'nın acılı yıllarında Grenoble, Paris ve Aix-en Provence kentlerinde sürdürdüğü lisans öğretimi sırasında doğa bilimleri ve hukuk gibi alanlarda formasyon kazanıp 1942'de elektrik mühendisi diploması almıştır. 1956'da yine Sorbonne'da biri felsefe, diğeri psikoloji-iletişim alanlarında olmak üzere iki tez daha sunarak Docteur d'Etat ès Lettres titrini kazanmıştır. Abraham A. Moles, otuzun üzerinde kitaba ve üç yüz elli civarında makaleye imza attıktan sonra Mayıs 1992'de ölmüştür.

Hayrettin Karaca

1922'de Bandırma'da doğan Hayrettin Karaca, ilkokula Bandırma'da başlayıp, İstanbul'da devam ederek, 1940'da Boğaziçi Lisesini bitirdi. 1949'da ileride Karaca Holding'e dönüşecek olan Karaca Örme Sanayii'ni kurdu, 1992 yılında 30 kadar işadamı ve sanayiciyi teşvik ederek TEMA Vakfı'nın kurulmasına önder olmuştur. Halen TEMA Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı ve Uluslararası Dendroloji Derneği'nin ikinci başkanıdır. Bu yolda hizmet veren 20'ye yakın uluslararası kuruluşun üyesidir.

Orhan Duru

1933'te doğdu. 1959'da yayımlanan ilk öykü kitabıyla birlikte, kuşağının en önde gelen isimleri arasında yer aldı. Çeşitli öykü kitaplarının yanı sıra, gezi notları ve denemelerinden oluşan yapıtları da bulunmaktadır.

Ragıp Ege

1949'da İstanbul'da doğdu. 1969'da Galatasaray Lisesi'nden mezun oldu. 1969-1974 yılları arasında Strasbourg Louis Pasteur Üniversitesi, İktisat ve İşletme Bilimleri Fakültesi'nde burslu öğrenim gördü. 1987 yılında İktisadi Düşünce Tarihi alanında Devlet Doktorası verdi ve 1993 yılında profesör oldu. Mart 1995'de Strasbourg Louis Pasteur Üniversitesi, İktisat ve İşletme Bilimleri Fakültesi Dekanlığına atandı. Çalışma ve yayımlarının tümünü İktisadi Düşünce Tarihi alanıyla Felsefe alanında sürdürüyor.

Etyen Mahçupyan

1950 yılında İstanbul'da doğdu. 1968'de Robert Kolejini bitirdi. 1972'de Boğaziçi Üniversitesi Kimya Mühendisliği ve ardından Boğaziçi Üniversitesi İşletme bölümünde master yaptı. 1977-1980 yılları arasında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İktisat ve İktisadi Gelişme Kürsüsü asistanı olarak çalıştı. 1978-1980 yılları arasında *"Toplumcu Düşün"* dergisinde yazar ve editör olarak görev yaptı. Halen özel sektörde ticaret ile uğraşıyor.

Sinan Özbek

1961 yılında doğdu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünden 1985'te mezun oldu. Aynı bölümde master yaptı. Takip eden yıllarda, doktora tezi konusunda araştırma yapmak üzere yurtdışına çıktı. 1993'te felsefe doktorasını verdi. Halen yurtdışında araştırmalarını sürdürmekte.

Lucien Febvre

Fransız tarihçi, (1878-1956). *Problème d l'Incroyance au XVI. siècle* (16. Yüzyılda İnançsızlık Sorunu); *La Religion du Rabelais* (Rabelais'nin Dini, 1942). Marc Bloch'la birlikte *Annales d'Histoire Economique et sociale*'in (Ekonomik ve Sosyal Tarih Yıllığı) kurucusu.

Gabriel Marcel

1889'da doğan Fransız felsefeci. Nouvelle Revue Française ve Europe'ta çalıştı. 1945'ten sonra Nouvelle Littéraires'de eleştirmenlik yaptı. Tiyatroyla da yakından ilgilendi. Hıristiyan varoluşçuluğunun önde gelen ismi olduğunu sürekli reddetti. 1949'da Academie Française'in Edebiyat Ödülü'nü aldı.

Jurgen Habermas

1929'da doğdu. 1961 yılında Marburg'da Doçent oldu. 1961-1964 yılları arasında Heidelberg'te felsefe dersleri verdi. 1964 yılında Frankfurt am Main Üniversitesinde felsefe ve sosyoloji Ordinaryüs Profesörü oldu. Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Kuram olarak bilinen görüşlerini yenileyen Alman düşünür. Yapıtlarının ve düşüncesinin Angloamerikan dünyasında tanınması oldukça yenidir.

Jean La Couture

20. yy. biyograf ve tarihçisi. Eserlerinden bazıları: De gaulle, Indochine vue de Pékin (Pekin'in Gözüyle Hint Çini), Vietnam à travers une Victoire, (Vietnam, Bir Zaferin Arasından), André Malraux, une vie dans le siècle, (André Malraux Yüzyılın İçinden Bir Hayat), Le Rugby, c'est un mode, (Bir Moda: Ragbi).

Michel Leiris

1901'de Paris'te doğdu. Kendi zaaflarını, korkularını ve fantezilerini incelediği yapıtlarıyla tanınmış Fransız yazar. Gerçeküstücülere yakın olduğu ilk döneminde Suret *(Simularce)* adlı bir şiir kitabı yayımladı. Etnoloji öğrenimi gören Leiris, otobiyografik nitelikteki yapıtlarında, fiziksel ve ahlaki zaaflarını ortaya koyar. Çocukluğunda duyduğu eziklikler, cinsel fantezileri, ölüm ve bedensel yıkım yapıtlarının ana eksenidir. Leiris, ayrıca Antiller ve Çin'de bazı alan araştırmalarına da katılmış ve bu alanda da yapıtlar ortaya koymuştur.

Louis Bazin

1920'de Caen'de doğdu. Ecole Normale Supérieure'de okudu. Dilbilgisi doçenti oldu. Türkiye'de 1945'ten 1948'e dek dilbilim çalışmaları yaptı. Ecole des langues orientale'de (Doğu Dilleri Okulu) 1949'da profesörlük yaptı. Ecole des hautes études'de Türk Dili ve Tarihi çalışmaları, Uygur ve Moğol Türklerinin Tarihi üstüne, Moğol ve Türk gruplarını ve karşılaştırmalı Türk Lehçelerini içeren tarih ve dilbilim çalışmalarını yönetti.